

वचस्पतिशिक्षण

द्वयम् ।

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्येण

संस्कृतम् ।

तेनैव संस्कृतम्

१८५२ सम्बत्सरे मुद्रितम् ।

VACHASPATHYA

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

IN TWENTY PARTS—PART X

COMPILED BY

यः

PROFESSOR TARANATHA TARKAVACHASPATI

CALCUTTA:

PRINTED AT THE SARSAWATI PRESS.

उरःसन्धानकरणं वृंहणं स्वरबोधनम् । अश्विभ्यां
निर्मितं खिन्नं कुष्माण्डकरसायनम् । खण्डामल-
कमानादुसारात् कुष्माण्डकरवात् । पात्रं पाकाय दा-
तव्यं यावान् वात्र रसो भवेत् । अत्रापि सुद्रया पाको
निस्त्वचं निष्कलीकृतम्” ।

कुष्माण्डखण्ड पुं० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे

“पञ्चाशत्कं पलं खिन्नं कुष्माण्डात् प्रत्यमाच्यतः ।
पात्रं पलशतं खण्डवासाकायादके पचेत् । सप्ताधाली
शुभाभागी तिसृगन्धैश्च कार्ष्णिकैः । ऐलेयविश्वधन्याकम-
रिचैश्च पलांशकैः । पिप्पलीकुङ्कुमैश्च मधुमानीं प्रदा-
पयेत् । काशं श्वासं क्षयं हृत्तां रक्तपित्तं हलीसकम् ।
हृद्रोगमन्त्रपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति” ।

कुस लोपे दि० प० सक० सेट् । कुस्यति इति अकुसत्-अ-
कोसीत् चुकोस । कुसलः

कुसल न० कुस-कलच् । १ मङ्गले २ तद्वति लि० अमरटीका
कुसित पु० कुस-इत नि० गुणाभावः । १ जनपदे उणादि-
कोपः । २ वृद्धिजीविनि लि० तस्य पत्नी डीप् ऐटादेशः ।
कुसितायी तत्पत्न्यां स्त्री सि० कौ० । कु+सि बन्धने क्त ।
१ ईप्द्वन्द्वे लि० ।

कुसिद् लि० कुस-इद् नि० न गुणः । १ वृद्धार्थः धनप्रयोगे
२ वृद्धिजीविनि लि० । तस्य पत्नी डीप् ऐटान्तादेशः ।
कुसिदायी तत्पत्न्यां स्त्री सि० कौ०

कुसिन्धु न० कबन्धे । “या वैताः त्रियः एतानि तानि प-
शुधीषीमथ यानि तानि कुसिन्धान्येतास्ताः पञ्च चित-
वः” शत० ब्रा० ७, ५, २, १, “कुसिन्धानि कबन्धानि”
भा० । “याभ्यां कुसिन्धौ सुटटं बबन्ध” । “तद्देवः कु-
सिन्धे अध्यादधौ” अथ० १०, २, २, ५, [राजनि० ।

कुसिन्धी स्त्री कुसिन्धी+प्रथो० । शिख्याम् (सिम)
कुसोद् लि० कुस-ईद् नि० न गुणः “कुसेरन्धोमेदेता” उणा०

स्त्रत्वे ४तीयप्रत्ययः सुस्त्रादिर्दीर्घादिश्चेति वृत्तिकारह-
रदन्तादयः । १ वृद्धार्थं धनप्रयोगे (सुदस्तात्रोया) २ पुनर्या-
हत्वेन प्रयुक्ते धनविशेषे । तत्स्वरूपं नारदेनोक्तं यथा
“श्वानलाभनिमित्तं यद्दानमपहृणमिप्रते । तत् कुसीद-
मिति श्रेयस् तेन वृद्धिः कुसीदिनाम्” अर्थार्थः

स्यानं मूलधनाऽवस्थानम् लाभोवृद्धिः दानमपहृण-
पदे कर्मिण्य ऋणोपाधौ तेन मूलधनाऽवस्थाने सत्त्वेव
योलाभस्तदर्थं यद्दानं धनिकेन दीयमानं मूलधनम्
अधमर्थेन च यद्दत्तं तत्रास्तीत्यवृद्धिमात्रं यत् तदप-

मिति अवस्थापाकरणीयत्वमपगुणयोगाद् गौणप्र-
योगः । अतएव वाणिज्यार्थं प्रयुक्तस्य न कृतवत् इति
मित्राः । तस्यावयवार्थमाह वृहस्पतिः “कुत्सितान्
सीदतस्यैव निर्विशङ्कैः प्रवृत्तते । चतुर्गुणं यादृगुणं क-
सीदाव्यवृत्ततः” इति अर्थार्थः कुत्सितान् सीद-
तश्चाधमर्णात् सकलधनं यत् गृह्णते निर्वि-
शङ्कैरुत्तमर्थैः चतुर्गुणं वेति वाकारोऽनास्थायां तेन-
हैशुगत्यादिनामः इति । कुसीदे विशेषो ग्राह्ये २१५
अध्याये उक्तः यथा “कुसीदक्षपिवाणिज्यं प्रकुर्याता-
स्त्रयं कृतम् । आपत्काले स्वयं कुर्वन् नैनसा युज्यते
द्विजः । बहुधोवर्त्तनोपाया अप्रविभिः परिकीर्त्तिताः ।
सर्वेषामपि चैवेषां कुसीदमधिकं विदुः । अनादृष्टा-
राजभयानुसूयकाद्यैरुपद्रवैः । लब्धादिके भवेद्वाधा
या कुसीदे न विद्यते । शुक्लपक्षे तथा कल्पे रजन्दां दि-
वसेऽपि वा । उष्णे वर्षति शीते या यद्भिनं न निवर्त्तते ।
देशगतानां या वृद्धिर्नानापगुणोपजीविनाम् । कुसीदं
सर्वतः सम्यक् स्थितस्यैव जायते । लब्धलाभः पितृन्
देवान् ब्राह्मणाञ्चैव पूजयेत् । ते तन्नास्तस्य तद्दोषं श-
मयन्ति न संशयः । वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रं गां
काञ्चनादिकम् । कधीवल्लोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि
च । पश्येभ्यो विंशतिं दत्त्वा पशुस्वर्णादिकं शतम् । पा-
देनायस्य पारक्यं कुर्यात् सञ्चयमात्मयान् । अर्जुनं चात्म-
भरणं नित्यनैमित्तिकान्वितम् । पादञ्च मार्गमानस्य मूल
भूतं विवर्द्धयेत् । विद्याशिल्पं भृतिः मेधा गोरक्षा वि-
पणिः क्षपिः । वृत्तिभैक्ष्यं कुसीदस्य दश जीवनहेतवः” ।
तस्य विप्रादिभिः स्वयंकर्त्तव्यता निर्णीता आङ्गि-
त० तत् गौतमः

“क्षपिगोरक्षवाणिज्ये व्यस्यं कते कुसीदश्चेति”
कुसीदस्य पृथग्यहणं स्वयंकृतस्याभ्युत्थानार्थं कुसीदं
वृद्धिकर्म प्रदेशान्तरेऽभिधानादिति कल्पतरुः । वृह-
स्पतिः “कुसीदक्षपिवाणिज्यं प्रकुर्यातास्त्रयं कृतम् ।
आपत्काले स्वयं कुर्वन् नैनसा युज्यते द्विजः । लब्ध-
लाभः पितृन् देवान् ब्राह्मणाञ्चैव भोजयेत् । ते तन्ना-
स्तस्य तं दोषं शमयन्ति न संशयः । वणिक् कुसीदी
दद्यात्तु वस्त्रमोकाञ्चनादिकम् । कधीवल्लोऽन्नपानानि
यानशय्यासनानि च । पश्येभ्यो विंशतिं दत्त्वा पशुस्वर्णा-
दिकं शतम् । वणिक् कुसीदीदोषः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च
पूजनात् । राज्ञे दत्त्वा तु ऋणभागं देवतानाञ्च विंश-

कम् । त्रिंशद्भागस्य विप्राणां कपिं कृत्वा न दोषभाक् ।
हृदिभेदः कण्ठादानगण्डे १४१६ पु० उक्तः । २तद्वति त्रि०
तस्य पक्षी डीप् ऐच् सङ्गबोधः । कुशीदायी हृद्ग्राजी-
विषय्याम् । पाणिन्यादिमते कश्चित्कुसिदगण्डाभ्यां हृत्स्व-
मध्याभ्यामेव डीप् ऐच् इति भेदः । कुशीदहृत्कार्यं
प्रयच्छति वृत्तचौ । कुशीदिक हृत्कार्यधनदायिनि त्रि०
स्त्रियाभ्ययत् पिप्वात् डीप् । स्वार्थे क । कुशीदक,
नत्वार्ये च्छ्वर्थे इति । कुशीदिन् हृत्कार्यं धनप्रयोक्तारि
एतन्मयो त्रि० स्त्रियां डीप्

कुसोदद्वि स्त्री कुशीदरूपा हृदिः । कुशीदरूपायां हृदौ
(मुद) “कुशीदहृदिर्गुण्यं नात्येति सज्जदाहृता” या०
सूनिः । व० ग्री० । कुशीदरूपहृदियुक्ते त्रि०

कुसुम न० कुस-उम नि० गुणाभावः । १पुष्पे, “कुसुमसल-
तिसल्लतसङ्गिभिः” भावः । “कुसुमायोऽजितकार्मुकोमधुः”
कामा० । “विपिनविहारे कुसुमविचित्रा” बन्दोम० । २फले,
इस्तीजसि, “यदा नाथीः पितृगेहे कुसुमस्तनसम्भवः”
ज्यो० ४नेत्ररोगभेदे च मेदिनिः । पञ्चमात्रप्रसावे । ३ ॥
पठे ५पभेदे । फलकुसुमविशेषाणां हृत्स्वान्तरध्वनभवादि-
रुचकत्वं ह० स० २६अ० दर्शितं यथा

“फलकुसुमसम्यहृदि” धनसातीनां विभोक्त्य विज्ञेयम् ।
सुलभत्वं हृत्स्वाणां निष्पत्तिरपि शक्यानाम् । शब्देन
कलमगानी रक्ताशोकेन रक्तशालिषु । पाण्डुरक्तः क्षीर-
कथा नीलाशोकेन सरस्वरक्तः । न्ययोभेन तु यथकस्ति-
न्दुककथा च पटिभो भवति । यद्यप्येन चोया निष्प-
त्तिः सर्वशक्यानाम् । जम्बूभिन्नानामाः प्रिरीपट्टा च
कङ्कनिष्पत्तिः । मोघूमाय मधुकेर्द्विपुलिः सप्तपर्णेन ।
अतिसुक्तकण्ठाभ्यां कर्पासं सधेयान् यदेतन्मः । बदरी
भिष कुसल्याश्चिरकिलोमादमेक्षुहान् । अतसी वेतसपुष्पैः
यनागकुसुमेषु श्रीदश प्रोयाः । तिलकेन गङ्गामौक्तिक-
रजतान्यथ चेद्भेदेन गणः । करिण्यश्चस्त्रिकर्णैरादेश्या
वाजिनोऽश्वकर्णेन । गवयः पाटलाभिः कटसीभि-
रजाविकं भवति । चम्पककुसुमैः कनकं विद्रुमसम्यञ्च
वक्षुजीवेन । कदरककथा वज्रं तैद्र्यं मन्दिकावर्तैः ।
विद्याञ्च सिन्धुशरेण सौमिकं कुङ्कुमं कुङ्कुमेन ।
रक्तांशुलेन राजा मन्वी नीलोत्पलेनोक्तः । अष्टौ सुवर्ण-
पुष्पैः पद्मैर्विमाः परोहिताः कुडटैः । सोगन्धिकेन
बलपतिरकेण हिरण्यपरिहृदिः । आम्बैः खेमं भङ्गातकै-
र्भदं पोतुभिस्तथारोग्यम् । खदिरशमीभ्यां दुर्भिक्षमर्जुनैः

शोभना हृदिः । पिचुमर्दनागकुसुमैः सुभिन्नमथ मारुतः
कपिलेन । निचुलेनाहृदिभयं व्याधिभयं भवति कुट-
जेन । दूर्वाङ्गककुसुमाभ्यां भिजुर्वङ्गिषु कोविदारेण ।
श्यामानताभिहृद्ग्रा वन्धक्यो हृदिभायान्ति” ।

कुसुमविशेषप्रकाशने दोहदभेदः । “सूपुररवेण स्त्री-
चरणेनाभिताडनम् । दोहदं यदगोक्षं ततः पुष्पो-
द्भोभवेत् । वकुलो सुखशीघ्रसिक्तः । आलोकितः
कुरवकः कुरने विकाशमायोऽडितस्तिलक उत्कलिको वि-
भाति” कुमा० टी० मङ्गि० । तदस्य संजातं तारं इतश्च ।
कुसुमित संजातकुसुमे त्रि० ।

कुसुमकार्मुक पु० कुसुमं कार्मुकमस्य । कन्दर्पे “कुसुमका-
र्मुककार्मुकसंहितेत्यादि भावः । कुसुमचापादयोष्यत्
पु० । “कुसुमचापमतेजयदंशुभिः” भावः ।

कुसुमपञ्चदश न० कुसुमानां पञ्चकम् । कामदेववाणरूपे अर-
विन्दादिपञ्चके “मनसिगयमहास्य मन्दयाऽम्बो न ककुम-
पञ्चकथलं विषोटुम्” भावः । कुसुमवाणगण्डे विहतिः ।
कुसुमपुर न० (पाटना) इति ख्याते पाटलिपुत्रे नगरे “ततः
पिहवरपतिनासादपक्रान्ते कुसुमपुरात् कुमारे मल-
यकौ” “चायद्यद्यहमेन आहूयाभिहितः कुसुम पुर-
वासिनः” इति च सुहारा० । कुसुमनगर पुष्पपुराद-
योऽप्यत्र न० । आन्त्यलोपे ककुमसप्यत् ।

कुसुममध्य पु० कुसुमं मध्ये फलमध्ये यस्य । (चालटा)
हृत्भेदे । शब्दच०

कुसुममय त्रि० कुसुमात्मकं कुसुमप्रचुरं वा कुसुममयम् ।
१पुष्पमये २पुष्पचुरे च स्त्रियां डीप् ।

कुसुमवाण पु० कुसुमाणि अरविन्दादीनि पञ्च पुष्पाणि
वाणाः यस्य । कन्दर्पे । “अरविन्दमगोकञ्च चूतञ्च नवम-
ङ्गिका । नीलोत्पलञ्च पञ्चैते पञ्चवाणस्य सायकाः”
भावव्या० यङ्गि० धृतवाक्यम् ककुमशरादयोऽत्र पु० ।

कुसुमविचित्रा स्त्री “नयसङ्गितौ न्यौ कुसुमविचित्रा”
ह०र० उक्ते १हादगाक्षरपादके यम्यहृत्भेदे । कुसुमेन
विचित्रः । २पुष्पैर्विचित्रे त्रि० । “विपिनविहारे कुसु-
मविचित्रा” (हरारिपूजार्त्तः) बन्दोमञ्जरी ।

कुसुमाकर पु० इत० वसन्ते षटौ । “मासानां मार्गशीर्षोऽङ्गि
कृतनां कुसुमाकरः” गीता । पुष्पाकरादयोऽप्यत्र पु० ।

कुसुमागम पु० कुसुमानामागनोप्यत्र । वसन्ते षटौ
कुसुमाञ्जन न० कुसुमाकारमञ्जनं शाकं । पैतृममञ्जते
पुष्पाकारे अञ्जनभेदे अमरः ।

कुसुमाञ्जलि पु० कुसुमपूर्णेऽञ्जलिः । पुष्पपूर्णेऽञ्जली
कुसुमानामञ्जलिरिय । उदयनाचार्यप्रणीते पञ्च-
स्तवकालके परमात्मनिरूपके ग्रन्थभेदे “इत्येष नीति-
कुसुमाञ्जलिरञ्जलन्त्रीः” इति तद्व्योपसंहारे
न्यायप्रस्तावनाञ्जलिरित्युपक्रमे च कीर्तनात् तस्य न्याय-
कुसुमाञ्जलिनामत्वेऽपि देवदत्तस्य पूर्वपदलोपे दत्त
पदवाच्यतायत् पूर्वपदलोपेन तन्नामता लोकप्रसिद्धेति ।
पुष्पाञ्जल्यादयोऽप्यत्र पु०

कुसुमात्मक न० कुसुममेवात्मा स्वरूपं यस्य कप् । कुङ्कुमे
हारा० तस्य सञ्जातमेव पुष्पाकारत्वात्तथात्वम् ।

कुसुमाधिप पु० कुसुमेषु कुसुमप्रधानेषु वृक्षेषु अधिपः
श्रेष्ठः सुगन्धित्वात् । चम्पकवृक्षे शब्दर० ।

कुसुमाधिराज् पु० कुसुमेषु अधिराजते सुगन्धित्वात्
राज-क्तिप् । चम्पके त्रिका० ।

कुसुमायुध पु० कुसुमानि आयुधान्यस्य । कामदेवे “कुसुमा-
युधपतिः । दुर्लभः” “तत्र प्रसादात् कुसुमायुधो-
ऽपि” कुमा० पुष्पाञ्जलिकुसुमास्त्रादयोऽप्यत्र पु०

कुसुमाल पु० कोः पृथिव्याः सुमालः सम्बन्धनभेदोऽस्य ।
चौरे हारा० । तस्य भूमिसम्बन्धकारित्वेन तत्सम्बन्धि-
त्वात् तथात्वम् ।

कुसुमायव न० कुसुमस्य तद्व्यवसायम् । १ पौष्पे मधुनि,
तत्काते, २ मधौ च राजनि० । आशयशब्दे विवर्तितः ।

कुसुमेष्ट पु० कुसुमानि इषयोऽस्य । कामदेवे अमरः कुसु-
मवाग्णशब्दे विवर्तितः । [इत० । २ पुष्पभूषणे ।

कुसुमीक्ष्य पु० कुसुमः साक्ष्यः समूहो यस्य । १ साधके ।

कुसुम् पु० कुस-उच्चा नि० गुणाभायः । (कुसुम) पुष्प-
प्रधाने वृक्षे अमरः । पुष्पादिप्रसवपरत्वे न० । “कुसुम्
नालिकाशकं वृन्नाकं पतिकां तथा । भक्षयन् पतितस्तु-
स्यादपि वेदान्तगोद्विजः” तिघित० उच्यते । “कुसुम्” पतनं
रुक्त्वं रक्षपित्तकफप्रदम्” भावप्र० । “कटुविपाके कटुकः
कफघ्नो विदाहिभावादहितः कुसुम्” सुश्रु० । तस्य
तैलगुणाः “कुसुम्भतैलमलोष्णं शुक्रं स्नादु विदाहि
च । चक्षुर्भ्रमं हितं वक्ष्यं रक्षापित्तकफप्रदम्”
भावप्र० । सुश्रुते तु तैलगुणाः सामान्यत उक्ता यथा
“निम्बानसोऽकुसुम्भमूलकजीपूतकटुककहतनेधनार्ककपिप्लव-
कहस्तिकर्षपृथ्वीतापीलुकरञ्जे वृद्धीशिशुसर्पसुवर्चला-
पिङ्गुज्योहिष्मतीफलतैलानि तीक्ष्णानि लघून्पुष्पवी-
र्याणि कटूनि कटुविपाकानि सरासनि लघुकफहानिकुष्ठ-

प्रमेहशिरोरोगहराणि चेति” । “कुसुम्भयाकस्य सपत्र”
(त्रिफलासवः) सुश्रुते तस्मानुपागच्छकम् । २ कमण्डली
अमरः । “कृष्णकेशशङ्खः पालो दण्डी कुसुम्भवान्”
सुश्रु० । ३ स्वर्णे न० मेदि० ।

कुसुम्भराग पु० इत० । कुसुम्भस्य तत्पुष्पस्य रागः, कुसुम्भ
सङ्घस्य इव रागः इति वा । कुसुम्भ पुष्पस्य १ काथजरागे
२ दम्पत्यो रागभेदे च । स च मा० द १५० दर्शितः यथा
“नीलीकुसुम्भमञ्जराः पूर्वरागोऽपि च त्रिधा । न
चातिगोभते यद्यप्येति प्रेम मनोगतम् । तन्नीलीरा-
गमाख्यानि यथा श्रीरामसीतयोः । कुसुम्भरागं तं
प्राङ्मयं दप्येति च शोभते । मञ्जिहारारागमाङ्गस्तं यद्यप्ये-
त्यतिशोभते” ।

कुसुम्भबीज न० इत० । (बरहा) पाश्चात्यभाषाप्रसिद्धे वर-
टास्ये बीजे । यस्य तैलं कुसुम्भतैलम् ।

कुसुम्बिन्दु पु० कृष्णभेदे तेन “आजिघ्न कणश” इत्यादि
मन्त्रो वृष्टः । यजु० ८।४२ वेददी० वृष्टः ।

कुसुम् पु० कुस-कू । गण्डूपदे (कौचो) हेमच० ।

कुसुम् पु० कुस वा० कू वच् । कुसुम्भशब्दापे भरतः ।

कुसुमि स्त्री कुसुमिता स्मृतिः स्मृ-गतौ भावे क्तिन् । १ ग्राये
अमरः २ इन्द्रजाले हेमच० । कुसुमिता स्मृतिरा-
चारोऽस्य । ३ दुर्दृष्टे त्रि० “कामादनी कुसुमयः सजयो-
नयको” भाग० ८।२३।

कुसुम्भ पु० कुं पृथिवीं सुभ्रूति कुसुम्भ मूलं क ।
१ विष्णवे भरतः । २ सङ्घे च गङ्गाचि० । तस्मै दम्
प्यम् । कौसुम्भ मणिभेदे तस्य विष्णु कर्णवित्वात् सङ्घ-
द्रोत्यन्वत्तत्तथात्वम् । कौसुम्भशब्दे विवर्तितः ।

कुसुम्बरी स्त्री कुसुमिता तम्बरी पृथो० । धन्याके भरतः
कुसुम्बुक् न० कुसुमिता तम्बरी त्रयि-मर्द्दने वा० उक् ।
जातिव्ये सुट् । धन्याके शि० औ० ।

कुसुमी स्त्री कुसुमिता० । कुसुमितायां स्त्रियं । तस्या भावः-
कर्म वा युवा० अयम् । कौसुम्भ तद्भावे तत्कर्माणि च न०
कुसुम् बुद्धिपूर्वकदर्शने चुरा० आत्म० सक० ईषदास्ये अक०
भट् । कुसुमयते अचुकुसुमतमूर्धन्यमध्य इत्येके ।

कुसुम् विख्यायने अट० आत्म० सक० भट् । कुसुमयते अचु
कुसुम्, कुसुमं वभूय आस चक्रे कुसुम् कुसुम् ।

कुसुम् अव्य० किम्+कन्दसि इ किमः कुः । कश्चिच्चित्थे
“दक्षा पृथ्विनि कुसुमेति वोरम्” अ० १।१०।५।
“स्व यन्नि कुसुमित्थयः” अ० १।५।६। कन्दस्ये-

वाक् प्रयोगः न बोके । कुहयति विस्वाययति ऐश्वर्येण
कुह- अच् । २कुवेरे पु० हेमच० । श्विष्वापके लि० ।
कुहक न० कुह-वा० कुनु । १इन्द्रजाते असद्वस्तुनः सन्नेन
बोधने व्यापारभेदे । “हेअरपक्षैरहितैश्च तस्य भिद्यस
नित्यं कुहकोद्यतैश्च” भा० व० २२२अ० । “धान्ना स्नेन
सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि” भाग० १०१, १,
२वक्ष्णायां स्त्री क्षिपका० नेत्वम् । इन्द्रजालं च भाया
व कुहका वापि भीषणा” भा०उ० ५४६१ सो० ।
३नागभेदे पु० । “ततोऽधस्तात्कहातले काश्वेयाणां स-
र्पाणां नैकशिरसां क्रोधवशेनाम गणः कुहकतण्ड-
काख्यसुषेणादिप्रधाना मङ्गाभोगवन्तः” भाग० ५।२४।
२६। “द्विजोपसृष्टः कुहकस्तच्छको या (मा) दयत्व-
नमत विष्णुगाथाः” भाग० १।१८।१४१ परीक्षितः
कुहकस्त्वन पुंस्त्री० कुहकः विस्वापकः स्वनोऽस्य । कुकुट-
विहगे हेमच० स्त्रियां ङीप् । [ङीप् ।
कुहकस्वर पुंस्त्री कुहकस्वनवत् । कुकुटे हारा० स्त्रियां
कुहक पु० “हुतद्वम्” लघुद्वम् तात्वे कुहकसंज्ञके” इति सङ्गी-
तदामोदरोक्ते तात्त्वभेदे ।
कुहन न० ईयत् प्रयत्नेन हन्यते हन-कर्म्मणि वा कप् ।
१सुझाण्डे २काचपाले च मेदि० तयोरीषत्प्रयत्नेन ह-
न्यमानस्यासत्तात्त्वम् कृतृशिताचारेण हन्ति हन-अच् ।
३ईषांस्त्री लि० मेदि० । कुं पृथ्वां हन्ति हन-अच् ।
४मूषिके ५सर्पे च पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।
कुहना स्त्री कुह-युच् । १दम्भचर्यायां मेदि० २लोभात्
मिथ्येच्छापथकल्पनायाम् अमरः (दम्भेन कृतध्याम
मोनादौ आनुदीक्षितः) भावे ल्युट् विज्ञायने न० स्त्राये
क अत इत्वम् । कुहनिका तत्त्वार्थे शब्दरत्ना० ।
कुहर पु० कुहरति क्-अच् कुह-विज्ञायने क तं राति
रा-क वा । १नागभेदे मेदि० । २गङ्गरे ३खिरे न० मेदि०
“तैः किं सत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरे नारोपणीयाः कराः”
प्रसन्नरा० । ४कश्ये ५कश्यद्वन्द्वे ६गले ७समीपे च न०
अजयपालः ।
कुहरित न० कुहरयति कण्ठशब्दं करोति कुहर+कृती
णिच्-भावे क्त । १पिकालाये मेदि० २रतध्वनौ च मेदि०
३शब्दमात्रे विश्वः
कुहलि पु० कु+हलि-इन् । १पूगपुष्पिकायां (पान्) लिताः
कुहा स्त्री कुह-क । १कुजभटिकायाम् २कुटुम्बां च (कट-
की) शब्दच० ।

कुहु स्त्री कुह-मृग० कु । कुह्यद्वाधे हेमच० । “को-
किलानां कुहुरवैः सुखैः सुतिमनोहरैः” भा० आन०
७२४ सो० । कुहुकुहायते कुहुम्यङ् वक्ष्यमाण भारत-
वाक्यम् कुहु+डाच् द्विच् कुहुकुहायते ।
कुहु स्त्री कुह-ङ् । नष्टेन्दुमलावाभावायाम् । “हे ह
वा अभावास्या वा पूर्वाभावास्यां वा सिनीवाली योत्तरा
वा कुहुरिति” श्रुतिः । व्यक्तमाह कालमा० व्यासः “दृष्ट-
चन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहर्मता” अतन्त्रे
“तिमिष्ये सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहर्मता । बाळखेऽपि
कुहर्मोवा नेदवेदाङ्गवेदिभिः” । तत्र आद्याधि-
कारभेदमाह तत्रैव जावालिः “अथराष्ट्रद्वयाध्यापी
यदि दर्शयिष्यते । आहिताग्नेः सिनीवाली निर-
न्यादेः कुहर्मता” । आदिशब्दात् स्त्रीभूद्वोरपि यङ्-
णम् यथाह तत्रैव लोकाणिः “सिनीवाली द्विजैः
काथ्यां सान्निभैः पितृकर्मणि । स्त्रीभिः गूढैः कुहः काथ्यां
तथा चान्निभैर्द्विजैः” । अत्र विशेषादिः कालमाधवीया-
दौ चेत्यः । २तदधिष्ठात्रां देवपत्न्याम् “सिनीवाली कुह
रिति देवपत्न्याविति” नैरुक्ताः । सा च अङ्गिरसः सुता
यथाह भाग० ४।१, २६। “अद्या त्वङ्गिरसः पत्नी चतस्रो
ऽसूत कन्यकाः । सिनीवाली कुहराका चतुर्थ्यं तुमतिस्तथा”
भा०य० १।७अ० त्व अस्या अपि तत्कन्या आह यथा
“देवी भानुमती नाम प्रथमाङ्गिरसः सुता । भूताना-
मेव सर्वेषां यस्यां रागस्तदाऽभवत् । रागाद्वागेति
यामाङ्गिर्द्वितीयाङ्गिरसः सुता । यां कर्पार्दिमुतामाङ्गि-
र्यादृश्येति देहिनः । तदुत्पात् सा सिनीवाली तृती-
याङ्गिरसः सुता । पश्यत्यर्चिष्मती भाभिर्हविर्भिश्च हवि-
ष्मती । पृथ्वीमङ्गिरसः कन्यां पुण्यामाङ्गिर्हविष्मतीम् ।
महामखेष्वाङ्गिरसीदोमिमत्सु मङ्गावती । मङ्गावतीति
विख्याता सप्तमी कथ्यते सुता । यां त्व दृष्टा भगवतीं
जनः कुहुकुहायते । एकान्शेति तामाहुः कुहमङ्गि-
रसः सुताम् ।” विद्वतमेतत् नीलकण्ठेन
“भानुमती सूर्ययुक्ता दिवसाभिमानिनीत्यर्थः । रालि-
माह भूतानामिति सुपुष्पिकालत्वेन अमनाशकत्वात्तस्यां
रागोऽभवत् रागात् रागहेतुत्वात् सन्ध्याद्वये रागोपेत-
त्वाद्वा । कर्पार्दिनो रुद्रस्य सुतामिव सुतां चन्द्रकलां
ललाटे धत्वात् दृष्ट्यादृश्यरूपां तत्र हेतुः तदुत्पादिति
तेन सूर्यचन्द्रयुक्तत्वं सङ्गते चतुर्दशीयुक्ताभावास्यां
सिनीवाली “या पूर्वाभावास्यां वा सिनीवाली योत्तरा

सा कुञ्जरिति" श्रुतेः । अर्चिष्मती पूर्णचन्द्रेपेता शुद्ध-
पौरुषभासी यस्यां भाभिर्जनोरात्मावपि पश्यति रूपा-
दिकमिति शेषः । सा चतुर्थी यस्यां हविर्भिर्देवता
रज्ज्वले सा हविष्मती । प्रतिपद्युक्ता पौरुषभासी राका
नाम पञ्चमी । पुण्यां व्रताङ्गा महिष्मती नाम चतु-
र्थीयुक्ता पौरुषभासीम् अनुसर्ती नाम "या पूर्वा
पौरुषभासी साऽनुसर्तियैत्तरा सा राकेति" श्रुतेः ।
शुद्धाभमायास्यामाह महामसंज्ञिति सोमयागादिषु
दीप्तिमती अमावास्यायां हि दीक्षाकर्तुर्वर्धमानचन्द्रोऽप्ये-
दृश्यते पौरुषमास्यान्तु सोममासः अतो दीप्तिमत्तु दिनेषु
यथा महामतीत्युच्यते । यतोऽत्र महान् महसान् वा
अन्तर्हितो विदातेऽस्यासिति योगात् पूर्वपदस्याकारोना-
देश आर्थः । कुञ्जकुञ्जायते विश्रितो भवति एका कला
अनंशा अस्यांशवतो अलवणा यवाग्ररिति वदव्यर्थे नञ् ।
"योत्तरा सा कुञ्जरिति" श्रुतेः प्रतिपद्युक्ता अमावास्या
कुञ्जरिति प्रसिद्धम् ।"

"कुञ्जदेवीं स्रजतं विद्यना" अथ०७४७।१। "कुञ्जदेवानाम-
स्तस्य पत्नी" अथ०७४७।२। "तं सिनी च कुञ्जयैव दातिः
पुष्टिः प्रतापवः । कीर्तिधृतश्च लक्ष्मीश्च नव देव्यः
सिधेविरे" हरि०३० २५ अ० । "असमये भतिरन्विषति
भुवं, करगतैव गता यदिङ् कुञ्जः" "कुञ्जं रताऽऽह्वयत
चन्द्रैरिषी" नैगधम्

१कोकिलशब्दे तस्य शब्देन विस्मायकत्वात्तथात्वम् ।
"उह्ररिति कुहुरवध्वनिभियाऽपतन्मूर्च्छिता" "त्वमपि
चन्द्रविरोधिकुहुरवः" उह्रटः ।

कुहुरागठ पुंस्त्री कुहुरिति शब्दः कण्ठे यस्य । कोकिले ।
शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीप् ।

कुहूमुख पुंस्त्री कुहुरिति शब्दोस्ये यस्य । कोकिले लिङ् ।
स्त्रियां ङीप् । इत० । प्रतिपद्युक्तायास्याया स्रजे न० ।

कुहुरव पुंस्त्री कुहुरिति रवो यस्य, १कोकिले । कुहुरा-
दयोष्यत् राजनि० स्त्रियां ङीप् । कर्ष०।२कुहुरपे शब्दे पु० ।

कुहूल न० कुह-जलक् । सगत्प्रभूमिच्छिरे जटाध०
कुहेडो(स्त्री) स्त्री रूपं हेडति वेष्टते नेलसञ्चारोऽत्र हेड-
वेष्टे इन् ङीप् । कुज्झटिकायां शब्दमाला उड्य या
वः । कुहेडोत्ययत् लिङ् । स्वार्थे क । कुहेडि(नि)
काऽपि तत्पार्थे ।

कुह्वान न० कु-भावे ल्युट् कुगतिष० । कुत्सतशब्दे "प्र-
त्यनूक्तं कुह्वानैवैवं च न्युत्सिञ्चतः" भाग०१,१३,१४, ।

कू आर्तस्त्रे तदा० अक० सेट् कुटादि । कुवते अकुविष्ट अकुवे ।
कू शब्दे क्रादि० उभ० अक० सेट् पादि० । कुनाति कुनीते
अकवीत् अकविष्ट । कुकाव चुकवे । प्रनिकुनाति

कू स्त्री कू-किप् । पिशाच्याम् शब्दमा० ।

कूकुद पु० कू शब्दे भावे किप् तस्याः कीर्त्तिः कुभूम्भिर्ददाति
दा-क । "सत्कृतालङ्कृतां कन्यां योददाति स कूकदः"
इत्युक्ते कन्यादातरि अमरः । कुकुदशब्दे विवर्तितः

कूच पु० कु-चट् दीर्घश्च । १स्तेन टित्त्वात् ङीप् । कूची
शूनिक्कायां चित्तेनेखनसाधनद्रव्ये स्त्री उणादि० । स्वार्थे
क । कूचिकायत् स्त्री ।

कूचवार पु० कूचं दृष्टोत्पत्त्ये देगे वृ-आधारे घञ् । १याम-
भेदे ततः सोऽभिजनोऽस्य टक् । कौचवार्थं पित्रादि
क्रमेण तत्त्व वासिनि । २अधभेदे पु० तस्यापत्यं पिदा०
अञ् । कौचवार तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।

कूज अव्यक्तशब्दे भा० पु० अक० सेट् । कूजति अकूजीत् ।
"कूजनं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरम्" रामा० "पु-
स्तोक्तिलोयन्मधुरं कुकूज" कृमा० "कुकूज कूले कलकंम-
मयडली" नैप० । "कूजितं राजहंसं नेदं नृपूराणि-
ञ्जितम्" विक्र० । "समोऽकूजने" पा० ।

कूजित न० कूज-क्त । १पश्चिमशब्दे २अव्यक्तशब्दे च "मधु-
करनिकरकरम्बितकूजितकुञ्जकटीरे" इति जयदेवः ।

कूट अपग्रादे दानाभावे च चुरा० आत्म० सक० सेट् । कूटयते
अकुकूटत्-त । कूटया-बभूय आस चकार चक्र ।

कूट दाहे मन्त्रणे प्रच्छादने च अट् चुरा० उभय० सक० नेट् ।

कूटयति ते अकुकूटत्-त । कूटयां बभूय आस चकार चक्र

कूट पु० कूट-अच् यथायथं कर्मादौ घञ् वा । १अग्राग्री
शब्दरत्ना० । २गृहे पुंस्त्री शब्दरत्ना० । शिखले नागी
(ढेरी) "असकूटाश्च दृश्यन्ते बहवः पर्यतोपमाः"
रामा० । ४लौकिकद्वारे पदस्थे इमायायाम् "नैव धर्मोऽयं
तद्वाच्यं नाज्जवेन नचौजसा । अथकूटमधिषाय कृतं
दुर्व्योधिनेन वै" भा० व०१२६६ । ७पर्वतशब्दे चित्त-

कूटः लिङ्कूटः । "अग्नीष्वाग्नय कूटानि धातुराग्नि-
गते" भा० आ०१६४० । प्लुक्के ऽहलावयवभेदे फान्ता-
धारे १०यन्त्रभेदे (फाँट) "वायुराभिश्च पाणैश्च कूटैश्च वि-
विधैस्तथा" रामा० । ११अस्य कृतिषे च पुं० सेटि० ।
"तुलाशासनमानामां कूटकक्षाणकस्य च" मनुः । १२कैतवे
"वाचः कूटन्तु देवर्षेः स्वयं विमन्त्रयुर्धिया" भाग०६,५,१०,
१२तदिति लि० "मन्त्रोदयोश्चिनस्य च कूटस्थधार्तराष्ट्रेण प्रेषणं

वाल्क्यवान् प्रति" भा० आ० १ अ० "न कूटैरायुधैर्हन्त्यात् युध्य-
मानोरणे विप्लव" मनुः । १४ भगवद्गुणे पु० हेम० यथार्थस्य
वस्तुनः स्वरूपप्रच्छादनेन १५ अथ यथार्थवस्तुप्रकाशने "ब्रह्मा-
नुग्रमवधीक्य हृदये कूटे युक्तं ससलं लुब्धकस्य" भा० श्री०
११ अ० । १६ परदार शब्दचि० "इयं कूटे मनुष्येन्द्र !
गङ्गा मङ्गली शयी" भा० वि० १५४ श्लो० । १७ अथमात्रे
"किरीः कूटे ज्वलितम् प्रह्वारं दीप्तकण्डलम्" रामा० ।
"यज्ञकूटान्ननिपातगेगं विशीर्षकुचिः" भाग० २, ११२८,
१८ मिथ्याभूतं त्वि० द्विगुणा वाऽन्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः
एव साविणः" या० स्मृ० । १८ निन्दते त्वि० कूटस्यः ।

कूटक पु० कूट-खलु । १ सुरानामगन्धर्व्ये शब्दमा० २ कव्यार्थं
त्विका० १ फाले न० अमरः । कूट-संज्ञायां कन् ४ पश्चत-
भेदे पु० । "त्विकूटश्चमः कूटः कौस्तुभः सद्यः" इत्यादि
भा० ५, १८, १९,

कूटकृत् त्वि० कूटं करोति क-कृप् । १ कलिममानादिका-
रके शक्तिवे च तृणाशासनमानानां कूटकक्षाणकस्य च"
मनुः शक्यस्य पु० ४ शिवे पु० त्रिका० । [राजनि०

कूटज पु० कूटाज्जायते जन-ड । कूटज दृष्टे (कुडची)
कूटकार्पापण पु० कर्म० । मिथ्याभूतरौप्यादिमुद्रायां
कूटपूर्व पु० हस्तिनां त्रिदोषजे ज्वरे त्रिका० ।

कूटपालक पु० कूटं गृह्णन्तं पालयति पालि-खलु ।
१ कुलले अमेदोपचारात् तत्प्राधाने शकलगादिपाकस्थाने
(पोयाम)

कूटयन्त्र न० कर्म० । (फान्द) आभिपादिद्रव्यम् दन्वा-
दगादि वस्त्रनार्थे यन्त्रभेदे अमरः ।

कूटशाल्मलि नि० कर्म० । १ शाल्मलिभेदे अम० । २ कण-
शाल्मलौ । "कूटशाल्मलिकस्तितः कफवातज्वरप्रणुत् ।
भेदुष्णः श्लेहजटयदृग्गुल्मविषापहः । भूतानाह-
विषन्वाक्षभेदः शूलकफापहः" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः ।

कूटसंक्रान्ति स्त्री कूटा मिथ्याभूता तद्विषयज्ञानाद्यनङ्ग-
त्वात् संक्रान्तिः । "अङ्गरात्रे व्यतीते तु यदा संक्रमते
रविः । सा ज्ञेया कूटसंक्रान्तिर्धर्माभिः परिकीर्तिता"
ज्यो० उक्ते रवेरङ्गरात्रोपरिराष्ट्रनरसञ्चारं तस्याः
कूटत्वञ्च तद्दिने ज्ञानदानाद्यनङ्गत्वात् । यथा "अङ्गरात्रे
व्यतीते तु संक्रान्तिर्यदहर्भवेत् । पूर्वे व्रतादिकं कुर्यात्
परेतुः ज्ञानदानयोः" भुजबलभीमः । "परदिवसीयज्ञाना-
द्यर्थे पूर्वदिने उपवासः कार्य इत्यर्थः एता० त० रघु० ।

कूटसाक्षिन् त्वि० कर्म० । मिथ्याभिधायिनि साक्षिण

"न ददाति तु यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः । हे
कूटसाक्षिणां यापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि" या० स्मृ० ।
तस्य भावः व्यज् । कूटसाक्ष्यं मिथ्यासाक्ष्यदाने । तस्यो-
पपातकं "कूटसाक्ष्यं दुष्टद्वयः" इति मनुनोपातक-
मध्ये तस्य गणितत्वात्

कूटस्य त्वि० कूटोऽयोधनवत् निश्चलं यथा तथा वातिष्ठति
स्या-क । १ एकवृत्तया सर्वकालस्यायिनि परिणामादिगून्वे
"अधिष्ठानतया देहद्वयावच्छिन्नचेतनः । कूटयन्निर्विकार-
त्वात् स्थितः कूटस्य इत्येत" इत्युक्तलक्षणे २ परमात्मनि पु० ।
श्वयम्नखाख्ये गन्धर्व्ये न० राजनि० ।

कूटागार न० कर्म० । १ कूटागारे, २ चन्द्रशालिकायाम्,
च (लाघर) ३ श्रीहाम्दहे च त्रिका०

कूटायुस् कूटमायुरस्य । युगयुगदृष्टे त्रिका० ।

कूटायुध न० कर्म० । अन्तर्गुप्रनिहितस्यैव बहिःकाठादि-
भये अस्त्रभेदे शब्दचि०

कूटार्थभाषा स्त्री कूटार्थस्य कल्पितार्थस्य भाषा कथा ।
प्रबन्धकल्पनारूपायां कथायाम् शब्दरत्ना० । भाष-
णिनि । कूटार्थभाषिन् कल्पितार्थकथके स्त्रियां ङीप्
कूड घनीभावे अक० भक्षणे सक० पर० तदादि० सेट् । कूडति
अकूडीत् । चुकूड । प्रनिक्कडति

कूडा न० कूड-गयत् । कुड्यशब्दार्थे शब्दरत्ना० ।

कूण आभाषे मन्त्रणे च घट्-चुरा० उभ० सक० सेट् । कूण-
यति-ते अचुकूणत् त । कूणयाम्-बभूव आस चकार
चक्रे । [कूणितम् कूणिः प्रनिक्कूणयति

कूण सङ्कोचे चुरा० आत्म० अक० सेट् । कूणयते अचुकूणत् ।
कूणि त्वि० कूण-इत् । रोगादिना सङ्कुचितनखरादौ जने
कूणिका स्त्री कूण-खलु । वीर्यामध्यस्थवर्षशलाकायां हेमच०
कूदर पुंस्त्री "ब्राह्मण्यावधिर्वीर्येण ऋतोः प्रथमवासरे ।
कुत्सिते चोदरे जातः कूदरस्तेन कीर्तितः" ब्रह्मवै०
उक्ते १ जातिभेदे स्त्रियां ङीप् "तदग्नौ च विप्रतुल्यं
पतितोल्लूतं दोषतः । सद्यः कोटकसंसर्गादघमो-
जगतीतवे"

कूहाल पु० कुहाल+प्रयो० । उहालदृष्टे रमानाथः ।

कू(कु)प दौर्बल्ये अद० चुरा० उभ० अक० सेट् । कू(कु)पय-
ति-ते अचुकू(कु)त् त । कू(कु)पयं बभूव आस च-
कार चक्रे ।

कूप पु० ईषत् आपो यत् अच् समानं, कुवलि
मण्डूकाः आसिन् कू-पक् दौर्बल्यं वा । १ खनामखाने

जलाधारे, अमरः तल्लक्षणं भागप्र० उक्तं यथा । “भूमौ
खानोऽल्लविहारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः । बहो-
ऽवज्ञः स क्रूरः स्यात् तदन्धः कौपस्यते । कौपं
पयोयदि स्यात् त्विदोपज्ञं हितं लघु । तत् चारं
कफवातज्ञं दीपकं पित्तकृत् परम्” । कूपस्येदम् अण् ।
कौप तत्सम्बन्धिनि त्वि० स्त्रियां ङीप् । “प्रायेणास्य
शिरोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति” सा०द० ।
कूपादिकरणफञादिकस् जलाश०त० “हेतुवन्धरता ये च
तीर्थशौचरताश्च ये । तडागकूपकर्त्तारोमुच्यन्ते ते
हपामयात्” आदित्य पु० । “अथ कूपकर्त्तुं स्तम्भपट्टे
पानीये दुष्कृताई विनश्यति” विष्णुः । तत्पट्टे
स्तम्भपादित्ये । “तडागकूपकर्त्तारस्तथा कन्या-
प्रदायिनः । छत्रोपानहदातारस्तो नराः स्वर्गगामिनः”
विष्णुध० । “यो यापीमथ वा कूपं देहे तोयविवर्जिते ।
खानयत् स दिवं याति विन्दौ विन्दौ शतं समाः” नन्दि
पु० “क्रूरामतडागेषु देवतायतनेषु च । पुनः संस्कार-
कर्त्ता च लभते कौलिकं फलम्” विष्णुः “संस्कार-
विधौ “अजले जलस्यपाद्य इति वचनात् जलस्यन्य-
देशखनन एव प्रतिष्ठा न तु पङ्कोद्धारमात्रे । “प्रासादे-
ऽप्येवमेव स्यात् क्रूरवापीषु गम्यते” जलाश० त० एत
वचनाच्च तत्र वास्तुयागः कार्यः । तज्जलञ्च “शीत-
काळे भवेदुष्णं शीतकाळे सु शीतलम् । वसन्ते तु प्रश-
स्तं स्यात् कालभेदात् गुणत्वयम्” राजवृद्धभः “प्रेक्षादि-
चतुर्थ्यम् इति । कूपिन् तत्सञ्चित्तददेशादौ त्वि०
स्त्रियां ङीप् । श्रुतेः उणादिकोषः ।

कूपकृ० कूपे गते कायति कौ-क । १ नौकायाम् गुणा-
कर्षणयन्त्ररूपे दृष्टे (मास्तुल) २ नदीमध्यस्थदृष्टे तथा-
भूतपर्वते च उपा० । कूप+सार्थे क । ४ सङ्गाण्डे
नेदि० । ५ तैर्लादिज्ञे हाधारपात्रभेदे (क्रूरा) ६ कुकुन्दरे
उडदपाने पचितायाश्च नेदि० । ततः प्रेक्षादि० चतु-
र्थ्याम् इति । क्रूकिन् तत्सञ्चित्तददेशादौ त्वि०
स्त्रियां ङीप् ।

कूपकृच्छप पु० कूपे एवान्यत्र सञ्चारमूल्यः कच्छप इव
भावेनमि० स० । अल्पविषयानिस्तथा निन्दनीये
क्रूरमण्डूकक्रूरदर्शरावप्यत्र । युक्तारोऽपि स्त्रियां जाति-
त्यात् ङीप् । “यद्यसौ क्रूरमण्डूकि ! तथैतावति कः
अयः” भट्टिः ।

कूपेखा त्वि० कूपं खनति खन-वेदे विट् ङा च । क्रूरखनके ।

कूपज पु० कूपइव जायते जन-ङ । रोमकूपे शब्दचि०
कूपदु अय्य० क्रूर-वा० अदि । मन्त्रे प्रभंसायाश्च मनो०
कूपाङ्क(ङ्) पु० कूपाकारोङ्कचिङ्गं कूपाकारमङ्गं वाङ्मिन् ।
रोमाञ्चे शब्दरता० ।

कूपार पु० कूपं दृष्टिर्गोपिपति परयति अण् पूर्वदीर्घः ।
सुहृदे अमरटीका दृष्टो क्रूरारोऽप्यत्र ।

कूपी स्त्री कूप-ङन् ङीप् । (कूपो) स्नेहपात्रभेदे शब्दचि०
कूप्य त्वि० कूपे भवादौ यत् । क्रूरभवादौ । “शत्रुः सुहृद्विषा
आपः शमनः सन्तु क्रूयाः” स्नानमन्त्रः । “क्रूयाः” कात्या०
१५, ४, ३०,

कूम न० कोः दृष्ट्याउक्ता कान्तिः यतः । सरोवरे जटाधरः ।
कूमनस् त्वि० कृतमितं मनोऽस्य “अचि तनुधेत्यादिना” पा०
अचि पूर्वदीर्घः । कृतसितमनस्के । लोके तु ह्रस्वादिः
कुमना इत्येव

क्रूर पुन० वेज-भावे कृष् जः कौ भूमौ उव० वयनं लाति
ला-क लस्य रः । अङ्गे हलायुधः

कूच पुन० कृथ्यते क्रूर-चट् नि० दीर्घः । १ भुवोर्मध्ये स्थिते
लोमोच्चये, अमरः २ दल्लक्ष्णः । श्कैतने, नेदि० ४ दन्धे ५ मयू-
रपुञ्चे ६ कुयसुटो ७ अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्थोपरिभागे पशोर्धे,
शब्दचि० ८ आसनभेदे, तन्नोक्ते १० वीजभेदे (इम्) च ।
कुर्वीजीजन्तु कूर्मिन्त्येव । “देशानः सिन्दुवामश्वपरि-
गतो वीजमन्यकृष्टेति ! इत्वं तं रुन्द्येता यदि जपति
जनो यारमेकं कदाचित्” इति कर्पूरस्तथे तद्विहारः ।

“पर्गाद्यं वङ्गसंस्थं विधुरतिवर्जितं तत्तयं कूर्च-
युग्मम्” तत्रैव । भैरवतन्त्रे “कालीवीजइयं देवि !
दीर्घं हृद्धारमेव च । त्यक्तरी सा महाविद्या चासुखं
काञ्चिका श्रुता” । ११ कठिने त्वि० । १२ विकल्पने हेमच० ।
१३ मलापकर्षणार्थे (कूर्चि) क्त्वाते पदार्थे “ततः समर्पयेत् कूर्चं
सुगोरादिनिर्मातम् । मलापकर्षणाद्यर्थं श्रीमन्मू-
ल्यङ्गुल्यन्तः” “उशीरकूर्चकं दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
दत्त्वा गोबालजं कूर्चं सज्जात् तापान् व्यपोहति ।
दत्त्वा चामरकं कूर्चं श्रियमाप्नोत्यनुकम्पास्” भरसि०
पु० । तत्तासनभेदे “लिं च्चुचं परिरुज्य कूर्चं न्यसाज्जि”
शत० द्रा० “तदात् कूचं परिरुज्य कूर्चं न्यसाज्जि”
शत० द्रा० ११, २, ५, २, ६ द्वाण्यश्च कूर्चमध्ययने संस्कुर्वन्ति”
सांख्या० श्रौ० सू० “स्मृत्तय कूर्चं च शौचार्थः” भा० आह०
२० ८२ श्रौ० सार्थक । तत्रार्थे “सुदृग्ना वा दन्तधावनं
कूर्चकेनापनयेत्” सुहृ० अस्त्वर्थे इति । कूर्चकिन्

स्वयंपाकारयुक्ते लि० । “कूर्चकिनोऽभ्यन्तरपरिष्ठादा”
सुशु० चूडा० लक्ष् कूर्चलः । इससुयुक्ते लि० । १४पञ्चगव्ये
लक्ष्मणन्दे विवृतः

कूर्चशिरस् न० इत० । पादस्कन्धे (गुडसुडा) “बाहुर्मर्माणि
तु शिप्रतलहृदयकूर्चकूर्चशिरोमणिवन्धेन्द्रवस्त्रिकूपेराणि”
सुशु० ।

कूर्चशीर्ष न० कूर्चं इससु तद्वक्ष्यीर्यमस्य वा कप् । १नारिकेले
गन्धश्च० । २जोयके अष्टवर्गान्तर्गते क्षोपधिभेदे राजनि० ।
कूर्चशेखर पु० कूर्चं इससु इव शेखरमस्य । नारिकेले राजनि० ।
कूर्चामुख पु० विद्यामिलयंगजे अविभेदे । “लीलाद्यो नारद-
शैव तथा कूर्चासुखः स्मृतः” भा० आहु० ४ अ० । तद्वशोक्तौ
कूर्चिका स्त्री कूर्चस्तदाकारोऽस्त्वस्याः ठन् । क्षीरविक्रमिभेदे
सा च द्विविधा दधिकूर्चिका तक्रकूर्चिका च । “दध्ना सह
च यत् पक्वं क्षीरं सा दधिकूर्चिका । तक्रेण पक्वं यत् क्षीरं
सा भवेत् तक्रकूर्चिका” भरतः । “दधितक्रकूर्चिकाम-
स्तुसौविरकेत्यादि” । “पाहिणी वातला रुक्षा दुर्जरा
तक्रकूर्चिका । तक्राङ्गपुनरोमण्डः कूर्चिका दधितक्रजः”
सुशुते तद्वयुषा उक्ताः । “कूर्चिका विकृता भक्ष्या शुरवो
नातिपित्तलाः । विदाहोत्प्लेयजनना रुक्षा दृष्टि प्र-
दूषणा” सुशु० ।

कूर्हं क्रीडायां कूर्हवत् ।

कूर्हं न न० कूर्ह—भावे ल्युट् खेलायाम् (कोदा) अमरः
कूर्हमौ स्त्री कूर्हतेऽल आधारे ल्युट् ङोप् । चैतृपूर्व-
भायां लिका० । तत्र हि जनाः कूर्हं नोत्सवं कूर्वां नि
कूपे पु० कुरं पाति पा—क दीर्घः । अत्रोर्मध्ये हेमा०
कूपर पु० कुरपरवत् । तदर्थे ।

कूर्पास पु० कुरपासवत् । तदर्थे । स्त्रार्थे क । तत्रार्थे
कूर्मं पुंस्त्रीकुलितः कौ वा कर्मवर्गे यस्य पुषो० । १कच्छ
मे, अमरः स्त्रियं टाप् । तल्लक्षणं उह० सं० ६४ अ० यथा
“स्फटिकरजतवर्णौ नीलराजोयचित्तः कलशसदृशमूर्ति-
सारवंशश्च कूर्मः । अरुणसमवपुर्वां सर्षपाकारचित्तः
सकलनूपमहत्त्वं मन्दिरस्यः करोति । अञ्जनभङ्गश्या-
मवपुर्वां विन्दुयचित्तोऽव्यङ्ग्यरीरः । सर्पेशिरा वा
स्थूलगलो यः सोऽपि नृपाणां राष्ट्रविद्वज्ज्ञैः । वैदूर्य-
त्विट्स्थूलकण्ठस्त्रिकोणो गूढच्छिद्रसारवंशश्च शस्तः ।
क्रीडायायां तोयपूर्णं मणौ वा कार्यः कूर्मो मङ्गला
र्थं नरेन्द्रैः” ।

“उन्मीलने स्मृतः कूर्मो भिक्षाञ्जनसमप्रभः” शा० ति० टी० ।

उक्तं १देहस्थे वायुभेदे । २भगवदतारभेदे कमठशब्दे
१६८० प्र० विवृतिः । ४सुद्राभेदे तत्स्वरूपं तन्मसारे यथा
“वामहस्तस्य तर्जन्यां दक्षिणस्य कनिष्ठया । तथा दक्षि-
णतर्जन्यां वामाङ्गुलेन योजयेत् । उन्नतः दक्षिणाङ्गुलः
वामस्य मध्यमादिमः । अङ्गुली योजयेत् पृष्ठे दक्षिणस्य
करस्य च । वामस्य पितृतीर्थेन मध्यमागामिके तथा ।
अधोमुखे च ते कुर्याद्दक्षिणस्य करस्य च । कूर्मपृष्ठ-
समं कुर्याद्दक्षिणाणिञ्च सर्वतः । कूर्मं सुद्रेवमाख्याता
देवताध्यानकर्म्मणि” ।

कूर्मचक्रं न० कूर्माकारं चक्रम् । १तन्मोक्षे पादमन्त्र
शुभादिस्त्रचके कूर्माकारे चक्रभेदे । तत्स्वरूपमिदं उह-
यामले उक्तं यथा
“कूर्मचक्रं प्रपद्यामि शुभाशुभफलात्मकम् । यज् ज्ञात्स्व
सर्वं शास्त्रार्थं जानाति पण्डितोत्तमः । अभेदां भेदकं
चक्रं शृणुष्यादरपूर्वकम् । कूर्माकारं महाचक्रं चतु-
ष्पादसमावृतम् । तृणं खरान्, दक्षपादे कवर्गं, वामपा-
दके । चवर्गं, कीर्त्तितं पश्चात् अधःपादे टवर्गकम् । तद-
धस्तु तवर्गः स्याददरे च पवर्गकम् । यवान् हृदये प्रोक्तं
शङ्खान् पृष्ठमध्यके । लाङ्गूले शक्रवीजहृदयं चकारं
लिङ्गमध्यके । लिखित्वा गणयेण्मन्त्री चक्राकरं मलापह-
म् । खरे लाभः कवर्गे श्रीचवर्गश्च विवेकदः । टवर्गे राज-
पदवी तवर्गे धनवान् भवेत् । उदरे सर्वनाशः स्यात्
हृदये भङ्गदुःखभाक् । पृष्ठे च सर्वसन्तापः लाङ्गूले
भरणं भुवम् । वैष्णवे पृष्ठदेशे तु दुःखश्च वामपादके ।
विषद्वयलाभे तु न कुर्याच्चक्रचिन्तनम् । विषद्वैके धर्म-
नाथो युष्मदेषो च मारणम् । यत्न देवाक्षरस्त्रास्ति तत्
चेत्तज्जवर्णकम् । विषद्वयस्य त्वजेऽक्षमन्यमन्त्रं विचारयेत् ।
पृथक् होमे यदि भवेत् वर्णमाला महेश्वर ! । यदि तत्
सौख्यभाजः स्यात् तत् सौख्यं नापि यच्छेत् । विभिन्नगेषु
दीपयेत् शुभमन्त्रञ्च संत्यजेत् । इति ते कथितं देव ! दृष्टा-
दृष्टफलप्रदम् । ये शोधयन्ति चक्रं नृं मन्त्रसिद्धिप्रदं
शुभम्” ।

२जपाङ्गदेशभेदस्त्रचके चक्रभेदे तत्स्वरूपं तन्मसारे
उक्तं यथा “दीवस्थानं समाज्यत्वा कृतं कर्म
फलप्रदम् । दीप्यते पुरुषो यत्न दीपस्थानं तदुच्यते ।
चतुरङ्गां भुवर्षिणा कोष्ठानां नवकं लिखेत् । पूर्वको-
णदि विलिखेत् सप्तवर्गानुक्रममात् । लक्ष्मीये मध्यकोष्ठे
खरान् युष्मत्क्रमाङ्गिखेत् । दिक्षु पूर्वादिनो यत्न चेत्या-

द्यक्षरसंस्थितिः । सुखं तत्तस्य जानीयात् हस्तावभयतः स्थितौ । कोष्ठे कुची उभे पादौ द्वे शिष्टे पुच्छमीरितम् । क्रमेणानेन विभजेत् मध्यस्थमपि भागतः । सुखस्थो लभते सिद्धिं करस्य स्वल्पजीवनः । उदासीनः कुक्षिसंस्थः पादस्थो दुःखमाप्नुयात् । पुच्छस्य पीडते मन्वी बन्धनोद्धारनादिभिः । कूर्मचक्रमिदं प्रोक्तं मन्त्रिणां सिद्धिदायकम् । पिङ्गलायाम् “कूर्मचक्रमयज्ञाय यः कुर्यात्प्रयत्नकम् । तस्य यत्फलं नास्ति सर्वानिर्घाय कल्पते” ।

श्च्योतिषोक्ते नक्षत्रभेदेन देशभेदानां शुभाशुभज्ञापके कूर्माकारे चक्रे च तद्विरूपम् ज्योः तं यथा

“प्राङ्मुखो भगवान् देवः कूर्मरूपी व्ययस्थितः । व्याक्रस्य भारतं वर्षे नवभेदजयाक्रमम्” । तत्र नक्षत्रन्यासक्रमः

“मध्यप्राग्न्यास्यादि कत्तिकादित्यवयवैः । क्रूरवेधयुतैस्तु पीडयन्ते तत्तिवासिनः” । तत्र वेधो यथा

“परांशं भवेद्देधो वेधश्चोत्तरदक्षिणे । ईशानराज्ये वेधो वेध आग्नेयमारुते । तारात्पश्चान्वितं तत्र सौरिं यत्वेन चिन्तयेत्” । तत्र वेधादिजन्यदोषाः “अतिदृष्टिरनादृष्टः

गलभा सूर्यकाः खगाः । स्वचक्रं परचक्रञ्च सप्तैते सम्भवन्ति च । एवं देशगृह्यामज्ज्ञेनामर्जतो वदेत् । तथाच यत्र नक्षत्रे दिव्यपार्थिवनामसाः । दृश्यन्ते सुमहोत्पाताः स्नां दिग्ं तत्र पीडयेत् । सौरिर्ब्रह्माधिको दृष्टः, स्वल्पवीर्यः शुभावहः । एकदा पीडयेद्यत्र भानुजः कूर्मचक्रके । तत्र स्थाने महाविधौ जायते नात्र संशयः । दृष्टम्याने गां चन्द्रे कर्त्तव्यं शान्तिपौष्टिकम् । दृष्टदेशभेदाय कूर्म विभागगद्दे दृष्ट्याः

कूर्मपुराणं न० कूर्मस्य भाषितं पुराणम् । व्यासप्रणीतेषु अष्टादशसु महापुराणेषु पञ्चदशे पुराणे तत्प्रतिपाद्य विषयाश्च दृष्ट्वा दार्ढ्या यथा

“स्त्रीब्रह्मोवाच । शृणु वत्स ! मरीचे ! इदं पुराणं कूर्मसंज्ञितम् । लक्ष्मीकल्पानुचरितं यत्र कूर्मविषयचरितम् । धर्मार्थज्ञानभोग्यानां साक्षात्पञ्च पृथक् पृथक् । इन्द्रयुद्धसङ्गेन प्राहर्षिभ्यो दत्ताधिकम् । तत् सप्तदशसहस्रं सचतुःसंहितं शुभम् । यत्र ब्राह्मणा (संहिताया) पुरा प्रोक्ता धर्मा नाश्विना सुने । नानाकथाप्रसङ्गेन नृणां संहतिदायकाः” । तत्प्रभागे “तत्र पूर्वविभागे तु पुराणोपक्रमः पुरा । लक्ष्मीप्रत्युत्सवाद् कूर्मस्य विभागसङ्ख्या । वर्णाश्रमाचारकथा

जगदुत्पत्तिकीर्तनम् । कालसङ्ख्या समासेन जयान्ते स्तवनं विभोः । ततः सङ्क्षेपतः सर्गः शाङ्करचरितं तथा । सहस्रनाम पार्वत्या योगस्य च निरूपणम् । शृगुर्यशसमाख्यानं ततः स्नायन्मयस्य च । देवादीनां सद्युत्पत्तिर्दक्षयज्ञाकृतिकृतः । दक्षष्टिकथा पश्चात् कश्यपाव्यकीर्तनम् । आत्ययवर्गकथनं क्षणस्य चरितं शुभम् । भास्वरुद्रक्षणप्रयादो व्यासपाण्डवसंख्या । युवतस्मातुकणनं व्यासजैर्भिनिकी कथा । वाराणस्याश्च महात्मा प्रयागस्य ततः परम् । त्रैलोक्यवर्णनञ्चैव वेदशाखानिरूपणम्” तदुत्तरभागे “उत्तरेऽस्य विभागे तु पुरा गीतेश्वरी ततः । व्यासगीता ततः प्रोक्ता नानाधर्मप्रबोधनी । नानाधर्मानां तार्थानां महात्मा पञ्च पृथक् ततः । नानाधर्मप्रकथनं ब्राह्मणं संहिता ख्यता । अतः परं श्रमवती संहितार्थनिरूपणे । कथिता यत्र वर्णाणां पृथग्दृष्टिरुदाहृता” । तदुत्तरभागे भगवत्पाश्चात्त्यद्वितीयसंहितायाः पञ्चसु पादेषु “पादेऽस्याः प्रथमे प्रोक्ता ब्राह्मणानां व्यवस्थितिः । सदाचारात्मिका वत्स ! भोगसौख्यविवर्द्धनी । द्वितीये क्षत्रियाणां तु दृष्टिः सम्यक् प्रकीर्तिता । यथा त्वाश्रितया पापं विधूयेद् ब्रजेद्विषम् । तृतीये वैश्याजातीनां दृष्टिरुक्ता चतुर्विधा । यथा चरितया सम्यक् लभते गतिमुत्तमां । चतुर्थे शूद्रास्तथा पादे दृष्टिरुदाहृता । यथा मनुष्यति श्रीमो नृणां श्रेयोविवर्द्धनः । पञ्चमेऽस्यान्ततः पादे दृष्टिः सङ्करात्मनाम् । यथा चरितया गति भाषिनीमुत्तमां जनितम् । इत्येता पञ्चपाद्युक्ता द्वितीया संहिता सुने ! । तृतीयाऽद्वितीयाश्चौरी नृणां कामविधायिनी । षोढा प्रकर्मसिद्धिं सा बोधयन्ती च कामिनाम् । चतुर्थी वैष्णवी नाम भोजता परिकीर्तिता । चतुष्पटी द्विजादीनां साक्षात् ब्रह्मस्वरूपिणी । ताः क्रमात् पञ्चदशविधाः कृताः परिकीर्तिताः” । तत्फलदृष्टिः “एतत् कूर्मपुराणं चतुर्वर्गफलप्रदम् । पठतां प्रवृत्तां नृणां श्रेयोदृष्टिमतप्रदम् । लिखित्वैतत् शो भद्रा एवमकूर्मसन्वितम् । ब्राह्मणायायने दद्यात् स याति परमां गतिम्” । तत्र पुराणम् तामसं “सात्त्वं बौद्धं तथा वैष्णवं शैवं स्कान्दं तथैव च । अग्ने यज्ञं पठेतां तापशान्तिं निबोधत” पाद्मोत्तरखण्डे ४३३० ।

कूर्मविभागः पु० कूर्मस्य तद्वत् भगवदवयवस्य विभागेऽप्यत्र ।

वराह मिहिरोक्ते मन्त्रभेदेन देशविशेषाणां शुभाशु-
भवोपकोपन्यभेदे स च ह० सं० १४ अध्यायः । यथा

“नक्षत्रमययगेरान्नेयादौर्व्यवस्थितैर्यथा । भारतवर्षे
मध्यात् प्रागादि विभाजिता देशाः । भूभारिभेदमाण्डवा
शाल्मीयोक्ताहानसङ्क्राताः । मरुत्वसुषोपयामुनसारक्षत-
मत्स्यमाध्यमिकाः । माथुरकोपज्योतिष धर्मरग्यानि मू-
रसेनाय । गौरपीथोद्वेहिक पाण्डुगुडाऽश्वत्थपाञ्चालाः ।
साकेतकङ्ककालकोटिकुराव पारियातनगः । औड-
म्बरकापिलनगजाङ्गयाचेति मध्यमिदम् १।४।५। अथ
पूर्वसप्तमस्त्रयपञ्चजपद्ममाल्यवहिरयः । व्याघ्रपुष्प-
कुम्भटचान्द्रपुराः सूर्यकणाय । असमगधगिरिगिरि-
मिथिलसमतटोड्गान्धनदन्तुरकाः । प्रागज्योतिषलौहि-
त्वशीरोदसमुद्रपुरादाः । उदयगिरिभद्रगौडकपौण्ड्रौक्ता-
लकायिमेकनाम्बडाः । एकपदताम्रलिप्तिकोयलका वर्ध-
मानय ६।७।८ । आग्नेयां १दिशि कोयलकलिङ्गवङ्गो-
पपङ्कजउराङ्गाः । शैलिकविदर्भयत्साभ्युचेदिकाशोर्ध्व-
कण्ठाय । वृषनालिकेरचर्महोपा विन्ध्यान्वासिनस्त्रिपुरा ।
श्लक्ष्मधरहेमकूटव्यालपीया महापीवाः । किष्किन्धक-
ण्डकस्थलनिपादराष्ट्राणि पुरिकदाशाणां । सहनम्प-
र्णयवरैरन्नेयादौ ९।१०।११। त्रिके देशाः । अथ दक्षि-
णेन ४तद्वा कालाजिनसौरिकीर्णतालिकटाः । गिरिन-
गरमलयदर्भरमेन्द्रमालिन्धमरुक्काः । कङ्कटकृष्णव-
नवासिगिरिकफिक्कारकोङ्कयाभीराः । आकरनेया-
वनकदशपुरगोनर्दकेरलकाः । कर्णाटमहाटविचलकूट-
नासिकगोक्षगिरिचोलाः । क्रौञ्चद्वीपजटाधरकावेर्यो-
रिण्मूकय । वैदूर्यशङ्खसुक्तातिशारिचरधर्मपट्टनहोपाः ।
गणराज्यजगन्नेत्रुरपिथिकभूराद्रिकुसुमगाः । तन्मयर-
कास्येयकयाव्योद्धितापसाश्रमा ऋषिकाः । काञ्चीनर-
चोपट्टनचेर्यार्कसिंहला मयमाः । बलदेवपुनं द-
ण्डकावनतमिङ्गलाशना भद्राः । कच्छोऽय कुम्भरदरी
सनाम्नयणीति विज्ञेयाः १२।१३।१४। नैष्ठेत्यां दिशि
देशाः पङ्कजकाञ्चीजसिन्धुसौवीराः । बडवास्त्यारवास्व-
रकपिलनारीतखानताः । जेनगिरियवनमाकरकर्णपा-
मेयपारसयभूराः । वरपरकिरातखण्डकव्यादाभीरचक्षु-
काः । हेमगिरिसिन्धु कालकरैवतक्रुष्टराष्ट्रवादरद्राव-
डाः । स्वात्माको भलितने १५।१६।१७। सेयच महा-
र्षोऽलैव । अपरस्यां ६मणिमानु मेघयानु वनौघः जु-
रामेणोऽक्षगिरिः । अपरान्तकयान्तिकहेङ्गयप्रसाद्रिपो-

काणाः । पट्टनदरमठपारततारचितिकृष्णैश्चकनकश-
काः । निर्भर्यादा ऋच्छा ये पश्चिमदिक्स्थितास्ते च
१८।१९।२० । दिशि ७पश्चिमोत्तरसप्त माण्डव्युत्तरा-
लङ्गलमद्राः । अङ्गककुलतलङ्गडस्त्रोराज्यन्धसिंहयन-
खस्थाः । वेषुमनी फलगुलका गुरुहा मरुक्चर्मर-
ङ्गाख्याः । एकविलोचमभूलिकदीर्घपीयासप्रकृषाच २१।
२२।२३ । उत्तरतः ऽकौलाघो हिमयान्मृगानु गिरि-
र्धनुषमांश । क्रौञ्चो मेरुः कुरवस्तथोत्तराः क्षुद्रमी-
नाय । कैकयवसातियासुनभोगस्यार्जुनायनाम्नीध्राः ।
आदर्शान्द्वीपिलिगर्ततुरगाननाम्बुस्थाः । कोशधरशिपि-
टनासिकदासेरजवाटधानयरधानाः । तक्षशिलापुष्कला-
वतकैलावतकण्ठधानाय । अम्बरमद्रकमालवपौरवक्का-
दण्डपिङ्गलकाः । माण्डलकूषकोहलधीतकमाण्डव्य-
भूतपुराः । गाम्भारयथोवतिहेमतालराजन्यखचरगव्याच ।
यौमेयदासमेयाः श्यामाकर्ः खेनधूर्ताय २४।२५।२६ ।
शेशान्यां ९ मेरुकनटराज्यपुष्पाक्षीरकाञ्चीराः । अ-
भिसारदरदतङ्गककुलतसैरिन्धवनराष्ट्राः । ब्रह्मपुरदार्-
डामरवनराज्यकिरातचीमकौलिन्दाः । भङ्गापखोल-
जटासुर कुनठखपधोषकुचि(वि)काख्याः । एकचरणानु-
विद्याः सुवर्णभूर्धुवनं दिविषाच । पौरवशीरनिवसनलि-
नेलकुञ्जाद्रिगन्धर्वाः २७।१।२। वर्गेरान्नेयादौः क्रूरपह-
पीडितैः क्रमेण नृपाः । पाञ्चाक्षो मागधिकः कालिङ्ग-
क्षयं यान्ति । आवनोऽथानर्तो ऋतुं चायाति सिन्धु-
सौवीरः । राजा च हारहोरो मद्रयोऽन्यच कौलिन्धः ।

कूर्मपृष्ठ न० कूर्मस्य पृष्ठमिव । शरावे २अस्त्रानवृष्टे च पु०
यद्धच० । इत० । कूर्मस्य पृष्ठे न०

कूर्मराज पु० कूर्माणां राजा अथत्वात् टच् समा०, कूर्म-
रूपेण राजते राज-अच् वा । कूर्मरूपे भगवदवतारे
जटा० । “पृष्टि ! स्थिरा भव भुजङ्गम । धारयेनां त्वं
कूर्मराज ! तदिदं हितयं दधीथः” महना० । २कूर्मा-
णां अथे च

कूल आहतौ भा० पर० सक० सेट् । कूलति अङ्गतीत् चु-
कूल प्रनिकूलति कूलम् । “तासां प्राजमानो योनिम-
कूलयत्” टत० ब्रा० ४९ ।

कूल न० कूलति आहत्योति जलप्रवाहम् कूल-कच् । नद्या-
देक्षीरे । “नदीकूलं यथा हयः” मत्तः “नदीवोभयकूल-
भाक्” रघुः । “चुकूल कूले कलहंसकण्डकी” नैष० ।
कूर्मसि वज्रये” क । २कूपे २तङ्गागे ४सैन्धुपृष्ठे च विश्वः

लाः क्षिप्त्वा भूललाः श्लेषार्थमाः" तदुपस्था कालोक्ताः ।
 कूटस्थ लि० कूले भवः यत् । ॥ तीरभये रश्मिभेदे पु० "नमस्ती-
 र्याय च कूल्याय च" यजु० १६.४२. इत्याध्यायः ।
 कूवर पु० कू-शब्दे कुटादि-वरश्च । ॥ कुजके वृषभेदे (कुंजा)
 २ कुजो लि० श्मनोदरे लि० शब्दचि० ४ युगन्मरे यत् युग-
 काष्ठमाश्रयते तत् रथावयवभेदे पु० न० अमरः "वे-
 द्वयं रुक्मिकूवरम्" रामा० । "रथं चाभितकूवरम्"
 भा० आनु० ४२.६८ श्लो० । "पादैः पुरः कूवरिणां विदा-
 रिताः" माघः । ५ रथिकस्थाने गोयुक्तं रथस्य प्रकस्य
 "प्रससी कूवरवाकूराभिमिश्रयेत्" गोभि० सू० । कूवरं
 रथिकस्थानम्" सं० त० रघुनन्दनः ।
 इकम्बलाच्छादितरथे स्त्री कूरा० गौरा० ऊनी० ।
 कूवार पु० कुं तीरभूमिं दृष्टोति दृ-अण् उप० सं० घृषो०
 दीर्घः । कूपारशब्दार्थे अमरटीका
 कूष्म पु० इवनीयदेवभेदे । "प्रदरान् पायुना कूष्मान्श्चकपितैः"
 यजु० २५.७ "कूष्मान् देवान् प्रीणयामि" वेददी० ।
 कूष्माण्ड पु० ईषदूष्माण्डेषु योज्यस्य । ॥ कूष्माण्डशब्दार्थे
 २ शिवपारिषदभेदे हेमच० "अन्ये च वे प्रेतपिशाचभूत
 कूष्माण्डयादोन्मत्तगणघोराः" भाग० २, ६, ४५ । १ शकृदिभेदे पु०
 "कूष्माण्डो राजपुत्रश्च त्वने स्नाहाश्चरन्ति" या० शृ०
 तद्, एत्यात् "यद्देवा देवहेडनमत्वाद्यास्तु ४ ऋणु स्त्री
 ऊनीप् "तिरात्रोपोषितो भूत्वा कूष्माण्डोभिर्घृतं शुचिः ।
 सारापः सस्यं हारी च ब्रह्मजापी जलेक्षितः" याज्ञ० शृ० ।
 'तिरात्रोपोषितः कूष्माण्डोभिर्घृते वा देवहेडनमत्वा-
 द्याभिः कूष्माण्डदृष्टाभिरनुष्टुब्भिर्मन्त्रिज्जदेवताभिर्ह-
 ग्भिश्चत्वारिंशद्गतास्ततोर्हृत्वा शुचिर्भवेत् । तथा बौ-
 धायनेनायुक्तम् "अथ कूष्माण्डोभिर्जुहुयाद्योऽपूतमवा-
 त्मानं मन्येत यदयं चीनमनो अयं हत्यायास्तस्मान्मुच्यते
 अथोनौ वा रेतः सिद्धा अन्यत् सप्तार्दित" । मिता०
 "सर्वं वेदपरिजलायि वक्ष्याम्यहमतः परम् । येषां कृपैश्च
 होमैश्च पूयन्ते नात्र संशयः । अथमर्थयन्ते वज्रतः शुद्ध-
 वत्यक्षरतुलसाः । कूष्माण्डः पावमानश्च दुर्गासावित्य-
 धेय च" मिताक्षरायां वशिष्ठस्मृ० । स्त्रायं क । तत्पार्थे
 कूष्माण्डवटिका स्त्री कूष्माण्डशब्दमिश्रिता माषादि वटि-
 का शा० त० । (कुम्भावली) स्थिते पदार्थे "कूष्माण्डवटिका
 श्लेषा पूर्वोक्तवटिकाशुष्का । विशेषात् रक्षापित्तघ्नी लक्ष्मी
 च कथिता बुधैः" भावप्र० । पूर्वोक्तवटिका माषवटिका ।
 कूष्माण्डो स्त्री ईषदूष्माण्डेष्ट्याः गौरा० ऊनी० । ॥ श्लेष-

धिमेदे २३कर्तारोऽङ्गायाश्च हेमच० । दुर्गायाश्च कृष्णाण्ड
वर्जितप्रियत्वात्तथात्वम् । “कृष्णाण्डो तु भृगं खञ्जी क-
र्तारः परिकीर्त्तिता” भावप्र० । चञ्चलशेषे च
कूङ्हा स्त्री ईपत् ऊह्यतेऽत ऊह-वितर्के आधारे घञर्थे क ।
कृज्भट्टिकायाम् यञ्द्रत्ना० ।

ऊ कर्तौ भा० उभ० सक० अनिट् कथिकल्प० । कर्तृति ते
अकारपीत् ऊह्यत । चकार । भौवादिकस्यास्यापाणिनीयता
ऊ कर्तौ तभा० उभ० सक० अनिट् । करोति कुरुते कुर्यात् ।
करोतु कुरु अकरोत् अकारपीत् अह्यत । चकार कर्त्ता
करिष्यति क्रियात् कपीट । कर्म्मणि क्रियते
अकारिअकारिपाताम्कारयिपाताम् । कारकः कर्त्ता
कारी कर्त्तुं कुर्यात् । चक्रियान् चक्रायः । डु-कृत्विसः
कृतः कृतवान् करणं कृतिः क्रिया कृत्वा कृत्वा प्रकृत्य ।
कृत्यं कार्यः कर्त्तव्यः करणीयः । शिचि कारयति ते
अचिकरतुत्सर्गि चिकीर्षति ते यङि चेक्रियते यङ् लुकि
चरि(री)करोति चरि(री) कर्त्ति चर्करीति चर्कर्त्ति

“कञो हेतुतास्त्रीत्याहुलोमप्रेपु” पा०

“एप् ङोत्येप् करोतेटः स्यात् । अतः कूकपीति
सः । यश्चकरो विद्या । आङ्करः वचनकरः” सि० कौ०

“दिव्याविभानिशामभास्कारानानन्तादिवज्जनान्दी-
किम्लिपिलिबिलिभक्तिकर्त्तृचित्तचेलसंख्याजङ्गावाहृह-
र्यन्तुत्तरुपु” पा० ।

“एप् कृजटः स्यात् । अहेत्वादावपि । दिवाकरः
निभाकरः निशाकरः कल्कादिवासः । भास्करः
यज्ञकरः बह्मजडस्य वैपुल्यार्थे संख्यामेतया पृथग्-
ग्रहणम् लिपिलिबिलिभट्टौ पर्यायौ । संख्या-एककरः ।
दिवकरः । कल्कादिवात्सः । अहृत्करः । नित्यम् समा-
सेऽनुत्तरपदस्थश्चेति धत्वम् । धनुष्करः । अरुष्करः ।
“किंयत्तद्वज्जु कृजोऽज्जिधानमिति” वार्त्तिकम् किङ्क-
रा । तत्करा । हेत्वादौ ट्त्वाधित्वा परत्वादच् ।
उंयोगे ङीप् । किङ्करी । “कर्म्मणि ष्टौ” पा०

“कर्म्मशब्दे उपपदे करोतेटः स्यात् ष्टौ । कर्म्म-
करो ष्टाकः । कर्म्मकारोऽन्यः” सि० कौ०

“न यञ्जोत्तकय हगाथावैरचाटु सूत्रमन्त्रपदेपु” पा० ।

“एप् कृजटो न । हेत्वादित्यु प्राप्तः प्रतिपिध्यते ।
यञ्जकार इत्यादि” । “स्तम्बशक्तोरिन्” पा०
“श्रीहिंश्रुत्योरिति वक्तव्यम्” वार्त्तिकम् । स्तम्बकिरि-
श्रीहिंश्रुः । शक्तुकरिर्व्यत्यः । श्रीहिंश्रुयोः किम्
स्तम्बकारः । शक्तुकारः” । सि० कौ०

“तुक्कर्म्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः” पा० “हो
कर्म्मादिषु च कजः क्तिप् स्यात् । लिबिघोऽत
नियम इति काशिका । सुज्ञा कर्म्मकृत् पापकृत्
मन्त्रकृत् पुण्यकृत् । क्रियेवेति नियमात्कर्म्म
कृतवानि ति नञा न । कज एवेति नियमान्मन्त्रमधीत-
वान्मन्त्राध्यायः अत न क्तिप् । भूत एवेति नियमात्
मन्त्रकृतोति करिप्प्रति वेति विषयायाञ्च क्तिप् । स्वा-
दिज्येवेति नियमाभावादनप्रसिद्धपुपदे क्तिप् । शास्त्र-
कृत् । भापप्रकृत्” । सि० कौ०

अधि+अधिकारे आरम्भे सक० अधिकरोति अधिलय
अनु+सदृशीकरणे अनुकरोति । “शैलाधिपस्यानुचकार लक्ष्मीम्”
अप+अपकारे अनिष्टाचरणे अपकरोति “रिपौ सान्त्वयप्रक्रि-
या” माघः [प्राधान्येनापात्र्यते” इ० उ० भा०

अप+आ निवारणे सक० । अपाकरोति । “अयं प्रश्नः
आ+आकारे अवयवसंस्थाने आकृतिः आकारः

उद्+आ+उत्कालने सक० “उदाकरोति उत्कालयति
“यात्तकलक्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुगाचैताः सौम्योदज
सोमश्वाः ! इति ताहोदाचकार” इ० उ० । “तागाः ह
उदाचकार उत्कालितवानाचार्य गृहम्” भा० ।

उप+उपकारे सक० उपकरोति “उपकृतं बद्ध तत् किमुच्यते”
सा० द० । संकारे सक० सुट् च । उपस्करोति

उप+आ+आरम्भे उपाकरोति उपाकृत्य “आवकां प्रोष्ट
पद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि” मनुः पश्चादिसंकारे च
उपाकर्म्मशब्दे उदा० ।

उर्-उदाचरणे दुष्कृत् दुष्कृतिः ।

नि+पराभवे सक० निरकरोति (पराभवति) नीतरः

निस्+निर+गुडौ अक० निष्करोति निष्कृतिः (गुडिः)
निर् आ+निवारणे सक० निराकरोति “निराकरिणू वर्जिणू
वर्त्तिणू परितोरणम्” भट्टः । “निराकरिणोर्द्विजना-
दतेऽपि” रघुः

परा+निराकरणे सक० । पराकरोति [परिष्करोति
परि+परिष्कारे सतोऽनुष्ठानराधाने भूषणे च सक० सुट् च
प्र+प्रस्तावे सक० प्रकरोति प्रकृत्य । आरम्भे च “प्रकृत
उपविधीनासास्त्रुद्विजदन्तम्” माघः ।

प्रति+प्रतिकारे अनिष्टनिवारणे प्रतिकूलाचरणे च सक० प्रति-
करोति प्रतीकारः प्रतिक्रिया ।

वि+विभागे विकरोति “स त्वेधात्मानं व्यकुरुत” छा० उ० ।

“व्यकुरुत व्यभजद्” भा० विकारे (अन्वयास्थितस्य वस्तु-
नोऽन्यथाभावे) वृक० व्या० वायुर्विकुरुते” सि० कौ० ।

वि+आ+प्रकाशने व्याकरोति “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्यकरवाचि” इति । व्याख्याने व्याकृतम् पाणिन्याद्युक्त्यद्वाधुत्वाधावकसंस्कारभेदे च “विद्या कल्योव्याकरणं निरुक्तं कन्दसां चितिः” वेदाङ्गोक्तौ “व्याक्रियाव्यञ्जनीया वा जातिः कापीह सा भुता” भर्तृ हरिः ।

वि+प्र+उपद्रवे सक० विप्रकरोति “तस्मिन् विप्रकृताः काले” कुमा० । “कसपरमयशं न विप्रकुर्युः” कुमा० ।

सम्+संस्कारे सतोऽगुणान्तराधाने सक० कृट् च । संस्करोति पात्वम् ।

सम्+परि उप+भूषणे अर्थे कृट् । संस्करोति परिष्करोति उपस्करोति अलङ्करोतीत्यर्थः । तत्पूर्वकाः समवायेऽर्थे च अक० कृट् संस्करोति उपस्करोति परिष्करोति संवीभवतीत्यर्थः उप+सतोऽगुणान्तराधाने विकारे व्याकाङ्क्षितवाक्यस्य पूरणे च कृट् । उपस्कृतं भुङ्क्ते विद्वतं भुङ्क्ते । उपस्कृतं ब्रूते वाक्यमध्याहृत्य ब्रूते” सि० कौ० ।

अथ मतभेदेन कृतोऽर्थो निरूप्यते तत्र वैयाकरणाः तस्य यत्प्राथम्यकतानिराकरणेन व्यापारार्थकतामाहुः यथा वै० भू० सारे

“व्यापारोभावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया । कृजोऽकर्मकतापत्तेर्न हि यत्प्रार्थ इत्येते” सू० ।

“पचति पाकस्त्यादयति पाकात्कृता भावना तादृशुत्पादनेत्यादि विरणाद्विनिर्गम्यापि तद्वाचकतेति भावः । व्यापारपदं फूत्कारादीनामयत्नानामपि फूत्कारत्वादिकूपेण वाच्यतां ध्वनयितुं शक्नुमः । अतएव पचतीत्यत्रावःसनापनत्यफूत्कारत्वचूत्तुपरिधारणत्ययत्नत्वादिभिर्बोधः सर्वसिद्धः । नचैवमेवं शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवापत्त्या कृतत्वमेव तदवच्छेदकं याच्यम् रथो गच्छति जानातीत्यादौ च व्यापारत्वादिकारकबोधोलक्षण्येति नैयायिकरीतिः साध्वी, शक्यतावच्छेदकत्वस्यापि लक्ष्यतावच्छेदकत्ववद्गुणश्च सम्भवात् तयोर्वैषम्ये वीजाभावात् । नच पचति पाकं करोतीति यत्प्राथम्यकरोतिना विरणाद्यत्नएवाख्यातार्थ इति याच्यम् । रथोगमनं करोति वीजादिना अङ्कुरः कृत इति दर्शनात् कृजोयत्प्राथम्यकताया असिद्धेः । किञ्च भावनाया अवाच्यत्वे घटं भावयतीत्यत्र घटोभवतीत्यत्रापि द्वितीया स्यात् नचात्र घटस्य कर्तृत्वेन तत्त्वज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधा द्वितीयेति याच्यम् अनुगतकर्तृत्वस्य

त्वकृते दुर्बलत्वेन घटस्याकर्तृत्वात् । ज्ञानाश्रयत्वस्य कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्य वा घटादावभावात् । धात्वर्थाबु-ज्जलव्यापाराश्रयत्वस्य च कारकभावातिव्यापकत्वात् । अपि च भावनाया अवाच्यत्वे धातुनां सकर्मक-त्वाकर्म्मकत्वविभाग उच्छिन्नः स्यात् । स्वार्थफलव्य-धिकरणव्यापारवाचित्वं स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफल-याचकत्वं वा सकर्मकत्वं भावनायावाच्यत्वमन्-रेणासम्भवि । अन्यतमत्वं तत्त्वमिति चेन्न एकस्य-वार्थभेदेनाकर्म्मकत्वसकर्मकत्वदर्शनात् तदेतदभिसन्ध्यायाह कृज इति । अयं भावः व्यापारावाच्यत्वपक्षे फलभावा-मर्थ इति फलितम् । तथा च करोतीत्यादौ यत्प्रतीति-स्तन्मात्रं याच्यमभ्युपेयम् । तथा च यती प्रयत्न इति-यत् फलस्थानीययत्नवाचकत्वाविशेषादकर्म्मकतापत्तिः उ-क्तरीत्या दुर्वरेति । तथा च नहि यत्न इत्यत्र फल-स्थानीयत्वेनेति शेषः कृजः इति धातुमात्रोपलक्षणं सर्वेषामप्यकर्म्मकता सकर्मकता वा न स्यादिति भावः । अथ वा व्यापारोभावना इत्यङ्गेन व्यापारस्य वाच्यत्वं प्रसाध्य फलांशस्यापि तत्प्राधान्यं नैयायिकाभ्यु-पगतं जानाति कृजादेः केवलज्ञानयत्नादिक्रियाभावावा-चित्वं दूषयति कृजः इति । अयं भावः फलांशस्यावा-च्यत्वे व्यापारएव धात्वर्थः स्यात् । तथा च स्वार्थफल-व्यधिकरणव्यापारवाचित्वादिकूपसकर्मकत्वोच्छेदापत्तिः । नच कृजादौ सकर्मकत्वव्यवहारोभाक्त्व इति नैयाय-कोक्तं युक्तम् व्यवहारस्य भाक्त्वोऽपि कर्मणि लका-रासम्भवात् । न हि तरे गङ्गापदस्य भाक्त्वोऽपि तेन ज्ञानादिकार्यं कर्तुं शक्यम् । एवञ्च नहि यत्न इत्यत्र यत्नमात्रमित्यर्थः, । अतएवाह ।

“किन्तुत्पादनमेवातः कर्मवत्स्यात् यगाद्यापि ।

कर्मकर्त्तव्यम्यथा तु न भवेत् तद्गुरेव” सू० ।

“उत्पादनम् उत्पत्तिरूपफलसहितं यत्नादि कृजार्थ इत्यर्थः । फलस्य वाच्यत्वे युक्तान्तरमाह अत इत्यादि । अतः कृजोयत्नमात्रार्थोनेष्यते अतः कर्मवत् स्यादिति पदेन ‘कर्म-वत्कर्मणा तुल्यक्रियः’ इति (पा०) सूत्रं लक्ष्यते । अयमर्थः यतएवास्तोत्पादनार्थकता अतः पच्यते कोदनः स्वयमेवे-तिवत् क्रियते घटः स्वयमेवेति यगादयोऽप्युपपद्यन्ते । अन्यथा यत्नस्य कर्मनिष्ठत्वाभावात्तत्र स्यात् दर्शयत् । यथा दृश्यते घटः स्वयमेवेति न, दर्शनस्य घटादृति-त्वान्नया यत्नस्यापीति, तथा प्रयोगादुपपत्तेरिति” ।

तत्वाच्च । अथ चैवः पाकानुकूलवर्त्तमानव्यापारवानिति
 शाब्दबोधनान्नरं चैवः पाकानुकूलवर्त्तमानयत्नवान् च-
 तनत्वे सति पाकानुकूलवर्त्तमानव्यापारवत्त्वात् भवत्यतः ।
 अनुमानं विना च पाकयत्ने वर्त्तमानतामानमाख्यातस्य
 यत्ने शक्तिभ्रमादिति चेन्न यत्नाभावकालेऽपि तज्जन्य
 व्यापारस्य वर्त्तमानतया व्यभिचारात् किञ्च । व्यापारस्य
 वाच्यत्वं तल्लिङ्गकञ्च वर्त्तमानयत्नानुमानमिति कल्प
 नाद्वयमपेक्ष्य यत्नवाच्यत्वे लाघवात् । नचाचेतने आख्या
 तस्य व्यापारवाचकत्वावधारणदेव कल्पनेति युक्तं
 गौणतया शक्तिभ्रमेण वा तत्ताख्याताद्व्यापारावगमोप
 पत्तेः । यत्नविगमदशायां तज्जन्यव्यापारकाले पचती
 त्यत्र वर्त्तमानव्यापाराभिधानमाख्यातेन लक्षणया ।
 यथा रथोगच्छतीत्यत्र, अतोऽन्यलभ्यत्वाच्च तदनुरोधेन
 व्यापारे शक्तिः । अन्यथा तवापि यत्नकाले पचतीति न-
 स्यात् तस्माच्च लडाख्यातं यत्नवाचकं आख्यातत्वात् लिङा-
 ख्यातवत् तर्कशोक्त एव । एतेन फलानुकूलोव्यापा
 रोधात्वर्थः आख्यातवाच्यता संख्यैव तेन चैवः पचति
 रथो गच्छतीत्यत्र चैव रथयोर्धर्मात्तुल्यव्यापारवत्त्व
 प्रतीते मुख्य एव प्रयोगः । पचतीत्यत्र यत्नज्ञाभोधात्वेना
 ज्ञेयत्वं विकृत्यनकूलव्यापारस्य यत्नं विनानुपपत्ते रिति
 गुरुमतमपास्तं पचतीत्यत्र पाकानुकूलयत्नवर्त्तमान त्वस्या-
 ज्ञेयत्वात्तत्ताभेनाख्यातार्थत्वात् । रत्नकोपकृतस्तु धात्वर्थो
 व्यापारः आख्यातार्थ उत्पादना सा चोत्पादकता सैव
 भावना पचतीत्यादावाख्यातस्य पाकमुत्पादयतीति विवर-
 णात् धात्वर्थोत्पादकता च चेतनाचेतनयोरिति सर्व-
 ताख्यातप्रयोगो मुख्य एव । यतः जानातीत्यादावपि
 यत्नं ज्ञानमुत्पादयतीत्यर्थात् नतु व्यापारो यतोवाख्या-
 तार्थः यतः इत्यादौ मुख्यत्वे सति गौणत्वस्यान्याय्यत्वात्
 आख्यातार्थं विवरणकरोत्यर्थोऽप्युत्पादकतेव पाकं करो-
 तीत्यादौ करोतीत्यस्यात्पादयतीति विवरणात् घटं
 करोतीत्यादौ कजर्थ उत्पत्तिरेव गम्यते । अतएव किं
 करोतीति सामान्योत्पादनाप्राप्ते पचतीति पाकोत्-
 पादनाविज्ञेयैषोत्तरमात्रमपि समञ्जसम् । चैव उत्पाद-
 यतीत्यत्र धात्वर्थ एवोत्पादना चैवैषान्वेति आख्या-
 तार्थोत्पादना त्वनन्वितेव उत्पत्तेरुत्पत्तप्रभावात् ।
 वस्तुतस्तुत्पादयतीत्यत्र धात्वर्थ एवोत्पादना अतोऽनुत्पा-
 दनार्थ धातुसरवर्त्तिन आख्यातस्यानन्यत्रभ्यतयोत्पादना
 वाच्यतां तस्माच्च शब्दचिं दूषितं विस्तरभयाज्ज्ञातम् ।

एवं दर्शितेषु मतेषु युक्तायुक्तत्वं सुधीभिर्भाष्यम् ।
 ततः स्वार्थे—णिच् कारयति करोतीत्यर्थः । “दश वसे-
 सहस्राणि रामो राज्यमकारयदित्यादि” रामा०

कृ षधे स्वादि उभ० सक० सेट् । कृणोति कृणते अका-
 रीत् अकृत । चकार । अस्य न सुट् सुङ् विधी ताना-
 दिकस्यैव ग्रहणात् ।

कृक पु० कृ-कृक् । गले कण्ठे हेमच०

कृकण पु० कृ इति कर्णाति कण- शब्दे अच् । (कयार) कृकण
 पक्षिणि, अमरः स्त्रियां ङीप् । कृतकारके देहस्ये
 वायुभेदे पाठान्तरम् इक्ष्मौ हारा०

कृकर पु० कृ इति शब्दं करोति । कृतकारके देहस्ये वायौ ।

“कृकर(ण)स्तु कृतं चैव जयाकुसुमसन्निभः” पदार्थादेशे
 योगार्थः । शश्वे त्रिका० शकृणविरुद्धे शब्दरत्ना०
 ४चव्ये (चड) कृकरवीरेष्ट्ये च राजनि० । [राजनि०

कृकला स्त्री कृकं कृकाकारं लाति ला-क । पिप्पल्याम्
 कृकलास पुंस्त्री कृकं कण्ठं लासयति लस-णिच् अच् । सरटे
 (कौकलास) पक्षिणि अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।
 कृकलासस्थानिष्टकृकत्वं तच्छान्तिश्च शान्तिशब्दे दृष्ट्या
 त्रिका० ताडव्यान्तः पाठः प्रुपो० । “ददृशुस्ते महाकायं
 कृकलासमवस्थितम्” । “समादृत्योदपानस्य कृकलासः
 स्थितोमहान्” भा० आनु० ७०४० । स्वार्थं क तत्ताथे ।
 स्त्रियां ङीष् । प्रुपो० कृकलाभोऽप्यत्र अमरटीका ।

कृकवाकु पुंस्त्री कृकेण वक्ति यच्च परिभाषणे जृग् कश्च ।

कृकृट् अमरः । शमयूरे, शरटे च कृदिनी ।

“कृकवाकोध्वनिमाकर्ष्य कल्पे” माघः । [त्रिका० ।

कृकवाकुध्वज पु० कृकवाकुर्मयूरः ध्वजोऽस्य । कार्तिकेय

कृकाट न० कृकं कण्ठमटति अण् उप० सं० । घाटायाम्

“इन्द्रः शिरोऽग्निर्नलाटः, यमः कृकाटश्च” अथ० ६, ७, १,

कृकाटिका स्त्री कृकं कण्ठमटति अट-एवल् टाप् कापि-

अत इत्थम् । श्रीवायाकुञ्जतदेशे अमरः “जलू” मर्मा-

णि चतस्त्रोऽसमन्वोऽष्टौ माहका द्वे कृकाटिके” । “जानु

कूर्परसीमन्नाधिपतिगुल्फमणिबन्धकुन्दरावर्त्तकृकाटिका-

यति सन्धिमर्माणि । “कुन्दरे कक्षधरे विधरे

सकृकाटिके” इति च सुशु० । “शिरोऽधोऽधोः सन्धाने

कृकाटिके नाम तत्र चल्मूर्धता” सुशु० तत्स्थानमुक्तम् ।

“कृकाटिकान्ते टिप्ते तु गच्छत्यापि सर्भीरणे” सुशु० ।

कृष्ण पु० न० कृत-रक् क्रोऽन्तादेशः उष्णा० । इत्यानापना द्यते

कृष्णश्च नानाविधः भिन्नादर्शितः यथा

“गोमूत्रं गोमयं क्षीरन्दधि सर्पिः कुशोदकम् । जग्ध्वा-
परेऽङ्गु पवसेत् कच्छं सान्त्वनञ्चरन्” या० । “पूर्वेदुरा-
हारान्तरपरित्यागेन गोमूत्रादीनि गव्यानि पञ्च द्रव्याणि
कुशोदकसहितानि संयुज्य पीत्वा अपरेदुरूपयसेदिति द्वै-
रात्रिकः सान्त्वनः कच्छः सान्त्वनञ्चोत्तरञ्चोके पृथग्वि-
धानादवगम्यते । कच्छ इति चान्वयसंज्ञे यम् तपोरूपत्वेन
क्लेशमाध्यत्वात् । गोमूत्रादीनाम्परिमाणं वक्ष्यते । यदा
पुनः पूर्वेदुरूपोप्यापरेदुः समन्तकं संयुज्य समन्तकमेव
पञ्चगव्यस्मीयते तदा ब्रह्मकूर्च इत्याख्यायते यथाह
पराशरः “गोमूत्रङ्गोमयं क्षीरन्दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
निर्दिष्टमञ्चगव्यन्तु पवित्रं कायशोधनम् । गोमूत्रना-
म्नवर्णायाः, श्वेतायाश्चापि गोमयम् । पयः काञ्चनव-
र्णाया, नीलायाश्च तथा दधि । इतश्च क्षणवर्णायाः,
सर्वे कापिलमेव वा । अन्नामे सर्ववर्णानामञ्चगव्येष्वयं
यिधिः । गोमूत्रमापकास्वप्तौ गोमयस्य तु षोडश ।
क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश कीर्त्तिताः । गोमूत्रव-
द्वृत्तस्य द्वादश इदं कुशोदकम् । गायत्र्यप्रादाय गोमूत्रं,
गन्धहारेति गोमयम् । आप्यायसेति च क्षीरन्दधि-
क्ताव्येति वै दधि । तेजोऽसि शुक्रमित्याज्जन्देवस्य त्या-
ज्जोदकम् । पञ्चगव्यमृचा पूतं होमयेदग्निमग्निधौ ।
सप्तपत्वास्तु ये दर्भा अक्लिद्धायाः शुक्लपिपः । एतेरु-
ज्ज्वल्य होतव्यमञ्चगव्यं यथाविधि । इरावती इदं वि-
ष्णुर्मानसोके च श्रवतीः । एताभिश्चैव होतव्यं कृत्वा
शेषं पिबेद्द्विजः । प्रणवेन समालोच्य प्रणवेनाभिमन्त्र्य
च । प्रणवेन सक्तुर्ज्वल्य पिबेत्तत् प्रणवेन तु । मध्यमेन
पलागस्य पद्मपत्रेण वा पिबेत् । स्वर्णपत्रेण रौप्येण
ब्रह्मतीर्थेण वा पुनः । यन्मगस्थिगतस्यापं देहे तिष्ठति
मानवे । ब्रह्मकूर्चोपवासस्तु दहत्यग्निरवेत्यनमिति” ।
यदात्ये तदेव विमिश्रितमञ्चगव्यं त्विरात्रमभ्यस्यते तदा
यतिसान्त्वनसंज्ञां लभते “एतदेव त्वग्रहाभ्यस्तं यति-
सान्त्वनं कृतमिति” शङ्खस्मरणेन । जायालेन तु स-
प्ताहसाध्यं सान्त्वनमुक्तम् “गोमूत्रङ्गोमयं क्षीरन्द-
धि सर्पिः कुशोदकम् । एकैकं प्रत्यहस्मीत्वा त्वहोरात्र-
संभोजनम् । कच्छः सान्त्वनो नाम सर्वपापप्रणाशनः”
इति । एषाञ्च गुरुलघुकक्षाणां शङ्खाद्यापेक्षया व्यवस्था
विज्ञेया । एवमुत्तरत्वापि व्यवस्था बोद्धव्या । महासा-
न्त्वनस्य कच्छमाह “पृथक् सान्त्वनद्रव्यैः षडहः
सोपवासकः । सप्ताहेन तु कच्छोऽयं महासान्त्वनः

कृतः” या० सप्ताहेनापयर्चितो महासान्त्वनस्यः कच्छो
पिज्ञेयः कथमित्यपेक्षायामुक्तम् पृथग्भूतैः षडभिर्गो-
मूत्रादिभिरेकैकैकैकमहरतिवाहयेत्सप्तमञ्चोपवासेनेति ।
यमेन तु पञ्चगव्यसम्पादौ महासान्त्वनोऽभि-
हितः “त्वग्रहस्मिन्नेतु गोमूत्रम्वग्रहं वै गोमयस्मिन्नेतु ।
त्वग्रहन्दधि त्वग्रहं क्षीरम्वग्रहं सर्पिस्ततः शुचिः ।
महासान्त्वनं ह्येतत्सर्वपापप्रणाशनमिति” । जायालेन
त्वे कविशतितरात्रनिर्वर्त्यो महासान्त्वन उक्तः । “पञ्चामे-
कैकमेतेषां त्विरात्रमुपयोजयेत् । त्वग्रहस्योपवसे-
दन्त्यं महासान्त्वनं विदुरिति” । यदा तु पक्षां सान्-
त्वनद्रव्याणामेकैकस्य द्वाग्रहस्ययोगस्तदातिसान्त्वनम्
यथाह मनुः “एतान्येव तथा पेयान्येकैकन्तु द्वाग्रहं
द्वाग्रहम् । यतिसान्त्वनमन्नाम श्वपाकमपि शोधयेदिति” ।
श्वपाकमपि शोधयेदित्यर्थवादः । इति महासान्त्वनमिति
सान्त्वनपने । पर्यङ्कच्छाख्यं व्रतमाह “पर्यङ्कदुम्बररा-
जीयविलुपलकुशोदकैः । प्रत्येकमत्यहस्मीतैः पर्यङ्कच्छ
उदाहृतः” या० । “पलाशोदुम्बरारविन्दश्रीवृक्षपर्णा-
नामेकैकेन कथितमुदकमत्यहस्मिन्नेतु कुशोदकञ्चैकमिन्द्र-
हनीति पञ्चाहसाध्यः पर्यङ्कच्छः । यदा तु पर्यङ्कीनामे-
कीकृतानां कायस्तिरात्रान्ते पीयते तदा पर्यङ्कचैः
यथाह यमः “एतान्येव समस्तानि त्विरात्रोपोषितः
शुचिः । काययित्वा पिबेद्द्विजः पर्यङ्कचैर्जाभिधीयते”
इति । यदा तु विलादिफलानि प्रत्येकं कथितानि
भासस्मीयन्ते तदा फलकच्छादिव्यपदेशं लभते यथाह
भार्कषेयः “फलैर्मासेन कथितः फलकच्छो मनीषिभिः ।
श्रीकच्छः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माक्षीरपरस्तथा । मासेना-
मलकैरेव श्रीकच्छमपरं कृतम् । पलैर्मतः पलकच्छः
पुष्पैस्तत्कच्छ उच्यते । मूलकच्छः कृतो मूलैस्तोयकच्छो
जलेन तु” इति पर्यङ्कच्छमेकादशविधम् । अथ
तप्तकच्छं व्रतमाह “तप्तक्षीरहताम्बूनामेकैकं प्रत्य-
हस्मिन्नेतु । एकरात्रोपवासश्च तप्तकच्छ उदाहृतः” या० ।
दुग्धसर्पिर्दुकानान्तप्रानामेकैकमतिदिवसस्यापरेदुरु-
पवसेदेवदिवसश्चतुष्टयसम्पादौ महातप्तकच्छः । एभिरेव
समस्तैः सोपवासैर्द्विरात्रसम्पाद्यः सान्त्वनवत्त-
प्तकच्छः । अनुना तु द्वादशरात्रनिर्वर्त्योऽभिहितः “तप्त-
कच्छं चरन् विप्रो जलक्षीरहतागिलान् । प्रतिद्वि-
हस्मिन्नेदुष्णान् सक्तुं क्षायो समाहितः” इति । क्षीरादि-
परिमाणन्तु पराशरेणोक्तन्द्रव्यम् “अपांस्मिन्नेतु त्रि-

पलं द्विपलन्तु पयः पिबेत् । पलमेकस्मिन्नेत्यपि क्षिरात्वं
 चोष्णमारुतमिति । त्रिरात्वं चोष्णमारुतमिति त्रि-
 रात्वाभास्यपूरणसुषोदकवाप्यं पिबेदित्यर्थः । यदा
 तु शीतं क्षीरादि पीयते तदा शीतलकृच्छ्रः “त्वृहं शीतं
 पिबेत्तोयन्त्वृहं शीतं पयः पिबेत् । त्वृहं शीतं
 हतम्पीत्वा वायुभक्षः परन्त्वृहमिति” यस्यस्मरणात् ।
 इति तप्तकृच्छ्रश्चतुर्दिधः । पादलकृच्छ्रमाह “एकभक्तेन
 नक्तनेन तथैवायाचितेन च । उपयासेन चैकेन पादलकृच्छ्रः
 प्रकीर्तितः” या० । एकभक्तेन सज्जोजनेन द्विवैव, नक्त-
 नेष्विष्टयगुपादानात् । अतश्च द्विवैव एकवारमेव भोज-
 नेनैकमहोरात्रमतिवाह्येदिति । तत्र द्विवेति रात्रि-
 व्युदासः एकवारमिति द्विवाराद्व्युदासः । भोज-
 नेनेत्यभोजनव्युदासः । एतच्च कृच्छ्रादीनां व्रतरूपत्वात्
 पुरुषार्थभोजनपर्युदासेन कृच्छ्राङ्गभूतस्मोजनं विधीयते ।
 तथा चापस्तम्बः “त्वृहमनक्ताश्चद्विवाशी च ततःत्वृ-
 हम् । त्वृहमयाचितव्रतस्त्वृहं नाश्नाति किञ्चि-
 दिति” । अत्र चानक्ताशौचनेन व्रते विहितमिति
 प्रत्ययेन नक्तपर्युदासेन द्विवाभोजननियमं दर्शयति ।
 गौतमेनापोदमेव स्पष्टीकृतम् “हविष्यान् प्रातराशान्
 भक्त्वा तिस्रो रात्रिर्नाशीयादिति” । यत् नक्तभोजनवि-
 धावपि । न विद्यते याचितं यस्मिन् भोजने तदयाचि-
 तम् तेन कालविशेषानुपानाद्विवारात्वात् वा सज्जद्वैव
 तपोरूपत्वात् कृच्छ्राणां, द्वितीयभोजने तदनुपपत्तेः ।
 अथाचितमिति न केवलं परकीयाद्ययाचनप्रतिषेधोऽ-
 पि तु स्वीयमपि परिचारकभार्याद्विधौ न याचितव्यम्
 प्रेयणाध्ये प्रणयोः साधारणत्वादात्तज्ञायाः । अतः स्वभ-
 र्त्वेऽपि भर्तृभार्याद्विधौऽनाज्ञाप्ता एव यदि भोजनसुपह-
 रन्ति तर्हि भोक्तव्यं नान्यथा । असुनैवाभिप्रायेणोक्त-
 झैतमेन “अथापरत्वृहं न कञ्चन याचेतिति” । अत्र च
 आससंख्यानियमः पराशरेण दर्शितः “सायन्तु द्वाद-
 श आशाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः । चतुर्विंशतिरायाच्याः
 परक्षिरशनं स्मृतमिति” । आपस्तम्बेन त्वय्यथोक्तम्
 “सायं द्वाविंशतिर्मासाः प्रातः पञ्चविंशतिः स्मृताः । चतु-
 र्विंशतिरायाच्याः परे निरशनायस्तः । कुङ्कुटाण्ड
 प्रमाणस्तु यथा वा संविशेन्मुखमिति” । अनयोश्च
 कल्पयोः शक्तप्रमेक्षो विकल्पः । आपस्तम्बेन तु प्राजा-
 पत्यं चतुर्द्धी विभज्य चतुरः पादलकृच्छ्रान् उक्त्वा यस्मिन्
 कृष्णे व्यवस्था कृता त्वृहं निरशनं पादः पादश्चाया-

चितं त्वृहम् । सायं त्वृहनाद्या पादः प्रातः पादश्चाया-
 त्वृहम् । प्रातः पादं चरेच्छूद्रः सायं वैश्वे तु दापयेत् । अ-
 याचितान्तु राजन्ये त्रिरात्वं ब्राह्मणे कृतमिति” । यदा
 तु याचितोपयासात्मकत्वृहयानुष्ठानं तदाङ्गलकृच्छ्रः साय-
 न्यतिरिक्तापरत्वृहत्वयानुष्ठानन्तु पादोनमिति विशेषे-
 यम् “सायंप्रातर्पिनाङ्गः स्यात्पादोभं नक्तवर्जितमिति”
 तेनैवोक्तत्वात् । अङ्गलकृच्छ्रस्य प्रकारान्तरमपि तेनैव द-
 र्शितम् “सायंप्रातस्तथैकैकान्दिनद्वयमयाचितम् । दिन-
 द्वयञ्च नाश्नीयात्कृच्छ्राङ्गं तद्विधीयते” । प्राजा-
 पत्यकृच्छ्रमाह “यथा कथञ्चित्त्वृगुणः प्राजापत्योऽय
 मच्यते” या० । अयमेव पादलकृच्छ्रः । यथाकथञ्चिद्वृहक-
 लितयदावत्या स्वस्थानविहङ्गा वा । तत्वाप्यानुलोभ्येन
 प्रातिलोभ्येन वा । तथा वक्ष्यमाणजपादियुक्तं तद्विहितं
 वा त्रिरभ्यस्तः प्राजापत्योऽभिधीयते । तत्र दण्डकलित-
 यदावत्तिपक्षोवशिष्टेन दर्शितः “अहः प्रातरहर्षक्लमह-
 रेकमयाचितम् । अहः पराकलनैकमेव हृत्तरहोऽपरः ।
 अनुमहर्षं विप्राणां मनुर्हर्षं वरः । वानहृद्वातु-
 रेवैव शिशुलकृच्छ्रमुवाच हेति” । आनुलोभ्येन स्वस्थान
 विहङ्गिपक्षस्तु मनुना दर्शितः “त्वृहंप्रातः त्वृहं-
 सायं त्वृहमद्यादयाचितम् । त्वृहम्परञ्च नाश्नीयात् प्रा-
 जापत्यं चरन् द्विजः” इति । प्रातिलोभ्यावृत्तस्तु यश-
 र्त्वेन दर्शिता । “प्रतिलोभ्युरेत्युहः कृच्छ्रं चान्द्रायणो-
 त्तरमिति” । जपादिरहितपक्षस्तु क्षीणकृद्द्विपि-
 योऽङ्गिरसा दर्शितः “तस्माच्छूद्रं समासाद्य सटा धर्म
 पथे स्थितम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपकोमविश्रजित-
 मिति” । जपादियुक्तपक्षस्तु पारिषेध्याद्योग्यतया च
 त्वैपर्यंकविषयः स च गौतमेन दर्शितः । “अथातः
 कृच्छ्रान् व्याख्यास्यामो हविष्यान् प्रातराशान् भुक्त्वा ति-
 क्षीरातीर्क्षीयादथापरन्त्वृहं नक्तन्मुक्षीताथापर-
 न्त्वृहं न कञ्चन याचेताथापरन्त्वृहसुपवसेदिति दे-
 हनि रात्रावासीत लिप्रकामः सत्यं वदेद्दुर्गमं
 सम्प्रापेत् रौरवयोधाजपेन्नित्यं प्रदुष्क्रीतानुसयनसुदको-
 पस्पर्शनमापोह्वयेति तिसृभिः पथित्वतीभिर्माजं यीत
 हिरण्यवर्णाः शुचियः पायका इत्यष्टाभिरष्टोदक-
 तर्पणं नभोहनाय नभोभोहनाय नभोधन्वने ताप-
 साय पुनर्वसवे नमः । मौञ्जप्राशेऽप्यथ वसुविन्दाय स-
 र्वविन्दाय नमः । पाराय सुपाराय महापाराय पार-
 दाय पारपाराय पारविष्यवे नमः । रुद्राय यशुपतये न-

हते देवाय त्र्यम्बकायैकचरायाधिपतये हराय सर्व्या-
धनाशायोप्याय वज्रणे हस्त्रिणे कपर्दिने नमः । सर्व्याया-
दित्याय नमः । नीलपीशाय गतिकण्ठाय नमः । कण्ठा-
यापिङ्गनाय नमः । अथैवाय अथैवाय हृदयेन्द्राय ह-
रिजेशायोर्द्धदेतसे नमः । सत्याय पायकाय पायकवर्णायै
कवर्णाय कामाय कामरूपिणे नमः । दीप्ताय दीप्तरूपि-
णे नमः । तीक्ष्णाय तीक्ष्णरूपिणे नमः । सौम्याय सु-
पुरुषाय महापुरुषाय मध्यमपुरुषायोत्तमपुरुषाय ब्रह्म-
चारिणे नमः । चन्द्रललाटाय क्षतिवाससे नमः इति
एतदेवादित्योपस्थानमेता एवाध्यास्तयो द्वादशरा-
त्रस्थाने चरुं अर्पयित्वा ताभ्यो देयताभ्यो जुहुयाद-
मन्त्रे स्वाहा । सोमाय स्वाहा । अग्नीषोमाभ्यामिन्द्राय
विश्वेभ्यो देयेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतयेऽमन्त्रे स्विष्टकृत
इति । अन्ते ब्राह्मणभोजनमिति । तत्र “तिष्ठेदहनि-
रात्रावासीत क्षिप्रकामः” इत्यस्यायमर्थः यस्तु महतोऽप्ये-
नसः क्षिप्रमेकैवेव कच्छेण सुख्येयमित्येवं कामयते अ-
सावहनि कर्मपरिहरेषु कालेषु तिष्ठेद्वात्रावासीत ।
एवं रौरययौ धाजपसामजपौ नमो ह्नायेत्यादिभिस्त-
र्पणादित्योपस्थानादिकञ्च अत्र प्रणयदिकञ्च योगीश्वराद्य-
नुक्तं क्षिप्रकामः कुर्वीत । अतश्च योगीश्वराद्युक्तमा-
जापत्यद्वयस्थाने गौतमीयमन्त्रेणैकैककर्त्तव्यतासङ्घित-
न्दृश्यम् । एवमनन्तरापि च सृष्ट्यन्तरतो विशेषा-
न्तराग्रन्थे पण्ठीयानि । अतिलक्ष्माह “अयमेवाति
लक्ष्मः स्यात्प्राणिपराङ्मोजनः” या० । एतद्वर्क एव
एकभक्तादिप्राजापत्यधर्मयुक्तोऽतिलक्ष्मः स्यात् । इदं
स्तु विशेषः आद्ये त्र्यहस्ये प्राणिपुरुषमात्मनश्च भु-
ञ्जीत न पुनर्हविर्गतिप्राप्तान् । अत्र च प्राप्नोभोजनानु-
वादेन प्राणिपराङ्मोजनविधानादन्यत्र हेऽतिदेशप्राप्त-
उपवासोऽप्रतिपक्ष एव । अत्रापि पादशो व्यवस्थापूर्व-
देव दृष्टव्या । यत्तु भवनोक्तम् “एकैकं प्रासमन्नीयात् त्र्य-
हर्षुन त्रीणि पूर्ववत् । त्र्यहं चोपवसेदन्त्यभतिलक्ष्मं च-
रन् द्विजः” इति तस्याणि परस्परविभितादत्यत्याच्छक्तिविप-
र्यम् । लक्ष्मातिलक्ष्माह “लक्ष्मातिलक्ष्मः पयसा-
दियसानेकविंशतस्” या० एकविंशतिरात्रं पयसा वर्त्तनं
लक्ष्मातिलक्ष्माख्यं व्रतं विज्ञेयम् । गौतमेन तु द्वादश-
रात्रसदकेन वर्त्तनं लक्ष्मातिलक्ष्म उक्तं “अन्धश्च सृतीयः
स लक्ष्मातिलक्ष्म” इति । अतश्च शक्तप्रमेचयाऽनयोर्थ-
वस्था । पराकमाह “द्वादशाक्षोपवासेन पराकः प्ररि-

कीर्त्तितः” या० ऋज्वर्योऽयमर्द्धलोकः । सौम्यलक्ष्माह
“पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम् । एकरात्रो-
पवासश्च लक्ष्मः सौम्योऽयसच्यते” । पिण्याकोनिःसृततैल
स्त्रिलसस्यौदननिकाशोदस्त्रिदुदकसक्तूनाञ्च पञ्चानामेकैकं
प्रतिदिवसमुपभुञ्ज्य षष्ठेऽङ्ग उपवसेदयं सौम्याख्यः लक्ष्मो-
ऽभिधीयते । इव्यपरिमाणन्तु प्राणयात्राभावनिवन्धनम-
धिगन्तव्यम् । जावालेन चतुरहस्यापी सौम्यलक्ष्म उक्तः
“पिण्याकं सक्तवसक्तुश्चतुर्थेऽहन्मोजनम् । वासोने दक्षि-
णां दद्यात्सौम्योऽयं लक्ष्म उच्यते” इति । तुलापुरुषाख्यं
लक्ष्माह “एषान्तिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाविधि ।
तुलापुरुष इत्येव ज्ञेयः पाञ्चदशाहिकः” या० “एषां पि-
ण्याकादीनाम्यज्ञानां क्रमेणैकैकस्य तिरात्वाभ्यासेन पञ्च-
दशाहस्यापी तुलापुरुषाख्यः लक्ष्मो वेदितव्यः । अत्र पाञ्च-
दशाहिकत्वविधानादुपवासस्य निवृत्तिः । यमेव त्वेक-
विंशतिरात्रिकस्तुलापुरुष उक्तः “आचाममथ पिण्याकं
तक्तुदकसक्तुकान् । त्र्यहन्त्र्यहस्युज्ञानोवायुभक्तस्य-
हृदयम् । एकविंशतिरात्रस्तु तुलापुरुष उच्यते” इति ।
अत्र हारीताद्युक्तेति कर्त्तव्यता मन्यगौरयमवाञ्च वि-
स्थते” मित्ता० । चान्द्रायणलक्ष्मस्तु चान्द्रायणषष्ठे व-
स्यते । शकटे दुःखे “अमन्त्रयत लक्ष्मं तस्याः सर्वः
समाजयः” रामा० । “महत् खलु लक्ष्मं मनुभूतं तत्प्रभव-
त्या” माला० । शकटसाधने शकटयुक्ते च त्रि० अ-
सरः “इत्यञ्च देशाननुसञ्चरायः वनानि लक्ष्माणि च ल-
क्ष्मरूपाः” भा० व० १४ अ० । “लक्ष्मां प्राप स आपदम्”
रामा० । शकटसाधने त्रि० “अमन्त्रयित्वा सचिवैः योऽ-
र्थं लक्ष्मं नृपचरेत्” रामा० । “अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्यात्
लक्ष्मोऽयं भिष्यलक्षणः” सुश्रु० । प्राजापत्यव्रते “विप्रद-
ण्डोद्यमे लक्ष्ममति लक्ष्मं निपातने” मनुः । “तांशारयित्वा
त्रीन् लक्ष्मान् यथाविध्युपवनाययेत्” मनुः । “एकवर्षे
गवि हते लक्ष्मपादोविधीयते । अनुद्विष्वं षष्ठः स्याद्दु-
द्विपादस्तु द्विहायने । त्रिहायणे त्रिपादस्तु प्राजाप-
त्यमतः परम्” प्रा० त० दृढप्रचेताः । “वत्तर्हयिणादौ
प्राजापत्यविधानात् लक्ष्मपदं प्राजापत्यपरम्” प्रा० त०
रघु० । उपाधे न० मेदि० दसूललक्ष्मरोगे पु० राजनि०
लक्ष्मं वेदयते सुखा० कण्डू पापचिकीर्षायाम् । ल-
क्ष्मायते पापं चिकीर्षति । सुखा० कण्डूर्थे वा मत्तप मस्य
वः । लक्ष्मवत् पक्षे इति । किञ्चिन् तद्युक्ते त्रि० “सह
लक्ष्मी बभूव” जा० उ० । स्त्रियां डीप् । असत्यपरत्ये-

ततोहेतौ पञ्चमो लक्ष्मणः सत्यपरत्वे तृतीया
लक्ष्मणे विषेण सुक्तः । एतत्पञ्चम्या अलुक्सं ।
लक्ष्मणान्तपन पु० न० सत्यक् तपनमल प्रज्ञाद्यान् कर्म ।
प्रतभेदे लक्ष्मणशब्दे विवृतिः ।

लक्ष्मणान्तलक्ष्मण पु० लक्ष्मणादि अतिशब्दः अतिशब्दसाध्य-
त्वात् । प्रतभेदे लक्ष्मणशब्दे विवृतिः । [तथात्वम् ।

लक्ष्मणारि पु० इत० । विवृतिभेदे राजनि० । कष्टनियारकत्वात्तस्य
लक्ष्मणारि पु० प्रतभेदे लक्ष्मणशब्दे विवृतिः ।

लगाञ्ज पु० कुणञ्ज + प्र० । कुणञ्जयगन्धार्ये राजनि० ।

लगा पु० ल + वा० नु गत्यम् । चित्करजातौ लिङ् ।

लत संगच्छे चुरा० उभ० सक० सेट् । कीर्तयति ते अचिकी-
र्तत् ॥ कीर्तयति बभूव आस चकार चक्रे । कीर्तिः
कीर्तनम् कीर्तितः कीर्त्त्यन् । कीर्त्तयते कीर्त्तयमानः
लत केदे तदा० पर० सक० सेट् सुचादि । लनति अकचीत्
कर्त्तिष्यति-कर्त्तव्यति ईदित् लतः लत्तिः । “न विश्वसेद-
विश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् । विश्वासाद् भयमुत्पन्नं
मूलाभ्यां निजलति” हितो० । प्रनिजलति अचि-
कर्त्तयति ते अचीकृतन्-त अचकर्त्तत्-त सनि । चिक-
र्त्तिष्यति “शिरोऽतिरागाद्गमं चिकीर्त्तिषुः” माघः ।
कर्त्तनं कर्त्तनी लतनम् । [चर्त्त

लत वेदे क्वा० पर० सक० सेट् । लणत्ति लतः अकचीत् ।
लत् पु० करोति प्रातिपदिकसंज्ञां ल-क्रिप् । प्रत्ययभेदे लत्त्वं च
धातुप्रकृतिकत्वे सति प्रातिपदिक संज्ञानिमित्तप्रत्ययत्वम् ।
धातोरित्यधिकारेण तद्विधानात् धातुप्रकृतिकत्वम् “ल-
त्तद्धितसमासाद्येति” पा० तस्य प्रातिपादकसंज्ञाव-
त्त्वम् । अतएवाङ्गभियुक्तैः “उणादालं कृदन्तश्च तद्धि-
तानां समासजम् । नामसंज्ञा भवेत्तेषां स्वाद्युत्पत्तिस्ततः
परम्” तद्धितव्युदासाय धातुप्रकृतिकत्वविशेषणम्
तिङ् व्युदासाय प्रातिपदिक संज्ञानिमित्तत्वमिति “कर्त्तरि
लत्” पा० । “गतिकारोपपदानां कृद्भिः समास्यचर्चं प्राक्
सुबुत्पत्तेः” वार्त्ति० । “कृद्भिर्हितो भावोद्भव्यत् प्रकाशते”
महाभाष्यम् “सप्रत्याः कति वल्लभम्” पा० । कर्त्तरि लि०

लत लि० ल + कर्म्मणि क्त । प्रत्यादिने रजनिरेत्यर्थः
च । “लतमोदनसङ्गादि तण्डुलादि लतालतम् । ब्री-
ह्यादि चाकृतं गोक्तमिति इव्यं लिङ्गं बुधैः” कात्या०
उक्ते षोडशानादौ हविषि न० । “लतमलुपतं दष्टं वा यै
रिदं गुरु पातकम्” ज्योतिषं ५ विहिते लि० । ६ फले
न० । अथ यद्युगे न० तन्नामाद्युक्तं मनुना “मत्वायाङ्कः

सहस्राणि वर्षाणाम् लतं युगम् । तस्य तायच्छती सन्ध्या
सन्ध्याशब्द तथाविधः” । तेन ४८०० दिव्यवर्षास्तस्मान्म-
व्यक्तसुक्तं सू० सि० यथा “तद्वादागसहस्राणि चतु-
युगमुदाहृतम् । सूर्यावदसहस्रत्रया द्वितिसागरैर्युता-
हृतैः । सन्ध्यासन्ध्यागसहितं विज्ञेयं तत्तुयुगम् । ल-
तादीनां व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थया युगस्य दशमो
भागश्चतुर्विंशद्विंशत्युगः । क्रमान् लतयुगादीनां प-
ञ्चोऽंशः सन्धयोः स्वकः” । ततश्च मानुषमानेन ७०८०००
वर्षास्तस्मान् । तदेतदुक्तं सि० गि० “स्वर्वाभ्युदयसागरैर्युगा-
ग्नियुग्ममगुणैः । क्रमेण सूर्यपत्न्यैः लतादयो युगा-
हृतयः । स्वसन्ध्याकातदंशकैर्निर्जातैः १२भागसंभितैः ।
युताश्च तद्युतौ युगं रदाभ्योऽयुगाहताः” सू०
“स्वर्वाभ्युदयसागरैरिति । रविपथाणां लज्जचतुष्टयेन
द्वितिसहस्राधिकेन चतुर्गुणेन लतं नाम प्रथमो युग-
चरणः १७२८००० । त्रिगुणेन त्वेतासंज्ञो द्वितीयो
युगचरणः १२८६००० । द्विगुणेन हापराख्यस्तृतीयः
८६४०० । एकगुणेन कविशतुर्थः ४२०००० । किंपिगटा
एते युगचरणाः । स्वसन्ध्याकातदंशकैर्निर्जातैर्भागसंभि-
तैर्गुणैः । युगचरणप्रमाणस्य यो द्वादशांशस्तत्प्रमाणा
तस्य चरणस्य सन्ध्या । सा चरणदो भवति । तायांश्च
सन्ध्यांगः । स चरणस्यान्ते । एवं स्वसन्ध्यासन्ध्यांगैः
सह एते युगचरणाः कथिता इत्यर्थः । ततश्च लतादी-
सन्ध्यावर्षाणि १४४००० । लतान्ते सन्ध्यांगः १४४००० । त्वेता-
दौ सन्ध्या १०८००० । त्वेतान्ते सन्ध्यांगः १०८००० ।
हापरादौ सन्ध्या ७२०००० । हापरात्ते सन्ध्यांगः ७२००००,
कलेरादौ ३६००० सन्ध्या तदन्ते ३६००० सन्ध्यांगः” पमि०
“पदेयतुभिः सुकृतैः स्थिरकृते कतेऽमुना के न तपः प्रपे-
दिते” नैप० । २२४ प्र० अयगच्छदगतिं चतुरङ्गयुक्ते
पागकभेदे १०स्तोत्रभेदे च तत्त्वैर्दोषाः ११पथ्यानि लि०
संज्ञा भावे क्त । १२क्रियायां न० कृतपथ्यां कटम् लत-
व्यग्रच्छे विवृतिः । १३दासभेदे पु० कृतदासशब्दे विवृतिः
१४चतुःसंख्यायां “युष्माग्नी लतभूतानि” तित०
भिगमः । १५साधिते पक्षे लि० लताञ्जम् ।

लतक लि० लतं करणं भावे क्त तत आगतः कन् लत-
स्य स्वार्थे क लनति स्वरूपं लत-कृन् वा । लतस्यैव
करणाज्जाति । लतिभस्य स्वरूपाच्छादकत्वात् तथात्वम् ।
“यद्युत् लतकं तद्विनित्यमिति न्यायः । “शब्दोऽनित्यः
लतकत्वात्” सुक्ता० “एतेन विधिना लज्जः लतकैः

यथाऽनसः” भा० वि० २७० । “आर्यैरूपसमाचारं
चरन्तं कृतके पथि” भा० आनु० २६०७ श्लो०
“कश्चिच्च कृतकैर्दूतैरित्यादि” कश्चिदध्यायगच्छे दर्शितम् ।
“कृतकं कामिनि चुक्षुधे ऋगाव्या” भाषः । २ विडलवणे
न० अक्षरः ।

कृतकार्यम् लि० कृतं कर्म येन । १ दत्ते चतुरे कार्यक्षमे
हेम० । २ कृतस्वकार्ये च “यावदस्तं न याव्ये कृतकर्मा
दिवाकरः” रामा० । कर्त्तव्यतागुण्ये २ परमेश्वरे पु० ।
“इन्द्रकर्मा महाकर्मा कृतकर्मा कृतागमः” विष्णु स०
“कृतमेव न कर्त्तव्यं किञ्चित् कर्मास्य विद्यते धर्मा-
त्मकं कर्मा कृतं वा कृतकर्मा” भा० । कृतकार्यं कृतकृ-
त्यादयोऽप्यत्र लि० “समूहकार्यं आयतान् कृतकार्यान्
विसृज्येत्” या० श्रु० । “यथेष्टं गम्यतां तत्र कृतकार्यायं
त्वया” भा० आनु० २८६० श्लो० । “कृतकचोविधिर्मन्ये न
यद्वियति तस्य ताम्” भाषः । ५ अक्षयवयादिसुक्ते
संन्यासिनि । “ज्ञानावृत्तेन तप्तस्य कृतकत्वस्य योगिनः ।
नैवास्ति किञ्चित् कर्त्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित्” इत्युक्ता
तस्य समाप्तकृत्यत्वात्तथात्वम् “कृतकत्वस्तु संन्यस्य स्वात्म-
मात्रवर्तिर्भवेत्” । अकृतकत्वो हि कृत्योर्भिन्नेति यथाह
“प्रायेणाकृत्यकृतत्वान्कृत्योरुद्दिजते जनः” इति ।

कृतकालः लि० कृतः कालः समयोयेन । १ कृतावधौ शिष्यादौ ।
कर्मा० । २ कृते समये पु० “कृतशिखोऽपि निवसेत् कृत-
कालं गुरोर्दृष्टे” या० । कृतसमयादयोऽप्यत्र [च त्रिका०]
कृतकोटि पु० कृता कोटि येन । १ काश्यपसुभौ २ उपवर्धसुभौ
कृतक्रिय लि० कृता क्रिया येन । कृतनित्यादिकार्ये “विप्रः
शुध्यत्यपः स्मृद्वा क्षत्रियो वाहनायुधम् । वैश्यः प्रतोदं
रक्ष्सीन् वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः” मनुः ।

कृतक्षणः लि० कृतः क्षणः समयो येन । लब्धावकाशे । “तद्युतङ्कः
प्रत्युवाच कृतक्षण एवास्मि शीघ्रमिच्छामि यथोपपन्नमनु-
पकृतम्” भा० आ० ३४० । कृतसमयादयोऽप्यत्र

कृतघ्नः लि० कृतं कृति कृत-टक् । कृतोपकारस्यापकारके
“गरणागतदीनलोहिंसकान् संवसेन्न तः । चीर्ष्य-
व्रतानपि सदा कृतघ्नसंहितानिमान्” या० श्रु०
“बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मातः । गरणा-
गतहन्तांश्च स्त्रीहन्तांश्च न संवसेत्” मनुः
“कृतघ्नानाह स्कन्दपुराणम् “भर्तृपिण्डापहर्त्ता च
पितृपिण्डापहर्त्ताकः । तस्माद्भृष्टहीना विद्यासु दक्षिणां
न प्रदच्छति । पुत्रान् स्त्रियश्च योदष्टि यश्चैतान् वातये-

वरः । कृतस्य दीपं यदति सकामाच्च करोति यः । न
करेच्च कृतं यस्य आचमानं यस्तु दूषयेत् । सर्वास्तान्-
पिभिः सार्धं कृतज्ञानब्रवीन्मनुः” “ब्रह्मणे च सुरापे च
चौरे च गुरुतल्पगे । निष्कृतिर्विहित्वा सङ्गिः कृतघ्ने
नास्ति निष्कृतिः” । “तस्मात् पित्रादिगुरोः कृतस्य सत्
कर्म्मण इति शेषः । सकामाच्च करोति उपक-
र्त्तुमिति शेषः” प्रा० त० रघुनन्दनः ।

कृतघ्नापाख्यानं न० कृतघ्नविशेषोपाख्यानम् । भारतशान्ति
पर्वोत्तर्गते १६८ अध्यायमारभ्य १७३ अध्यायपर्यन्ते
अन्ये नाडीजङ्गमगच्छे विवर्तितः । “कृतः कृतघ्नस्य यशः
कृतः स्थानं कृतः सुखम् । अत्रैवैवः कृतघ्नो हि कृत-
तघ्ने नास्ति निष्कृतिः । भित्तोही न कर्त्तव्यः पुरुषेण
विशेषतः । भित्तुक् नरकं घोरमननं पतिपद्यते ।
कृतघ्नेन सदा भाव्यं भित्तकार्येण चैव ह । भित्ताच्च लभते
सर्वं भित्तात् पूजां लभते च । भित्ताङ्गो गान्धर्वाङ्गीत
भित्तेणापत्सु सञ्च्यते । सत्कारैरुत्तमैर्भित्तिं पृजयेत्
दिदक्षणः । परित्याज्यो बुधैः पापः कृतघ्नो निरप-
त्यः । भित्तोही कुलाङ्गारः पाषकर्मन् नराधमः ।
एष धर्माभूतां श्रेष्ठ ! भोक्तः पापो मया तव । भित्तो-
ही कृतघ्नो वै किंभूयः श्रोतुमिच्छसि” । भा० आ० १७३४०
कृतच्छिद्रा स्त्री कृतं छिद्रं यस्याम् । कोपातकीलतायाम् ।
राजनि० ।

कृतज्ञः लि० कृतं कृतोपकारं जानाति ज्ञा-क । १ कृतोपकार
ज्ञातरि २ तत्प्रत्युपकारके । “कृतज्ञेन सदा भाव्यम्”
भा० शा० १७३ अ० । ३ कृतुरे पु० मेदि० । क्षत्रियां जातित्वेऽपि
संयोगोपधत्वात् टाप् । कृतं कार्यं जगत् जानाति
ज्ञा-क, कृतं कार्यं ज्ञात्वा यस्य वा । ४ परमेश्वरे पु०
“महर्षिः कपिलाचार्यः कृतज्ञो मेदिनोपतिः” विष्णु स०
“कृतज्ञतामस्य यदस्ति सम्पदः” किरा० ।

कृतत्वा स्त्री कृतं त्वायते त्वै-क । त्वायमाणान्तायां राजनि०
कृतदास पु० कर्मा० । यतावत्कालं त्वहास इत्यभ्युगमिने
पञ्चदासदासानर्गते दासभेदे दासाश्च पञ्चदशविधाः
भिता० दर्शिता यथा
“मृहजातस्तथा क्रीनोक्त्योदायादुपागतः । अनाका-
लभतस्तद्वदाहितः स्वाभिना च यः । भोक्षितो मह-
तस्यर्णाद्युद्धमाप्नः पथेजितः । तथाह भित्तुपगतः प्र-
ब्रज्यायसितः कृतः । भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव बहवाकृतः ।
विक्रोता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः” बा० ।

‘गृहे दास्यं जातो गृहजातः। क्रीतो मूलेन२। लब्धः३
प्रतिपत्तादिना। दायादुपगतः पित्रादिदासः४। अना-
कालभृतो दुर्भिक्षे योदासत्वाय मरणाद्व्रजितः५। आ-
हृतः स्वामिना धनपक्षणेनाधितां नीतः६। पक्षणे-
चनेन दासत्वमभ्युपगतः पक्षणादसः७। युद्धप्राप्तः समरे वि-
जित्य गृहहीतः८। पण्यजितः यद्यास्मिन् विवाहे पराजितोऽ-
हन्ता त्वद्दासी भवामीति परिभाष्य जितः९। तवाह-
मित्युपगतः तवाहन्ताम इति स्वयम्भ्रतिप्रज्ञः१०। प्रव-
ज्यावसितः प्रवज्यातश्च्युतः११। कृतः एतावत्कालं त्वद्दाम-
इत्यभ्युपगमितः१२। भक्तदासः सर्वकालभक्तार्थमेव दास-
त्वमभ्युपगम्य यः प्रविष्टः१३। बडवाहृतः बडवा गृहदा-
सी तथा हृतस्तस्मिन्नेन तासद्दासा दासत्वेन प्रविष्टः१४।
य आत्मानं विक्रीणीति स आत्मविक्रेता१५।
इत्येवम्भूदृश प्रकाराः१॥

कृतधी त्रि० कृता सम्पादिता धीर्येन। शास्त्राभ्याससंस्कृत-
तानःकरणे, स्थिरचित्ते, “कृतधीः किं पभापेतेति”
“कृतधीर्भनिरुच्यते” गीता।

कृतध्वज पु० नृपभेदे “कृषध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्मध्वजो-
न्मयः धर्मध्वजस्य हौ पुत्रौ कृतध्वजस्तध्वजौ” भाग०
६.१०, १२. [स्थासनिपुणे अमरः।

कृतपुङ्गव पु० कृतः अभ्यस्तः पुङ्गवः तत्पुत्रोवाणो येन। यरा-
कृतपूर्व्वी त्रि० कृतं पूर्व्वमनेन “सपूर्व्वी” पा० इति। कृतप-
र्व्वकर्म्मके तद्विधप्रकारः सत्तायामस्माभिनिर्द्दिपतो यथा
“कृतपूर्वी कटं भुक्तपूर्वी ओदनमित्यादिमहाभाष्य-
कारप्रयोगा दृश्यन्ते तत्र च कृतं पूर्व्वमनेनेति विग्रहे
“मह सुप” इति पा० समासे पूर्व्वीदिनिर्द्दिपतोनेरनुवृत्तिमता
“सपूर्व्वी” इति पा० सूत्रेण इतिर्विहितः तत्र यदि कृत-
मिति कर्मणि क्तः स्यात् तदा तस्य कटादिकर्म्मरूपवि-
शेषणतया सापेक्षत्वेन पूर्व्वीदिपदेन समासो न स्यात् एकत्र
विशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयान्वयायोगात्
न वृत्तिरसम्भवः। भाष्यप्राप्तागत्याञ्च तत्र वृत्तौ सत्यामेवा-
सीतिराकलनीया तथाहि प्रथमं कर्म्मविषयकयाऽऽकर्मकत्वेन
भावे क्तप्रत्यये विहिते तदनेन पर्यस्य “मह सुपेति”
पा० समासे कृते तत्पूर्व्वकात् पूर्व्वगङ्गादिनिप्रत्ययो भवति।
पश्चाच्च कर्त्तृकृतक्रियायाः कर्म्मकाङ्क्षायां कटादि-
कर्मणोऽन्वयः एतदेव हरिणा दर्शितं यथा “अकर्मकत्वे
सत्येव क्तान्ते भावाभिधाविनि। पश्चात् क्रियावता
कर्त्ता योगो भवति कर्मणा। अप्रियङ्गा गतादिस्था

यथा यामादिकर्म्मभिः। क्रिया सम्बध्यते तद्वत् कृत-
पूर्व्वीदिषु स्थितेति”। गमनकर्त्तृवाचकगतादिसध्यपातिनी
गमनक्रिया कर्त्तृविशेषणत्वेनोपस्थिता यथा अप्रियङ्गा
असुबोधो तथा कृतपूर्व्वकर्त्तृबोधककृतपूर्व्विमध्यपातिन्य-
पीति तदर्थः”।

कृतप्रणश पु० कृतयोः पुण्यपुण्ययोर्भोगमन्तरेण प्रणाशो
नाशः। कृतहामौ दोषभेदे। स च दोषविशेषः कृतप्रणा-
शकृताभ्यागमौ दोषौ जीवस्थानित्यत्वे प्रसक्तौ” भा०
सू० भा० दर्शितौ [स्त्री राजनि०

कृतफल त्रि० कृतं फलमस्य। १ककोले २कोलशम्भुना टाप
कृतब्रह्मन् त्रि० कृतं ब्रह्म सौत्वं येन। कृतस्त्री त्रि० “यन-
वदनुपगतः कृतब्रह्मा” ऋ० २.२५, १.

कृतम् अव्य० कृत-वा० कस्य। अलमर्थे, निषेधे च।

कृतमाल पु० कृता मालास्य। १आरग्वधे, (सोन्दान) कर्म्म-
कारे च अमरः। २कर्त्तृकारदृष्टेऽनदीभेदे स्त्री राज-
नि०। ५कृतमाल्ये मालाकरे त्रि०।

कृतमुख त्रि० कृतं संस्कृतं मुखं यस्य। पण्डिते अमरः
कृतरथ पु० १निमित्तं नृपभेदे “भेरोः प्रतीपस्तस्माच्च
जातः कृतरथो यतः” भाग० ६.१२.१. स्त्री०। २सम्पा-
दितरथे रथकारे त्रि०

कृतलक्षण त्रि० कृतानि लक्षणान्यस्य। १शुभोर्विप्लवा-
न्मरः। २कृतचिह्ने च “ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते तद्वक्त-
व्याः कृतलक्षणाः” अनुः।

कृतवीर्य्यन् पु० कृतवीर्य्यभ्यान्तरि कनकनृपात्मजे। “कन-
कस्य तु दायादाद्यत्परो लोकविश्रुताः। कृतवीर्य्यः कृतौ
जाय कृतवर्म्मा तथैव च। कृताग्निस्तु चतुर्थोऽभूत् कृत-
वीर्य्यादयार्जुनः” हरिवं ३.५०। यद्वंश्ये ३चतुर्थ्यभेदे
“समीपुत्रः प्रतिपुत्रः प्रतिपुत्रस्य चात्मजः। स्वयंभोजः
स्वयंभोजाद् हृदिः संभव क। तस्य पुत्रा वभूवृत्ति-
मर्थे भीमपरक्रमाः। कृतवर्म्मापुत्रस्तथां गताः स्या-
त् सध्यमः” हरिवं ३.६५. “रामे भारं समासञ्च युयु-
धाने च वीर्य्यान्। अक्रूरे विष्टौ चापि गदं च
कृतवर्म्माणि” हरिवं १.१२.५० [त्रिका०

कृतविद्य त्रि० कृता अभ्यस्ता विद्या येन। अभ्यस्तु-
कृतवीर्य्य पु० कृतं वीर्य्यमनेन। १चन्द्रवंश्ये कार्त्तवीर्य्या
स्त्र्यनजनके नृपभेदे। “कनकस्य तु दायादाद्यत्परो
लोकविश्रुताः। कृतवीर्य्यः कृतौ जाय कृतवर्म्मा तथैव च।
कृताग्निस्तु चतुर्थोऽभूत् कृतवीर्य्यादयार्जुनः” हरिवं

२१३० तस्यायम् अण् । कार्त्तवीर्यं तदपत्ये कार्त्त-
वीर्यशब्दे विवर्तितः “गर्भस्य सम्भवतः पूर्वं शिरः
सम्भवतीत्याह शौनकः शिरोमूलत्वाद्देहेन्द्रियाणां,
हृदयमिति कृतवीर्यः बुद्धेर्मनसश्च स्थानत्वात्” सुश्रुतः ।
२वीर्यान्विते लि० ।

कृतवेतन लि० कृतं वेतनं यस्य । “योयावत् कुरुते कार्यं
तावत्तस्यैव वेतनम्” या० उक्तरीत्या कृतवर्तकं दासं ।
“प्रमाददुष्टनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः” या० सू०

कृतवेदिन् लि० कृतं वेत्ति विद-णिनि । कृतोपकारस्थोप-
कारके स्त्रियां ङीप् [रत्नमा०

कृतवेध(क) पु० कृतो वेधोऽस्य या कप् । श्वेतकोपातक्यां
कृतवेधना स्त्री कृतं वेधनं यस्याः । कोपातकीलतयाम्
राजनिः [शिल्याऽपि निवसेत् कृतकालं गुरोर्गृहे” या०
कृतगित्य पु० कृतमभ्यस्तं शिल्पं येन । अभ्यस्तशिल्ये “कृत-
कृतयम लि० कृतः यमो येन । महोत्साहान्विते । “पौरा-
णिकः पुराणे कृतयमः” भा० व्या० ८५ श्लो० । २धर्म
राजसभ्ये ऋषिभेदे ‘वलीवाकः शिलीवाकः सत्यपालः
कृतयमः’, भा० सू० ४३० यमसभ्योक्तौ

कृतसंज्ञ लि० कृता संज्ञा संज्ञेतो यस्मै । कृतसंज्ञे ते दासादौ
“गुल्मांश्च स्यापवेदाप्रान् कृतसंज्ञान् समन्ततः” मनुः
२कृतचतस्ये नरेणाकृतसंज्ञं न विशुद्धेनान्तरात्मना”
भा० व्या० ५३० । कृतसंज्ञे तादयोऽप्यत्र “नामन्द्हीतं
कृतसंज्ञेतम्” जयदेवः

कृतसापत्निका स्त्री कृतं सापत्न्यं यस्याः कप् टापि अत-
इत्ये बलोपः । अध्युदायां स्त्रियां यस्या विधा-
हात् पश्चात् तत्पतिना विवाहान्तरं कृतं तस्याम् अमरः
कृतस्वर पु० कृतः स्वरः शब्द उपतापो वा येन यत्र वा ।
स्वर्णोत्पत्तिस्थाने स्वर्णकारे कार्तस्वरः २कृतशब्दे लि०
कृतहस्त लि० कृतः अभ्यस्तः हस्तो वाणादित्यागमोक्षणला-
ववर्द्धा हस्तशिक्षा येन । सुशिक्षितशरविद्ये जने
अमरः “अप्राप्तंश्चैव तान् (गरान्) पार्थश्चिच्छेद कृत
हस्तवत्” भा० वि० १८७६ श्लो० “अप्राप्तंश्चैव तान् वाणान्
चिच्छेद कृतहस्तवद्” हरिवं० १८१०५ श्लो०

कृताकृतं न० कृतं कार्यञ्च अकृतं कारणं च समा० इ० ।
कार्यकारणयोः । “क्तेन नञविशिष्टेनानञ्” पा०
कर्म० । कृते अकृते च २होमादौ । ऋत्विग्भेदस्य ब्रह्मणः
कृताकृतावेक्षणाय होमादौ वरणम् क्रियते इति याज्ञिक-
ब्रह्मदायः । २कृतशब्दोक्ते कात्यायनपरिभाषिते तण्डु-

लादी कार्यकारणरूपे ऽपरमेसुरे पु० “लोकाध्यक्षः
सुराध्यक्षः गृहधर्मा कृताकृतः” विष्णुसं० “कृतश्च
कार्यरूपेण, अकृतश्च कारणरूपेण इति कृताकृतः”
भा० । भावे क्त कृतं कारणम् अकृतमकरणं इत्यं० । एकर-
णकरणयोः न० द्विव० । “नैनं कृताकृते तपतः” शत०
ब्रा० १४।७।२।२७ । कृतञ्चाकृतञ्च । इति कृतकृते
किञ्चिदकृते च “कृताकृतञ्च कनकं हस्तिनयाचलोपमाः”
भा० आनु० ५३३० “कृताकृतांस्तण्डुलांश्च पल्लौदनमेव
च” या० सू०

कृतागम पु० कृत आगमोयेन । ऽपरमेसुरे वेदशास्त्र
कर्तृत्वास्य तथात्वम् । “कृतकर्म कृतागमः” विष्णुसं०
कृतोवेदात्मकआगमोयेनेति कृतागमः “अस्य महतो
भूतस्य निःश्वसितमेतद्व्यदग्ने दे यजुर्वेदः सामवेदश्च”
इति श्रुतेः” भा० “कामः कालः कृतागमः” विष्णुसं०
कृताग्नि पु० कृतवीर्यागुजभ्रातरि । कृतवीर्यशब्दे विवर्तितः
कृताङ्क पु० कृतसंख्यकचतुःसंख्यकोऽङ्कोयत्र । चतुःसंख्या-
न्विते पाशकभेदे [लुङ्छे २संपुटीकृतहस्ते लि० धरणिः
कृताञ्जलि पु० कृतोऽञ्जलिरिय पत्रसङ्काचो येन । १लज्जा-
कृतात्मन् पु० कृतः शिञ्जितः संस्कृतो वा आत्माऽन्तःकरणं
यस्य । ऽगिञ्जितचित्ते, २शुद्धान्तःकरणे च । “गृहे
गृहवतां नित्यभागञ्जलि कृतात्मनाम्” “उच्चावचेषु
भूतेषु उच्चैर्यामकृतात्मभिः” मनुः “पर्याप्तकामस्य कृता-
त्मनस्तु इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः”

कृतात्यय पु० कृतस्य कर्मजन्यभोगस्यात्ययोऽवसानम् ।
भोगं विना कृतकर्मनाशे “कृतात्ययेऽनुशयवान्” शा० सू०
कृतानुकृतं न० कृतस्यानुकृतमनुकरणम् । कृतप्रतिहतौ
कृतताडनादेस्ताडने “तौ जलतस्तदान्योन्यं कृतानुकृत-
कारिणौ” रामा० “कृतानुकारकृतप्रतिकृत्यादयोऽप्यत्र
कृतान्तं पु० कृतः अन्तो विपर्ययनाशो-निश्चयो विषयपरि-
च्छेदो वा येन । ऽसिद्धान्ते । “कृतो नाशो येन ।
२देवसात्वे २पपि ४यमे च । ५पूर्वदेहजन्ये फलोन्मुखे
इदमे अमरः ७शनौ दतद्वारे च शब्दचि० “कृता-
न्तकृतयोर्वारि यस्य जन्मदिनं भवेत्” ति० त० उच्यो ६यम-
दैवत्ये भरणीनक्षत्रे लक्षितलक्षणया १०द्वित्वसंख्यायाश्च
कृतान्तजनक पु० इत० । सूत्र्ये हेमच० इतान्तो जनको-
यस्याः कालागुरुणि रेणुकामन्वद्रव्ये स्त्री शब्दच०
कृतान्न न० कृतं पक्वं तदन्नञ्च । खड्गुकादौ पक्वान्ने, ‘कृ-
तान्नसदकं स्त्रियः” इति आदिभाज्ये कृतिः । पाश्चात्य

भाषानामकाः कृताश्चभेदास्तसाधनप्रकाराश्च भाषप्र० दर्शिता यथा ।

“अथ कृताक्षरगः तत्तात्त्विकानां साधनप्रकारः सिद्धानां गुणाश्च तत्र परिभाषा । समवायिनि हेतो ये सुनिर्भरिण्यता गुणाः । कार्येऽपि तेऽस्तिता ज्ञेयाः परिभाषेति भाषिता । कचित्स्वरभेदेन गुणभेदो भवेद्यतः । भक्तं लघु पुराणस्य गालेस्तस्मिन्पिठो गुरुः । कश्चिदो-
गप्रभावेन गुणान्तरभवेजते । कदम्बं गुरु सर्पिश्च लघू-
क्तंमुह्यतं भवेत् ।

अथ भक्तस्य नामानि साधनं गुणाश्च । भक्तमन्त्रं तथान्वय-
कश्चित्कूरञ्च कीर्तितम् । ओदनोऽस्ती स्त्रियां भित्ता-
टोदिवः पुंसि भाषितः । सुधौतास्तण्डुलाः स्तोतास्तोत्रे
पञ्चगुणे पचेत् । तद्भक्तं प्रस्तुतं चोष्णं विशदं गुण-
वन्मत् । भक्तं वज्रकरं पथ्यं तर्पणं रोचनं लघु ।
अधौतमश्वतं शीतं गुर्वरुच्यं कफप्रदम् ।

अथ (दालि) । दलितन्तु शभीधान्यं दालिदाली स्त्रियासुभे ।
दाली तु सलिले सिद्धा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः । संयुक्ता
स्त्रपनाम्नी स्यात् कथमुन्ने तद्गुणा अथ । स्त्रपो विटम्भको
रुचः शीतस्तु स विशेयतः । निस्तुपो भट्टसंसिद्धिः लाघवं
सुतरां व्रजेत् ।

अथ (खिचड़ी) । तण्डुला दालिसंमिश्रा लवणार्द्रकहि-
ङ्गुभिः । संयुक्ता सलिले सिद्धा कशरा कथिता बुधैः ।
कशरा शुक्रला बल्या गुरुः पित्तकफप्रदा । दुर्जरा
बुद्धिविदम्भमलमूलकरी श्रुता ।

अथ तापहरी (ताताहरीति) लोके । हतं हरिद्रासंयुक्ते
भाषजाश्चक्षुःशृङ्गीम् । तण्डुलाद्यापि निर्धौतान् सहेव
परिभर्जयेत् । सिद्धियोष्यं जलं तत्र पक्षिप्य कुगलः
पचेत् । लवणार्द्रकहिङ्गुनि भावया तत्र निःक्षिपेत् ।
एषा सिद्धिः समानज्ञा प्रोक्ता तापहरी बुधैः । एषा ता-
पहरी बल्या दृष्ट्या श्लेष्माणमाहरेत् । दृङ्गणी तर्पणी
रुच्या गुर्वी पित्तहरी श्रुता ।

अथ जीरिका । पायसः परमाश्नं स्यात् जीरिकापि तदुच्यते ।
गुडोऽर्धपके दुग्धे तु हताक्षास्तण्डुलान् पचेत् । ते
सिद्धा जीरिका स्याता रुसिताज्ययुतोत्तमा । जीरिका
दुर्जरा प्रोक्ता दृङ्गणी बलवर्द्धनी । नालिकेखन्नमज्य
च्छिद्रं पयसि गोः क्षिपेत् । सितागव्याज्यसंयुक्ते तस्यचे
म्बुदमाग्निना । नारीकेबोद्धा जीरी स्निग्धा शीताति-
उत्पिदा । गुर्वी सुमधुरा दृष्ट्या रक्तपित्तानिनाह ।

अथ (सेवद) । समितां वर्त्तिकां कृत्वा स्रक्कां तु यवमज्जि-
भाम् । शुष्का क्षीरेण संसाध्या भोज्या हतसितान्विता ।
सेविका तर्पणी बल्या गुर्वी पित्तानिलापहा । याहिणी
सन्धिकर्षुच्या तां खादेक्षातिमात्रया ।

अथ (मण्डा) । गोधूमा धवला धौताः कुट्टिताः शोधितास्ततः ।
प्रोक्षिता यन्त्रनिष्पटाद्यालिताः समिताः (मयदा) श्रुताः ।
वारिणा कोमलां कृत्वा समितां साधु मर्दयेत् । हस्तला-
नय्या तस्या लोप्त्रीं सव्यक प्रसारयेत् । अधोमुख-
घटस्थैतत् विसृतं प्रणिपेक्ष्यैः । श्वदुना वज्रिना
साध्यः सिद्धो मण्डक उच्यते । लोप्त्री (लाइ) ।
दुग्धेन साज्यखण्डेन मण्डकं भक्षयेत्तरः । अथ वा
सिद्धभावेन सतक्रवटकेन वा । मण्डको दृङ्गणी दृष्ट्या
बल्या रुचिकरो भृशम् । पाकेऽपि मधुरो याही लघु-
दीपकयापहः ।

अथ (पोरी) कृतापि (इनौरी) इति च । “कथ्यात्मितयाऽ-
तीव तन्वी पप्पेटिका ततः । स्वेदयेन्मन्त्रे (ताओया)
तान्तु पोलिकां जगदुर्धुधाः । तां खादेक्ष्मपशिकायुक्तां
तस्या मण्डकवद्गुणाः ।

अथ प्रसङ्गाज्जप्त्वा । समितां सर्पिणा भट्टां गर्करां पयसि क्षि-
मेत् । तस्मिन् घनीकृते न्यसेक्ष्मण्डं सरिचादिकम् ।
लपसिका दृङ्गणी दृष्ट्या बल्या पित्तानिलापहा । स्निग्धा
श्लेष्मिकरी गुर्वी रोचनी तर्पणी परम् ।

(रोटि) । शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित्पुष्टाञ्च पोलिकाम् । तप्तके
(ताओया) । स्वेदयेत्कृत्या भूर्ध्वङ्कारेऽपि तां पचेत् ।
सिद्धेषा रोटिका प्रोक्ता गुणं तस्याः प्रचक्षते । रो-
टिका बलकर्षुच्या दृङ्गणी धातुवर्द्धनी । वातघ्नी कफ-
क्षद्वर्गी दीप्राग्नीनां प्रपञ्जिता ।

अथ (निट्टी) शुष्कगोधूमचूर्णान्तु साम्नु गाढं विमर्दयेत् ।
विधाय यटकाकारं निर्धूमेऽग्नीं जनैः पचेत् । अङ्गार
कर्कटो श्लेषा दृङ्गणी शुक्रला लघुः । दीपनी कफ-
क्षद्वल्या पीनमन्त्रासकामजित् ।

अथ (यवरोटी) । यवजा रोटिका रुच्या मधुरा विशदा
लघुः । मलशुक्रानिलकरी बल्या जलनि कफमथ्यान् ।

अथ मापरोटिका । भाषाणां दान्यस्तोत्रे स्थापितास्त्यक्त-
ञ्चुकाः । आतपे शोपिता यन्त्रे पिटास्ता धूमधी श्रुता ।
धूमसी रचिता चैव प्रोक्ता कर्करिका बुधैः । कर्करी
कफपित्तघ्नी किञ्चिद्वातकरी श्रुता ।

अथ चनकोटिका । चनकारोटिका रुच्या श्लेष्मपित्तघ्न-
नी ।

हुः । विटन्निनी न चक्षुष्या तद्गुणा चातिशय्युली" ।
 अथ पिष्टिका । दाहिः संस्थापिता तोये ततोऽपच्युतकञ्चुका ।
 शिलायां साधु खम्बिता पिष्टिका कथिता बुधैः ।
 अथ (वेडङ्ग) । मापपिष्टिकया पूर्णगर्भा गोधूमचूर्णतः । रचिता
 रोटिका सैय प्रोक्ता वेटमिका बुधैः । भवेद्देवमिका
 बल्या हव्या रच्याऽनिलापहा । अग्न्यसन्तर्पणी शुभैः हं-
 हणी शुक्रला परम् । भिन्नमूलमला सन्त्यभेदः पित्तकफ-
 प्रदा । गुदकीलाह्नि तन्नासपङ्क्तिशूलानि नाशयेत् ।
 अथ (पापर) धूमसी रचिता हिङ्गुहरिद्रालवणैर्युता ।
 जोरकखर्जिकाभ्याञ्च तनूलाञ्च च वेक्षिता । पर्यटास्तो
 सदाङ्गारभटाः परमरोचकाः । दीपनाः पाचना रूक्षा
 गुरवः किञ्चिदीरिताः । औद्वाञ्च तद्गुणाः प्रोक्ता विग्रे-
 पाक्षधयो हिताः । चनकस्य शुणैर्युताः पर्यटाश्चनकोद्ग-
 वाः । स्नेहभटास्तु ते सर्वे भवेयुर्मधुमा शुभैः ।
 अथ (पूरी) । मापाणां पिष्टिका पुर्या लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
 तथा पिष्टिकया पूर्णा समिताकृतपोलिका । ततस्तैलेन
 पक्ता सा पूरीका कथिता बुधैः । रच्या स्वादी गुरुः
 क्षिप्वा बल्या पित्तासृष्टिका । चक्षुस्तोजोहरी चोष्णा
 पाके वातविनाशिनी । तथैव हतपकापि चक्षुष्या रक्त-
 पित्तहृत् ।
 अथ (वरा) । मापाणां पिष्टिका युक्तौ लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
 कृत्वा विदध्याद्वटकास्तास्तैलेपु पचेच्छनैः । विशुष्का
 वटका बल्या हं हणी वीर्यवर्द्धनी । वातामयहरा
 रच्या विग्रेषाद्विंतापहा । विबन्धभेदिनी स्नेहकारिणी-
 ऽग्न्यभिपूजिता । संचूर्ण्य निक्षिपेत्तन्ने भट' जोरक-
 हिङ्गुभिः । लवणं तत्र वटकान् सकलानपि मज्जयेत् ।
 शुक्रलस्तत्र वटको बलकरोचनो गुरुः । विबन्धहृद्दि-
 दाही च स्नेहलः पवनापहः । राज्यक्तपातिनो वान्यान्
 पाचनान्तास्तु भजयेत् राज्यक्ता (राहता) इति लोके ।
 अथ (काष्ठीवरा) । मन्थनी नूतना घ्राण्या कटुतैलेन लेपि-
 ता । निर्मलेनाम्बुनापूर्य तस्यां चूर्णं विनिःक्षिपेत् ।
 राजिकाङ्गोरलवणहिङ्गुशुण्डीनिशाकृतम् । निःक्षिपेद्वट-
 कांस्तत्र भाण्डस्यास्यञ्च सृष्टयेत् । ततो दिनतयादूर्ध्व-
 मक्ताः स्युर्वटका ध्रुवम् । काष्ठीको वटको रच्यो
 वातघ्नः स्नेहकारकः । शीतो दाहं शूलमजीर्णं
 हरते दृगामयेवहितः ।
 (उरीदण्डा) । अश्लिङ्गां स्वेदयित्वा तु जलेन सह मर्दयेत् ।
 तद्दीरे कृतसंस्कारे वटकान्मज्जयेज्जनः । अश्लिका वट-

कास्ते तु रच्या वज्रप्रदीपनाः । वटकस्य शुणैः पूर्णं
 रेणोऽपि च समन्वितः ।
 अथ (हगवडा) सुहानां वटकास्तमे (ताब्बोया) भर्जिता लघयो
 हिमाः । संस्कारजप्रभावेन त्रिदोषशमना हिताः ।
 अथ (मापवडा) मापाणां पिष्टिका हिङ्गुलवणार्द्रकसंस्कृता ।
 तथा विरचिता वस्त्रे वटिकाः साधुशोषिताः । भर्जिता-
 स्तप्ततैलेन अथवाम्बुप्रयोगतः । वटकस्य शुणैर्युक्ता
 ज्ञातव्या रचिदा भ्यश्म् ।
 अथ (को' हडावडी) । कूष्माण्डकवटी ज्ञेया पूर्वोक्तवटिकाशु-
 णाः । विग्रेषात्पित्तरक्तघ्नी लघ्वी च कथिता बुधैः ।
 अथ (सुहवटी) सुहानां वटिका तद्विरचिता साधिता तथा ।
 पथ्या रच्या तथा लघ्वी सुहृत्प्रगुणा श्रुता ।
 (चरिक्वच्छ) । मापपिष्टिकया लिप्तं नागयज्ञोदलं महत् । तत्तु
 संस्तेदयेत् युक्त्या स्थाल्याभास्तारकोपरि । ततो नि-
 म्ब्यास्य तं खण्डन्ततस्तैलेन भर्जयेत् । खण्डं खण्डेन
 योग्यमिति यावत् । अलीकमत्स्य उक्तोऽयं प्रकारः पाकप-
 ण्डितैः । तं हन्नाकमटिलेण वास्तूकेन च भजयेत् ।
 अथ (कडी) । स्थाल्यां हते वा तैले वा हरिद्राहिङ्गु भर्जयेत् ।
 अवलेहनसंयुक्तं तन्मूलतैव निःक्षिपेत् । एषा सिद्धा सम-
 रोचा कथिता कथिता बुधैः । अवलेहनम् । (अरिचन)
 इति लोके । कथिता पाचनी रच्या लघ्वी वज्रप्रदीपनी ।
 कफानिलविवन्धघ्नी किञ्चित्पित्तप्रकोपिणी । अलीकमत्स्यः
 शुष्का वा किं वा कथितया पुनः । हं हणा रोचना
 हव्या बल्या वातगदापहा । कोष्ठशुद्धिकराः शुक्राः
 किञ्चित्पित्तप्रकोपनाः । अर्हिते सहसुस्तम्भे विग्रेषेण
 हिताः श्रुताः ।
 अथ (आदवरा) । सुहपिष्टाविरचितान् वटान्तैलेन पाचितान् ।
 हस्तेन चूर्णयेत्सम्यक् तस्मिन् चूर्णे विनिःक्षिपेत् । भट'
 हिङ्गुवार्द्रकं सृष्ट्या मरीचं जोरकं तथा । निम्बूरसं
 यवानीं च युक्त्या सर्वं विमिश्रयेत् । सुहपिष्टं पचेत्स-
 म्यक् स्थाल्याभास्तारकोपरि । तस्यास्तु गोलकं कुर्यात्
 तन्मध्ये पूरणं क्षिपेत् । तैले तान् गोलकान् पक्ता क-
 थितायां निमज्जयेत् । गोलकाः पाचकाः प्रोक्तास्तो त्व-
 र्द्रकयटा अपि । सुहार्द्रकयटा रच्याः लघवो बलका-
 रकाः । दीपनास्तर्पणाः पथ्यास्तपु दोषेषु पूजिताः ।
 (पकौरी) टालयश्चनकानान्तु निस्तुषा यन्त्रपेपिताः । तच्चूर्णं
 वेशनं प्रोक्तं पाकशास्त्रविशारदैः । वटिका वेशनस्यापि
 कथितायां निमज्जिताः । रच्या विटम्बजननी बल्या

इष्टिकरी कृता । एवमन्येऽपि वेशभवाः प्रकाराः
पण्डितखण्डप्रभृतयो बोद्धव्याः ।

अथ मांसस्य प्रकाराः । तत्र शुद्धमांसम् । (सुधमांस) इति
लोके । पाकपात्रे हतं दद्यात् तैलञ्च तदभावतः । तत्र
हिङ्गु हरिद्रा च भर्जयेत्तदनन्तरम् । आगादेरस्थिरहितं
मांसं तत्स्वस्थितं ध्रुवम् । धौतं निर्गलितं तस्मिन्
हते तद्गर्जयेच्छनैः । सिद्धियोग्यं जलं दत्त्वा लघुपण्डित
पचेत्ततः । सिद्धे जलेन सम्मिश्रं वेशयारं परिशिषेत् ।
वेशयारः (वेशभ) इति लोके । द्रव्याणि वेशवारस्य नाग-
दक्षीदलानि च । तण्डुलाश्च लवङ्गानि मरीचानि समा-
सतः । अनेन विविना सिद्धं शुद्धमांसमिति कृतम् ।
शुद्धमांसं परं दध्यं बल्यं रुच्यञ्च दृश्यम् । त्रिदोष-
शमनं चैवं दीपनं धातुवर्जनात् ।

अथ सङ्घाट्टकम् (सङ्घरमांस) इति लोके । आगादेर्भासू-
यर्हिः कृत्तितं खण्डितं पुनः । शुद्धमांसविधानेन पचेदे-
तसङ्घाट्टकम् । सङ्घाट्टकं शुण्ठ्यन्वे शुद्धमांसगुणं कृतम् ।

अथ तक्रमांसम् (अखनी) पाकपात्रे हतं दत्त्वा हरिद्रा
हिङ्गु भर्जयेत् । आगादेः सकलस्यापि खण्डान्यापि च
भर्जयेत् । सिद्धियोग्यं जलं दत्त्वा पचेद्भृदुतरं यथा ।
जीरकाटयुते तत्रो मांसखण्डानि तारयेत् । तक्रमांसं तु
वातघ्नं लघु रुच्यं बलप्रदम् । कफघ्नं पित्तघ्नं किञ्चित्
सर्वाहारस्य पाचनम् ।

अथ हरीसा (यास) । पाकपात्रे तु हृत्त मांसखण्डानि नि-
क्षेपेत् । पानीयं प्रचुरं सर्पिः प्रभूतं हिङ्गु जीरकम् ।
हरिद्रासङ्घाट्टकं शुण्ठी लवणं मरिचानि च । तण्डु-
लापि गोवृणां लम्बीराणां रसान् बद्धन् । यथा
सर्वाण्य वक्तुं न शक्यानि भवन्ति हि । तथा पचेत् । तु
निपुणो बद्धमांसमिति र्वथा । एषा हरीसा बलजत् पा-
तपित्तापहा शुकः । प्रीतोष्ण शुक्रदा स्निग्धा सरा स-
न्धानकारिणी ।

तलितमांसम् । शुद्धमांसविधानेन मांसं सम्यक्साधितम् ।
पुनस्तदाज्ये समृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः । तलितं
बलमेधाग्निमांसो जःशुकदृष्टिजम् । तपणं लघु सुस्निग्धं
रोचनं दृढताकरम् ।

अथ गूल्यम् (सोख) कालखण्डादिमांसानि यथितानि गला-
कया । तैलं सलवणं दत्त्वा तर्धमे दृढने पचेत् । तस्य
गूल्यमिदं प्रोक्तं पाककर्मविशेष्यैः । गूल्यं पलं सुधा-
लव्यं रुच्यं वृद्धिहरं लघु । कफघातहरं दध्यं किञ्चि-

त्यक्तकरं हि तत् । (इदमेव गूल्यकृतं भट्टिल्लेखुच्यते)
मांसशृङ्गाटिकम् । सिद्धमांसं तनूकृत्य कर्तितं खेदितं
जले । लवङ्गहिङ्गुलवणमरिचार्कसंयुतम् । एलाजि-
रकधन्याकनिम्बूरससमन्वितम् । घृतं दृग्ध्वे तद्गुहं
मांसशृङ्गाटिकोच्यते । मांसशृङ्गाटिकं रुच्यं दृग्ध्वं
बलजदुग्ध । वातपित्तहरं दध्यं कफघ्नं पीर्यवर्जकम् ।

अथ मांसरसा । सिद्धमांसरसो दध्यः अमन्नासस्यपाकः ।
प्रीयनो वातपित्तघ्नः क्षीणानामल्पवेतसाम् । विरक्तभग्न-
सन्धीनां कृयानां शुद्धिमाङ्गणाम् । कृत्योञ्जोषल-
हीनानां क्षरहीणस्तोरसाम् । ग्रस्यते स्वरहीनानां
दृष्ट्यायुःश्रवणार्थिनाम् । प्रकाराः कथिताः सन्ति बहवो
मांससम्भवाः । यन्मव्यक्तारभीतेस्तु मया नात्र प्रकी-
र्त्तिताः । (ते च सुयुतेक्तगुणकथाननुपदं यच्छन्तः)

याकपाकविधिः । हिङ्गु जीरयुते तैले निषेच्छाकं रुच्यं सङ्घ-
तम् । लवणं चान्नसूयार्दि सिद्धे हिङ्गुदकं क्षिपेत् ।
इत्येवं सर्वभाकानां साधनोऽभिहितो विधिः ।

अथ मठकः (माठ) इति लोके । सधितामर्हयेदन्यजलेनापि
च सजयेत् । तस्यास्तु घटिकां हत्वा पचेत्क्षीरपि नीर-
सम् । एषालवङ्गकर्पूरमरीचादौ रज्जुते । सज्जित्वा
सितापात्रे ततस्तद्ध सज्जयेत् । अयं प्रकारः मांसो
मठ इत्यभिधीयते । सजयेत् मर्दयेत् । मठस्तु हं शो
दध्यो बल्यः सुमधुरो शुकः । पित्तानिन्हरो कथ्यो
दीप्राग्नीनां सुपूजितः । सधिताः भर्करासर्पिर्नि मीना
अपरेऽपि ये । प्रकारा अमुना तुल्यास्तोऽपि चेत्तद्वत्वाः
कृताः ।

अथ सम्भावः (पेराकी) पर्पञ्चः साज्यसधिता निर्धिता हतसर्ज-
ताः । कृत्वितासधिताः शुद्धशर्कराभिर्विर्माहताः । तत्र
चूर्णं क्षिपेदेकालयङ्गमरिचानि च । नालिकैकं कर्कर-
रक्षारवोजान्यनेकधा । हताक्तसधिता पुष्टोदिका रक्षिता
ततः । तदनः प्ररणं तस्याः कुर्यान्नुद्गं दृढं सुधां ।
सर्पिपि प्रचुरे तान्तु सुपचेत्त्रिपुणो जनः । प्रकारस्तैः
प्रकारोऽयं सम्भाव इति कीर्त्तितः ।

अथ कर्पूरनालिका । हताश्या सधिताया लब्धं कथ्या पुटं ततः ।
लवङ्गोत्पलकर्पूरयुतया सधिताऽन्वितम् । पचेदाज्येन
सिद्धेया शोया कर्पूरनालिका । सम्भावसदृशी शोया शुभेः
कर्पूरनालिका ।

फेनिका (फेनी) सधिताया हताश्याया वर्त्ति दीर्घां समा-
चरेत् । तास्तु सज्जिता दीर्घाः पीडशोपरि धारयेत् ।

वेङ्कयेद्वेङ्कयेनेता यथैका पर्यटी भवेत् । ततश्चुरिकया
तान्तु सल्लग्नमेव कर्त्तयेत् । ततस्तु वेङ्कयेद्भूयः शङ्कलेन
च लेपयेत् । शालिच्छूणे हतं तोयं मिश्रितं शङ्कं वदेत् ।
ततः संदृष्ट्य तल्लोप्लीं विदधीत पृथक् पृथक् । पुनस्तां
वेङ्कयेत्तलोप्लीं यथा स्यात्प्रगुणकृताकृतिः । ततस्तां सुपचे-
दाज्ये भवेद्युच्यते पुटाः स्युटाः । सुगन्धया शर्करया
तदुद्भूतनपाचरेत् । मिश्रया फेनिका नाम्ना मण्डलेन
समा गुणैः । ततः किञ्चिद्विचुरितं विशेषोऽयमुदाकृतः ।
वेङ्कयेत् प्रसारयेत् वेङ्कनम् (वेङ्कन) इति लोके । पर्यटी
रोटी । लोप्ली (लाडू) इति लोके ।

अथ शक्नुनी (सोहानी) इति लोके । समिताया हताक्ताया
लोप्लीं कृत्वा च वेङ्कयेत् । आज्ये तां भर्जयेत्तद्विद्धां
शक्नुनी फेनिकागुणा

अथ मोदकः (लाडू) । हयाद्याया समितया कृत्वा सूत्रा-
णि तानि तु । निपुणो भर्जयेदाज्ये खल्लपक्वेन योजयेत् ।
युक्तेन मोदकान् कथ्यात् ते गुणैर्मण्डका यथा ।

अथ मुद्गमोदकः (मोतिचुरलाडू) । सुद्धानां धूमसी सस्यक्
बोलयेत्तर्जनीनां स्त्रुणा । कटाहस्थे दतेकुत्रुं भर्त्तरं स्थाप-
येत्ततः । धूमसीनु इरीभूतां प्रजिप्रेत् भर्त्तरोपरि । पतन्ति
पिन्धवस्तस्मात् तान् सुपक्वान् समुद्धरेत् । सितापाकेन
संयोज्य कथ्याइस्तेन मोदकान् । भर्त्तरं (भाभरा) इति
लोके । लघुप्याडी विदोपतः स्त्रादुः शीतो रुचिप्रदः ।
चक्षुषो ज्वरहृदलक्ष्मणो मुद्गमोदकः ।

अथ सेवनमोदकः (सेत्रोकालङ्गु) । एवमेव प्रकारेण कथ्याः
सेवनमोदकाः । ते बह्व्या लघवः शीता किञ्चिद्वातकरा-
स्तथा । विष्टग्मो ज्वरप्राच पिच्छरक्तकफापहाः

इन्द्रकृता । तण्डुलच्छूर्णमिश्रितमन्त्रीरेण शान्द्रपिप्पेन ।
तद्वृषिकां विदध्यान्नाञ्च पचेत्तर्पिषा सस्यक् । अथ तां
परितमध्यां घनपदसा पूर्णगभीश्च । शङ्कसदितपदनं
सर्पिषि सुपक्ववदनाञ्च । अथ पाण्डुखरगुपाके स्थापयेत्
कर्पूरवासिने कुशलः । अथ दुग्धकूपिका सा बलप्रा
पित्तानिलापहा कथिता । वृष्या शीता शुभीं शुक्लकरी
वङ्कणी बह्व्या । विदधाति कायपिष्टं दृष्टिं दूरप्रसा-
रिणीं सुचिरम् ।

कुण्डलिनी (जिनेयी) नूतनं घटमानेय तस्यालः कुचलो
जनः । प्रस्थाप्यूर्ध्वदमादेन प्राङ्मुखेन प्रवेपयेत् । हि-
प्रस्तां समितां तत्र दध्वां प्रस्थसंश्रितम् । हतमर्धं
शरावद् बोधयित्वा हते क्षिपेत् । आतमे स्थापयेत्ता-

वशावद्याति तद्वृताम् । ततस्तत्प्रक्षिपेत्प्राप्ते रुचिरे-
भाजने तु तत् । परिभ्राज्य परिभ्राज्य तत्तन्मन्त्रे हते
क्षिपेत् । पुनः पुनश्चदाहत्या विदध्यान्नाण्डलाकृतम् । तां
रुपकां हताक्षीत्वा सितापाके तदुद्धरे । कर्पूरादि सुगन्धञ्च
स्थापयित्वा हरेत्ततः । एषा कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्ति
बलप्रदा । घातहृदिकरी वृष्या रुच्या च क्षिप्रतर्पणी ।
अथ पश्चात्परिवेष्ट्या रसाला । (शिशिरिणी) आदौ माहि-
पमस्तम्बसुरहितं दध्वादकं शर्करां शुभान् प्रस्थयुगो-
न्मितां शुचिपटे किञ्चिच्च किञ्चित् क्षिपेत् । दुग्धेनाई
घटेन कृष्णमयनवस्थालप्रां दढं साधयेत् एलावीजलवङ्ग-
चन्द्रमरिचैर्योग्यैश्च तदयोजयेत् । भीमेन प्रियभोजनेन
रचिता नाम्ना रसाला स्वयम् श्रीकृष्णेन पुरा पुनः
पुनरियं प्रीत्या समास्तादिता । एषा येन वसन्तवर्जि-
तदिने संसेव्यते नित्यशः तस्य स्यादतिवीर्यवृद्धिरनि-
शं सर्वेन्द्रियाणां बलम् । योमे तथा शरदि ये रवि-
शोभिताङ्गाः ये च प्रमत्तवनिताहुरतातिखिन्नाः । ये
चापि मार्गपरिसर्पणशीर्षागालास्तेष्वभियं वपुषि पोषण-
माशु कथ्यात् । रसाला शुक्ला बलप्रा रोचनी यातपि-
त्तजित् । दीपनी वङ्कणी क्षिग्धा मधुरा शिशिरा सरा ।
रक्तपित्तं तृषादाहं प्रतिश्यायं विनाशयेत् ।

अथ शर्करोदकम् (सरवत्) जलेन शीतलेनेव घोलित्वा शुभय-
र्करा । एला ज्वरहृत्परमरिचैश्च समन्विता । य-
र्कारोदकनाम्ना तत् प्रसिद्धं विदुषां सुखे । शर्करो-
दकमाख्यातं शुक्लं शिशिरं सरम् । बलं रुचं
लघु स्त्रादु यातपित्तप्रणागनम् । मूत्राच्छर्ददपादाह-
ज्वरशालिकरं सरम् ।

अथ प्रपानकम् (पत्ता) । तस्य आन्ध्रफलप्रपानकम् । आन्ध्रमार्गं
जले स्विजं मर्दितं ददपाण्या । सिताशीताम्बुसंयुक्तं
कर्पूरपरिचाम्बितम् । प्रपानकमिदं अहं भीमसेनेन
निर्मितम् । सदो रुचिकरं बल्यं शीघ्रान्द्रियतर्पणम् ।
अथामिकाफलप्रपानकम् । अमिकायाः फलं पक्वं मर्दयेत्
वारिणा दढम् । शर्करामरिचैर्भिन्नं लवङ्गेन्दुस-
वानितम् । अमिकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम् ।
पित्तक्षेपकं किञ्चित् रुच्यं यद्विबोधनम् ।

निम्बकफलप्रपानकम् । भागैकं निम्बजं तोयं षड्भागं शर्के-
रोदकम् । लवङ्गमरिचैर्भिन्नं पानं पानकमुत्तमम् ।
निम्बफलभवं पानमलम् वातनाशनम् । यद्विदीप्रकरं
रुचं समस्ताहारपाचकम् ।

धान्याकपानकम् । शिलायां साधु सन्निधौ धान्यकं वस्त्रगा-
लितम् । शर्करोदकसंयुक्तं कर्पूरादिगुणसंयुक्तम् । नूतने
वृष्णमे पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ।

अथ काष्ठी । काष्ठीविनिर्वटकावसरे लिखितः । काष्ठीकं रोचनं
रूच्यं पाचनं वज्रिदीपनम् । मूलजीर्णविषयघ्नं
कोष्ठगुदिकरं परम् । न भवेत् काष्ठीकं यत्नतः जालिः
प्रदीयते ।

अथ जालिः । असमाकृतं पिष्टं राजीकालवर्णान्वितम् ।
भट्टरिक्तयुतं पुतं घोलितं जालिरूपते । जालि
रिति जिह्वायाः कण्ठत्वं कण्ठशोधनी । मन्दमन्दन्तु
पीता सा रोचनी वज्रिविनी ।

अथ तक्रम् । तृतीयं जलेन संयुतमग्निसूत्रं सदन्तं दधि
प्राये माहिषसम्बन्धेन शिले स्तब्धजने बोलयेत् । भट्टं
हिङ्गु च जीरकं लवणं राजीञ्च किञ्चिन्निताम् पिष्टा-
न्तव गिन्निघ्नयेद्वयति तत्तक्रं न रस्य प्रियम् । तक्रं
रुचिकरं वज्रिदीपनं पाचनं परम् । उदरे ये गदा-
स्तेषां नाशनं तप्तिकारकम् ।

अथ दुग्धम् । विदाहीन्यक्षपानानि यानि भुङ्क्ते हि
मानवः । तद्दिदाहप्रमान्यर्थं भोजनान्ते पयः पिबेत् ।
दुग्धस्यापरे गुणा उक्ता एव दुग्धवर्गे ।

अथ सक्तवः । धान्यानि भट्टभट्टानि यन्त्रपिटानि सक्तवः ।
तत्र यवसक्तवः । यवजाः सक्तवः शीता दीपना लघवः सर्गः ।
कफपित्तहरा रुजा लेखनाश्च प्रकीर्त्तिताः । ते पीता
बलदा दृष्ट्या दृष्ट्या भेदनास्तथा । तर्पणा मधुरा
रुच्याः परिणामे बलावहाः । कफपित्तघ्नमकुतूब्ध-
दृष्टिनेत्रानदापहाः । प्रगता वर्मदाहाद्यव्यायामार्त्तश-
रीरिण्याम् ।

अथ कथयसक्तवः । निस्तुर्यैश्चनकैर्भट्टैस्तुर्याङ्गेन यवैः ल-
ताः । सक्तवः शर्कराचर्पयुक्ता योतेऽतिपजिताः ।
जालिसक्तवः । सक्तवः जालिसम्भूता वज्रिदा लघवो हिमाः ।
मधुरा माहिषो रुच्याः पय्याश्च बलशुक्रदाः । न भुङ्क्ता
न रदैश्चिक्त्वा न निगायां न या वञ्चन् ।

न जलान्तरितान् तदि सक्तूनव्याश्च केवलान् । पृथक् पान
पुनाहीनं आभिर्प पयसा निर्ग । दन्तच्छेदनसुप्तश्च
सप्त सक्तुषु वर्जयेत् ।

अथ धाना(वज्रिणी) यवास्तु निस्तुषा भट्टाः स्मृता धाना इति
स्त्रियाम् । धानाः स्युर्दुर्जरा रुक्षाभ्रूटप्रदा गुरवश्च
तः । तथा मेहकफच्छर्दिनाशिन्यः सम्प्रकीर्त्तिताः ।

अथ लाजाः । येषां स्युस्तण्डुलास्त्रानिधान्यानि सतृषाणि च ।
भट्टानि स्फुटितान्याङ्गुलीजा इति मनीषिणः । लाजाः
स्युर्मधुराः शीता लघवो दीपनाश्च ते । स्वल्पमूलमना
रुक्षा बल्याः पित्तकफक्षिदः । कर्द्वीतीसारदाहाक्षमेह-
भेदस्तृषापहाः ।

अथ पृथुकाः (चिडुका) । शालयः सतृषा आह्री भट्टा अस्म-
टिताश्च ते । कट्टिताश्चिडिताः प्रोक्तास्ते स्मृताः पृथुका
अपि । पृथुका गुरवो वातनाशनाः स्नेहका अपि ।
सवीरा दृष्ट्या दृष्ट्या बल्या भिन्नमलाश्च ते ।

अथ होलकः (होरहा) । अर्द्धपकैः शमीधान्यैस्तृषाभट्टैश्च
होलकः । होलकोऽल्पानिलोभेदः कफदोषलयापहः ।
भवेद्यो होलकोयस्य सच्च तत्तदगुणो भवेत् ।

अथ ऊची । मञ्जरी त्वर्द्धपका या यवगोधूमयोर्भवेत् । तृष्णा-
नलेन संभट्टा बुधैरुचीति सा स्मृता । (एमिया) इति
लोके । ऊची कफदा बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा ।

अथ कुल्माषाः (युवनी) अर्द्धस्निग्धास्तु गोभूमा अन्येऽपि च-
नकादयः । कुल्माषा इति कथ्यन्ते शब्दशास्त्रेऽपि
परिणेतैः । कुल्माषा गुरवो रुक्षा वातला भिन्नवर्चसः ।

अथ पल्लवम् (तिवज्जट) पल्लवन्तु समाख्यातं सैवन्ति कपिट-
कम् । पल्लवं नल्लदृष्ट्यं वातघ्नं कफपित्तघ्नम् । दृक्कथश्च
गुरु स्निग्धं मूलाधिक्यनिवर्त्तकम् ।

अथ पिण्याकः (पीन) । तिलकुट्टन्तु पिण्याकस्तथा तिलखिलः
स्मृतः । पिण्याको लेखनो रुक्षो विटम्बी दृष्टिदूषणः ।

अथ (चाउर) तण्डुलो मेहजन्तुघ्नः स नयपतितदुर्जरः ।
अन्येऽपि कृताक्षप्रकराः पाकशास्त्रे दृष्ट्याः

कृताक्षविशेषगुणाश्च मुच्यते इतिता यथा

“अतः परं प्रवक्ष्यामि कृताक्षगुणविस्तरम् । लाजमण्डो

पिशुङ्गानां पथ्यः पाचनदीपनः । वाताशुलोमनो हृद्यः

पिप्पलीनागरायुतः । स्वेदाग्निजननी रुध्वो दीपनी वसि-

गोवती । कुनटूश्चमलानि हरी मेधा वाताशुलोमनी ।

विलेपी तर्पणी क्षुधा माहिषी बलवर्द्धनी । पथ्या

आदुरसा लघ्वी दीपनी जुतृषापहा । रुद्धा सनर्पणी

दृष्ट्या दृष्ट्या बलवर्द्धनी । शाकपर्णसफर्णयुक्ता ययाव्य-

स्ताश्च दुर्जराः । सिकर्षार्थिरुक्षी मण्डः, मेधा सि-

कथसमन्विता । विनेपी बद्धसिक्थ्या स्वादवागूर्विरन-

द्रवा । विटम्बी पात्रघो बल्यो भेदः कफकरा गुरुः ।

कफपित्तहरी बल्या क्षराग्निजननाशनी । धौतस्तु वि-

मलः शुद्धो मनीषः सुरतिः रुमः । सिद्धः दुपक्षन्-

लूणी विषदस्त्रोदको लघुः । अमौतोऽप्रसुतोऽस्त्रिः ।
 गीतस्यामोदको गुरुः । लघुः सुगन्धिः कफका विषयो
 भृशतण्डुलः । स्नेहैर्मांसैः फलैः कन्दैर्दवाश्चैव सं-
 युताः । गुरवो हंङ्गणा बल्या ये च क्षीरोपसाधिताः ।
 रुक्मिको निस्तुषो भृष्ट रसतुषो लघुर्हितः । स्त्रिंशं
 निःपीडितं शाकं हितं स्यात् स्नेहसंस्कृतम् । अस्त्रिंशं
 स्नेहरहितमपीडितमतोऽन्यथा । मांसं स्वभावतो हृष्टं
 स्नेहनं बलवर्द्धनम् । स्नेहगोरसधान्यान्फलान्क-
 टुकैः सह । सिद्धं मांसं हितं बल्यं रोचनं हंङ्गणं
 गुरु । तदेव गोरसादानं सुरभिद्रव्यसंस्कृतम् । विद्या-
 त्यक्तफोत्रे किं बलसांशान्नवर्द्धनम् । परिगुण्यं स्थिरं
 स्निग्धं हर्षणं प्रीणनं गुरु । रोचनं बलमेधा-
 ग्निसांसौजःशुक्रवर्द्धनम् । तदेवोक्तं प्रपटत्वादुक्तप्रमिति
 पाचकाः । परिगुण्यगुण्यैः यज्ञैः पक्वमतो लघु ।
 तदेव शूलिकाप्रोतमङ्गारे परिपाचितम् । त्रैयं गुरतरं
 किञ्चित् प्रदिग्धं गुरुपाकतः । उज्जुमं भर्जितं पिष्टं
 पतप्रं कन्दुपाचितम् । परिगुण्यं प्रदग्धञ्च शूल्यं यज्ञा-
 न्यदीदृशम् । मांसं यत्तल्लसिदन्तु धीर्थीनं पित्तकुरु ।
 लघ्वग्निदीपनं हृद्यं रस्यं हृष्टप्रसादनम् । अतुण्यवीर्यं
 पित्तघ्नं मनोश्च हतसाधितम् । प्रीणनः प्राणजननः श्वा-
 सकासजयापहः । यानपित्तश्रमहरो हृद्यो मांसरसः
 स्मृतः । स्मृत्योजःस्वरहीनानां चरणीयस्तोदसाम् ।
 भग्नविस्त्रिस्तम्बीनां क्षणानामत्यरेतसाम् । आध्यायनः
 संहननः श्रुक्नौजोबलवर्द्धनः । सदादिमद्युतो हृष्टः
 संस्कृतो दीपनाशनः । यन्मांससृज्जतरसं न तत्पुष्टि-
 लाक्षम् । विष्टम्भि दुर्जरं कृष्णं विरसं सारतावहम् ।
 दीप्राग्नीनां सदा पथ्यः खालिकस्तु परं गुरुः ।
 मांसं निरस्य रुक्मिणं पुनर्हृष्टं नृत्तम् । पिप्पली-
 शुगिहमरिचगुडसर्पिःसमन्वितम् । एकध्वं पाचयेत्सम्यक्
 वेशवार इति स्मृतः । वेशवारो गुरुः स्निग्धो बल्यो
 वातकजापहः । प्रीणनः सर्वधातुनां विशेषान्नुस्रयो-
 पिणाम् । जुत्त्रतापहरः श्रेष्ठः सौरावः स्यादुशीतलः ।
 कफघ्नो दीपनो हृद्यः शुडानां प्राणनामपि । श्रेष्ठः
 पथ्यतमस्यापि रुद्ररूपः क्षताक्षतः । स तु दाडिमरुद्धी-
 कायुक्तः स्याद्रागपाडवः । रुचिप्रो लघुपाकश्च दोषाणा-
 मविरोधकः । मसूररुद्रगोभूमकुलत्पल्ययैः क्षतः । कफ-
 पिक्वाविरोधी स्याद्वातव्याधौ च शुश्रूते । रुद्धीकादा-
 दिभैर्गुरुः स एवोक्तोऽनिलादिनि । रोचनो दीपनो

हृद्यो लघुपाक्युपदिश्यते । पटोलनिम्बयूषौ तु कफ-
 भेदोविशेषिणौ । पित्तघ्नौ दीपनौ हृद्यौ क्षमिषुष्व-
 रापहौ । श्वाशकासप्रतिश्यायप्रसेकारोचकचरान् ।
 रुक्मि मूलकयूपस्तु कफभेदोऽगलामयान् । कुलत्पलयूपोऽ-
 निलाश्वाशपीनसनाशनः । तृणीप्रतृणीकाशार्शोऽगुल्मो-
 दावर्त्तनाशनः । दाडिमामूलकैर्युक्तो हृद्यः संशमनो
 लघुः । प्राणान्नजननो मूच्छामिदोषः पित्तवातजित् ।
 सङ्गामलकयूपस्तु ग्राही पित्तकफे हितः । यवकोलकु-
 लत्पानां यूपः कण्ट्योऽनिलापहः । सर्वधान्यक्षतस्तद्वह-
 ण्यः प्राणवर्द्धनः । खलकास्त्रिंशौ हृद्यौ तथा वात-
 कफे हितौ । बल्यः कफानिलौ रुक्मि दाडिमाम्लोऽग्नि-
 दीपनः । दध्यमः कफक्षतः शुग्धो वातहरो गुरुः ।
 तक्रासपित्तक्षतं प्रोक्तो विषरक्तप्रदृषणः । खडाः खड-
 यवागवश पाडवाः पानकानि च । एवमादीनि चान्यानि
 क्रियन्ते वैद्यवाक्यतः । अस्नेहलघुणं सर्वमक्षतं कटुकै-
 र्विना । विष्टेयं लघुणस्नेहकटुकैर्हं युतं क्षतम् । अथ
 गोरसधान्यान्फलान्मरुन्वितञ्च यत् । यथोत्तरं लघु
 हितं संस्कृतासंस्कृतं रसे । दधिमस्तुमसिदन्तु दुग्धः
 कास्त्रिलकः स्मृतः । तिलपित्त्याकदिक्षतिः शुष्कभाकं
 विरुद्धकम् । सिण्डुकाक्षौ च गुरुणि स्युः कफपित्तक-
 राणि च । तद्वच्च वटकान्याङ्गविदाहीनि गुरुणि च ।
 लघवो हंङ्गणा हृष्टा हृद्या रोचनदीपनाः । तृणाम-
 र्काभ्रमच्छर्दिश्रमन्ना रागपाडवाः । रसाला हंङ्गणी
 बल्या स्निग्धा हृष्टा च रोचनी । स्नेहनं गुडसंयुक्तं
 हृद्यं दध्यनिलापहम् । सक्तवः सर्पिषाभ्यक्ताः गीत-
 यातिपरिप्लुताः । नातिद्रवा नातिसान्द्रा मन्य इत्युप-
 दिश्यते । मन्यः रुद्धोबलकरः पिपासाश्रमनाशनः ।
 साम्नेहगुडो मूलकच्छोदावर्त्तनाशनः । शर्करेकुरसद्रा-
 ज्ञायुक्तः पित्तविकारहृत् । द्राक्षाभूकसंयुक्तः कफरो-
 गनिवर्द्धणः । यर्गलयेणोपहितो मलदोषानुलोमनः ।
 गौडमसूमनस्त्वं वा पानकं गुरु मूलकम् । तदेव खरुड-
 रुद्धीकाशर्करासहितं पुनः । साम् सतीक्ष्णं सुहिंसं
 पानकं स्याच्चिरत्पलम् । माहीकं तु अमरं मूच्छा-
 दाहृत्पापहम् । पक्ष्मकाणां कोलानां हृद्यं विष्टम्भि
 पानकम् । इत्यसंयोगसंस्कारं ज्ञात्वा मात्वाञ्च सर्वतः ।
 पानकानां यथायोगं गुरुलाघवसादिभेत् ।

० कृतं साधनमस्त्वं येन । साधिताच्चे पाचके लि०

स्तुतयः ५० क्षतसंज्ञकोऽयः । दूतकीडाप्रसिद्धे चतुरङ्गाक्षत

पाशकभेदे “कृताये त्वेतादयस्तेऽन्तर्भवन्ति” अथयञ्दे
३३५४० दर्शिते आनन्दगिरिः

कृतार्थं लि० कृतः अर्थः प्रयोजनं येन । कृतकार्ये । “श-
रदः कृतार्थताम्” किरा० “कृतः कृतार्थोऽस्ति निर्वर्हिता-
ह्वसा” भावः

कृतान्त्य लि० कृत आनयोयेन । कृतवासे “यत् ते दयिता
भार्या तनयाश्च कृतान्त्याः” रामा० । २भेके पुंस्त्री०
लिका० स्त्रियां योपधत्वात् टाप् । [कर्त्तृयुक्ते शब्दचि०]

कृतावदान लि० कृतमवदानं ख्यातकर्म्म येन । विख्यात
कृतावसकथिक लि० कृतावसकथिका येन । वस्त्रादिना
जानुजङ्गाष्टवन्वयुक्ते “प्रौढपादोन कुञ्चीति स्वाध्याय-
पिटतर्पणम् । आसनाकूटपादस्तु जानुनोर्जङ्गयोस्तथा ।
कृतावसकथिको यस्तु प्रौढपादः सञ्च्यते” आ० त० कात्या०
“कृतावसकथिकः कृतपृष्ठजानुजङ्गावन्वः” आ० त० रघु०

कृतास्त लि० कृतं शिञ्जितमस्त्रं येन । शिञ्जितास्त्रे । “येषां
योद्धा सव्यहाची कृतास्तः” भा० य० ४४०

कृति स्त्री कृ-क्तिन् । १पुरुषप्रत्यये, २कर्त्तृव्यापारे, “वृथा
जातिस्तदायुष्मन् ! कृतिर्गोविन्द विद्यते” भा० व० १२४८२श्चो०
शिवशिवचरपादके छन्दोभेदे “कृतिः प्रकृतिराकृतिः”
वृ० र० । शक्रियायाम् भेदि० “श्रीश्री हर्षकवेः कृतिः कृतिसुदे
तस्याभ्युद्दिशदियम्” नैष० ४४८पभेदे पु० “सप्राज्ञसेधा-
नाह्वस्य राजसूयं च पार्थिवः । कृतिर्नामाऽव्ययत् स्वर्गा-
दसत्यवचनात् सकृत्” मार्क० पु० । स च जनकवंश्यः
“वज्रनाशो धृतेस्तस्य कृतिरस्य महाबलः” भाग० ८।१।१६
मैथिलवंश्यवृत्तोलौ । कृ वणे-क्तिन् । ५हिंसायां भेदि०
इति शतिसंख्यायाम् कृतिकरः । कृत-वा० करणे इक् ।
७कर्त्तृव्यां स्त्री “हन्तेषु खादिस कृतिश्च सन्देहः” अ०
१।१६४। “कृतिः कर्त्तृनी” भा०

कृतिकर पु० कृतिसंख्यातव्या विंशतिसंख्याः करा यस्य ।
रायणे शब्दभा० । तस्य विंशतिहस्तात् तथात्वं कृति
हस्तादयोऽप्यत्र पु०

कृत्तिन् लि० कृतमनेन कृत-इटा० इति १कृतक्रिये कर्त्तरि
अभरः, २पुण्यवर्ति शब्दभा० । “कृती नृती वृद्धमतेषु
धीमान्” भट्टिः “न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान्”
रघुः । “तवैव नामास्त्रगतिः कृती त्वम्” “यस्य चेतसि
वर्त्तेषाः स तावत् कृतिनां वरः” कुमा० “कान्तवक्त्रपट-
शाकृतिं कृती” भावः “कृतिः कृतिसुदे” कृतिशब्दे नैष०
कृतिरात पु० न्यपभेदे “वज्रनाशो धृतेस्तस्य कृतिरातो महा-

बलः” भाग० ८।१।१७ पाठान्तरम् [व्यर्चनकृते] या०
कृते अर्थः कृ-क्तिप् नि० एदन्तवम् । निमित्तार्थे “देवाति-
कृतैर्युक्तं पु० पौरवे न्यपभेदे । “कृतैर्युक्तस्य कसेयुः स्यगिह-
सेयुः कृतैर्युक्तः” भाग० ८।१०३। रौद्राश्वस्य घृताचक्रामप्
वर स्युत्पन्नदगपुलोक्तौ

कृतोदक लि० कृतसुदकसुदककार्यं स्नानतर्पणादि येन ।
कृतस्नानादौ । “एवं कृतोदका भार्याः प्रप्रेषयन्ति
गजाङ्गयम्” भा० स० ७८ अ०

कृतौजस् पु० कृतवीर्यभातरि । कृतवीर्यशब्दे विवृतिः ।
कृतमोजोयेन । २कृततेजस्वे कृतपरक्रामे लि०

कृत्ता लि० कृत+क्त । १क्रिये, २चेदिते च हेम०

कृत्ति स्त्री कृत्यते कृत-कर्म्मणि-क्तिन् । इष्टगादिचर्म्मणि
कृत्तिषाः । २त्वचि भूर्जपत्रे ४कृत्तिकानक्षत्रे च भेदि०
५स्ट्रे निरु०

कृत्तिका स्त्री कृन्ति उपत्वात् कृत-तिक्त् किञ्च । अश्वि-
न्यादिषु तृतीये नक्षत्रे तस्याः क्षुरतल्याकारत्वं धत्ता
रात्रकत्वञ्च अश्वे पाशब्दे ४६७४० दर्शितम् अथ्ये तु
शकटाकारत्वमाहुः । सा च २६० अंशात्मके राशिक्रमे
२६।४० अंशकलोत्तरद् ११।२० अंशकलात्मिका मेघ
वृषोभयराशिघटिका । तथा च तस्या आद्यचरणः मेघ-
राशिघटकः अन्यचरणत्वं वृषराशिघटकम् । अश्वि-
न्यादयश्च सप्तविंशतिः दक्षसुता चन्द्रपत्न्यः । तत्र भरणी
कृत्तिकाद्याः २।१।६।८।१०।१२।१६।२१।२६ संख्याकाः
सप्तर्षी रोहिणी प्रति चन्द्रस्यातिशयानुरागदर्शनेन चन्द्र-
स्य भर्त्तृनां कृतवत्तः । ततः चन्द्रेण ताः प्रति गमना-
प्रशस्ततादिशपदानं कालिकापु० २० अध्याये उक्तं
तत्र कालिकापुराणशब्दे २०।४४० दृश्यम् । दक्षसुतानां
च चेतनत्वात् कृत्तिकाभिः पट्टभिः कार्त्तिकेयस्य पोषण
कृतं कार्त्तिकेयशब्दे विवृतिः । तस्या अग्निरधिष्ठातृ
देवः सा च निम्नगणान्तर्गता “मित्रोऽग्निः सविशाखभः,
शुभकराः सव्ये स्वकृत्वे गणाः” ज्यो० त० । कृत्तिकान-
क्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अथ डीप्, कार्त्तिकी साक्षिन् मासे
धुरण् । कार्त्तिक कार्त्तिकया युक्ते चान्दे भावभेदे पु०

कृत्तिकाञ्जलि पु० कृत्तिका शकटाकारा अञ्जलिस्तुलादि
चिह्नमस्य । अश्वमेधीये शकटाकारतिलकचिह्नयुक्ते अश्व-
भेदे “त्रिरूप एषोऽश्वः” इत्युपक्रमे “कृत्तिकाञ्जलिः पुर-
स्तात्” शत० ब्रा० १।२।४ “शकृत्तिका शकटाकारा
अञ्जिर्यस्य” भा०

कृत्तिकातनयः ५० ६० । कृत्तिकेये तस्य यथा तथात्वं तथा
कृत्तिकेयश्च १८५ ६८० उक्तम् । कृत्तिकापुत्रादयोऽप्यत्र ५०
कृत्तिकाभवः ५० कृत्तिकायां नक्षत्रे भवः । चन्द्रे शब्दः ५०
कृत्तिवासः ५० कृत्तिं गजासुरचर्म वस्त्रे वस्त्र-आच्छादने
अणु उप० ५० । महादेवे कृत्तिवासेश्वरः

कृत्तिवासम् ५० कृत्तिगजासुरचर्म वासोयस्य । महादेवे
अथाच मस्य तद्वसनत्वं तथा काशी० ६८३० वसिष्ठं तं यथा
“कोलाहलो महानासीत् त्वात् त्वातेति सर्वतः । महिषा-
सुरपत्न्योऽसौ समायाति गजासुरः । प्रमथन् प्रम-
थान् सर्वान् निजवीर्यमदोद्धतः । यत्नं यत्नं ध-
रायां स चरणं प्रमथोति हि । अचलान् दोलया-
च्छक्ते तत् तत्तास्य भारतः । उद्वेगेन तरवः पतन्ति
शिखरेः सह । तस्य दोर्दण्डवातेन चूर्णाः स्युः
गिलोन्मयाः । यस्य मौलिजसंघर्षात् घना व्योम त्वज-
न्यलम् । मौलिमानं न चाद्यापि जङ्गलतृकोरसङ्ग-
जम् । यस्य निःश्वाससम्भारैश्चरङ्गा महाव्ययः । ना-
द्याप्यमन्दकङ्कोला भवन्ति तिमिभिः सह । योज-
नानां सहस्राणि नव यस्य ससृच्छयः । तावानेव हि
विस्तारस्तनोर्भायाविनोऽस्य हि । यक्षेतेयोः पिङ्गलमा
तथा तरलमा पुनः । विद्युता नोद्धते ऽद्यापि सोऽयमा-
वति सत्वरः । यां यां दिशं समध्येति सोऽयं दुःसह
दानवः । नाद्य शमीभवेदस्य साध्वशादिव दिग्भयम् ।
ब्रह्मलम्बनरायं तून्नीकृतजगत्त्रयः । अन्धोऽहं
भयाभीति स्त्रीपुंभिः कामनिर्जितैः । ततस्त्वित्थूलहेति
स्तमायानं दैत्यपुङ्गवम् । विज्ञावाबध्यमनेन न्युले-
नाभिजवान् तम् । प्रोतस्तेन त्रिशूलेन स च दैत्यः
गजासुरः । क्लीकृतमिषाक्षान् मन्थमानो जगौ हरम् ।
गजासुरउवाच । त्रिशूलपाणे ! देवेश ! जाने त्वां अर-
हारिणम् । तव हस्ते मम वधः अयानेव पुराणक ! ।
किञ्चिद्विप्रमु भिक्षामि अयमेहि ममेरितम् । सत्यं
ब्रवीमि नासत्यं नृत्त्युद्धय ! विचारय । त्वमेको जगती-
वन्द्यो ! विश्वस्योपरि संस्थितः । अहं तदुपरिष्टात्
स्थितोऽस्मीति जितं मया । घन्योऽस्मत्पुष्टहीतोऽस्मि-
त्त्रिशूलापसंस्थितः । कावेन सर्वैर्मर्त्यैश्च अयसे
नृत्त्युदीर्यः । इति तस्य वचः श्रुत्वा देवदेवः कृपा-
निधिः । प्रोवाच प्रहसन् शम्भुर्बुटोद्भव ! गजासुरम् ।
देश्वर उवाच । गजासुर । प्रसन्नोऽस्मि महापौरुषशेवधे !
स्नानुक्लृप्तं परं ब्रूहि ददामि सुमतेऽसुर ! । इत्याकस्मिन्

स दैत्येन्द्रः प्रत्युवाच महेश्वरम् । गजासुर उवाच ।
यदि प्रसन्नोदिग्वासस्तदा नित्यं वसान मे । इमां कृत्तिं
विरूपाक्ष ! त्वत्त्रिशूलाग्निपाविताम् । सुप्रमाणां सुख-
स्वर्गां रथाङ्गणपणीकृताम् । इष्टगन्धिः सदैवास्तु
सदैवास्तुतिर्कोमला । सदैव निर्मला चास्तु सदैवा-
स्तुतिमङ्गलम् । महातपानलज्वालां प्राप्यापि सुचिरं
विभो ! । न दग्धा कृत्तिरेषा मे पुण्यगन्धनिधस्ततः ।
यदि पुण्यवती नैषा मम कृत्तिर्दिगम्बर ! । तदा त्वदङ्ग-
णोऽस्याः कथं जातो रथाङ्गणे । अन्यच्च मेवरं देहि यदि
तदोऽसि शङ्कर ! । नामास्तु कृत्तिवासास्ते प्रारब्धाद्य-
तनं दिनम्” इतज्जुं कृत्तिवासेश्वरश्च ६८३० ।
कृत्तिवासेश्वरः ५० काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे कृत्तिवासश्च ६८३०
दर्शितात् काशीस्थः ५० वाक्यादुत्तरपन्थे तत्कथा यथा
“इति तस्य वचः श्रुत्वा तथेत्युक्ता च शङ्करः । पुनः
प्रोवाच तं दैत्यं भक्तिनिर्मलमानसम् । ईश्वर उवाच ।
इष्टा पुण्यनिधे ! दैत्य ! वरमन्यं सुदुर्लभम् । अविच्छिन्ने
महाक्षेत्रे रणतत्त्वकलेवर ! । इदं पुण्यशरीरं ते क्षेत्रे
ऽस्मिन् सुक्तिसाधने । मम लिङ्गं भवत्वत्वं सर्वेषां सुक्ति
दायकम् । कृत्तिवासेश्वरं नाम महापातकनाशनम् ।
सर्वेभामेव लिङ्गानां शिरोभूतनिर्दं वरम् । यावन्ति
सन्ति लिङ्गानि वाराणस्यां महान्त्यपि । उत्तमं तावता-
भेतदुत्तमाङ्गवदुत्तमम् । मानवानां हितायावत् स्थास्थे-
ऽहं सपरिग्रहः । दृष्टेनानेन लिङ्गेन पूजितेन स्तुतेन
च । हतकृत्योभवेन्नित्यः संसारं न विधेत् पुनः । इष्टाः
पाशुपताः सिद्धाः कृपयस्त्वत्पचिन्तकाः । शान्ता दान्ता
जितक्रोधा निर्द्वन्वा निष्परिग्रहाः । अविच्छिन्ने स्थि-
ता ये तु मम भक्ता सुसख्यः । मानापमानयोस्तुल्याः
समलोटाशकाक्षुणाः । कृत्तिवासेश्वरे लिङ्गे स्थास्थेऽहं
तदनुग्रहात् । दशकोटिसहस्राणि तीर्थानि प्रतिवा-
सरम् । त्रिकालभागमिष्यन्ति कृत्तिवासे न संशयः ।
कलिह्वारसम्भूता नराः कल्मषबुद्धयः । सदाचार
विनिर्मुक्ताः सत्यशौचपराङ्मुखाः । मायया दम्भ-
लोभाभ्यां मोहाहङ्कृतिसंयुताः । शूराक्षसेविनो विप्रा
जिह्वाला रतिबालसाः । सम्प्राप्तानजपेच्छासु
दूरीकृतमनोधियः । कृत्तिवासेश्वरं प्राप्य सर्वपाप वि-
वर्जिताः । सुखेन मोक्षमेधन्ति यथा सुकृतिनस्तथा ।
कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गं देव्यं काक्षां ततो नरैः । जन्मान्तर-
सहस्रेषु मोक्षोऽन्यत् सुदुर्लभः । कृत्तिवासेश्वरे लिङ्गे

अभ्यस्तेकेन जन्मना । पूर्वजन्म कृतं पापं तपोदाना-
दिभिः शतैः । नश्येत्, सद्यो विनश्येत् कृत्तिवासेश्वरे-
क्षणात् । कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गं येऽर्चयिष्यन्ति मानवाः ।
प्रविष्टास्ते शरीरे ते तेषां नास्ति पुनर्भयः । अष्टिभक्तो
नियस्तव्यं जपव्यं शतवृद्धयम् । कृत्तिवासेश्वरो देवो ब्रह्म-
व्यस्य पुनः पुनः । सप्रकोटिमहार्द्रैः सुजपैर्यत् फलं
लभेत् । तत् फलं लभ्यते काश्यां पूजनात् कृत्तिवाससः ।
माघकृष्णचतुर्दश्यामुपोष्य निशि जागरात् । कृत्तिवासे-
शमभ्यर्च्यैः स यायात् परां गतिम् । शुक्लायां पञ्चद-
श्यां यश्चैत्र्यां कर्त्ता महोत्सवम् । कृत्तिवासेश्वरे लिङ्गे-
न स गर्भं प्रवेक्षति । कथयित्वा तु देवेशस्तत्कृत्तिं परि-
गृह्य च । गजासुरस्य महतीं प्रादृशोर्त्तां द्विगम्बरः ।
यत्नं कृत्वा कृतो देवः श्रुतमारोप्य भूतले ! तच्छूल-
पाटनाज्जातं तत्तु कुण्डं सत्तत्तरम् । तस्मिन् कुण्डे
नरः स्नात्वा कृत्वा च पितृतर्पणम् । कृत्तिवासेश्वरं
इहा कृतकृत्यतरो भवेत् । ।

कृतृत्वं लि० कृ-कृतु । कारौ शिल्पिनि उणा० “बहुकर्म्म-
करे च । “कृष्वा कृतो ! अकृतम्” ऋ० ६।१८।१५।
“कृतो ! बहुलकर्म्मणां कर्त्ता” भा०

कृत्य न० कृ-क्यप् तक्च । १।कार्ये, व्याकरणप्रसिद्धे
पाणिन्यादिपरिभाषिते २।तव्यादौ गत्युक्तप्रव्यानीय-
रत्नकेलिमाख्ये प्रत्यये । ३।कर्त्तव्ये लि० हेमच० “कृतकृत्यो
विधिर्मन्त्रे” भाषः । ४।विहिते लि० । अदि०५।धनादिभेदे
लि० जटा० “कृत्याः” पा० “नयोरेव कृत्यस्तत्त्वार्थाः”
“कृत्यैरधिकार्यवचने” पा० । “कृत्याः पट् ते समाख्याताः
क्यत्रगद्यतौ भावकर्म्मणोः । तव्यानीयावल्लान् यत्नं के-
लिमः कर्म्मकर्त्तरि” सुप० । कृत्याः इत्यधिकारे तेषां
विहितत्वात् तेषां तत्संज्ञत्वम् । कृत्यप्रत्ययस्तु धातुवि-
शेषात् कर्म्मभावादौ विहितः । कृत्यञ्च वेदादिविहिता-
वश्यकर्त्तव्याचारविशेषः । तदधिकारेणैव कृत्यचिन्तामणि
कृत्यतत्त्वकृत्यरत्नाकरादयोपन्य विशेषाः प्रवृत्ताः

कृत्यविद् लि० कृत्यं कर्त्तव्यं वेत्ति विद्-क्रिप् । कार्यं चे-
द्विविधं, “कृत्यविदित्युवाचेति” रघुः ।

कृत्या स्त्री० कृ-क्यप् टाप् । १।क्रियायां २।अभिचारक्रिया-
जन्ये अभिचारोद्देश्यगणके ३।देवादभूतिभेदे च सा च
मैदिकाद्यभिचारक्रियाजन्या अष्टविशेषोऽनर्क्यैर्देवा-
दिभूतिरूपतयोत्पद्य अभिचारोद्देश्यं पुरुषं निहत्य
नश्यतोति अथर्ववेदे प्रसिद्धम् । “पञ्चकल्पसथर्षां

कृत्याभिः परिहृणितम्” भा०शा०२४४अ० । कृत्यायि-
शेषोत्पादनकथा भा० आनु० ८०अ० यथा

“इत्युक्तः स तु भृत्यैर्लक्ष्मिर्दार्भिश्चुकोप ह । तेषां
वै प्रतिकर्त्तुं च सर्वेषामगमगृहम् । स गत्वा हवनो-
वेऽग्नौ तीव्रं नियममास्थितः । जुहाय संकृतेर्म्मन्त्रै-
रेकैकावाहुतिं ययः । तस्मादग्नेः ससुतस्थौ कृत्या
लोकभयङ्करी । तस्या नाम दृषादर्भिर्यातुधानीत्यथा-
करोत् । सा कृत्या कालरात्रीय कृताञ्जलिरूपस्थिता ।
दृषादर्भिं नरपतिं किङ्करोमीति साऽब्रवीत् । दृषादर्भि-
रुवाच । अधीष्टां गच्छ सप्रामासन्वत्यास्तथैव च ।
दासीमर्त्तुं च दास्याश्च मनसा माम धारय । स्नात्वा ना-
मानि चैवेषां सर्वान्नेतान् विनाशय । विनष्टेषु तथा
स्वैरं गच्छ यत्नेभ्यस्तं तव । सा तथेति प्रतिश्रुत्य यातु-
धानीस्वरूपिणी । जगाम तद्वनं यत्नं विचेरुस्ते महर्षयः” ।
“इन्द्रेण च सा नाशितेति तत्त्वैवान्ते उक्तम् यथा

“रक्षणादंश्च सर्वेषां भयतामहमागतः । यातुधानी त्त-
तिक्रूरा कृत्यैषा वो बधैषिणी । दृषादर्भिप्रयुक्तैषा
निहृता मे तपोधनाः । । उष्टा हिंसादिषु पापा युष्मान्
प्रत्यग्निसम्भवा” ।

कृत्यानिवारणोपायमन्त्राश्च अथ० ५, १२, १४, उक्ता यथा
“सुपर्णस्त्वान्विन्दत्युत्तरस्ताम्रान् च सा । दिप्सौपधे !
त्वं दिप्सलम्बव कृत्याकृतं जहि । अथ जहि यातुधाना-
नव कृत्याकृतं जहि । अथो यो अस्मान्दिप्सति तसु त्वं
जह्योपधे ! । रिश्यासेव परीक्षां परिकृत्य परि त्वचः ।
कृत्यां कृत्याकृते देवा निष्कमिद प्रति सुञ्चत । पुनः
कृत्यां कृत्याकृते हस्तो गृह्य पराणय । समस्तमस्मा आ-
र्धेहि यथा कृत्याकृतं हनत् । कृत्याः सन्तु कृत्याकृते शपथः
शपथीयते । सुखो रथ इव वर्ततां कृत्या कृत्याकृतं पुनः ।
यदि स्त्री यदि वा पुमान् कृत्यां चकार पापमने । तामु तस्मै
नयामस्त्यश्चमिवाश्वाभिधान्या । यदि धामि देवकृता यदि
वा पुरुषैः कृता । तं त्वा पुनर्णयामसोन्द्रेण मयुजा
वयम् । अग्ने पृतनापाट् पृतनाः सहस्र । पुनः कृत्यां
कृत्याकृते प्रतिहरणेन हरामसि । कृत्यप्रधानि ! विध्य
तं यश्चकार तमिज्जहि । च त्वामचक्रुषे वयं वधाय
सं शिशीमहि । पुन इव पितरं गच्छ स्वज इवाभिहितो
दश । नवमिवावक्रानी गच्छ कृत्ये ! कृत्याकृतं पुनः ।
उद्देशीय वारण्यभिष्कन्दं मृगीव । कृत्या कर्त्तारमृच्छतु ।
इत्या ऋजीयः पततु आवाष्टिथी तं प्रति । सा तं मृग-

निव गृह्णात कृत्वा कृत्याकृतं पुनः । अज्जिरिवैतु प्रति-
कृतमनुकृतमिवोदकम् । सुखो रथ इव वर्ततां कृत्या
कृत्याकृतं पुनः” ।

सुश्रुते चान्यप्रकारोऽल सानान्यतो दर्शितः यथा
“कृत्यानां प्रतिघातार्थं तथा रक्षोभयस्य च । रक्षाकर्म्म
करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमन्यताम् । नागाः पिशाचा ग-
न्धर्वाः पितरो यक्षराक्षसाः । अभिद्रवन्ति ये ये त्वां
ब्रह्माद्या ध्नुन्त तान् सदा । पृथिव्यामनरोक्षे च ये
चरन्ति निशाचराः । दिक्षु वास्तुनिवासाश्च पान्तु त्वां
ते नमस्कृताः । पान्तु त्वां सनयो ब्राह्मणा दिव्या राज-
पयस्तथा । पर्वताश्चैव नद्याश्च स्रग्वाः सर्वेऽपि सागराः ।
अग्नीरक्षत ते जिह्वां प्राणान् वायुस्तथैव च । सोमो
व्यान, सपानं ते पर्जन्यः परिरक्षत । उदानं विद्युतः पान्तु,
समानं सनयित्वावः । बलमिन्द्रो बलपति, भर्तुर्मन्यो मतिं
तथा । कामांस्तो पान्तु गन्धर्वाः, सत्वमिन्द्रोऽभिरक्षत ।
प्रज्ञां ते वरुणो राजा, सद्यद्वो नाभिमण्डलम् । चक्षुः
सूर्या, दिग्ः श्रोत्रे, चन्द्रमाः पातु ते मनः । नक्षत्राणि
सदा रूपं, ज्ञायां पान्तु निशासव । रेतस्त्राण्यावयन्वापो,
रोमाग्न्योषधयस्तथा । आकाशं खानि ते पातु, देहं तव
यमुन्वरा । वैश्वानरः शिरः पातु, विष्णुस्तव पराक्रमम् ।
पौरुषं पुरुषश्चेधो, ब्रह्मात्मानं, ध्रुवो ध्रुवौ । एता देहे
विशेषेण तव नित्या हि देवताः । एतास्त्वां सततं पा-
न्तु दीर्घमायुरवाप्नुहि । खस्ति ते भगवान् ब्रह्मा खस्ति
देवाश्च कर्तव्याम् । खस्ति ते चन्द्रसूर्याश्च खस्ति ना-
रदपर्वता । खल्वग्निश्चैव वायुश्च खस्ति देवाः सहेन्द्रगाः ।
पितामहकृता रक्षा खल्वानुर्वर्जतां तव । ईततयस्ते
प्रशाम्यन्तु सदा भव गतव्ययः । इति स्नाह । एतै
वेदात्मकैर्मन्त्रैः कृत्याव्याधिविनाशनैः । मयैवं कतरक्ष-
न्व दीर्घमायुरवाप्नुहि” ।

“ततोऽसुरा एषु लोकेषु कृत्यां बलगात्रिचक्षुः इतैव चि-
द्देवानभिभवेमिति, “तद्देवा अक्षृण्वत । तएतैः कृत्यां
यलगानुदक्षन्नु, यदा वै कृत्यास्तृणन्ति” “अत्र कश्चिद्दि-
घन् भ्रातृव्यः कृत्यां यलगान्निश्चनति” इति च शत० ब्रा०
२.५.४.२,१. “यामयो यानि नेहानि शपन्त्यप्रतिपूजि-
ताः । तानि कृत्याकृतानीव विनश्यन्ति न संशयः” मनुः

कृत्याकृत्य न० दि० । इन्द्र० । कर्त्तव्याकर्त्तव्ययोः । सुश्रुतोक्ते
२ ब्रह्मचिकित्साङ्गे कर्त्तव्याकर्त्तव्यविशेषे च ते च
कृत्याकृत्ये सुश्रुतेन दर्शिते यथा

“अथातः कृत्याकृत्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः । तत्र
वयस्यानां दृढानां प्राणवतां सत्ववताश्च सुचिकित्सायां ब्रह्मा
एकस्मिन् वा पुरुषे यत्नैतद्गुणचतुष्टयं तस्य सुखसाधनी-
यतमाः । तत्र वयस्यानां प्रत्यपघातत्वादाय ब्रह्मारो-
हन्ति । दृढानां स्थिरवज्रभांसत्वाच्छस्त्रमवधार्यमाणं
सिरास्त्राव्यादिविशेषाच्च प्राप्नोति । प्राणवतां वेदनाभिषा-
ताहारयन्त्रणादिभिर्न ग्लानिरुत्पद्यते । सत्ववतां दारुणै-
रपि क्रियाविशेषैर्न व्यथा भवति । तस्मादेतेषां सुखसाध-
नीयतमाः । तएव विपरीतगुणा दृढजयास्तप्राणभीरुपु-
ष्टव्याः । स्तिक्पायुप्रजननललाटगण्डौष्ठकर्मफल-
कोपोदरजलसुखाभ्यन्तरसंस्थाः सुखरोपणीया ब्रह्माः ।
अक्षिदन्तनासापाङ्गश्रोत्रनाभिजठरसेवनीनितम्बपार्श्वकु-
क्षिवक्षःकक्षास्तनसन्धिभागगताः सफेनपूरयन्तानिलपा-
हिनीऽन्तःशल्याश्च दुर्विकित्स्थाः । अघोभागाश्चोर्ध्वभा-
गनिर्वीहिनी रोमान्धोपनखमर्मजङ्घास्थिसंश्रिताश्च ।
भगन्दरमपि चानर्मुखं सेवनीकुटकास्थिसंश्रितम् ।

भवति चाल । कुठिनां विप्रजुष्टानां शोषिणां मधु-
मेहिनाम् । ब्रह्माः कक्षेषु सिध्यन्ति येषां चापि ब्रह्मे
ब्रह्माः । क्वपाटिकाग्निरुद्रप्रकाशसन्निरुद्रशुद्धजठरपर्यान्व-
यतक्रिमयः प्रतिश्यायजाः कोष्ठजाश्च त्वग्दोषिणां प्रमे-
हिनां वा ये परिश्रुतेषु दृश्यन्ते शर्करासिकतामेहवात-
कुण्डलिकाठीलादनशर्करोपकुशकण्टशालूकनिष्कोपणदू-
षिताश्च दन्वेष्टाविसर्पास्त्रिस्तोराः सतत्रण्यन्त्रिप्रभृत-
यश्च याव्याः । बाध्या बाधत्वभायानि बाध्यासासाध्यतां
तथा । ध्नुन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम् ।
यापनीयं विजानीयात् क्रिया धारयते तु यम् । क्रिया-
यान्तु निवृत्तायां सद्य एव विनश्यति । प्राप्ता क्रिया
धारयति याव्यव्याधितमातुरम् । प्रपतिष्यदिवागारं वि-
कल्मः साधुयोजितः । अतज्जुह्वमसाध्यान् वक्ष्यामः ।
मांसपिण्डवदुद्गताः प्रसेकिनोऽन्तःपृथवेदनावन्तोऽस्यापा-
नवदुहृतौठाः । केचित्कठिना गोष्ठज्ज्वदुक्षतदुष्मां-
सप्ररोहाः । अपरे दुष्टरुधिरास्त्राविणस्तनुपिच्छला
स्त्राविणो वा मध्योक्षताः । केचिदवसन्नपृथ्वाः ।
शण्डलवत्क्षायुजालवन्तो दुर्दग्धा वसामेदोमज्जमस्तु-
क्ष्णस्त्राविणश्च दोषसत्त्वाः । पीताऽसितमूलपुरीषवातवा-
हिनश्च कोष्ठस्थाः क्षीणमांसानाञ्च सर्वतोगतयक्ष्णसुखा
मांसवद्दुदवन्तः सशब्दवातवाहिनश्च शिरःकण्ठस्थाः ।
क्षीणमांसानाञ्च पूरयन्ति निर्वाहिनोऽरोचकाविषाकका-

सन्नासोपद्रव्युक्ताः । भिन्ने वा शिरःकपाले यत्न मस्तु-
लुङ्गदर्शनं त्रिदोषलिङ्गप्रादुर्भायः कासश्चासौश यत्नेति ।

भयनि चाल । यसां मेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गश्च यः
स्मरेत् । आगन्तुस्तु व्रणः सिध्येच्च सिध्येद्दोषसम्भवः ।
स मस्त्रोपहिते देशे सिरासञ्चरति स्थितिर्जिते । विकारो योऽ-
नुपपद्येति तदसाध्यस्य लक्षणम् । मस्त्रोपहितं प्राप्य
धातुननुगतः जनैः । न शक्नोतुल्लङ्घितुं वृद्धो वृक्ष
इवामयः । स स्थिरत्वान्महत्त्वाच्च धात्वलक्षणमेव च ।
निहन्त्योपधवीर्याणि मन्वान् दुष्टग्रहो यथा । अतो यो
विपरीतः स्यात्तु श्वसाध्यः स उच्यते । अथर्वसूत्रः सुपको
यद्दुष्टाटने सुखः । त्रिभिर्दोषैरनाक्रान्तः श्वावीरः
पिडकीसमः । अवेदनो निरास्वायो व्रणः शुद्ध इहो-
च्यते । कपोतवन्मृतिमया यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः ।
स्थिराक्षिपटिकावलो रोहनीति तमादिगेत् । रुद्धवर्मा-
नमयन्यमनूनमरुजं व्रणम् । त्वक्स्वस्थं समतलं स-
म्यमूढं विनिर्दिशेत् । दोषप्रकोपाद्वायानादभवाता-
दजीर्णतः । हर्षाक्रोधाद्वायादापि व्रणो रुढोऽपि
दीर्येति” ।

कल्यादूपणी स्त्री कल्या दूपतेऽनया दूपि-ल्युट् डीप् ।
१ योपधिभेदे । “अथो वलासनाशनाः कल्यादूपणीश्च
यास्त्वा इहायान्वोपधीः” अथ० ८, ७, १०, “अनयाऽहको-
पया सर्वाः कल्या अदूपम्” १०, १, ४, । आङ्गिरसे
० जङ्गिडे कपिभेदे ५० । “अङ्गिरा असि जङ्गिड !
रजतासि जङ्गिड !” इत्युपक्रमे “अनन्ययास्त्रिपञ्चा-
शीः शतं कल्याकृतश्च ये । सर्वांश्च दिनष्टेजसोऽरसां
जङ्गिडस्करत्” इत्याद्युक्ता “कल्यादूपण एवायमतो
अरातिदूपणः” इत्युक्तम् । अथ० १८, २४, ११,

कल्यादूपि ५० कथां परकताभिचारजां दूपयति दूपि-इन् ।
कथानामके जङ्गिडे मणिभेदे । अरगठादन्य आभृतः
कथा अचोरसेभ्यः । कथादूपिरयं मणिरथो अराति-
दूपिः” अथ० २, ४, ५, ६,

कृत्रिम न० क-कृत्रि त्वे र्मप च । १ विडलवणे, मेदि० २ काच-
लवणे, ३ तुरष्कनामगन्धपत्र्ये, ४ रसाञ्जने च र.जनि० ।
५ सिद्धुके ५० मेदि० ७ क्रियया निष्पन्नपाले लि० ।
“सखा गरीयान् शत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि काथेतः” “वि-
क्रांसया कृत्रिमपतिपङ्क्तः कपोतपानीयु निकेताना-
नाम् । माज्जोरमथायतनिशलाङ्गं यस्यां जनः कृत्रि-
ममेव मेने” भावः । “कृत्रिमाकृत्रिमदोः कृत्रिमे काथे-

संप्रत्ययः” व्या० ५० । होदशपलमध्ये स्वयंकृते “सह्यं
त मकथार्थं गुणदोषविचक्षणम् । पुत्रं पुत्रगुणोपेतं
स विज्ञेयश्च कृत्रिमः” इति मन्त्रे ८ पलभेदे ५० ।
सह्यं स्वजातीयं “सजातीयेष्वर्थं प्रोक्तस्त्वनेषु मया
विधिः” उपसंहारात् । “कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः”
या० । “कृत्रिमस्तु पुत्रः स्वयं पुत्रार्थिना धनसौख्यप्रद-
र्शनादिकोभनेनैव पुत्रीकृतः मातापितृविकीनस्तत्सङ्गावे
तत्परतन्वत्वात्” मिता० । कलौ तु “दत्तौरसैतरपां च
पुत्रत्वेन परिपद्यः” इति आदित्य५० दत्तौरसभिधानां
पुत्रताकरणनिषेधात् न तस्य कर्त्तव्यता एवञ्च “औरसः
सौत्रजस्यैव दत्तः कृत्रिम एव च” कलिधर्मप्रतिपादक
पराशरवचने सौत्रजपदस्य औरसविशेषणत्वं कृत्रिमपद-
पदस्य च दत्तकविशेषणत्वं कल्पनीयमिति दत्तचन्द्रिका
गोडदेशीयानां तथाचारश्च । पराशरवचनस्य कृत्रि-
मपदं न यौगिकं किन्तु परिभाषिकस्वयंकृतविषयमेव
अन्यथा दत्तकस्य कृत्रिमत्वविशेषणं व्यर्थं स्यात् अतः
आदित्यपुराणवचनस्य दत्तपदस्य कृत्रिमोपलक्षणपरता
युक्तेति कलौ कृत्रिमपुत्रस्यापि पाल्यतेति दत्तक
मीमांसादयः । पाश्चात्यादिवज्जट्टेणस्य प्रचारः ।
अनयोर्युक्तत्वायुक्तत्वसङ्गावैरपि आचारस्य बलवत्त्वाद्ग्र-
वस्या । अथञ्च “औरसः सौत्रजस्यैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धः सुदृष्टादावाव्ययश्च षट्” मनुना
बन्धुदायहरत्वेनोक्तः । स्वार्थे क । तत्कार्थे । सिद्धुके ५०
जटाधरः । तुरष्कनामगन्धद्रव्ये राजनि० ।

कृत्रिमधूप ५० कर्म० । नानागुणव्यद्रव्यसंयोगजाते दद्या-
द्गोडशाङ्गादौ धूपे अमरः ।

कृत्रिमपुत्र ५० कर्म० । १ कृत्रिमे पुत्रभेदे । कृत्रिमसुतादयो-
ऽप्यत्र । स्वार्थे क । तत्कार्थे वस्त्रादिरचितपुत्रालिका-
याञ्च । “सा कन्दर्कः कृत्रिमपुत्रकैश्च” कुमा०

कृत्वन् लि० क-ङ्वनिप् ह्रस्व च । कर्त्तरि । “तदिन्द्राव
आ भर येवा दंशित कृत्वन्” अ० ८, २५, २४, स्त्रियां ङीप्
रथानादेशः । “सहासिषेक्षः सहकृतरी बहून्-यगः-
पटं गृह्णतचातुरीतरी” नैष० ।

कृत्वा अव्यञ्ज-कृतौ हिंसादां वा क्त्वा । १ विधायेत्यर्थे “कृत्वा-
वकाशे रुचिसंग्रहप्रसू” भट्टिः । २ हिंसित्वेत्यर्थे च ।

कृत्वी स्त्री व्याजपुत्ररुक्देयस्य १ कन्द्यायाम् । “पराशर
कुलोद्भूतः शुकोनाम महातपाः । भविष्यति युगे तस्मिन्
(दापरे) महायोगी द्विजर्षभः । व्याधादरग्यां सम्भूतो

विधुमोऽग्निरिव च्वलन् । स तस्यां पितृकन्यायां
(पुनश्चकन्यायासु) पीव्यां जनयिष्यति । कन्यां पुलांच
चतुरो योगवन्तान् महावन्तान् । कृष्णं मीरं प्रभुं
गन्धुं कृत्वीं कन्यां तथैव च । ब्रह्मदत्तस्य जननीं
सङ्घिणीं त्वयुङ्क्ष्य च” हरिवं० १८४० । “अयुङ्क्षोनाम
तस्याधीतुं पुत्रः परमवर्णिकः । प्रादात् कन्यां शुक्र
सक्तौ कर्त्वीं पूजितनक्षत्रासु । सत्वशीलगुणोपेतां योग-
धर्मरतां सदा” हरिवं० २३२४०

वेदे स्वात्प्रादि० आतरेयसु । २३२४ त्वर्थे च । “अपाम-
हृद्वृत्तां सत्वेभ्यः कर्त्वी” ऋ० १०।१७।२ । “कृत्वी
कृत्वा” भा० “जातवेदोऽपाङ्कव्यानि सुरभीणि कर्त्वी”
१०।१५।१२ । १३ कर्म्मणि स्त्री० “निष्० “आतरस्तु वः कृ-
त्वा मसि” ऋ० १।१६।१२ । “कृत्वा कर्म्मणा एमसि
श्रम” भा०

कृत्वा त्रि० कर्त्वी कर्म्म कर्त्तुं यत् । कर्म्मार्थे कर्म्म कारके
“अज्यसेऽग्ने राजी न कृत्वाः” ऋ० ६।२।८ “कृत्वाः
हविर्वहनादीनां कर्म्मणां कर्त्ता” भा०

कृत्स्न न० कर्त्तुं कर्त्तुं वा कर्त्तुं-क्रेदने वेदने वा सः
किञ्च । जलेऽसुसुदावे श्याये पु० सि० कौ०

कृत्स्न न० कर्त्तुं-कर्त्तुं । १३२४ २३२४ २३२४ पु० । २३२४
त्रि० नेटि० “तानकृत्स्नविदो मन्त्रान् कृत्स्नविद्विष्वि विचा-
रवेत्” गोता । कृत्स्नस्य भावः पूज्य । कर्त्तुं-कर्त्तुं-
न० तत् । कृत्स्नता स्त्री त्व कृत्स्नत्व । न० साकल्ये । “का-
र्त्तुं-कर्त्तुं-विद्वोः सम्प्रदायाने सातः । जलसात् सम्प्रदाये

कृत्स्न पु० कर्त्तुं-कर्त्तुं “जदरादयश्च” उषा० नि० । कुसुले
अक्षकोष्ठे उज्ज्वल० । २३२४ उत्तरे च न० निष्० ।
२३२४ पु० निष्० ।

कृत्स्न त्रि० कर्त्तुं-कर्त्तुं वा० कर्त्तुं प्रयो० । ह्रस्वे निष्० । “यदस्या
ध्वङ्गर्भेद्याः कृत्स्नस्य लक्षणात्” यजु० २३२४ “प्रतीक्षे न
कृत्स्ना लप्यासः” ऋ० ४, ५, १४, कृत्स्ना स्त्रुत्वेन” भा० “यम
स्वनात् कृत्स्नो भयात्” ऋ० १०, २७, २३२४ क । तत्पार्थे ।
ततः अतिशयने इव कृत्स्नोः । कृत्स्न । ईयसुन् ।
कृत्स्नोश्च अतिशयेन स्त्रुत्वे नि० ईयसुनि स्त्रियां ङीप् ।
भावे इमनिष् कृत्स्नम पु० अय् कर्त्तुं न० कृत्स्नत्वे

कृत्स्न न० कृत्तुं-कृत्तुं सप्त च । लाङ्गले सि० कौ० ।

कृत्स्न न० कृत्तुं-कृत्तुं वा० कृत्तुं च । २३२४ कर्त्तुं “कृत्स्नं
नक्षत्राणां क्रेदने वनस्पतेः । शायशौचे न कर्त्तव्यं
पठनं पाठनं तथा” नारदः । कर्त्तुं-कृत्तुं सप्त च ।

२३२४ त्रि० कर्त्तुं-कृत्तुं वा० कृत्तुं च । २३२४ कर्त्तुं
“नातः परं कर्म्म निबन्धकृत्स्नम्” भाग० ६।२०४,
स्त्रियां ङीप् । नक्षत्रकृत्स्नो

कृत्स्नविचक्षणो स्त्री कृत्स्न (कृत्स्न) विचक्षण ! इत्युच्यते
यस्यां क्रियायां कृत्स्नं स० । विचक्षणसम्बोधनकर्त्तुं नार्थ-
निदेशक्रियायाश्च ।

कृत्स्न कर्त्तुं (सम्प्रदाय) भा० व्याख्याः कृत्स्न कृत्स्न कृत्स्न च उभ०
इतादि अक० वेत् । अयस्य कृतः रकारस्थाने लः । कर्त्तुं-
ते । अकृत्यत्-अकृत्यत्-अकृत्यत् । कर्त्तुं तासि कर्त्तुं तासे
कर्त्तुं सति कर्त्तुं सते-कर्त्तुं सते । कर्त्तुं तव्यः-कर्त्तुं तव्यः
कर्त्तुं नम् कर्त्तुं । कृत्स्नः कृत्स्नः । णिचि । कर्त्तुं यति ते
अचकृत्यत् त-अचकृत्यत् पत् त । कर्त्तुं यति कर्त्तुं ना कर्त्तुं यति ।
“कृत्स्न सम्प्रदायाने” वार्त्ति० । एतद्योगे सम्प्रदायाने
कर्त्तुं-कर्त्तुं । भक्त्यानाय कर्त्तुं । “कर्त्तुं-कर्त्तुं कर्त्तुं-
याचास वन्यामेवास्य संविधाम्” “कृत्स्नेन सोपानपथेन”
रघुः । “वर्त्तुं-कर्त्तुं” भट्टिः “प्रजापतिकर्त्तुं यत्त-
भागम्” कुमा० । क्रेदने च सक० “कृत्स्नेन सप्तशतः”
मनुः “कर्त्तुं क्रेदने” कुमा० ।

कृत्स्न-प्रथमविधानप्रतिनिधीकरणे सक० “गङ्गाः प्रथमकल्-
स्य योऽनुकल्ये प्रवर्त्तते” श्रुतिः ।

कृत्स्न-अवधारणे “अनवकृत्स्नानेवः” सि० कौ० ।

कृत्स्न-भूषणं सक० कर्त्तुं-भूषा

वि+ कर्त्तुं-संयवे विकर्त्तुं यति संयते इत्यर्थः ।

कृत्स्न-कर्त्तुं इदं करिष्यामीत्येवंरूपे मानसव्यापारभेदे ।

“कासः संकल्यो विचिन्त्येत्यादि” श्रुतिः “मनसा संकल्य-
यति वाचाऽभिलषति” श्रुतिः । मानसकल्योऽभिलाषने
“संकल्येन विना राजन् । यत्किञ्चित् कुरुते नरः” ति० त० ।

कृत्स्न दौर्बल्ये कट० चुरा० उभ० अक० वेत् । कृत्तुं यति ते अचि-
कृत्तुं यति ते कर्त्तुं अचकृत्यत् अचकृत्यत्-त अचकृत्यत् ।

कृत्स्न युतौ चित्तोकरणे वा चुरा० पक्षे भा० पर० वेत् । क-
कृत्स्न पु० चु० कृत्तुं-अच । राजर्षिभेदे “यथा वृषभं श्यावकं
कृत्तुं मन्द्र ! प्रावः” ऋ० ८, २, १२, “वृषभं श्यावकं कृत्तुं
चैतन्नामकां स्त्रीन् ईराजर्षीन्” यथा प्रावः” भा० ।
कृत्तुं अचकृत्यत् पालनसाधनत्वेन अर्थ० अच । शरद्वतो
गौतमस्य २३२४ २३२४ तायां स्त्री ङीप् । यथा च त-
योक्तृपक्षिस्तन्नामता च तथा भा० व्या० १२०४ उक्तं यथा
“कृत्तुं यति मम ब्रह्मन् ! सम्प्रदायं वक्तुं मर्हसि । शरद्वतो
कथं जप्ते कथं वाऽस्त्रायवाप्तवान् । वैशम्पायन

सहाय । मङ्गर्षेर्गौतमस्यासौष्करद्वाराणाम् गौतमः । पुनः
किञ्च महाराज ! जातः सह शरीर्विभो ! न तस्य वेदाध्य-
यने तथा बुद्धिरजायत । यथाऽस्य बुद्धिरभवद्भुवन्दे पर-
न्तप ! । अधिजन्म्यथा वेदास्तपसा ब्रह्मचारिणः । तथा
स तपसोपेतः सर्वान्त्वक्तागयवाप ह । धनुर्वेदपरत्वाच्च
तपसा विपुलेन च । अतः सन्नामयामास देवराजं स
गौतमः । ततो जानपदी नाम देवकन्यां सुरेश्वरः । प्रा-
हिणोत्तपसो यिष्मं कुरु तस्येति कौरव ! । सा हि ग-
त्वाश्रमं तस्य रमणीयं शरद्वतः । धनुर्वीणधरं बाला
लोभयामास गौतमम् । तामेकवसनां दद्या गौतमोऽप्स-
रसं यने । लोकेऽप्रतिमसंस्थानां प्रोत्फुल्लनयनोऽभवत् ।
सधनुश्च शरस्तस्य कराभ्यामपतद्भुवि । वेपथुस्यापि तां
दद्या शरीरे समजायत । स तु ज्ञानगरीवस्त्वात्तपसश्च
समर्थनात् । अतस्तस्य महामासो धैर्येण परमेश ह ।
अस्तस्य सहसा राजन् ! विकारः समदृश्यत । तेन सुक्ताव
रेतोऽस्य स च तस्मावबुध्यत । धनुश्च शरं त्वक्ता तथा
कृष्णाजिनानि च । स विहायान्नमलञ्च ताञ्चैवापसरसं
शुनिः । जगाम रेतस्तस्य शरस्तस्यै पपात च । शर-
स्तस्यै च पतितं द्विधा तदभवच्चप ! । तस्याथ मिथुनं
जज्ञे गौतमस्य शरद्वतः । मृगयाञ्चरतो राज्ञः शाल-
नोस्तु यदृच्छया । कश्चित् सेनाचरोऽरण्ये मिथुनं तदप-
श्यत । धनुश्च शरं दद्या तथा कृष्णाजिनानि च ।
आत्मा द्विजस्य चापस्यै धनुर्वेदान्तगस्य ह । स राज्ञे
दर्शयामास मिथुनं शरं धनुः । स तदादाय मिथुनं
राजा च कृपयाम्बितः । आजगाम गृहानेव मम पुत्रा-
पिति ब्रुवन् । ततः संयद्दयामास संस्कारैश्चाप्ययोज-
यत् । प्रातोपेतो नरश्चो मिथुनं गौतमस्य तत् ।
गौतमोऽपि ततोऽभ्य त्व धनुर्वेदपरोऽभवत् । कृपया यस्या
बालाविमौ संवर्द्धिताविति । तस्मात्तयोनीम चक्रे तदेव
स मङ्गीपतिः । गोपितौ गौतमस्तत्र तपसा समविन्दत ।
आगत्य तस्यै गोमादि सर्वमाख्यातवांसदा । चतुर्विधं
धनुर्वेदं शास्त्राणि विविधानि च । निखिलेनास्य तत्सर्वं
शुक्लमाख्यातवांसदा । सोऽधिदैवैव कालेन परमाचा-
र्यतां गतः । ततोऽधिजन्म्यः सर्वे ते धनुर्वेदं महार-
थाः । इतराद्रात्मसाक्षैव पाशङ्गवाः सह यादवैः ।
दृष्ट्वावच नृपाश्चान्ये नानादेशसमागताः” ।
“अहं कन्यका यस्यां शतानन्दस्तु गौतमात् । तस्य
सत्वशतिः श्लो धनुर्वेदविशारदः । शरदांस्तुसतो-

यस्या अर्धेऽद्यादर्शनात् किञ्च । शरस्तस्यैऽपतद्वेतो मिथुनं
तदभूत् सुतम् । तद्दद्या कृपयाऽष्टह्वाभ्यामनुवर्द्धनदां
चरन् । कृपः कुमारः कन्या च द्रोणपद्मभयत् कृपी”
भाग० ८, २५ । स च दृष्ट्वाशुभूतः यथाह “वस्तु
राजन् । कृपीनाम ब्रह्मधिरभयत् क्षितौ । रुद्राभ्यान्तु
गन्धाद्विद्धि संभूतमतिपीडयन्” भा० व्या० ६७३० ।
स च चिरजीवी । “अस्तत्वात्मा बलिर्ज्यानी हनूभांश्च
विभीषणः । कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः”
पुरा० । “ततो दीर्घायुषं व्यासं रामं द्रौणिं कृपं बलिम् ।
प्रह्लादञ्च हनूमन् विभीषणमचार्ययेत्” ति० त० गर्गः ।
४३३० णि च “यमासा कृपनीकं भासा केतुम् वर्ययन्ति”
अ० १०, २०, २, “कृपनीकं कर्णस्थानम्” भा० ।

कृपाणि लि० कृप-कृन् न कत्वम् । अदातरि कदर्थे अमरः
“कृपयेन समोदाता न कश्चिद्भुवि विद्यते । अत्र प्रज्ञेय
वित्तानि यत् परेभ्यः प्रयच्छति” व्यासः । “दाता” कृपयं
मन्ये अतोऽप्यर्थं न कृत्त” व्यासः । २३३० लि० मेदि०
“कृपयाः फलहेतयः” गीता । शमहाव्यसनप्राप्ते
दीने । “अहं व्यासनं प्राप्नोदीनः कृपय उच्यते” ।
रासा० अथवा अमृततद्भावेऽर्थेऽस्य कृतादिभिः स० कृप-
यकृतः । कृपयस्य भावः ध्यञ् । कार्यस्य दीनतायां
न० “कार्यस्य दोषोपहतस्वभावः” गीता । तत् ।
कृपयता स्त्री, त्व कृपयत्व न० तत्कार्ये । ४३३० न० ।
“वक्तुं न त्वहं कृत्तुं सहे स कृपयं देहीति दीनं वच्चा” शा-
निश० सुखा० वेदनायाम् कृत् । कृपयायते दैन्यमनुभ-
वतीत्यर्थः । सुखा० अस्यर्थे इति । कृपयिन् दैन्ययुक्ते
लि० स्त्रियां ङीप् । १३३० पु० मेदि० । कृतः
पश्योयस्य वदे नि० तलोपः । ६३३० पश्ये पण्यक्रीते दा-
सादौ “एतद्वरं गार्ग्यं विदित्वाऽस्माज्जोकात् प्रीतिं स
कृपयः” ६०३० । “कृपयः पण्यक्रीत इव दासादः” भा०
कृपा स्त्री क्रप-भिदा० अङ् “क्रमेः संप्रसारणञ्” गण्यसू०
संप्र० । अनुपहृच्छायां प्रत्युपकारानपेक्षया परदुःखप्र-
हरणेच्छायाम् अमरः “मिथुने कृपायती” कुमार० ।
कृपाणि पु० कृपां सुदति नृद-उ संज्ञायां अत्वम् । १३३०
अमरः । गीरा० ङीप् । २३३० स्त्रियां स्त्री अमरः ।
शकुनिकायाम् स्त्री मेदि० स्वार्थे क । कृपाणक । अङ्गे पु०
टाप् अत इत्वम् । कृपाणिना शकुनिकायां स्त्री हेमच०
कृपाङ्गित पु० यौद्धभेदे हेम० । [कृपायुक्ते अमरः ।
कृपालु लि० कृपां क्षाति ज्ञा-आदाने भित० डु । दयावी

कूपीट न० कृप-क्रीटन् । १ उदरे २ जघे च मेदि० । ३ वने
४ दन्धने च शब्दरत्ना० । कूपीटयोनिः ।

कूपीटपाल् पु० कूपीटं पालयति पालि-अण् उप० द० । १ स-
सुत्रे । २ केनिपाते नौकाङ्गे काष्ठभेदे च मेदि० श्वायौ
शब्दरत्ना० तस्य उदरग्रन्थोः पालकत्वात् तथात्वम् ।

कूपीटयोनि पु० कूपीटस्य जनस्य योनिः कूपीटं काष्ठं योनि
रस्य वा । वज्रौ अमरः “अग्नेरापः इति श्रुतेस्तस्य जन
हेतुत्वात् काष्ठोद्भूतत्वाच्च तथात्वम् । तत्पुरुषे स्त्री इति भेदः ।

कूपीटपति पु० इत० । द्रोणाचार्ये शब्दमाला । तस्या-
स्तत्पतित्वकथा कृपशब्दे दृष्ट्या । [कूपीटनयादयोऽप्यत्र
कूपीसुत पु० इत० । भारतप्रसिद्धे व्यसत्याम्नि त्रिका०
कृ(क्रि)मि पु० क्रम-इन् अतदन्त्यम् “अमेः सम्प्रसारणाच्च” उ०

इत्यतः सम्प्रसारणानुवृत्तौ सम्प्रया । १ कुट्टजन्तुभेदे उक्त्व-
ल० । “लुम्पिनी कीटकमयः परितस्तथैते” नागाव्जनीये

चकारयुक्तपाठः । २ कृपायां ३ कृमियुक्ते ४ खरे गर्हभे च
मेदि० । ५ रोगभेदे पु० । तच्चिदानादि सुश्रुते उक्तं यथा

“अथातः कृमिरोगमध्यायं व्याख्यास्यामः । अजीर्णाध्यग-
नासात्मे पूर्वैश्च दृढमलिनान्धनैः । अव्यायामदिवास्वप्नगुर्व-

तिस्त्रिग्विधैः । मापिपटाक्षविदलविसर्गालूकपेरुक्तैः ।
पर्यगाकसुराशुक्तदधिखीरगुडेक्षुभिः । पल्लानूपपिशित-

पिन्याकष्टगुकादिभिः । स्वाद्वस्त्रद्वयपानैश्च स्नेहा पित्तञ्च
कथ्यति । कृमीन् बहुविधाकारान् करोति विविधान्यान् ।

आमपकाशयस्ते पां प्रसवः प्राजगः स्मृतः । विंशतेः कृमि-
जातीनां विविधः सम्प्रवः स्मृतः । पुरीषकफरक्तानि तेषां

पक्ष्यामि लक्षणम् । अथवा विषयाः कृम्याश्चिप्यागण्डू-
षास्तथा । चूरेवो हिमखाद्यैव संप्रवेते पुरीषजाः । श्वेताः

सक्त्यास्तुदन्त्येते शुद्धं प्रतिसरन्ति च । तेषामेवापरे पुच्छैः प्र-
चवस भवन्ति हि । शूलान्मिमान्द्रपाण्डुत्वविष्टम्बवलस-

ङ्गयाः । प्रमेकाश्च चहृद्रोगविहभेदास्तु पुरीषजैः । रक्ता
गण्डूपदा दीर्घा गुदकण्डूनिपातिनः । शूलाटोपगकृ-

द्भेदप्रतिभाशकाराश्च ते । दर्भपुष्पाः १ महापुष्पाः २ प्रलूनाश्
रिपिटास्तथा । पिपीलिकाश्च दारुणाश्च कफकोपसस-

ङ्गयाः । रोमशा रोममूङ्गिनः सपुष्काः श्यावमण्डलाः ।
मूढधान्याङ्गुराकाराः शुक्लास्ते तनवस्तथा । मज्जादाः

नेत्रवेधारः स्यात्पुष्पेभ्योऽभुजस्तथा । शिरोहृद्रोगवमयुप्रति-
श्यायकराश्च ते । पेशरोमनखादाश्च ४ दन्तादाः ५ किर्कि-

यास्तथा । कुष्ठजाश्च परीसर्पाश्च ७ स्त्रियाः शोणितसम्प्र-
वाः । ते सरकाश्च कृष्णाश्च स्निग्धाश्च प्रथयस्तथा । रक्ता-

धिष्ठानजान् प्रायोविकारान् जनयन्ति ते । मापिपटाक्ष-
खण्डगुडशकैः पुरीषजाः । मांसमापगुडखीरदधिशुक्तैः

कफोद्भवाः । विहृद्राजीर्णगाकादयोः शोणितोत्था भवन्ति
हि । उचरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः मदसंभवः ।

भक्तद्वेषोऽतिसारश्च मज्जानकृमिलक्षणम् । दृष्ट्यास्त्रयो-
दगाद्यास्तु कृमीणां परिकीर्त्तिताः । केशादाद्यास्त्र-

दृष्ट्यास्ते हावाद्यौ परिवर्जयेत् । एषामन्यतमं ज्ञात्वा
जिघांसुः भृगुधमातुरम्” । “तदन्त्यामत्यचं दंशा मश-

कामत्कृष्णादयः । रुदनं विगतज्ञानं क्रिमयः क्रिमिचं
यथा” भाग०, ३, ३१, २८,

स्वार्थे क तत्त्वार्थे “ततो भक्षयनस्तस्य कलात् कृमिरभू-
दणुः । सत्यवागस्तु स सुनिः कृमिर्भा दशतामयम्” ।

“एवमुक्त्वा स राजेन्द्रो धीवायां सन्निवेश्य तम् । कृमिकं
प्राहसत्सूक्ष्मं सुभूषे भटचेतनः” भा० व्या० ४३३० ।

कृमिकण्टक न० कृमौ कृमिरोगे कण्टकमिव तन्नाशक
त्वात् । १ विहृद्धे २ चित्वाङ्गे (चित्ता) ३ उदुम्बरे च मेदि०

तेषां तन्नाशकत्वात् तथात्वम् ।

कृमिकार पु० कृमिं करोति कृ-ताच्छील्यादौ टच् । कीट-
भेदे “कोठागारी कृ(क्रि)भिकरीयस्य मण्डलपुच्छकः”

सुश्रु० प्राणनाशनकीटोक्तौ

कृमिकर्मा(क) पु० कृमियुक्तः कर्षणीय या कर्प् । सुश्रुतोक्ते
कर्षणरोगभेदे । “यदा तु मूर्च्छन्त्येषांपि जननयः

सृजन्त्यपत्यान्यथवापि मलिकाः । तदुल्लनत्वात् अत्रणो
निरुच्यते भिषग्भिरादौः कृमिकर्षकस्तु सः” । “कृमि-

कर्षप्रतीनाह्वौ विद्वर्धित्विविधस्तथा” । “कृमिकर्षक-
नाशार्थं कृमिघ्नं योजयेद्द्विधम्” इति च सुश्रु० ।

कृमिकोषोत्थ न० कृमेः कोषादुत्तिष्ठति उद्+स्था+क पु० ।
कौपेये (रेश्मी कापड) यस्ते अमरः ।

कृमिग्रन्थि पु० सुश्रुतोक्ते सन्निगतरोगभेदे । तद्द्विर्त्यथा
“अथातः सन्निगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः

प्रयासः शोषनाहः स्नायः पर्याणकालजी । क्रि(कृ) मि
यन्विश्व विज्ञेया रोगाः सन्निगता नवेति” विभज्य क्रि

(कृ)मिपन्विर्वर्त्मनः पक्ष्णश्च कण्डू कर्कशः कृमयः सन्नि-
जाताः” । सुश्रु०

कृमिघ्न पु० कृमिं हन्ति हन-ताच्छील्यादौ टक् “हन्ते रत्-
पूर्वेस्त्वं पा० नियमात् न शत्वम् । १ विहृद्धे अमरः २ प-

लागडौ (पेयाज) ३ कोलकन्दे ५ पारिभट्टे (पालिदासा
दार) ६ भक्ष्यागके (भेला) च राजनि० तेषां कृमिघाति-

तथा तथात्वम् ७ हरिद्रावां स्त्री० भावप्र० अजा० टाप् ।
पविडङ्गे स्त्री० डोप् राजनि०

कमिज न० कृमिभिर्जन्यते कृमेजायते वा जन-ड । १ अगुबणि
अमरः । २ कृमिजातमात्रे लि० श्लाघायां स्त्री० राजनि०
कमिजम्भ न० कृमिभिर्भक्षम् । उपचारात् तज्जाते अगु-
चन्द्रे राजनि०

कमिजलज पु० कृमिरिव जलजः । कृमिगच्छे राजनि०
कृमिण लि० कृमिरस्यस्य पापा० न अत्यन्तम् । कृमियुक्ते
कृमिदन्तक पु० कृमियुक्तोदनोऽयम् । दन्तारोगभेदे “कृष्ण-
च्छिद्रश्चलः स्त्री ससंरम्भो महाहजः । अग्निभक्त
रजोवातात् स ज्ञेयः कृमिदन्तकः” तल्लक्षणम् “ग्रीपिरो
गलशालूकं कण्टका कृमिदन्तकः” सुदुरोगगणना-
याम् सुशु०

कृमिफल पु० कृमयः फलेऽस्य । उदुम्बरे गण्डचिन्ता०
कृमिभोजन पु० कृमिभिर्भुज्यतेऽयम् भुज-याधारे ल्युट् ६त० ।
नरकभेदे तामिस्रान्धतामिस्राद्युपक्रमे “अन्यद्वृषकृमिभो-
जन इत्यादिना विभज्य भाग० ५।२६।२४ तत्स्वरूपा-
द्युक्तं यथा

“यत्किञ्च वा अस्मिन्मिच्छायाति यत् किञ्चनोपनमत
निर्मितपञ्चयज्ञोवायमसंस्तुतः स परत्वं कृमिभोजने नर-
काधमे निपतति । तत् यतश्चक्षुष्योऽयने कृमिभुजः
कृमिभूतः स्वयं कृमिभिरेव भक्ष्यमाणः कृमिभोजनोया-
यस्तद्रप्ताद्रक्ततादेऽग्निर्विशमात्मानं यातयते” ।

कृमिभक्षादयोऽप्यत्र विष्णुपु० तज्जातयैर् कीर्त्तनात्

कृमिमत् लि० कृमि+अस्त्रार्थे मत्पु० भोपत्वे ऽपि यवादि०
न अस्यवः । कृमियुक्ते स्त्रियां डोप् ।

कृमिरिपु ६त० विडङ्गे गण्डरत्ना० । कृमिशत्रु पण्डितयोऽप्यत्र
कृमिलि लि० कृमिं लाति ला-क । कृमियुक्ते बहुप्रसयायां
स्त्रियां स्त्री० हेमच०

कृमिलाश्व पु० व्याजमीढवंशे अपभेदे “व्याजमीढान् नी-
बिन्द्यां सुशानिदपश्यत । पुरुजातिः सुशालेश्च
याज्ञान्धः पुरुजातितः । वाह्याश्वतनयाः पञ्च बभूवुरम-
रोपमाः । रुद्रगलः सृष्टयथैव राजा दृष्टदिपुस्तथा ।
यथीनरश्च विक्रान्तः क्षमिलाश्वश्च पञ्चमः” हरिवं० १२२०
कृमिलोदर लि० कृमिं लाति ला-क तादृशरुदरमस्य ।
कृमियुक्तोदररोगभेदयुक्ते । “भुक्ताऽसृग्स्थसंसृष्टोजा-
यते क्षमिलोदरः” शाता० ।

कृमिवारिहृ पु० कृमिरिव वारिहृहः । कृमिगच्छे राजनि०

कृमिहृष पु० कृमिप्रधानो हृषः । केषाञ्चै प्रावप्रकाशः ।
कृमिगङ्ग पु० कृमिरिव गङ्गः । गङ्गभेदे राजनि०
कृमिशुक्ति स्त्री कृमिरिव शुक्तिः । जलशुक्तौ राजनि०
कृमियेल पु० कृमिणां शैल इव । बलभीके । कृमिपर्ज-
तादयोऽप्यत्र पु० [वनसुदने राजनि० ।
कृमीलक पु० कृमीन् ईरयति जनयति ईर-एवल् रस्य लः ।
कृमुक पु० कृमुक+पुपो० । युवाकटक्षे तस्योत्पत्तिकथा शत०
भा० ६।६।२।१

“सा कार्त्तिकी स्यात् । देवाद्यासुराद्योभये प्राजापत्या
अश्वर्धन्त ते देवा अग्निमनीकं ज्ञत्वा सुरानभ्यायं स्तस्या-
र्चिषः प्रगृहीतस्यासुरा अश्वं प्रादयंस्तदस्यां प्रत्यर्च-
त्य कसुकोऽभवत्तस्मात् सस्यादु रसोहि तस्यादु लोहितो
र्चिर्ह स एभोऽग्निरेव यत् कसुकोऽग्निमेवास्मिन्न तत्
सम्भूतिं दधाति” । कसुकस्येयम् अण् डोप् । कार्त्तिकी
कसुकसम्बन्धिन्यां सम्भिधि स्त्री

कृव क्तौ हिंसे च इदित् स्वा० प० सक० सेट् औ क
इत्यादेशः । कृणोति-अकृणोत् अकृषीत् । इदित्पात्
कृण्वते इत्यत्र न नलोपः । [(तात) सि० कौ० ।
कृवि पु० करोत्यनेन कृ-वि कृञ् । तन्तुययनसाधनद्रव्ये तन्त्रे
कृञ् तनूकरणे दिवा० पर० सक० सेट् । कृण्वति इति अकृणत्
अकृषीत् । अर्चि कर्षयति तं अर्चिकृणत्-त अर्चकर्ष-
त्-त । कर्षयाम् वभूय आस चकार चक्रे । कृञ् ।

कृश लि० कृश-क्त नि० । १ अल्पे, २ रुद्धौ च । “आकाशे-
शास्तु विज्ञेया बालदृष्टकशातराः” उपवासकश्च तन्तु”
“अल्पयश्चैव सर्पश्च ब्राह्मणं वा बद्धस्तम् । नायमन्ये त वै
भूयः कृशानपि कदाचन” मनुः “ब्राह्मणस्य कुर्याच्छ । कृश
हस्तेः कदाचन” भा० आनु० ६२२० । सूक्ष्मे कृशो-
दरी । कृशस्य भावः इमनिच् क्रगिगन्तु तद्भावे पु० ।
पञ्च । कर्षात्र न० । तल् । कृशता स्त्री० त्व ‘कृशत्व
न० तद्भावे “त्वय्येवं कृशता कुतः” शा० द० । अतिशयं
कृशः इच्छन् क्रगिष्ठ ईयसुन् क्रगीयश्च । अतिशयकृशे
लि० ईयसौ स्त्रियां डोप् ।

कृशर पु० कृशमत्स्यमात्रं राति रा-क । “तिलतण्डुल
संमिश्रः कृशरः परिकीर्त्तितः” स्रष्टुक्ते १ प्रकाशभेदे
हेमच० । (सिचङ्गी) व्याते २ प्रकाशभेदे स्त्री टाप् भावप्र०
कृताश्वय्ये लक्षणादि दृश्यम् । कृशरश्च शनैश्चराय
ष्टहयस्ते बलित्वेन देवः यथाह मत्स्यपुराणं “रुडौटनं
रवेर्दद्यात् सोमाय इतपायसम् । संयावकं कुजे दद्यात्

कीर्तिरक्षं सोमसूत्रने । दधोदनश्च जीवस्य शुक्राय व
हतीदनम् । गमैवराय कृशभाजभांसश्च राहवे ।
चित्तोदनश्च केतुभ्यः सर्वे भक्ष्यैः समचयेत्” ।

कृगला स्त्री कर्म काश्चं काति ला-क टाप् । केशे गन्ध-
कृशगात्र ५० जगा शाखा यस्य । १पपटे (पापडी) राज-
नि० २सुखशास्त्राभिते ति० ।

कृगाङ्गी स्त्री कर्म काश्चं यस्याः डीत् । १प्रियङ्गुपुष्पे यन्ध-
चन्द्रिका २सुखशास्त्रायुक्ते ति० स्त्रियां डीष् ।

कृगान् ५० जग-आनुक् । १वङ्गी २चिन्तकड्ये च अमरः ।
तस्य तन्नामकस्यात् “तस्थिन् कशानुसाङ्गूते” भट्टिः ।
२सोमपालके । “इत्कगानोरस्तुमेतसाह विभ्युषा” क०
६, ७७, २, “कगानोः सोमपालस्यः” “कशानुः सोमपालः
मयस्य पटः” ऐत० ब्रा० ३, २६, भा० । “कशानुरस्ता मन-
सा भुराण्यन्” क० ४, २७, २, “कशानुरेतन्नामकः सोमपालः”
भा० ४ सव्यपार्श्वस्तरिज्ञधारके च । “कशानो ! कव्याना-
यच्छ” ता० ब्रा० । “कशानुनाम सव्यपार्श्वस्थानां रक्षणीनां
धारयितेति” भा० । ततः मत्वर्थे गोषदा० टन् । क-
शानुक यङ्गि युक्ते ति० तदृशे कशानुस्थाने जगाक्
इति वा पाठः कशकोश वङ्गिरेत्यर्थः ।

कृगानुरेतस् ५० कशानो पतितं रेतोऽस्य । १महादेवे अम-
रः । तस्य यथा वङ्गी तेजोनिषेकः तथा कालिकापु०
४७३ उक्तं कालिकापु० यन्धे २०५५ पु० तत्कथामात्रं
दृश्यं भित्तरस्तु कालिकापुराणे दृश्यः । इत० । २५५
स्ते जसि न० ।

कृगात्र दि० कशोऽशोऽस्य । १सुखाशस्त्राभिते ति० तस्थिन्दु-
वशे २राजपिमेदे पु० । “तत् पुलात् संयमादासीत् क-
शाश्चः सहदेवजः । जगाश्चात् सोमदत्तोऽभूत्” भाग० ६, २,
२०, स्तो० । २दत्तजामाहमेदे पु० “जगाश्चोऽर्चिषि भ-
य्याशिं भूमकेशमजीजनत् । विपण्यायां वेदगिरं देवलं
ययुश्च मनुजम्” भाग० ६, ६, १८, स्तो० । रामा० तु दन्त्यना-
मिकयोदिकव्ययोः तज्जादौत्वसक्तं यथा
“तदीज्जाणि कृशाश्च पुलाः परमवाग्मिकाः । कौशि-
काय पूरा दत्तायदा राश्यां प्रशासति । तेऽपि पुलाः कृशा-
श्च प्रजापतिः तावताः । नैकरूपा महाधीर्या दीप्ति
मनो जयायदाः । जया च सुप्रभा चैव दशकन्ये सुम-
ध्यमे । अमुयातां च शस्त्राणि इतं परमभास्वरम् ।
पञ्चाशतं हुताग्नेमे जया लब्धपरा वरान् । वधायासु-
रधेनानामप्रमेयासुः पिबः । सुप्रभाऽजनयश्चापि पु-

मान् पञ्चाशतं पुनः । संहारः क्षाम दुर्धर्मान्दुराक्रमान्-
बलीयसः । तानि चास्त्राणि वेत्थेप यथापकुशिका-
लजः । अपूर्वाणां च जनेने गभीरो भयश्च घर्म्मिधत्” ।
“देवि एतानि सरस्वत्यानि जम्भनात्ताणि यानि भगवतः
जगाश्चात् कौशिकव्यधिरुपसंक्रान्ताणि तेन च ताडका-
वधे प्रसादोक्तान्दीयस्य” उत्तरराम० । “व्यशः सान्धः
कृशाश्च शशविन्दुश्च पार्थिवः” भा० सं० ८, २२, यमसभ्यान्तौ
“धौन्वुमारिहोदाश्च” इत्युपक्रमे “संहतान्मोमिकुम्भस्य
पुलोदण्डिगारटः । अकृशाश्चकृशाश्च च संहतान्दृश्य तौ
वधे” हरिय० १२, २० उक्ते धुन्वुमारिहोदश्च २वधमेदे
च । ततः तेन प्रोक्तमधीयते नटसूत्रम् इति । कृशाश्चिन्
तत्प्रोक्तनटसूत्राध्यायिषु व० ३० । [रक्षाशो] राजनि० ।

कृगिका स्त्री कर्मैव स्वार्थं क । आस्तुकर्षीततायां (उन्धु-
कष विवेखने आकर्षणे च तदा० आ० सक० ऋनिट् । कषते ।
अकषत-अकषट् । अकषे चकृषे । कृषा कृषोऽ
कृष्यते । कर्षणम् । प्रिकषते ।

कृष विवेखने आकर्षणे च भा० पर० सक० ऋनिट् । कर्षति
अक्रासीत्-अक्रासीत्-इत्यन्तु । चकर्ष चकर्षि चकृ-
षिव । कृषा कृषात् कृष्यति । कर्षणि कृष्यते अकर्षि
अकृषाताम् अकृषाताम् । कृष्यः कर्षणीयः कृष्यः । कृषा
कर्षकः कर्षी कर्षन् कृषमाणः । कृष्यन् कृष्यमाणः ।
कृषः कृषिः कृषा अतुल्य । कर्षः कर्षणम् ।

अनु+पूर्वस्थितस्य पदादेः उत्तरपाक्ये योजनार्थे अहमन्वाने,
अनुपक्वे सक० अनुकर्षति । अनुकर्षयन्धे विवृतिः

अप+हीनताकरणे स्वकात्वात् पूर्वत्वा काले करणे च सक०
अपकर्षति अपकर्षसपिबुनम् । अपकृषट् । अप-
कर्षयन्धे विवृतिः

अप+आ+निवर्त्तने सक० । “तमयक्यमाकृष्टुं निदेशात्
स्वर्गिणः पितुः” रघुः ।

अभि+आभिमुख्येन कर्षणे सक० अभिकर्षति ।

अप+अधःस्थितया कर्षणे सक० । अपकर्षति

आ+विषयान्तरतोक्तयने सक० ; आकर्षति

उद्+अतिशयने प्राधान्यप्रपथे स्वकात्वात् उत्तरकावकरणे
आकर्षणे च सक० । उद्कर्षयन्धे च रशनां कृद्वायां
नयि पक्षणे” रामा० सं० १८, ११ । उक्तमयन्धे विवृतिः
निस्+निर्+निस्सारणे निश्चये च सक० । निष्कर्षति “नि-
कृष्टमर्थं चक्रे कुरेरात्” रघुः । तदर्थं निष्कर्षः
प्र+अतिशयेन कर्षणे उत्तमतायाने सक० प्रकर्षति प्रकृषट्

प्रकृतिः पाशान्धनवने सक० “इदं तु मम दीनस्य मनोभूयः
प्रकर्षति” रामा० सु० १, १.

सम् + सम्कर्षणे सक० सकर्षणम् । [समाकर्षणं ।

सम् + बा + सम्प्रत्ययः दूरपर्यान्तनयने सक० । समाकर्षति
जगत्पातन्यादिपाठान् द्विकर्मकः । कर्षणञ्च भूमिसंयोजनेन
बलेन देगान्तरसंयोगानुसूतव्यापारानुसूतव्यापारः
तेनास्य द्विव्यापारबोधकतया द्विकर्मकत्वम् । याम-
भजां कर्षति इत्यादौ अकथितश्चेत्यादि पा० व्यजतिः
कर्मत्वम् । अत्र प्रधाने कर्मयोगे वाच्ये लकारादयः ।
“प्रधाने नीलपद्मासु भर्तृकृत्युक्तेः । अजा यामं कथ्य-
ते । विवेकनञ्च विदारणं तदर्थं न द्विकर्मकतेति भेदः
कृषकं त्वि० कृष-कुन् । कर्षके कृषिगच्छे उदा० । २ फाले
न० मेदि० । २ छे पु० हेम० ।

कृषर न० कृष-करन् । कृषरगच्छाये प्रभो० कसरोऽप्यत्र केचित्
कृषाणां त्वि० कृष-वा० आनक् । कर्षके कृषिगच्छे उदा०

कृषि स्त्री कृष-इक् । यस्त्योत्पादनाय भूमिकर्षणरूपे वेगप्रवृत्ति-
भेदे अमरः कृषिकर्मप्रकारादि कृषिपरागरे दर्शितं यथा
तत्तादौ कृषिप्रशंसा “चतुर्विंशत्यो ब्रह्मा ब्रवीत
कृषणं यचः । अलक्ष्म्या युञ्जते सोऽपि प्राप्तेनावाच-
वान्वितः । एकयेव पुनः कृष्या प्रार्थयो नैव जायते ।
कृष्यान्वितो हि लोकेऽस्मिन् भूदादेक्य भूषति ।
सुवर्णरौप्यमाणिक्यसमैरपि परिताः । तयापि प्रार्थ-
यन्त्येव कृषकान् भक्ततृणया । कण्ठे हस्ते च कक्षे च
सुवर्णं यदि विदधते । उपयासस्तथापि स्नातस्नानावेन
देहिनाम् । क्वचं प्राणा बलञ्चाक्षभङ्गं सर्वार्थसाध-
कम् । देवास्तु ननुपप्राय सर्वे चाक्षोपजीविनः । अ-
क्षन्तु धान्यमन्मृतं धान्यं कृष्या विना न च । तस्मात्
सर्व-परित्यज्य कृषिं यत्नेन कारयेत् । कृषिधन्या कृषि-
क्षोभ्या जलनानां जीवनं कृषिः । त्रिष्विदोषयुक्तोऽपि
सुख्यतेऽतिथिपूजनात् । तेनाज्ञितं जगत् सर्वमतिथि-
येन पूजितः । अस्मितास्तेन देवाश्च सर्वे प्रयोजनम्” ।

अथ कृषेः स्वयमेवेत्येतैः “फलव्यवसिता स्वर्णं, टेन्यं सेयान-
वेक्षिता । कृषिः कृषिपुराणस्य इत्युवाच परागरः” ।
अथ चाग्रे सुनयश्चाहुः “वितरन्तः पुरं दद्यान्नातुर्दद्या-
न्मजानसम् । गोपु चात्सवनं दद्यात् स्वयमेव कृषिं
ब्रजेत् । कृषिर्गोशो वागविदाः पितृयो राजकुलानि
च । अथेभैरावसाऽनि कुञ्जने मनवेक्षणात् । सर्वेय
कृषिः कायः गोशानां हितकाय्या यदसमर्थे हि

कृषकां विद्यामदति नीचयत् । मोहितः क्षेत्रगाभी
च कालघो वीजतत्परः । पितृन्ः सर्वं शस्त्राक्षः पकलो
नावधीरिति” ।

अथ बाह्योपस्थादिप्रकारः । “कृषिञ्च तादृशीं कृत्यान् यथा
वाह्यं पीडयेत् । बाह्यपीडाजितं शस्यं गर्हितं
सर्वकर्मसु । बाह्यपीडाजितं शस्यं फलितञ्च चतु-
र्गुणम् । बाह्यनिष्ठासविफलः कृषको निः स्वतां
ब्रजेत् । गुरुकैर्ययसैर्धूमैस्तयाम्यैरपि पोष्यैः । बाह्याः
कृषिञ्च सीदन्ति सायं प्रातश्चारणात्” ।

अथ गोशालाविधानम् । “गोशाला सुदृढा यस्य सुचिर्गो-
मयवर्जिता । तस्य बाह्या विवर्जिते पोष्यैरपि व-
र्जिताः । शक्यत्वाविनिष्ठाया बाह्या यत्न दिने दिने ।
निःसरन्ति गवां स्थानात् तत्र किं पोषणादिभिः ।
पक्ष्मदायता शाला गवां वृद्धिकरी भता । सिङ्गस्याने
कृता सैव गोनाथं कृते भुवम् । सिङ्गगेष्टेऽपि तां सैव
गोशालां कृते यदि । प्रमादात्कन्दुङ्गित्वात् गवां
नाशोभवेत्तदा । तदुक्तानां जलक्षयं तप्तमण्डं भयो-
दकम् । कार्पासास्त्रिपञ्चैव गोस्थाने गोविनामहत् ।
अम्माज्जीभीश्च सुसलक्ष्णिकं गोनिर्गतने । कृत्वा गो-
नाशमाप्नोति तथा तत्ताजवन्दने । गोमूत्रजालकेनैव
तत्तायस्करमोचनम् । कुर्वन्ति गृहमेधिम्यस्तत्र का
बाह्यासना । विवर्जितं गोमयस्यापि रविभीषजने-
हिने । न कारयेत् अनेषापि गोष्टिं यदि बाह्य-
ति । वारत्तवं परित्यज्य दद्यादन्तेषु गोमयम् । विन-
म्य शनिभीषेपु गवां हानिकरः स्रुतः । क्षोभमूत्रा-
रीणां पङ्क्तिं च रज्ज्वांसि च । न पतन्ति गवां यत्न
तत्र लक्ष्मीः स्थिरा भवेत् । सन्ध्याकाले च गोस्थाने
दीपो यत्न न दीयते । स्थानं तत् कपलाङ्गीमं वीक्ष्य
क्रन्दन्ति गोमणाः । हलकृष्टगवं धर्म्यं पङ्कगवं व्य-
सायिनाम् । चतुर्भवे लक्ष्म्यानां द्विगुणञ्च गवांशानाम् ।
नित्यं दगहले लक्ष्मीर्नित्यं पङ्कहले धनम् । नित्यञ्च
त्रिहले भक्तं नित्यमेकहले कृषाम् । आत्मपोषणमात्मनु-
द्विहलेन च सर्वदा । पितृहेयातिथीनाञ्च पुष्कर्यं सोऽ
जम्भो भवेत् ।

अथ गोपर्वकथनम् “गोपलां कार्त्तिके कृत्यान् लघुद्विपति
पत्तिथौ । ब्रह्म श्यामलतां स्थाने लिखा तं हृदिदृष्ट्या ।
कुङ्कुमैर्यन्दैरपि कृत्वा चाङ्गे विवेचनम् । उदस्य
लघुद्वं हस्ते गोपाखाः कृतभूषणाः । ततो बाह्ये

नयैव मण्डयित्वाऽम्बरादिभिः । भ्रामयेपुर्हं सुखं यामे
गायिन्नशानये । गयामङ्गे तदा दद्यात् कार्तिकप्रथमे
दिने । तैत्तं हरिद्रया युक्तं मिलित्वा कुङ्कुमे सह ।
तत्रलोह्यादिकं तत्र गयामङ्गे प्रदापयेत् । छेदनञ्च प्रक-
र्त्तान् लाङ्गुले कचकर्णयोः । सर्वां गोजातयः सुस्था भवन्त्ये-
तेन तदुद्वेह । नानाव्याविनिर्मुक्ता वर्णमेकं न संशयः” ।

अथ गवां यात्राप्रवेशकालादि । पूर्वाञ्चयं धनिर्वाच इन्द्राग्नि-
सौम्यशरणाः । एते शुभप्रदा निखं गवां दात्राप्रवेश-
योः । उत्तराश्विनरोहिण्यां शनिवासी चतुर्दशी । पु-
ष्यश्रवणहस्तोपुष्यचित्रायामष्टमीषु च । गवां यात्रां न कु-
र्त्तव्यं प्रस्थानं वा प्रवेशनम् । पशवस्तस्य नश्यन्ति ये चा-
न्ये तृणचारिणः । अर्कौकिंजवारेषु गवां यात्राप्रवेश-
योः । गमने गोविनाशः स्यात् प्रवेशे गृह्णो बधः” ।

अथ गोभयकूटोद्धारः “माघे गोभयकूटान्तु संपूज्य अङ्गया-
न्वितः । सारं शुभदिनं प्राप्य कुद्दालैस्तोत्रयेत्ततः ।
रीद्रे संशोपय तत् सर्वं कृत्वा गुण्डकच्छपणम् । फाल-
गुने प्रतिक्षेपारे गर्त्तं कृत्वा निधापयेत् । ततो वपनका-
ले तं कुर्त्तव्यं सारविभोचनम् । विना सारेण यद्वा न्यं
पर्वते न फलदायि” ।

अथ हजसामयीकरणम् “ईशा युगो हजस्यागुर्ण्योऽल-
स्तस्य पाशिका । अङ्गुलचक्रश्च शौलश्च पञ्चमी च हला-
ष्टकम् । पञ्चहस्ता भवेदीशा स्याणुः पञ्चवितस्त्रिकः ।
सार्द्धं हस्तस्तु निर्वोऽनो युगः कर्णसमानकः । निर्वोऽनपा-
शिका चैव अङ्गुलस्तथैव च । हादगङ्गलमानो हि
भौलोऽरत्तिप्रमाणकः । सार्द्धं हादगङ्गुर्वा कार्या वा
नवमुष्टका । एता पञ्चनिका ज्ञेया लौहाद्या यंगसम्प्र-
या । व्यावभ्यो मण्डलाकारः स्मृतः पञ्चदगाङ्गुलः ।
योक्तं हस्तवतुष्कश्च रङ्गुः पञ्चकरात्मिका । पञ्चाङ्गु-
लाधिको हस्तो हस्तो वा फलकः स्मृतः । अर्कस्य प-
लस्योऽपी पाशिका च नवाङ्गुला । एकवर्गतिशयस्तु
विद्वकः परिकीर्तितः । नवहस्ता तु मर्दका (मद) प्रयस्ता
क्षपिकर्म्मसु । इयं हि हजसामयी पराशरमुनेर्म्मता ।
सुदृढा कर्पकैः कार्या शुभदा क्षपिकर्म्मणि । अङ्गु-
युज्यमाना सा सामयी वाहनस्य च । विघ्नं पदे पदे
कुर्त्तव्यं कर्पकाळे न संशयः” ।

अथ हजप्रसारणकालादि “अनिजोत्तररोहिण्यां ऋगमूलपु-
नर्वसौ । एषाश्रवणहस्तोपुष्यकुर्त्तव्यं हजप्रसारणम् । हज-
प्रसारणं कार्यं कर्पकैः शस्यद्वये । युक्तेन्दुजीश्या-

रेषु शशिनस्य विग्रेपतः । भौमार्कदिससे चैव तथैव
शनिवासरे । क्षपिकर्म्मसमारम्भो राज्ञोपद्रवमादिशेत् ।
दशम्येकादशी चैव द्वितीया पञ्चमी तथा । त्रयोदशी
तृतीया च सप्तमी च शुभावहा । शस्यस्य प्रतिपद
द्वादश्यां बधवन्धनम् । वज्रविघ्नकरी षष्ठी कुङ्कः क्षपक-
नाशिनी । हन्यष्टमी बलीवद्दन्तु नवमी शस्यवातिनी ।
चतुर्थी कीटजननी सर्वं हन्ति चतुर्दशी । दृष्टे मीने च
कन्यायां युग्मे धनुषि दक्षिके । एतेषु शुभलग्नेषु कु-
र्याद्वज्रप्रसारणम् । मेघलग्ने पशुं हन्त्या कर्कटे ज-
लजात् भयम् । सिंहे चौरभयश्चैव कुम्भे सर्पभयं
तथा । मकरे शस्यनाशः स्यात् तुलायां प्राणसंशयः ।
तथाऽङ्गुलं प्रयत्नेन क्षपप्रारम्भे विचारयेत् । शुभेर्के
चन्द्रसंयुक्ते शुक्लयुग्मेन वाससा । शुक्लपुष्यैव गम्यैव
पूजयित्वा यथाविधि । पृथिवीं हलसंयुक्तां पृथुञ्चैव
प्रजापतिम् । अग्नेः प्रदक्षिणं कृत्वा भूरि दत्त्वा च
दक्षिणाम् । फालाग्नं स्वर्गसंयुक्तां कृत्वा च मधुलेपनम् ।
आहेः क्रोडे यामपार्श्वे कुर्याद्वज्रप्रसारणम् । अर्त्तव्यो
वासवो व्यासः पृथ्वीरामः पराशरः । सम्पूज्याग्निं दिजं
देवं कुर्याद्वज्रप्रसारणम् । क्षणीं पृथीं हले स्नाप्यौ रत्नौ
वा क्षणलोहितौ । रस्वपार्श्वौ तयोः स्नाप्यौ नवम्या च
हतेन च । उत्तराभिमुखो भूत्वा इन्द्रायार्घ्यं निवेद-
येत् । शुक्लपुष्यसमायुक्तां दक्षिणोरसमन्वितम् । सुदृष्टिं
कुरु देवेश ! गृह्णाणार्घ्यं शचीपते । । निविष्टो विष्टरे
भक्तः संस्थाप्य जानुनी क्षितौ । प्रणमेद्वासवं देवं म-
न्त्रेणानेन कर्पकः । दृष्टो महत्कटिर्वर्चस्त्रिचला-
ङ्गुलकर्णकः । सर्वशुक्लस्तथा वर्चः क्षपकैर्हलकर्म्मणि ।
हजप्रसारणं कार्यं नीरुग्मभिर्हलकर्पकैः । द्वाचरेखा न
कर्त्तव्या यथा माह पराशरः । एका तिस्रस्तथा पञ्च
हलरेखाः प्रकीर्त्तिताः । एका जयकरी रेखा तृतीया
चार्यसिद्धिदा । पञ्चमाख्या तं वा रेखा वज्रस्यप्रदा-
यिनी । हलप्रवाहकाळे तं कूर्म्मसुपाटयेद्वादि । गृह्ण-
णी क्षयते तस्य तथा चाग्निभयं भवेत् । फालोत्पाटे च
भङ्गे च देशत्यागो भवेद्भुवम् । लाङ्गुलो भिद्यते वापि
प्रभुस्तस्य विनश्रति । ईशाभङ्गोभवेद्वापि क्षवको जोव-
नाक्षमः । आतृनाशो युगे भन्ने गौत्रे च क्षयते दृष्टः ।
योक्ताच्छेदे च रोगः स्यात् शस्यक्षानिच जायते । निशान्ते
कर्पकस्यापि खटं स्यात् राजनान्दरे । हजप्रवाहकाळे
तं गौरेकः प्रपतेद्वादि । अत्रातिशाररोमेकं काकुणे

आयः वीजावपनार्थिनः “अथाग्रे वपनं कुरु” इति तु आचार्य-
वाकम् । आगाढे अन्धकारे प्राणः आरब्धे वायु-
वासनेषु । श्वेतपादेषु वीजाणां युक्ती वपनसु-

सर्वं प्राणमनुजम् आनन्दे प्राप्तये चैव भाव्यमाकट्ये-
 दुदुभः । जगत्सन्तु ब्रह्मण्यं यथा बीजं तथैव हि ।
 आद्रे च कट्येद्वान्यमदृष्टौ कथितत्परः । आद्रे चार्द्ध-
 फलप्राप्तिः फलप्राप्ता नैव चाश्विने । न विद्यमानौ भा-

न्यानां कुर्यात् कटुनरोपणे । न च सारप्रदानन्तु तृण-
मावन्तु शोधयेत्” ।

अथ धान्यनिस्तृणीकरणम् “निष्पन्नमपि यद्धान्यमकृत्वा
तृणयर्जितम् । न सम्यक् फलमाप्नोति तृणक्षीण
क्षपिर्भवेत् । कुलीरभाद्रयोर्मध्ये यद्धान्यं निस्तृणं
भवेत् । तृणैरपि तु सम्पूर्णं तद्धान्यं द्विगुणं भवेत् ।
द्विवारमाश्रिते मासि कृत्वा धान्यन्तु निस्तृणम् ।
अथ पाकविधानं हि धान्यं फलति आपवत् ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन निस्तृणां कारयेत् क्षपिम् । निस्तृ-
णा हि क्षपाणानां क्षपिः कामदुषा भवेत्” ।

अथ भाद्रे जलमोचनम् “नैककार्यं हि धान्यानां जलं
भाद्रे विमोचयेत् । मूलमावन्तु संस्थाप्य कारयेज्जलमो-
चनम् । भाद्रे च जलसम्पूर्णं धान्यं विविधबाधकैः ।
प्रपीडितं क्षपाणानां न धत्ते फलसुत्तमम्” ।

अथ धान्यव्याधिखण्डनमन्त्रः “ओं सिद्धिः, गुरुपादेभ्यो
नमः । स्तुति, हिमगिरिगिरिखरात् शङ्खकुन्देन्दुधवल-
शिखरतटात् नन्दनवनसङ्काशात् परमेश्वरपरमभट्टारक
महाराजाधिराजश्रीमद्भद्रपदा विजयिनं ससृजत-
टायस्थितनानादेशगतयानरकोटिलक्ष्मणगणं खरतर-
नखरातितीक्ष्णहस्तमूर्ध्नि लाङ्गूलं लीलागमनससृजतवा-
तवेगावधूतपर्वतगतं परचक्रप्रमथनं पवनसुतं श्रीहनुम-
नमाज्ञापयति अमुकग्रामे अमुकगोत्रस्य श्रीमतेऽमुकस्य
अखण्डजेले राता भोम्भा उदा गान्धिया भोम्भी गान्धी
द्रोही पाण्डुरसखी भद्रिपाद्युगडी धूलिद्वङ्गा मण्डूका
इत्यादयः तालजङ्घाः चटकशुकशूकरमृगमहिषमूषिकव-
राक्षसपतङ्गादयः सर्वे शस्योपघातिनो यदि त्वदोययचनेन
न न्यजन्ति तदा तान् वज्रलाङ्गूलेन ताडयिष्येति ।
ओं स्वां श्रीं श्रीं नमः” ।

अतान्तरे धान्यव्याधिखण्डनमन्त्रः “ओं सिद्धिः, गुरुपादेभ्यो
नमः । श्रीरामचन्द्रचरणेभ्यो नमः । स्तुति, हिम-
गिरिगिरिखरात् शङ्खकुन्देन्दुधवलशिखरतटात् नन्दनवन-
सङ्काशात् परमेश्वरपरमभट्टारकमहाराजाधिराजश्री-
मद्भद्रपदाः कुशजिनः ससृजतटायस्थितनानादेशग-
तयानरकोटिलक्ष्मणगणं खरतरनखरातितीक्ष्णहस्तमू-
र्ध्नि लाङ्गूलं लीलागमनससृजतवातवेगावधूतपर्वतगतं पर-
चक्रप्रमथनं पवनसुतं श्रीमन् हनुमन्मन्त्रापन्यदः,
अमुकग्रामे अमुकगोत्रस्य श्री अमुकस्य अखण्डजेले
भोम्भा--भोम्भी--पाण्डुरसखी-गान्धी-धूलिद्वङ्गादिदोग-

च्छलेन त्रिपुटी नाम राक्षसी सप्त पुत्रानादाय विविधविघ्नं
समाचरन्त्यवतिष्ठते, इदं मदीययासनलिखनमवगम्य तां
पापराक्षसीं सपुत्रबान्धवां वज्रदण्डाधिकलाङ्गूलदण्डैः
खरतरनखरैश्च विदार्य दक्षिणसमुद्रे लयणाभ्युधौ
खण्डयः प्रणिघातं, यद्यत् त्वया क्षणमपि विलम्ब्यते
तर्हि त्वं केशरिणा पित्रा पयस्त्रेण माता चाञ्जनया
शत्रुव्योऽसीयन्त्यथा नाहं प्रभुर्न त्वं भद्र इति कीं
स्वां श्रीं प्रः” ।

इमं मन्त्रं त्रिलोकशृङ्गेन कैतकीदले लिखित्वा सुक्तकेशेना-
टित्यपारे क्षेत्रस्यैशान्यां शस्यमध्ये मञ्जरीपु बन्धयेत् ।
पाटान्तरञ्च लिखित्वाऽलक्तकेनैतन्मन्त्रं शस्ये पु बन्धयेत् ।
न व्याधिकीटहिंसाणां भयं तत्र भवेत् क्वचित्” ।

अथ जलरक्षणम् । व्याश्रिते कार्तिके चैव धान्यस्य जलर-
क्षणम् । न कृतं येन भूक्षेण तस्य का शस्यवासना ।
यथा क्लार्थी कुरुते कनस्त्रीपरिरक्षणम् । तथा संर-
क्षयेत् वारि शरत्काले समागते ।

अथ कार्तिकसंक्रान्त्यां नलरोपणम् “घटप्रवेशसंक्रान्त्यां रोप-
येत् नलं तथा । केदारेशानकोणे च सप्तलं क्षपकः
शुचिः । गन्धैः पुष्पैश्च धूपैश्च शुक्लवस्त्रैर्विशेषतः ।
पूजयित्वा नलं तत्र पूजयेद्धान्यवृक्षकान् । दक्षिणक्षेत्रे
वेद्यां पायसञ्च विशेषतः । ततो दद्यात् प्रयत्नेन ताला-
टिशस्यमेव च” । तत्र मन्त्रः । “बालकास्तद्वत्ता वृद्धाः
सन्ति ये धान्यवृक्षकाः । ज्येष्ठाश्चपि कनिष्ठा वा सुगटा
निर्गदाश्च ये । आश्रया भीमसेनस्य रामस्य च पृथोपरि ।
ताडिता नलदण्डेन सर्वे स्युः समपुष्पिताः ।
समपुष्पत्वमासाद्य फलन्वाशु च निर्भरम् । सुस्था भवन्तु
क्षपका धनधान्यसमन्विताः । रोपयित्वा नलं जेले म-
न्त्रेणानेन च क्रमात् । धान्यवृद्धिं परां प्राप्य नन्दन्ति
क्षपका जनाः । नलन्तु घटसंक्रान्त्यां जेले नारोपयन्ति
ये । विपसा बन्धुपुण्याश्च तेषां स्युर्धान्यजातयः” ।

अथ मार्गे रुटिपहणम् । “ततो मार्गे तु सम्प्राप्ते केदारे
शुभवासरे । धान्यस्य लयनं कुर्यात् सार्द्धसुटिद्वयं शुचिः ।
गन्धैः पुष्पैश्च धूपैश्च नैवेदीर्धान्यवृक्षकान् । पूजयित्वा यथा-
न्यायभीशाने लयनं चरेत् । ततस्तन्मन्त्रके कृत्वा सन्मुखं
शीर्षकान्वितम् । न स्यूद्वा कसपि कापि वृजेन्मौनेन
मन्दिरम् । सप्रपद्यां ततः पादं दत्त्वा सुस्थनिकेतने ।
प्रविश्य स्थापयेत्तत् पुष्पगन्धादिपूजितम् । न रुटिप-
हणं कुर्यात् कदाचिद्धटपौषयोः । अथो रुटिपहो

मार्गे धनधान्यफलप्रदः । शङ्खं कुट्टयं मार्गे योऽ-
खित्वा लवमञ्जरेत् । पदे पदे विफलता तस्य धान्यं
कृतो गृहे । रौद्रे मवे तथा सौम्ये पुष्टे चत्तानि-
लोत्तरे । धान्यच्छेदं प्रशंसन् मूलम्वरणयोरपि ।
व्यतोपाते च भद्रायां रिक्तायां वैष्टौ तथा । भौमार्कि-
बुधवारेषु सुष्टिसंपन्नं न्यजेत् ।

अथ मार्गे मेधरोपणम् “कृत्वा तु खलकं मार्गे सभं गोम-
यलेपितम् । रोपणीया प्रयत्नेन तत्र मेधिः शुभेऽहनि ।
स्त्रीनाम्ना लपकः कार्या मेधिर्दृष्टिकभास्करे । मेधेयु-
शेन लपकः शस्यद्विजमवाप्नुयात् । न्यमोवः सप्रपणी
या गान्धारी शान्तमलिस्तथा । औदम्बरो विशेषेण
अन्योवा जीरयांस्तकः । पटादीनामभावे तु कार्या स्त्री
नामधारिका । वैजयन्तीयुता मेधिर्निस्वसर्पपरक्षिता ।
धान्यकेशरसंयुक्ता त्वणमर्कटकान्विता । अक्षिता गन्ध
पुष्पाभ्यां मेधिः शस्यसुखप्रदा । पौषे मेधिर्न चारोप्या
क्रूरास्ते श्वशरे तथा । शस्यद्विजकरी मार्गे पौषे शस्य-
क्षयङ्करी । कपित्थविल्वः शानां त्वणराज्ञां तथैव च ।
मेधिः कार्या नरेभ्यः यदाह्नां दातुमः शुभम् ।

अथ पौषे पुष्पयात्राकथनम् “अर्जुनैः ततो धान्ये
पौषे मासि शुभे दिने । पुष्पयात्रां जनाः कुर्शुरन्योन्यं
क्षेमसन्निधौ । परमाश्रयं तत्रैव व्यङ्गनेर्मात्स्यमांसजैः ।
निरामिषैस्तथा दिव्यैर्हिङ्गमारीचसंयुतैः । दधिभिश्च
तथा दुग्धैराज्यपायसमिश्रितैः । नानाफलैश्च मू-
लैश्च मिष्टपिष्टकविकरैः । एभिः सुदौकितं कृत्वा तदन्नं
कदलीदले । भोजयेयुर्जनाः सर्वे यथाहृदयपुरःसराः ।
आश्रयं च ततस्तत्र चन्दनैश्च चतुःस्रैः । अन्योन्यं लेपनं
कुर्यात्कलैः पक्कैः सुगन्धिभिः । कर्पूरवासितं दिव्यं
ताम्बूलं गन्धधूपितम् । भक्षयेयुः प्रपूर्यास्तं परिधाय
नवाम्बरम् । पुष्कराभरणं कृत्वा नमस्कृत्य शचीपतिम् ।
नीतैर्वाद्यैश्च नृत्यैश्च कुर्यात्सर्वं सज्जितं ततस्तु
हविताः सर्वे मन्त्रं श्लोकचतुष्टयम् । हस्तसंपुटकं कृत्वा
पठेयुर्वीक्ष्य भास्करम् । क्षेत्रे चाङ्गणैः धान्ये तत्र
देव ! प्रसादतः । पुष्पान्त्रिभिः सर्वे शस्यानि शुभका-
रकाः । मनसा कर्माणां वाचा ये चास्माकं विरोधिनः ।
ते सर्वे प्रशमं यान्तु पुष्पयात्राप्रभावतः । धान्यद्विज-
योद्विजः प्रद्विजः पुलदारयोः । राजसन्मानद्विजश्च गवां
द्विजस्तथैव च । मन्त्रशासनद्विजश्च लक्ष्मीद्विजश्चर्चि-
यम् । अस्माकमस्तु सततं यावत् पूषो न यत्सरः ।

ततः प्रसदिताः सर्वे वृजेयुः खनिकेतनम् । न भोजनं
पुनः कुर्यात्सखिद्विजं मानवाः । हिताय सर्वलोकानां
पुष्पयात्रा मनोहरा । पुरा पराशरेणैव कृता सर्वार्थसा-
धनी । तस्मादिदं प्रयत्नेन पुष्पयात्रा विधानतः । सर्व-
विघ्नप्रशान्त्यर्थं कार्या शस्यस्य हृदये । पुष्पयात्रां न
कुर्वन्ति ये जना धनगर्विताः । न विघ्नोपशमस्तथा कृत-
स्तद्वद्वरे सुखम् । पौषे मासि ततः कुर्याद्धान्यच्छेदं
विचक्षणः । भर्तृयित्रा यथायोगभादकेन प्रसापयेत् ।
सुप्रसाप्य च तद्धान्यं यथाशालं प्रबन्धयेत् । प्रसादेनापि
पौषे तु व्ययं तस्य न कारयेत् । सापनं सर्वशस्यानां वा-
सायत्तेन कीर्तितम् । धान्यग्राहं दक्षिणावर्त्तं सापनं
क्षयकारकम् । वामायत्तेन सुखदं धान्यद्विजकरं परम् ।
आदकलक्षणां “द्वादशाङ्गुलकैर्मानैरादकः परिकीर्तितः ।
स्त्रेष्पातकाञ्चपुष्पागजतमादकसुत्तमम् । कपित्थपर्कटोनि-
व्वर्जनितं दैन्यवर्जनम्” ।

अथ धान्यस्थापनम् । हस्ते स्वाती च पुष्पयात्रां रक्षत्याश्च
प्रजापती । यममूलोत्तरे सौम्ये मवायाश्च पुनर्वसो । जीवे
सोमे षडगोवारे निधने क्रूरवर्जिते । मीनलग्ने शुभे ऋक्षे
धान्यस्थापनसुत्तमम् ।

कपिकर्त्तव्यतायां विशेषो दृष्टव्यः पराशरं दर्शितोयथा
“यतः परं गृहस्थस्य कर्माचारं कलौ युगे । धर्मं साधारणं
साक्षात्तुर्वर्णक्रमगतम् । युष्माकं सम्बन्धमात्रेण पाराश-
रप्रचोदितम् । षट्कर्माङ्कितोविप्रः कपिर्दत्तं समाश्रयेत् ।
हीनाङ्गं व्याधिसंयुक्तं प्राणहीनञ्च दुर्बलम् । कुट्टयुक्तं
दृपितं क्षान्तमनश्चाहं न वाहयेत् । स्थिराङ्गं मीरुजं
तप्तं शान्तं प्रणवियर्जितम् । अष्टं स्रवणप्राणमन-
श्चाहं तु वाहयेत् । वाहयेद्व्यसथाप्य पश्चात् स्नानं स-
माचरेत् । कुम्भेन कपिं कुर्यात्सर्वथा धेतुसंपन्नम् । न-
व्यनं पालनं रक्षा द्विजः कुर्यात्तुष्टही गवाम् । वस्त्राश्च
यत्नतो रक्ष्यायधन्ते ते यथाक्रमम् । न दूरे तास्तु मो-
क्षव्याखरणाय कदाचन । दूरे गायत्र्यन्यो धेनो भवन्ति
शुभायनाः । प्रातरेव हि दोग्ध्र्या दुग्धाः सायं तथा
गृही । दोग्ध्रिपरिपश्ये नैव वर्ज्यं ताः कदाचन । अ-
नादेयद्विजं भुक्त्वा खन्यनुदिनं पयः । तद्विजदेवतादीनां
पूज्या गावः कथञ्च ताः । यस्याः शिरसि ब्रह्मास्ते स्क-
न्धदेशे शिवः कृतः । श्रुते विष्णुस्तथा तस्यौ श्रुतयश्च-
रणेषु तु । या अन्या देवताः काञ्चित्तस्या लोमसु ताः
स्थिताः । सर्वदेवमयी गौस्तु तेष्वेकज्ञाततो हरिः ।

हरति स्वर्गनात्पापं पयसा पोषयन्ति वाः । प्रापयन्ति
 दिवं दत्ताः पूज्या गावः कचक्ष ताः । यच्छफाहतभूमेस्तु
 उद्यतः पांशुसंचयः । प्रोषयेत् पुरुषस्येनो वन्द्या
 गावः कचक्ष ताः । गजन्मूत्रं हि यस्यास्तु पितुः पुनाति
 पातकम् । क्षेमपूज्यं हि तस्या गोरिति पाराशरोऽ
 ब्रवीत् । गौरयस्या न दोग्धव्या न चैव गर्भसम्भनी ।
 प्रसूता च दशाहर्वांगदोग्धा चेन्नरकं व्रजेत् । दुर्बला
 व्याधिसंयुक्ता पुष्पिता या द्विदभूः । सा साधुभिर्न दो-
 ग्धव्या वर्णिभिः सुखमीप्सुभिः । कुलान्ते पुष्पिता गावः
 कुलान्ते बह्व्यस्तलाः । कुलान्ते चक्षुषिता स्त्री कुलान्ते
 बन्धुविप्लवः । एकत्र पृथिवी सर्वा सशैलवनकानना ।
 तथा गौर्ज्यायसी साक्षादेकलोभयनोसुखी । यथोक्तवि-
 धिना यस्ता यथैः पाल्यास्तु पूजिताः । पालयेत् पूजय-
 ज्ञेताः स प्रेत्येह च मोदते । दक्षिणाभिमुखं गाव उत्त-
 राभिमुखं अपि । बन्धनीयास्तथैतास्तु न च प्राक्पश्चि-
 मासुखाः । गोरुपवाजिशालायां सुतीक्ष्णं लोहदात-
 कम् । स्थाप्यन्तु सर्वदा तस्यां गवि लुप्रविमोक्षणात् ।
 नावो देयाः सदा रक्ष्याः पोष्याः पाल्याश्च सर्वदा । ताड-
 यन्ति च ये पापा ये चाकर्षन्ति ता नराः । नरके पच्य-
 न्तेऽङ्गानि ज्ञासेन च प्रपीडिताः । विस्पर्षन्ती न दण्डेन
 पालकस्तां नियतयेत् । गच्छ गच्छेति तां ब्रूयान्मा मा-
 भैरिति वारयेत् । संस्पृशन् गां नमस्कृत्य कुर्यात्तान्तु प्र-
 दक्षिणम् । प्रदक्षिणीकृता तेन सप्रदीपा वसुध्वरा । तृणो-
 दकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्गवाङ्गकम् । सोऽश्वमेधसमं पुण्यं
 लभते नात्र संशयः । पृथिव्यां यानि तीर्थानि समुद्राश्च
 सरांसि च । गवां शृङ्गोटकक्षान्ते कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
 कृतस्ते पां हि पापानि येषां शृङ्गमलङ्कृतम् । सततं
 बालवत्प्राग्भिर्गोभिः स्त्रीभिरिव स्वयम् । ब्राह्मणाश्चैव
 गायश्च कुलमेकं द्विधा कृतम् । तिष्ठन्त्येकत्र स-
 न्त्वाणि हविरेकत्र तिष्ठन्ति । गोभिर्दक्षिणाः प्रवर्तन्ते गो-
 भिर्देवाः प्रतिष्ठिताः । गोभिर्देवाः समुद्रतीर्थाः सपङ्कज-
 पदकमाः । सौरभेयास्तु तस्याग्रे पृष्ठतोऽप्यस्य ताः
 स्थिताः । वसन्ति हृदये नित्यन्तासां मध्ये वसन्ति ये ।
 ते पुण्यपुरुषाः क्षीयतां नाकेऽपि दुर्लभाश्च ते । शृङ्गा-
 भूले स्थिता प्रज्ञा शृङ्गमध्ये तु केशवः । शृङ्गाग्रे शङ्करं
 विद्याज्जयोदेयाः प्रतिष्ठिताः । शृङ्गाग्रे सर्वतीर्थानि
 स्थावराणि चराणि च । सर्वे देवाः स्थिता देहे सर्वदेव-
 मयी हि गौः । ललाटायै स्थिता देवी नासाग्र्ये तु

वज्रसंघः । कञ्चलाश्वतरौ नागौ तत्स्थे तं व्यवस्थि-
 तौ । स्थितौ तस्याश्च सौरभ्याश्चतुषोः शशिभास्करौ ।
 दन्तेषु यशस्वाष्टौ जिह्वादां वरुणः स्थितः । सरस्वती
 च छङ्गारे यमयक्षौ च गण्डयोः । कण्ठयो रोमकूपेऽप्य
 प्रसावे जाङ्गवीजलम् । कालिन्दी गोमये तस्या अपरा
 देवतास्तथा । अष्टाविंशतिदेवानां कोट्या लोभस्तु ताः
 स्थिताः । उदरे गार्हपत्योऽग्निर्हृद्देशे दक्षिणस्तथा ।
 मुखे चाहवनीयस्तु चावसथ्यस्तु च कुक्षिषु । एषं यो
 वर्त्तते गोषु ताडने क्रोधवर्जितः । मङ्गलीं श्रियमाप्नो-
 ति स्वर्गलोके मङ्गीयते । कुल्यं तस्या न लङ्घ्येति पतिग-
 म्यं न वर्जयेत् । यावज्जिघ्र्सीत तद्भक्ष्यं तावत्पुण्यं प्रव-
 र्त्तते । यो गां पर्यास्वनीं दद्यात्तत्पुण्यं यत्संयुताम् ।
 शिष्यायतनं दत्तं दत्तन्नेन च विश्वकम् । उक्षा गौ-
 र्येधसा दृष्टा तस्य ह्युत्पादनाय च । तैस्त्यादितगस्येन
 सर्वमेतद्भि धार्यते । यज्ञैतान् पालयेत् यत्नात् वर्षयेच्चैव
 यत्नतः । जगन्ति तेन सर्वाणि साक्षात् स्युः पालितानि
 च । यावद्गोपालने पुण्यसुक्तं पूर्वमनीषिभिः । उ-
 ष्णोऽपि पालने तेषां फलं दशगुणं भवेत् । जगदेतद्-
 धृतं सर्वमनन्दुभिश्चराचरम् । ह्यएष हतोरुच्छः पाल-
 नीयस्तु सर्वदा । धर्मोऽयं भूतले साक्षाद्गृह्णाति तत्तिका-
 रिणा । तैलोक्यधारणायालमज्ञानाच्च प्रवृत्तये । क्ष-
 नादेयानि वासानि विध्वंसन्ति सकामतः । अमिता
 भूतलं दूरकुक्षाण्डो न पूजयेत् । उत्पादयन्ति शस्यानि
 सर्वयन्ति वहन्ति च । आनयन्ति दधीयःस्थकुक्ष्योवा
 कोऽधिको भुवि । स्वान्नेन दूराच्च वहन्ति भारमश्वादि-
 कानां न च भक्षयन्ति । स्त्रीयेन जीवेन परस्य जीवं रक्षन्ति
 पुष्पानि विवर्धयन्ति । पुण्यास्तु गावो वक्रधातले मां वि-
 श्रव्यलं पृष्ठगर्भभारम् । भारः पृथिव्या दशतार्द्धताया
 एकस्य चाणो ह्यपि साधुवाचः । एकेन दत्तेन हृषेण
 येन दत्ता भवेयुर्ह्यश्व सौरभेयाः । दाने ह्यपीयं धरणी
 समा नो तस्माद्दृष्टात् पूजितमस्ति नान्यत् । उत्पाद्य श-
 स्यानि तृणञ्चरन्ति तदेव भूयः सकलं वहन्ति । न भार-
 शिञ्चाः प्रवदन्ति किञ्चिद्दहोदृष्टाद्वार्यति जीवलोकः ।
 तृतीयोऽङ्गि चतुर्थे वा यदेयोक्षा दृढोभवेत् । तदा नचा न
 भेत्तव्या नैव प्राग्दुर्बलस्य च । नाशवेधनकीलन्तु स्वा-
 दितं वाच शैशपम् । दादशाकुलकङ्कार्यन्तञ्चैस्त्रींश्च
 सने च वा । शालां द्विपानां वृषगोहयानां तां वास्यदितु-
 हारयतीं विदध्यात् । सौम्यां ककुब्धारयतीं कुशोमान्ते-

वां गमिष्यन् हितमात्मनश्च । गावो वृषो वा ह्यहस्तिनो
वां अन्येऽपि सर्वे पशवो द्विजेन्द्राः । याव्यामखा
नैव तु उक्तरादिजन्तुसंकाशे खलु बन्धनीयाः । शा-
लाप्रवेशे वृषगोपन्थना राजापि दत्ताइयकञ्जराणाम् ।
होमश्च सप्ताचिपि गास्त्वयुक्तं कर्त्तव्यं द्विजो द्विजपजनश्च ।
जाङ्गलं तन् प्रवक्ष्यामि यत्काष्ठं रत्नामाणतः । हलीगाया-
स्तथा मानं प्रतोऽस्य युगस्य च । चत्वारिंशत्तथाचाष्टा-
वङ्गुलानि कर्हः (कलः) स्मृतः । यथाशक्नोऽङ्गुलीभ्यां यो
हलीगावेधतयः । योऽङ्गुलैव तु तस्याधः पङ्क्तिर्गति
रथोपरि । वेधस्तथा च कर्त्तव्यः प्रमाणेन पङ्क्तुलः ।
अष्टाङ्गुलसरस्तस्य वेधादूर्ध्वं प्रकल्पयेत् । यीषा दशा-
ङ्गुला चोर्ध्वं हस्तपादौ ततः स्मृतः । अङ्गुलैवाष्ट-
भिस्तत् स्यादेधः स्यात् प्रतिहारकः । तस्यावस्ता-
द्यक्षत्वारि स वेधस्तद्वङ्गुलः । प्रतिहारी शुभा
कार्या तद्देधस्तद्वङ्गुलो भवेत् । पञ्चाङ्गुलसरस्तस्याः सी-
रस्येति विभाजनम् । पृथुत्वं शिरसोधार्यं हस्ततल-
प्रमाणकम् । अङ्गुलानि तथा चाष्टौ उरसः पृथुता
स्मृता । बन्धुर्द्धः प्रतीहारी पङ्क्तिर्गदङ्गुला भवेत् ।
सुतीक्ष्णा लोचनपालस्य उक्ता दासादिदारुणत् । न सीरं
सीरवृक्षस्य न विल्वपिचुमर्दयोः । इत्यादीनां हि कुर्यान्नो
न नन्दति चिरं गृही । प्राञ्जला सप्तहस्ता तु हलीगा
विदुषां मता । तस्याः (हलीगायाः) रेधः सप्तर्षायाः कार्यो नव-
वितस्तिभिः । प्रच्छाद्यशोर्न तत्कुर्यात् कीर्तिद्वौ तौ प्रकी-
र्तितौ । प्रसादतस्तु ताः कुर्वन् सगस्यो नश्यते गृही ।
नीचोऽक्षुद्रपमानेन तज्ज्ञास्तां प्रयदन्ति हि । चतुर्हस्तं
युगं कार्यं स्तब्धस्थानेऽर्धचन्द्रपत् । सप्तहस्ताः कद-
म्बस्य सालधवद्रुमस्य च । सस्या (सां पि) वेधादूर्ध्वः कार्या
दशाङ्गुलप्रमाणिका । तन्माने च प्रवाली च तदन्तरदशा-
ङ्गुलम् । प्रतोद्विषममन्य वैष्णवश्च चतुःकरः । तदप्ये
तु प्रकर्त्तव्या यवाकारा तु लोहवत् । ह्रीनातिरिक्तं
कर्त्तव्यं नैव किञ्चित्प्रमाणतः । कुर्यादनर्हं दैन्या-
ददैन्याद्वरकं व्रजेत् । यथाऽभीष्टं यथाशोभं बाहकस्य
प्रमाणतः । भूमेश्च कर्षणायालं तज्ज्ञाः सर्वे वदन्ति
हि । योजनं तु हलस्याथ प्रपञ्चामि यथा तथा ।
अथनचालसंयुक्ते पुण्येऽङ्गि तद्विधीयते । यत्नं दिने
तु बुध्येत तत् कार्यं विजानता । यत्नं कथं हितं
चापि पुण्यं वा मनसि स्मरेत् । तत् विद्वान् द्विजत्रेयः
पुण्येऽङ्गि तद्विधीयते । साहस्राङ्गं द्विजः कृत्वा यथो-

क्तविधिना गृही । इत्येकान्तसारोऽयं कर्त्तव्यो धर्म-
तः कर्त्तव्यः । प्रोक्तान्तरं मरुत्तु पुण्यपूषदीपैः समर्चयेत् ।
इन्द्राय च तथाऽश्व्यां मरुत्तुय तथा द्विजः । कुर्यात्
ह्वनिर्ह्वितं विद्वान् उदकसञ्चयाय च । तथा कर्माद्यै
सीतायै व्यनुसृत्यै तथा बलिम् । नभः स्वाहेति मन्त्रेण
संशान्कक्षात्मनः शुभम् । दधिगन्वायतैः पुष्पैः शमीपत्रै-
स्तिलैरुत्था । दद्याद्बलिं वृषाणाञ्च तथाऽयमाशनं ततः ।
संपृथग् सीरफालाये हेन्ना या राजतेन वा । प्रलिप्य
मधुसर्पिभ्यां कुर्याद्देव प्रदक्षिणम् । अग्न्यक्तोर्भगवत्
कुर्यात् कृत्वा सीरप्रवाहणम् । पुष्पं लाङ्गलकल्याणं
कलप्राणाय नभोऽस्त्विति । सीतायाः स्थापनं कुर्यात्
पाराशरह्विं स्मरन् । सीतां युञ्जत इत्यादीर्भन्तैः सीरं
प्रवाहयेत् । दधिदूर्वायतैः पुष्पैः शमीपत्रैश्च पुण्यद्वैः ।
सीतां पुण्यं यशो भक्तैरक्तवस्त्रैर्विषाणकैः सप्त धा-
न्यानि चादाय प्रोक्ष्य पर्यास्यो हली । तानि दक्षो-
क्षणः खेले किरन् भूमीं क्षणेद्विजः । न यवैर्न
तिलैर्ह्रीनं द्विजः कुर्याच्च कर्षणम् । तद्विहीनन्तु
कुर्यान् न प्रगर्शन्ति देवताः । तिलमात्रव्युत्तं
तोयं दक्षिणस्याम्यतेर्दिशि । तेन तथ्यन्ति पितरो या-
वच्च तिलविक्रयः । विक्रीणीते तिलान् यस्तु तर्पये-
च्चर्दिदेवताः । विशुच्य पितरस्तन्तु प्रयानीय तिलैः
कृत्वा । ऊपाजलं यवस्तम्बपत्रेभ्यो भूतले पतत् । पयो-
दधिघताद्यस्तु तर्पयेत् सर्वदेवताः । देवपञ्चन्यभू-
सीरयोगात् कविः प्रजायते । व्यापारात् पुरुषस्यापि
तस्मात्सलोदातो भवेत् । गानीन् सगणकार्पासं यासी-
कुप्रभृतीनि च । यापयेत्सर्वधीजानि सर्वयाधी न सी-
रति । चन्द्रक्षये पतिर्विप्रो यो युनक्ति वृषान् कर्त्तव्यं ।
तत्पञ्चदशवर्षाणि त्यजान्ति पितरो हि तम् । चन्द्रक्षये
द्विजो विद्वान् यो भुङ्क्ते तु पराशनम् । भोक्तुर्मा-
जितं पुण्यं भवेदशनस्य तत् । चन्द्राक्योस्तु संयोगे
कुर्याद्यः स्त्रीभिषेवणम् । सरोतोभोजनस्तस्य पण्मासं
पितरोऽङ्गिताः । चन्द्रक्षये च यः कुर्यात्सरस्तर्जनिजन-
नम् । तत्पुण्यसङ्ख्याया तस्य भयान् भ्रूषहृत्यकाः ।
वनस्ततिगते सोमे योऽप्यध्वान् व्रजेत्वरः । प्रथमद्विज-
कक्षां तं त्यजन्यमरादयः । वासांभीन्दुप्रणाभो यो
रजकस्यामतिः क्षिपेत् । पिबन्ति पितरस्तस्य सासं व-
स्त्रजन्तु तत् । सोमक्षये द्विजो याति यत्कालस्तु कृता-
शनम् । तदेव पितृशायान्निदग्धो नरकमाप्तिशेत् ।

अष्टमी कामभोगेन, षष्ठी तैलोपभोगतः । कृहस्तु इल-
काष्ठेन हिनस्तासप्रमं कलम् । चन्द्रामतीतौः पुरुषस्तु
देवादद्यादगत्या यदि दनकाष्ठम् । नराधिराजैः संच-
तस्तु तेन घातः कृतः स्थात्युद्देवतानाम् । तत्वाभ्यज्य
विधानानि गावश्चैव ददास्तथा । चरणाय त्रिसृज्यन्ते
आगताक्षि भोजयेन् । य उत्पाये च ग्रस्यानि सर्पा-
णि नृणांचाणि । जगत्सर्वं हृतं यैस्तु पञ्चाने किञ्च
ते दृषाः । येन तेन पदत्तेन दनं गोदशकम्भवेत् । य-
द्रूपेण स्थितो धर्मः पञ्चाने किञ्च ते दृषाः । पात्या-
हि यत्नतस्ते वै वाहनीया यथाविधि । स याति नरकं
घोरं यो वाहयत्यपानयन् । नाधिकाङ्को न चीनाङ्कः
पुष्पिताङ्को न दूषितः । वाहनीयो हि मूढ्रेण वाह-
यन् क्षयमाप्नुयात् । वर्जयेद्दरदोषांश्च गावो वै दोहने
नरः । पाल्या वै यत्नतः सर्वं पानयन् शुभमाप्नु-
यात् । अक्षार्थमेतानुजाणः ससर्ज परमेश्वरः । अक्षे-
नाप्यायते सर्वं लोकैक्यं सवराचरम् । अग्निज्वलति
चाक्षार्थं वाति चाक्षाय मारुतः । दृष्ट्वाति चाग्नासां
सुखी रसानक्षाय रश्मिभिः । अक्षं प्राणो बलं चाक्ष
मन्त्राञ्जीवितमश्नते । अक्षं सर्वस्य चाधारः सर्व
मक्षे प्रतिष्ठितम् । सुरादीनां हि सर्वेषामक्षं बीजं
परं स्थितम् । तस्मादक्षात्परं तस्य न भूतं न भविष्यति ।
श्वैः पुमान्, धरणी नारी, अम्बोबीजन्द्वयश्रुतम् । दु-
धालीनोऽग्रसंयोगादक्षाटीनां हि सम्भवः । आपोमूलं
हि सर्वस्य सर्वमपुं प्रतिष्ठितम् । अतोऽक्षतरसा आप
आपः शुक्रं बलं सहः । सर्वस्य बीजमापां वै सर्व
मङ्गिः समावृतम् । सद्य आप्यायना हृत्पापः आपो
ज्ज्येष्ठतरा हृत्तः । किङ्किर्त्तकं विनाऽन्नादौजीविनि
मनुजादयः । न जीवन्ति विना तारत् तस्मादापीवृत्तं
स्मृतम् । दत्तानि चाङ्गितेष्वां किं न दत्तं जितो भवेत् ।
तवाक्षेन पदत्तेन सर्वं दत्तं भवेदहम् । अतोऽप्यक्षार्थ-
भावेन कर्तव्यं कर्षणं द्विजः । यथेक्षेण विधानेन ला-
ङ्गनादिप्रयोजनम् । सीते ! सौख्ये ! कामारि ! त्वं
देवि ! देशार्चिते ! अग्ने ! सत्कृता हि यथा सिद्धा यथा
मे सिद्धिदा भव । मरुत्सुनोविना नाम्ना सीतायाः
स्थापनं विना । विनाभ्युक्षस्पर्त्तार्थं सर्वं हरति रा-
जसः । वापने लयने क्षेत्वे खले गन्त्रीप्रवाहणे । एष
एव शिविज्ञेयो धान्यानाञ्च प्रवेशने । देवतायतनो-
द्याननिपातस्थानगोमृजान् । सीमाऽऽश्वानभूमिश्च ह्य-

क्षायाक्षितिं तथा । भूमिं निष्पातयूपाञ्च अयन-
स्थानमेव च । अन्यामपि हि चाशाह्वां न कर्पेत्
क्षिप्तं धराम् । नोपगं वाहयेद्भूमिं वर्चाङ्गक-
र्करीडताम् । वाहयन्नप्रमत्तश्च न नदीधनिनं तथा ।
यद्यसौ वाहयेद्धोभात् द्वेषः ह्यपि हि मानयः । जीयते सोऽ
चिरात्पापात् सप्तपशुवाञ्चयः । नरकं घोरतामिह
पापीयान् याति चैनसा । परकीर्त्ता योऽपहृत्य क्षि-
प्त्वाहयेद्भराम् । स भूमिस्थेन पापेन हृत्प्रनन्तनरकं
यसेत् । न दूरे वाहयेत् क्षेत्वं न चैवात्यन्तिके तथा ।
वाहयन्न पथि क्षेत्वं वाहयन्दुःखभाग् भवेत् । क्षेत्वेधेवं
हृतिं कुर्यात् यादृशो नाथनीकयेत् । न लङ्घयेत्पशु-
र्वां वा नाभीयाद्याञ्च शूकरः । नन्वस यत्नतः कार्यो
ऽक्षयुतासनाय च । अलाप्यपद्वं राजतस्करादि-
सहस्रवम् । संरज्येत्सर्वतो यत्नादक्ष्मात् दृष्ट्वात्यसौ क-
रात् । क्षिप्तान्मानवस्त्वेवं मत्वा धर्मं हरेद्भूतम् ।
अनवदां शुभां क्षिप्त्वां जलापगाहनक्षमाम् । निम्नां
हि वाहयेद्भूमिं यत्न विप्रस्यते जलम् । वाहयेत्
जलाभ्यर्णं पुटे समेकसन्निधे । शारदसुज्जैः स्थाने क-
लम्बं वापयेद्बली । अर्वात्काष्ठ कापीसं तदन्यत् त-
हैमनम् । वसनधीप्रकालीयमपुं क्षिप्त्वे तु तद्ददः ।
केदारेषु तथा शालीन् जलोपानेषु चैव । हुत्वाकशा-
कमूलानि कन्दानि च जलालिके । दृष्टिश्चान्नपानीय-
क्षेत्वे च यथादिकान् । गोधूमांश्च मसूरांश्च खल्वान्
खलु कुलत्यकाः । समक्षेऽप्ये चोप्यानि भूमीजीवान्
निजानता । तिला वज्रविवासांश्च अतसीगणमेव
च । दृष्ट्वा जं जगत्पां वापयेत्क्षिप्तक्षरः । संप-
श्येच्चरतः सर्पांश्च गेहपाटीन् स्वयङ्मृही । चिन्तयेत्क्ष-
विमात्मानं स्वयमेव क्षिप्तं व्रजेत् । प्रथमं क्षिपिवाञ्छित्यं
द्वितीयं योनिप्रेषणम् । तृतीयं विक्रयः प्रोक्तश्चतुर्थं
राजसेवनम् । नक्षेत्रिनिपन्ने यस्याः ब्रूयुर्दोषं म-
नीषिणः । तस्याः सोरविदारेण किञ्च पापं क्षितेर्भवेत् ।
तृणैश्चैव दमात्रेण प्रोच्यते क्षयमायुषः । असङ्ग-
कन्दनिर्वासादसङ्गतात्स्यवेदधम् । यत्सेचनात् कीटवध
स्तथा मनुष्येणादपि । अहः कुक्कुटिकानाञ्च तदहः क्ष-
पिक्खीविनाम् । बधकानाञ्च यत्पापं यत्पापं क्षयजीविनाम् ।
पर्णानाञ्च गृहस्थानां क्षिप्त्युपजीविनाम् । तदेनसो
विशुद्धार्थं प्राह सत्यवतीपतिः । द्वादशो नयसो वापि

सप्रमः पञ्चमोऽपि वा । धान्यभागः प्रदातव्यो देहिनः
 क्षेत्त्रिणा भुवम् । अन्नस्यैव भूतभूमौ च विट्पतिः क्षेत्त्र-
 भुग्भवेत् । एकैकांशापकर्मा स्याद्व्यवहगमसप्रमौ ।
 प्रामिगस्य न्यपस्यापि वस्त्रभिः क्षिज्जीविभिः । स न
 भागः प्रदातव्यो यतस्तौ कविभागिनौ । व्यटो त्य
 सार्थमावाया देवोऽङ्गः स्याद्व्यवहगः । एकैकांशाप
 कर्मा स्यात् यावद्वहगमसप्रमौ । ब्राह्मणस्तु कविं कुन्वाह-
 वेदिच्छया धराम् । न किञ्चित् कस्यचिद्वाह्यस्य प्रभु-
 र्यतः । ब्रह्मा वै ब्रह्मणानां स्यात्प्रभुस्तुजदादितः ।
 तद्वक्षणाय बाल्यव्यामसृजत् क्षत्रियानपि । पशुपाल्या
 शनोत्पत्यै जन्मभ्याञ्च तथा विभः । द्विजदास्याय प-
 गवाय पद्मां गृहमकल्पयत् । यत्किञ्चिज्जागतोसंस्थ
 भूमेहाश्च गजादितम् । स्यायेवेह विमाणा ब्रह्मा
 स्वयमकल्पयत् । ब्राह्मणयैव राजा च हाययेतौ ध-
 तः । न तयोरन्तरं किञ्चित्प्रजा धर्मैश्च रक्षयेत्
 तस्माद् ब्राह्मणो दद्यात् कर्माणां धर्मतः क्षप्त्म्
 प्रामिगस्य न्यपस्यापि किञ्चित्त्वात्मसो बलिम् । अथा-
 न्यत्प्रमव्यामि क्षपिज्जुद्धिकारणम् । संशुद्धः कर्ष-
 कोयेन स्वर्गलोकमवाप्नुयात् । सर्वस्वोपक राय सर्वं
 क्षपिज्जक्षरः । कर्षां क्षपिं प्रयत्नेन सर्वस्वोपजीयकम् ।
 सर्वस्व स्थितिकार त्याश्च देवपितृभिः पुनः । मनुष्याणान्तु
 योऽय क्षपिं कुर्यात् क्षीयनः । यथासि चान्यसत्त्वानि
 क्षुत्तृणातो विभोचयन् । विपुक्तः सर्वपापेभ्यः स्वर्गलोक-
 मवाप्नुयात् । चतुर्दश खले कुर्यात्प्राच्यामतिवनाव-
 तम् । सैकद्वारप्रधानञ्च पदभ्याञ्चैव सर्वतः । खरोद्वाजो-
 रणादौस्तु विगतस्तु निवारयेत् । शूकरान् शय्यगालादिका-
 कोलूककपोतान् । तिस्रश्च प्रोक्ष्य कुर्यात् दानीया-
 भ्युक्षणांशुभिः । यज्ञा च भस्मना कुर्यात्क्षेत्रा-
 भिरक्षयम् । त्रिसप्तमर्चयेत्क्षीतां परागरक्षपिं अ-
 रत् । प्रेतभूतादिनामानि न यदेव तदपतः । स्व-
 तिकाष्टहयत्तल कर्माव्यं पररक्षणम् । हरन्यरक्षितं
 यस्मात् रक्षांसि सर्वमेव वि । प्रशस्तोदिनपर्वोक्तो
 नापराह्णे न सन्ध्यायोः । धान्यत्यागं सदा कुर्यात्क्षीता-
 पजनपूर्वकम् । यजेत खलभक्षाभिः खुलेरोहिण्यण्य
 कि । भक्त्या सर्वं प्रदत्तं हि तत्तमस्तमिहाक्षयम् ।
 खलवध्वाः पक्षिणां वै ब्रह्मणा निर्मिताः पुरा । भाग-
 सेयमथो कृत्वा तां षट्क्षणीह मात्रिकाम् । यतकत्वा-
 दयो देवः पितरः सोमपादयः । सकादिमनुष्याश्च ये-

चान्ये दक्षिणागनाः । तानुद्दिश्य च विभेभ्यो दद्याच्च
 प्रथमं हली । विगते स्वययश्च च संकापी यक्ष-
 षेषु च । पुत्रे जाते व्यपीपाते दत्तं भवति चाक्ष-
 यम् । अन्यप्रामर्शिनं पञ्चाकाराणां पुनः पुनः ।
 दोनानामप्यनाथानां कुर्षनां कुशरीरिणाम् । क्षीया-
 न्यवधिरादीनां सर्वेषामपि दीयते । वर्षानां पतिता-
 नाञ्च दुग्धभूतानि तर्पयेत् । चाण्डालानां शपाकानां
 भीयात्युच्चैश्च ददत् । ये केचिदागतास्तत् पञ्चास्ते
 विधिवद्विजाः । स्तोकशः क्षीरिभिः सर्वे वार्धभिर्द्वि-
 जैर्धभिः । दत्त्वा त्यक्तया वाचा क्रमेणाय विसर्जयेत् ।
 तत्कत्वा स्वष्टं गच्छेच्छास्त्रमभ्युदयं चरेत् । शर-
 ङ्गेन तत्रसन्ननवाक्षैः आहमाचरेत् । नाशत्वा तत्तदग्नी-
 यादन्नंस्तद्वहमश्रुते । हया तृत्या च धान्यानि खल-
 यज्ञं समाप्य च । सर्वसत्त्वितोद्युक्त रक्षागल सुखी
 भवेत् । क्षपेरन्योत्त धर्मं न क्षमेत् क्षपितोऽन्यतः ।
 न सुखं क्षपितोऽन्यत् यदि धर्मेण कर्षति । अथकस्य
 निरक्षत्वं क्षपितो भव जायते । अनातिथ्यश्च दुःखित्वं
 दुर्मनो न कदाचन । निर्धनत्वमसंभवं विद्यायुक्तस्य
 कर्षिचत् । अस्यानित्वमभाग्यत्वं न सुगोलस्य कर्षि-
 चत् । यदनि कस्यः केचित् क्षप्यादीनां विगुह्ये ।
 लाभस्यांशप्रदानञ्च सर्वेषां युद्धिहवेत् । प्रतिपहचत-
 र्थांशं वणिग्लानां तृतीयकम् । क्षपितो विगतिश्चैव ददतो
 नास्ति पातकम् । राक्षो दत्त्वा च पक्ष्मभागं देवतानां
 च विंशकम् । त्वयस्त्रिंशञ्च विमाणां क्षपिकर्मा न
 लिप्यते । क्षप्या ससुत्याद्य यथादिकानि धान्यानि
 भूवांसि, मय्यं विधाय । सुक्तो षट्क्षणीऽपि परागरेच
 तस्यामयः कश्चिदवादि दोषः । देवा मनुष्याः पित-
 रश्च सर्वे साध्याश्चक्ष्वाश्च सकिन्नराश्च । गावो द्विजे-
 न्द्राः सह सर्वस्यैः क्षप्यां न तृप्तिं मनां दरेति ।
 • यक्षैतदालोच्य क्षपिं विट्पत्यात् लिप्येत पार्पणं स भूमेश्च ।
 क्षीरेण तस्यापि विदारतापि स्याद्भूतवाती वरदानदाती ।
 षट् कर्माणि क्षपिं ये तु कुर्यान्नापि विंशं विजाः । ते सु-
 रादिवरप्राप्ताः स्वर्गलोकमवाप्नुयुः । षट्कर्मभिः क्षपिः
 प्रोक्तो द्विजानां षट्क्षेत्रधनाम् ।

क्षपिकार्ष्णीरक्षसहर्षा द रु० चि० पी०धा० दगिनं यथा
 "मूलहीममवाचरधुयष्टद्विमेविनाके शनिं पापैर्हीन
 वक्षोर्वधो जलमृहे युक्ते विधौ मांसले । जम्ने देवगुरौ-
 हसप्रवह्यं यस्तं न धिक्ते षटे कर्माजैषधटे तनौ क्षय-

करं रिक्तासु पञ्चानया । एतेषु श्रुतिगारुणादिति विधा-
खोङ्नि भीमं विना बीजोप्पिर्गदता शुभा त्वगुभतोऽष्टा-
म्बोन्दुरामेन्दवः । रामेन्दुगुणान्यसक्तु भकरागल-
प्रौ हलेऽर्कोज्ज्विताङ्गाद्रामादनयाटभानि मुनिभिः
प्रोक्तान्यसक्तानि च” सू०
“मूलविशाखासमाभिः चरध्रुवस्तद्विप्रैश्च एकोनविं-
शतिनक्षत्रैर्हलप्रवहणं हलप्रवृत्तं कुर्यात् यदाह
नारदः “स्तुध्रुवक्षिप्रचरविशाखापिहभेषु च ।
हलप्रवाहं प्रथमं विदध्यान्मूलभे द्वयैः” । विशेषमाह
श्रीपतिः “स्तुध्रुवक्षिप्रचरेषु मूले मघाविशाखासहितेषु
भेषु । हलप्रवाहं प्रथमं विदध्यान्नीरोगसुष्काश्वित
सौरभेयैः” । नीरोगाः पीडारहिता सुष्का हृषणा-
क्षैरश्विता ये सौरभेया हृषासौ विदध्यादित्यर्थः ।
उक्तञ्चैतत् हृषाणां हृषणास्तु फलरूपा अतस्तादृ-
शैर्हयैः कृतं कर्षणं सफलं स्यात् चूर्णितहृषयै-
र्हयैः कृतं कर्षणं निष्फलमेव भवति । तथाऽर्कं सूर्य-
वारं शनिवारं विना नक्षत्रान्यवारेषु चन्द्रमङ्गलबुध
हृहस्यतिशुक्रवारेषु हलप्रवहणं शुभम् । उक्तञ्च
व्यवहारतत्त्वे “पूर्वाद्दीर्घमाग्नेभ्योऽर्क्यमथोरिक्तासु
नेटा क्षप्रिरिति” । अथ सामान्यतोलमशुद्धिः
तत्र पापपद्मेर्हैर्नवमैर्निर्वलैरुपलक्षिते लग्ने विधौ
चन्द्रे शुक्रे मांसले बलिनि पुटे उदित इत्यर्थः । तत्र
विधौ चन्द्रे जलमृष्टे जलराशिस्थे सति देवशुरौ लग्न-
स्थे च सति हलप्रवहणं शुभम् । उक्तञ्च रक्तमाला-
याम् “शक्तिशालिनि सितेऽथ शीतगौ दुर्बलैरसि-
तभौमभास्करैः । काञ्चित् शशिनि वारिभोदये लग्न-
वर्त्तिनि शुरौ क्षप्रिक्रिया” । कश्यपोऽपि “शुरौ लग्नगते
शुक्रे बलिन्यापोदये विधौ । शस्ता क्षप्रिक्रिया तत्र दुर्बलैः
क्रूरस्त्रेचरैः” । अथ विशेषतो लग्नशुद्धिः तत्र सिंहे
घटे कुम्भे कर्के अजे मेघे एण्डे मकरे घटे तुलायाम्
एषु लग्नेषु क्षप्रिकर्म न शस्तं यतस्तत्क्षयकरं पीडाकरं
तथा रिक्तासु चतुर्थी नवमीचतुर्दशीषु षष्ठ्याञ्च क्षयकरं
तथाशुद्धोऽतुल्यसु त्रयार्थसोनाटस्यानपि न शस्तं
क्षप्रिकर्म । उक्तञ्च ज्योतिःसारसागरे “मेघलग्ने प-
शून् हनि कर्कटे जलजम्भयम् । सिंहे सख्यभयं ज्ञेयं
तुलायां हलसंशयः । मकरे सख्यनाशः स्यात्कुम्भे सौर-
भयलया । हन्यटभौ बलीवदीन् नवमी सख्यघातिनी ।
पशौ च कीटजननी पशून् हनि चतुर्दशी” । चतुर्थ्याम-

पीदं फलं ध्येयम् । अथ बीजोप्पिर्गदता फलचक्र-
हलचक्राणि शार्दूलदिक्कीडितेनाह एतेष्विति ।
श्रुतिः श्रवणः वाक्यं शततारका अदितिः पुनर्वसुः
विशाखा प्रसिद्धा एतैरुडुभिर्नक्षत्रैर्विनैतेषु पूर्वोक्तन-
क्षत्रेषु मूलमवाध्रुवस्तुक्षिप्रधनिहास्यतीषु पञ्चदश-
नक्षत्रेषु बीजोप्पिर्गोपनं शुभम् । उक्तं च रत्न-
मालायाम् “हस्ताश्विपुष्योत्तररोहिणीषु चित्वासु
राधान्तरेवतीषु । स्यातीधनिहासु मघासु मूले बीजो-
प्पिर्गदफलप्रदा प्रदिष्टा” । यमिष्ठे नाथ्ये तावन्त्येव नक्ष-
त्राण्युक्तानि “धातृद्वये वीर्यपपैतपुष्ये हस्तद्वये तु पु-
नरमैतवभेषु । पौष्णे धनिहास्ये वाश्विनीषु बीजोप्पि-
रुत्फलप्रदा स्यादिति” । कौण्डिनीमूलम् नारदेनाप्यु-
क्तानि “स्तुध्रुवक्षिप्रचरेषु पितृवायुवस्तुषु । समूलभेषु
बीजोप्पिरुत्फलप्रदा” । कश्यपेनापि वसुवायुभने-
र्ह्यक्षिप्रध्रुवस्तुषु । शीतां श्रुत्वाथ बीजोप्पिरुत्-
फलप्रदा” । अत्र मवा नोक्ता अत्र भौमोरुङ्गल-
वारोनिषिद्धः अर्थात् सूर्यचन्द्रबुधशुक्रशुक्रशनीनां वारेषु
बीजोप्पिःशुभा । नेटा क्षप्रिरत्यतो नकारोऽत्वानुवर्त्तते
तेन बीजोप्पिर्नष्टेत्यर्थः । अत्र कालविशेषनिषेधोराज
मार्त्तण्डे “रवौ रौद्राद्यापादस्थे भूमेः संजायते रजः ।
तस्माद्दिनत्रयं तत्र बीजवापं परित्यजेदिति । अथ बी-
जोप्पौ फलचक्रसुच्यते । अगुभतो न विदन्ते गावः कि-
रणायस्यासावगुः यस्य स्वरूपाभावः । तस्य कुतस्तरां
किरणाः तादृशोऽगुराकुस्तस्य भं नक्षत्रं तस्मादित्यर्थः रा-
हुधिष्ठितनक्षत्रादसौ भानि असन्दसमीचीनानि, ततस्त्री-
णि शुभानि, तत एकमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततोऽप्ये-
कमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततोऽप्येकमशुभं ततस्त्रीणि
शुभानि ततश्चतुर्थीशुभानि । एवं बीजोप्पौ सप्रविशति
नक्षत्राणां शुभाशुभत्वभुक्तं उक्तञ्च नारदेन भवेद्भवि-
तयं भूमिधान्यनाशाय राहुभात् । गले त्रयं कज्ज-
लाय हृदये हादयोदरे । निस्तण्डुलत्रयं लाङ्गूले भ-
चतुष्टयमीरितम् । नाशोऽपिःपञ्चके स्याद्बीजोप्पिरिति
चिन्तयेदिति” । राहुर्गुरुचतुर्दशी तस्माच्चतुलत्रयं भूमि-
मस्तके स्यात्तं धान्यनाशकरं भवति । ततरुद्रं गले स्यात्तं
कज्जलाय श्यामिकासम्पादकं स्यात् । गतो हादय भानि
बहिर्नक्षत्ररहितानि उदरे स्यादनि तानि धान्यहृदये स्युः
ततो नक्षत्रचतुष्टयं पुच्छे निस्तण्डुलत्रयं स्यात् ततोऽ
वशिष्टं बहिर्नक्षत्रपञ्चकं धान्यनाशकरं स्यात् । रत्न-

मान्वायाभिपि "सूर्यं त्रीणि गले त्रयश्च जठरे विष्णुप्रणि
च द्वादश ख्यात्युच्छे च चतुर्थं बहिरतोभानां स्थितं प-
ञ्चकम् । उच्छे कज्जलममृद्विहरिका निस्तण्डुलत्वं क्र-
मात् स्यादितिप्रभवं भयश्च फणिभाक्षीजोषिकात् स्फुटम्" ।
अत्रकेचित् । फणिभात् सूर्यनक्षत्रादिति व्याचष्ट्यस्तत्र
वृक्तिः "सूर्यभादुरगः स्याथः" इति खरोदयवाक्यैक वाक्य-
त्वात्, तच्च नारदवाक्ये साक्षाद्वाङ्मनादित्युक्तत्वात् "रा-
होर्धिष्णवात्समारभ्य धिष्णे प्रजपद्यु निष्कलमिति" कश्य-
पोक्ते च । "सूर्यभादुरगः स्याथः" इति तु खरोदयवचनं
वीजरोपणविषयम् । तत्र लग्नशुद्धिमाह वसिष्ठः "भयंरप-
सहजे पःपैः स्तुकोण्य केन्द्रस्थितेश्च शुभैः । कथितेषु च धिष्णे प्र-
जपि शुभलग्ने धीजवापनं कार्यमिति" अथ हलप्रयहणे
चक्रमुच्यते हले इति हले हलचक्रे ऽर्कोऽभिज्ञतात्सूर्यभुक्ता-
न्क्षत्रात्कर्मण त्रीणि नक्षत्राणि व्यसन्ति अशुभफलानि ।
ततोऽष्ट भानि सन्ति शुभफलदानि ततो नव भान्यसन्ति
ततोऽष्टौ भानि सन्ति यथा सूर्य अर्द्रायां भुक्तं नृ-
गः तत आरभ्य त्रीणि नृगाऽर्द्रा पुनर्वसुभान्यशुभानि ।
ततः पुष्याश्चेधामघापूर्वाफाल्गुनीहस्तचित्रास्वातीन-
क्षत्राणि शुभानि । ततो विशाखानुराधाज्येष्ठाभूल-
पूर्वाषाढोत्तरषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठानक्षत्राणि अ-
शुभानि । ततः शततारकापूर्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदारे-
वत्यश्विनीभरणीकृत्तिका रोहिणीनक्षत्राणि शुभानि ।
एवमष्टाविंशतिर्भानि भवन्ति यदाह वसिष्ठः "अर्कग-
तागतसंस्थमन्त्रितयं नेष्टुभयतस्त्वष्टम् । षोडश धिष्णं प्र-
नवकं शिष्टमनिष्टं च लाङ्गले चक्रे" इति । अर्केण गतं
भुक्तम् आगतं भोग्यं संस्थमाक्रान्तम् एतद्व्यतिथं नेष्टं तत
उभयतः षोडशधिष्णं प्र इष्टं यथा सूर्यभुक्तात् प्राक्तनान्य-
ष्टौ शुभानि सूर्यभोग्यभादप्येतानि शुभानि स्फुरि-
त्यर्थः । शिष्टसूर्यरितं मध्यगतनक्षत्रनवकमनिष्टम् एव
मन्त्राव्यष्टाविंशतिर्भानि । नारदोऽपि "हलादी दृपना
शाय भवत्यं सूर्यभुक्तात् । ध्रुवे नक्षत्रयं लज्जौ सौख्यं
पार्श्वस्थपञ्चकम् । गूलत्वरेऽपि नवकं सरणावाग्यपञ्चकम् ।
द्वित्रये पुच्छे त्रयं अष्टस्याङ्गकं लाङ्गले शुभम्" इति ।
अस्यार्थः हलप्रयहणसमये सूर्यभुक्तनक्षत्रान्नक्षत्रयं
दृपनाशाय स्यात् । तदप्ये नक्षत्रयं लज्जस्यै स्यात् तदप्ये
पार्श्वनक्षत्रपञ्चकं सौख्याय स्यात् तदप्ये गूलत्वयगतं
नक्षत्रनवकं सरणाय स्यात् तदप्येऽन्यत् पार्श्वस्थपञ्चकं
द्वित्रये स्यात् तदप्ये पुच्छगतं नक्षत्रयं अष्टं शुभफल-

मिति । अनेनापि प्रकारेण ऋणादीनि तावन्वाशुभा-
शुभानि सम्भवन्ति । तत्र हलचक्राद्वर्तित्वस्येते तत्र
कथ्यपः “त्विष्टस्तु नवर्षेषु सप्रसक्तविमक्तभात् ।
हानिर्द्विजः कर्तृमृत्युर्लक्ष्मीश्चैव यथाक्रममिति, हल-
नक्षत्रोक्तप्रनन्तररक्तवान् अस्यायमर्थः अर्कसिक्तभा-
त्त्रिषु भेषु हानिः ततोऽस्तु भेषु द्विजः ततोभयसु भेषु
कर्तृनाशः, ततः सप्रसु भेषु लक्ष्मोपाप्तिरिति यथाक्रमं
फलं ज्ञेयम् । अत्र सप्रतिगतिनक्षत्रोक्तेरभिजिह्वणना-
भास्ति । अन्यत्र पञ्चनक्षत्रयागे कोहेतरित्यत आह
तदनरगत इति तच्छब्देन हलोर्ध्वदण्डगूलोर्ध्वद-
ण्डानुस्येते तयोरनरगते मध्ये विद्यमाने पञ्चरूपपञ्चके
त्रियै स्थाप्ये नक्षत्रदशकमिति यावत् तद्वान्यङ्गत्वमयं
‘हलदण्डोर्ध्वभागे शुभफलदं लेख्यम्” पी०धा०

धातु विशेषः ज्योः त० तल
 कूर्मचक्रगन्धे दर्शितात् ज्योःत० वाक्यात् परमज्यो यथा
 "कूर्माङ्गस्यदेशानाह । "मध्ये सारस्वतामस्याः शूर-
 सेनाः समाधुराः । पञ्चालशास्त्रमारुह्य कुरुक्षेत्रं गजाना-
 दयः । मरुतेमिषांश्चन्द्राद्विपाण्डुवोधाः मयाकुनाः । का-
 र्त्तव्येऽध्या प्रयागश्च गयावैदेहकादयः । प्राच्यां मागधमोक्षी
 च वारेन्द्रो गौडराडकाः । यद्विमानतमोलिप्रप्राग्ज्योति-
 पोदयादयः । व्याम्नेय्यामङ्गवङ्गोपयङ्गलैपुरकोशलाः ।
 कलिङ्गोद्भान्द्रकिम्बिन्धाविदर्भश्चरादयः । दक्षिणेऽवनि-
 माहेन्द्रमलया ऋष्यमूककाः । सिन्धुकुम्भहारगयकाङ्घ्री-
 सिङ्गलकोङ्कणाः । कावेरी ताम्रपर्णी च लङ्कातिक्कटका-
 दयः । नैर्ऋते द्रविडानर्त्तमहाराष्ट्राश्च रेवतः । जवनः
 पङ्कजः सिन्धुः पारसिकादयो मताः । पश्चिमे हैहया-
 स्ताद्रिस्त्रेच्छवासगकादयः । पायव्ये गुज्जरादयश्चाटजा-
 लम्बरादयः । उत्तरे चीननेपाळहूनकैकेयमन्दराः । गा-
 न्धारहिमयत्क्रौञ्चगन्धमादनमालयाः । कैलासमद्रका-
 शमीरस्त्रेच्छदेशाः खमादयः । ईशाने स्वर्गभौमश्च ग-
 ङ्गादारश्च टङ्गुनः । कामसीरद्रक्षुपुष्करकिरातादरटा-
 दयः" । देवलः । "सिन्धुर्भौमिर्भौगप्रास्तया प्रत्य-
 न्नावातिनः । अङ्गवङ्गमलिङ्गोद्भान् गवा संस्कार-
 मर्हति" तीर्थयात्राव्यतिरेकेणैतं दृष्टव्यमिति मित-
 लरा । व्यासः "उपरा वडुला भूमिः पन्थाभसस्करा-
 हताः । सर्वे बाणिजिकाश्चैव भविष्यन्ति कनौ सुगे ।
 शम्भानिष्पत्तिरफला तरुणा दृष्टिगामिनः । भविष्य-
 फलोर्ध्वः क्रोधश्च सफलोदयाम् । पुरुषास्त्रे वडुल-

तद्वृत्तान्तस्य वक्ष्यम्” । तत्र यामादिषु स्वनामफलम् ।
 ऋषीतिषे “अथर्गेऽष्टाविधुः के च, षट् वे, वेदाः टवर्गके ।
 एवं ते वस्र, ये वर्गे, वे ह्यं, ये च वक्ष्यः । इत्यमरस्य
 वर्गेषु याः संख्याः कथिताः क्रमात् । नास्ति वर्गात् स्व-
 राच्चैव प्रत्येकं तां प्रकल्पयेत् । एकीकृताष्टभिर्भक्ते शेष-
 संख्याध्वजादयः । ध्वजोभूषणं सिंहः वा वृषभोरासभो-
 गजः । ध्वजस्य क्रमतो ज्ञेयः फलं तत्र बलक्रमात् ।
 ध्वजस्य भूषणं वृषभगजः सिंहो ध्वजः स्वरः । यणोत्तर-
 बला एते ज्ञातव्याः स्वरपारगैः । प्रभो योषे पुरे देवे
 मित्तनारीष्टकेषु च । बलात् प्रायोभवेष्वाभो न लाभो-
 बलवर्जितात् । अ गुरुः क माजीरस्य सिंहः ट शुनी-
 सुतः । त भुजङ्गः प व्यासः स्यात् य वर्गेभः, य मेष्कः ।
 नामादिवर्णतोक्षेया ऋषी वर्गाः क्रमादभो । यद्वर्गभक्षो
 यः प्रोक्तस्तस्मात्तस्य भवेत् ज्ञयः । यामवर्गस्य वे भक्ष्या-
 ष्यज्यास्तद्व्यामयासिनः । एवं दुर्गे रणे त्यज्या न
 कर्त्तव्या मङ्गाधिपाः । अवर्गाद्येकं ज्ञयं प्रागाद्यष्ट-
 दिशां क्रमात् । स्वर्गात् पञ्चमे स्थाने खण्डर्भङ्गश्च
 जायते” । व्यासः “वनिनः ओलियोराजा नदी
 वेद्याश्च पञ्चमः । पञ्च यत्र न विद्याले तत्र न दिवसं
 वसेत्” । मत्स्यपुराणे “फानकटे तथा देशे सर्वधी-
 ज्ञानि रोपयेत् । त्रिपञ्चसप्तरात्रेण यत्र रोहणि तान्य-
 पि । ज्येष्ठा मध्या कनिष्ठा भूर्वर्जनीयेतरा मता” ।
 अथ लाङ्गलचक्रं खरोदके “लाङ्गलं दण्डकायूपं
 योक्तृद्वयसन्वितम् । दण्डकादिनिखेज्जानि दिनेगाकाल-
 भादितः । दण्डका हलयूपानां द्विद्विस्थाने त्रिकं त्रिकम् ।
 योक्तृयोश्च त्रिकञ्चैव मध्ये पञ्चाप्रके द्वयम् । दण्डस्थे
 च गवां हानिर्यूपस्थे स्वाभिनोभयम् । लक्ष्मीलाङ्गल-
 योक्तादौ चेतारम्भदिनर्षके” ।
 अथ वीजोप्तिचक्रम् । “सूर्यभादुरगः स्यात्प्रस्तिनाद्यो-
 कान्तरक्रमात् । सुखे त्रीणि गले त्रीणि भानि द्वादश-
 तदरे । पुष्के चतुर्वर्हिः पञ्च दिनभाश्च फलं यदेत् ।
 वदने चोचकं विद्यात् गन्तुं ऽङ्गा कस्तथा । उदरे धान्य-
 वृद्धिः स्यात् पुष्के धान्यजयो भवेत् । इतिरोगभयं
 राज्ये चक्रे वीजो प्रसम्भवे” । सूर्यभात् सूर्यं भुज-
 माननश्चात् त्रिनाद्यो कान्तरक्रमादित यदाश्रित्यां
 रविस्तदा तामारम्भ गणयेत् । त्रिनाडीषु अश्विनीभ-
 रण्योक्तिका दत्वा रोहिणी बहिः कार्या भृगाद्री-
 उत्तमं बुभानि त्रिनाडीषु दत्वा पुष्योर्बहिः कार्यः एष

क्रमेणाध्या वेष्ट्याः । चोचकं शस्यगूढतः । इतयः ।
 “अतिवृष्टिरनावृष्टः शलभा मृष्टिकाः शगाः । प्रत्या-
 सञ्चाश्च राजानः घटेने इतयः, कृताः” वीजोप्तिः सम्भवः
 कारणमस्तेति व्युत्पत्तिमान्त्रित्य धीजरोपविषयमिति
 पौ० वा० स्थितम् ।

“वृषचक्रं वृषाकारं सर्वार्थयवसंयुतम् । लिखित्वा
 यिन्यसेद्भानि वृषनामर्चप्रर्वकम् । मुख्याक्षिर्कर्णशीर्षेषु
 षट्ङ्के स्तब्धे द्विकं द्विकम् । त्रीणि पृष्ठे द्वयं पुष्के ऽष्टौ-
 पादे तदरे त्रिकम् । हलप्रवाहवीजोप्तिपारम्भादिदिन
 शकम् । यदङ्गेषु स्थितं तस्याद्वयं सर्वं शुभाशुभम् ।
 व्यास्ये हानिः सुखं नेत्रे कर्णे भिक्षाटनं तथा । शीर्षे
 धृतिस्तथा षट्ङ्के सौख्यं स्तब्धे च मङ्गलम् । पृष्ठे कटं
 शुभं पुष्के भ्रमः पादे सुखं हृदि । चन्द्रयोगादिदं प्रोक्तं
 वृषचक्रफलं बुधैः” ।

दीपिकायाम् “पूर्वास्तिनाद्यफलिपत्रिषाण्यभेषु वि-
 क्राष्टमीविगतचन्द्रतिथिं विज्ञाय । इन्द्रजालिगोचसदये
 विक्रजाकिंवारे शस्तेन्दुयोगकरणेषु हलप्रवाहः । हलप्र-
 वाहवद्बीजपनस्य विधिः स्मृतः । पित्वायाश्च शुभे केन्द्रे
 स्थिरस्वमनुजादये । भीमपराक्रमे धामे कर्णं
 बलीवर्हं दक्षिणे लीहितं न्यसेत् । उत्तराभिमुखोभूत्वा
 कर्षकः कृपमारभेत् । हस्ते तु योजिते यत्र नेत्रे पार्श्वं
 करोति गौः । तत्र स्याद्द्विपुणं शस्यमवश्यं गर्गभाषित-
 म्” । ज्योत्स्निनामणौ बलभद्रः “सुखदा प्रतिपञ्चैव द्वितीया
 कार्यसाधिनी । आरोग्यदा तृतीया च चतुर्थी कीट-
 कलदा । पञ्चमी श्रीप्रदा नूनं षष्ठी च कलहप्रिया ।
 सप्तमी स्थानदा भोग्या वृषं हलि तषाष्टमी । नवमी
 शस्यनाशाय दशमी भूतिदा सदा । एकादशी तथा
 कुर्त्याङ्गनं धान्यं मनोरथम् । द्वादशी प्राणसन्देहा
 सर्वशिङ्गा त्रयोदशी । चतुर्दशी पतिं हलि पञ्च द-
 शत्रेय निष्कला । अमायास्याष्टमी पथी रिक्ता च परि-
 वर्जयेत् । सौरिभीमदिने चैव कृपारम्भे धनक्षयः ।
 प्राजेषविष्णुतिथेषु पितृकरोत्तरेषु च । अश्विनी-
 यातपौष्णेषु मूलादितीन्दुमे तथा । वारे भाद्रपदशुक्ले
 च जीवे शीतकरे तथा । जम्बे स्त्रीगोमीन-
 युग्मे च कृपारम्भं शुभं विदुः । रेषाभ्यां
 पुष्यनेवेदोः चेतपालश्च पूजयेत् । सालहारोहलधरः
 स्रग्भय पूजितं हलम् । दध्याजग्नधुभिः श्रेष्ठं फा-
 लापञ्च प्रवेपितम् । कर्षं प्रावर्त्तयेत् प्राप्नोभूतनेन ह-

जेन च । हस्तान्वितव्यचन्द्रेषु ब्रह्मेन्द्रविष्णुशारङ्गे ।
 वायव्येन्द्रान्निभे चैव रोहिण्यामुत्तरासु च । वारे
 जीवन्मृगके च सोमे दिनकरे तथा । युष्मे युवतिगो-
 भीने शक्तं स्थाहीजवापनम् । राजमार्त्तशब्दे
 “प्राजेशमन्त्रयोत्तरादितमप्रामार्त्तशब्दे तस्याश्चनीपौष्पा-
 लुष्णमरीचयः शतभिषास्त्रातिविशाला तथा । जीश-
 केन्द्रसितेन्द्रनन्दनदने वारे स्थिरस्थोदये शस्यानां वपने
 भवन्ति जवने शक्ते तिथौ रोपणे । देवलः ‘शुद्ध-
 सोमसूर्यशुक्लाः श्वेत्यः सव्यत्कराः शुभाः । धर्मा-
 भूमिपुत्राश्च न भवन्ति फलप्रदाः । हन्ति मेघः पान्
 सव्यान् स्वभावेनाथ उच्चिकः । कर्कटे न भवेत् सौख्यं
 लब्धायां न प्ररोहः । केसरी यस्यवाती स्यात् पार्थि-
 वोपद्रवं धनुः । मकरे चैव कुम्भे च भयमेव विनिर्दि-
 शेत् । गोक्षीमन्त्रयमीनेषु शस्यं सम्पद्यते महत् ।
 प्रशक्ते चन्द्रतारे च शुचिः शुक्ले न वाससा । स्नात्वा ग-
 न्धैश्च पुष्पैश्च पूजयित्वा विधानतः । पृथ्वीञ्च पङ्कजं
 पूजयित्वा प्रजापतिम् । अग्निं मर्दन्निष्पीक्य दीयते
 भूरिदक्षिणा । कृष्णौ हयो नियोज्यौ नयनीतैर्वृतेन
 वा । सुखपाशं तयोर्निष्पात् फालापं कनकैः स्यूते ।
 उत्तराभिमुखो भूत्वा क्षीरेषार्घ्यं प्रदापयेत् । ततः शुभ-
 करः श्रीमान् कृषिकर्म समाचरेत् । यज्येज्जन्मशृङ्गश्च
 क्षुरभग्नश्च वर्जयेत् । विकलं क्षिप्रलाङ्गुलं कपिलं हृष्यं
 तथा । हलप्रवाहणं कार्यं नीरुग्भिः कृषिकर्मकैः ।
 हलादिभिर्दण्डैः क्षेमं कुट्टनेन शुभं वदेत् । हृषभायदि स-
 क्षान्तिं तस्य विज्ञप्रदा भवेत् । कृषिरिति शेषः । “तस्मात्
 सर्वप्रयत्नेन निर्व्विघ्नं कारयेत् सदा । एका जयकरी
 रेखा तृतीया चार्धदायिका । पञ्चमी या भवेद्देखा
 बहुशस्यफला हि सा । अतर्ज्जुं न कर्त्तव्यं महा-
 दोषस्ततोभवेत् । संप्रजगन्निं द्विजं देवं कृष्यां हलप्रय-
 त्तनम् । हेमनिर्दण्डं फालापं क्षिप्ररेखां न कारयेत् ।
 अर्त्तव्या वसव्येन्द्रः पृथूरासः सचन्द्रमाः । पराशरो-
 नलभद्रः सर्वविघ्नप्रशान्तये । इहे प्रागाहृषभाणे त्व
 कृष्णं चतुपद्यते यदि । स्टहिण्यो ज्ञियते तस्य ततोऽग्नेश्च
 भयं भवेत् । साङ्गलं भिद्यते चापि प्रभुस्तत्र विन-
 यति । ईगान्त्रोयदा कर्त्तुः संगयो जीवितस्य च ।
 सुतनाभोयुगामङ्गे समीने ज्ञियते सुतः । समीने यो-
 क्तवन्मनाकण्डो । “धोक्ताच्छेदे त्व व्यासहः यस्यहानिश्च
 जायते । इहे प्रवाहृषभाणे त्व गौरेकः प्रपतेद्यदि ।

प्रपतेन्मुक्तमात्रस्तु बन्धनं च प्रपद्यते । च्चरातिशार-
 रोगेण कृषिभङ्गं विनिर्दिशेत् । प्रवाहृषक्तमात्रस्तु ततो-
 गोः प्रपतेत् यदि । वत्सानीदेन भर्त्सेत् तदा शस्यं चत-
 र्युषम् । हेमशार्त्तविलप्रस्य बीजसोद्यतः शुचिः ।
 इन्द्रं चित्ते निधायाथ स्वयं सुष्टितयं वपेत् । कत्वा-
 चान्धोन्यप्रोत्साहं कर्षको हृष्टमानसः । प्राङ्मुखः
 कलसं गृह्य हसं मन्दसुदीरोत् । त्वं वै बहुन्वरे सीते !
 बहुपुष्पफलप्रदे ! । नमस्ते मे शुभं नित्यं क्षपिं मेधा-
 शुभे ! कष्ट । रोहन्तु सर्वशस्यानि काष्ठे देयः प्रवर्षतु ।
 कर्षकास्तु भयन्यय्या धान्येन च धनेन च स्नाह्य ।
 जत्यरत्नाकरे ब्रह्मपराशम् “चैत्रे च ज्येष्ठपक्ष्यां
 काशीरा च रजस्वला । नित्यं भवति तस्मात् सां कत्वा
 शैलमयी स्थियम् । अभ्यङ्गयस्त्रैवेदीः पूजयेत् दिन-
 तयम् । पुष्पालङ्कारधूपैश्च गोरसं यजेयति च” । का-
 शीरा पृथी । “अष्टमप्राञ्च ततः स्नाथ ताभिरेव गृहे-
 गृहे । सुस्नाताभिः मङ्गलार्चनार्चिःपत्नीभिरेव च ।
 अनन्तरं द्विजैः स्नाथ सर्वपुत्रयुतेर्जलैः । गन्धैर्दीपै-
 र्वाद्या रत्नैः फलैः सिद्धार्थकैश्च । स्नापयित्वा च तां
 देवीं गन्धैर्मात्यैश्च पूजयेत् । तद्विवेदतः पटन्तु प्राशितव्यं
 गृहे गृहे । अतः परं स्नाता गर्भं गृह्णाति गृहमेदनी” ।
 तथा “ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च काश्यापः सुरभी गृहे ।
 इन्द्रः प्रचेताः पर्जन्यः शेषचन्द्रार्कवज्रयः । यजदेवे
 हलं भूमिर्हृषभो रामलक्ष्मणी । रघोद्गी. जानकी
 सीता युगं गगनमेव च” सीता लाङ्गलपङ्कतः ।
 युगं युगकण्ठम् । “एते द्वाविंशतिः प्रोक्ता प्रजानां
 पतयः शुभाः । गोमङ्गले तु संप्रज्याः कृष्यारम्भे
 महोत्सवे । अर्घ्यैः पुष्पैश्च धूपैश्च साल्यै रत्नैः
 पृथक्पृथक् । इहेन वाहृषङ्गमिं स्वयं स्नातः स्व-
 कृतः” । तथा । “तस्मा बीजन्तु तल्लैश्च भोज्यं वा-
 न्यैः सह” । बीजवपनं प्राजापयतीर्थेन यथाहृष्टा-
 रीतः “फनिवायाः पश्चात् प्राजापयमावपनं हो-
 मतर्पणे प्राजापयत्वेन कृष्यात्” इति । होमतर्पणे लाल-
 होमसनकाटितर्पणे । राजमार्त्तशब्दे पराशरः “नित्यं
 दशहले लक्ष्मीनित्यं पञ्चहले धनम् । नित्यञ्च लिङ्गं
 भक्तं नित्यमेकहले ऋणम्” । “वैशाखे वपनं चैव
 मध्यमं रोहिणोरथी । अतः परं क्षिप्रवपनं न जातु व्या-
 वये शुभम्” । ज्योतिषे “पूर्वमाद्रपदा मूलं रोहि-
 ण्युत्तरफल्गुनी । विषाखा शतभिषा या धः-

न्यानां रोपणे वरा । सदोक्षा रजनीं नीलीं पुन-
विशैर्विबुधते । स्वयं जाते पुनस्ते द्वे पालयन्तव
दुहति । आरामे गृहमध्ये वा मोक्षात् सर्पमावपत् ।
पराभवं रिपोर्वाति भसाधनघनक्षयम् । निशा नीली
पलाशय चिह्ना श्वेतापराजिता । कोविदारय सर्वत्र
सर्पं निहन्ति मङ्गलम् । निशा हरिद्रा । कोविदा-
रकोरक्तकाञ्चनः । “हेमाम्भसा वृक्षबीजं स्नातोम-
न्त्रेण रोपयेत् । वसुधेति सुसीतेति पुण्यदेति धरेति
च । नमस्ते शुभगे ! नित्यं दुर्भोऽयं यद्वर्तामिति । अ-
रिष्टागोकपुष्पागवक्त्रात्मप्रियङ्गवः । माङ्गल्याः पूर्व-
आरामे रोपणीया गृहेषु च । अश्वत्थमेकं पिचुमर्दमेकं
द्वौ चम्पको त्र्योपय केगराणि । तालाष्टकं श्रीफलस-
प्रक्षु पञ्चाश्वयापी नरकं न पश्येत् । दानरत्नाकरे
देवीपूराणम् “ये च पापा दुराचाराः शीतरुच्छेदका-
स्मिन् । तेऽश्वशीच्यादिनरके पच्यन्ते ब्रह्मणोऽटिनम् ।
वृतास्ते जीव्यमानास्तु ब्रह्मघ्नाः कीर्त्तिता भुवि । तस्मिन्
देशे भयं नित्यं राजानो न चिरायुषः । न च नन्द-
त्ययं लोको यत्र श्रीफलभेदिनः । शीतरुर्विल्वः ।
“लिखित्वा लङ्गकेनापि मन्त्रं गच्छेत् पश्येत् । न व्या-
विकीटहिंसाणां भयं तत्र भवेत् कश्चित् । “सिद्धिः
प्रश्नतरङ्गतरङ्गितमृदुतरसभीरवभोद्वेगे श्रीमद्रामभ-
द्रपादाः कुगलिनः सस्रुतटे नानाशतसङ्ख्यवानराणां
मध्ये खरनखरपद्माङ्गलाङ्गूलं पवनसुतं वायुवेगं पर-
चक्रप्रमथनं श्रीमद्भूमन्तमाज्ञापयन्ति अमुकस्य्राखण्ड-
क्षेत्रे वाताभोष्मोग्नीश्वरीपाण्डुरगुण्डीधूनीश्वर-
तत्पाकृगराङ्गताफडङ्गलावानरामङ्गलामङ्गलमङ्गलादि-
रोगम् खण्डयत क्षणमपि विलम्बं मा चरत यदि
विलम्बं कारयत तदा युष्मान्शतखण्डं कारयामीति ।
घां घ्रीं घ्रीं श्रीरामाय नमः” । इति प्रसंगे पश्येत्
“क्षेत्रेऽसमायोगात् दृश्यन्ते फलसिद्धयः” शु०त०पु० ।
वा डीप् कपीत्यप्यत्र । स्वार्थे क कपिकाप्यत्र स्त्री ।
आधारे कि । भुवि २ । “क्षेत्रभूवाचकः शब्द” भा० ।
कृष्णशब्दे दृश्यम्

क्षपिक पु० कप-किकन् । फाले अम० कर्षके त्रि० ।

क्षपिजीविन् त्रि० क्षया जीवति जीय-णिनि । स्वयमस्वयं
वा कृतया क्षपित्या जीविमि स्त्रियां डीप् ।

क्षपिपराशर पु० क्षपिकर्त्तव्यताविधायकपराशरमतानु-
सारिनिबन्धभेदे ।

क्षपीवल त्रि० क्षपिरुच्यस्य वृत्तित्वेन वलच् दीर्घः । कर्षके
क्षपिजीविनि । “कञ्चित्पुष्टाः क्षपीवलाः” भा० स०५अ०
क्षप्कर पु० अश्वत्थं प्रातिपदिकम् । शिवे त्रिकाण्डशेषः
क्षष्ट त्रि० क्षप-कर्म्मणि क्त । १क्षतकर्षणे चेत्तादौ “क्षष्टजा-
नाभोषधीनां जातानां च स्वयं वने” मनुः क्षष्टपच्यः
भावे क्त । २कर्षणे न० “न प्रदोष्यः क्षष्टफलं क्षेत्तमन्त्रेण
कारयेत्” या० । ततः दृढा० भावे इमनिच् क्तोरः ।
क्षष्टमन् कृष्टत्वे कर्षणे पु०

क्षष्टपच्य त्रि० क्षष्टे क्षेत्वे स्वयमेव पच्यते पच-कर्म्मकर्त्तरि
क्यप् । क्षष्टक्षेत्रे-स्वयमेव पच्यमाने धान्यादौ “न क्षष्ट-
पच्यमश्रीयादक्षष्टपच्यकालतः” भाग० ७।१२।१७।
यानपस्यधर्म्मोक्तौ । शुद्धकर्म्मणि तु गत्यदेय “क्षष्टपाक्य
इति” सि० कौ०

कृष्टि पु० क्षप-कर्त्तरि क्तिच् भावे क्तिन् वा । १पण्डिते अमरः
२जनमाले निरु० “मानुषीणामेकः क्षष्टीनामभयत् सङ्गा-
वा” ऋ० ६।१८।२ “विज्ञानमन कृष्टयः” ऋ० ८।६।४ ।
“क्षष्टयः प्रजाः” भा० “क्षष्टीनां विचर्षणिः” ऋ० ६।४५।१६
३कर्षणे स्त्री० त्रिका० ४आकर्षणे च

कृष्टीस त्रि० क्षष्टे क्षेत्वे ण्यः । क्षतकर्षणक्षेत्रे-क्षतवपने
क्षोपध्यादौ “यस्या याम्याश्चेह तथा क्षष्टीपाः पतिताश्च-
याः । अकण्टकाः कण्टकिनी गन्धर्वपरसान्विताः” भा०
आ० ८८अ० ।

कृष्ण पु० क्षप-नक् । भगवतोऽवतारभेदे वासुदेवे १देवकी-
नन्दने । “क्षपिर्भूवाचकः शब्दः पञ्च निर्वृतिवाचकः ।
तथोरैक्यं परं ब्रह्म क्षणित्यभिधीयते” इत्युक्ते २परब्र-
ह्मणि, ३वेदव्यासे, ४अर्जुने मध्यमपाण्डवे च । क्षण-
वर्णत्वात् ५कोकिले, विष्वः ६काके, मेदि० करमर्द्धके
(करमचा) ७वृक्षे, शब्दर० ८नीले, वर्णे ९तद्वर्तित त्रि०
अमरः १०कालाशुर्वाणि राजनि० । ११अशुभकर्म्मणि च
न० क्षणकर्मा अमरः १२द्रौपद्यां, १३नीलोद्वले, १४पि-
पल्यां, १५द्राक्षायां, स्त्री मेदि० १६नीलपुनर्नयायाम्,
१७क्षणाजीरके, १८गाम्भाय्या १९कटुकायाम्, २०सावि-
राभेदे २१राजसर्पे, राजनि० २२पर्वदां, भायप्र० ।
२३काकोल्यां, २४सोमराज्याश्च स्त्री टाप् जटा०क्षण्यवर्ण-
त्वाच्च तासां तथात्वम् २५वनभेदे न०क्षणधनशब्दे विवर्तितः ।
२६नीलाञ्जले, २७लौहे, २८मरिचे च पु० जटाधरः ।
तत्र भगवदवतारविशेषः “अथ भाद्रपदे सावि क्षणा-
दभ्यां कलौ युगे । अष्टादशतिसे जातः क्षणोऽसौ देव-

कीदृशः" ब्रह्मणः । यः च कश्यपादितो । तौ
च वरुणस्य गोहरणात् ब्रह्मणः शपेन गोपालत्वशपतः ।
यथाह हरिवं ५६ अ०
“इत्यम्बुपतिना प्रोक्तो वरुणेनाहमभ्युत ! । गवां का-
रणतत्त्वज्ञः कश्यपे शप्यमानः जम् । येनाग्नेन कृता गावः
कश्यपेन महात्मना । स तेनाग्नेन जगतीं गत्वा गोपत्य-
मेष्यति । या च सा सुरभिर्नाम अदितिश्च सुरारणी ।
उभे ते तस्य वै भार्ये सह तेनैव यास्यतः । ताभ्यां
सह स गोपत्ये कश्यपो भुवि रंक्षते । तदस्य कश्यपस्या-
ग्नस्तो जमा कश्यपोपमः । वसुदेव इति ख्यातो गोपु ति-
ष्ठति भूतले । गिरिगोर्ध्वो नाम मधुरायास्त्वदूरतः ।
तत्रासौ गोपभिरतः कंसस्य करदायकः । तस्य भार्या-
हयञ्चैव अदितिः सुरभिस्तथा । देवकी रोहिणी चैव
वसुदेवस्य धीमतः । तत्रावतर लोकानां भवाय मधुसू-
दन ! । जयाशीर्वचनैस्त्वेते वर्डयन्ति दिवौकसः ।
व्यात्मानमात्मना हि त्वमवतार्य महीतले । देवकी रो-
हिणीञ्चैव गर्भाभ्यां परितोपय । तत् त्वं शिशुरेवाटौ
गोपालकृतलक्षणः । वर्डयस्व महाबाहो ! पुरा त्वं विक्रमे
यथा ॥ क्वाटयित्वात्मनात्मनं मायया गोपकूपया ।
गोपकन्यासहस्राणि रमयंश्चर मेदिनीम् । गाव ते र-
क्षिता विष्णो ! वनानि परिधावतः । वनमालापरिधिं
धन्या द्रव्यन्ति ते वपुः । विष्णो ! पद्मपलाशाक्ष ! गोपाल-
वसं तद्भूते । बाले त्वयि महाबाहो ! लोको बालत्व-
मेष्यति । त्वद्भक्ताः पुण्डरीकाक्ष ! तव चित्तवशानुगाः ।
गोपु गोपा भविष्यन्ति महायाः सतततनय । यने चार-
यतो गास्तु गोष्ठेषु परिधावतः । मज्जतो यसमायान्तु
रतिमाप्स्यन्ति ते भृगम् । जीवितं वसुदेवस्य भविष्यति
सुजीवितम् । यस्त्वया तात इत्युक्तः स पुत्र इति वक्ष्य-
ति । अथ वा कस्य पुत्रत्वं गच्छेथाः कश्यपादिते ।
का वा धारयितुं शक्ता विष्णो ! त्वानदितिं विना । यो-
गेनात्मसमुत्थेन गच्छ त्वं विजयाय वै” इति विष्णुः प्रति
ब्रह्मोक्तिः । ताभ्यां तस्योत्पत्तिकथा च तत्र ६० अ० यथा
“यदर्थं सप्त ते गर्भाः कंसं विनिपातितः । तन्तु गर्भं
प्रयत्नेन ररक्षुस्तस्य रक्षिणः । स तत्र गर्भवसतो वस-
त्यामेच्छया हरिः । समवत्त यशोदाऽपि गर्भे तदह-
रेव तु । विष्णोः शरीरजां निद्रां विष्णोः निर्देशकारि-
णीम् । गर्भकाले त्वसंपूर्णे अटमे मासि ते कियौ ।
देवकी च यशोदा च सुपवाते समं तदा । यामेव र-

जनीं विष्णुर्ज्योतिरुपलब्धे प्रभुः । तामेव रजनीं कन्या
यशोदातो व्यजायत । नन्दगोपस्य भार्येका वसुदेवस्य
चापरा । तत्त्वकालं हि गर्भिणी यशोदा देवकी
तथा । देवक्यजनयद्विष्णुं यशोदा तान्तु कन्यकाम् ।
सुहृत्तैर्ऽभिजिते प्राप्ते साङ्गरात्रे विभूषिते । सागराः
समकम्पन चेनुश्च धरणीधराः । जञ्जलुशामनयः शान्ता
जायमाने जनार्दने । शिवाः संपायुर्ज्वालाः प्रशान्तम-
भवद्भजः । ज्योतींषि व्ययकाशन जायमाने जनार्दने ।
अभिजिह्वा नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्वरी । सुहृत्तैर्
विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः । अय्युक्तः शाश्वतः
लण्घो हरिर्नारायणः प्रभुः । जायते भगवांस्तत्र नय-
मोहयन् जगत्” । ततोऽनतिदूरे
“वसुदेवस्तु तं रात्रौ जातं पुत्रमवोज्ज्वलम् । श्रीयत्न-
लक्षणं दृष्ट्वा युतं दिव्यैश्च लक्षणैः । उवाच वसुदेवस्तु
रूपं संहार वै प्रभो ! । भीतोऽहं देव ! कंसस्य तस्मादेवं
वदास्यहम् । मम पुत्रा हतास्तेन तव ज्येष्ठाऽम्बुजे-
क्षण ! । वैशम्पायन उपाच । वसुदेववचः श्रुत्वा रूपं
संहारद्वयुतः । अतुज्ञाय पित्रत्वेन नन्दगोपगृहं नय ।
वसुदेवस्तु संगृह्य दारकं जिप्रमेव च । यशोदाया गृहं
रात्रौ विवेश सुतयत्नतः । यशोदायाम्बुधिततस्तत्र नि-
क्षिप्य दारकम् । गृहीत्वा दारिकां ताञ्च देवकीशयने
न्यसत् । परिवर्त्ते कृते ताभ्यां गर्भाभ्यां भवयिष्यतः ।
वसुदेवः कृतार्थो वै निर्जगाम निवेशनात्” ।
यथा रूपेण तस्याभिर्भास्तथा रूपं भागं ० ५७ अ० वर्णयितुम्
“देवक्यां देवर्षिपत्न्यां विष्णुः सर्वगुणशयः । अति-
रासीद्यथा प्राच्यां दिगीन्दुरिव पुष्कलः । तमद्भुतं बाल-
कमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदाचक्रायुधम् । श्रीवत्सल-
रङ्गमल्लगोभिकौस्तुभं पीताम्बरं सान्द्रपथोदकीभणम् ।
महापैतृर्यशिरीटकण्डलस्त्रिणा परित्यक्तमङ्गकलन्तम् ।
उद्दामकाक्षप्रदकङ्कणादिभिर्धरोचमानं वसुदेवं येनत ।
सर्वस्य श्रीपुङ्गविलोचनो हरिः सुतं विन्दोऽमानन्द-
न्दुभिरता । कृपावतारोऽस्य ससुखोऽस्मृगसुता
द्विजैर्भ्योऽयुतमायुतो गवाम्” । इत्यादिभिरं वर्णयित्वा
“जन्म ते मय्यसौ पापोसा विद्याङ्गपुच्छदन ! । स-
सुहृजे भवक्षेतोः कंसादहमधीरधीः । उपसंहार विद्यास-
सदोक्तप्रमनोज्ज्वलम् । शङ्खचक्रगदापद्मत्रिधा जुष्टं
चतुर्भुजम् । दिवं यदेतत् स्वतर्भा निगमनो दद्यात्ता-
शं पुरुषः परो भवान् । विभर्त्ति, सोऽयं मम गर्भजोऽ-

दक्षो नृलोकरः विहस्यन् तत् । इत्थं देवक्याः प्रार्थने
तां सान्त्वयित्वा तस्य प्रोक्तं रूपधारणं तत्त्वैधोक्तं
यथा “इत्युक्त्वा तां हरिस्तूष्णीं भगवानात्ममायया ।
पितृोः संप्रश्रुतांश्च बभूव प्राकृतः शिशुः । “एवञ्च चतु-
र्भुजकम्पेणोत्पत्तायपि प्राकृतरूपत्वोक्त्या तस्मादनन्तरं
द्विभुजत्वमिति वैष्णवा कल्पन्ते । गीतायान्तु “तेनैव
कम्पेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो ! भव विश्वमूर्ते !” इति
भारतयुद्धकाले तस्य चतुर्भुजत्वकीर्तनात् चतुर्भुजत्व
मेवासीत् शङ्खचक्राद्यायुधभूत्यन्तेन प्राकृतत्वमिति
तु युक्तमवगम्यम् । तस्येदानीं जन्मसमयोनिरूप्यते
प्रायुक्तब्रह्मणः कलौ जातत्वाभिधानात् कलियुगण्यास्य
प्रादुर्भासः । यदि च एकैकमन्वन्तरे बह्वयः कल्पयः
सम्भवन्ति तथापि यस्मान्नैवैकमन्वन्तरे अष्टाविंशतिमे
सहस्रायुगे यः कलिस्तत्त्वैवाभिभूतः । तदापि ज्योतिर्निबन्धे
“उज्ज्वलाः शशिभौमचान्द्राग्रयोः लग्नं दृष्ट्वाभगो
जीवः सिंहतुलालिपुः क्रमवशात् प्रपोगनोराहयः ।
नैगायः समयोऽष्टमी बुधदिनं ब्राह्मर्क्षमल क्षणे श्रीकृ-
ष्णाभिधमस्युज्ज्वलमभूदाविः परं ब्रह्म तत्” अक्षर्या
विशेषपरागप्रस्थानकाले तस्याविर्भावोक्तेः तादृशसमय-
स्य च कलेः ६४० वर्षेषु गतेषु सम्भवः कलौ ततः
पञ्च तादृशसमयासम्भवात् । राजतरङ्गिण्यां च “गतेषु
पटसु साङ्गेषु त्रयधिकेषु च भूतले । कलेर्गतेषु वर्षाणाम्
भगन् कुरुपाण्डवाः” इत्यनेन कलेः ६५२ वर्षेषु गतेषु
तत्समकालीनयोः कुरुपाण्डवयोस्तत्पत्तिरुक्ता अतस्त-
स्यापि तत्कालोत्पत्तिकत्वम् ।

तदवतारचरितं च हरिवं० ४२ अ० वर्णितं यथा

“अपरः केशवस्तथा प्रादुर्भावो महात्मनः । विस्वा-
मी भागुरे कल्पे सर्वलोकहिताय वै । यत् शाल्वञ्च
मैन्दञ्च कर्म द्विविदमेव च । अरिष्टं दृष्ट्वा केशिं पुतनां
दैत्यदारिकाम् । भागं कवलयापीडं चानुरं सुष्टिकं
तथा । दैत्यान्नामुपदेहस्यान् रुद्रयागास धीर्यवान् ।
किञ्च बाहुसहस्रञ्च वाणस्याभुतकर्मणः । नरकस्य ह-
तः सह्यो यवनश्च महाबलः । जूतानि च महीपानां
सर्वरत्नानि तेजसा । दुराचाराश्च निहताः पार्थिवा
य महीतले” ।

तस्य च कृष्णवामना गीर्णे तथा नामकरणात् यथाह
भाग० १०, २८ “आसन् वरुणस्त्रयोहस्य सङ्घणतोऽनुयुगं
ततः । शुक्रो रक्तसाधोऽपीत इदानीं कृष्णतां गतः” इति

अपीतः श्याम इत्यर्थः भाग० ११ अ० युगावतारे हापरे
श्याममूर्त्तिरुक्तेः यथा “कृते गुह्यसद्वर्जजटिलो
बलकलान्वरः । कृष्णाजिनोपवीतान्नान् विभ्रह्ण्डक-
मण्डलू । तेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्वर्जस्त्रिमेखलः ।
हिरण्यकेशस्त्रयात्मा स्फुक्चुवाद्युपलक्षणः । हापरे
भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः । श्रीवत्सादि-
भिरङ्गैश्च लक्षणैरुपलक्षितः । नानातन्त्रविधानेन कला-
पि यथा शृणु । कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गोपाङ्गा-
स्तुपापदः । यज्ञैः संकीर्त्तनप्रार्थयैजनीह सुमेधसः” ।
अस्य तन्नामनिर्वाचनं च भा० उ० ६८ अ०

“कृपिर्भूवाचकः शब्दोऽथ निर्घृतिवाचकः । विष्णु-
स्तद्भावयोगाच्च कृष्णोभवति सात्वतः”

कल्पभेदेऽपि वैवस्वतमनोरथाविंशतिमे युगे युगे तस्याभि-
भावं व्यतप्य छा० उ० कल्पभेदादिप्रायेणैव “तद्वैतत् धोर
व्याङ्गिरसः कृष्णाम् देवकीपुत्राद्योक्तोवाच” इत्युक्तम् ।
वस्तुतस्तस्य भगवदवतारात् भिन्नत्वमेव तस्य धोरा-
ङ्गिरसशिष्यत्वोक्तेः परमेश्वरस्य तथात्वाकम्भवात् ।
अतस्तस्मान् २८ अपरस्त्रिमेव कृष्णगण्डस्य उक्तिः ।
“कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्त्तते । मङ्गीभवन्ति
राजेन्द्र! महापातककोटयः” पुरा० । अर्जुनस्य तन्नाम-
निर्वाचनं भा० वि० ४४ अ० । “कृष्ण इत्येव दशमं नाम
चक्रे पिता मम । कृष्णावदातस्य सतः प्रियत्वात् बालक-
स्य” च । व्यासस्य काष्णोत्तथात्वम् “योव्यस्य वेदांश्च-
तुरस्तपसा भगवान्दृष्टिः । लोके व्यासत्वमापदे काष्णोऽन्तु
कृष्णत्वमेव च” भा० आ० १०५ अ० । कृष्णस्येदम् अग्न-
काष्णं तत्सर्वस्वमिति वि० “काष्णं वेदमिमं विद्वान्
आवयित्वायमश्रुते” भा० आ० १०५ अ० उक्ते । अपत्ये तु इज्ज-
कापि तदपत्ये पुंस्त्री । चन्द्रहासकरप्रथमादिपञ्चद-
शकलाक्रियारूपे प्रतिपदादिदर्शनात्मकपञ्चदशतियात्मके
२० कालभेदे अर्द्धमासे “चन्द्रहृत्करः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रव्या-
त्मकः” ति० त० प० त्व० । इन्दुकलाद्यप्रकारः इन्दुगण्डे
६४ अ० उक्तः । तदुपलक्षिते ११ पितृयाने “शुक्लकृष्णे
गती ह्येते जगतां शाश्वते मते । एकया व्याख्या-
हत्तिमन्यथा वर्त्तते पुनः” गीता । पितृयाने च यथा
कृष्णपक्षसंबन्धसाध्या आतिवाहिकशब्दे ६५ अ० दर्शि-
तम् । “भूमीरात्रिस्तथा कृष्णः पञ्चमासा दक्षिणायनम्”
गीता । कृष्णपक्षाभिमानिनि पितृयानस्ये कर्मिणामति-
वाहके ईश्वरनियोजिते १२ देवभेदे आतिवाहिकशब्दे

विदतिः । ११ दूताद्युपार्जिते धने न० कृष्णजनशब्दे
अर्थशब्दे च विदतिः । कृष्णस्य भावः ध्वज् । कार्ण्य
नङ्गावेन० “कार्ण्यं कृष्णत्वमेव च” भा० व्या० १०५ अ० ।
इमनिच् । कृष्णिमन् तङ्गावे पु० “कृष्णिमानं दवानेन” ।
तल्, कृष्णता स्त्री, त्व कृष्णत्व, न०, कृष्णयस्य । “कृष्णाऽपि
शुद्धेरधिकं विधाहभिः” भावः । “अभिद्वय मरुच्छस्यान्
कृष्णमेवस्तिरोदधे” रघुः । १४ नेत्रगतेऽंगभेदे अक्षिशब्दे
विदतिः । १५ कृष्णसारशब्दे पुंस्त्री० “एषः कृष्णः स
कीर्तितः” छन्दो० प० । कृष्णाजिनम्

कृष्णक पु० कृष्णप्रकारः स्थूला० कन् । १ कृष्णसर्पमे व्यु-
त्कम्पितं कृष्णाजिनम् कन् अजिमानत्वादुत्तरपदलोपः ।
अनुत्कम्पिते २ कृष्णाजिने न०

कृष्णकन्द न० कृष्णः कन्दोऽस्य । रक्तोत्पले त्रिका०
कृष्णकर्कटक पुंस्त्री नित्यकर्म० । कर्कटभेदे सुश्रुतः ।
“कृष्णकुम्भोरकर्कटकृष्णकर्कटश्च शुमारप्रभृतयः पादिनः”
सुश्रुते पादिजलचरोक्तौ

कृष्णकर्मन् न० कर्म० । १ हिंसादिनिप्रदिकर्मणि । व० व० ।
२ तदुक्ते पापाचारिणि लि० अमरः ३ द्रव्यस्य कृष्णतास-
म्पादके क्रियाभेदे स च सुश्रुतेन दर्शितो यथा “यद्य-
द्रव्यस्योपश्रयकामभवन्तीत्युपक्रमे “दारुणकर्मचारक-
र्माग्निर्कर्म कृष्णकर्म पाण्डु कर्म” इत्याद्युक्ता । “दुष्ट-
त्वाच्च युक्तानां कृष्णकर्म हितं पुनः इति” तस्योपयोगो-
दर्थितः । कृष्णेऽर्पितं कृष्णार्पितं कर्म० । २ परमेश्वरा-
र्पिते कर्मणि न० व० व० ४ तदुक्ते लि० स्त्रियां वा ङाप् ।

कृष्णकलि पु० कृष्ण इव चट्टाला कलिः कलिकाऽस्य । खना-
मख्यति पुष्पप्रधाने वृक्षे । [स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
कृष्णकाश पुंस्त्री नित्यकर्म० । (दाडकाक) काकभेदे हारा०
कृष्णकापोती स्त्री ओषधिभेदे सुश्रु० । “अथोषधीष्व्याख्या-
स्यामः” इत्युपक्रमे “अतकापोती कृष्णकापोती” इत्यादिना
विभज्य तदुपधागप्रकारोदशितो यथा । “गोनस्यजगरी-
कृष्णकापोतीनां सनस्यसृष्टि खण्डयित्वा क्षीरेण पि-
पाच्याभिस्राव्य” इत्याद्युक्तं सुश्रु० तस्या लक्षणमोषधि-
शब्दे १५.६३ पु० उक्तम् ।

कृष्णकाय पुंस्त्री कृष्णकायोऽस्य सङ्घिषे शब्दचि० । जाति-
त्वेऽपि योषधत्वात् स्त्रियां न ङीप् किन्तु टाप् ।

कृष्णकाष्ठ न० कृष्णं काष्ठमस्य । कालागुरुणि राजनि०
कृष्णकीहल पु० कृष्णकस्य कृष्णकर्मणः अहं वितर्कं वाति
ला-क । दूतकारिणि त्रिका० ।

कृष्णगङ्गा स्त्री नित्य० । कृष्णवेण्यां नदीभेदे राजनि० ।
कृष्णगतरोग पु० नेत्रावयवभेदकृष्णगतरोगभेदे । तद्विज्ञा-
नादि सुश्रुते उक्तं यथा ।

“अथातः कृष्णगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
यत्प्रथमं शुक्रमध्यात्रणं वा पाकात्ययरायजका तथैव ।
चत्वार एतेऽभिहितः विकाराः कृष्णाऽन्याः संप्रकृतः
पुरक्षात् । निमग्नरूपं हि भवेत्, कृष्णे सूक्ष्मेव विद्धं
प्रतिभाति यद्वा । स्त्रावं कवेदुष्णमतीथ रुक् च
तत्प्रथमं शुक्रमुदाहरन्ति । दृष्टेः समीपे न भवे-
त्तु यच्च न चापगाढं न च संप्रवेदि । अवेदनायस्य
च युग्मगुक्तं तत्सिद्धिमाप्नोति कटाचिदेव । सितं यदा
भार्यासितप्रदेशे स्यन्दात्मकं नातिरुग्ण्युक्तम् । विज्ञा-
यसीयाभ्यदन्नातुकारि तदप्रथमं साध्यतमं वदन्ति । ग-
म्भीरजातं बहुलञ्च शुक्तं चिरोत्थितञ्चापि वदन्ति कृ-
च्छम् । विच्छिन्नस्य च विगताहतं या चमं सिरासक्त-
मष्टिकृच्च । द्वित्यमृतं लोहितमनतस्य चिरोत्थितञ्चापि
विपर्ययनीयम् । उष्णाशुपातः पिष्टका च कृष्णे यस्मिन्
भवेत्तु हनिमञ्च शुक्लम् । तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति कैचि-
दन्यच्च यत्तिरिपरिचलत्यस्य । संख्याते चेतनभेन
सर्वदोषेण यस्यासितमण्डलन्तु । अजापुरीप्रप्रतिभो
रजाशान् सलोहितो लोहितपिक्विलासः । यिदायं
कृष्णं प्रचयोऽभ्युपेति तद्वाजकाजातमिति व्यवस्थेत्” ।
कृष्णगति पु० कृष्णा गतमेतिस्यनमस्य । कृष्णार्त्तनि यज्ञो
तस्य गमनस्थानस्य तद्वत्त्वा कृष्णाप्राप्ते स्तस्य तथात्वम् ।
“यद्ये स तदा गर्भः कश्चे कृष्णगतिप्रिया” भा० व्यासो
२५ अ० ।

कृष्णगन्ध पु० कृष्ण उद्यो गन्धोऽस्य । गोभाजनवत्त्वे राजनि०
कृष्णगर्भे पु० कृष्णगर्भोर्गर्भोऽस्य । कर्पणं राजनि० ।

कृष्णगिरि पु० नित्यकर्म० । नीलगिरौ

कृष्णगोधा कृष्णः गोधेव । कीटभेदे । “सूक्ष्मोद्वेगः कृष्ण-
गोधा यस्य कापायवाधिकः” सुश्रु० कीटशब्दे विदतिः ।

कृष्णग्रीव लि० कृष्णा ग्रीवा यस्य । कृष्णवर्णं तस्ये ।

कृष्णग्रीवधाम्नेयः यजु० २४.२, “कृष्णग्रीवः सितकञ्चोऽ-
स्त्रिगन्धर्वं ऐन्द्राग्नाः” इत्यादि अश्वमेधायपशुविधे-
षोक्तौ । “अथेतर्कोहितपर्यन्तः कृष्णग्रीवस्तद्विद्वान् तः ।
त्रियस्य परिवोभातुः सन्ध्यारागमथावृणोत्” हरि०
१०५ अ० । २ नीलकण्ठे भट्टादिव पु० ।

कृष्णचक्षुः पु० कृष्ण चक्षुरस्य कम् । चणके राजनि० ।

कृष्णचन्दनं न० कृष्णप्रियं चन्दनम् गा० त० । हरिचन्दने
श्वेतचन्दने गन्धिः० [भाङ्गादकृत्यासयात्वम् ।

कृष्णचन्द्र ५० कृष्णचन्द्र इव । वासुदेवे तस्य चन्द्रान् भक्तानां
कृष्णचर ५० कृष्णस्य भूतपूर्वः चरट् । भूतपूर्वकृष्णसम्ब-
न्धिनि गथादौ

कृष्णचूडा स्त्री कृष्णस्य चूडा इव चूडाऽस्य । स्वनामख्याते
पुष्पदन्ते । स्वार्थे क अत इत्थम् । तत्त्वार्थे राजनि० ।

कृष्णचूडिका स्त्री कृष्णचूडाऽयं यस्याः कप् अत इत्थम् ।
शुभ्रायां राजनि० । [राजनि० ।

कृष्णचूर्णं न० कृष्णं तद्वर्णं चूर्णम् । लौहसले (लोहार गु)

कृष्णजटा स्त्री कृष्णजटा यस्याः । जटामांस्याम् रत्नमा०

कृष्णजीरक ५० निव्यकर्म० । कालवर्णं जीरके (कालजीरे)

अमरः “कृष्णः कफशोथघ्नो जीर्णज्वरविनाशनः ।

चक्रुप्रो वक्षिणदुपाही कृष्णजीरक ईरितः” राजनि०

कृष्णतण्डुला स्त्री कृष्णतण्डुलोयस्याः । कर्णस्फोटल-
तायां राजनि० । [गजदमा० ।

कृष्णताम्रं न० “यस्मैवर्णेन” पा० कर्म० । गोभीपचन्दने

कृष्णतार ५० स्त्री कृष्णतारकृति कव-अण् उप० स० । कृष्ण-

सारम्भे हरिणमात्रे च राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

कृष्णविष्टता स्त्री निव्यकर्म० । (कालतेचोडी) विष्टता-
भेदे जटा० । [इक्षरीष्टके स्त्री राजनि० टाप् ।

कृष्णदन्तं वि० कृष्णा दन्तायस्य । कालवर्णदन्तयुक्ते २का-

कृष्णदेह ५० स्त्री कृष्णदेहोऽस्य । भ्रमरे सारस्वतः स्त्रियां ङीप्

कालवर्णदेहान्विते वि० कर्म० । कालवर्णं देहे ५०

कृष्णद्वैपायन ५० द्वीपे यमुनाद्वीपे भवः फक् द्वीपोऽयं

जन्मभूमिर्वायस्य प्रजापत्यस्य कर्म० । वेदव्यासं तस्य यमुना-

द्वीपोत्पत्तिकथा भा० आ० १०५ अ० ।

“धर्म्मयुक्तस्य धर्म्मार्णं पितरासीत्तरी मम । सा कदा-

विदहं तत्र गता प्रथमयौवना । अथ धर्म्मपदां श्रेष्ठः

परमर्षिः पराशरः । आजगाम तर्हि धीमांस्तस्मिन्

यमुनां नदीम् । स तार्थसाधो यमुनां भासुमेत्याब्रवी-

त्तदा । सान्त्वयं सुनिश्रेष्ठः कानासौ मयुरं वचः । तमहं

शपथीता च पितुर्गता च भारत । यरेरुलभैरुक्ता न

पृथास्थितुमुद्यते । अभिभूय स मां बालां तेजसा वश-

मानयत् । तमसा (कुञ्जटिकाया) लोकसाष्टय नौगता-

मेव भारत । सत्सङ्गान्धो महाभासीत्युरा मम जुगुप्-

सितः । तमपास्य शुभं गन्धमिमं प्रादात् स मे सुनिः ।

ततो मामाह स सुनिर्गर्भस्तुष्टय सामकम् । द्वीपेऽस्या

एव सरितः कन्यैव त्वं भविष्यसि । पाराशर्यो महा-

योगी स बभूव महान्दपिः । कन्याएतो मम पुरा द्वैपायन

इति श्रुतः । योव्यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवान्दपिः । लोके

व्यासत्वमाभेदे काष्ण्णात् कृष्णत्वमेव च । सत्यवादी शम-

परस्तपस्वी दग्धकिल्बिषः । सद्योत्पन्नः स तु महान् सह

पिता ततो गतः” । “सुत्वा तु सर्पसत्वाय दीक्षितं जन-

मेजयम् । अभ्यगच्छदधिर्बिहान् कृष्णद्वैपायनस्तदा ।

जनयामास यं काली गङ्गाः पुत्रात्पराशरात् । कन्यैव

यमुनाद्वीपे पाण्डवानां पितामहम् । जातनात्वञ्च यः

सद्य इष्टं देहमवीदधत् । वेदांश्चाधिजगे साङ्गान् सेति-

हासान्महायशाः । यद्वैति तपसा कश्चिच्च वेदाध्ययनेन

च । न व्रतैर्नैषवासैश्च न प्रमत्या न मनुना । विद्या-

सैकं चतुर्धा यो वेदं वेदविदावरः । परावरज्ञो ब्रह्मर्षिः

कविः सत्यव्रतः शुचिः । यः पाण्डुं धृतराष्ट्रञ्च

विदुरं चाप्यजीजनत् । शान्तनोः सन्ततिं तन्वन्

पुण्यक्रीर्त्तिर्महायगाः” ।

“मातृनियोगाद्धर्मात्मा गाङ्गेयस्य च धीमतः । क्षेत्रे विचि-

त्तवीर्यस्य कृष्णद्वैपायनः पुरा । त्वीनम्नीनिव कौरव्यान्

जनयामास वीर्यवान् । उत्पाद्य धृतराष्ट्रञ्च पाण्डुं वि-

दुरमेव च । जगाम तपसे धीमान् पुनरेवाश्रमं प्रति” ।

“कृष्णद्वैपायनाज्जज्ञे धृतराष्ट्रो जनेश्वरः । विचित्रवीर्य

क्षेत्रे च पाण्डुयैव महाबलः । धर्मायुक्तगलो धीमा-

न्मेधावी धूतकल्मषः । विदुरः शूद्रयोनी तु जज्ञे द्वै-

पायनादपि” । भारते नानास्थाने

“कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं विभुम् । कोहान्यः

पुण्डरीकात् महाभारतकृतं भवेत्” विष्णुपु० । तस्य विष्णो

रवरतारत्वकथा भाग० “ततः सप्रदशे जातः सत्य-

यत्यां पराशरात् । चक्रे येदतरोः शाखा द्वापरे सोऽल्प-

मेधसः” । व्यवतारगज्दे ४२२ पृ० विहतिः । कृष्णोति द्वैपा-

यनेति च तस्य नामद्वयम् कर्म० कचिदेकनामताऽपि ।

“द्वैपायनेन कृष्णेन भगवे वारणायेते” भा० स० ७६ अ० ।

“काष्ण्णात् कृष्णत्वमेव च” “काष्ण्णं वेदमिमं शृणु” इति

च व्यस्तप्रयोगः । “तमहमरागमदृष्ट्वा कृष्णद्वैपायनं

वन्दे” वेणीस० । प्रागुक्तभारते च समस्तप्रयोगः

कृष्णधत्तू (धूस्तू) र ५० कर्म० (कनकधत्तरा) दृक्भेदे ।

“सितनीलकृष्णलोहितपीतधूमराश्च सन्नि धत्तूराः ।

शामान्यगुणोपेतास्तेषु गुणाद्व्यस्य कृष्णकुसुमः स्यात्”

राजनि० । धत्तूरशब्दे तत्सामान्यगुणा भावप्र० उक्तावस्था

“वत्तूरो मदधर्माग्निवातकृष्णरक्तुवत् । कपायो म-
धुरास्तो यूकानिष्ठाविनाशकः । उष्णो शुर्वर्णश्रेष्ठ
कण्डूकृमि विषापहः” ।

कृष्णधन न० कर्म० । दूतादिभिरर्जिते धने । अथगच्छे
२६७ पृ० विवर्तितः । “पार्श्विकदूतचौर्याम्” प्रतिरूपकसा-
हस्यैः । छेनोपार्जितं यच्च तत्कृष्णं स्वसदाहृतम्”
विष्णुसं० । “पार्श्विकः अपातस्य पाततास्थापनम्” प्रा० वि०

कृष्णपक्ष पु० कर्म० । चन्द्रस्य कलाह्लासकरे प्रतिपदादि-
दर्शने पञ्चदशतिथ्यात्मके काले । तत्र (चान्द्रे) पक्षा-
यम्भी मासे शुक्लपक्षौ क्रमेण हि । चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः
कृष्णचन्द्रश्चात्मकः । पक्षत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्च-
दश स्युताः । दर्शिताः कृष्णपक्षे ताः पूर्वभागाच्च शु-
क्लपक्षे” ति०त० पट० लि० ग्रन्थतम् । “रावणेन हृता सोता
कृष्णपक्षे सिताक्षरी” महाना०

कृष्णपटो स्त्री कृष्णौ पाटौ यस्याः कृष्णप० डीप् अन्त्यलोपः
पञ्चावच । कालपादयुक्तायां स्त्रियाम् । [रत्नमा०
कृष्णपर्यायि स्त्री कृष्णं पर्यायशब्दाः । कालतलस्याम् ।
कृष्णपवि पु० पूयते प्र० शोभे इन् पविः पन्थाः “पन्था वतेन
शुध्यति” इत्युक्तेः पयोवातभिक्षुशुद्धित्वनपेक्षणात्
तथात्वम् कृष्णः पन्था यस्य । यज्ञौ “पृथिव्यां कृष्ण-
पविरोपधीर्भवन्ते” ऋ० ७, ८, २ । “कृष्णपविः कृष्ण-
वर्त्माग्निः भा० [फलमस्य । करमहे रत्ना०

कृष्णपाक पु० पच्यते इति पाकः फलं कृष्णः कृष्णवर्णः पाकः
कृष्णपाकफल पु० कृष्णपाकरूपं फलमस्य । करमहे अमरः
कृष्णपिङ्गल लि० “वर्णोऽग्नेन” प्रा० कर्म० । कालपिङ्गलवर्ण
शुक्ते “अतः सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कालपिङ्गलम्” यज्ञो-
पस्थानमन्त्रः । तस्यापत्यम् इज् । कर्णपिङ्गल तप-
त्ये बभूव्ये उपका० अत्यगल्देन हन्ते अहम्भे च वा तस्य
लक्ष् । कृष्णपिङ्गलास्तपत्ये पु । २७ गौर्यां स्त्री० त्रिका०
कृष्णपिङ्गलोत्तक पु० नित्यकर्म० । कृष्णपिङ्गलीरभेदे रत्न-
माना कृष्णपिङ्गलीरोऽप्यत्र ।

कृष्णपिप्पली स्त्री नित्यकर्म० । पिप्पलीकाभेदे वृक्षा-
रोहिपिप्पलीकायां (काठपिप्पली) राजनि०

कृष्णपृष्ठ पु० कृष्णं पृष्ठमस्य । कृष्णचतुरे राजनि० २ मि-
थुवृक्षे स्त्री डीप् शब्दच०

कृष्णरक्त पु० कृष्णं रक्तमस्य । करमहे (रक्तच) वृक्षे २ सो-
मराज्यां स्त्री टाप् अमरटीकायां भरतः [हिन्दुको०

कृष्णफलपाक पु० कृष्णः फलरूपः पाकीयस्य । करमहे

कृष्ण(व)वल्लभ पु० “वर्णोऽग्नेन” प्रा० कर्म० । कालपक्षे तत्र
२ तदुक्ते लि० “अग्नेने पार्श्वमहिने कृष्णव(व)ल्लभे
आविके” कात्या० २२, ४, १७, कृष्णधनलादयोऽप्यत्र ।

कृष्णभूम पु० कृष्णा भूमिर्यत्र अच् रुमा० । कालवर्ण-
स्तिकायुक्ते देशे हेम०

कृष्णभूमिज लि० कृष्णाया भूमेर्जायते जन-ड । कालवर्ण
वृत्तिकात् उत्पद्ये २ गोमूत्रिकाटये स्त्री राजनि०

कृष्णभेदा(दी) स्त्री कृष्णोऽग्नेर्भेद । खण्डोऽस्याः डीप्
कटुकायां (कट्की) वृक्षे राजनि० या गौरा० डीप् ।
तत्पार्थे अमरः

कृष्णमण्डल न० कर्म० । “नेत्रावयवभेदे । नेत्रायामत्रिभा-
गात् कृष्णमण्डलवृत्त्यते । कृष्णात् सप्तमभागां तु वृष्टिं
वृष्टिविशारदाः” सुश्रु० । भीमसेनादिवत् उत्तरपदलोपे
कृष्णमप्यत्र तदभिप्रायेणैव कृष्णादिति सुश्रुतोक्तिः

कृष्णमल्लिका स्त्री कृष्णा कृष्णप्रिया मल्लिकेश । कृष्णार्जके
(कालतलकी) वृक्षे राजनि० ।

कृष्णमत्स्य पुंस्त्री नित्यकर्म० (कालवर्ण) इति ख्याते मत्स्य
भेदे “पाठीनपाठलाराजीवपर्वि गोमत्स्यकृष्णमत्स्य यागुष्ठा-
रसरत्न सङ्घट्टं प्रवृत्तयो नादेयाः” सुश्रुतः स्त्रियां डीप्
कृष्णमुख लि० कृष्णं मुखमास्यमपवा यस्य स्त्रियां वा डीप्
१ कृष्णवर्णं सुखयुक्ते २ कालाये च “स्तनयोः कृष्णमुखता
रोमराज्यदृग्मस्तथा” गर्भलक्षणं सुश्रुतः ३ वानरभेदे
पुंस्त्री० स्त्रियां जातित्वात् डीप् । ४ दानवभेदे “महत्त-
पात् कृष्णमुखः कृष्णश्चैव महोदरः” हरिश्च० २४० च०
दानवोक्ती । कृष्णवदनादयोऽपि पृथोक्तार्थे लि०

कृष्णमुक्त पु० नित्यकर्म० । मुक्तभेदे तद्धेतुणादि भावप्र०
उक्तं यथा

“सुहृन्मूर्धोराध्यानाकारित्वमन्यधेदलापिकेया नतु सर्वथा
एतोरपि किञ्चिदाध्यानाकारित्वात् तत्र सुहृदस्य गुणाः
सुहृदलो लघुर्धा डी कपधित्तरसो हिमः । स्वादरत्नानि-
लो जेलप्रो ज्वरधो वभजस्तथा । हृत्तो वज्रविधः श्यामो
हरितः पीतकस्तथा । श्वेतो रक्तश्च तेषाम्नु ध्रुवः पर्वो
लघुः स्मृतः । सुश्रुतेन पुनः प्रोक्तो हरितः प्रवरो शुभैः ।
चरकादिभिरप्युक्त एव एव गुणाधिकः” ।

माधववामनपुराणैर्जित राजनि० तस्य पर्यायशब्दा नान्यदस-
न्तकाद्ये चैवमासे सुगङ्गादेशोत्पत्तिरवसंभवा ततोऽदेयादा
नीयान्त्र देभेऽपि तस्योत्पादना एवमन्यत्र कालेऽपि ।

कृष्णमूला स्त्री कृष्णं मूलमस्याः डीप् । शारिषाभेदे । राजनि०

कृष्णमृग पुंस्त्री नित्यकर्म्म० । (कावसार) कृष्णसारवृत्ते
“इहान् कृष्णमृगांश्चैव मेध्यादन्यान् वनेचरान्” भा०
व० ५१३० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् कृष्णहरिणा-
दयोऽप्यत्र पुंस्त्री०

कृष्णमृद्व् स्त्री० कर्म० । १। कृष्णमृद्व् कृत्तिकाभेदे २। कृष्णमृद्व्
हेमच० । “कृष्णमृद्व् अतदाह्लासपदस्त्रे प्रपित्तुत्”
राजनि० कृष्णमृत्तिकाऽप्यत्र । व० व० । इत्युक्ते त्रि०
हेमच०

कृष्णयजुर्वेद पु० तैत्तिरीयसूत्रयजुर्वेदभेदे । तस्य कृष्णत्वञ्च
तस्य पाठे प्रतिपदायुक्तपूर्णमायाप्राप्तत्वात् । यजुर्वे-
दस्य द्वौ भेदौ शुक्लकृष्णभेदात् तदयानरभेदाच्च चरणाभ्यु-
त्तभाष्ययोर्दर्शिताः यथा
“यजुर्वेदस्य षडङ्गीतिर्भेदा भवन्ति । तत्र चरका नाम
द्वादशभेदा भवन्ति “चरका आह्वरकाः कठाः प्राच्यकठाः
कपिलकठाः चारायणीया वार्त्तान्तराः श्वेताश्वतरा
वाराहा औपमन्यवन्त्यागलेया मैत्रायणीयाश्चेति । मैत्रा-
यणीयानाम सप्तभेदा भवन्ति मानयामैत्रायणीया इन्दु-
भायैकेया हारिद्रवेयाः श्यामाः श्यामायणीयाश्चेति । ते-
षामध्ययनमद्यतनं यजुःसहस्रान्वधीत्य शाखापारो भवति
तान्येव द्विगुणान्वधीत्य पदपारो भवति तान्येव त्रिगुणा-
न्वधीत्य क्रमपारो भवति षडङ्गान्वधीत्य षडङ्गविभज्यति
शिक्षाकलेया व्याकरणं निष्कृतं छन्दो ज्योतिषमित्यङ्गानि
भवन्ति तत्र प्राच्य उदीच्यां, नैर्ऋत्यां निष्कृत्यस्तत्र वा-
जसनेयानां पञ्चदश भेदा भवन्ति काषा माध्य-
न्दिनाः शावीयाः श्यामायनीयाः कापीलाः पीण्डवत्या
प्रायटिकाः परमाशटिकाः पाराशर्याः वैधेया वैनेया
औधेया गालया वैजयाः कात्यायनीयाश्चेति प्रतिपदस्तु-
षट् छन्दो भाषा धर्माभीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि उप-
ज्योतिषं साङ्ख्यलक्षणं प्रतिज्ञानुवाक्यः परिसंख्या चरण
अङ्कः आङ्गुल्यः प्रवराध्यायश्च शास्त्रक्रतुसंख्यानुगम-
यज्ञपाश्राणि हौतृकस्याग्नौक्यानि कूर्मलक्षणम् इत्य-
ष्टादश परिशिष्टानि भवन्ति । इति षडङ्गे गते न्यूने मन्त्रे
वाजसनेयके । इत्युक्तेभेत्युक्तं स युक्रियञ्च कीर्तितम् ।
यन्मात्र परिसंख्याता ब्राह्मणञ्च चतुर्गुणम् । तत्र तैत्ति-
रीयकानाम द्विभेदा भवन्ति । औषत्राः काण्डिकेयाश्चेति ।
काण्डिकेयानाम पञ्चभेदा भवन्ति । आपस्तम्बी बौधायनी
सत्याषाठी हरित्यकेशी कौधेयी चेति तत्र कठानां त
प्रमात्रचतुःस्त्वारिंशदुपपन्त्याः मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदाङ्गगुणं ।

यत्र वद्यते । यदुर्वेदः स विज्ञेयोऽन्वे शाखान्तराः स्मृताः ।
तेषामध्ययनं प्रवचनीयाश्चेति” सू० । विद्वत्तमेतद्वाच्ये
यथा “यजुर्वेदस्य षडङ्गीतिर्भेदा भवन्ति” अत्र शाखा-
भेदो पाद्यः । पदुत्तराशीतिभेदा इत्यर्थः । “तत्र चरका-
नाम द्वादशभेदा भवन्ति” इति स्पष्टार्थः । ते के भेदा इत्याह
चरका इत्यादि मैत्रायणीयानाम सप्तभेदा भवन्ति । मैत्रा-
यणीया मानवा इत्यादि । मैत्रायणीयशाखागण इत्यर्थः ।
मैत्रायणीयस्तु वाजसनेयवेदाध्यायी । मानवं कस्यस्तत्त्वम् ।
तेषामध्ययनमद्यतनं यजुःसहस्रान्वधीत्य शाखापारो
भवति तेषामध्ययने द्विचत्वारिंशदध्यायाः अष्टशता-
धिकसहस्रमन्त्रा इत्यर्थः । तान्येव द्विगुणान्वधीत्य पद-
पारो भवति द्विवारपठनात्पदपारायणफलं भवति इत्यर्थः ।
तान्येव त्रिगुणान्वधीत्य क्रमपारो भवति त्रिवारपठनात्
क्रमपारायणफलं भवतीत्यर्थः । षट्क्रमाध्ययनफलं भ-
वतीत्यर्थः । तत्र प्राच्य उदीच्यां, नैर्ऋत्यां निष्कृत्यस्तत्र वा-
जसनेयानां पञ्चदश भेदा भवन्ति प्राच्य उदीच्यानेर्ऋत्य
इति तिसृषु दिशासु । वाजसनेयवेदोत्पत्तिमये दक्षिणः
इतरदेशेषु वेदशास्त्रयोर्विभाग उच्यते तच्च माह्वार्यवे उक्तम्
“पृथिव्यामध्यरेखायां नर्मदा परिकीर्तिता । दक्षिणोत्तर-
योर्भागे शाखावेदश्च उच्यते । नर्मदादक्षिणे भागे आपस्तम्बी
श्रुतायनी । राणायनी प्रमला च यज्ञकन्याविभागिनः ।
मान्यन्दिनी शाङ्गायनी कौशुमी शौनकी तथा नर्मदो-
त्तरभागे च यज्ञकन्याविभागिनः । तुङ्गकण्या तथा गोदा
सत्ताद्रिषिखरावधि । व्याम्बुदेशपर्यन्तम् बह्वृचशान्वा-
यनी । उत्तरे गुर्जरे देशे वेदो बह्वृच ईरितः । कौपीन-
किब्राह्मणं च शाखा शाङ्गायनी स्थिता । व्याम्बुर्दक्षि-
णाम्नेर्या गोदासागरकावधि । यजुर्वेदस्य तैत्तिर्या
आपस्तम्बी प्रतिष्ठिता । सत्ताद्रिपर्वतादाराद्रिशाम् नैर्ऋ-
त्यसागरात् । हरित्यकेशी शाखा च पर्गुरामस्य रुद्रि-
धौ । अजूरपर्वताच्चैव यावदुत्तरदेशतः । व्याम्बायव्य-
देशान् मैत्रायणी प्रतिष्ठिता । अङ्गवङ्गकलिङ्गाश्च कानीनी
गुर्जरस्तथा । वाजसनेयी शाखा च माध्यन्दिनी प्रतिष्ठिता ।
अभिषा याज्ञवल्केन सर्वदेशेषु विस्तृता । वाजसनेय-
वेदस्य प्रथमा काषवसंज्ञकाः” इति व्यासशिष्योद्देशव्याय-
नोनिगदाख्ययजुर्वेदमठिला शिष्यान् चकार । तत्राह भा-
गवते १२।६। “वैशम्पायनशिष्यवै चरकाध्वर्यवोऽभवन् ।
यज्ञेवर्त्तमाना इहः क्षपणं स्वगुरोर्ब्रूतम् । याज्ञवल्क्यश्च त-
च्छिष्य आहं ह्येवमवन् । कियत् । चरितेनास्मसाराणां च-

रिप्रेऽहं सुदुश्चरम् । इत्युक्तो गुरुर्वाह कुपितोवाह त्वया । विप्रावमन्त्रा शिप्रेण मदीयं त्वज्जित् । दे रातः सुतः सोऽपि क्षीयित्वा यजुषां गणम् । ततोऽनतोऽथ सनयो दर्शुस्तान् यजुषां गणम् । यजुषि तित्तिरीभूत्वा तद्धोलुपतयाऽऽदृष्टः । तैत्तिरीया इति यजुःशाखा व्यासन् क्षुपेयखाः । याज्ञवल्क्यः “यौ नमो भवते” इत्यादिना स्तुत्यं तदाव । “एवमुक्तः स भगवान् वाजिरूपधरो हरिः । यजुषं प्रयातयामासि सनयेऽदात् प्रसादितः” (अजीर्णभुक्ते उच्छिष्टवान्ने यातयामश्नत् इति निघण्टुः तदन्त्यत् अयात-यामम्) “यजुर्भिरकरोच्छ्रस्वा दय पञ्च शनैर्धिभुः । जगत्कु-दांजसन्त्यस्ताः काष्ठा माध्यन्दिनादयः” इत्यादि पञ्च-पर्यालोचनया यजुर्वेदव्यागानन्तरं देवरातः सुतेनाब्राह्मण-त्वमिया प्रसादितः स्तुत्यौ वाजिरूपेण तस्मै दत्ता वाजेभ्यः केशरेभ्यः पाजेन वेगेन वा सन्त्यस्ताः शाखा वाजसनेय संज्ञा । तस्य शाखारण्डत्वपरिहारार्थं चातुर्वेदात्वसंरक्ष-णार्थं च वाजिरूपेण स्तुत्यौ यातयामासि यानि यजुषि सनये दत्तानि तैर्धजुर्भिरकीर्षितैः स सुनिष्ठाः वाज-सन्त्यः पञ्चदश शाखा अकरोत् । तस्माच्च सनेः काष्ठा मा-ध्यन्दिनादयः अध्ययनं चक्रुः । ते पञ्चदश भयन्ति तथा च विष्णुपुराणे यजुर्वेदस्य विस्तारविभागमाह “यजुर्वेदतरोः शाखाः सप्तविंशनुमह्यसने । वैगम्यायन नामासौ व्यासशिष्यश्चकार वै । शिप्रेभ्यः प्रददौ ताश्च जगत्कुल्लोऽप्यनुक्रमात् । याज्ञवल्क्यस्तु तस्याभूदब्रह्म-रातः सुतोद्विजः । शिप्रेः परमधर्मज्ञो गुरुर्हितरतः सदा । क्षपिष्यं स महामेरोः समाजेष्वर्गमप्यति । तस्य वै सप्त रात्रन्तु ब्रह्महत्या भविष्यति । पूर्वमेवं सुनिगणैः सनयोऽयं जतोद्विज ! । वैगम्यायन एकस्तु तं व्यतिक्रान्त वांस्तदा । स्वस्थितं तं च हंसोऽयं पददृष्टमवातयत् । शिप्रेयानाह च भो शिष्या ब्रह्महत्यापरं व्रतम् । चरध्वं मत्कृते सर्वे न विचार्यमिदन्तथा । अथाह याज्ञवल्क्यस्तस्मिन्नेवैकमिद्विजैः । क्लेशितैरत्यन्तेजो-भिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम् । ततः क्रुद्धो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यं महासुनिम् । सुव्यतां यत् त्वयाऽधीतं यतो विप्रावमानकः । निस्तंजसोपदस्तेतान् यत्नं ब्राह्म-णपुङ्गवान् । तेन शिष्येण नार्थोऽस्ति कृपाज्ञाभङ्ग-कारिणा । याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह भक्त्यैतत्ते मयो-दितम् । ममाप्यस्त्वन्ना त्वत्सोयदीतं द्विज ! त्विदम् । ओपराणर उवाच इत्युक्त्वा रुधिराक्तानि सवृषाणि

यजुष्य । हर्दयित्वा ददौ तस्मै ययौ च स्वेच्छंश रुनिः । यजुषं प्रह विद्वदानि यज्ञवल्क्येन वै द्विज ! । जगत्कुल्लोत्तिरीभूताः क्षितिर्यस्तु च ते ततः । ब्रह्महत्याव्रतं शीर्षं गुरुणा नोदितैस्तु वैः । चरकाध्वयवक्ते तु चर-णान्मुनिवत्तम ! । याज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेय ! प्राणायामप-रायणः । तदायं प्रणतः स्तुत्यं यजुषं प्रभिक्षणं कृतः । याज्ञवल्क्य उवाच । नमः सवित्ते द्वाराय सुक्ते रमितते-जसे । अग्न्यजुःसामरूपाय त्वयीधामात्मने नमः” इत्यादि । पराणर उवाच । इत्येवमादिभिस्तेन स्तुयमानः सवै रविः । वाजिरूपधरः प्राह प्रीयमाणोऽभियान्छितम् । याज्ञ-वल्क्यस्तथा प्राह प्रणिपत्य दिशकरम् । यजुषि तानि मे देहि यानि सन्ति न मे गुरौ । पराणर उवाच । एवमुक्तो ददौ तस्मै यजुषि भगवान् रविः । अयातयामसंज्ञानि यानि नो वेति तद्गुरुः । यजुषि धैर्यधीतानि तानि विप्रैर्हिजोत्तम ! । वाजिनस्ते समाख्याता स्तुत्यौ शोभन्व योमतः । शाखाभेदास्तु तेषां वै दश पञ्च च वाजिनान्म कण्ठाद्यःस्तु महाभाग ! याज्ञवल्क्यप्रवर्तितः” कण्ठा माध्यन्दिनाः शावीया श्यामगयनीयाः कापो-बनः पौण्ड्रवल्काः श्यावटिकाः परमावटिकाः पारमर्षा वैप्रेया वैनेया ओषेया गालवा वैजपाः कात्या-यनीयाश्चेति पञ्चदश शाखा इत्यर्थः । प्रनिपद मनुपदम् प्रतिपदे अरुपदम् अल्पपदं कर्त्तव्यमित्यर्थः । छन्दः छन्दोरत्नाकारादि । भाषा यन्त्रपरिभाषा, धर्मः धर्मशास्त्रं मन्वादि, भीमांसा प्रसिद्धा व्यायः तरुः इति पशुपाङ्गानि । उपज्योतिषं ज्योतिःशास्त्रम् साङ्ख्यचरणं सांख्यिकादि प्रतिज्ञानुवाक्यः अनेन वाक्येन अयं सिद्धान्तः । परिसंख्या सगोलादि । अयं रणव्यूहः । आइकल्यः प्रपराध्यायश्च शास्त्रं क्रतुसंस्थाकल्यादिषु ज्ञातव्यम् । अनुगमयन्ता यज्ञक्रियापात्राणि हौत्रि-कभेदाः । हौत्रं यज्ञक्रियाः । पाशयोक्त्यानि पशुयज्ञाः क्रूनेलक्षणं यज्ञे प्रसिद्धम् । इति व्यादादयं परिशेषानि भवन्ति । द्वे सहस्रे शतम्यूने मन्त्रे वाजसनेयके इत्युक्तेः सकृदं सगुक्रियं यन्वाह परिसंख्यातं मित्यर्थः । वाजस-नेयवेदे च नयगताविकसहस्रमन्त्रा इत्यर्थः । एतत्त्व-कनं सगुक्रियं मध्याह्ने गुरुत्रयेण स्तुत्यैः दत्तं सगुक्रिय संज्ञं परिसंख्यातमित्यर्थः । वेदोपक्रमणे चतुर्दशीयुक्त-पूर्णिमापहृणात् शुक्लयजुः प्रथितमित्यर्थः । प्रतिपदा-युक्तपूर्णिमापहृणात् कण्ठप्रजुरिति च । ब्राह्मणश्च चतु-

युष्मं ब्राह्मणमिदं यजुर्वेदतरोरासम् शाखा द्वौ कोत्तरं शतम् । तत्रापि च त्रिधाकारा दश पञ्च च याजिनाम् । “तत्रापि प्रथमा सुख्या शाखेयं काण्वसंज्ञिका” इति पन्थानरे । तैत्तिरीयानाम द्विभेदा भवन्ति श्रौत्याः काण्डिकेयायेति । काण्डिकेयानां पञ्च भेदा भवन्ति आपस्तम्बी बौधायनी सत्यापाढो हिरण्यकेशी धौधेयी चेति तेषामध्ययनं परिमाणम् । “काण्डान्तु सप्त विज्ञेया प्रश्नाश्चतुस्तराः । चत्वारिंशत् विज्ञेया अनुवाकाः शतानि षट् । एकपञ्चाशदधिका संख्या पञ्चाशद्युच्यते । द्विसहस्रं चैकशतमनवतिकाधिकम् । लक्षैकान्तु दिनयतिः सहस्रान्ति प्रकीर्तितम् । पदानि नवतिशैव तथाश्चरन्नुच्यते । लक्षद्वयं विपञ्चाशत् सहस्रान्ति शताष्टकम् । अष्टपञ्चाधिकं चैव यजुर्वेदप्रमाणकम्” । काण्डाः ७ । प्रश्नाः १४४ । अनुवाकाः ६५१ । पञ्चाशी २१८८ । पदानि १८२०८१ । अक्षरसंख्या २५१८६८ । इति शाखायाक्यान्ययुतानि सहस्रान्ति भवन्ति च । चतुःशतान्यगीतसि अष्टौ वाक्यानि गण्यन्ते तत्र इति ब्राह्मणे वाक्यसंख्या १८८० तैत्तिरीयनिगदवेदाख्यसंख्या उक्ता इत्यर्थः । तत्र फटानां तु प्रगायचतुश्चत्वारिंशदुपगन्त्याः । मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यते । यजुर्वेदः स विज्ञेयो अन्ये शाखानराः स्मृताः” चतुश्चत्वारिंशदुपगन्त्याः मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्य अध्याय समीपे उक्ताः चतुश्चत्वारिंशत् । मन्त्रश्च ब्राह्मणं च मन्त्रब्राह्मणे तयोः मन्त्रब्राह्मणयोः तयोश्च वेद इति संज्ञा तदुक्तं “मन्त्रब्राह्मणयोर्वेद” इति नामधेयमित्युक्तं शास्त्रीयप्रतिशाखाभाषप्रकारेण, आपस्तम्बसामान्यस्त्रिभाषप्रकारकर्पदिना धूर्त्तस्वामिना च । तथाच सति मन्त्रोनाम संहितामन्त्रस्तोत्रमन्त्ररूपसंहितायाः मध्ये एव तदप्ये ब्राह्मणत्वेन पठनमित्युभयथापि संहितात्वेन पदत्वेन क्रमत्वेन च पठनं त्रिगुणपठनमिति समन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणो यत्र पठ्यते इत्यर्थः एतादृशं पठनं शाखाया अध्ययनं स यजुर्वेदस्तु तैत्तिरीयशाखायामेवास्ति” भाष्यम् । अयमत्र शाखाभेदसंस्मृतानिस्मृतं । चरकादिकानां हादृशानां प्रत्येकं मानवादि सप्त भेदेः गुणितानां ८४ संख्या सम्पद्यते तैत्तिरीयस्य द्वौ भेदौ यं षड्गीतिसंख्या वाजसनेयसंख्या पञ्चदशेति एकोत्तरशतसंख्या । अतएव संहितोपनिषदि “एकोत्तरशतं चैव यजुःशाखाः प्रकीर्तिताः” इत्युक्तम् दर्शितविष्णुपञ्चप्रशंसितभेदोक्तिः चरकादिहादृशभेदाः काण्वादि

पञ्चदशभेदाश्चेति सुखप्रभेदाभिप्रायेणेति न विरोधः । काण्वयजुर्वेदगतोपनिषदस्य उपनिषदच्छब्दे दर्शिताः कृष्णायाम् पु० कृष्णोयाभोवर्त्म यस्य । वज्रौ । “दृष्टवन् कृष्णायामम्” ऋ० ६.६.१, “कृष्णायामं कृष्णवर्त्मनम्” भा० कृष्णवर्त्त पु० वर्णोर्वर्णेनेति” पा० ४० । १ काललोहितवर्णे (वेगुनीरङ्ग) शतद्विति त्रि० । । [राजनि० कृष्णकृष्ण स्त्री कृष्णा सती रोहति रुद्र-क । जलकायां कृष्णरूप्य त्रि० कृष्णस्य भूतपूर्वः रूप्य । तदीयभूतपूर्वसम्बन्धिन । कृष्णाया इत्यर्थे न पुं वत् । कृष्णरूप्य इति भेदः कृष्णल पु० कृष्णोवर्णोऽस्य स्यात्फलं सिद्धा० लच् । शुद्धाद्ये शब्दचिन्तार्थे स्त्री अमरः शतफलं न० । “द्वे कृष्णले पल-धृते विज्ञेयो मध्यमेयवः” मनुः । “त्रिययं त्वे कृष्णलम्” । “स दण्डप्रः कृष्णलान्धसौ” मनुः । “जालसूर्यमरीचस्थं त्वसरेण रजः स्मृतम् । तेऽष्टौ लिप्ता, तृतास्त्रिस्तोराजसर्प उच्यते । गौरस्तु ते त्रयः, षट् ते यथो मध्यस्तु, ते त्रयः । कृष्णलः, पञ्च ते सापः” इति याज्ञ० परिभाषिते शपरिमाणभेदे पु० स्वार्थे क । तत्त्वार्थे “पञ्चकृष्णलकोमावः” मनुः अत्र पञ्च कृष्णलाः परिमाणमजस्येति कन् । इति तु न्याय्यम् कृष्णालवणा न० नित्यकर्म० । सौवर्चलवणे (कालाखोम) राजनि० काचलवणशब्दे १८५६ पु० विवृतिः । कृष्णलोहित नित्यक० । अयस्कान्ते लौहभेदे राजनि० । कृष्णलोहित पु० कृष्णः सन् लोहितः “वर्णोर्वर्णेनेति” पा० ४० । १ रक्तकालमिश्रितवर्णे धूमले (वेगुनीरङ्ग) । शतद्विति त्रि० अमरः । कृष्णवर्त्त पु० स्त्री-कृष्णं वर्त्तमस्य । यानरे हलायुधः संयोगोपपत्त्यात् जातित्वेऽपि स्त्रियां टाप् । कृष्णवदनादयोऽप्यत्र कृष्णवर्णं पु० कृष्णो वर्णोऽस्य । १ राहौ यज्ञे । राहोः जायारूपत्वेन तथोरूपत्वात् तथात्वारोपात् तथात्वम् । कृष्णः अगुह्यो वर्णः । २ शूद्रे पु० कर्म० । काले वर्णे पु० कृष्णवर्णवति त्रि० च “कृष्णवर्णे” त्रिषाऽकृष्णस्य भागय० ११ स्क० । कृष्णवर्त्मन् पु० कृष्णं वर्त्म धूमासाररूपगतस्थानरस्य । १ वज्रौ, “हविषा कृष्णवर्त्तं भूय एवाभिवर्द्धते” मनुः पातयामास विहगान् प्रदीप्ते कृष्णवर्त्मनि” भा० ऋ० २२६ अ० । २ चित्तकृष्टे अमरः शराहौ यज्ञे, जटि० । कृष्णमपवितं वर्त्ताचरणं यस्य । ४ दुष्टकर्मकारके त्रि० अमरः कृष्ण एव वर्त्म । ५ वाक्यदेवकूपगतौ । “कृष्णवर्त्मनि गुणान् गणयन्ती जीवनेषु कृषयन्तुरागम् । आगतः

वत जरेव हिमानी सेव्यतां सुरतरङ्गिणी” उद्धटः ।

कृष्णयत्न्यादयोऽपि वज्रो । “पावकं कृष्णवर्त्तनम्” ४०
८, २२, १८, चित्तकटस्थे च

कृष्णवर्त्तनं पु० नि० कर्म० । वर्त्तनभेदे (कालतलसी) राजनि० ।

कृष्णवर्त्तिका स्त्री कर्म० । जलकालतायाम् राजनि०

कृष्णवर्त्तो स्त्री कर्म० । कृष्णतलस्याम्, २ कर्म० आश्च शब्दच०

१ शरिवाभेदे राजनि० । [नि० स्त्रियां जातिव्यात् ङीप्

कृष्णवानर पुंस्त्री नित्यकर्म० । वानरभेदे गोलाङ्गूले राज-

कृष्णविषाणा स्त्री कृष्णस्य ऋगस्य विषाणा विषाणयुक्ता ।

यजमानकण्डूयनसाधनद्रव्यभेदे । तत्स्वरूपादि कात्या०

७, १, उक्तं यथा “कृष्णविषाणां त्रियलिं पञ्चवलिं वो-

त्तानां दशायां बध्नीत” २८ सू० “कृष्णस्य ऋगस्य विषाण-

युक्तां बध्नीत आत्मनेपदायजमानः, कीदृशीं त्रियलिं य-

न्यत्वययुक्तां पञ्चवलिं पञ्चमन्ययुक्तां वा । सा च प्रादे-

शमात्वी परिशिष्ट उक्ता तस्यादक्षिणावर्त्तेन बन्धनमा-

न्नातमायस्तम्बेन “त्रियलिः पञ्चवलिर्वा दक्षिणादङ्गयति

सञ्च्यदित्येक इति” कर्कः । “तया कण्डूयनम्” सू० २०

“दीक्षितेन कर्त्तव्यम्” कर्कः । कृष्णोऽङ्गः विषाणं

योनिर्यस्य । दीक्षितधार्थ्ये ऋगचर्मभेदे स्त्री । यज्ञो

हि कृष्णः (कृष्णोऽङ्गः) स यज्ञस्तत्कृष्णाजिनं या

सा योनिः सा कृष्णविषाणा” शत० ब्रा० १, २, १, २८,

कृष्णवीज पु० कृष्णं वीजमस्य । १ रक्तशिथो, जटाधरः

२ कालिङ्गे वृक्षे न० राजनि० ।

कृष्णवृन्ता स्त्री कृष्णं वृन्तमस्याः १ पाटलादृक्षे मेदि० २ भाष-

पयसाम् अमरः । संज्ञायां कन् कापि व्यत इत्यम् ।

कृष्णवृत्तिका गान्धार्याम् । रत्नमा०

कृष्णवेणा स्त्री भारतप्रसङ्गे नदीभेदरूपे तीर्थभेदे । “ततो-

देवहृदेऽरग्ये कृष्णवेणाजलोद्भवे । जातिस्वरहृदे स्नात्वा

भवेज्जातिस्मरणेनरः” भा० व० ८१ अ० । “सुनेणां कृष्ण-

वेणाञ्च देवामाञ्च महारसाम्” भा० व० १८८ अ० ।

कृष्णवेणायत्न “गोदावरी कृष्णवेणा कावेरी च सरि-

ह्वरा” भा० स० ८ अ०

कृष्णव्रीहि पु० नित्यकर्म० । (केषेधान) व्रीहिभेदे ।

कृष्णव्रीहिशालासुखेयादिना व्रीहिन् विभज्य सुश्रुते

तद्गुणा उक्ता यथा “कृष्णव्रीहिर्वरुकेषां कषया-

नुरसो लघुः” । “नैर्ऋतः परिहृत्यै कृष्णव्रीहिण्यां

नखनिर्मिञ्जानाम्” कात्या० १५, १, १४,

कृष्णम् न० कृष्णदण्ड+पु० । स्वयमकृष्णे कृष्णदण्डयुक्ते वा-

ससि । “पाशः कृष्णं कर्तु” “अकृष्णं कृष्णदण्डं वा

तदाख्यम्” कात्या० २२, ४, १२, १२, । “स्वयमकृष्णं सत्

कृष्णदण्डं पाशः तदाख्यं कृष्णमित्यर्थः” सं० व्या०

कृष्णशकुनि पुंस्त्री नित्यकर्म० । काले । “स्त्रीशूद्रगवक्ष-

ण्यशकुनिशुनकादर्शनम्” पार० ४८० ।

कृष्णशा(सा)र पुंस्त्री कृष्णशासौ शारः (सारः) शयनश्च

“वर्णो वर्णेनेति पा० सं० । (कालसार) ऋगभेदे रमानाथः

“कृष्ण(शा)सारस्तु चरति ऋगोयत्न स्वभायतः” मनुः ।

“कृष्ण(शा)सारे ददश्चतुस्त्वयि चाविज्यकार्मुके” शकु० ।

स्त्रियां ङीप्

कृष्णशालि पु० कर्म० । (केषेधान) धान्यभेदे । राजनि० ।

“कृष्णशालिस्त्रिदोषलोभभुरो हृदिर्लङ्घितः । पुष्टीर्थ-

वर्द्धनश्च वस्य कान्तिव्रतप्रदः” राजनि०

कृष्णशिपु पु० कर्म० । कृष्णशोभाञ्जने(कालभजना) । राजनि०

कृष्णशिखिका स्त्री कर्म० । काकागण्ड्याम् । (कालगिम्)

रत्नमा० । [स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् ङीप् ।

कृष्णशृङ्ग पुंस्त्री कृष्णं शृङ्गमस्य । १ महिषे हेमच० ।

कृष्णसख पु० कृष्णस्य सखा टच् समा० । १ अर्जुने तन्नामके

२ अर्जुनवृक्षे च शब्दचि० । बाहुदेवतल्ययस्यत्वात्

१ कालजीरके स्त्री शब्दच०

कृष्णसमुद्भवा स्त्री कृष्णा सतो समुद्भवति सम्+भू-ञच् ।

कृष्णगङ्गायाम् । कृष्णः समुद्भूयोयस्य कृष्णपत्ने २ कामदेवादी

कृष्णसर्प पुंस्त्री नित्यक० । सुश्रुतोक्ते कच्छकरे कामरूपे

(केउटा) सर्पभेदे अहिगण्डे विदितः “आशीविषैः कृष्ण-

सर्पैः सुप्तं चैनमदंशयत्” भा० आ० ६१ अ० स्त्रियां

जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् टाप् । ३ चोपधिभेदे स्त्री

“वसन्ते कृष्णसर्पाख्या गोनमी प्राप्यते कश्चित्” सुत्र०

कृष्णसर्प पुंस्त्री नित्यकर्म० । कालसर्पे (राक्षसशिषा)

राजनि० ।

कृष्णसार पु० कृष्णसारवटु विप्लवादि । १ ऋगभेदे “एषाः कृष्णः

प्रकीर्तितः इति” भाषप्र० ऋगभेदानभिधाय “जाङ्गलाः

प्रायशः सख्ये पितृल्लेपकराः स्रुताः । किङ्किदातकरा

सापि लघवोवलयवर्द्धनाः” इति तन्मांगुणाउक्ता “एषाः

कृष्णः स्मृतः” बन्धोप० । स्त्रियां ङीप् । कृष्णः सा-

रोऽस्य । २ कृष्णवृक्षे शिंशपादृक्षे च मेदि० ।

४ खट्विरदृक्षे शब्दरत्ना० । शिंशपादृक्षे स्त्री शब्दचि०

कृष्णसारङ्ग पु० कर्म० । ऋगभेदे “कृष्णसारङ्गं मध्यमभावे

लोहितसारङ्गम्” कात्या० श्रौ० ७, ६, २१ । कृष्णः श्यामः

भारङ्गः भारङ्गवर्षासुविहः” कर्मः “कृष्णभारङ्गः
स्यादित्प्राङ्मर्यादि कृष्णभारङ्गं न विन्देत् अथो अपि
भोहितभारङ्गम्” यतः ब्रा० १।१।४।१२ “कृष्णभारङ्गः
गङ्गामशयकः” भा०

कृष्णभारथि पु० कृष्णः सारथिरस्य । अर्जुने मध्यमपाण्डवे
यथा च तस्य तत्सारथित्वं तथा भा० उ० ६ अ० वर्णितं यथा
“अर्जुन उवाच । भवान् समर्थस्तान् सर्वान् द्रुहन्तुं
नाहं संग्रहः । निहन्तुमहमर्थकः समर्थः पुरुषर्षभ ! ।
भवान्स्त्व कीर्त्तिमाङ्ग्लोके तद्यत्स्त्वां गमिष्यति । यशसा
चाहमयर्थो तस्मादसि मया हतः । सारथ्यन्तु त्वया
कार्यमिति मे मानसं सदा । चिररालोपसितं काशं
तद्वान् कर्तुमर्हति । वासुदेव उवाच । उपपन्नमिदं
पार्थ ! यत् स्रष्टसि मया सह । सारथ्यं ते करिष्यामि
काशः सम्पद्यतां तव” । तन्नामकोऽर्जुनहन्ते च राजनि०

कृष्णसुन्दर लि० कृष्णवर्णोऽपि सुन्दरः । श्रीकृष्णे । तस्याप-
त्यम् इज् । कृष्णसुन्दर तदपत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां डीप्
बहुत्वे तु तिरकितपादित्वात् इह च अहमे च इजो लुक् ।

कृष्णस्कन्ध पु० कृष्णः स्कन्धोऽस्य । तमालहस्ते भरतः

कृष्णाशुक् न० कर्म० । कानाशुक्लि, “कृष्णं गुणाधिकं
तत्तु लोहवत् वारि मज्जति” इत्युक्तलक्षणे गन्धद्रव्यभेदे
राजनि० “विलिप्य कृष्णाशुक्ला वाजपेयफलं लभेत्”
आ० त० भवि० पु० “चन्दनाञ्जाशुरो ज्ञेयं पुण्यमष्टगुणं
नृप ! । कृष्णाशुक्ते विग्रेषेण द्विगुणं फलमादिशेत्”
तल्लैव शिवपूजाधिकारे भविष्यपुराणम्

कृष्णाचल पु० कृष्णप्रियः अचलः शा० त० । इरेवतकपर्धते
जटाधरः । तस्य द्वारकासच्चिह्नरूपेण तदीयाक्रीडपर्व-
तत्वात् तत्प्रियतत्वं तच्च भाषेऽसौ वर्णितम् । कर्म० ।
२ नीलपर्वते ।

कृष्णाजिन न० इत० । कृष्णभारङ्गस्य चर्मणि एण्ये
“कृष्णाजिनं चोन्नूलमूपले” यतः ब्रा० १।१।१।२२
“कृष्णाजिनोत्तरीयाश्च” भा० आनु० १४ अ०

कृष्णाङ्गनी स्त्री अज्यतेऽभया अंज-करणे लुट् डीप्
कर्म० । कालाङ्गनीहस्ते राजनि० ।

कृष्णादतैल न० चक्रदत्तोक्ते तेजभेदे

“कृष्णाविडङ्गमधुपिष्टकसिन्धुजन्मविधौ पथि सिद्ध-
मिदं रत्नगत्याः । तैलं नृणां तिमिरशुक्लशितोऽक्षशूल-
पाकात्प्रयान् जयति नृणां विधौ प्रयुक्तम्” । [जनि०

कृष्णानदी स्त्री कर्म० वा० न० पुं० वङ्गायः । कृष्णशङ्खाः रा-

कृष्णाध्वन् पु० कृष्णः अध्वा यस्य । कृष्णवर्त्तनि वङ्गी । “क-
ष्णाध्वा तत्पूरणसिक्तेत” ऋ० २, ४, ६, [विहङ्गे दे ।

कृष्णानन्द पु० तन्वसारनामकतन्वनिबन्धकारके तान्त्रिके
कृष्णाभा स्त्री कृष्णा सती आभाति आन-भा-क । कालाङ्ग-
नीहस्ते राजनि० । [नद्या+भिष-क । कालायसै हेम०।
कृष्णामिष न० कृष्णं वासुदेवमाभियति स्रष्टते वर्ण-
कृष्णायस न० कर्म० जातो अच् समा० । लोहभेदे रत्नभा०
कृष्णार्चिस् पु० कृष्णः कान्तवर्णोऽर्चिर्भ्यो यस्य । कृष्णता-
कारकशिवे वङ्गी ।

कृष्णार्जक पु० कर्म० । विपन्ने (कालतुल्यधी) वनवर्वरे ।
“कृष्णार्जकः कटूष्णश्च कफघ्नातामयापहः । नेत्ररोगवि-
नाशी च रुच्यः सुप्रसवे हितः” राजनि०

कृष्णालु पु० कर्म० । कालालौ आलुभेदे राजनि०

कृष्णावास पु० आवासव्यस्मिन् आ+यस-आधारे वञ् इत० ।

अश्रत्यहस्ते । तस्य तदावासत्वमश्रत्यश्रदे ५० इट् उक्तम्
कृष्णाष्टमी स्त्री कृष्णा अष्टमी । १ कृष्णपक्षाष्टम्याम्
कृष्णस्य वासुदेवस्य जन्मदिनमष्टमी । गौणभाद्रपदमासी-
यकृष्णपक्षाष्टम्यां जन्माष्टम्याम् तस्याश्च “अथ भाद्रपदे
मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे । अष्टाविंशतिमे जातः
कृष्णोऽसौ देवकीपुत्रः” ब्रह्मपु० तज्जन्मदिनत्वोक्ते स्तथात्वम्
तत्र कर्त्तव्यव्रतकालनिर्णये कालभा० दर्शितो यथा
“अथ जन्माष्टमी विचार्यते । सा किं पक्षभेदेन नि-
र्णेतव्या उत व्रतविशेषेणाहोसिद्धोगविशेषेणेति । अलै-
वेदमपरं चिन्तयते किं जन्माष्टमीव्रतमेव जयन्तीव्र
तस्य तयोर्भेद इति । तथान्ददपि चिन्तनीयं किं तिथ्य
नरयदत्ताहर्षेण उत मध्यरात्रिवेध इति । प्रथमं व्रतस्वरूपे
निश्चिते पश्चादङ्गीकृतं व्रतं कीदृशी तिथिरित्याकाङ्क्षतेति ।
तिथौ च पूर्वविज्ञत्वेन परविज्ञत्वेन वा निश्चितायां पश्चात्की
दृशोवेध इत्याकाङ्क्षा । तस्मादादौ व्रतं निश्चीयते । तत्र
जन्माष्टमीजयन्तीशब्दाभ्यां व्यवह्रियमाणं व्रतमेकमेवेति-
तावत् प्राप्तम् । कुतः ? रूपभेदाभावात् । यथा यागस्य
ब्रह्मदेवते रूपं यथा वोपासनस्य गुणविशेषैर्युक्ता देवता
यथा च तत्त्वविद्यायां वेदान्तस्य रूपम् । तथा व्रते नियम
विशेषरूपम् नियमश्चातोपयासो जागरणं कृष्णपूजा
चन्द्रार्चनानित्यादिलक्षणः । सचोभयत्र न भिद्यते ।
अथोचेत्त रूपभेदेऽपि नित्यकाव्यत्वाभ्यां भेदो भविष्यति
नित्या जन्माष्टमी अकरणे प्रत्ययायस्वरवात् । तथा च
अर्थते “गृध्रमांसं खगं काकं शत्रून् च सति सत्तम ! ।

भासं वा द्विपदां भुङ्क्ते भुङ्क्ता जन्मादमी दिने । जन्मादमी-
दिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम ! । त्वैलोक्यस्त्वं पा-
पं तेन भुक्तं द्विजोत्तमेति । भविष्यपुराणे “आवणे
बहुले पक्षे कण्ठजन्मादमीव्रतम् । न करोति नरो यस्तु
भवति ब्रह्मराक्षसः । कण्ठजन्मादमीं त्यक्त्वा योऽन्यद्व्रतमुपासते ।
नाप्नोति सुकृतं किञ्चिद्विद्यापुस्तं मयापि वा । वर्षे वर्षे तु या-
नारी कण्ठजन्मादमीव्रतम् । न करोति महाप्राज्ञ ! व्या-
ली भवति कानने” इति । स्कन्दपुराणेऽपि “ये न कुर्वन्ति
जाननः कण्ठजन्मादमीव्रतम् । ते भवन्ति नराः प्राज्ञ !
व्याली व्याघ्राश्च कानने । रटनीह पुराणानि भूयोभूयो
महासुने । । अतीतानागतत्वेन कुलमेकोत्तरं शतम् ।
प्रातितं नरके घारे भुङ्गता कण्ठावसरे” इति । जयन्ती
च कास्या फलविशेषकारणात् विष्णुधर्मोत्तरे हि जयन्तीं
प्रकथय पश्यते “यद्वात्ये यश्च कौमारे यौवने वार्धके तथा ।
बहुजन्मकृतं पापं हनि सोपोषिता तिथिरिति” । बङ्ग
पुराणेऽपि “सप्तजन्मकृतं पापं राजन् ! यत्त्रिविधं नृणां ।
तत् क्षपयति गोविन्दस्तिथौ तस्यां समर्चितः । उपवासश्च
तत्कोक्तो महापापप्रणाशनः । जयन्त्यां जगतीपाल !
विधिना नात्र संशयः” इति । पद्मपुराणेऽपि “प्रेतयो-
निगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः । यैः कृता आवणे
मासि अष्टमी रोहिणीयुता । किं पुनर्बुधवारणे सोमेनापि
विशेषतः” इति । स्कन्दपुराणेऽपि “महाजयार्थं कुरुतां
जयन्ती सक्तयेऽनघ ! धर्ममर्थं च कामञ्च मोक्षञ्च सुनिपु-
ङ्गव ! । ददाति वाञ्छितानर्थानत्यर्थानतिदुर्लभानिति” ।
भविष्योत्तरे जयन्तीकृत्ये “प्रतिवर्षं पिधानेन मङ्गलोप-
समन्दन ! नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नु-
यात् । पुत्रं सौभाग्यमारोग्यं सन्तोषमनुल्लंभेत् । इह-
धर्मेतिर्भूत्वा ऋतोवैकुण्ठमाप्नुयादिति” । एवं ज-
न्मादम्या व्यकरणे प्रत्ययायाज्जयन्त्याः फलविशेषाज्ञो
भयोःक्रमेण नित्यत्वं काव्यत्वञ्चाभ्युपगन्तव्यमिति भैवं गुण
क्रमाधिकत्वाभ्युपगमेऽपि जयन्त्याः फलविशेषोपपत्तेः
गोदोहनदध्यादि तत्र दृष्टान्तः यथा “चमसेनापः प्रण-
वेदुर्गोदोहनेन पशुकामस्येति” नित्ययोर्दर्शपौर्णमास-
योरपि प्रणयनं विधाय तदेवाश्रित्य पशुफलाय गोदोहन
मात्रं विहितम् । “दध्रेन्द्र्यकामस्य” इत्यत्र च पूर्व
प्रकृते नित्याग्निहोत्रे फलाय गुणो विधीयते । अत्रादि-
प्रदात् “आदिर्न वीर्यकामस्य” इत्युदाहार्यम् । एवं नित्यां
जन्मादमीमाश्रित्य फलविशेषाय जयन्तीनामकोरोहि-

णीयोगो विधीयताम् । न च रोहिणीलक्षणस्य
कालविशेषस्यानुपादेयत्वादविधेयत्वं शङ्कनीयम् । काल-
विशेषस्य स्वरूपेण पुरुषैरनुपादेयत्वेऽपि अनुष्ठानाङ्गत्वं
शास्त्रेणावगन्तवानुष्ठानाय तत्प्रतीक्षायाः कर्तुं शक्य-
त्वात् । अन्यथा “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत” इत्यादिः
सर्वेऽपि कालविधिर्लुप्येत । रोहिणीयोगस्य च जयन्ती-
नामकत्वं जयन्तीलक्षणप्रदिपादनैः स्मृतिवाक्यैर्ध्यवसेयम् ।
तानि च याक्यान्मुद्राह्वरामः “विष्णुधर्मे” “रोहिणी च यदा
कण्ठपक्षेऽदस्यां द्विजोत्तम ! । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्व-
पापहरा तिथिरिति” समत्कुमारसंहितायां “शृणु प्रा-
बह्वितो राजन् ! कथ्यमानं मयानघ ! । आवणस्य च मास-
स्य कण्ठादस्यां नराविप ! । रोहिणी यदि लभ्येत जयन्ती
नाम सा तिथिरिति” स्कान्दे “प्राजपतयेन संयुक्ता
अष्टमी तु यदा भवेत् । आवणे बहुले सा तु सर्वपापप्रणा
शिनी । जयं पुण्यां च कुरुते जयां पुण्यां च तां विदु-
रिति” । विष्णुरहस्ये “अष्टमी कण्ठपक्षस्य रोहिणीश्च-
क्षसंयुता । भवेत् प्रोष्ठपदे मासि जयन्ती नाम सा स्मृता”
पौर्णमास्यन्तेषु मासेषु स्वीकृतेषु आवण्यां पूर्णिमायां
श्रावणमासस्य समाप्तत्वात् उपरितनीं प्रतिपदमारभ्य
भाद्रपदमास इत्यभिप्रेतत्वा प्रोष्ठपद इत्युक्तम् ।
विष्णुधर्मोत्तरे “प्राजापतयज्ञसंयुक्ता कण्ठा नभसि
चाष्टमी । सोपवासोहरेः कृत्वा तत्र पूजां न शीद-
तीति” । वशिष्ठसंहितायाम् “आवणे वा नभस्ये वा
रोहिणीसंहिताऽष्टमी । यदा कण्ठा नरैर्लब्धा सा जय-
न्तीति कीर्तिता । “आवणे न भवेद्योगो नभस्ये तु भवे-
द्भुवम् । तयोरभावे योगस्य तस्मिन्ने न सम्भवः” इति ।
अत्र आवण इति मुख्यः कल्पः । नभस्य इत्यनुकल्पः ।
यदि वा आवणे यदि वा नभस्ये, सर्वथाऽपि रोहिणीक-
ण्ठादमीयोगो जयन्तीत्येतदविषयादम् । पुराणान्तरे “रो-
हिणी च यदा पक्षे कण्ठेऽदस्यां द्विजोत्तम ! । जयन्ती
नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिरिति” । तद्वैश्वदेवैः
स्मृतिवाक्यैर्जयन्त्याः कण्ठादमीरोहिणीयोगस्वरूपे
सति पर्योदाहृतफलकारिणस्तादृशो यो गो गोदोहन
दध्यादिशृङ्गुणत्वेन विधीयते । काव्ये तु ज्योतिषोमे
गुणविशेषो न कोऽपि फलाय विहितः । अतः काव्य
ज्योतिषोमवैषम्याद्गोदोहनदध्यादिसास्याश्च पर्योदाहृत
फलशक्यानि प्रकृते नित्ये जन्मादमीव्रते गुणफलप्रति-
पादकत्वेनोपपद्यन्ते । तथा सति यथा दर्शपौर्णमासाभ्यां

मन्थः कथितगुणकर्मो गोदोहनसंज्ञको यागोनास्ति
किन्तु गुणएव केवलं गोदोहनम् । तथा न जन्मा-
दमीव्रतादन्वज्जयन्तीव्रतं किन्तु प्रकृतएव व्रतेऽयं
फलदाय गुणविधिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । व्रतद्वयमिदं
भयितुमर्हति कृतः ? नामभेदात् ? निमित्तभेदात् ?
रूपभेदात् ? शुद्धनिमित्तत्वभेदात् ? निर्देशभेदात् ? तथाहि
पूर्वोदाहृतेष्वकरणे प्रत्ययप्रतिपादकस्मृतिवाक्येषु
जन्मादमीव्रतमित्येव नाम व्यवहृतम् । तथा
पूर्वोदाहृतेषु जयन्तीव्रतमिति नाम व्यवहारः । नाम-
भेदाच्च कर्मभेदोऽद्योतिरधिकरणे व्यवस्थितः । तस्य
चाधिकरणस्य संपादकावेतौ लोको भवतः । “अथैष
ज्योतिरित्यत्र गुणो वा कर्म वा पृथक् । गुणः सहस्र
दानात्मा ज्योतिरोमे हनूदिति । अथेति प्रकृते स्विद्ध
एतच्छब्दोऽप्यगं वदेत् । संख्येवान्यकर्मत्वसुत्यत्तिगतसं-
ज्ञयेति” । अयमर्थः “अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योति-
रथैष सर्वज्योतिरिति तेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति” श्रु-
तम् । तत्र संशयः । किं प्रकृतएव ज्योतिरोमे सहस्र
दक्षिणागुणविधिः उत यागान्तरविधिरिति । एष ज्योति-
रेतेनेत्येताभ्यां एतच्छब्दाभ्यां प्रकृतं ज्योतिरोमेमनू-
द्य तत्र गुणविधिरिति पूर्वः पक्षः । अर्थान्तरद्वयमे-
नाद्यगन्धेन प्रकृतस्य ज्योतिरोमेस्य विच्छेदः क्रियते ।
एतच्छब्दस्य प्रत्यासत्तं ब्रूते प्रत्यासत्तिश्च द्विविधा अतीता
आगामिनी चेति । तत्रातीतायाः प्रत्यासत्तेर्विच्छेदे
सति आगामिप्रत्यासत्तिपरत्वेनैतच्छब्दावुपपन्नौ । तथा-
प्येककर्मत्वं वा भूत् कर्मभेदे तु किं प्रमाणमिति चेत् ।
अपूर्वसंज्ञेति वदामः । एष ज्योतिरित्यस्मिन्नुत्पत्तिवाक्ये
पूर्वप्रकृतकर्मविषयाया ज्योतिरोमेसंज्ञाया अन्या ज्योति-
रित्येवा संज्ञा श्रूयते । तत्र यथा पूर्वोधिकरणे “सप्रदग्
प्राजापत्यान् पशूनान्वभेत” इत्यत्रोत्पत्तिवाक्यगतया
संख्याया कर्मभेदो निरूपितः तथात्वाप्युत्पत्तिगतया नूत-
मसंज्ञया कर्मभेदोऽभ्युपगम्य इति एवं च सति
प्रकृतेऽप्यनेन न्यायेनोत्पत्तिवाक्यगताभ्यां जन्मादमीव्रत-
जयन्तीव्रतसंज्ञाभ्यां व्रतभेदोऽभ्युपगम्यः ॥१॥
तथा निमित्तभेदादपि व्रतभेदः । जन्मादमीव्रते तिथिरेव
निमित्तं जयन्तीव्रते तु रोहिणीयोगः । ननु जन्मादमी-
व्रतस्यापि व्यवहारे योग एव विवक्षितव्यः नक्षत्र
शुक्लायामेव तिथौ देवकीनन्दनस्तोत्पत्तेः, मैवम्
तज्जन्मदस्याएव प्रधानप्रयोजकत्वात् रोहिणी

तदोगयोर्विधीमानयोरपि बुधवारादिवदुपलक्ष्यत्वात् ।
अतएव शास्त्रेषु जन्मादमीव्रतेव समाख्यायते । अन्यथा
जन्मरोहिणीति जन्मयोग इति वा समाख्यायेत
काचित्पञ्चावभातेण प्रयोजकत्वे बुधवारोऽपि प्रयोजकः
स्यात् । अस्त्विति चेत् अतिप्रसङ्गात् । तज्जन्मकावे
हापरायसानस्य संवत्सरविशेषस्य च सङ्गावेन तयोरपि
प्रयोजकत्वं केन वार्थेति । तस्माज्जन्मदस्याएव प्रा-
धान्यम् । तत्प्राधान्ये च श्रुतिलिङ्गादिषु षट्सु समा-
ख्यारूपं षष्ठं प्रमाणमुपन्यस्तं वेदितव्यम् । तथा प्रत्य-
क्षादिषु सम्भवेतिहान्तेष्वष्टसु प्रमाणेष्वेतिह्यरूपमागम-
रूपं वा प्रमाणसुक्तं भवति । ननु निरर्थकोऽयं पञ्चवाद्-
लक्षणः कोलाहलः । यदेकं व्रतं यदि नाम व्रतद्वयं त-
थाप्यनुष्ठाने कोविशेषः स्यात् । अस्त्येव महानतिशयः ।
यस्मिन् संवत्सरे आषाढवृश्चिकार्याभ्यां परित्यज्यान्त्यस्मिन्
वस्यादौ रोहिणी भवति तस्मिन् संवत्सरे जयन्तीरूप-
मेव नास्ति अतो जयन्तीव्रतस्य तत्र लुप्तत्वात्तस्यैव जन्मा-
दमीव्रतत्वे तदपि न प्राप्तुयात् । भेदपक्षे त्वसत्यामपि
जयन्त्यां जन्मादमीव्रतं तत्र प्रवर्तते इत्ययमनुष्ठानेऽति-
शयः । भवत्वेवन्त्यापि नोपन्यस्तो निमित्तभेदो व्रत-
भेदभावइति । कर्मभेदेऽपि शब्दान्तराभ्याससं-
ज्ञागुणप्रक्रियानामधेयेषु षट्सु प्रमाणेषु निमित्तस्या-
नन्तर्भावादिति चेत्, मैवम् तथाहि पूर्वोक्तसंज्ञा
भेद सम्पादितं व्रतभेदं निमित्तभेद उपोद्बलयति ।
तस्मादत्र निमित्तभेदाद्व्रतभेदः २

“तथा रूपभेदादपि व्रतभेदोऽप्यगम्यः । रूपभेदस्य
कर्मभेदेऽस्त्येवमाभिधाधिकरणे निरूपितम् तस्य चाधि-
करणस्य संपादकावेतौ लोको भवतः “गुणः कर्मान्तरं
वा स्थावाजिभ्यो वाजिनन्वति । गुणोदेवाननूदीकृतः
समुच्चयविकल्पने । आनिच्छोत्पत्तिविष्टत्वात् प्रवत्ता, तत्र व-
जिनम् । गुणोऽप्रविशत् कर्मान्यत् कल्पयहाजिदेवकमिति” ।
“तन्नेपयसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वा-
जिनमिति” श्रुतम् । अत्रदक्षिस्त्वन्वात् क्षीरनीरयोर्विभेदे
सति योवनीभूतः क्षीरभागः साऽऽमिक्षा तस्याश्च विश्वे
देवा देयताः तत्र यत्तृयगभूतं नीरं तद्वाजिनम् तस्य
च वाजिनो देवताः । तज्जामिक्षाद्रव्यकं विश्वदेव-
देवताकमेकं कर्म, तथा सति किञ्चपरितनेन वाजिभ्यो
वाजिनमित्यनेन वाक्येन, पूर्वस्मिन्नेव कर्माणि वाजिनं
गुणोविधीते उत कर्मान्तरमिति संशयः । तत्र वाजो-

इक्ष्माभिश्चा वायेषां देवानामसि ते वाजिन इति व्युत्प-
 ष्ठा प्रकृताम् देवानमूढा वाजिनकुण्डो विधीयते स चामि-
 क्षया सह विकल्पयते ससञ्चोयते वेति पूर्वः पक्षः । उत्प-
 त्तिशिटानिष्ठाशुष्पावरुक्ष्य कर्मणो गुणान्तराकाङ्क्षा-
 ऽभावाद्वाजिनस्य तत्र प्रवेशासम्भवे सत्यन्यथानुपपन्नो
 वाजिनगुणो वाजिशब्दार्थस्य प्रकृतदेवताव्यतिरिक्त
 देवताकृत्यं कल्पयित्वा कर्मभेदे पर्यवस्यतीति सिद्धान्तः ।
 अत्र यथा इव्यदेवतालक्षणस्य यागहृष्यस्य भिन्नत्वात् कर्म
 भेदस्तथा प्रकृतेऽपि रूपभेदोऽभ्युपगम्यताम् । उपवास-
 मालं जम्भाटमीव्रतस्वरूपं तदुत्पत्तिवाक्ये तन्मात्रस्य प्र-
 तीयमानत्वात् । ननु जयन्तीव्रतएवोपवासं कुर्यादित्यु-
 त्पत्तिवाक्यं अर्थ्यते न तु जम्भाटमीव्रते, वाढम् । तथा
 अत्र विधिरुद्धेतव्यः अन्नभोजने प्रत्यवायकारणा-
 नुपपत्तेः । स चोद्गीयमानो विधिरुपवासमालं विधत्ते
 न तु मण्डपनिर्माणजागरणप्रतिमादानादिकं, विधे
 रुद्धयने हेतुव्यकरणे प्रत्यवायबोधकाव्येषु भोजननिषे-
 धमात्रकारणात् । न हि तत्र निद्रायां दानाभावे वा
 प्रत्यवायः अर्थ्यते । अत उपवासमालं तस्य स्वरूपं न
 तु दानादिकम् । अतएवाकरणे प्रत्यवायवाक्येणे जय-
 न्तीप्रयुक्तदानादिशब्दाव्यावृत्तये केवलशब्दउपवासविशेष-
 णत्वेन पश्यते “केवलेनोपवासेन तस्मिन्जम्भाटिने सम ।
 शतजन्मकृतात् पापानुसृज्यते नात्र संग्रहः” इति । तस्माज्ज-
 म्भाटमीव्रतस्योपवासमालं स्वरूपं, यदि शिटान्तरा जाग-
 रणदानादिकमनुतिष्ठन्नुतिष्ठन्तु नामाविरुद्धैः पुण्य-
 विशेषैर्व्रतस्योपोद्ब्रजनसम्भवात् । शास्त्रेण तु प्रापि-
 तमुपवासमालम् । जयन्तीव्रतस्य तु दानादिसंहित
 उपवासः स्वरूपं तद्विधायकेषु शास्त्रेषु तथा विधानात् ।
 तथा च वज्रपुराणे “तुष्यन् देवकीसूनोर्जयन्तीसम्भवं
 व्रतम् । कर्त्तव्यं विद्विमानेन भक्त्या भक्तजनैरपीत” ।
 भविष्योत्तरेऽपि “सामि भाद्रपदेऽष्टम्यां निशीथे जपणपञ्च
 ने । शगाङ्गे ह्यपराशित्ये ऋते रोहिणीसंश्रुते । योगेऽस्मिन्
 यमुदेवाङ्गि देवकी सामजोनत् । तस्मान्मां पूजयेत्तत्र शुचिः ।
 सम्यगुपोषितः । ब्राह्मणान् भोजयेदशक्त्या ततोदद्या
 च दक्षिणाम् । हिरण्यं मेदिनीं गाय वामांसि कृष्णमा-
 नि च । यद्यदिष्टमन्त्रस्तु क्षणो ऽपि प्रीयतामिति” । भविष्य
 द्विषु धर्मोत्तरयोः “जयन्त्याष्टम्यासञ्च मङ्गापातकनाशनः ।
 सर्वैः कार्ये मङ्गाभक्त्या पूजनीयश्च केयवः” इति । वज्र
 पुराणे “जम्भाटस्यां जयन्त्या कलैका रोहिणी यदि । जयन्ती

नाम सा प्रोक्ताउपोप्या सा प्रयत्नतः” इति । अत्रान्त-
 रेऽपि “माजापत्यर्चसंयुक्ता आवणस्यासिताटमी । वर्षेवर्षे तु
 कर्त्तव्या तुष्यन् चक्रपाणिनः” इति । नारदीयसंहितायाम्
 जयन्तीं प्रकृत्य अर्थ्यते “उपोप्य जम्भाटिकानि कुर्यात्जाग-
 रणं पुनः । कर्धरात्रयुताष्टम्यां सोऽश्वमेधफलं लभेदिति” ।
 एवमेतेषु विधिववाक्येषु दानादियुक्त उपवासो जयन्ती-
 व्रतरूपत्वेन प्रतीयते । अतोरूपभेदाद्भूतभेदः १ ।

तथा शुद्धमित्रत्वभेदादपि द्रष्टव्यः अकरणे प्रत्य-
 वायमात्रव्यवस्थाच्छुद्धं नित्यं जम्भाटमीव्रतम् । करण्ये
 फलविशेषपञ्चयणदकरणे प्रत्यवायव्यवस्थाञ्च नित्यत्वेन का-
 रण्यत्वेन च मिश्ररूपं जयन्तीव्रतम् । तत्र फल
 वाक्यानि पूर्वपक्षेण प्रसङ्गादुदाहृतानि । अकरण्ये
 प्रत्यवायश्च जयन्तीं प्रकृत्य कस्मिंश्चित्पुराणे अर्थ्यते
 “अकुर्वन् याति नरकं यार्वादिन्द्रासहर्दयेति” । स्कन्दपुरा-
 णेऽपि “श्रुदास्तेन तु यत्पापं श्वकस्तस्य भोजने । तत्पापं
 लभते कुनि जयन्तीविमुखो नरः” । “ब्रह्मज्ञस्य सुरापस्य
 गोवधे स्त्रीवधेऽपि वा । न लोकोयदुगार्ह न ! जयन्तीवि-
 मुखस्य च । क्रियाहीनस्य मूर्खस्य पराङ्गं भुञ्जतोऽपि वा ।
 न हतघ्नस्य लोकोऽस्ति जयन्तीविमुखस्य च । न करोति
 यदा विष्णोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् । यमस्य वशमापन्नः
 सङ्गते नारकी व्यथाम् । जयन्तीवासरे प्राप्ते करोत्युदर-
 पुरणम् । संपोष्यतेऽतिमालं तु यमदूतैः सुदारुणैः ।
 काकोला आयसैस्तुण्डैः कुपन्त्रस्य कलेवरम् । यो-
 भुञ्जीत विभूटात्मा जयन्तीवासरे न्येति” । तैत्तिरीयकरणे
 प्रत्यवायवाक्यैर्मित्यत्र जयन्त्याः । अन्ये वस्तुनैरकरणे प्र-
 त्यवायवाक्यैः केवलेनोपवासेनेति पापपञ्चवाक्यान् जम्भा-
 टमीव्रतमपि नित्यकास्यं स्यात् केवम् पापपञ्चफलत्वमात्रेण
 कास्यत्वे सन्ध्यावन्दनादेरपि कास्यत्वप्रसङ्गात् । अतः
 सत्यपि पापपञ्च फलान्तराकरणेन केवलनित्यत्वं जम्भा-
 टमीव्रतस्य युक्तम् । ततः शुद्धमित्रभेदाद्भूतयोर्भेदः ४ ।

तथा निर्देशभेदादपि व्रतभेदो द्रष्टव्यः निर्देश-
 भेदश्च अगुवाक्ये दृश्यते “जम्भाटमी जयन्ती च शिव-
 रात्रिस्तथैव च । पूर्वविज्ञैव कर्त्तव्या तिथिभान्ते
 च पारणमिति” यत्र जम्भाटमी रोहिणी चेति
 पाठः तत्रापि रोहिणीशब्देन तदुक्ता तिथिर्विज्ञता
 न तु केवलरोहिणी, तस्मिन्वाक्ये निर्दिष्टयोः पूर्वोत्तर-
 योर्जम्भाटमीशिवरात्रौ तिष्ठितत्वात् । यदोक्तमेव व्रतं
 स्यात्तर्हि निर्देशभेदो नोपपद्यते । ननु व्रतभेदेऽप्येति

दोषः यदा दिनद्वयेऽपि वर्तते रोहिणी तत्तरणं तदा पूर्वदिने जन्माष्टम्युपवासः परेद्युर्जयन्त्युपवास इति नैरन्त्येष्टोपवासद्वयं प्रसज्यते प्रसज्यतां नाम प्रमाण-यत्नादिति चेत् न परदिने भोजनोपवासलक्षणविरुद्ध-धर्माद्वयप्रसङ्गात् । उपवासस्याङ्गं पारण्यमिति हि व-च्यते । तथा च जन्माष्टम्युपवाससङ्गस्य पारण्यस्य जय-न्त्युपवासस्य चैकत्र प्राप्तिः सोऽयमेकोदोषः । व्यतिरेका-नुपलम्भायापरो दोषः । तथाहि यथा जयन्तीव्यति-रिक्ता जन्माष्टम्युपलभ्यते तथा जन्माष्टमीव्यतिरिक्तापि जयन्ती क्वापि यत्परपक्षभ्येत न त्वेवमुपलभ्यते अतोयुत भेदोऽपि दुष्टेय । अत्रोच्यते न तावत्पारण्योपवाससा-ङ्ग्यलक्षणोदोषोऽस्ति आत्राण्योदकपानादिना पारणे कृष्यः इतिऽप्युपवाससम्भवात् अन्यथा हादशीपारण्यतयो-दशीयुतयोः कश्चित्साङ्ग्यं केन वार्येत । नाप्युपवासद्वयनै रन्त्येष्टम् रोहिणीसंयोगसम्भवे जन्माष्टम्या अपि तलैव कर्तव्यत्वात् सर्वत्र तिथिगणनयोगस्य केवलतिथेरुक्त-हत्वेन केवलायास्तियेस्तत्त्वोपेक्षणीयत्वात् । अतएव व्य-तिरेकानुपलम्भोऽयलङ्काराय नत दोषाय जन्माष्टम्या रोहिणीनिरपेक्षत्वेन व्यतिरेक उपलभ्यतां नाम । जयन्त्यास्तु योगरूपत्वेन रोहिण्यामिवाष्टम्या अपि सामेक्ष-त्वेन कथं व्यतिरेकाशङ्कावकाशः । तस्मादुव्रतद्वयपक्षे न कोऽप्यस्ति दोषः । किं च यदा रोहिणीयोगोऽस्ति तदा जन्माष्टमीजयन्त्योः सहयोगस्यावशप्रग्राहित्वेन जयन्तीव्रतएव जन्माष्टमीव्रतमन्तर्भवति । तस्मादपि नोप-वासद्वयप्रसङ्गः ५ ।

तदेवं व्रतभेदे दोषाभावात्तत्त्वाधकानाञ्च नामभेदा-दीनां पञ्चानां सङ्गादावुव्रतभेदएवावशप्रग्राभ्युपेयः । व्रतैक्यं भवस्तु तथोरुक्तयुक्तप्रसङ्गानाभावादष्टम्यु-पवाससाष्टम्याञ्च केषांचिदुदेति । सादृश्यं च गुणवि-कृतित्वादान्नयान्नयिभावाच्च सम्भाव्यते । यथा दर्शयागस्य गुणविकृतिः साकंप्रस्थापीयोयागः । तत्र दर्शयागे याव-न्नोऽङ्गाङ्गविषयाः प्रयोगाः, ते सर्वेऽपि साकंप्रस्था-पीये विद्वान् भेदस्तु स्वल्पेव भवति । दर्शयागे साक्षा-द्यहविषोर्दधिपयसोः पृथगवदानम् । साकंप्रस्थापीने स-हैव तु प्रस्थापनम् एतावता भेदेन गुणविकृतिरित्यभिधीय-ते । तथाग्निष्टोमस्य गुणविकृतिरुक्तः । अग्निष्टोमे हादय-सोत्राणि उक्त्ये च हादयभ्योऽधिकानि त्रिणि, ततो गुणाधि-क्याङ्गविकृतिरित्यम् । एवमत्रापि जन्माष्टम्युपवासोऽनु-

वेयः जयन्त्यां तु दानादिरधिकगुणः । अतः सा गुण-विकृतिः । आन्नयान्नयिभावश्च ज्योतिष्टोमे तदङ्गाव-रुद्धोपासने दृष्टः । तत्र ज्योतिष्टोम आन्नयः तस्या-ङ्गान्युक्त्यादीनि आन्नयानि । तत्रोक्तं नाम यद्व्या-ध्यायिना होत्रा यस्यान्तं मन्त्रवतीऽग्निष्कैवस्थादिनाम-कं यत्तम् । तत्रोक्त्यर्थान्नयं यद्व्याध्यायिणोपनिषत्सुपा-सनानि विहितानि । तथाच श्रुतिः “उक्त्यसुक्त्यमिति वे-प्रजा वदन्ति तददमेवोक्त्यमियमेव पृथिवीति अहसुक्त्यम-सीति विद्यादिति च” उद्गीथो नाम सामवेदिनोद्गीता-गीयमानः सामो भामविशेषः । तत्रोद्गीथमाग्न-त्य आन्दोभ्योपनिषत्सुपासनानि विहितानि “ओमित्येत दक्षरुद्गीथसुपासीतेति” । एवं प्रकृतेऽपि जन्माष्टमी-व्रते येयं प्रायणलक्षणाष्टमी तामाग्नित्य रोहिणीयोगनि-मित्तं दानादिकं जयन्तीव्रते विधीयते । अतोऽगुणविकृति-त्वेनान्नयान्नयिभावेन च सादृश्यसम्भवादनयोर्व्रतैक्य-धर्मो भन्नुद्गीनां जायतां नाम प्रमाणन्यायदर्शिभिस्तु सर्वथैव व्रतभेदोऽङ्गीकार्य इति सिद्धम् ।

यदेतद्विचारतयं पूर्वपक्षिप्तं व्रतभेदे तिथिनिर्णये वेधे-चेति तत्र व्रतभेदो निर्णीतः । अथ तिथिनिर्णेतव्या । तच्च-क्षयश्च वेधाधीनः अतोवेधः पूर्वसंभधीयते । तिथ्यन्तरेष्व-एव प्रायेण कर्मकालत्वादुदयास्तमयवेलायां तिसृष्वर्चवेधः-सामान्येन निरूपितः । पञ्चम्यां तु विशेषतः पञ्चसु-र्चवेधोदर्शितः जन्माष्टम्या जयन्त्याश्च रात्रिप्रधानत्वाद्वा-त्रियोगोऽत्र प्रशस्तः । एतच्च जात्रालिङ्गगौतमाभ्यां-दर्शितम् “अहःसु तिथयः सुखाः कर्मांशुष्ठानतोदिवा । नक्तादिब्रतयोगेषु रात्रियोगो विशिष्यते” इति । यद्यप्यु-पवासस्य व्रतत्वादहनि रात्रौ च मुख्यत्वं युक्ततः साम-र्थ्यसिद्धं तथाप्यर्धरात्रस्य मुख्यकालत्वसक्तं वशिष्ठसंहि-तायाम् “अष्टमी रोहिणीयुक्ता निशप्रज्ञे” इत्युक्त्यादि । मुख्यकाल इति ख्यातस्तत्र जातोहरिः स्वयमिति । एवं सत्यर्द्धरात्रव्याप्तिरेपात्र कर्मकालव्याप्तिरित्यभिधीयते । यतदेवाभिप्रेत्य विष्णुरहस्ये पठते “रोहिण्यर्धरा-त्रे तु यदा कृष्णाष्टमी भवेत् । तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हनि-प्रापं त्रिजन्मजमिति” । तस्मिन्निर्द्धरात्रे कियत्परिमाणम-मेक्षितमित्यपेक्षायामादित्यपुराणे दर्शितम् “अर्द्धरात्रादध-सोर्ध्वं कलयापि यदा भवेत् । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता-सर्वपापप्रणाशिनीति” । वराहसंहितायामपि “सि-हैः रोहिणीयुक्ता नभःकृष्णाष्टमी यदि । रात्रिपूर्व-

परगा जयन्ती कलयापि चेति” । पूर्वं चाप-
रञ्च पूर्वापरे रात्र्यर्धे च ते पूर्वापरे च रात्र्यर्धे पूर्वापरे
तयोर्गच्छति वर्त्तत इति रात्र्यर्धे पूर्वापरगा । घटिका-
या अशीत्यधिकशततोभागः १८० कला तावता परिमाणेन
पूर्वाह्णवसाने उत्तरार्द्धादौ च वर्त्तमाना पङ्कीतया ।
अष्टत्यतिचिरात् कृष्णपक्षे द्विविधा पूर्वोद्गुः सप्तमीयुक्ता
परेदुर्गवर्गीयुक्ता चेति । तत्र सप्तमीयुक्तायां रात्रि-
पूर्वाह्णवसाने कलासङ्ख्याविधीयते । उत्तरार्द्धादौ स्वतः
सिद्धत्वे नाविधेयत्वात्तद्विपर्ययेण नवमीयुक्तायास्तत्तरा-
र्द्धादौ कलासङ्ख्याविधीयते तदा पूर्वाह्णवसाने स्वतः
सिद्धत्वादनुवादः पूर्वाह्णवसानकलायाः सप्तमीयुक्त
विषयत्वं, विष्णुधर्मोत्तरे अष्टमभिहितम् “रोहिणी
संहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी । सप्तम्यामर्धरा-
त्र्याधः कलयापि यदा भवेत् । तत्र जातो जगन्नाथः
कौस्तुभो हरिरीश्वरः । तमेवोपवसेत् कालं कुर्यात्तत्रैव
जागरमिति” । इयमष्टमी कृष्णपक्षादिमासविवक्षया
भाद्रपदे भवति शैवाष्टमी शुक्लपक्षादिमासविवक्षया
श्रावणे भवति । अतएव योगीश्वरः “रोहिणीसंहिता
कृष्णा मासे च श्रावणेऽष्टमी । अर्द्धरात्र्याधोर्ध्वं क-
लयापि यदा भवेत् । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपाप
प्रणाशिनीति” । कलाया अतिस्फुटत्वेन दुर्लभ्यत्वात्
स एव पञ्चान्तरमाह । “अर्द्धरात्र्याधोर्ध्वं मेकार्धघ-
टिकाचिता । रोहिणी चाष्टमी पञ्चा उपवासव्रता-
दिद्विती” । एका चार्द्धघटिका चैकार्धघटिके ताभ्यामा-
चिता । कलामपेक्ष्यार्धघटिका स्थूला । नामपेक्ष्य घ-
टिका स्थूला । तत्रायमर्थः संपद्यते पूर्वभागावसाने
एका घटिका उत्तरभागादौ चैका मिलित्वा तद्विशीत्यश-
ब्दाख्यं मुहूर्त्तं तावत्परिमाणं सर्वैरपि सुलभ्यत्वा-
न्युत्पन्नः कल्पः । तदसम्भवेऽर्धघटिकान्तेऽष्टमी । तस्याय-
सम्भवे कथेति तत्र सुखं पञ्चमभिप्रेत्य भविष्योत्तरे “नि-
शीथे कृष्णपक्षगे” इत्युक्तं तच्च वचनं साकल्येन पूर्वमुदा-
हृतम् । अत्र जयन्त्यां चन्द्रार्धदानस्यावश्यकत्वं व्यत्पा-
तस्य च चन्द्रोदयकालीनत्वान्निशीथे योगः प्रशस्तः ।
एतदेव निष्पन्नोत्तरेऽभिहितम् “अर्द्धरात्रे तु योगोऽय-
न्नारापत्युदये तथा । नियतात्मा शुचिः स्नातः प्रजां
तत्र प्रवर्त्तयेदिति” । सोऽयमर्धरात्रयोगो मुख्यः कल्पः ।
यस्तु कल्पज्ञाहोरात्रयोगः सोऽयं मुख्यतरः । यच्च यदा
कदाचिदीश्वरयोगः सोऽनुकल्पः । स च वशिष्ठसंहि-

ताप्रयां दर्शितः “अहोरात्रं तयोर्योगोऽहोरात्रं पूर्णोभवेद्यदि
सुहूर्त्तमयहोरात्रे योगश्चेत्तासुपोभवेदिति” । सोऽयं
जयन्तीव्रते योगनिर्णयः । स एव जम्बाटनीव्रते-
ऽपि द्रष्टव्यः । यस्मिन्मर्धे योगो नास्ति तस्मि-
न्मर्धे जम्बाटनीव्रतमेकमेव प्रवर्त्तते तत्रापि नेतरा-
टनीवर्द्धवसनेधः किं त्वर्द्धरात्रवेधः । तथा च
पुराणान्तरे “दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति
चेष्टोहिणीकला । रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेणेन्दुसं-
युताम्” । अन्यत्रापि “अष्टमी शिवरात्रिश्च हार्द्धरात्र्याद-
धोयदि । दृश्यते घटिकाया सा पूर्वविज्ञा प्रकीर्तितेति” ।
इति वेधोनिर्दिष्टः । अथ पञ्चातिथिनिर्दिष्ट्यते सा च
संयत्सरभेदेन द्विधा भवति रोहिणीरहिता रोहिणी-
युक्ता चेति । तत्र या रोहिणीरहिताष्टमी सापि-
द्विविधा युक्ता सप्तमीविज्ञा चेति । अर्द्धरात्र्याधोर्ध्वं
प्रवर्त्तमानाष्टमी युक्ता निशीथार्षां सप्तम्या कियत्वापि
युक्ता विज्ञा । युक्ता पुनर्निशीथव्याप्राप्त्याप्राप्त्यां द्विवि-
धा तत्र निशीथव्यापिनी जम्बाटनीव्रते सुखरा ।
“विशेषेणेन्दुसंयुतामिति” वचनात् । निशीथव्यापि-
रहितापि “रात्रियुक्तां प्रकुर्वीतेति” वचनेन पङ्कीतव्या
भवति । ननु पूर्वोद्गुर्निशीथादूर्ध्वमारभ्य परेदुर्नि-
शीथादपार्श्वं समाप्यते तस्या उभयत्र रात्रिसंभ-
त्वात् कुलोप्रवास इति चेत् परेदुरिति द्रूमः
उभयत्र निशीथव्याप्राप्तभावस्य रात्रिसम्बन्धस्य च तद्व्य-
त्वेऽपि परेदुः प्रातःसंकल्पकालमारभ्य वर्त्तमान-
तया प्राशस्त्यं द्रष्टव्यम् । सप्तमीविज्ञापि द्विविधा ।
पूर्वोद्गुरेव निशीथव्यापिनी परेदुरेव निशीथव्यापिनी
उभयत्र निशीथव्यापिनी चेति । तत्र प्रथमद्वितीययोः
प्रत्ययोः निशीथव्याप्राप्तेः प्रयोजकत्वेन या निशीथव्या-
पिनी सा “विशेषेणेन्दुसंयुतामिति” वचनेन पङ्की-
तव्या भवति । या तु दिनद्वये निशीथव्यापिनी तस्याम्
उभयत्र निशीथयोगस्य रात्रियोगस्य च तद्व्यत्पादनेन
वचनेन निर्णयः सम्भवितीति नापि “कृष्णपक्षेऽष्टमी” इत्या-
दिभिरष्टमीमात्रसप्तमीव्यवहृत्तैः निर्णेतुं शक्यते तेनास-
हर्षवैधियत्वात् । अन्यथा वृत्तान्तरेऽपि निशीथवेधः
प्रसज्येत तस्मात्सप्रायः परिगण्यते । न्यायश्च परेदुरूप-
वामं प्रापयति, संकल्पकालमारभ्य तिथिसङ्ख्यावात् ।
न च साकल्याभिधायिवचनेन पूर्वोद्गुरपि संकल्पकाले
तिथिरस्तीति शङ्कनीयम् । तस्यासुखतिथित्वाभावात् ।

किञ्च “सा तिथिः सकला ज्ञेया यस्यामस्तमितोरवि रिति” यच्चनं निशीथव्यापिनीमष्टमीं न द्वितीयो रोति तस्यात्परेद्युरेवोपवासः । तदेवं चतुर्धिया रोहिणीरोहिताष्टमी निश्चीता । अथ रोहिणीसहिताष्टमी निश्चीयते सापि चतुर्धिया शुद्धा विज्ञा शुद्धाधिका विज्ञाधिका चेति । तत्र शुद्धायां संपूर्णयोगो निशीथयोगवत् किञ्चिन्सूक्तं योगव्यति । त्रैविध्यं भवति । एवं विज्ञा यामपि दृष्टव्यम् । एतेषु षट्सु भेदेषु दिनान्तरे योगाभावादुपवासो सन्देहो नास्ति किंतु केवलं योगगततारतम्यात्प्राशस्त्यतारतम्यं भवति । यत्किञ्चिन्सूक्तं योगः प्रशस्तः अर्धरात्र्ययोगः प्रशस्ततरः सम्पूर्णयोगः प्रशस्ततमः । सर्वेष्वपि योगेषु योगरूपजीव्य उपवासो विहितः विष्णुधर्मोत्तरे “प्राजपत्यर्णसंयुक्ता लक्ष्णा नभसि चाष्टमी । सुहृत्समपि लभ्येत सोपेष्ट्या सुमहाफला । सुहृत्समप्यहोरात्रे यस्मिन् व्यक्तं हि लभ्यते । अष्टम्यां रोहिणीं च तां पुण्यां सप्तपावसेदिति” । शुद्धाधिका तु पूर्वोद्युः सूर्योदयमारभ्य प्रहत्ता परेद्युः सूर्योदयमतिक्रम्ये प्रहत्तते सा च त्रिविधा पूर्वोद्युरेव रोहिणीयुक्ता परेद्युरेव रोहिणीयुक्ता दिनद्वयेऽपि रोहिणीयुक्ता चेति तत्राद्ययोर्द्वयोः पक्षयोर्नास्त्युपवाससन्देहः रोहिणीयुक्ताया द्वितीयायाः कोटेरभावात् । तृतीयपक्षे तु रोहिणीयोगस्योभयत्र समानत्वेऽपि शुष्माधिक्यात् पूर्वोपोपास्या शुष्माधिक्यं च दर्शयिष्यते । ज्येष्ठाभ्युपेष्ट्यत्वेनोक्ता पूर्वा तिथिः सापि रोहिणीयोगभेदाद्विधा भिद्यते अष्टमीवत्सूर्योदयमारभ्य प्रहत्ता रोहिणी कदाचित्परेद्युरपि क्रियती यत्तते, कदाचित्पूर्वोद्युर्निशीथमारभ्य रोहिणी प्रवर्तते । कदाचित्निशीथादूर्ध्वमारभ्य प्रवर्तते । तत्र प्रथमपक्षे संपूर्णत्वमेकोगुणः । संकल्पकालमारभ्य लक्ष्मकर्मकालव्याप्तिरपरोगुणः । निशीथव्याप्तिस्तृतीयगुणः । नचैते त्रयगुणाः परेद्युः सम्भवन्ति । द्वितीयपक्षे निशीथे जयन्तीसङ्गायोगुणः । न च परेद्युः सोऽस्ति । तृतीयपक्षे दिनद्वयेऽपि निशीथयोगो नास्ति पूर्वोद्युः केलाष्टमी परेद्युः केवला रोहिणी । तत्राष्टम्याः प्राधान्यात्प्राबल्यमास्थेयम् । सर्वत्र हि जयन्तीशब्देषु रोहिणीसहिताष्टमीति व्यवहारादष्टमोसहिता रोहिणीति व्यवहाराभावाच्च तिथिनक्षत्रयोः क्रमेण प्रधानोपसर्जनभावोऽवगतव्यः । अतो शुष्माधिका-

शुद्धाधिका पूर्वोपोपेष्ट्या । निशीथादर्वाङ् सप्तम्या युक्ता परेद्युरपि विद्यमाना विज्ञाधिका । नन्वत्र निशीथवेधो प्राप्त इत्युक्तम् । यादं वेध्याया अष्टम्या निशीथसङ्गावोऽत्र निशीथवेधः न तु वेधिकाया सप्तम्याः निशीथसमये सङ्गावः । विज्ञाधिकायामपि पक्षत्रयम् । द्वयोः पक्षयोश्च सन्देहाभावः पूर्वोद्युर्जनीयः । तत्र या पूर्वोद्युरेव रोहिणीयुक्ता विज्ञाधिका तस्यासप्तपावसादित्यपुराणे स्मर्यते “विनाशकं न कर्त्तव्या नवमी संयुताष्टमी । काव्यां विज्ञापि सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमीति” । विष्णुधर्मोत्तरेऽपि “जयन्ती शिवरात्रिश्च काव्ये भद्राजयान्विते । कृत्योपवासं तिथ्यान्ते तथा कृत्यान्तु पारणमिति” । गारुडपुराणेऽपि “जयन्ती पूर्वोद्युर्विज्ञायासप्तपावसं समाचरेत् । तिथ्यान्ते बोत्सवान्ते वा वृत्ती कुर्वीत पारणमिति” । या परेद्युरेव रोहिणीयुक्ता विज्ञाधिका तत्रोपवासः पूर्वतिथौ न युक्तः, रोहिणीयोगाभावात् परेद्युः तत्राद्यात्पूर्वोदाहृतेन प्राजापत्येव्यादिना विष्णुरहस्यवचनेनोपवासोविधीयते । या त्वभयत्र रोहिणीयुक्ता विज्ञाधिका सापि निशीथे जयन्तीयोगमपेक्ष्य चतुर्धा भिद्यते । पूर्वोद्युरेव निशीथयोगवती । परेद्युरेव तादृशी, उभयत्रापि निशीथयोगसहिता तद्रहिता चेति । तत्र या पूर्वोद्युरेव निशीथयोगवती सा पूर्वोपोपेष्ट्या तदुक्तं पद्मपुराणे “काव्यां विज्ञापि सप्तम्या रोहिणी सहिताष्टमी । तत्रोपवासं कुर्वीत तिथिमान्ते व्य पारणचिति” अत्राविशिष्टेषु तिथि पक्षेषु परदिन एवोपवासः । तत्र दिनद्वये निशीथयोगसप्तम्यश्च ब्रह्मवैवर्ते पश्यते “वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी ! सा सदापि न कर्त्तव्या सप्तमीसहिताष्टमी । “अविज्ञायान्तु सदायां जातो देवकीनन्दनः” इति । यदा दिनद्वयेऽपि निशीथयोगे परलोपवासस्तदा किञ्च वक्तव्यं परेद्युरेव निशीथयोगे । दिनद्वयेऽपि निशीथयोगराहित्यं बहुधा जायते । तद्यथा पूर्वोद्युर्निशीथादूर्ध्वं तिथिनक्षत्रद्वयं प्रहत्तं तत्र परेद्युर्निशीथादर्वाङ्गं समान्नक्षत्रकः प्रकारः ! पूर्वोद्युर्निशीथादर्वाङ्गं नक्षत्रं प्रहत्तम् अष्टमी तु निशीथादूर्ध्वं प्रहत्ता परेद्युर्निशीथादर्वाङ्गं नक्षत्रं निहत्तमित्यपरः । अष्टमी निशीथादर्वाङ्गं प्रहत्ता अष्टमं च निशीथादूर्ध्वं प्रहत्तम् अष्टम्याः परेद्युर्निशीथादर्वाङ्गं समान्निरिति तृतीयः । तिथ्यन्तेऽपि प्रकारेषु परेद्युर्निशीथादर्वाङ्गं तदा दिनद्वयेऽप्यर्धरात्र्ययोगविषये पूर्वोदाहृतस्य “वर्जनीया

प्रयत्नेन" इत्यादियचनस्यात्वाऽपि चारयितुं शक्यत्वात् । किञ्च प्रथमप्रकारे न्यायोऽप्युद्भूतको भवति । सङ्कल्यकाल-
चारभ्य तिथिनक्षत्रयोगस्य बहुकालव्यापित्वात् प्रगस्तत्वं
दृष्टव्यम् । द्वितीयप्रकारे परेदारुणमीषाङ्कल्येऽपि नक्षत्र-
योगस्यात्यन्तादनुपादेयत्वनित्यायङ्का न कर्त्तव्या । अतएव
स्कन्दपुराणे पद्ये "संप्रसीसङ्किताष्टव्या भूत्वा ऋणं द्विजो-
त्तम ! । प्राजापत्यं द्वितीयेऽङ्कि सङ्कर्त्तुं भवेद्यदि । तदा-
ष्टयानिकं च ये मोक्षं व्यासादिभिः पुरेति" । तृतीयप्रकारे
परेद्युर्नक्षत्रवाङ्मल्येऽपि अष्टमीयोगस्यात्यन्तादनुपादेयत्व
नित्यायङ्का भवति सा च पद्मपुराणेन निवर्त्यते "पूर्व-
विद्वाष्टमी या तु उदये नवमीदिने । सङ्कर्त्तुमपि संयुक्ता
संपूर्णा साष्टमी भवेत् । कला काठा सङ्कर्त्ताऽपि यदा कथा
ष्टमी तिथिः । नवम्यां सैव व्याहृता स्यात् संप्रसीसंयुता
न हीति" । तदेवं अष्टमाष्टमीभेदा जयन्तीभेदाश्च निरू-
पिताः । तत्र जयन्तीभेदेऽप्यष्टमिदिने यदि बुधवारः
सोमवासरोवा भवति तदा फलाधिक्यं भवति तदङ्कं
पद्मपुराणे "प्रेतयोगिगतानां तु प्रेतस्य नाशितं नरैः ।
यैः कृता श्रावणे नाशि अष्टमी रोहिणीयुता । किं पुन-
र्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः । किं पुनर्नवमीयुक्ता
कलकोद्यास्तु हृत्तिदेति" । स्कन्दपुराणेऽपि "उदये चाष्टमी
किञ्चिन्नवमी सकला यदि । भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्य
जेसयुता । अपि वर्षगतेनापि लभ्यते यदि वा नवेति" ।
त्रिणुभुक्तौतरेऽपि "अष्टमी बुधवारेण रोहिणीसङ्किता
यदा । भवेत्तु रुनिगार्दूल ! किं कतेर्ब्रतकठोरित" ।
दथोक्तरीत्या विहिततिथावुपवासं कृत्वा परेद्युः पार-
णेनोपवासं समापयेत् पार तीर-कर्मसमाप्तावित्यस्माद्भागोः
निष्पन्नः पारणशब्दः । यद्यप्यसौ समाप्तिमात्रमभिधत्ते
तथाप्युपवाससमाप्तावेव लोकगारुडयोः प्रयोगात् पङ्कजादि-
शब्दयुक्तोद्गोदृष्टव्यः । तथा च योगकृत्योपवासस्य
चरमाङ्कं भोजनमभिधत्ते । अङ्कत्वद्वयोपवासविधिवान्नोप-
"तिथिभान्ते च पारणमिति" विधागादवगन्तव्यम् ।
न च रागप्राप्तस्य भोजनस्यानेन यचनेनोपवासाङ्कतिथि
नक्षत्रयोर्निषेधः क्रियते न तु पारणनामकं किञ्चिद-
ङ्कं विधीयत इति शङ्कनीयम् तथासति पारणशब्द
प्रयोगानुपपत्तेः रागप्राप्ते हृत्थवहरणे भोजनशब्दः ।
तत्र पारणशब्देन रागप्राप्तभोजनविषयायां मुख्यार्थो
बाधितः स्यात् । किञ्च यदि पारणमङ्कं न स्यात्तदा प्रति-
निधिविधानं नोपपद्येत । तद्विधानञ्च द्वादशीप्रस्तावे

देवसेन अर्थते "संकटे विधमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत् कथम् ? ।
अङ्गिस्तु पारणां कुर्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकदिति" । अतः
पारणशब्दबलात् प्रतिनिधिविधिवलाञ्च पारणस्याङ्कत्वं
दृष्टव्यम् । अतएवादित्यपुराणे "पारणान्ते व्रतं च ये व्रता-
न्ते न द्विभोजनम् । असमाप्ते व्रते पूर्वमेव कुर्याद्भ्रतान्तर
मिति" तच्च पारणसुपवासदिनात् परदिनपूर्वाङ्के कर्त्त-
व्यम् "उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाङ्के पारणं भवेदिति" देवल
श्रवणात् । एवं सामान्यतः पूर्वाङ्के पारणप्राप्तौ कश्चि-
दुपवादाय "तिथिभान्ते च पारणम्" इत्यभिधीयते ।
शुद्धाधिकादां पूर्वाङ्केदुरेव जयन्तीयोगः उभयस्यापि वा
जयन्तीयोग इत्यनयोः पक्षयोः पूर्वाङ्केदुरेवोपवासविधा-
नात् परेद्युः केवलतिथेस्ताथिनक्षत्रयोर्वा कृद्वावास्तदन्ते
पारणविधिः । तथा शुद्धाधिकयोर्विद्वाधिकयोर्बभयोरपि यदा
शरेदुरेव जयन्तीयोगस्तदा परतिथावुपवासविधानात्पार-
णदिने तिथ्यभावेऽपि कदाचिन्नक्षत्रावुपसम्भवात्तदन्ते
पारणं विधीयते तिथेर्वा नक्षत्रस्य वापशेषकाले पारणं
ब्रह्मधैवते प्रतिपिध्यते । "अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्या-
त्पारणं कश्चित् । हन्यात्परा कृतं कर्म उपवासार्जितं
फलम् । तिथिरष्टयुगं हन्ति मन्त्रस्य चतुर्थंणम् । त-
स्मात् प्रयत्नतः कुर्यात्तिथिभान्ते च पारणमिति" । स्कन्द-
पुराणेऽपि "तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारणम् ।
अतोऽन्यथा पारणे तु व्रतमङ्गमयागुर्यादिति" ।
तिथिभान्तस्य द्विविध उभयान्न एकतरान्तश्चेति । दिनद्वये
जयन्तीयोगयत्नां शुद्धाधिकायां परदिने अष्टमी सङ्कर्त्तव्य-
यं नतिक्लामति रोहिणी तु पूर्वेद्युर्निर्भीषादर्थान् यदा
कदाचित् प्रवृत्ता तदनुसारेण परेद्युः समाप्येत । तत्र
यदि दिवैव समाप्येत तदा तामतिवःश्रैव पारणं कुर्यात्
उभयान्तस्य सुख्यत्वात् । यदि रात्रौ समाप्तिरुदा तत्रमा-
प्तिर्न प्रतीक्षणीया रात्रिपारणस्य निषिद्धत्वात् । तथा
च ब्रह्मधैवते "सर्वेष्वुपवासेषु दिवा पारणमिध्यते ।
अन्यथा पुण्यकृतिः स्यात्ततो धारणपारणमिति । अन्य-
तिथ्यागमोगात्रौ तामसकौजसो दिवा । तामसे पारणं
कुर्वन्तामसीं गतिमश्नुते" इति । दिवापारणं कुर्वन्नापि
नाष्टमीवेलायां कुर्यात् एकतरान्तस्याभावात् अष्टमीम-
तिथाक्षरं हृत्तं पर्यनायामपि पारणं कार्यम् । अतएव
नारदीये "तिथिनक्षत्रसंयोग उपवासोद्यदा भवेत् ।
पारणं तु न कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः" । सांयोगिके
वते प्राप्ते यत्नकोऽपि विद्युज्जते । तत्रैव पारणं कुर्यादेवं

‘‘इतिदोविदिति’’ । पूर्वोद्युरेव निशीथे जयन्तीयोग
प्रकाशं विज्ञाधिकायां भारणदिने तिथिमानो बह्वधा सं-
भाष्यते । अहम्भुभयान्तएकतरान्तोवा, रात्रावेकतरान्त
उभयान्तोवेति । तेषु चतुर्थं भेदेषु निर्णयः कर्तव्यः
‘‘तिथिचक्षुष्योर्दोवा चोदोनक्षत्रान्तमथापि वा । अर्द्ध-
रात्रेऽपि वा कुर्यात् पारणञ्च परेऽङ्गीरति’’ । दिवसे
यद्युभयान्तस्यदा पारणमिति सख्यः कल्पः । नक्षत्रा-
न्तमित्यनेकतरान्तत्वं विवक्षितम् । सोऽयमनुकल्पः ।
यदि रात्रौ निशीथादर्थोगुभयान्त एकतरान्तो वा भवति
तदा दिवसे सख्यानुकल्पयोदभयोरप्यसंभावाद्वात्रौ पा-
रणस्य निषिद्धत्वाच्चात्तत्वात्पुष्पासंप्राप्तौ पारणस्य
प्रतिप्रसवः क्रियते ‘‘अर्धरात्रेऽपि वा कुर्यादिति’’ । ननु
पारणेऽप्यन्तस्य प्रतीक्षणीयत्वेऽपि रोहिण्यन्तो न प्रती-
क्षणीयः ‘‘याः काचित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रसं-
युताः । नक्षत्रान्ते पारणं कुर्याद्विना नृवणरोहिणीम्’’
इति श्रुत्यात् । नैवम् । ‘‘नक्षत्रञ्च चतुर्थ्यमिति’’ प्रत्यया
वस्योदाहृतत्वात् । तस्मात् ‘‘विना नृवणरोहिणी-
मिति यच्चनं केवलनक्षत्रोपवासविषयं पूर्वोक्तानुकल्पवि-
षयं वेत्ययमनव्ययम् । अगस्त्यस्तु तदतिथिनक्षत्रयोद-
भयोरनुवर्त्तमानयोरपि प्रातर्देवं संपूज्य क्रियमाणं पा-
रणं न दुष्प्रति । ‘‘तिथ्यन्ते धोतृसयान्ते वा प्रती कुर्वी-
त पारणमिति’’ श्रुत्यात् ।

तत्र निष्कृष्टार्थस्तु तेनैव कारिकाभिर्निबद्धोपया
‘‘जयन्त्याख्यं व्रतं भिक्षुं कृष्णजन्माष्टमीव्रतात् । शुद्धा
च सप्तमीविज्ञेयैव जन्माष्टमी द्विधा । सप्तमी चेक्ष-
णीयात् प्राग्विज्ञा शुद्धाऽन्यथा भवेत् । शुद्धायां नास्ति
सन्देहो विज्ञा च त्विविधेभ्यते । निशीथयोगः पूर्वोद्यु-
रन्तरेद्युर्द्वयोक्त । पूर्वैव प्रथमे पक्षे परैवोत्तरपक्षयोः ।
अष्टमी रोहिणीयुक्ता जयन्ती सा चतुर्विधा । शुद्धा शु-
द्धात्रिकेत्येवं विज्ञा विज्ञाधिकेति च । शुद्धायामपि विज्ञायां
न संभाव्योत्तरा तिथिः । शुद्धाधिकायां योगः स्यादेक-
स्मिन्वा दिनद्वये । नैकयोगेऽस्ति सन्देहो द्वियोगे प्रथम-
न्दिनम् । यदा निशीथे पश्चाद्वैत्युत्तमो मध्यमोऽधमः ।
योगस्तथापि पूर्वोद्युः संपूर्णत्वादुपोषणम् । निज्ञाधि-
कायां प्रत्येकदिनयोगे स गृह्यताम् । द्वयोर्गोर्ग्विधा-
भिन्नौ निशीथवृत्तिभेदतः । तद्युक्तीर्दिन एकस्मिन्
भयोर्नैभयोरिति । एकस्मिन्चेत्तद्दिनं स्यात् पक्षयोरन्त्ययोः
परा। वृधे सोमे जयन्ती चेहारे साऽतिफलप्रदा । तिथ्य-

अथोर्द्वीरन्ते उत्तमं पारणं भवेत् । एकस्मिन्
मध्यमं स्यादुत्तमयान्तेऽधमं श्रुतम् । यस्मिन्पक्षे जय-
न्त्याख्यो योगो जन्माष्टमी तदा अन्तर्भूता जयन्त्या
स्याद्वययोगप्रशस्तितः । भीषवासद्वयं कार्यं सधोषन्तु
परं दिनम्’’ ।

रघुनन्दनपते तद्वद्व्यवस्था यथा
‘‘यत्नैकदिने जयन्तीसामन्तलैवोपवासः । उभयदिने
चेत्तदा परदिने । जयन्त्यनामे च रोहिणीयुक्ताष्ट-
म्याम् । उभयदिने रोहिणीयुक्ताष्टमीनामे परदिने ।
रोहिण्यनामे तदतिथिसम्बन्धित्वमवस्थाम् । उभय-
दिने निशीथसम्बन्धे तदसम्बन्धे वा परदिन इति ।
उपवासपरदिने तिथिनक्षत्रयोरवस्थाने पारणम् । य-
दा तद्वद्व्यवस्थायाः पूर्वमेकतरस्यावसानमन्वत-
रस्य महाविश्रामायां तदनन्तरं वा तदेकतरावसाने पा-
रणम् । यदा महाविश्रामायाव्यवस्थितस्तदोत्सवान्ते
प्रातःपारणमिति’’ ।

तत्प्रमाणवाक्यानि ति० त० जन्माष्टमीतत्त्वेऽनुसन्धेयानि
भाव्यरघुनन्दनमतवोर्युक्तायुक्तत्वे सत्यपि देशविशेष
वासिभिस्तत्तद्व्यवस्थे आदर्त्तव्ये एते च व्यवस्थे आर्त्तरे-
वादर्त्तव्ये । येषामैस्तु हरिभक्तिविलासाद्यनुहारिणी व्य-
वस्थादर्त्तव्या सा च जन्माष्टमीशब्दे दृश्यते । कृष्णजन्माष्ट-
मीशब्देऽप्यत्र दर्शितकालमाधेयीयपत्ये उदा० दृश्यम् ।
कृष्णिका स्त्री कृष्णोपयोगी भूम्नाऽख्यस्य टन् कृष्णैव संज्ञायां
कत्वा । (रादसरिपा) राजसर्पमे ज्ञेयम् ।

कृष्णेक्षु पु० कर्मा० (काजला) दक्षुभेदे कान्तारेक्षौ राजनि० ।
तद्व्यवस्थाः दक्षुशब्दे ६०६४० उक्ताः
कृष्णोदर उक्ती० कृष्णसुदरमस्य । दर्शिकरसर्पभेदे ‘‘कृष्ण-
सर्पा महासर्पः कृष्णोदरः’’ इत्यादि दर्शिकरसर्पभेदोक्तौ
सुष्ठु० । अहिशब्दे विवृतिः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

कृष्णोदुम्बरिका स्त्री कृष्णस्यकाकस्य प्रिया उदुम्बरिका ।
काकोदुम्बरिकायाम् राजनि० ।

कृष्ण ति० कृष्ण-कर्माणि अर्ह्यै क्यप् । कर्मणार्हे चोदादौ
‘‘कृष्णं दक्षुशब्दे ननु वृत्तिमित्यनेहः’’ रघुः

कृष्णर पु० कृष्ण-कृष्ण किञ्च वा० न पत्यम् । ‘‘तिलतण्डुल
सम्पत्तः कृष्णः सोऽभिधीयते’’ इ० प० उक्ते तिलतण्डुल
मिश्रिते पक्षे तण्डुले (खेचडी) कृष्णसर्पभेदे स्त्री भावप्र०
कृष्णशब्दे दृश्यम्

कृ विधेये तदा० पर० सक० सेट् । किरति अकारोत् ।

अकारिणाम् चकार चकारतः चकारिण । करोता ।
क(रि)रीयति करो(रि)तयः कार्यः । कर्माणि कीर्यते
अकारि अकारिणाम् अकारि(क(रि)री) सत्ताम्
किरन् कीर्यमाणः । कीर्यःकीर्यः करो(रि)तम्

अनु+पश्चात् खेपे अनुकिरति अनुकीर्यः

अप+हर्षवासमन्वयार्थतया खनने तत्र चतुष्पाजन्तु-पक्ष
कर्तृके आ० सुट् च । अपस्त्रिते हृष्टो हृषः भणार्थी
कुक्कुटः वासाधीं वा वा । हर्षभावे ट न सुट् न वा
तङ् । अपकिरति कुक्कुटम् ।

अप+अधःक्षेपणे दूरतःप्रक्षेपे च सक० अपकिरति मन्त्रार्थे
सुट् अवस्तरः । प्रतात् पतने अक० । अपकीर्यी
आ+समन्नात् क्षेपणे विस्तारे च सक० “आकीर्यन्मधिपत्नीना
सुतमहारोधिभिः” रघुः

उट्+उत्खनने (गाङ्गा) उत्कीर्य शब्दे उदा० [त्कीर्ये]”रघुः
सम्+उट्+क्षेदने पिदारणे हिंसायां च सक० “मणौ वज्रसु-
उप+क्षेदने सुट् च । उपकिरति

परा+सम्यक् क्षेपे व्याप्ति च सक० पराकीर्यः
प्र+प्रक्षेपे सक० नानाजगतीयैर्मन्त्रे । प्रकीर्यम्
प्रति+हिंसायाम् सुट् च । “उरोविदारं प्रतिचक्षते नखैः” भाषः
वि+विक्षेपे सक० “व्यरीर्यत त्वत्पक्षपादभूलेः कुमा०
सम्+मिश्रणे । सङ्करः सङ्कीर्यः

कृ हिंसने व्यादि० उभ० सक० सेट् । कृणानि अकारीत् ।
चकार चकरे करोता करो(रि)यति ते । कीर्यः कीर्यः
कृ विज्ञाने चुरा० आत्म० सक० सेट् । कारयते अचोकरत ।
कृ त रङ्गये शब्दे च० उभ० सक० सेट् । कीर्ययति-ते
अचकीर्तयित-त अचिकल्यदुमः ।

कृप्ति लि० कप-कृ । रचिते, रनियते, “कृप्तेन सोपानपथे-
नेति” रघुः । रक्षिते च । “कृप्तेन खण्डशुभः” मनुः
कृप्ति कोल स्त्री कृप्तिं कीलयति कीलि-अण् । व्यवस्थालि
पौ लिङ्गा०

कृप्तिभूष पु० कृप्तिभूषोयेन । सिद्धके जटा०
कृप्ति स्त्री कप-भावे क्लिन् । शक्यते रव्यधारणे रनैयत्ये च ।

“तेषां कृप्तिमन्यितरे कल्पने” शत० ब्रा० १२।१।१७

“मंशामृत्तं कृप्तिमिच्छतुर्कृत्यतः” शा० सू०

कृप्ति लि० कृप्तिं मूल्यदानेन स्वत्वं देयत्वेनाख्यस्य ठन्
ततः आगतः कन् वा । रक्षीते कृत्वा तस्य मूल्यदा-
नेन स्वत्वेनापादकतया तथात्वम् ।

कैकय पु० व० य० देशभेदे । “जनजङ्घं जनपदादिबोध

मदतो मम” इत्युपक्रमे “उपहृतामुपाहृताः सुराष्ट्राः
कैकयास्तथा” भा० उ० ६७० । “उभौ भरतशत्रुभौ
कैकेयेषु परन्तपौ” रा० ब० ६७७० “कैकयांस्ते गमिधृ-
न्लोहयानास्त सन्मनान्” रामा० अ० ६०७० “तथा
कैकयराजानं दृष्ट्वा परमधार्मिकम् । शशुरं राज-
सिंहञ्च सपुत्रं तमिहानय” रामा० आ० ११।१४ “अयं
कैकयराजस्य पुत्रोवसति एतक ! त्वां नेतुमागतो वीरो
युधाजित् मातुलस्तव” रामा० ११।१६।

स च देशः दृ० स० कूर्मविभागे उत्तरस्यासुक्तः । “उत्त-
रतः कैकासः इत्युपक्रमे “कैकयवसातियास्तुभोग
प्रत्यार्जुनायनाम्नोद्गाः” इति । कैकयानां राजा अन्तः
यादेरियादेशः । कैकेय तद्देशम् । बहुषु तस्य लुक् । कैक-
याः तद्देशम्पु व० य० । सोऽभिजिनोऽस्य अण् । कैकेय
तद्देशवासिन बहुषु तस्य लुक् । उपचारात् शकैकयन्ते
पु० “सत्कृत्य कैकयीपुत्रं कैकयोधनमादिगत्” “सत्कृत्य
कैकयो राजा भरतस्य ददौ धनम्” रा० आ० ७।२१।१८ ।
तस्यापत्यम् अण् । तदपत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां तु भर्गा० न
लुक् । कैकेयी “गच्छ तातानुजाने त्वां कैकेयी सुप्रजास्तथा”
रामा० अ० ७०।१७। कैकयात् जन्मजनकभावव्यपदेशे ङीप्
कैकयी । शकैकयवसकन्यायाम् स्त्री द्वापरयुगीने ङव्यप-
भेदे पु० “यदा तु पञ्चालपतिर्महात्मा सकैकयसेदिपति-
र्दयञ्च” भा० भी० १२०० युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णोक्तिः

कैकार लि० के सूडिं करीतं नेतारं गोलमस्य कृ-अच् अलुक्
स० । निम्नोद्धताद्युक्ते । पु० रघु (देवरा) अमरः “पिता-
वियदमानस्य कैकरो मद्यपस्तथा” मनुः पाठान्तरे । उपचा-
रात् शतधाचकुपि न० “तरक्षौ निहते चैव जायते कैक-
रेणः” शागा० । तद्देशतया तरणुबधुक्तः “चतु-
र्वर्षस्तु कैकरः” यियसारतन्त्रोक्ते चतुर्वर्षात्मके रमन्ते
पु० कुमारशब्दे २।६४० विहतिः

कैका स्त्री के सूडिं कायते कर्माणि उ अलुक् स० । मयूर-
रवे अमरः “पञ्जसंवादिनीः कैकाः” रघुः । ततः
अस्यर्थे इनिठनौ । कैकिनु कैकिं तद्युक्ते मयूरे
पुंस्त्री इभौ स्त्रियां ङीप् ठनि टाप्

कैकावल पुंस्त्री० कैकां रवभेदं वलते कृणाति वल-अच्
कैका+वा० अस्यर्थे वलच् पा । मयूरे शब्दच० स्त्रियां
जातित्वात् ङीप्

कैचन अर्थ० किसः+पुंस्त्रिचक्षुषं ततश्चन लृङ् । कैचि-
दित्यर्थे एवं चित्-कैचिदित्यर्थः । “ये नाम कैचिदृष्ट

नः प्रथयन्त्यवज्ञाम्” साधतीमा० । पाणिनिमते द्विपदम्

अतएव चिञ्चनशब्दवटितमन्त्रान् पदकाराः द्विपदतया प्रेरुः

केचक न० कचु+स्वार्थे क टपो० । करुपदार्थे त्रिका० ।

केणिका स्त्री के भुङ्क्ते कृतसितः अणकः स्त्रीत्वं लोकात् ।

पटक्क्याम् (तावु) पटमण्डपे हेमच० ।

केत मन्त्रये निःस्वाये (यथोचितभाषणे) च अद० चु० उ०

मक० सेट् । केतयति ते अचिकेतत् त केतयाम् बभूव

आम चकार चक्रे । केतितः सङ्केतः “सत्त्वधर्माण-

मध्याजौ केतयेत् कुलजं द्विजम्” भा० व्यास० १५.६५

“केतितस्तु यथान्यायं ह्यव्यक्तये द्विजोत्तमः” ननुः ।

सम्+इच्छाभेदे शब्दस्थार्थबोधकव्यापारे । “सङ्केतो गृह्यते

जातौ गुणद्रव्यक्रयास्तु च” काव्यप्र० “साक्षात् सङ्केतितं

योऽर्थम्” सा० द० व्यभिप्रायस्त्रकके चेष्टाभेदे (इसारा)

मक० “नामगृहीतं ज्ञतसङ्केतम्” जय० “कान्ताधर्मी

तु या याति सङ्केतं साऽभिसारिका” अमरः

केत पु० कित-आधारे घञ् । निवासे “अवजकुनिशाङ्कु श

केतुकेतः” भाग० १, १६, २६, भावे घञ् । २वासे च “अवाङ्-

मुखाः पक्षिगणाः विशन्ति केतार्थमिवाशु दृष्टम्” भा०

क० ४२२८ । ३प्रज्ञायां निरुक्त० ४संकल्पे “देवास्तो

अनु केतमायन्” ऋ० ४, २६, २, । “केतं संकल्पम्”

भा० । ५मन्त्रये च । “आविष्टा पौजवस्य केतम्”

ऋ० ७, १२, २५, “केतं मन्त्रणम्” भा० ६ज्ञातरि त्रि० ।

“प्रकेतोऽसि रुद्रेभ्यः” ताण्ड्य० ब्रा० १, १८, १०, प्रकेतः

प्रकटं ज्ञातासि” भा० । ७ध्वजे पु०

केतक पु० कित-निवासे ण्वल् । “केतकः सूचिकापुष्पोजम्बु-

कः क्रकचच्छटः” इत्युक्तलक्षणे १दृष्टे । २तत्पुष्पे न० ।

“स्फुरितभङ्गलक्षणा केतकम्” भाषः । गौरादि०

ङीप् । ३केतकोत्यपि तद्दृष्टे स्त्री । “सुवर्णकेत-

की तुल्या लघुपुष्पा सुगन्धिनी” भाषप्र० । “केतकः कटुकः

स्व दुर्लभुः क्लृप्तः कफापहः” भाषप्र० । केतक्याः पुष्पम्

अणु तस्य वज्रलं लुक् लुकि स्त्रीपुत्रयस्यापि लुक् । केतक

४तत्पुष्पे न० । वज्रलपक्षणा पाटलादिवत् स्त्रीपुत्रयस्य

कचित् न लुक् । “केतकोपलगर्भी” अर्जुनेदियनुदत्तौ “न

केतक्या सदाशिवम्” नैष० टी० मल्लिनाथप्रतवाक्यम् ।

व्या०त० शिवपूजाधिकारे भविष्यपु० “केतकी चाति

सक्तञ्च कुन्दो यूथी मदक्लिता । शिरोषस्यैव बन्धूककुसु-

मानि यियर्जयेत्” । एतं शिवपूजने तत्पुष्पस्य निषेधात्

राजनि० शिवद्विष्टमिति तत्पुष्पायै उक्तम् । अतएव

नैषधे “विनिद्रपत्नास्त्रिगतालिनेतवान्कृष्णकृष्णमणि-

पर्जनार्जितम् । दधानमाशास्तु चरिण्यु दुर्दयः स कौतुकी

तत्र ददर्श केतकम्” नैष० वर्णितम् वर्णितञ्च तस्याः

क्रकचाकारपलाटतत्वादि यथा “विद्योगभाजां कूटि

कण्टकैः कटुर्निघीयसे कर्णेशरः स्मरेण यत् । ततोदु-

राकर्षतया तदन्तर्द्विगीयसे मन्त्रधदेहदाहिना । त्वदप-

स्तुचीसचिवः स कामिनो र्भनोभवः सीध्वति दुर्दयःपटौ ।

स्फुटञ्च पत्नैः करपलमूर्त्तिर्भविद्योगिहृद्धारण दार-

णायसे । धनुर्माधुस्त्रिखकरोऽपि भीमजापरं पराङ्गस्तव

धूलिहस्तयन् । प्रच्छन्नधन्वा शरसात्करोति मामिति क्रु-

धाऽऽक्रुश्रुत तेन केतकम्” । केतकमित्यल्लक्षणो न लुक् ।

पुष्पफलभिन्ने तु नाणो लुक् । “अगमत् केतकं रजः”

रघः । केत+स्वार्थे क । ५ध्वजे पु० । “सारोहायधकेत-

कान्” भा०क० २४अ०अल्ल वज्रकोटौ-कश् इति तु व्यायः

केतन न० कित-भावाधिकरणकर्मकरणेषु यथ यथ ल्युट् ।

१निमन्त्रणे, २ध्वजे, ३व्यम० ४चिह्ने, ५मृष्टे हेमच० ६स्थाने

गज्जरत्ना० । ७काल्ये मेदि० । तत्र निमन्त्रणे “प्रतिगृह्य

द्विजोविद्वानेकोद्विष्टस्य केतनम्” मनुः । “यावन्तः पति-

ताविप्रा जः ङोन्मत्तास्तथैव च । दैवे वाप्यथ वा पितृ

तावच्चा र्हेनि केतनम्” । मनुः वासे “न तत्र दृष्टच्छाया

वा पानीयं केतनानि च” भा०प० १२३६६ । ध्वजे ।

“भग्नं भीमेन मरुता मयतो रथकेतनम्” वेणो० “स-

मानलम्बे दृषराजकेतनः” कुमा० “व्यवृन्त रणे भीता

विकीर्णायुधकेतनाः” भा०व० १४३०० ।

केतु पु० चाय-तु क्पादेशः । १प्रज्ञायां निरु० २राहोरर्द्ध-

देहात्मके पङ्कभेदे ज्यो० ३दीप्तौ हेमच० ४पताकायां

चिह्ने ५ज्योतिषे प्रसिद्धे ६उत्पत्ताभेदे च या व० ३०

मेदि० तद्भेदश्च दृ० सं० ११अ० उक्तौ यथा

“गार्गेयं शिखिचारं पाराशरभसितदेवकहतं च । अ-

न्यां च ब्रह्मन् दृष्टा क्रियतेऽयमनाकुलधारः । दर्शनमस्तमयो

वा न गणितविधिनैश्च शक्यते ज्ञातुम् । दिव्यान्तरिक्ष-

भौमास्त्रिविधाः स्युः केतवो यस्मात् । अकृताद्येनल-

क्ष्णं यस्मिन्नात् केतुर्दृष्टमेवेति श्रुतम् । अद्योतपिशाचानय

मणिरत्नादीन् परित्यज्य । ध्वजशस्त्रभवनतत्तुरगकुम्भ-

राद्येष्वथान्तरिक्षात्के । दिव्या नक्षत्रोत्था भौमाः स्युर-

तोऽन्यथः शिखिनः । शतमेकाधिकमेके सङ्कलमपरे वद-

न्ति केतुनाम् । वज्ररूपमेकमेव प्राङ् सुनिर्गारदः केतुम् ।

यदोको यदि बहवः क्रियनेन फलं तु सर्वथा याच्यम् ।

उदयास्तमयेः स्थानैः स्थैराधूमसर्वैः । यावन्त्यहानि
दृश्यो मासास्तावन् एव फलपाकाः । मासैरुद्दांश्च वदेत्
प्रथमात्यन्तमायुः परतः । सुखसहस्रः प्रसन्नः स्निग्ध-
स्त्वृजुरचिरसंस्थितः शुक्लः । उदितो वाऽप्यभिदष्टः सुभि-
क्षुसौख्यावहः केतुः । उक्तविपरीतरूपो न शुभकरो
धूमकेतुस्तत्त्वज्ञः । इन्द्रायुधानुकारी विशेषतो द्वित्रिचलो
वा । हारमणिहेमरूपाः किरणाख्याः पञ्चविंशतिः शशि-
खाः । प्रागपरदिशोर्दृष्ट्या नृपतिविरोधावह्ना रविजाः ।
शुक्रदङ्गनवन्धुजीवकलायाश्चतस्रोपमा कुताशुताः । आ-
ग्नेय्यां दृश्यन्ते तावन्तस्तेऽपि शिखिभयदाः । यक्रशिखा
नृन्युसुता रूपा कण्ठाश्च तेऽपि तावन्तः । दृश्यन्ते या-
व्यायां जनमरकानेदिनस्ते च । दर्पणदत्ताकारा
विशिखाः किरणान्विता धराततनयाः । क्षुद्रयदा छावि-
शतिरैशान्यामन्वुतैलभिः । शशिकिरणरजतहिमकु-
सुदकुन्दकुसुमोपमाः सुताः शशिनः । उत्तरतो दृश्यन्ते
लयः सुभिजावहः शिखिनः । ब्रह्मसुत एक एव त्रि-
शिखो वर्धैस्त्रिभिर्गुणान्तरैः । अनियतदिक्स्थम्भयो
विश्वेभ्यो ब्रह्मदण्डाक्षः । शतमभिहतमेकसमेतमेतदेकेन
विरहितान्यथात् । कथञ्चित् केतूनां शतानि नव ल-
क्षणैः स्पष्टैः । सौम्यैशान्योद्दयं शुक्रसुता यान्ति चतु-
रशीत्याख्याः । विपुलसिततारकास्ते स्निग्धाश्च भवन्ति
तीव्रफलाः । स्निग्धाः प्रभासमेता द्विशिखाः षटिः शनै-
श्चराक्षभवाः । अतिकटफला दृश्याः सर्वत्रैते कनक-
संज्ञाः । विक्रवा नाम शुक्रसुताः सितकेताराः शिखाप-
रित्यक्ताः । षटिः पञ्चभिरधिका स्निग्धा याव्यान्विताः पा-
पाः । नातिव्यक्ताः सूर्या दीर्घाः शुक्ला यथैष्टदिक्प्रभ-
याः । बुधजास्तस्करसञ्ज्ञाः पापफलास्ते कपञ्चयात् ।
चतजानलानुरूपास्त्रिचूलताराः कुजात्मजाः षटिः ।
नाम्ना च कौटुभास्ते सौम्याशंसंस्थिताः पापाः ।
त्रिंशत्पञ्चधिका राक्षोस्ते तामसकीलका इति ख्याताः ।
रविशशिगा दृश्यन्ते तेषां फलमर्त्तचारीकृतम् । विं-
शत्याधिकमन्यत्तमन्नेर्विश्वरूपसञ्ज्ञानाम् । तीव्रान-
लभयदानां ज्वालाभावाकुलतनूनाम् । इन्द्राभाख्या वि-
ताराश्चामररूपा विकीर्णदीधितयः । अरुणाख्या वायोः
सप्तसप्ततिः पापदाः पक्षाः । तारापुञ्जनिकाया गणका
नाम प्रजापतेरष्टौ । द्वे च शते चतुरधिके चतुरन्वा
ब्रह्मसन्तानाः । कङ्का नाम वरुणजा द्वित्रिंशदंशुलम्-
संख्यानाः । शशिवन् प्रभासमेतास्तीव्रफलाः केतवः प्रोक्ताः ।

वसुवतिः काष्ठसुताः कवचसञ्ज्ञाः कपञ्चसंख्यानाः ।
चण्डा भयप्रदाः स्फुरिर्रूपताराश्च ते शिखिनः । शुक्ल
विपुलकेतारा नव विंशतिं केतवः सप्तत्यक्षाः । एवं के-
तुसङ्घस्य विशेषमेवामतो वक्ष्ये । उदगायतो महान्
स्निग्धमूर्तिरपरोदयो वसाकेतुः । सदाः करोति मरकं
सुभिषमप्युत्तमं कुरुते । तल्लक्षणोऽप्यिष्यतेः स तु रूचः
क्षुद्रयावहः प्रोक्तः । स्निग्धस्तावक् प्राच्यां शस्त्राख्यो डम-
रमरकाय । दृश्येताव्याख्यायां कपालकेतुः सभूम्बरश्लि-
स्थिः । प्राग्मभसोऽर्धविचारी क्षुम्भरकादृष्टिरोग-
करः । प्राग्मैशानरमार्गे शूलापः शत्रावकृतान्तापः ।
नभसस्त्रिभागगामी रौद्र इति कपालतुल्यफलः ।
अपरस्यां चक्रकेतुः शिखया याव्यापयाङ्गुलीच्छि-
तया । गच्छेद्यथा यथोदक् तथा तथा दीर्घमायाति ।
सप्त सुनीन् संस्पृश्य भुवमभिजितमेव च प्रति-
निवृत्तः । नभसोऽर्धमात्रमित्या याव्येनास्तं सप्तप-
याति । हन्यात् प्रयागकुन्दाद् यावदवनीं च शुम्भरार-
ण्यम् । उदगपि च देविकामपि भूयिष्ठं मध्यदेशाख्यम् ।
अन्यानपि च स देशान् काचित् काचिद्वानि रोगदु-
र्भिक्षैः । दश मासान् फलपाको ऽस्य कैचिदष्टादश
प्रोक्तः । प्राग्धरातदृश्यो याव्यापः श्वेतकेतुरन्यथ । क
इति युगाकृतिरपरे युगपत्तौ सप्तदिनदृश्यौ । स्निग्धौ
सुभिषगिवदायथाधिको दृश्यते कनफा यः । दश वर्षा-
ण्युपतापं जनयति भक्षप्रकोपकृतम् । श्वेत इति जटा-
कारो रूचः शत्रावो विपक्षिभागगतः । विनिवर्तते ऽप्य-
संख्यं त्रिभागशेषाः प्रजाः कुरुते । आधून्यया तु शि-
खया दर्शनमायाति कृतिकासंख्यः । ज्ञेयः स रश्मि-
केतुः श्वेतसमानं फलं धत्ते । भुवकेतुरनियतगति
प्रमाणवर्णातिर्भवति विषक् । दिव्यान्तरिक्षभौमो भव-
त्ययं स्निग्ध इष्टफलः । सेनाङ्गेषु नृपाणां गृह्णतश्चक्षुषे
चापि देशानाम् । गृह्णितासुपस्क्रेषु च विनाशिनं दर्शनं
याति । कुसुद इति कुसुदकालिणीरुग्यां प्राक्लिखो नि-
शमेकाम् । दष्टः सुभिषमसुतं दश किल वर्षाणि स करो-
ति । सप्तदेकयामदृश्यः सुसुहृत्तारोऽपरेण सपिषकेतुः
अज्जो शिखाश्च शुक्ला क्षमोदता क्षीरधारेव ।
उदयश्चैव सुभिषं चतुरोमासान् करोत्यसौ सार्धान् ।
प्रादुर्भावं प्रायः करोति च क्षुद्रजन्तूनाम् । जलकेतुरपि
च पश्चात् स्निग्धः शिखयाऽपरेण चोद्यतया । नव मासान्
स सुभिषं करोति शान्तिं च लोकस्य । भवकेतुरेकराज्यं

दृश्यः प्राक् स्रज्ज्जातकरः स्निग्धः । हरिताङ्गुलोपमया
प्रदक्षिणायनया शिखया । यावत् एव स्रज्ज्जातान् दर्शनमा-
याति निर्देशेन्यासान् । तावदतलं सुभिद्यं हृद्ये प्राणान्ति-
कान् रोगान् । अपरेण पद्मकेतुर्हृदयान्तरो भवेद्विज्ञाने-
काम् । सप्त करोति सुभिद्यं वर्षाण्यतिर्हृद्युक्तानि । व्या-
वर्त इति निगार्धं सव्यं शिखोऽहृदयनिभोऽपरे स्निग्धः ।
यावत्तन्नाम्न स दृश्यस्तावन्नासान् सुभिद्यकरः । पश्चात्
नन्द्याकाले संवर्तो नाम धूमन्ताकाशिखः । आक्रम्य वि-
दन्त्युगं श्रुताप्यावस्थितो रौद्रः । यावत् एव स्रज्ज्जातान्
दृष्ट्वा वर्षाणि हन्ति तावन्ति । भूपान्धस्त्रनिपातैरुदयर्थं
चापि पीडयति । ये गस्तास्तान् हृत्वा केतुभिराधूमिते
ऽथवा स्पृष्टे । नक्षत्रे भयति वधो येषां राक्षसं प्रवक्ष्ये
तान् । अश्विन्यामश्रुकपं भरणीषु किरातपार्थितं ह-
न्यात् । बह्वलासु कलिङ्गं रोहिण्यां शूरसेनपतिम् ।
श्रीभीनरमपि सौम्येऽजलजाजीयाधिपं तथाह्रीं । आ-
दित्येऽश्रुकनाथं पुष्ये मगधाधिपं हन्ति । असिकेनं भौ-
जङ्गे द्रुपित् १०५ अङ्गं पाण्डुरनाथमपि भाग्ये ११ ।
श्रीजयनिकमार्यमुष्ये १२ सावित्ते १३ दण्डकाधिपतिम् ।
चित्रासु कुरुक्षेत्राधिपस्य नरथं समादिशेत्तज्जः ।
काश्रीरककाश्वोजौ नृपती प्राभञ्जने १५ न क्षतः ।
इक्ष्वाकुरलकनाथो हन्यते यदि भवेद्विज्ञासासु । सैत्रे
१७ पुण्ड्रुधिपतिज्येष्ठे शास्त्र सार्वभौमवधः । मूषेऽश्वम-
कपती जलदेवे २० काशिपो मरणमेति । यौधियकार्जु-
नायनशिपिचैद्यान् वैशदेवे २१ च । नैमिषस्थं २२ हन्यात्
केकयनाथं २३ पाञ्चनदम् २४ । सिंहालाधिपं २५ वाङ्म २६
किरातं २७ अश्वपतिं धृष्टस्मान् क्रमशः । उल्काभि-
ताडितशिखः शिवः शिवतरोऽभिष्टो यः । अगुभः स
एव चोलावगाणमित्तङ्गचीनानाम् । नद्या यतः शिखि-
शिखाभिधृता यतो वा पक्षं च यत् स्पृशति तत्कथितार्थ
देशान् । दिव्यप्रभावनितान् स यथा गह्वरान् भुङ्क्ते
गतो नरपतिः परभोगिभोगान् ।

कुरुविशेषाणां कालविशेषादनन्तरमुदयः पराशरयाक्यादिपु-
त्रे यस्तानि यथा

कपालकेतुः “अथादित्यजानां, कपालकेतुर्दृश्यते अमा-
यास्यायां पूर्वस्यां दिशि सप्तस्यार्द्धशिखो नभसो विप्र-
यार्द्धचरो दृश्यते । पञ्चविंशवर्षशतं प्रोष्य त्रींशं पश्चान्
सुतिर्यस्य कुष्ठकेतोश्चरान्ते स दृष्टव्यः । दुर्भिक्षाना-
श्टिव्याधिभयं प्रत्युपद्रवान् सृजति । यावतो दिग्गान्

दृश्यते तावन्मासास्त्रयैः संवत्सरान् सप्तप्रस्यं वर्षा-
धान्यस्याव्यं कृत्वा प्रजानामेकसप्तयुक्ते” परा० ।

कालकेतुः “अथ दक्षयज्ञे रुद्रकोधोद्भवः कालकेतु इतीषि वर्ष-
शतानि नव च सासान् प्रोष्य उदयते । पूर्वेषु वै-
श्वानरभागे” इत्यष्टतमयस्य मणिकेतोश्चरान्ते श्रावणस्य
ताम्यारुणां श्रुताकारसदृशीं शिखां कृत्वा नभसस्त्रिभा-
गचारी स शस्त्रभयरोगदुर्भिक्षाष्टिमरकैः यावन्मासान्
दृश्यते तावद्दृष्टां त्रिभागशेषां प्रजां कृत्वा शारदधा-
न्यस्याढकमङ्गं कृत्वा चास्तं व्रजति” परा० तथा च दृढ-
गर्गः “ज्येष्ठा मूलमनुराधा या वीथी संप्रकीर्तिता ।
तासु वीथीं समाकृत्वा केतुश्चेत् क्रीडते भृशम् । दक्षि-
णाभिनतां कृत्वा शिखां चोरां भयङ्कराम् । श्रुतापस-
दृशीं तीक्ष्णं श्रावताम्यारुणप्रभासु । पूर्वेषु उदित
श्वैव नक्षत्राण्युपधूपयेत् । चोरं प्रजास्रुत्सृजति फलं
शसि त्रयोदशे । त्रिभागं नभसो मत्वा ततो गच्छत्यद-
र्शनम् । यावतो दिवसांस्तिष्ठेत् तावद्दृष्टां तद्वयम् ।
गह्वरान्भयरोगेश दुर्भिक्षमरकैर्हताः । वृथमानाः
प्रजाः सखां विद्रवन्ति दिशो दश” ।

अलकेतुः “अथ पैतामहसलकेतुः पञ्चदशवर्षशतं प्रोष्य उदितः
पश्चिमेनाङ्गुलिपर्वमात्रां शिखां दक्षिणाभिनतां कृत्वा
कालकेतोश्चरान्ते नभसस्त्रिभागमनुचरन् यथा यथो-
त्तरां व्रजति तथा तथा श्रुतापाकारां शिखां दर्शयन्
ब्राह्मं नक्षत्रसप्तत्य मनाक् भ्रुवं व्रजन् राशिं सप्तर्षीन्
संस्पृश्य नभसोऽर्द्धमात्रं दक्षिणमनु परिक्रम्य अस्तं
व्रजति । स स्वर्गे दारुणकम्पां स्वर्गं प्राप्तिवादेय
वक्रास्तमभिनिहन्ति लोकमपि च । भूमिं कम्पयित्वा
इय मासान् सप्तदशे भूयिष्ठं जनपदमयशेषं कुरुते ।
तेष्वपि च कश्चित् कश्चित् शस्त्रदुर्भिक्षमरकव्याधिभयैः
क्षिणायुषादशमासानिति” परा० तथा गर्गः ।
“क्षुच्छस्त्रमरकव्याधिभयैः संपीडयेत् प्रजाः । मारान्
दश तथाष्टौ च चक्रकेतुः सुदारुणः” ।

उद्दालकश्चेतकेतुः गृहकेतुश्च “अथोद्दालकः श्वेतकेतु ईशो-
त्तरं वर्षशतं प्रोष्य भृङ्गकेतोश्चरान्ते पूर्वस्यां दक्षिणा-
भिनतशिखोऽर्द्धरात्रकाखे दृश्यते नैव स हृद्वितीयः कः
प्रजापतिपुत्रः पश्चिमकेन गृहकेतुर्नृपसंस्थायी
युगपद्दृश्यते । ततस्तावुभौ सप्तरात्रदृश्यौ दशवर्षाणि
प्रजाः पीडयेते । कः प्रजापतिपुत्रो द्युधिकं
दृश्यते तदा दारुणतरं प्रजानां शस्त्रकोपं

कुर्यात् । तथैव बुधवर्णवृत्तौ खोमारोगप्रसिद्धौ भवतः" परा० ।

क्राश्रुपक्षे तकेतुः "अथ क्राश्रुपः श्वेतकेतुः पञ्चदश वर्षशतं प्रोपप्रोपः सोमसहजस्य यमकेतोश्चरान्ते शत्रावच्छो नभस्विभागमाक्रम्यापसव्यं निष्टयोद्धुं प्रदक्षिणजटाकारशिशुः स यावन्मासान् दृश्यते तावद्वर्षाणि सुभिच्छमायकृति । सध्रुदेशे चार्थगणानामदोनाभोदीच्यै भूयिष्ठस्विभागशेषां प्रजामवशेषदति" परा० ।

रश्मिकेतुः "अथ रश्मिकेतुर्विभावसुजः प्रोपप्र वर्षशतमावर्त्तकेतोश्चरान्ते उदितः क्षत्तिकासु धूमकेतुः । अद्यानि यतदिक्काक्षरूपवर्णप्रमाणसंस्थानो धूमकेतुः पराभविष्यतां देशानां राज्ञां जनपदानाञ्च दृष्ट्वा पुरपर्वतवैश्वजपताकागस्त्यस्मार्ग्युधावरणरथनागोद्वपुरुपशयनासुनभागङ्केषु च दृश्यते । स एव दिवि सिग्धो निर्मलः प्रदक्षिणशिशो गजनागवैधीनासुत्तरेण व्रजन् सुभिच्छेमारोगप्रं चावहति । दशैकविंशतिदिपटिशतधा या दर्शनमिच्छन्ति सुनयो धूमकेतोस्तस्य च प्रागुदयात्रिमित्तान्यर्वाचीनचलनमग्नेः प्रभा मत्स्यप्रधूपनं दिशं शीतोष्णविपर्यय इति व्यक्षिणास्तस्य" परा० ।

जलकेतुः "अथ जलकेतुः पैतामहः यस्य चलकेतोर्नवमासावशिते कर्मणि कृते प्रवर्त्तयति । पश्चिमेनोदितः सिग्धः सुजातोऽनुपश्चिमाभिनतः । स च शिखी नय मासान् क्षेमसुभिच्छारोगप्राप्तिं प्रजामप्रो धत्ते अन्यसहकृतानां चागुमानां व्याघातायेति" परा० ।

भयकेतुः "अथ जलकेतोः कर्म समाप्ती धूमादयः शीतान्ताः अष्टौ प्रादुर्भवन्ति तत्र त्वयोदग चतुर्दशादश वर्षाणां दृश्यन्ते सुभिच्छास्त्रे विपर्यया विपरीताः क्षुद्रजनानाञ्च यथाय, तेपामदानां कर्मण्यतीते भयकेतुर्दृश्यते । पूर्वैकैकरात्रं यावत् क्षत्तिकानामन्तरतो या तत्प्रमाणया सिग्धपादप्राभया क्षितिलाङ्गूलसंस्थानया प्रदक्षिणतामया शिखयोदितः । स यावन्मूहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् भयव्यतीत्य सुभिच्छाय । रुक्मः प्राणहराणाञ्च रोगाणां प्रादुर्भावायेति" परा० ।

आवर्त्तकेतुः "अथावर्त्तकेतुः श्वेतकेतोः कर्मण्यतीते ऽपरेऽर्द्धरात्रेऽसव्योदितारुणामया प्रदक्षिणेन तावत्या शिखयोदितः । स यावन्मूहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् अतोव सुभिच्छं नित्यशतोत्सवं जगत्" परा० ।

संवर्त्तकेतुः "अथ संवर्त्तको वर्षसहस्रमष्टोत्तरं प्रोपप्र पश्चिमेनास्त

गते सधितरि सन्वप्रायां दृश्यते तन्वी तावत्प्रायां गूलाभां धूमं विस्तृष्टनी दारुणां शिखां कृत्वा नभस्विभागमाक्रमस्य यावन्मूहूर्त्तान् निशि तिष्ठति तावद्वर्षाणि कृन्ति परस्परं शस्त्रौघमपि वार्धवाः । यानि नक्षत्राणि समाश्रयति यत्र योदेति तानि दारुणतरं पीडयति तदाश्रित्यां देशानिति" परा० । तथा गर्गः "येषां नक्षत्रविषये रुक्मः सज्वालकोदितः । दृश्यते बहुमूर्त्तस्य तेषां विद्वत् सहाभयम् । अथ शस्त्रपादध्रुवोपुर्ध्वमिव च । कुर्याच्च पतिपीडाञ्च सचक्रपरचक्रतः । यत्र तिष्ठति नक्षत्रे प्रवासं यत्र गच्छति । भूपदेहा स्पृष्टेहापि हन्याद्देशास्तदाश्रयान् । यस्याभिप्रेकनक्षत्रं जन्मभं कर्मभं तथा । देशं पीडयेद्वापि स शान्तिपरमो भवेत् । सिग्धः प्रसन्नो विमलः प्रदक्षिणशिशुस्तथा । दृश्यते येषु देशेषु शिवं तेषु विनिर्द्दिशेत्" परा० ।

सर्वशेषः । "यस्यां दिशि ससुत्तिष्ठेत् तां दिशं नाभियोजयेत् । यतः शिखा यतो धूमस्ततो यायावन्प्राधपः । प्रतिबोभोयतः केतुर्थया ध्यायति पार्थिवः । सामान्ययाहनवलस्तज्ञाशमधिगच्छति" परा० । अथ मासविशेषेषु नामविशेषास्तत्फलन्याह समयावृते "चैत्रवैशाखयोर्मासयोः कौवेरास्तु विनिर्द्दिशेत् । उच्छित्तेर्यूपवेदीभिर्दक्षिणैर्ध्वजतोरणैः । हविर्धूमाकुला तत्र दृश्यते च वस्तुम्बरा । ज्येष्ठे चैव तथापाठे वायुपुच्छांश्च निर्द्दिशेत् । वानि चैव तथा वाता जहायुश्च महाभयम् । आषाढौष्ठपदयोर्वारुणांस्तु विनिर्द्दिशेत् । आरौहयन्ति ते मेघान् पूर्णां कुर्युर्वसुन्धराम् । धान्यं समार्पतां याति रेतयो न भवन्ति च । आश्विने कार्तिके चैव सूर्यपुच्छान् विनिर्द्दिशेत् । ततो दक्षति तीव्रांशुः सर्वाज्ञानि दिशकरः । अश्विने च तदा गावः क्षापदाय विशेषतः । मार्गशीर्षे च पीपे च वज्रपुच्छान् विनिर्द्दिशेत् । शीघ्रं भवति दुर्भिक्षं हाहाभूतमचेतनम् । माघे च फाल्गुने चैव यमपुच्छान् विनिर्द्दिशेत् । अर्द्धिर्ज्वरातिसारश्च ग्लानिश्चैवास्त्रिपदमा" ।

नक्षत्रभेदेन देशभेदे तदुपद्रवादि तत्त्वैर्बोक्तं यथा "क्षत्तिका रोहिणी सौम्यं ग्रहिव्या मध्यस्थयते । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते आग्नेया दश पञ्च च । आग्नेयेषु च दृष्टेषु लोकानां संक्षयो भवेत् । नित्योद्दिग्नाः प्रजाः सर्वा भवन्ति हि न संशयः । पुनर्वसुस्तथा पुष्यः

पृथिव्याः पूर्वमुच्यते । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते रौद्रा
कोऽन्धेकविंशतिः । यदा रौद्राः पददृश्यन्ते दुर्भिक्षं नि-
र्द्दिशेत्तदा । वर्षेण च प्रजाः सर्वाः क्षुद्रोद्योगपीडि-
ताः । अक्षेणापितृभ्योऽभ्याम्बानि ११ विद्यादृष्टिपूर्वतः ।
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते कौटुम्बिकसुता दय । सुभिक्षं चो-
भारोम्बं सुदृष्टिः गच्छसम्पदः । आर्य्यभ्यादीनि १२।
११।१४ च त्रीणि विद्यादृष्टिभागतः । केतवो ह्यत्र द-
ृश्यन्ते काश्यपेयास्तर्ह्य । अनादृष्टिभयं मोरं प्रजानाम-
तिदारुणम् । स्नातो पिशाखा मितञ्च १७ भागो दक्षिण
पश्चिमः । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते चत्वारो न्युत्तमन्धवाः ।
दुर्भिक्षं मरकं चोरमनादृष्टिस्तथैव च । उपद्रवश्च
भूतानां तदा भवति दारुणः । ज्येष्ठा मूलमघाषा-
ढा भाग उत्तरपश्चिमः । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते त्वय
को सोमसम्भवाः । सुभिक्षश्च सुदृष्टिश्च मही यज्ञोत्सवा-
कुला । उत्तरा २१ अथवा चैव नक्षत्रं यमुदैवतम् २२ ।
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते माहेयाः पञ्चविंशतिः । माहेयेषु
च दृष्टेः लोकानां संक्षयो भूवम् । तदा राजसहस्राणां
मही पिबति शोणितम् । वारुणश्चैव २४ नक्षत्रं तथा
भाद्रपदद्वयम् । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते वारुणास्त्र-
यएव ते । अर्धिकेतुः श्वेतकेतुर्मूलकेतुस्तृतीयकः ।
अर्धिकेतुर्यदा दृश्येत्तदाऽन्धदुकर्जं भयम् । श्वेतकेतु
र्यदा दृश्येत् श्वेतास्थिं कुरुते महीम् । तदा मानुषमां
सानि भक्षयन्तीह मातृपाः । कुल्लुवाचं जगत् कृतुं चक्र-
वद्व्रजते तदा । धूमकेतुर्यदा दृश्येत्तस्य वज्रपानि
लक्षणाः । स हनि शिखरा योधान् राजानं मन्त्रिणं
जनान् । रेवत्याश्च ज्येष्ठा नक्षत्रं यमुदैवतम् २ । केत-
वो ह्यत्र दृश्यन्ते यमपुत्रास्त्रयोदश । यमपुत्रेषु दृष्टेः
लोकानां संक्षयो भूवम् । चतुर्विधानां भूतानां सं-
क्षयो जायते महान्” ।

तेषां शान्तिस्तस्मै वोक्ता यथा

“केतुत्पाते तु सर्वजान् समये सप्तपस्थिते । मङ्गाशा-
निं प्रकुञ्चितं विविधं भूरदंक्षिणाम् । धनं वा सर्वं
सुखञ्च जगत् न्युत्तमन्धुच्येत बन्धनात् । दद्राहा पृथिवीं
संधा राजा शान्तिं नियच्छति । अकस्माद्दृश्यते केतु
रुदयेऽस्तमयेऽपि वा । निहन्तान्पुरे राज्ञो ज्वरः
पितृभ्यो भवेत् । दक्षिणमुद्यताक्तानां पुण्याणामयुतं
ततः । जुहुयादिन्द्रनीलस्य केतुं दद्याद्द्विजातये ।
भूषितं चैनरत्नाद्यैस्ततः सम्पद्यते शुभम्” ।

“यद्दे रवीनुदोरवनोप्रकम्प्ये केतुर्दमे” इत्यादिना ज्योति-
तदुद्गमेऽप्यात्र उक्तः । “ज्योतीव भुक्तुटीच्छलेन
वदने केतुश्चकाराम्भेदम्” भावः

नवग्रहमध्ये तस्य पञ्चमस्य पी० धा० व्यवस्थापितं यथा
“किं राहुकेतोर्पहत्वाभावात् क्रूरपहत्वाभावाद्वा
दृश्यपहत्वाभावाद्वा कर्त्तरी नास्ति नादयः ।
राहोर्पहत्वं श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यसिद्धम् । तथा
हि । “स्वभौतुर्हवा आचुरिः सूर्य्यन्तमसा विव्याधेति”
माध्यन्दिनी श्रुतिः । कथमप्य “किञ्चोऽपि विष्णु
चक्रेण सुधामयशिरास्तमः । कैवलयस्य वरेणासौ
तथापि पङ्कताङ्गतः” इति । नारदोऽपि “अमृता
स्वादनाद्राहुः शिरश्चक्रोऽपि कोऽमृतः । विष्णुना तेन
चक्रेण तथापि पङ्कताङ्गतः” इति । यद्यपि “कट-
शरूपाः कालस्य मूर्त्यो भगवाञ्जिताः । शीघ्रमन्दोच्च
पाताल्या पङ्काणाङ्गतिहेतवः” इति सूर्यसिद्धान्ते पा-
तानामदृश्यप्रतीक्षा तथाहि चन्द्रपातस्य पङ्कत्वं
वाचनिकमेव । “स्वभ्रुवे कुक्षिद्विनीपतिपातं राहुमा-
हुरिह कोऽपि तमेवेति, भास्कराचार्योक्तेः । अतएव
राहोर्नैतदिकस्त्वस्मिन् दानञ्च सर्हिताकर्त्तृभि
रुक्तम् । राहोरर्द्धशरीरभागः केतुसंघ इति पुरा-
णप्रसिद्धम् । न द्वितीयः । ननु केन वचनेन राहु-
केत्योः क्रूरत्वमुच्यते । न च “क्षीणेन्दुकर्ममाराः
पापास्तैः संयुतः सौम्यः” इति वराहेणोक्तम् तदु-
पादानाभावात् । किञ्च पापपहत्वाभिधानाच्छुभपह-
त्वमेवावसीयते । न च “गुरुबुधशुक्राः सौम्याः सौरि-
कुजाकर्का निरर्गतः पापाः । शशजोऽशुभसंयुक्तः क्षी-
णोऽपि निशाकरः पापः” इति कल्याणवर्मवाक्ये शुभ-
पहत्वेऽपि गणनाभावात् क्रूरत्वमिति वाच्यम् । पापपह-
त्वेऽपि गणना नास्तीति शुभपहत्वस्यापि सुवचत्वात् ।
उभयभ्रष्टत्वेन वा नरसिंहवज्रात्यन्तरस्यापि वक्तुं शक्य-
त्वादिति चेत् । सत्यम् “सूर्यभौमशनिराहुकेतयः पाप-
संघास्यचराः क्षयिचन्द्रः । पूर्णचन्द्रगुरुशुक्रसोमजाः सर्व-
कर्मसु हि सौम्यस्ते चराः” इति वसिष्ठेन कथितः क्रू-
रत्वाभिधानादस्ति क्रूरत्वम् । स्वरोदयेऽपि “बुधशुक्र-
न्दुजीवाश्च सदा सौम्यपङ्कमताः । शन्यर्कराहुमा-
हेयाः केतुः क्रूरपङ्कमताः” इति । न तृतीयः ननु
स्वयमशक्तः कथं परान् साधयिष्यतीति न्यायात् सदां
चाक्षुषदर्शनाभावमितस्य राहोः केतोर्दं प्रकटादृत्वा

सामर्थ्यादित्येव ज्ञानावासायां प्रतिपदि वीत्यस्य
जन्मादिदृष्ट्यान्वितचन्द्रस्यारिष्टमशुभफलजनकं भव-
त्यते निरर्थकमापद्येत । ननु “यद्येऽपि चन्द्रः सद्योभर-
णाव पापसंघटः । अष्टाभिः शुभदष्टोभिर्नैवैतद-
क्षेनेति” वराहोक्तेर्भविष्यतीति चेत् इहापि “स्वच्छ-
न्दत्वं कदम्बरतिर्विज्ञातत्वं विशील्यं व्याधिः सुत्री-
येतिरथ सुखं गर्भपातप्रवृत्तिः । द्यूतासक्तिर्भवति रविजे-
वैभवे वक्त्ररोगः स्वर्भानौ वायव्ये गिखिनि वा लग्नभा-
वादिस्थे” इति वसिष्ठपद्ये शनियद्वाङ्मतेः शु-
भाशुभफलदाहत्ववचनं किं पायसैर्भक्षितम् ।
सारावल्याच्च “राहुचतुष्टयस्यो निधनाय भिरीक्षितो
भवति पापेः । वधैर्वेदनि दशभिः षोडशभिः केचि-
दाचार्याः । अजदधककटलग्नं रक्षति राहुः समस्त
पीडाभ्यः । पृथ्वीपतिः प्रसन्नः कृतापराधे यथा पु-
रुषमिति” राहोः शुभाशुभफलमिधानमस्ति । ननु
वराहेश राहोः फलं क्वापि नोक्तमिति चेन्न “सोप-
प्लवे शगाङ्गे सक्रूरे लग्ने कुजेऽष्टमे । माता सार्धं
चित्रते चन्द्रपदकेण शस्तेणेति” वराहपद्येऽपि राहु-
केत्वोरन्यतराभिधानमस्ति । तथा हि किमिदं
“चन्द्रपदकेण” राहुमाह्वयकृतकृत केतुसाहित्यकृतमिति
तत्र पदहणीयं, चन्द्रे लग्ने सक्रूरे क्रूरमाह्वय
मभिहितम् क्रूरास्तु सूर्यभौमशनय एव विवक्षिता
इति चेत् सूर्यस्य तावद्योगाभावचन्द्रपदके हि सप्र-
मरागिष्यत्वात् । भौमस्यापि योगः, कुजेऽष्टमे इत्यु-
क्तेर्नास्ति । पारिगेष्वाङ्मतेरेव योगोवाच्यः । तत्र स्व-
पत्वार्यं शनियदङ्गणैव कक्षासाकारि । अतः सामान्य-
वाचिनः क्रूरशब्दस्य प्रयोगाद्वाङ्मतेरन्यतरयोगोऽपि
विवक्षितोऽपरस्य (सूर्यस्य) सप्रमरागिष्यत्वात् । योग
एकरागिष्यत्वे स्याच्च तदभिष्टारागिष्यत्वे इति । एवं
पदहणमन्विलग्नस्य सूर्यारिष्टेऽपि राहुकेत्वोरन्यतर
योगो व्याख्येयः । अतएव “राहुस्तमोऽगुरुरष्टमं शिखीति
केतुरिति पर्यायमिधानं कृतम् । विवाहपटलेऽपि
“मरणं लप्ता राहोः कार्यविनाशं भोगेऽदलीति” कण्ठतो
राहुलताऽप्युक्ता । तस्माद्वाराहमतेऽपि राहुकेतुयोगो
विवक्षित एव । एवं सति जातके यथा राहोः शुभा-
शुभफलदाहत्वं वचनाद्बोध्यते । तथा विवाहेऽपि
प्रायुक्तवसिष्ठवाक्यादपि तत्र तत्त्वन्यायत्वात् कर्त्त-
रीदोषे सत्यप्यह्वयत्वे फलदाहता त्वयापि वक्तव्येयम् ।

ननु “पापयोः कर्त्तरीकर्त्तः शत्रुनीचमृद्विषयोः ।
यदा त्वस्तगयोर्वापि कर्त्तरी नैव दोषदेति” कण्ठपादुक्ते-
रस्तङ्गतत्वेन राहुकेत्वोः कर्त्तरीदोषो नास्तीति चेत्
भ्रान्तोऽसि श्रेणु । “सम्भवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषण-
मर्थवदिति” न्यायादस्तङ्गतत्वविशेषणं भौमस्य क्रूर-
युक्तबुधस्य शनेवेति त्वयाणामेव सम्भवति न सम्भवति
च । सूर्यस्तु निव्योदित एव राहुकेतु निव्यास्तमिताविति
व्यभिचाराभावात्तयाणामेव विशेषणम् । किञ्च किमस्तगतत्वं
क्षितिजसन्निधितकृत सूर्यसन्निध्यकृतं वेति । तत्र
क्षितिजसन्निधितकृतं यत्तत् सूर्यादिसकलयज्ञसाधारणम् ।
तथा सत्यस्तगतत्वविशेषणवैयर्थ्यं प्रायुक्तन्यायात् । रा-
होस्तु नारदादिशक्त्याक्रूररूपमण्डलावगतेः “इन्द्र-
कर्मण्डलाकृतिरसितत्वात् किल न दृश्यते गगने” इति
वराहोक्तेस्तमोरूपत्वात्तद्वत्सकृपातुपनखेरगोचरत्वप-
रम् । स्थानमध्यस्य चन्द्रविनमण्डक्रान्तिमण्डलस्वस्ति-
के, यदाह केतवाकेः “वेश्म चास्य शशभट्टिमण्डलक्रा-
न्तिमण्डलमिति शतः पथः” इति । अतएव न विद्यान्ते
गावः किरणायस्येत्यगुरुरन्यथाव्यवसीयते । अथ यदि
सूर्यसन्निधितकृतमित्युच्येतेति चेत् न इतरपद्वराहो-
रथ्युदयास्तप्रसिद्धभावात् । किञ्च कालांशानभिधानात्
कटोदितः कदास्तमितश्चेति निर्णेतुमशक्यत्वात् । एवं
केतोरप्येतत् दृष्टव्यम् । ननु केतुद्वयोक्त्युत्पातादौ प्रत्यक्ष-
तोदयगत इति चेन्न तस्यानियतदिक्प्रभवत्वात् अनि-
यतनक्षत्रप्रभवत्वाच्च । किञ्च केतुत्पातो हि लोके दुरद-
ष्टस्त्वचकः अनियतेन वज्रना स्वत्येनापि वा कालेन भ-
वेत् । सूर्यसन्निध्यकृतोदयास्तौ तु नियतकालावनेति
तयोः केत्वोर्भेदः स्वीकर्त्तव्यः”

केतुत्वेत्वादिकं ज्यो० त० उक्तम् “सिंहस्त्रिकोणं धनु-
रक्षसं शीनोमृदं शुक्रगनी विषक्षौ । सूर्यारचन्द्राः
सहृदः समानौ जीवन्दुजौ पटं शिखिनः परांशाः” ।
तज्ज्ञानवर्षगोत्रदेगादि पद्वराहणज्ज्ञे वक्ष्यते । विंशोत्तरीय
दशावां तद्दशासामं उपर्षीः, तत्र दशागण्डे वक्ष्यते । तस्य
रागभोगकालस्य षट्मासाः । “केतुप्लवभौमन्दगतयः
पथे तृतीयं शुभाः” ज्यो० त० । उदानवभेदे पु० केतुनीर्थं
गण्डे उदा० दृश्यम्

केतुप्लवल्ली स्त्री पञ्चवरोक्ते जन्मनक्षत्रभेदयोगेन जन्मापधे-
कैवर्षे एकैकपद्विशेषस्त्वामित्युपपत्तेः चक्रभेदे सा च
तत्रैव दर्शिता यथा

“यत्रो बुधः कुजो जीवः सोमः शुक्रस्तथैव च । राहुः
जनैरथैव ज्ञातव्या केतुर्गण्डलो । अक्षसौम्यान्तरे केतुः
कुजजीवान्तरेऽपि च । सोमशुक्रान्तरे केतुराहुसीरान्तरे
तथा । दद्यादुत्तरभागादि चष्टाविंशतिकक्षकम् ।
दीर्घं लीणं च रज्यादी एकैकम् केतुषु स्मृतम् ।
जन्मक्षीत् प्रतिनक्षत्रं जन्माद्यवदे प्रकीर्तिताः” । अथम-
र्थः यदि २६।२७। नक्षत्रेषु जन्म तदा स्मृत्यः प्रथमं
वर्षेणः । तदुत्तरं केतुप्रभृतयः शन्यन्ताः २ । भरण्यां जन्मनि
केतुः प्रथमं वर्षे गस्ततः बुधादयः स्मृत्यन्ताः ११।४।५ । अक्षेषु
बुधः प्रथमवर्षेणः ततः कुजादयः केतवन्ताः १६।७।८ । कुजः
प्रथमं ततः केत्यादयः बुधानाः । एष्वक्षे केतुः ततो जी-
वादयः कुजान्ताः १०।११।१२ । अक्षेषु जीवः ततः सो-
मादयः केतवन्ताः । १३।१४।१५ । सोमः ततः केत्यादयः
जीवान्ताः । १६।१७ केतुः ततः शुक्रादयः सोमान्ताः ।
१७।१८।१९ । अक्षेषु शुक्रः ततः राहुप्रभृतयः केतवन्ताः ।
२०।२१।२२ । अक्षेषु राहुः ततः केत्यादयः शुक्रान्ताः
२३।२४ केतुः ततः शन्यादयः राहुान्ताः २४।२५ । २६।२७ । अक्षेषु शनिः
ततः स्मृत्यादयः केतवन्ताः । सर्वत्र आरोग्यक्रमानन्तर-
मरोग्यक्रमो ग्राह्यः । एवं द्वादशसु वर्षेषु तेषु
पुनः स्मृत्यादीनां वर्षाः । पञ्चाषां फलविशेषस्तु केतु-
पताकाचक्रोद्दिशोऽप्येव । अत्र च बह्व्यु स्थानेषु
केतोरवस्थानेन केतुपाथान्यात् वंशकुण्डलीत्वम् ।

केतुधर्मन् पुं त्रिभुजैश्चरन्त्यर्थवर्मातुजे नृपभेदे “केतुधर्मा
त तेजसी तर्ह्येवावरजोयुवा । युयुधे आतुरर्थाय पा-
गुणेन यथास्तिवा” भा० आश्व० ७४ अ०

केतुपताका केतोः पताकेव । जन्मनक्षत्रभेदेन जन्मावधे-
कैकेवर्षेण्यह्निपञ्चापके चक्रभेदे सा च पञ्चसरायां
दर्शिता यथा

“अकेन्द्रे कुजसौम्यार्किगुरवः सूर्यथाक्रमम् । राहुः सर्पो
भृगुश्चेति पताकप्रभवा यथाः । यामं केतुपताकायां क-
तिकादिपरिभ्रमात् । जन्मक्षेत्रे चरे यत्र जन्माद्यद्वास्ततः
क्रमात् । आदित्यसौरयोर्विधौ वेधचन्द्रसुरेज्ययोः । कु-
जराहोर्ध्वेष्वेव केतुः किञ्चिदधिधति” फलमाह ।
“रवेरब्दे मनुष्याणां भवेत् सर्वत्र निष्कलम् । शिरःशूलं
ज्वरोगेहृदाहो विघ्नः पदेपदे” । २०, “चन्द्रस्यावदे लभे-
द्योयं सुवर्णाभरणानि च । कपिः फलपती सिद्धिः सर्व-
तान्येव पृज्यते” अ० । “संवत्सरे महीजस्य काला-
दिव विभेति च । गृहदाहोऽध्वजानि च चौरतो रा-

जतोऽपि वा” अ० । “बुधस्यावदे सुख्यः स्वास्त्रानादेवा-
धिपो भवेत् । बु० स्वर्णरौप्यधनं दानं पुण्यकर्मणि मान-
सम्” बु० । “मन्दस्यावदे भवेद्गृहो वस्त्रनादि प्रपीडनम् ।
धनहानिः प्रहारश्च कलिः स्वजनवन्धुभिः” अ० । “ना-
कनाभगुरोरवदे बह्व्युत्पत्तिरसम्पदः । कृष्णलोहितकलेषु
स्तुतो भवति भूतले” । २० । राहुकेतोः सदा वन्धो
नौका विप्लवते जले । प्रणं हस्तो पदे देहे स्थानं कर्तुं
क्षेमो न च” । रा० के० । “दानवेन्द्रगुरोरवदे महद्भिर्निभ-
वैर्दत्तः । गजाश्ववाहनैर्युक्त उत्साहश्च दिने दिने” शु० ।
अन्ये तु पठन्ति “रविर्भविष्यते देशं नरं दूःखसम-
न्वितम् । सत्तापरोमं शोकश्च करोति क्षयतां तमोः”
२० “बहुवित्तसुखं निजं वन्धुमित्रसमागमम् । समस्तास्यदं
पूर्णं चन्द्रः कुर्यात् दिनेदिने” अ० । “मङ्गलोद्गतिं सद्-
भावं क्रूरकर्माणि योजयेत् । वृषं रोगश्च दुःखश्च सत्ता-
पश्च छुर्मुक्तः” अ० । “अर्थलाभं जयं सौख्यं राजपूजाश्च
सम्पदम् । ददाति विपुलां लक्ष्मीं बुधो विद्यां वरन्धि-
यम्” । बु० । “रोगश्चार्थविनाशश्च कलहं भुजगादुभयम् ।
स्थानत्यागं शनिः कुर्यात् जजीवनं प्रति संशयम्” अ० । “सुव-
र्णमणिमार्गिकरत्नादिविपुलं धनम् । कन्यारत्नसमायोगं
गुरुः कुर्याद् दिने दिने” २० । “राहुः शोषितसंसारं
रोगगोकादिसंज्ञकम् । विदेशगमनं कुर्यात् वज्रशरिभ-
यान्वितम्” रा० । “विप्लवं वन्धुभिः सार्धं रोगगोकादि-
सङ्कलम् । व्याधिपीडां करोत्युच्चैः केतुर्वित्तविना-
शनः” के० । “गजाश्ववाहनैर्युक्तं महद्भिर्निभैर्दत्तम् ।
वराङ्गनासमायुक्तं भृगुः कुर्याद् दिने दिने” शु० । “खयुग्मं २०
शून्यवाणौ ५० च पञ्चयुग्मश्च २८ पटशरौ ५६ । रामाक्षी
११ रामपटके ६३ च विंशश्च सप्तनिस्तथा । विंशमेते
ऽन्तर्दिशः केतावर्कादपु क्रमात् । शुभागां
शोभना ज्ञेया अशुभानामशोभना । शुभानामशु-
भानाश्च यत् फलं वत्सरे ज्ञतम् । तत्फलं निर्दिशेत्
सर्वं तेषामन्तर्दिनेष्वपि । यद्ये वर्षे रवेः स्वीयं प्रथमं
दिनविंशकम् । ततश्चन्द्रस्य पञ्चाशदेव शुक्रान्तमादिशेत् ।
विधोर्वर्षे विधोः स्वीयं प्रथमं वत्सरे दिनम् । ततो
भौमस्य वत्सश्च एवं रज्यन्तमादिशेत् । कुजस्यावदे
कुजस्थान्तरष्टाविंशं निजं दिनम् । ततो बुधस्य षट्-
पञ्चाशदेव चन्द्रान्तमादिशेत् । बुधादीनाञ्च सर्वेषामेवमेव
क्रमेण तु । कुर्यादन्तर्दशाभागं प्रोक्तया दिनसंख्या” ।
ज्यो० त० तल्लेखनप्रकारो दर्शितो यथा

“रविचन्द्रः कुजः सौम्यः शनिर्जीवस्तमोष्ठगुः । इन्द्रे-
याद्यः रेखासु मध्ये केतुरिमेऽवदपाः । जप्तिकादि निरा
हृत्तिर्यथा कौतो मया भवेत्” यथा १२०।४च०।५म०।६बु०।
७श०।८ह०।९रा०।१०केतुः । ११गु०। १२र०। १३च०।१४म०।
१५बु०। १६श०। १७ह०। १८रा०। १९केतुः २०गु०। २१र०।
२२च०। २३म०। २४बु०। २५श०। २६ह०। २७रा०। २८केतुः २९गु०।
एवं जन्मनक्षत्रानुसारेण प्रथमादियर्गेशा रव्यादयः शुक्रान्ताः
दशमादिय पुनः रव्यादयः शुक्रान्ताः । एवं चन्द्रस्य प्रथ-
मावदाधीनस्य रव्यान्ताः एवं क्रमेण सर्वत्र योज्यम् ।

“पताका कुण्डली केतोः कुण्डली च दृश्यते ।

सर्वत्र पापसंयोगे संशयो जायते महान्” पञ्चसरा

केतुमत् त्रि०केतुरक्षयः सत्पु । १चिह्नादियुक्ते २प्रधानयुक्ते
“केतुमह्युभयैवदीति” ५०६, ४७, १०, “केतुमत् प्रज्ञा-
नयत्” भा० स्त्रियां ङीप् । शकाशीराजद्वयोदास-
वंशे नृपभेदे पु० । “केमस्य केतुमान् पुनः सुकेतुरस्य
आत्मजः” हरिवं० १५० दिशोदात्म्यंशोक्तौ । वासु-
देवसहिष्णुः सुनन्दाया निवासरूपे ४प्रासादभेदे पु०
“सुनन्दाया निवासोऽसौ प्रयत्नः सर्वदेवतैः । सहिष्णु
वासुदेवस्य केतुमानिति विद्युतः” हरिवं० १५७अ०

५धन्वतरिपुत्रभेदे “धण्डतरिर्दीपतमस आयुर्वेद प्रवर्तकः ।
यज्ञभगवांसुदेवांशः सृष्टिसाम्राज्यनिर्मायकः । तत्पुनः
केतुमानस्य जज्ञे भीमरयस्तथा” भाग० ८।७।५
६दानभेदे । “तथा गगनमूर्ध्नि च वेगवान् केतुमांशयः”
भा० आ० ७दानशोक्तौ । सुमानिनी राजस्य भार्यायां स्त्री
“सुमानिनीऽपि भार्यासीत् पुर्यचन्द्रनिमानना ।
नान्ना केतुमती राम !” रामा० ७० ४स० ।

“असमे सजौ सगुरुयुक्ता केतुमती सते भरनगाहः”
ह० र० उक्तत्रयणे दक्षिणवृत्ते खन्दोभेदे स्त्री ।

केतुमालि पु० । १आग्नीध्रवृत्तपुत्रभेदे २तन्नामके जम्बूद्वीप-
स्थे वर्षभेदे । तद्विहितः उत्तरकुक्ष्यब्दे १०८४पु० ।
कुक्ष्यब्दे च २१२२पु०। ३दृश्यम् । “मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे
केतुमाली महीपते ! ! जम्बूद्वीपे च तत्रैव महाजन
पदोन्मप !” भा० भी० ६अ० । ३अत्रनिर्देशस्ये नदीभेदे
स्तौ “अत्रलिधु प्रतीच्यां वै कीर्तयिष्यामि ते दिगः”
इत्युपक्रमे “केतुमाला च मेध्या च गङ्गाद्वारञ्च भूमि-
ष !” भा० व० ८८ अ० ।

केतुमालि(लिन्) पु० शम्बरदेवस्य सेनाधिपभेदे । “डुर्जरः
केतुमाली च यत्तुहता प्रमहानः” इत्युपक्रमे “एतैः

परिहृतो योधैः शम्बरः प्रययौ तदा” । “तैर्नैव तस्य
चिच्छेद केतुमालेः शिरस्तदा” हरिवं० १६४अ० ।

केतुरत्न न० केतोः रत्नम् । वैदूर्यमणौ (समुनिथा) राजनि०
तस्य तत्स्वामिकत्वात् तथास्यम् ।

केतुवोर्थ्य पु० दानभेदे । “विष्णोभण्य केतुय केतुवीर्थः
यतस्तुतः” हरिवं० १५० दानशोक्तौ ।

केतुवृक्ष पु० केतुभूतोवृक्षः । मेरोचतुर्दिक्षु यत्तमानविष्क-
म्भपर्वतमन्दरादीनां चिह्नरूपे वृक्षभेदे । “विष्कम्भशैलाः
किल मन्दरोऽस्य (मेरोः) सुगन्धशैलः (गन्धमादनः)
विपुलः सुपार्श्वः । तेषु क्रमात् सनि च केतुवृक्षाः कदम्ब
जम्बूवटपिप्पलाख्याः” सि० शि० । “विष्कम्भारचिता
मेरोर्वीजनायतस्तुच्छताः । पर्वण मन्दरोनाम दक्षिणे
गन्धमादनः । विपुलः पश्चिमे भागे सुपार्श्वोत्तरे स्मृतः ।।
कदम्बस्तेषु जम्बूच पिप्पलोवट एव च । एकादशयन्ता-
ग्रामः पादपाः निरिक्तयः” विष्णुपु०

केतुशृङ्ग पु० पीरवे नृपभेदे । “बलवन्मुनिरामर्हः केतुशृ-
ङ्गो दृढहृलः” भा० आ० १अ०

केदर पु०के दृष्टाति दृ-कश्चैर्निदीर्यते दृ-कश्च वा । १दृक्-
भेदे अमरटीकायां भातुदीक्षितः । २देरेके केकरे शब्दचि०

केदार पु०के शिरसि दारोऽस्य केन जलेन दारोऽस्य वा नि०
एतस्यम् । हिमालयस्थे पर्वतभेदे तस्ये २शिवलिङ्गभेदे
न० तन्नाह्वाक्यार्थि स्तब्दपु० केदारखण्डे दृश्यं तस्यैव
काशीक्षेत्रे आदिर्भावात् काशीस्थे शिवलिंगभेदे च न०
तत्कथा काशीख० ७७अ० यथा

“श्रीपार्ष्ण्युयाच । “नमस्ते देवदेवेश ! प्रणमत्कदम्बा-
निधे ! । यद केदारमाहात्म्यं भक्तानामनुकम्पया ।
तस्मिन् लिङ्गे सदा प्रीतिस्तव काश्यामनुत्तमा । तद्भक्ताश्च
जना निधं देवदेव ! महाधियः । श्रीदेवदेव उवाच ।
ऋषयर्षे ! ऽभिधास्यामि केदारेश्वरसंकथाम् । सभाक-
स्युपां यं पापेऽप्यपापे जायते क्षणात् । केदारं यातु-
कामस्य पुंसो निश्चितचेतसः । आजन्मसञ्चितं पापं
तत्क्षणादेव नश्यति । गृह्णाद्भिर्गते पुंसि केदारगति-
निश्चिते । जन्मद्वयार्जितं पापं शरीरादपि निर्गमेत् ।
मध्यमार्गं प्रपन्नस्य त्रिजन्मजनितं त्वघम् । गेह्णाद्भिनिः
सृत्स्यापि निराशं याति निश्चयम् । सायं केदारकेदार
केदारेति त्रिरुच्यन् । गेहेऽपि निवसन् न याताफलमया-
त्रयात् । दृष्टा केदारविस्मरं पीत्वा तत्त्वमम्बु च ।
जन्मजन्मजन्तान् पापान्मुच्यते माल संशयः । हरभ्याव

हृदे स्नात्वा केदारेशं प्रपूज्य च । कोटिजम्भार्जितैः पापै-
रुच्यते नात्र संगयः । सक्तं प्रणम्य केदारं हरम्पाप-
कृतोदकः । स्थाप्य लिङ्गं हृदम्भोजे प्रान्ते भोजं गमि-
ष्यति । हरम्पापहृदे श्राद्धं श्रद्धया यः करिष्यति ।
उद्धृत्य सप्त पुष्पान् स्वर्गलोकं गमिष्यति । पुनरथ-
नरे कल्पे यदभूदत्र तत् शृणु । अपश्ये ! दत्तकर्मां त्वं
वर्ष्यामि नवायतः । एकोनान्नाक्षत्रदायाद उज्जयिन्या-
दङ्गागतः । कृतोपनयनः पिता ब्रह्मचर्यं दत्ते स्थितः ।
स्वर्गी पाशुपतीं कार्भीं स विलोक्य समन्ततः । द्विजैः
पाशुपतैः कीर्त्तिं जटासुकुटमण्डितैः । कर्तलङ्कस-
साक्षैश्च भूतिभूषितवर्माभिः । भिषाकताम्रसंतुष्टैः ऋतु-
गङ्गोदकाश्रितैः । वभूयानन्दितमना व्रतं जप्त्वाह
चोत्तमम् । हिरण्यगर्भादाचार्यान्महत् पाशुपताभि-
धम् । स च मिथोऽग्निगोऽभूत् सर्वपाशुपतोत्तमः ।
स्नात्वा हृदे हरम्पापे नित्यं प्रातः ससुखितः । विभूत्या-
ऽहरहः स्नाति त्रिकालं लिङ्गमर्चयन् । नानारं स
विजानाति शिवलिङ्गे गुरौ तथा । स हादशाष्टदेशीयो-
वशिष्ठो गुरुणा सह । ययौ केदारयात्रार्थं गिरिं गौ-
रीगुरोर्युग्मम् । यत्र गत्या न शोचन्ति किञ्चित् संसारि-
णः कश्चित् । प्राशोदकं लिङ्गं लिङ्गं पश्यमागताः ।
असिधारं गिरिं प्राप्य वशिष्ठस्य तपस्विनः । गुरुर्हि-
रण्यगर्भाक्षः पञ्चत्वमगमत्तदा । पश्यतां तापसानां
च विमाने सार्वकाशिके । आरोप्य तं पारिषदाः कैला-
समनयन् सुता । यस्तु केदारसहिष्णु गेहाद्वैपथेऽप्य-
हो । अकातरस्तत्र जेतुं प्राणान् कैलासे स चिरं वसेत् ।
तदाप्यर्थं समालोक्य स वशिष्ठस्तपोधनः । केदारमेव लिङ्गे पु-
नर्लभन्त सुनिश्चितम् । अथ कृत्वा स केदारीं यात्रां
दाराणसोभगात् । अग्रहीक्ष्यमं चापि यथार्थं चा-
करोत् पुनः । प्रतिचेलं सदा चेल्यां यावज्जीवमहं
ध्रुवम् । शिलोकयिष्ये केदारं वसन् वाराणशीं पुरीम् ।
तेन यात्राः कृताः सम्यक्परिक्राधिका सुता । आनन्द-
कानने नित्यं वसता ब्रह्मचारिणा । पुनर्यात्रां स वै चक्रो
मधौ निकटवर्त्तनि । परमोत्साहसंतुष्टः पलिता-
कलितोऽप्यलम् । तपोधनेस्तद्विधनं शङ्कसानैर्निवारितः ।
कारुण्यपूर्णहृदयैरन्यैरापि च सङ्गिभिः । ततोऽपि न
तदुत्साहभङ्गोभूद्दृढचेतसः । मध्ये मार्गे स्तस्यापि
गुरोरिव गतिर्भूत् । इति निश्चितचेतस्ते वशिष्ठे ता-
पसे शुचौ । अमृताक्षपरिपुष्टे ततोऽहं चण्डिके !

ऽभयम् । स्वप्ने मया स संप्रोक्तो वशिष्ठस्तापसोत्तमः । दृढ-
व्रत ! प्रसन्नोऽस्मि केदारं विद्धि मामिह । अभीष्टं च वरं
मत्तः प्रार्थयस्वाविचारितम् । इत्युक्तयत्नपि मयि स्वप्ने भि-
ष्येति सोऽब्रवीत् । ततोऽपि स मया प्रोक्तः स्वप्नेभिर्या-
शुचिस्मिते ! । भवाद्दशमंभिर्यैव स्वाध्यायवशवर्त्ति-
नाम् । वरं ब्रूहि प्रसन्नोऽस्मि स्वप्नशङ्कां त्यज द्विज ! ।
तय सत्वयतः किञ्चिन्मादेयं न किञ्चन । इत्युक्तं मे
समाकर्ण्य परयामास मामिति । शिष्यो हिरण्यगर्भस्य
तपस्विजनसत्तमः । यदि प्रसन्नो देवेश ! तदा मे येऽनुगा-
इमे । सर्वे शूलिघ्नतृपाक्षा एव एव वरोभम । देव !
तस्मैदमाकर्ण्य परोपकृतिगालिनः । यच्चनं नितरं
प्रीतस्तथेति तमुवाच ह । पुनः परोपकरणं तत्तपोहिष्णो
कृतम् । तेन पुण्येन स मया पुनः प्रोक्तोवरं दृण् । स-
वशिष्ठो महाप्राज्ञो दृढपाशुपतस्थितः । देवि ! मे प्रार्थ-
यामास हिमग्रीवादिक स्थितम् । ततस्तत्तपसा तृष्टः
कलाभावेण तत्र हि । हिमशैले स्थितस्यात्र सर्वभावेन
संस्थितः । ततः प्रभाते संजाते सर्वेषां पशुतामहम् ।
हिमाद्रेः प्रस्थितः प्राप्तः स्तूयमानः सुरर्षिभिः । व-
शिष्ठं पुरतः कृत्वा सर्वसार्थसमायुतम् । हरम्पाप
हृदे तीर्थे स्थितोऽहं तदनुग्रहात् । मत्परिपुष्टतः सर्वे
हरम्पापे कृतोदकाः । आराध्य माननेनेव पुण्याः सिद्धि-
मागताः । तदा प्रभृति लिङ्गेऽस्मिन् स्थितः साधकशि-
ष्ये । अविसृक्ते परे शैले कलिकाले विशेषतः । तृपा-
राद्रिं समारुह्य केदारं वीक्ष्य यत् फलम् । तत् फलं सप्त-
गुणितं काश्यां केदारदर्शने । गौरीकुण्डं यथा तत्र
हंसतीर्थञ्च निर्मलम् । तथा मधुस्रवा गङ्गा काश्यां
तद्विखलं तथा । इदं तीर्थं हरम्पापं सप्तजन्मावना-
शनम् । गङ्गायां मिलितं पञ्चाज्जन्मकोटिशतावहम् ।
अत्र पूर्वं तु काकोलौ युध्यन्तौ साक्षिपेततुः । पश्य-
तां तत्र संस्थानां हंसौ भूत्वा विनिर्गतौ । गौरि ! त्वया
कृतं पूर्वं ज्ञानसत्त्व महाहृदे । गौरीतीर्थं ततः पश्चात्
सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम् । अत्रास्तेनैव गङ्गा महामोहा-
न्वकारहृत् । अनेकजन्मजातितं जादृष्यं सविधा-
यिनी । सरसा मानसेनात्र पूर्वं नम्रं महत्तपः । अत-
स्तन्मानसं तीर्थं जने ख्यातिमिदं गतम् । अत्र पूर्वं जनः
ज्ञानमात्रेणैव प्रमुच्यते । पश्चात् प्रसादितश्चाहं त्विदं
संनिर्दुर्लभैः । सर्वे सक्तिं गमिष्यन्ति यदि देवेश मानवाः ।
केदारकुण्डे सुस्नातास्तस्मिन्सिर्भविष्यति । सर्वे प्रा-

मेव वशीनामानवाणां च धर्म्मियाम् । तस्मात्तनुवि-
र्गणेण मोक्षं दास्यसि नान्यथा । ततस्तदुपरोधेन तथेति
च नयोदितम् । तदारभ्य महादेवि ! ज्ञानात्, केदारक-
ण्डतः । समर्चनाच्च भक्त्या वै मम नामजपादपि । भै-
ः श्रीयसीं चित्तं दद्यान्मन्त्रापि तनुत्यजाम् । केदारतीर्थे यः
स्नात्वा पिण्डान् दास्यति चात्वरः । एकोत्तरशतं वं-
शप्राप्तस्य तोषां भगवन्मुचेः । भौमवारे यदा दर्शस्तदायः
अःइदोनरः । केदारकण्डमासाद्य गयात्राङ्गेन किं ?
ततः । केदारं गन्तुमामस्य बुद्धिर्देया नरैरियम् । कागत्रां
स्मृय त्वं केदारं कृतकृत्यो भविष्यसि । चैत्रकण्ठ-
तद्देशप्राप्तुपवासं विधाय च । विगण्डूर्ध्वं पिवन् प्रात-
र्भक्तिक्रान्तिर्भवति । केदारोदकपात्रे तु यथा तत्र फलं
भवेत् । तथाऽत्र जायते पुंसां स्त्रीणां चापि न संगमः ।
केदारभक्तं संपूज्य पायोऽद्भुतविष्णादिभिः । व्याजक-
जनितं पापं त्यक्त्वा याति समालयम् । आपण्मासं
त्विकालं यः केदारेण नमस्यति । तं नमस्यन्ति सततं
लोकपाला यमादयः । फलौ केदारमाहात्म्यं योऽपि
कोऽपि न वेत्स्यति । यो वेत्स्यति च पुण्यात्मा सर्वं
वेत्स्यति स ध्रुवम् । केदारेशं सज्जं दृष्ट्वा देवि ! मेऽनु-
चरो भवेत् । तस्मात् कागत्रां प्रयत्नेन केदारेशं विलोकयेत् ।
चित्राङ्गदेशं लिङ्गं केदारादुत्तरे शुभम् । तस्माच्च नाम-
रोनित्यं स्वर्गभोगानुपाश्रुते । केदाराङ्घ्रिणे भागे नी-
लकण्ठविलोकनात् । संसारोदगदहस्य तस्य नास्ति
विषाद्वयम् । तद्वायव्येऽम्बरीषेणो नरस्तद्विलोकनात् ।
गर्भवामं न चाप्नोति संसारे दुःखसङ्कुले । इन्द्रद्युम्नेश्वरं
लिङ्गं तत्समीपे समर्च्य च । तेजोमयेन यात्रेण सख्यभु-
वि मोदते । तद्दक्षिणे नरोदहा लिङ्गं कालञ्जरीश्वरम् ।
जराकालं विनिर्जित्य मम लोके यसेश्वरम् । दृष्ट्वा कामे-
श्वरं लिङ्गसदृशं चित्राङ्गदेशरात् । सर्वत्र क्षेममाप्नोति
लोकेऽत्र च परं दिवि । श्रीस्कन्दउवाच । देवदेवेन !
विन्यारे । केदारमहिमा महान् । इत्याख्यायि पुरा-
न्यायै मया ते ऽपि निरूपितः । केदारेश्वरलिङ्गस्य
श्रुत्वोत्पत्तिं ज्ञातो नरः । शिवलोकमवाप्नोति निष्पा-
पो जायते क्षणात् । लिङ्गपरत्वे न० केदारेशकेदार-
ेश्वरादयोऽयत्र पु० । वदर्याश्रमस्याऽनिकस्ये श्चैत्रभेदे
“केदाराख्ये महाकाले देवी सा मागेदायिनी” देवी-
गीता ४ भूमिप्रदेशभेदे अमरः “मत्तस्त्रस्य च केदारस्तत्रैव
कुन्दनन्दनः” भा० व० ८४ अ० । “केदारे चैव राजेन्द्र !

कपिलस्य महात्मनः” भा० ८२ अ० । जलनिवारणार्थं चतुः-
पाशैः सेतुवन्वयुक्ते ५ चोले इत्याख्यायते च मेदि० “यथा
“तद्वागोदकं लिङ्गाभिर्गत्य कुल्यात्मना केदारान् प्रविश्य
तद्देव चतुष्कोणाद्याकारं भवति” वेदा० प० । “भूमा-
वश्यं ककेदारे कालोपानि कपीवलेः । नानाकृपांश्च
जायन्ते बीजानीह स्वभावनः” मनुः “स्थानकंदस्य के-
दारभाङ्गः शस्त्रतोत्तमः” मनुः । केदारणां समूहः
“केदाराद्वयञ्च” “ठञ् कथंचनस्य” पा० यञ् वुञ् ठञ्
च । केदारार्थं केदारक केदारिक तत् समूहे न० “केदा-
रिकाणामभितः समाकुलाः” भाषः । अत्र केदारादिति
निर्द्देशात् नि० एत्वम् । तस्येदमण् । केदार तत्सम्बन्धि-
जनतण्डुलादौ त्रि० तद्गुणाः “केदारं चोत्सृष्ट्वै
केदारं तज्जलं कृतम् । केदारं वार्थभिषग्निन्द मधुरं शुद्ध
दोषकृत्” भावप्र० । “केदारा यातयितपितृणाः सुरवः
कफयुक्ताः । कषाया अत्यवर्चकाः मेध्याश्चैव बला-
वहाः” भावप्र० केदारशाल्यादिगुणा उक्ताः

केदारक पु० केदारे भवः कन् । कटकोदजाते ब्रीहि
भेदे पटिककफुकेत्युपक्रमे “कुरयककेदारकप्रभृतयः
पटिकाः” सुश्रुतः । केदारगण्डे गुणा उक्ताः

केदारकटुश्चा स्त्री केदारस्य कटुकेव । कटुकाभेदे राजनि०
केदारखण्ड पु० व्यासप्रणीते स्कन्दपुराणान्तरगते अयनि-
खण्डस्य केदारमाहात्म्यप्रतिपादके पन्थभेदे ।

केदारज त्रि० केदारात् जायते जन-ड । कटभूमिजाते
ब्रीहिभेदे केदारगण्डे तद्गुणा उक्ताः । २ पद्मकाशे
न० राजनि० केदारजातादयोऽप्यत्र

केन न० केनेत्युपप्रक्रम्य प्रकृतम् । तत्त्वकारोपनिषद्गुप्ते के-
नेपितमित्यादिके उपनिषद्भेदे “देशा केन कठ प्रश्न सुवड-
माखड् क्यतिरितिः” मुक्तिको० उपनिषच्छब्दे विवृतिः

केनती स्त्री के सुखार्थं नतिः धा० ङीप् अलुक्स० । आ-
लीलायां त्रिका० ।

केनार पु० के मूर्द्ध्नि नारः ऋ-वञ् अलुक्स० । त्रिभाज-
नरके हेम० । शिरसि शकपोले हसन्तो च मेदि० ।

केनिप पु० के सुखे निपतति नि+पत-ड अलुक्स० । केषा-
विनि निबल्लुः “यथा केनिपानागिनो वृधे” अ० १०, ४३, ६,
“केनिपानां मेधादिनाम्” भा० । निघण्टौ ककेनिप
इति वा पाठः । तत्कार्थं ।

केनिपात पु० के जले निपात्यते नि+पत-णिच्-कर्मणि
अच् । (हाउ) नौकाचालने काउनिर्मिते पदार्थे अत्रि

अङ्गमा० तं हि जले पातयित्वा चालनेन नौकां चाल-
तीति तस्य तथात्वम् । स्वार्थे क । तत्पार्थे अमरः ।

केन्द्र पु० ईपत् इन्दुरिव कोः कादेशः । इतिन्दुकवृत्ते
गङ्गारत्ना० । संज्ञायां कन् । (गाव) गालवृत्ते ।
“लघुद्वयं विरागान्” ताले केन्द्रकसंज्ञके” इति संगी०दा०
उक्ते २तालभेदे पु०

केन्द्र वाल पु० के जले इन्दोरिव अर्द्धेन्दोरिव यालयलनमस्य ।
अरित्वे (ज्ञान) इति ख्याते नौकाचालने काष्ठभेदे ।
“अरित्वगङ्गः केन्द्रु यालयाचकः” यजुर्वेदटीपः

केन्द्र विल्व पु० गीतगांधिविन्दुपन्थकारकजयदेवनिघासे याम-
भेदे (केन्द्र ली) “केन्द्रुविल्वसमुद्रसम्भवरोहिणीरम-
णेन” (जयदेवेन) गीतगो० ।

केन्द्र न० “इतस्य मध्यं किल केन्द्रसूक्तम् । केन्द्रं पञ्चोच्चा
नरसञ्चयेऽतः । यतोऽनरे तावति तद्वद्देशाक्षीचोच्च
वृत्तस्य सदैव केन्द्रम्” शि० सि० गोलाध्यायोक्ते इतत्तत्तत्तस्य
मध्यम्यात्रे २४राणां मध्यस्थानान्तरे च । तदानयनप्र-
कारः तस्य समविषमादिमंज्ञाभेदौ च सू० सि० रङ्गना-
थाभ्यां दर्शितौ यथा

“पञ्चं संगोध्य मन्दोच्चात् तथा शीघ्राद्विगोध्य च । शेषं
केन्द्रपदं तच्चाङ्गु जज्या कोटिर्ये च” सू० । “पञ्चं राश्या-
दिकं मन्दोच्चात् प्रागानीतस्वकीयराश्यादिकं मन्दोच्चाभागत
संगोध्योभीकृत्य शीघ्रात् प्रागानीतराश्यादि शीघ्रोच्चात्,
चः ससुद्धये कनीकृत्य शेषं राश्यात्मकं तथोच्चसम्ब-
न्धेन केन्द्रं मन्दोच्चाक्षीनो पञ्चो मन्दकेन्द्रम् । शीघ्रो-
च्चाक्षीनो गृहः शीघ्रकेन्द्रं भवतीत्यर्थः । तस्मात् के-
न्द्रात् पदं राशितयात्मकं विषमं समं पदं भवेत् ।
विरागप्रलम्बितं चेत् प्रथमं विषमं पदम् । ततः पञ्चाश-
नर्गतं चेत् त्रुपुनं केन्द्रं द्वितीयं समं पदम् । ततो नव-
राशप्रलम्बितं चेत् पञ्चनं तृतीयं विषमं पदम् । ततो
नवोनं चतुर्थं पदं सममित्यर्थः । तस्मात् पञ्चाङ्गु जज्या
कोटिः कोटिर्ज्या । चः ससुद्धये । एयकारात्तदाकारद्वयं
माध्यमित्यर्थः । अतोपपत्तिः । उच्चस्थानाभिरुच्चसु-
दैवतैर्पञ्चाणामाकर्षणोक्तेरुच्चादुपग्रहः कियदन्तरेणेति
ज्ञानार्थसञ्ज्ञाक्षीनो गृहः केन्द्रसुच्चग्रहणवशात् तदाख्यम् ।
तत्र भगवता स्वेच्छया पञ्चाङ्गु यदन्तरेण तत् केन्द्रं
ज्ञतम् । उभयथा भुजकोजोस्तुत्यत्वात् । द्वादशरा-
शप्रहिते वृक्षे उच्चस्थाना इत्यभिभागात्मक एकैको भागो
अशितयात्मकः पदसंज्ञः । अथोच्चस्थानादुपग्रहः कियत्

पदेऽस्तीति शून्यत्रिपक्षधोर्न केन्द्रं ज्ञतं, उच्चानां पदान-
र्गतत्वात् । पञ्चाविधितपदाङ्गु जज्याकोटिर्ज्ययोर्ज्ञानम् ।
तच्च पञ्चाणां राशप्रशकलाधिकलादिस्थितज्ञानार्थं स्पष्ट-
ताकरणसाधनं तत्रैव प्रसिद्धम्” रङ्ग० ।

एतत्साध्यात् लग्नावधिकद्वादशराशियु विरागप्रलम्ब-
नरूपे लग्नचतुर्थसप्तमदशमस्थानरूपेऽस्थानचतुष्को ।
“लग्नाम्बुद्यू नकर्माणि केन्द्रसूक्तञ्च कष्टकम् । चतु-
यञ्चात्र खेटो बली लग्ने विशेषतः” ज्यो० त० । केन्द्र-
गतपञ्चबलञ्च बलशब्दे यज्यते । केन्द्रगतपञ्चवशादायुस्तु
केन्द्रायुर्विभज्यते तज्जाकरे दशग्रम् । “काप्रोक्लिमगते
चन्द्रे केन्द्रस्ये सुरपुजते । योगः केन्द्र इति ख्यातो
यातुरिष्टार्थसिद्धिदः” ज्योतिषोक्ते श्यात्वाशुभयोगभेदे पु० ।

केन्द्रं स्थानत्वेनाख्यस्य इति । केन्द्रिन् तत्स्थे पक्षे
केप चालने आ० आत्म० सक० सेट् । केपते एकैपि ।
कृदित् केपयति ते अचक्रे पत्-त । प्रनिकेपते
केपि लि० कु+पू-इत् प्रपो० । “पुनाति कर्म कुत्सितं दुष्पूर्य
भवतीति” निरुक्तोक्ते निन्दितकर्माणि । “न ये श्रेष्-
थज्ञियां नावमारुहभीष्मैव ते न्यविशन् केपयः” ऋ०
१०, ४४, ६, “केपयः कुत्सितपूयकर्माणि” भा० ।

कैमद्रुम पु० ज्योतिषोक्ते योगभेदे । स च योगः जातकपद्धतौ
फलभङ्गाभ्यां सञ्ज्ञितो दर्शितो यथा । “शीतं शोधनगैर्भवेद्दि
सुनफा रिप्फस्थितैः साऽनफा । युग्मस्यैरविवर्जितैर्दुर्धरा
केन्द्रभोऽतोऽन्यथा” । तत्फलम् “नृपतेः शजातोऽपि
केन्द्रभूमिभोनरः । मलिनो दुःखितो नीचो निःस्रोदासः
खलोभवेत्” तद्वङ्गस्तु तत्रैव “चन्द्रे केन्द्रगतेऽपवा पृथयते
सञ्ज्ञैश्च दृष्टे विधौ सञ्ज्ञैः कष्टकरं ज्ञितैर्पृथयतेः के-
द्रुभोनेष्यते । लग्नाद्विधोर्पृथयिष्यैः शुभैः सञ्ज्ञैः शुभं
फलम् । द्वाभ्यां मध्यं तथैकेनाख्यं चेद्वास्तु दरिद्रता”

कैमुक्त पु० के सूङ्गि अमयति अम-रोगे उक्त अलुक् स० ।
(कैउ) इवभेदे । २केन्द्राकभेदे म० भावप्र० । “केसुक्तं
कुटकं पाके तिक्तं व्याहि हिमं लघु । दीपनं पाचनं
हृद्यं कफपित्तज्वरापहम् । कुष्ठकासप्रमेहाकृमाशनं
वातलं कटु” । तत्र तद्गुणोक्तान्ताः तत्फलान्तु हविष्ये
यज्जग्रम् “फलं केपकवर्जितम्” स्मृतेः ।

कैयूर पु० के बाहुगिरिषि याति या-कर किञ्च अलुक् स० ।
(बाहु) (ताड) बाहुभूषणे अमरः । “विदूरे कैयूरे कुरु
करधुगे रत्नवल्लयन्” सा० द० “कैयूरवन्द्योऽस्मिन्निर्नोद”
रघुः । २रतिवन्धभेदे पु० स च द्विधा । “स्त्रीजङ्घे चैव

संघीय दोर्भांमालिङ्ग सुन्दरीम् । कारयेत्-स्थापनं कामी
बन्धः केयूरसंघितः” आरदीपिका । “स्त्रीणां जङ्गल-
राविष्टो गाढमालिङ्ग सुन्दरीम् । कामवेद्विपुलं कामी
बन्धः केयूरसंघितः” । रतिमञ्जरी ।

केरका पु० ब० व० । देशभेदे । “एकपादांश्च पुरुषान् केरकान्
वनवासिनः” भा० सभा० २० अ० । सहदेवदक्षिणदिग्ब-
जये । अतः तद्देशस्य दक्षिणविभागस्यत्वम् ।

केरल पु० सगरेण स्नेच्छतां प्रापिते ऽक्षित्यभेदे । तत्कथा
हरिवं० १४ अ०

“ततः शकान् सयवनान् काम्बोजान् पारदांस्तथा ।
पञ्चवांस्यै निःशेषान् कर्तुं वृषसितः किल । ते वध-
माना वीरेण सगरेण महात्मना । वशिष्ठं शरणं गत्या-
प्रणिपेतुर्म्हनीपिण्यम् । वशिष्ठस्तथ तान् दृष्ट्वा समयेन
महाद्युतिः । सगरं वारयामास तेषां दत्त्वाऽभयलदा ।
सगरः स्थाभ्यतिष्ठान्च शुरोर्पाक्यं निशम्य च । धम्मं
जघान तेषां वै वेद्यानृत्यं चकार ह । अहं शकानां
शिरसां सुख्ययित्वा वृषसंजयत् । यवनानां शिरः सर्वं
काम्बोजानां तथैव च । पारदां सुक्तकेशांश्च पञ्चवा-
ंसस्तुधारिणः । निःस्वाध्यायवट्काराः क्षतास्तेन
महात्मना । शका यवनकाम्बोजाः पारदाः पञ्चवास्तथा ।
कोलिसर्पाः सर्पहिषा दाव्यांशोलाः सकेरलाः । सज्जं
ते क्षत्रियास्तान् ! धर्म्मसोपां निराक्षतः । वशिष्ठवचना-
द्वाजन् ! सगरेण महात्मना” ।

० तदधिष्ठानदेशभेदे ब० व० । स च दक्षिणस्थः द० सं०
कूर्मविभागे १४ अ० । “दशपुरगोनहं केरलकाः” दक्षिण
स्थासुक्तम् तत्त्वत्तत्त्वत्तद्व्यादि रभो यस्मिन् यथा
“तस्मान्नोर्कैविसर्पद्विपरालजयोद्यतैः । रासास्त्रोत्पा-
रितोऽप्यासीत् सत्तन्मन् इवार्णवः । भयोत्सृष्टविभूषाणां
तेन केरलयोपिताम् । अलकेषु चमूरेणुः चूर्णप्रतिनि-
धीकृतः । सुरलामास्तोद्धूतमगमत् केतकं रजः” ।

१ होरायां ४ उच्चातिर्यग्विशेषे च स्त्री गौरा० उदी-
शब्दरत्ना० । केरलज्योतिर्विद्यायाञ्च सङ्केतविशेषोदि-
ग्भावं दर्शयति । “वर्गवर्षप्रमाणञ्च कस्तरं ताडितं शिथः ।
पिण्डसंख्या भवेत्तस्य यथाभागैस्तु कलना” गर्गसंहिता ।
अयमर्थः । अ क च ट त प य शा इत्युदी वर्गास्तपा-
नकादिसंख्या यथा अयमे १ । कवर्गे २ । चवर्गे १ । टव-
र्गे ४ । तवर्गे ५ । पवर्गे ६ । यवर्गे ७ । यवर्गे ८ ।
वर्षसंख्या च प्रतिवर्गं भिन्ना यथा अयमे १६ वस्यं यथा

अ० अ० २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० इत्यादि । कादी यानि वर्गे च पञ्च
पञ्च संख्या । यवर्गे ४ यवर्गे च ४ । एवं च टाडितफलनामप्रश्ने
टकारस्य तवर्गत्वात् वर्गसंख्या ५ वस्यं संख्या ३ मिलि-
त्वा ८ । उस्य वर्गसंख्या ४ वस्यं संख्या २ मिलित्वा ७ ।
मस्य वर्गसंख्या ६ वस्यं संख्या ५ मिलित्वा ११ एवं वर्गवर्ग-
संख्या २६ । टाडितपदे वा ६ अ इति स्वरत्वयुक्ते
अवर्गसंख्या १ आरूपसंख्या २ मिलित्वा ३ एवं ६ ४ अ
२ । मिलित्वा नवसंख्या तथा समष्टौ ३५ । पश्चात्
यथोक्तक्रिया कार्या । प्रश्नशब्दे तद्गणनादि फलं च
वक्ष्यते । कश्चित् स्वरसंख्यामनादाय अन्यथा सङ्केतो
दर्शितो यथा । “कादयटादयोऽङ्काः स्युः पाद्याः
पञ्च तथा मताः । यादयोऽष्टौ कनां ग्रन्थं गणकैः
परिकीर्त्तितम्” इत्युक्तिमनुबध्य कालमा० “सौरवा-
हस्यसावनशशधरमासल्लिकाः क्रमेण । मातुलपाता-
लातुलविल्वमिलवयदाश्च संवत्साराः पञ्च” आयु-
र्वेदशाक्ये “गणकप्रसिद्ध्याक्षरसंख्यया मातुलशब्दः
पञ्चपट्टधिकशततयमाचष्टे तार्वह्वसपरिमितः कालः
सौरः । पातालशब्द एकपञ्चाधिकशततयमाचष्टे तार्वह्व-
वसपरिमितः वार्षस्यत्यः । अतुलशब्दः पञ्चाधिक
शततयमाचष्टे तार्वह्वसपरिमितः सायनः । विमलशब्दः
यत्तुः पञ्चाशदधिकशततयमाचष्टे तार्वह्वपरिमितयान्द्रः ।
परदशब्दः सत्तुर्विंशत्यधिकशततयमाह तार्वह्वसपरि-
मितो नाक्षत्रिकः संवत्सरः” इत्युक्तम् । अस्याय-
मर्थः । मातुलशब्दस्य स्वरत्यागे मस्य पकारात् पञ्चमत्वं
तेन ५ संख्या गृह्यते । तकारस्य टाडितः पष्ठत्वेन ६ संख्या
लस्य यादो लगीत्यनेन ३ संख्या अङ्कस्य वामागत्या तेषां
यथाक्रमयोजने मातुलशब्दे ३५ संख्या निष्पद्यते । एवं
प्रः पातालशब्दे पस्य आद्यात्वात् ३ संख्या तकारस्य टाडितः
पष्ठत्वात् ६ संख्या लस्य प्राग्वत् ३ संख्या । तेन पातालश-
ब्दे ३६ संख्या । अतुलशब्दस्य नजादेशकारस्य नून-
याचित्वात् ० । तकारस्य ६ संख्या लस्य ३ संख्या । तेन
३६ संख्या । विमलशब्दे च वस्य यादो चतुर्थत्वात्
४ संख्या मस्य प्राग्वत् ५ संख्या लस्य ३ संख्या यथा
स्यानयोजने ३५ संख्या । परदशब्दे व ४ र २ द ३
यथाक्रमयोजने ३० संख्या । ईदृशकेरलसङ्केतमभि-
प्रत्यैव मन्त्रविशेषपुटितसप्तमतीजपस्य एकस्मिन्दिने
करणासामर्थ्ये १२ माहात्म्यात्मकसप्तमत्या दिनविशेषेषु
माहात्म्यासंख्याविशेषपाठार्थं तद्दीक्षायां नागोर्जी-

मडेन “पाठोऽयं विष्कारः” इत्युक्तम् । तस्यायमाशयः
पक्ष पादावेकत्वात् । संख्या तेन प्रथमदिने । माहा-
त्यं पाद्यम् । तस्य टादितः द्वितीयत्वात् । संख्या तेन
द्वितीयदिने द्वे माहात्ये । यस्य बादावाद्यात् । संख्या
तेन तृतीयदिने । माहात्यं पाद्यम् । वकारस्य यादौ च-
तुर्थत्वात् । संख्या तेन चतुर्थदिने । माहात्यानि । फस्य
पादौ द्वितीयत्वात् । संख्या तेन पञ्चमदिने । द्वे माहात्ये ।
कस्य कादावादासंख्यात्वात् । संख्या तेन षष्ठे दिने एक-
माहात्यम् रस्य यादौ द्वितीयत्वात् । संख्या तेन सप्तम-
दिने । माहात्यान् पाद्ये । एवं सप्तमिदिनैः त्रयोदश माहा-
त्यानि जप्ताभीति । कैरलोक्तदशा तु दशाशब्दे पच्यते
कैरव पुंस्त्री हं ह्ये शब्दचि० । कैरवशब्दे व्युत्पत्तिर्दृष्टा ।
केल चालने भा० पर० सक० सेट् । केलति अकैलीत् ।
चिकेल । केलिः । क्कदित् णिचि अचिकेलत्-त ।
केलक पु० केल-एवुल् । खड्गधारादिनर्तके त्रिका० ।
केला विलासे कण्डा० व्या० व्य० सेट् । केलायते अकेला-
यित केलायां बभूव व्यास चक्रे । केलायमानः
केलास पु० केला विलासः सीटव्यान् सट्-आधारे वा० ड ।
स्फटिके शब्दचि० तत्तुल्यवर्षत्वात् । केलासः
केलि पुंस्त्री० केल-इन् । । परीहासे, अमरः । श्रौडा-
यां शृष्टिव्यां शब्दमात्रा । “विहारे सह कान्तेन
क्रीडितं केलिच्यते” सा० द० उक्तलक्षणे स्त्रीणां
कान्तेन सह । विहारक्रीडनरूपे यौवनजालहारे ।
एवं पुरुषस्य कान्त्या सह । विहारक्रीडने च । “उप-
चारः क्रिया केलिः स्पर्श भूषणवाससाम् । सहस्रहृद-
नञ्चैव सर्वं संघट्टणं स्मृतम्” मनुः स्त्रीत्वे वा डीप् ।
तत्र पुंस्त्री “गोपालानन्धशात् केलीन्” रुग्धरो०
स्त्रीत्वे “मालत्याः कुसुमेषु येन सततं केली कृता
हेलया” भ्रमरा० “माद्यनः कलयन्तु चूतशिखरे केली-
पिकाः पञ्चमम्” सा० द० । उभयत्र “कुसुदिभीकुल-
केलिकलालसः” भ्रमरा०
केलिक पु० केलिः प्रयोजनमस्य ठन् । अशोकवृक्षे राजनि०
केलिकदम्ब पु० केलिः केल्यर्थः कदम्बः । खनामख्याति
कदम्बवृक्षभेदे ।
केलिकला स्त्री केलिरूपा कला । । केलिरूपायां कलायां
केलिना कला यत् । । शरस्वतीवीणायां शब्दरत्ना०
केलिकिला पु० केलिना किलति किल-क्रीडायां क ।
। विदूषकरूपे नायके शङ्कराययम् । शिवस्यानुचरभेदे

कुम्भाण्डके च हेमच० । । शकामदेवपत्यां रतौ स्त्री
त्रिका० । परिहासकारके त्रि० “सतु केलिकलो विप्रो-
भेदशीलश्च नारदः” हरिवं० १२०८ स्तो०
केलिकिलावती स्त्री अरभाय्यां त्रिका० [स्त्रियां टाप्
केलिकीर्षं पुंस्त्री० केलिना कीर्षोर्धूलिभिः । । १८३ हेम०
केलिकुञ्जिका स्त्री० केलीनां कुञ्जिकेव । श्यालिकायां भाय्यां
भागिन्यां त्रिका० तथा सह केलिप्रादुर्भावात् तथात्वम्
केलिकीर्ष पु० केलीनां कीर्षवत् । नटे शब्दरत्ना०
केलिगृह न० ६ त० । । केलिमन्दिरे शरत्वादिगृहे च केलिम-
न्दिरादयोऽप्यत्र । [प्रधाने नागरे नायकभेदे जटाधरः
केलिनागर पु० केलिप्रधानो नागरः शा० त० । भोग
केलिमुख पु० केलिः मुखमत्र । परीहासे त्रिका०
केलिरेवतक न० हल्लीशलमणयुक्ते नाटकभेदे । हल्ली-
लक्षणसङ्गा “केलिरेतकम्” सा० द० उदाहृतम्
केलिवृक्ष न० केलिः क्रीडायां वृक्षः । । केलिकदम्बवृक्षे
शब्दरत्ना० । केलिरेवतकवत्वात् । । विदूषके शब्दमा०
केलिशुधि स्त्री केलिना शुधति शुध ना० कि । धरित्वां
शब्दमा०
केलिसचिव पु० केली सचिवः सहायः । नर्मसचिवे
क्रीडाधिपये मन्त्रिणि विदूषकादौ शब्दमा० ।
कैव सेवने भा० व्याख० सक० सेट् । कैवते अकैविष्ट, चिकेने
क्कदित् णिचि अचिकेवत् त ।
कैवट पु० कै जलार्थमवटः अलुक्स् । जलाधारार्थे गर्तारूपे
रूपे निच० “मा कीं सं शारि कैवटे” अ० ६।५।७
“कैवटे रूपे” भा०
कैवर्त्त पुंस्त्री० कै जले वर्त्तते वृत्त-अच् अलुक्स् । कैवर्ते
जातिभेदे स्त्रियां टाप् द्विरूपकोषः “अथराय कैवर्त्तम्”
यजु० १० । १६ पुरुषमेधे वध्यकथने
कैवल त्रि० कैव-सेवने वपा० कल, शिरसि बलयति चुरा०
वल-प्रापणे अच् वा । । अद्वितीये अस्मादेव एकभावे
स्त्रिया “संज्ञादन्तोरैव नित्यम्” डीप् । “अधोत इन्द्रः
कैवलीर्धियो धकिङ्कृतस्करत्” अ० १०।१७।१६ “यथैव
ताः पुरः कैवलीरोपधीरान् केलीरपः पिबन्ति”
कैवलमेव पयो दुहे” श० ब्रा० १।६।१७।१५ “यथा पुरा
अमायास्यातः पूर्वदिक्से ता गावः कैवलीन्द्रानुप्रवेशरहि
ता अधोधीरपद्याहारं कृत्वा कैवलं चन्द्ररहितमेव पयो
द्वष्टे दुहते” भा० लोके अस्त्रायां च टाप् “सा स्वका-
ननम्बं न कैवलाम्” रघुः “किं तथा क्रियते लक्ष्म्या

या वधूरिव कैवला” पञ्चतः “नमस्त्वित्तुये त्वय्यं
प्राक् कृष्टः कैवल्यत्वे” कुमाः “निजेषु स्थितुल
एव कैवले” कुमाः “अविपर्ययादिगुणं केवलसुतपदते
ज्ञानम्” सा० का०, क्रियाविशेषत्वात् न० “इत्यन्यगुणो-
क्तं केन केवलम्” माघः इतिरुये ज्ञानभेदे षड्व-
धारणे न० मेदि० “न केवलं सङ्गानि मागधीपतेः” रघुः
सङ्गान्ये वेत्यर्थः एवं सर्वत्र केवलार्थान्विताधारणं बो-
ध्यम् । ज्ञानभेदेव प्रायुक्तं सा०का० वाक्योक्तः । ५ कु० ने
५० मेदि० [अर्द्धद्विगणे हेम०

केवलज्ञानिन् ५० केवलं गुणं ज्ञानमस्त्यस्य भूत्वा इति ।
केवलद्रव्यं न० नि० क० । मरिचे यन्त्रिच० [विवर्तिः
केवलव्यतिरेकिन् न० अनुमानभेदे केवलान्वयिगच्छे
केवलान्वयिन् लि० केवलमन्यथोक्तस्य इति । तत्रापि अभा-
वरहिते उत्तमसोऽत्यन्ताभावाप्रतियोगिनि यथा प्रमे-
यत्वादि तस्य न कृताव्यभावोऽस्ति । तथाच “साध-
वदन्यादृष्टित्वं वा केवलान्वयिगच्छेभावात्” अनुम० चि०
“तथैवानुप संहारी केवलान्वयिपक्षकः” भाषा० “केव-
लान्वयिधर्माः शिष्टकपक्षक इत्यर्थः । सर्वमभिधेयं
प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वस्यैव पक्षत्वात् सामानाधिकरण्य-
पक्षस्थानानाभावाच्चानुमितिः” “केवलान्वयिसाध्यकत्वं
तत्त्वमिति तु युक्तमिति” सुक्ता० । केवलोऽन्यथव्याप्तिर-
स्त्यस्य इति । अनुमानभेदे । तद्वदितिः अनु० चि० यथा
“तद्वानुमानं त्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकान्वयव्य-
तिरेकिभेदात् । तत्राद्विपक्षं केवलान्वयि तथाहि केव-
लान्वयिनोऽभिधेयत्वस्य न विपक्षः अभिधानेऽनभिधाने
च विपक्षव्याघातात् । अथ यथा आकाशगच्छाच्छब्दा-
श्च प्रत्यक्षमभिधेयमप्युपतिष्ठते तथाभिधेयमप्युपतिष्ठते तथा
भिधेयत्वविपक्षस्यानभिधेयत्वेऽपि पदादुपस्थितिः स्यात्
एवञ्चाभिधेयत्वं कुतोऽपि व्याहृतं धर्मत्वत्वं गोत्वय-
दिति चेन्न व्याहृतत्वस्याव्याहृतत्वे व्याहृतत्वमेव केवलान्व-
यि, व्याहृतत्वे यत् एव व्याहृतं अगृह्यत्वं तदेव केवलान्व-
यीति धर्मत्वस्यानैकान्तिकत्वात् । एवमत्यन्ताभावप्रतियो-
गित्वस्यात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वे अत्यन्ताभावप्रतियोगित्व-
मेव केवलान्वयि, अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वे यद्विषयात्यन्ता-
भावाप्रतियोग्यत्वात्ताभावप्रतियोगित्वं तदेव केवलान्वयि ।
न चात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं व्याहृतत्वञ्च नामेति वाच्यम्
अनुगतप्रतीतिवत्त्वेन गोत्वसंयोः सिद्धेः । तत्र न तावद-
व्याहृतत्वस्यात्यन्ताभावः केवलान्वयी तस्य प्रतियोग्यत्वमिच्छे

ऽव्यत्यन्ताभावात् अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयि-
त्वात् नाव्याप्त्यनाशजन्यगुणनाशव्यत्यन्ताभावः, तस्य नाश-
स्य सर्वतात्त्वन्ताभावादिति वाच्यं यत् हि प्रतियोगि-
प्रागभावो वर्तते तत्र नाशप्रतियोगिसमानदेशे वर्तते
तत्र न तदव्यत्यन्ताभावो वर्तते तथाच नाशस्य प्रागभावो
तत्र नाशप्रतियोगिसमानदेशे वर्तते तत्र कथं नाशव्य-
त्यन्ताभावो वर्तते तर्हि नाशस्य तत्र उक्तिः स्यादिति चेन्न
पूर्वं तत्र नाशप्रागभावस्यैव सत्त्वादुत्तरकाले आश्रयस्यैव
भावान् । नाव्याप्ताव्यत्यन्ताभावः केवलान्वयी तस्यापि प्र-
तियोगिरूपताव्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् अभावाव्यत्यन्ताभावस्य
भावत्वात् । अथाभावाव्यत्यन्ताभावो न प्रतियोगिरूपस्तथा-
सत्यन्योऽन्याभावाव्यत्यन्ताभावः प्रतियोगिरूप इति प्रतियो-
गिसमानदेशेऽन्योऽन्याभावो न स्यादिति चेन्न अत्यन्ता-
भावस्तु प्रतियोगिरूपस्तिरसाधारणो धर्ममिति । एवञ्च ते
उत्तमदव्यत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वम् आका-
शाव्यत्यन्ताभावो यद्यपि प्रतियोगिरूपताव्यत्यन्ताभावप्रतियोगि
तथापि स न उत्तमभाविताकाशाव्यत्यन्ताभावस्य केव-
लान्वयी तथा प्रमेयत्वाभिधेयत्वादि केवलान्वयि उत्तम-
तोऽत्यन्ताभावस्याप्रतियोगित्वात् । ननु प्रमेयत्वं प्रमावि-
धयत्वं तच्च न केवलान्वयि प्रमायाविधयत्वस्य ज्ञानानुग-
मादिति वाच्यं प्रमात्वमेव हि परम्परारम्भस्यात् व-
टादौ प्रत्यक्षमनुगतं प्रमाजातीयविधयत्वं वा । तथापि
केवलान्वयिनि संग्रहाभावात् कथमनुमितिः प्रमेयत्वमत्र
वर्तते न वेति संग्रहश्च न प्रमेयपक्षकः किन्तु प्रमेयत्वप-
क्षको भिन्नविषयकः प्रमेयत्वपक्षके चाक्षित्वसाध्यस्यान्व-
यव्यतिरेकित्वं तथाच चटः प्रमेयो न वेति संग्रहो नृ-
न्यते स च नार्ह्येव । अथ पक्षः साध्यवाच्च वा पक्षे
साध्यमस्ति न वेति संग्रहो समानविषयकादेव तदस्यास्य-
क्षिप्तमिति अनुपपत्तिरिति चेन्न विशेषणविशेष्यभा-
वभेदार्थभेदात्, सैवं य एव हि संग्रहः पक्षे साध्यमि-
ति विरोधी स एवानुमानाङ्गमात्रगुणत्वात् लाघवाच्च
न तु समानविषयकत्वमपि तत्र तन्वं गौरवात् प्रमेयत्वं
चर्तव्यताव्यत्यन्ताभावप्रतियोगि न वेति संग्रहश्च चटः प्रमेय
इति साध्यमिदं विरोधी भवत्येव यद्वा संग्रहयोग्यते-
वानुमानाङ्गं संग्रहस्य तदन्तो विनाशात् न च सापि
साधकसाधकप्रमाणाभावः प्रमेयत्वभावादिद्वौ तत्प्रमा-
णादिद्वौ साधकसाधकमिति वाच्यं पक्षविरोधात् अत्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वज्ञानस्यैव साधकसाधकत्वेन तदभावस्यैव

कोव्यत्वात् । प्रत्येयत्वमन्तनाभावप्रतियोगीति श्वास्यतः
अंशयः इत्यन्ये । नन्वेकहृदयविकलमिदं कथं गमकं
नन्वे वा व्यतिरेकविकलमपि हृदयान्तरविकलमपि गमकं
स्यादिति चेन्न अन्यव्यतिरेकव्याप्तिरन्यतरनिश्चयेनानु-
मित्यनुभवात् युगपदुभयव्याप्तिरुपस्थितौ विनिगमकभा-
वेन उभयोरपि प्रयोजकत्वे व्यतिरेकोपासना व्यतिरेकच
विषयवृत्तित्वगङ्गानिर्वृत्तिद्वारा व्यतिरेकव्याप्तिरुपपद्यते
अतः तु विपक्षाभावेन शङ्क्यै नोदेति ।

केवलव्यतिरेकी त्वसत्पक्षो यत् व्यतिरेकसहचारेण व्या-
प्तिपक्षः । ननु व्यतिरेकि नानुमानं व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञा-
नानस्य तत्कारणत्वात् यत् व्यतिरेकसहचारः तत् व्या-
प्तिरन्यस्य पक्षधर्मता न च व्याप्तिपक्षधर्मत्वं साध्याभा-
वव्यापकाभावप्रतियोगित्वसुभयमन्यनुमितप्रयोजकमिति
वाच्यं अननुगमात् नचान्यतरत्वं तथा एकप्रमाण-
परिग्राहकः न च तद्व्यापकमपि न्यायेनानुमितियोगे
तदेतत्त्वमिति वाच्यं व्यतिरेकिसाध्येऽनुमितिसाधिवि-
षयसिद्धिस्तत्कारणस्याभावात् । न च साध्याभावव्याप-
काभावप्रतियोगित्वमेवानुमितप्रयोजकमिति वाच्यं गौ-
रीयान् केवलान्वयित्वभावाच्च । अथ साध्याभावव्यापका-
भावप्रतियोगित्वेन साध्यव्याप्यत्वमनुमेयम् एवं व्यतिरेक-
व्याप्तिरन्यव्याप्तिमनुमाय यत्नानुमितिः स एव व्यतिरेकी-
त्युच्यते तच्च अन्यव्याप्तिर्गमकत्वे व्यतिरेकव्याप्तिरन्य-
स्यस्यार्थान्तराप्तः अन्यव्याप्तिरनुकूलतया च तदुपन्यासे
अन्यव्याप्तिमनुपन्यास्य तदुपन्यासस्याप्राप्तकालत्वमिति ।
उच्यते निरुपाधिब्यतिरेकसहचारेणान्यव्याप्तिरेव वृ-
त्तान्ते प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य नियामकत्वात् अन्यव्यति-
रेकवत् । नन्वेवं व्याप्तिपक्षेण प्रथिवीतरभिज्ञमपि भा-
सितं नियतसामानाधिकार्यरूपत्वाद्वाप्राप्तेरिति सत्यं
गम्यपक्षवाच्ये हेनेतरभेदस्य साध्यत्वात् । अतएवाचार्यः
पक्षतावच्छेदकस्य न हेतुत्वमनुमेने । प्रथिवीत्वमिनरभेद-
व्याप्यमिति प्रतीतावपि सर्वप्रथिवीतरभिज्ञोऽपि प्रथिवी-
विशेषप्रकृत्युद्भव्यतिरेकिसाध्यत्वाच्च ।

अतः दिग्भावं दीधितिरूपमन्यस्यते ।

“केवलान्वयीत्यादि केवलान्वयिसाध्यकादीत्यर्थः । तत्-
तेषु मध्ये, असिद्धिपक्षम् अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकं
केवलान्वयि, एवमन्तहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकं केवलव्य-
तिरेकि, अन्तहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकान्वयव्यतिरेकि, व्याप्ति-
पक्षसहचारभेदाद्भेदे त्वन्यसहचारमात्रमन्तहीतव्या-

प्तिपक्षं केवलान्वयित्वं तच्च प्रकृतव्याप्तिपक्षकज्ञानवि-
षयसहचारत्वव्यापकान्वयसहचारत्वकत्वं तद्वत्सहचारत्व-
व्यापकप्रकृतव्याप्तिपक्षकसहचारत्वकत्वं वा गृहीतव्या-
प्तिभेदाद्भेदे तु प्रकृतहेतुप्रकृतसाध्यानुमितहेतुज्ञान-
विषयव्याप्तिव्यापकप्रकृतसाध्यव्यतिरेकत्वत्वं तत्त्वम् । जज्ञं
निर्गन्धं प्रथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगिमन्वादितादौ
हेतुतावच्छेदिका च व्याप्तिर्न प्रकृतसाध्यानुमित्यौपयिकी
तद्विशिष्टपक्षधर्मताज्ञानेऽपि व्याप्तिरन्यतरबोधं विना निर्ग-
न्धत्वानुमित्यनुदयादिति नाव्यभिः । यज्ञभाववान् यज्ञ-
व्यापकाभावप्रतियोगिमन्वादितादायन्त्वव्याप्तिरेवच्छेदिका
व्यतिरेकव्याप्तिर्न तु सैवेति नाप्रसङ्गः । अतएवेतरव्यापका-
भावप्रतियोगित्वेनाभावप्रतियोगित्वेन वा यज्ञिज्ञानं न-
प्रकृतसाध्यानुमितहेतुस्तत्केवलान्वयीत्यपि वदन्ति । एवं
केवलव्यतिरेकित्वादिकमपि निर्वाच्यम्” ।

वेदान्तिभिस्तु अनुमानत्रैविध्यं नाङ्गीक्रियते यद्योक्तं वेदा० प०
“तच्चानुमानमन्यद्विरूपमेकमेव न तु केवलान्वयि, सर्व-
स्यापि धर्मस्यान्यस्यते ब्रह्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेना-
त्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वरूपकेवलान्वयित्वस्यासिद्धेः
नाथानुमानस्य व्यतिरेकिरूपत्वं साध्याभावे साधनाभा-
वनिष्पितव्याप्तिज्ञानस्य साधनेन साध्यानुमितानुपयो-
गात् । कथं तर्हि भूमादावन्वयव्याप्तिमविशेषोऽपि व्यति-
रेकव्याप्तिज्ञानादनुमितिः अर्थापत्तिप्रमाणादिति वक्ष्यामः
अतएवानुमानस्य नान्वयव्यतिरेकिरूपत्वं व्यतिरेकव्याप्ति-
ज्ञानस्यानुमितहेतुत्वात्” ।

केवलान्वयि १० केवलं शुद्धज्ञानमन्यस्य इति । जैनभेदे हला०
केवली स्त्री केवल-गौरा० ऊण् । १ ज्ञानभेदे भेदि० । २ के-
रलीशब्दार्थे हेम० तत्र रमध्यपाठः साधुः

केवाली अव्य० । उर्यादि । १ हिंसायां गणरत्नम् । केवाली-
कत्व हिंसित्वेत्यर्थः २ हिंसके त्रि० स्त्रियां गौरा० ऊण् ।
केवाली [पुष्पभेदे सद्गन्धार्थं राजनि०

केयिका स्त्री केव- एण् टाप् । (केवेर) कोकणप्रसिद्धे
केव १० त्रिगुणे त्रिगुणि वा त्रिगु-अच् लघोपस कस्य
अलस्य ब्रह्मणो वा ईयोवा । १ यरुणे, विश्वः । २ स्त्री-
वेरे(वाला) १ दैत्यभेदे, केविनि ४ यिष्णौ, हेम० काशने
काश अच् प्रयो० । ५ अर्याग्निप्रभृतिरश्वौ (केविनि)
शब्दे विवृतिः “ब्रह्मविष्णु रुद्रश्चाः शक्तयः केवसं-
शिताः” इत्युक्ते ब्रह्मादौ इपरब्रह्मशक्तिभेदे केवशब्दे
विवृतिः । के शिरसि येते यी-उ कलुक्च० । ७ चिकुरे

च । अस्त्रिशातुजातोषधातुविशेषोऽयं केशः । अस्त्रात्
परवर्त्तिनः पाशादिशब्दाः केशभूयस्त्ववाचिनः ।
“शालास्तु तत्पराः पाशो रचना भारउद्भवः । हस्तः
पक्षः कलापश्च केशभूयस्त्ववाचकाः” हेमचन्द्रोक्तः ।
केशस्तु पिष्टतोमायते यथाह सुश्रुतः “गर्भस्य केशश्ल-
श्लोभास्त्रिष्वक्षिरास्त्रायुधमनोरेतःप्रधतीनि स्थि-
राणि पिष्टजानि” “केशाः श्लश्ल च लोभावि नखा
दनाः सिरास्तथा । धमन्वः स्रायवः शुक्रमेतानि पिष्टजानि
हि” भावप्र० । तस्य सर्व्वदा वृद्धिमन्वमाह तत्रैव
“शरीरे लीयमाप्तेऽपि बद्धेति हायिमौ सदा । स्वभावं
प्रकृतिं कृत्वा नखकेशविरति स्थितिः” “चेतनानाकधि-
ष्ठानं मनोदेहश्च सैन्द्रियः केशलोमनखापानर्मलद्रव्य-
गुणैर्विवा” तस्योत्पत्तिप्रकारः भावप्र० दर्शितो यथा
“ततोऽस्थिनिना पुनः पच्यमानं पञ्चाहोरात्रात् साहं
दण्डञ्च यावदस्थिवेव तिष्ठति । ततः पच्यमानात् तस्या-
त् मलो निर्गच्छति । स च ध्यानवायुना प्रेरितः सिरा-
भिः मार्गेणागत्याकुलिषु नखाः, तनौ लोमानि च भ-
भन्तीति” अत्र लोमसाध्यात् केशस्यापि तनौ प्ररो-
हादस्थिधातुजत्वसंशयम् । एवं गर्भे षष्ठे मासि तस्य
लोमसाध्यात् प्रादुर्भायः “षष्ठे बलस्य वर्चस्य नखलोमां
च सम्भवः” या० उक्तेः । जनानां केशवर्णं कारणम्
शत० ब्राह्मणे उक्तं तद्वाक्यञ्च (केशिन्) शब्दे वक्ष्यते ।
केशनाशकारणञ्च इन्द्रनुप्रगन्दे दर्शितम् केशकौल्लाप-
स्तु “क्रोधशोकममजतः शरीरोष्मा शिरोगतः । पित्तं
च केशान् पचति पलितं तेन जायते” सुश्रुतेनोक्तः
“लताप्रतानोद्भूयथैतैः स केशैः” । रघु०
“अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयोः” “विकीर्णकेशास्तु परेत
भूमिषु” कुमा० “केशः काशस्तपकविकाशः” या० द०
“केशेषु चमरीं हन्ति” सि०कौ० । “लू प्रकेशनखश्लश्लुः”
मनुः “केशश्लश्ल धारयतामप्यग्रा भवति सन्ततिः” शु०
त०दानधर्मैः । केशश्लश्ल इत्यत्र श्लश्लशब्दस्य ध्वनित्येऽपि
राजद० परनिपातः । तस्य मूलं कर्णां जाहृच् ।
केशजाहृ तस्यैव न० । अस्य स्वाङ्गत्वात् उपसर्जनत्वे
अतिकेशी सुकेशीत्यादौ स्त्रियां वा ङीप् । केशेषु
प्रसृतः(तत्परः) कन् । केशक तद्रचनातत्परं लि० ।
केशकर्म्मन् न० केशानां कर्म्म रचनादि । केशानां रचनादि-
करणेन संस्काररूपे व्यापारभेदे । “साहं ब्रुवाणा
शैरिन्दी कुशला केशकर्म्मणि” भा० वि०३३० । २को

शान्तकर्म्मरूपे संस्कारभेदे च केशानशब्दे विवक्षितः ।
केशकलाप उ० इत० । केशचमूले हेमच० ।
केशकार उ० केशं केशकारं करोति क-अच् उ०३० ।
रघुभेदे भावप्र० इत्युशब्दे यत् कोगमत इति तदुशब्दम्
केशमत इत्येव शुद्धम्
केशकारिन् लि० केशं तद्रचनां करोति क-अचि । केश-
रचनाकारके स्त्रियां ङीप् । “निंहीनयस्यां शैरिन्दी
बीभत्सां केशकारिणीम्” भा०वि०१४३० ।
केशकौट उ० इत० । यूकाख्ये १केशकौटे । (उक्ता) श-
ब्दचि० । तत्रैतच्च “अहं पि वञ्चयन्ताणि वञ्चकौ दानि मू-
र्द्धनि । कफाहृत्कृमिकोपेन नृणां विद्यादहं पित्राहम्”
सुश्रुतोक्तः । केशक कौटश्च इ० २को कौटे च । “केश-
कौटावपञ्च पदा स्युः कौट कौटः” मनुः [त्रिका०
केशगर्भं(क) उ०, केशः गर्भोऽस्य वा कप् । कयरीरूपे पदाद्यं
केशग्रह उ० इत० । १वलात्कारेण कचपहृषे सुरतक्रीडाङ्गे
श्चतुष्टये च । “केशग्रहान् प्रहारांश्च शिरस्तेतान्
विवर्जयेत्” मनुः “कोपेन केशग्रहणप्रहारौ शिर-
सि वर्जयेत् कोपनिमित्तत्वादात्मनः परस्य च प्रति-
षेधः । अतएव सुरतसमये कामिनीकेशग्रहस्यानिषेधः”
कुल्लू० । “रतेषु केशग्रहाः” कादम्बरी “सुरतेषु नख
युष्टेषु इत्यर्थः । कचपहृदादयोऽप्यत्र । व्युट् केशग्रहण-
मयत्वं न० । “शम्भोः केशग्रहणमकरोत्” मेघदूतम्
केशग्रहम् अव्य० । केशान् गृहीत्वा “स्वाङ्गेऽधुवं” पा०
पहृ-असुल् उ० ३० । केशान् गृहीत्येत्यर्थे येन
विना न जीवनं तदधुवं तद्विद्धे इत्यर्थः । केशं विनापि
जीवनस्य सम्भवात् तस्याधुवत्वात् स्वाङ्गत्वाच्च तत्र णसुल् ।
केशघ्न न० केशान् हन्ति हन-हेत्यादौ टक् । इन्द्रनुप्रकरांगे
(टाक) हेमच० इन्द्रनुप्रगन्दे ६५०२० विवक्षितः
केशच्छिदृ लि० केशान् छिनत्ति छिद-किल् इत० । १केशच्छे-
दके शनापिते पु० शब्दमा० क । केशच्छिदोऽप्यत्र
केशट उ० केशेषु केशान् वा छटति छट-अप् शक० (उक्ता)
१मत्कृणे । २विष्णौ श्छाणे च भेदि० । ४भ्रात-
रि शब्दर० । ५ कामदेवस्य शोषणाख्यं वाप्ये विभुः ।
६शोनकहृषे (शोना) त्रिका० ।
केशधर लि० केशान् धरति धृ-अच् । १केशधरनाकर्त्तरि
वत्प्राये २देशभेदे पु० व० व० । स च देशः वृ०सं०
कूर्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः । “केशधरचिपिठनासिक
दासिरकवाटशरधानाः”

केशधृत् पु० केशमिव धरति धृ-किप् । भूतकेशाख्ये दृश्यभेदे
गङ्गचि० [अङ्गव्यभेदे स्त्रीभेदे अक्षरः

केशनामन् न० केशस्य नामैव नाम यस्य । (भासा) इति ग-
केशपक्ष पु० केशानां समूहः बा० पाशादेशः केशः पक्ष
इव वा । केशसमूहे अक्षरः “केशपक्षे परावृष्टा पापेन
हतबुद्धिना” भा० व्या० १७३० “अभिद्रुत्य सुगन्धीयं
केशपक्षे परावृष्टम्” भा० व० २१३० केशभारोऽप्यत्र पु०
केशपर्णी स्त्री केश इव पर्णमस्याः जातित्वात् ङीप् ।
अपामार्गे गङ्गदत्ता०

केशपाश पु० केशानां समूहः बा० पाशादेशः केशः पाशइव
वा । केशसमूहे अक्षरः “करेण रक्षोऽपि च केशपा-
शः” कुमा० रघुच० । “तां काचन प्रधायन्ती केशपाशे
परावृष्टम्” भा० व० ४६१ एवं

केशप्रसाधनी स्त्री केशः प्रसाध्यते संस्क्रियतेऽनया प्र-
साध-करणे ल्युट् ङीप् । (काङ्क्ष) (चिरुणि) ख्याते
पदार्थे “केशप्रसाधनी केश्या रजोजन्तुमलापहा”
सुश्रुते तत्सेवनगुणा उक्ताः ।

केशभू स्त्री केशानां भूत्पत्तिस्थानम् । शिरसि राजनि०
केशभूम्यादयोऽप्यत्र स्त्री “दारुणा कण्डूरा कृशा केश-
भूमिः प्रजायते । कफातप्रकोपेन” सुश्रु०

केशमथनी स्त्री केशोमथ्यतेऽनया मथ-करणे ल्युट् ङीप् ।
गमोदके राजनि० तस्याः कण्टकेन तदनिक्रयात् केश-
धर्षणात्तथात्वम्

केशमार्ज्जक न० केशान् मार्ज्जं कृज-ण्, ल् । (काङ्क्ष)
(चिरुणि) ख्यातायां केशप्रसाधन्यां कङ्कतिकायां जटा०
केशमार्ज्जिन न० केशो मृज्यतेऽनेन मृज-करणे ल्युट् ङीप्
इतः । १ कङ्कतिकायां (चिरुणि) हेमच० । भाये ल्युट् ।
२ केशसंस्कारभेदे (चुल आचङान)

केशमुष्टि पु० केशानां मुष्टिरिव । मङ्गानिष्पद्ये राजनि०
केश(स)र पुंन० केशे जले शिरसि वा शीर्यति ष्टृ कश्च सरति
ख-अच् अलुक्स् केशः केशाकारोऽप्यस्य र वा । १ किञ्चके
पद्मादिपुष्पमध्यस्थे केशाकारपदार्थभेदे (चुलरि) अक्षरः ।
सकेश(स)रपुष्पवत्त्वात् २ नागकेशे ३ बकुलदृष्टे ४ पुष्पाग-
दृष्टे ५ शिंहादिस्त्वस्यजटायां पु० मेदि० इहिकुदृष्टे
न० भरतः “मृगपतिरिय स्तन्वावर्त्तितकेशरमानः”
काद० “व्याकोर्यकेशरकरावृष्टताः मृगेन्द्राः” पञ्चत०
“पुनः पुनः केशरदानकाञ्चीम्” कुमा० “नीपं दृष्टा हरि-
मकपिणं ने रीरिर्दृष्टेः” मेघ० “दशनांशुकेशरभरीः” प-

रितः” भाषः “दुष्टुर्वाजिनः स्तन्वान् लग्नकुङ्कुमके-
गरान्” रघुः बकुले “सुरभिमन्त्रपराजितकेशरम्” रघुः
“रक्ताशोकचक्रकिञ्चलयः केशरचात कान्तः” मेघ० ७ कु-
ङ्कुमे च तस्य किञ्जल्काकारकण्ठेन आयमानत्वात् त-
चात्वं एतेषु उदाहरणेषु दन्त्यमध्योऽपि या पाठः ।
दन्त्यमध्यस्य हरगस्कन्धस्योमपुञ्जकपटायां हेमच०
काशीमे वीजपूरके पु० खर्ये न० राजनि० “अर्थाश्चाक्षैः”
४.७.७, मर्मनयरयुगैर्दत्तं मतं केशरम्” छ० र० उक्ते
अन्तोभेदे न० ।

केशरचना स्त्री इत० । १ केशानां कवय्यादिदिव्यासभेदे
“कुर्वन्ति केशरचनमपरास्तादृश्याः” रत्नाव० । २ के-
शसमूहे हेमच० [जटके (भीमराज) राजनि० ।

केशरञ्जन पु० केशान् रञ्जयति रन्ज-णिच्-ल्युट् । भङ्गरा-
केशराज पु० केशा राजन्तेऽनेन राज-करणे घञ् ।
भङ्गराजे (भीमराज) “भङ्गारकः केशराजो भङ्गारः”
केशरञ्जनः । भङ्गराजः कटुस्तिक्तो कृशोष्णो कफया-
तनुत् । केशस्यस्यः क्षमिन्नासक्तसंशयोयामयापहृत् ।
दन्त्योरसायनोक्त्यः कृष्टनेत्रशिरोऽर्त्तिनुत्” भावप्र० ।

केश(स)राक्षः पु० केश(स)रितदवच्छेदेऽन्धः । धूत्तुरे जटा०
केश(स)रिन् पुंस्त्री केश(स)राः सन्त्यस्य इति । शिंहिहे,
अथ च अक्षरः स्त्रियां ङीप् । १ पुष्पागदृष्टे ४ भागके-
शरदृष्टे, पु० मेदि० ५ वीजपूरकदृष्टे पु० जटाधरः । इहनु-
क्त्यतिरि वानरभेदे पु० । “पिता इनुमतः श्रीमान् के-
श(स)री प्रत्यदृश्यत” रामा०

केश(स)रिस्त पु० इत० । इनुमति केशरिष्येत् अङ्गनायां
पवनात् तस्योत्पत्तिस्तथात्वम् यथा “अहं क(स)श-
रिणः खेत्ने वायुना जगदायुना । जातः कमलपत्माक्षः ।
हनुमाक्षम वानरः” भा० व० १४७३० ।

“सूर्यदत्तवरः खर्यः सुमेरुर्नाम पर्वतः । तत्र राज्यं प्रशा-
स्य केश(स)री नाम वैपिता । तस्य भार्या बभूवेष्टा
ह्यङ्गनेति परिश्रुता । जनयासास तस्यां वै वायुरात्म-
जमुत्तमम् । शालिशूकनिभाभासं प्राप्तमेकदाङ्गना”
रामा० उ० ६५० [दृष्टे राजनि०

केशरुहा स्त्री केश इव रोहति रुह-क । भट्टदत्तिका-
केशरूपा स्त्री केशस्यैव रूपमस्याः । यन्दाकदृष्टे (पर-
गाढा) राजनि० ।

केशलुञ्च पु० केशान् लुञ्चति लुञ्च-अपनयने अण् उप० स० ।
केशानामपनेतरि सुशिद्धतद्वत्त्वे जैनदर्शने केशोद्भूको-

ऽप्यत्र “आः पापः पापगुहापसद ! चण्डासवेष्ट !
कं शोक्नुश्चक” प्रबोधचन्द्रोदयनाटकम् ।

केशव लि० । केशः प्रशस्ताः सन्त्यस्य “केशादोऽन्यत-
रस्मात्” पा० व० । प्रशस्तकेशयुक्ते । केशं-केशिनं वाति
हृन्ति वा-क । २ विष्णौ “यस्मात् त्वया हतः केशी
तस्मान्मन्त्रासनं शृणु । केशवोनाम नाम्ना त्वं ख्यातो
लोके भविष्यसि” हरिवं० ८८ अ० कश्च कश्च ईशश्च केशो
ब्रह्मविष्णु रुद्रा नियम्यतया सन्त्यस्य कश्च ईशश्च केशो
पुत्रपौत्रत्वेन स्तोऽस्य वा य, तान् तौ वा वाति गच्छति
तथात्वेन वा-क वा । शपरमेष्टरे । “शम्भोः पितामहो
ब्रह्मपिता यकाद्यधीश्वरः” इति पाद्मे तस्य तथात्वो-
क्तः । तदभेदादपि बासुदेवेऽस्य वृत्तिः । अतएव वि-
ष्णुस० “नारसिंहवपुः श्रीमान् केशवः पुरुषोत्तमः”
“त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः”
इत्युक्तं तद्भाष्ये च केशवशब्दस्य निरुक्तिद्वयमाश्रित्य
नामद्वयं समर्थितम् तत्तादायक्ये “अभिहूपाः केशायस्य
स केशवः कश्च कश्च ईशश्च केशास्त्रिमूर्त्तयस्ते वशे
वर्त्तन्ते यस्य स केशवः । केशवधादा केशवः “यस्मा-
न्पथैव दुष्टात्मा हतः केशी जनार्दन ! तस्मात्
केशयनाम्ना त्वं लोके ज्ञेयोभविष्यसीति” विष्णु पु०
भा० । द्वितीयवाक्ये “केशशंज्ञिताः सूर्यादिसंक्रान्ताः
अंशवस्तुहस्तया केशवः “अंशवोये प्रकाशने सम ते के-
शशंज्ञिताः सर्वज्ञाः । केशवं तस्मात् प्राञ्जभां
द्विजसत्तमाः” भारतम् । “त्रयः केशिनः” इति श्रुतेः
ब्रह्मविष्णु शिवाख्या हि यत्तयः केशशंज्ञिताः-
मत्केशा वसुधातले” इति स्मृतेः । आदौ केशशब्दः
शक्तिपर्ययत्वेन प्रयुक्तः । कोब्रह्मेति सभाख्यात ईशोऽहं
सर्वदेहिनाम् । आयां तवांशमूर्तौ तस्मात् केशवनाम-
वान्” हरिवं० शोक्तेः भा० । तेनास्य बहुधा निरुक्तिः ।
ज्योतिर्विज्ञेदे यस्य जातकादिना नान्यन्याः सन्ति ।
चतुर्विंशतिविष्णुमूर्त्तिमध्ये ५ विष्णुमूर्त्तिभेदे तस्य ध्यानं
ध्यानशब्दे वक्ष्यते । अलुकस० । ६ जलस्थे शवे च “के-
शं पतितं दृष्ट्वा द्रोणो हर्षमुपागतः । रुदन्ति पाण्डवाः
सर्वे हाहा केशव केशव” विदग्धस० (भेदे यथा तन्त्रसारे
केशवकीर्त्तिन्यास तन्त्रसारोक्ते विष्णुपूजाङ्के न्यास
“अं केशवाय कीर्त्तये नमो ललाटे । आं नाराय-
णाय कान्त्यै नमो मुखे । इं माधवाय तुष्ट्यै नमो
दक्षनेत्रे । ईं गोविन्दाय पुष्ट्यै नमो वामनेत्रे । नमः

सर्वत्र । उं विष्णवे धृत्यै दक्षकणे । जं मधुसूदनाय
शान्त्यै वामकणे । अं त्रिविक्रमाय क्रियायै दक्षनासापुटे ।
अं वामनाय दयायै वामनासापुटे । लं श्रीधराय
मेधायै दक्षगण्डे । लं हृषीकेशाय हर्षायै वामगण्डे ।
एं पद्मनाभाय अज्ञायै ओष्ठे । ऐं दामोदराय लज्जायै
अधरे । औं वासुदेवाय लज्जायै ऊर्ध्वदन्तपङ्क्तौ । औं
सङ्कर्षणाय सरस्वत्यै अधोदन्तपङ्क्तौ । अं प्रद्युम्नाय
प्रोक्त्यै मस्तके । अः अग्निहोत्राय रत्यै मुखे । कं
अक्रिये जयायै । खं गदिने दुर्गायै । गं शाङ्गिणे प्र-
भायै । चं खड्गिने सत्यायै । छं शङ्खिने चण्डायै
दक्षबाहुकरमूलसन्ध्यपे । चं हृत्त्रिने वाण्यै । छं सुस्त-
लिने विद्यासिन्धौ । जं मूर्त्तिने विजयायै । अं पाणिने
विरजायै । जं अङ्गुलिने विश्वायै, वामबाहुकरमूलसन्ध्य-
पे । टं सुकुन्दाय विनदायै । ठं नन्दजाय सुनन्दायै ।
डं नन्दिने स्यायै । टं मराय अङ्गायै । थं नरक-
जिते समुद्रायै दक्षपादमूलसन्ध्यपे । तं सूरये युङ्गायै
थं कृष्णाय बुङ्गायै । दं सत्याय धृत्यै । धं सत्याय भ-
क्त्यै । नं सौराय क्षमायै वामपादमूलसन्ध्यपे । पं
मूलाय रमायै दक्षपात्रे । फं जनार्दनाय उभायै
वामपात्रे । बं भूधराय क्लेदन्यै पृष्ठे । भं विश्वमूर्त्तये
क्लिप्तायै नाभौ । मं वैकुण्ठाय वसुदायै उदरे । यं
त्वगात्मने पुरुषोत्तमाय वसुधायै हृदि । रं अस्त्रगा-
त्मने बलिने परायै दक्षशि । लं मंसिगात्मने बलानुजाय
परायणायै कर्णदि । वं मेदश्चात्मने बलाय स्त्रिणायै
वामांसे । शं अस्थ्यात्मने हृत्पात्राय सन्ध्यायै हृदादिदक्ष-
करे । पं मज्जात्मने हृत्पात्राय प्रसायै हृदादिदक्षकरे । मं
शुक्रात्मने हंसाय प्रभायै हृदादिदक्षपादे । हं प्राणात्मने
वराहाय निगायै हृदादिदक्षपादे । लं जीवात्मने विम-
लाय अमोघायै हृदाद्युदरे । अं क्रोधात्मने अंसिहाय
विद्युतायै हृदादिमुखे । तथा च गौतमीये “केशवादिस्थं
न्यासोऽन्यासमात्रेण देहिनाम् । अच्युतत्वम् ददात्येव सत्यं
सत्यं न संशयः” । मातृकाङ्के सकृदाचार्यं केशवाय इति
स्मरेत् । कीर्त्तये च नमसा युक्तं भित्तादिन्यासमाचरेत् ।
केशवाय ततः कीर्त्तये कान्त्यै नारायणाय च” इत्यग-
स्त्यसंहितावचनाज्ञायं क्रमः । न तु केशवकीर्त्तये
नम इति । तथा भक्तिरुक्तिं भिच्छताऽयं न्यासः श्रीवी-
जादिः कर्त्तव्यः । यथा श्रीं अं केशवाय कीर्त्तये नम इत्या-
दि । तथा च “एवं प्रविश्य सेचप्रासं लक्ष्मीवीजपुरः-

वरम् । स्मृतिवृत्तिमहालक्ष्मीं प्राप्यान्ते हरितं व्रजेत्” ।
 केशपञ्चनीयं यं अतिरात्रयागमेदे तत्करणप्रकारादि कात्या-
 यी० १५।६।२० दर्शितः यथा “तदन्ते केशवपनीयोऽतिरात्रः
 पौर्णमासीसुखः” सू० । “तयोः पशुवन्धयोरन्ते केशवप-
 नीयसंज्ञः अतिरात्रसंज्ञः सोमयागो भवति स च पौ-
 र्णमासीसुखः । उच्येष्टं पौर्णमास्यां तस्य सुखा भवती-
 त्यर्थः” सं० व्या० । शत० ब्रा० ५, ५, २०१, विशेषेण दर्शितः
 “एतौ पशुवन्धौ इत्युपक्रमे
 “अभिप्रेचनीयेनेष्टा । केशाक्ष वपते तद्यत् केशाक्ष वपते
 वीर्यं वा एतदप्यं रसः सम्भृतो भवति येनैतमेतदभि-
 प्रिच्छति तस्याभिपिक्तस्य केशान् प्रथमान् प्राप्नोति स यत्
 केशान् वपेतेतां त्रियं जिह्वां विनाशयेद्व्युदुक्षात्तस्मात्
 केशाक्ष वपते संवत्सरम् । संवत्सरसमिता वै
 व्रतचर्या तस्मात् संवत्सरं न वपते स एव व्रतविस-
 र्जनीयोपयोगो नाम स्तोमो भवति केशवपनीयः ।
 तस्यैकविंशं प्रातःसवनम् । सप्तदशं माध्यन्दिनं सवनं,
 पञ्चदशं तृतीयसवनं सहोक्तैः सह षोडश्या सह
 रात्र्या लिङ्गद्वयन्तरः सन्विभयति एष एवैकविंशो य
 एष तपति स एतस्मादेकविंशदपयुङ्क्ते स सप्तदशमभि-
 प्रत्यवेति सप्तदशात् पञ्चदशं पञ्चदशादस्यामेव लिङ्गति प्र-
 तिष्ठायां प्रतिष्ठितानि तस्य रथन्तरं श्रुतं भवति इयं वै
 रथन्तरमस्यामेयैतत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितव्यतिरात्रो भवति
 प्रतिष्ठा वा अतिरात्रस्तस्मादतिरात्रो भवति । स वै न्येय
 वर्तयते । केशाक्ष वपते वीर्यं वा एतदप्यं रसः सम्भृतो
 भवति येनैतमेतदभिपिच्छति तस्याभिपिक्तस्य केशान् प्रथमान्
 प्राप्नोति स यत् केशान् वपेतेतां त्रियं जिह्वां विना-
 शयेद्व्युदुक्षादथ यस्मिन्वर्तयते तदात्मन्येतां त्रियं नियु-
 नक्ति तस्मात्सर्वं वर्तयते केशाक्ष वपते तस्यैव व्रतचर्या
 भवति यावज्जीवं नास्यां प्रतिष्ठितं । आसन्द्वा उपा-
 नहाऽउपसृज्यते । उपानदभ्यामभि यदस्य यानं भवति
 रथो वा किञ्चिद्वा सर्वं वा एष इदमुपर्युपरि भवत्यर्था-
 नेगास्मादिदं सर्वं भवति यो राजसूयेन यजते तस्मादस्येव
 व्रतचर्या भवति यावज्जीवं नास्यां प्रतिष्ठितं” सू० ।
 “तृतीये केशवपनीयातिरात्रस्य वैशेषिका धर्माऽप्यन्ते ।
 पशुवन्धइयादनन्तरं केशवनीयातिरात्रयागः कर्तव्यः ।
 अभिप्रेचनीयसोमयागं कृत्वा संवत्सरपर्यन्तं केशवप-
 नाकरणलक्षणं व्रतमाचर्यम् ततस्तद्व्रतविसर्जनार्थमेकः
 सोमयागः पौर्णमासीसुखः कार्यः स एव केशवपनीया-

तिरात्रवृत्त्यते रात्रिमतीत्य वर्तते इत्यतिरात्रः अतिरा-
 त्रसंज्ञया कार्यं इत्यर्थः । विदुह्यात् गतसारोऽपि भवेत् ।
 केशवपनार्थसुप्रयुक्तमानः क्रियमाणः स्तोमः एकविंशादि-
 स्तोमवान् यागः केशवपनीयः । तत्र सासर्गैर्गोपयानेषु
 स्तोत्रेषु चोदकेन प्रज्ञःसवनार्थं लिङ्गदादिस्तोमप्राप्तौ
 तानपवदितं विशेषं दर्शयति तस्यैकविंशति । प्रातःसव-
 नमेकविंशस्तोमयुक्तं कर्त्तव्यम् माध्यन्दिनं सप्तदशस्तो-
 मकम् अस्य सोमयागस्यातिरात्रसंस्थानि तृतीयसवनेऽग्नि-
 षोमवद् द्वादश स्तोत्राणि तत उत्तरं त्रीण्युक्तस्तोत्राणि
 एकं षोडशस्तोत्रं रात्रिपर्यायस्तोत्राणि द्वादश तानि
 सर्वाग्यपि पञ्चदशस्तोमकानि कर्त्तव्यानि । स्तोमलिङ्गप्र-
 चारस्तु प्राचीमारोहेत्यत्र दिक्समारोहणसम्बन्धव्याख्या-
 वसरे दर्शितः । किं च पूर्वदिक्परातिशेधे उत्तरदिक्परा-
 श्लोपःकाले यत्प्रसंख्यापकमेकं चरमं स्तोत्रं तृतीयपर्या-
 यस्थाने रथन्तरसाम्ना गातव्यम् तत् सन्विस्तोत्रमित्युच्यते
 तत् स्तोत्रं लिङ्गस्तोत्रयुक्तं कार्यम् । एकविंशादयरो-
 हणं लिङ्गपर्यन्तं यत् स्तोमकरणसुक्तं तत् सूर्यलोका-
 दिक्पराद् भूस्वयस्थानात्मना प्रशंसति एष एवैकविंश इति
 य एष तपति स एकविंशः सूर्य इत्यर्थः तस्मादपयुङ्क्ते
 अवरोहतीत्यर्थः सोऽवरोह्यावरोहं लिङ्गद्वयपायामस्यां भू-
 मिलक्षणायां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितवान् भवति माध्यन्दिन
 सवने रथन्तरं द्वादशस्तोत्रं प्रकृतौ वि-
 कल्पितं अत्रैकं नियमयति तस्य रथन्तरमिति । अस्य
 सोमकालस्यातिरात्रसंस्थानं प्रतिष्ठात्मना प्रशंसति अति-
 रात्र इति । अतिरात्रसंस्थानात्मना कृतएव क्रतुः प्रतिष्ठा-
 रूपः । अस्य क्रतोः केशवपव्रतविसर्जनार्थं क्रियमाण-
 त्वात्तदन्ते केशवपः कार्यः तत्र कञ्चिद्विशेषं विधत्ते स वै
 न्येवेति स यजमानो निवर्तयते केशाक्षिक्तान् देव न वपेत्
 वपनं नाम सृणुनं तच्च कुर्यात् निवर्तनं कर्त्तनं तः कुर-
 यात् एषा केशकर्तनलक्षणा व्रतचर्या यावज्जीवनं क-
 र्त्तव्या न केशसृणुनं कार्यम् कदाचिदप्यनुपानत्-
 कोऽपःपुङ्कः कस्यां चिदपि भूमौ उपानहौ पादुके न प्रति-
 तिष्ठति अवस्थापनं न कुर्यात् । आसन्द्वा अवरोहणस-
 मयेऽपि उपानहौ पादुके उपसृज्यते इतस्ततः संचरन्-
 समये रथं वा यानं वारोहेत्” । भा०

केशवर्द्धनी स्त्री केशवर्द्धनेऽनया हव-करणे ल्युट् ङीप् ।
 सहदेवीलतायाम् उत स्य केशदं हृषीरथो रु केशवर्द्ध-
 नीः” अथ० ६।२१।२

केशवर्जिनो स्त्री केषान् वर्जयति दध-णिच्-णिनि ।
सहृदेषीकतायाम् राजनि०

केशवादित्य पु० कापीस्थे आदित्यभेदे तत्कथा काशीख०

५१३० यथा "अतः परं शृणु सुने ! केशवादित्यसत्तमम् ।
यथा तु केशवं प्राप्य सविता ज्ञानमाप्नोषान् । व्योम्नि सञ्चर-
माणेन सप्ताश्वेनादिकेशवः । एकदाऽदर्श भावेन पूजयन्
सिन्धुमतीश्वरम् । कौतुकादिव उच्यते हरेरविरूपाविशत् ।
निःशब्देनिचलः सुस्थोमहाशयसमन्वितः । प्रतीक्ष्य
माणोऽयसरं किञ्चित् प्रष्टुमना रविः । हरिं त्रिसर्जि-
तार्धञ्च प्रणमाम कृताञ्जलिः । स्वागतने हरिः प्राह
बहुमानपुरःसरम् । स्वाभ्यासमासयामास भास्वनक्षत-
कन्धरम् । अथावसरमाणोक्य लोकचक्षुरधोक्षजम् ।
नत्वा त्रिज्जापयामास कृतानुशो सरारिणा । रविरुवाच ।
अनुरागासि जगतां विश्वम्भर ! जगत्पते ! तवापि पूज्यः
कोऽप्यस्ति जगत्पूज्यात्मा माधव ! त्वत्तथाविर्भवेदेतत्त्वयि
सर्वं प्रलीयते । त्वमेव पाता सर्वस्य जगतोजगतां
निधे ! इत्यतश्च सवालोक्य प्राप्नोह्यत् तथालोकम् ।
किमिदं पूजते नाथ ! भवता भवतापहृत् ! इति श्रुत्वा
हृषीकेशः सहस्रांशोऽदौरितम् । उच्चैर्माल्यं च सप्रभं वार-
यन् करुण्यया । त्रिणु रूपाच । देवदेवोमहादेवो नील-
कण्ठउमापतिः । एक एव हि पूजोऽत्र सर्वेषां सर्वकार-
णम् । अत्र त्रिलोचनादन्यं समर्चयति मोहधीः ।
मलोचनोऽपि स ज्ञेयो कोपनाभ्यां विवर्जितः । एको-
नृत्यञ्जयः पूज्यो जगन्महत्पुत्राहरः । नृत्यञ्जयं
किलाभ्यञ्ज्य लोको नृत्यञ्जयो भवेत् । कालकालं स-
माराध्य भङ्गी कालं जिगाय वै । शिलादिमपि त-
त्याज नृत्यं नृत्यञ्जयाञ्चकम् । पिञ्जिके त्रिपुरं यस्तु
हेलयैकेषुमोक्षणात् । तं समभ्यञ्ज्य भूतेशं को न पूज्य
तमो भवेत् । त्रिजगज्जयिन्स्त्रासस्तृप्तस्ताराधनं परम् ।
को नाराधयति दध्न ! हरस्य करविहिपः । यस्याक्षिप्य
सङ्कोचाज्जगत्सङ्कोचनेत्यदः । विकस्वरं विकाशाञ्च कथं
पूज्यतमो न सः । शम्भोर्लिङ्गं समभ्यर्च्य पुरुषार्थचतु-
ष्टयम् । प्राप्नोह्यत् उमान् सदोनरत्वा कार्या विचा-
रणा । समर्च्य शम्भुं लिङ्गमधिजगन्महाजितम् ।
पापपुञ्जं जह्यात्वे प उमानत्वा सप्ताध्रुवम् । किं किं
न सम्भवेदत्र शिवलिङ्गसमर्चनात् । उताः कलत्रं
जोत्वाणि स्वर्गोमीलोऽप्यवश्यम् । त्रैलोक्यैश्वर्यसम्प-
त्तिर्मेया प्राप्ता सहस्रगो ! शिवलिङ्गाञ्च नाहं तात् सत्यं

सत्यं पुनः पुनः । अयमेव परोयोगस्त्रिदमेव परं
तपः । इदमेव परं ज्ञानं स्वायुलिङ्गं यदच्यते ।
यैर्लिङ्गं सहृदयत्वं पूजितं पार्थतोपते । कृतोजगन्मभ्यं
तेषां संसारे दुःखभाजने । सर्वं परित्यज्य रवे ! तत्किञ्च
शरणं गतः । न तं पापानि बाधन्ते महान्यपि दि-
वाकर ! । लिङ्गाञ्चने भवेच्छुद्धिस्तोपायेनात्र भास्कर ! ।
येषां पुनर्भवेच्छन्दं चिकीर्षति महेश्वरः । न लिङ्गा
राधनात् पुण्यं त्रिषु लोकेषु चापरम् । सर्वतीर्थो-
भिषेकः स्थापित्वाङ्गानाम्भुसेवनात् । तस्यालिङ्गं त्वम-
र्च्यक ! समर्चय महेश्वर ! । संप्राप्तुं परमां लक्ष्मीं
महातेजोविजृम्भणीम् । इति श्रुत्वा हरेश्चार्च्यं
तदारभ्य सहस्रगुः । विधाय स्नाटिकं लिङ्गं सुने-
द्यापि समर्चयत् । गुरुत्वेन तटाकस्य विवस्त्राणादि
केशवम् । ततोपतिष्ठतेऽद्यापि उत्तरेणादिकेशवात् ।
अतः स केशवादित्यः काश्यां भक्ततमोऽनुदः । सम-
र्चितः सदा देवान्मनसोवाञ्छितं फलम् । केशवादित्य-
बाराध्य याराणस्यां नरोत्तमः । परमं ज्ञानमाप्नोति
येन निर्वाणभागभवेत् । तत्र पादोदके तीर्थे कृतस-
र्वोदकक्रियः । यिलोक्य केशवादित्यं सुचरते सर्व-
दातकैः । अगस्ते ! रयसप्रभ्यां रविवारो यदायते ।
तत्र पादोदके तीर्थे आदिकेशवसन्निधौ । स्नात्वा
सि नरोमीनी केशवादित्यपूजनात् । सप्रजन्मार्ज्जि-
तात् पापात् मुक्तो भवति तत्कथात् । यद्यज्जन्म
कृतं पापं भवा सप्रज्ज जन्मसु । तस्य रोगसु शोकसु
माकरो हन्तु सप्रमी । एतज्जन्मकृतं पापं यच्च ज-
न्मान्नराज्जितम् । मनोपाकायजं यच्च ज्ञाताज्ञातञ्च
कत् पुनः । इति सप्रविधं पापं स्नानान्ते सप्रसन्निके ।
सप्रव्याधिसमायुक्तं हर माकर ! सप्रमि ! । एतज्जन्म
त्वं जन्वा स्नात्वा पादोदके नरः । केशवादित्यमालोक्य
क्षणाक्षिप्त्कल्मषो भवेत् । केशवादित्यमहात्म्यं शृ-
ण्वन् श्रद्धासमन्वितः । नरोन लिप्यते पापैः शिवभक्तिञ्च
यिन्दति" ।

केशवायुध न० ६० । १ विष्णोरक्षे । केशवस्यायुधं तदा-
कारोऽस्यस्य अच् । २ यान्मृते पु० शब्दमाला
केशवार्क पु० उद्योतिपनिबन्धकारके विद्वद्भेदे
केशवालय पु० ६० । १ अश्वत्थवृक्षे त्रिका० अश्वत्थशब्दे विदु-
तिः । २ तस्य मन्दिरे च । केशवावासादयोऽप्यत्र पु० जटा०
केशवेय पु० केशव वेशः । ३ कवरीवन्धने अमरः । ४ केशानां

रचनाविशेषे च “यथाकुलधर्मं केशवेशान् कारयेत्” आश्र०
४८० १,१७,५७, “एकशिक्षस्त्रिंशः पञ्चशिक्षो वा”
इति बोधायनः पूर्वशिक्षः परशिक्षः इति कुलधर्माः
तेषु योयस्य कुलधर्मः तेन तस्य केशसंज्ञेशान् कार-
येत्” नारा० ४० ।

केशहस्तफला स्त्री केशहन्तृ फलमस्याः । शमीहस्ते गच्छन्
केशहन्ती स्त्री केशान् हन्ति हन-हच् डीप् । शमीहस्ते
राजनि०

केशहस्त पु० केशोहस्त इव । केशसमूहे अमरः “लक्ष्मी-
यान् सरसि रराज केशहस्तः” माघः । “केशहस्तेन
ललना जामासाध विराजती” भा० व० ४६ध०

केशाकिशि अव्य० केशेषु केशेषु गृहीत्वा प्रवृत्तं युञ्ज
“तत् तनेदमिति सङ्घे” पा० स० कर्मव्यतिहारे इच्
समा० पूर्वदीर्घः तिष्ठदुगुप्रवृत्तत्वाद्व्ययत्वम् । अन्यो-
न्यकेशपङ्कणपूर्वकप्रवृत्तयुञ्जे । एवं कचाकचप्रादयो-
ऽप्यत्र अव्य० । असङ्घे तु नेदं प्रवर्त्तते । “आर्द्धतां
वज्रसंरम्भात् केशाकेशि रथारथि” भा० वि० २२३ “केशा-
केश्यभवद्युञ्जं रथसां वानरैः सह” भा० व० २८३अ०

केशान्त पु० केशानन्त्यति छेदनात् हन्ति अन्ति (नामधातुः)
अण् । द्विजातीनां षोडशादिषु वर्षेषु कर्त्तव्ये केशच्छेदना-
ख्ये गोदानकर्मणि । केशान्ताख्य गोदानकर्मप्रकारादिव्याश्र०
४८० १,१८,११, कृत्वादौ दर्शितं यथा “एतेन गोदानम्” सू०
व्याख्यातमिति शेषः एतेनेति कृत्स्नोपदेशः तत्त्वविशेषमाह ।
ना० ४० । “षोडशे वर्षे” सू० । तृतीयस्यापवादः अत्र
मातृरूपस्योपवेशनं न भवति अयुक्तत्वात्” ना० ४० ।
“केशगच्छे तु शस्त्रगच्छान् कारयेत्” सू० । केशगच्छे
त्विति जातावेकवचनं शस्त्रगच्छानिति व्यक्तिपरोनिर्देशः
तेन यत्र शस्त्रगच्छाः तत्र “अदितिः केशान् वपत्” ।
“वप्रा केशान्” “दक्षिणे केशपक्ष इति” लिपु ते कार्याः ।
तन्त्रगतस्य तृतीयस्य केशगच्छस्याभावाद्द्विगतस्य पङ्कणं
तेन दक्षिणे शस्त्रपक्ष इति साधितं भवति” ४० ।
“शस्त्राणीहोर्नृदति” सू० । “शिरस्युन्दनस्यापवादः”
४० । “शुक्लि शिरोमुखं मास्यायुः प्रमोदीरिति” सू० ।
“क्षुरनिमार्जनेऽयं विशेषः” ४० । “केशशस्त्रलोमन-
स्यान्यदक् संस्थानि संप्रव्यति” सू० । “शीतोष्णाभि-
रङ्गिरवर्धं कुर्वन्तोऽक्षुषन् कुशली केशशस्त्रलोमन-
स्यान्यदक् संस्थानि कृत्विति नापतशासनम्” ना० ४० ।
“आत्मन्य वाग्यतः स्थित्वाऽहःशेप्रमाचार्यसंकाये-

वाचं विवृजेत् वरं ददामीति” सू० । “तत आत्मन्य
ज्ञात्वे त्वर्धः । वाग्यत इत्यमन्त्रयमाणः । स्थित्वेत्युपवेशन
प्रतिषेधः । एवमहःशेऽपि स्थित्वाऽस्तमिते आचार्यसमीपे
वरं ददामीति वाचं विवृजेत् । वरव्यवसाह” ना०
४० । “गोमिथुनं दक्षिणा” सू० । ननु भिक्षुरयं कथ-
मस्य गोमिथुनसम्भवः उच्यते यथास्य प्रायश्चादि
सम्भवस्तथास्यापि” ४० । संयत्सरमादिशेत्” सू० ।
एवं गोदानं कृत्वा संयत्सरं व्रतमादिशेत् यक्ष्यमाणेन
विधिना चरेत् । रात्रौ व्रतादेशाऽस्तुपपत्तेः अपरेद्युः
कार्यम्” ना० ४० ।

एतेनेत्यनेन चूडाविहितनक्षत्रादियहणातिदेशः यथाह
सू० चि० “केशान् षोडशे वर्षे चौलौक्यदिवसे शुभम्”
“षोडशे वर्षे” चौलौक्यदिवसे चूडावर्षहतोयात् प्रभ-
वतोत्थादिना कथितशुभदिवसे गोदानपर्यायं केशान्
संज्ञं कर्म शुभं स्यात्” गावः केशा दीयन्ते खण्डप्राप्ते
यस्मिन्निति व्युत्पत्तिः यदाह “केशान् षोडशे वर्षे”
कुर्याच्चौलौक्यभादिके” इति । महेन्द्रोऽपि “कर्म केशान्
संज्ञं हि स्मृतं वर्षे तु षोडशे । चौलकर्मोक्तधिष्णप्रादौ”
षोडश इत्येतद्व्याख्यायिषयं दृष्टव्यं क्षत्रियविशेषोस्तु
द्वाधिशतितत्तुर्विंशतितमवर्षयोः केशान्तमित्यर्थः तदुक्तं
मनुना “केशानः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्वाधिके ततः” पी० धा० ।
चूडोक्तनक्षत्रादि च चूडाशब्दे यज्यते । अत्र कर्मपरं तथा
क्षीयता । मनुवचने तु संस्कारपरतया पुंस्त्वमिति बोध्यम् ।
एतस्मात् पूर्वं मङ्गलान्त्रादिब्रततत्त्वयं वर्षे त्वये कर्त्तव्यं तच्च
उपनिषच्छब्दे सममाणं दर्शितम् । केशस्थानः । २केशख-
रूपे २केशाये च । “केशान्तमनः कुसुमं तदीयम्” कुमा० ।

केशान्तिक लि० केशानः केशपर्यन्तः परिमाणमस्य ठन् ।
केशान्तप्रमाणके “केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः
प्रमाणतः । ललाटसंमितो राज्ञः स्थान् नासान्तिको विशः”
मनुः । (करणे क । सहृदेधोलतायां राजनि० ।

केशाकृष्टा स्त्री केशा आकृष्टानि अनया आ+कृष्ट धञर्थे
केशार्हा स्त्री केश केशवर्णमर्हति अर्ह-अण् उप० स० ।
मङ्गानीलीहस्ते राजनि० ।

केशि पु० १दानवभेदे । सख्युषः कालवदनः करालः केशिरेव
च” हरिवं २६३ अ० । २केशिनि दानवे च “अरिष्टं
दृष्टमं केशिं पूतनां दैत्यदारिकाम्” हरिव० ४२अ० ।

केशिन् लि० प्रशस्तः केशोऽख्यस्य ठन् । प्रशस्तकेशयुक्ते जने

केशिका स्त्री केशीव केशिति कै-ञ । यतावरीदले राजनि-
केशिध्वज पु० निमिर्षस्ते नृपभेदे “कुगध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो
धर्मध्वजोऽन्यः । धर्मध्वजस्तस्य द्वौ पुत्रौ कृतध्वजस्त-
ध्वजौ । कृतध्वजान् केशिध्वजः” भाग० ६।११।१२।

केशिन् लि० केश+प्राशब्दे भूञ्जि वा इनि । प्रयत्नवृत्तकेश-
वृत्ते “वृत्तामिन्द्र केशिना” ऋ० १।४।१६ स्त्रियां ङीप् ।
केशिनइदंस्त्रिंशे पा ण्य । “गायिदिदधिकाशीत्यादिना”
या० प्रकृतिभावः । केशिन तत्सम्बन्धिनि केशयुक्ते
च स्त्रियां ङीप् । “केशिनीरेवेमा व्ययेतर्हि प्रजाः
प्रजायन्ते” यत० ब्रा० १।१८।४।६ । २ केशयुक्त्यकार्ण्यप्रयुक्ते
लि० स्त्रियां ङीप् । “तमप्युवः केशिनीः सं हि रेभिरे” ऋ०
१।१४०, ८, “केशिनीः केशस्यानीयोर्द्धाविकाण्यप्रोप्तिताः
ज्वाला” भा० । केशिविद्याप्रकाशके शब्दरूपतिस्त्राभि-
भेदे पु० । केशीश्वरपतीनासह सभाङ् दुषा यार्हो-
जघान” इत्यादि यत० ब्रा० १।१८, ४, उक्तम् ।
तत्सम्बन्धाच्च प्रजानां केशयुक्त्यन्तम् उपसंहारे “ततो-
ह्यैव स उत्ससाद केशिनीरेवेमा व्ययेतर्हि प्रजाः जायन्ते”
इत्युक्तत्वात् । “एवमुपदिष्टः स केशी ततोदेयात् उत्स-
साद विनष्टोऽभूत्तत्वादेतर्हि इदानीमपि वर्त्तमानाः प्रजा
केशिनीरेव केशवत्यएव व्यय वा केशिसम्बन्धिन्यो जा-
यन्ते केशिना वृद्धिकरविद्याया लब्धत्वात्” भा० ४ हापर-
युगीये कथानिहतेऽसुरभेदे केशिनिरुद्धनगन्दे विवहतिः
केशिनिरुद्धन न० केशिनं निरुद्धयति नि+रुद्ध-ल्यु ।
वाचदेवे कण्ठे तन्निरुद्धनकथा च हरिव० ८।१४० यथा
“प्रागेव त्वमरेन्द्रेण मायुरेवौपसेनना । केशिनः प्रेषि-
तो दूतो वधायोपेन्द्रकारणात् । स त्वं दूतवचः श्रुत्वा
केशी क्लेशकरो नृणाम् । इन्द्रावनगतो गोपान् बाधते
च दुरासदः । मातुषं मांसमन्त्रानः क्रुद्धो दुष्टपराक्रमः ।
इहानो वाजिदैव्योऽवावकरोत् कदनं मरुत् । निघ्नन्
ना वै सगोपाञ्चान् गवां पिशितभोजनः । उद्दाम
कामचारी च स केशी निरवयमहः । तद्रथं शङ्काया-
नामं नृणामस्त्रिभिराहतम् । यत्नास्ते स हि दुष्टात्मा
केशी हरणदानयः । क्षुरैर्हारयते भूमिं वेगेनारजते
हुमान् । क्षुपितैः खड्गैर्वा वायुं भ्रुतेर्जम्बयते नभः ।
अतिप्रवृद्धो वल्लभ दुष्टाश्चो वनगोचरः । प्रकम्पितशटो
रौद्रः कंसस्य चरितानुगः । हरिणं तद्वनं सर्वं तेनासीत्
यापकारिणा । कृतं हरणदैव्येन सर्वां गोपान् जिघां-
क्षमा । तेन दुष्टप्रचारेण दूषितं तद्वनं मरुत् । न नृभि-

र्गैर्वनैश्चापि सेव्यते वनवृत्तिभिः । निःसम्पातः कृतः
पन्थास्तेन तद्विषयाश्रितः । मदाक्षुलितहृत्तेन नृणां साम्य-
अना भयम् । नृगन्दानुसरः क्रुद्धः स कदाचिद्वृत्तिना-
गमे । जगाम चोपसंवाचं चोदितः कालधर्मिणा । तं
दृष्ट्वा दुष्टगुणैः स्त्रियश्च शिशुभिः सह । क्रन्दमाना
जगद्वाचं कण्ठं नाथमुपाश्रितः । तासां रुदितशब्देन
गोपानां क्रन्दितेन च । दत्त्वाऽभयन्तु कण्ठो वै केशिनं
सोऽभिदुह्ये । केशी चाप्युद्धतयोयः प्रकाशदग्नेनैव ।
क्षुभमाणो जवोदयो गोविन्दाभिमुखो ययौ । तमापतन्तं
सम्प्रेष्य केशिनं हृदयदानवम् । प्रत्युज्जगाम गोविन्द-
स्तोयदः शशिनं यथा । केशिनस्तु तमभ्यासे दृष्ट्वा कण्ठ-
मवस्थितम् । मनुष्यवृद्धयो गोपाः कण्ठमूचुर्हितैरिष्यः ।
कण्ठ ! तात ! न खल्वेष सहसा ते हृदयधमः । उपस्यो
भयान् बालः पापक्षेप दुरासदः । एष कंसस्य सृष्टजः
प्राणस्तात ! बहिःसरः । उत्तमस्य हृदेन्द्राणां दानवोऽ-
प्रतिबो युधि । त्रासनः परसेन्यानां हरणाणां बह्वा-
बलः । अवध्यः सर्वभूतानां प्रथमः पापकर्मणाम् । गो-
पानां तद्वचः श्रुत्वा वदतां मधुसूदनः । केशिना सह
युद्धाय सतिशुक्रोऽरिखट्वनः । ततः सख्यं दक्षिणञ्च
मण्डलानि परिभ्रमन् । पङ्कजासुभाभ्यां स हृदयः क्रोधे-
नारजते हुमान् । सुखे लम्बशटे चास्य स्वस्ते केश-
चनाहते । बलयो भ्रूतरङ्गाभाः सुखेन क्रोधजं जलम् ।
सफेनं वल्लजश्चैव ययौ रजसाहतम् । हिमकाले यथा
व्योम्नि नीहारमिव चन्द्रमाः । गोविन्दभरविन्दाणं
क्षुपितोद्गारणीकरैः । सफेनैर्वृत्तनिर्गमैः प्रोक्षयामास
भारत ! । क्षुरोद्धूता सक्तेन मधुकण्ठोदपाण्डुना । रज-
स्य स हृदयः कण्ठं चकारारुणमूर्ध्वजम् । भ्रुतवल्गुनि-
पादस्तु तल्लमाणो धरां क्षुरैः । दन्तान् निर्दशमानस्तु
केशी कण्ठसुपाङ्गवत् । स संसक्तस्तु कण्ठेन केशी हरण-
सन्तमः । पूर्वभ्यामुरणाभ्यां वै कण्ठं वल्लस्यताडयत् ।
पुनः पुनश्च स बली प्राङ्निष्फोत्सार्जतः क्षुरान् । कण्ठस्य
दानवो चोरं प्रहारमभितौजसः । पङ्कजेण चास्य चोरेण
तीक्ष्णदंष्ट्रायुधेन वै । अदृशद्वाङ्मिश्रं कण्ठस्य हृपितो
हृदयः । स लम्बकेशरशटः कण्ठेन सह संयुतः । रराज
केशी मेघेन संयुक्तः च हृषांगुमान् । उरसाश्चोरसा
हन्तुमिधेय बलवान् हृदयः । वेगेन मातुदेवस्य क्रोधाद्-
द्विगुणविक्रमः । तस्योत्थिक्लृप्त बलवान् कण्ठोऽप्यभित-
विक्रमः । बाहुभाभोगिनं कृत्वा सुखे क्रुद्धः समादधत् ।।

अजमीटवपपत्रीभेदे । “अजमीटोवरस्तेषां तस्मिन् वंशः प्रतिष्ठितः । षट् पुत्रान् सोऽप्यजनयत् तिलुपु स्त्रीषु । भारत ! । अक्षं भूमिस्थयो नीलो दुष्प्रान्तरमेतिनौ । केशिन्यजनयत्जङ्घु सुती प्रजनकृपिणौ” भा० आ० ६४ अ० । “अजमीटस्य केशिन्यां जज्ञे जङ्घुः प्रतापवान्” हरिवं १२ अ० । एतद्दोहोत्पन्नभाष्यायाम् “सौप्तोत्तिरभवजङ्घुः केगन्या गर्भगन्धर्वः” हरिवं २७ अ० । एतद्वगर्भाभिदे । “इह भाष्ये” सगरस्यास्तां तपसा दग्धकिल्बिषे । ज्येष्ठा विदर्भद्विहता केशिनी नाम विश्रुता । केशिन्यसूत सगरादसमञ्जसमात्मजम्” हरिवं १६० । १० रात्र्यमातरि कैकस्याम् “ततस्तौ राक्षसौ जातौ केशिन्यां पित्रवः-सुतौ । रावणः कुम्भकर्णश्च सर्वलोकोपतापनौ” भाग० ७।१।४।२ । कैकस्या नामान्तरमिदम्

केशी स्त्री केश-गौरा० डीय । १ नीलोद्वे राजनि० २ भू-तके ग्रीद्वे ३ अजलोमाद्वे रत्नमा०

केशीस्य पु० इत० । केशसमूहे हेमच०

केश्य त्रि० केशाय कृतः यत् । १ केशकृतकारकेतृका-ण्ड्यापादके २ पदार्थे । “तिलोद्वि पाके मधुरोबलिष्ठः” इत्युपक्रमे “सन्तोऽथ केद्योऽनिलहा गुरुश्च” “केद्योऽरसा-यनं मेध्यं काञ्ज्यं फलसुच्यते” “केशप्रसादनी (काञ्जर) केद्या रजोजन्तुमन्त्रापङ्का” सुशु० । मधुररससेवणस्य केद्यत्वं ततोक्तं तदुपक्रमे “चक्षुष्यः केद्योवस्त्र” इति सुशु० २ कल्याणगुरुषि न० २४ हारारे पु० राजनि० तयोः केशकृतत्वत् तयात्वम् । [विदितः

केशर न० के जले सरति ख-खच् । केशरयद्वार्थे तल केशरवर न० केसरेण किञ्जकेन दृष्यति दृ-अच् । कुङ्कुमे । राजनि० ।

केशसराचल पु० भूपद्मस्य केसरे स्थितः केशराकरतया वा स्थितः । सुमेरुपर्वते । तस्य च भूपद्मपद्मस्य कर्णिका-रूपेण मध्यस्थितत्वात् तथात्वं यथोक्तं विष्णु पु० “ज-म्बुद्वीपः समस्तानां द्वीपानां मध्यतः स्थितः । तस्यापि मेरुर्भूमेव ! मध्ये कनकपर्वतः” इत्युपक्रमे “भूपद्मस्यास्य शैलोऽसी कर्णिकावर्त्मिनः स्थितः । तयो-र्मध्यगतो मेरुः कर्णिकाकारवस्थितः । भारताः केतु-माताश्च भद्राश्चाः कुरवस्तथा । पद्मानि लोकपद्मस्य मर्त्यादाश्चैव वाहयतः” इति च विष्णु पु० । “सीता (नदी) दृष्ट्वा ददनात् केशरावकाङ्क्षिणश्चरेभ्योऽधोऽधः खवन्ती” भाग० ५।७।८

केशराख्य पु० के जलनिमित्तं सरति अण्डो रसोऽस्य । वीजपूरे जम्बीरभेदे जटा० । दर्शनेनापि जिह्वाया रहनिः-सायकत्वात्तस्य तथात्वम् ।

केशरिका स्त्री के जले सरति साधुकारितया ख-वुन् क-लुक् ख० टाप् अतश्च खम् । सङ्गदेवीसतायां राजनि० । केशरिन् पुंस्त्री केसरोऽस्यस्य रनि । १ सिंहं २ घोटके च अमरः “प्रतुर्हरं केशरिणं ददर्श” रघुः । स्त्रियां डीय । २ पुत्रागे ३ नागकेसरे पु० मेदि० । ४ रक्तशोभाञ्जने रा-जनि० । ५ हनूमत्पितरि पु० (केशरिन्) गच्छे दृश्यम् केशरिसुत पु० इत० । हनूमति तत्कथा केशरिसुतगच्छे उक्ता केशरितनयादयोऽपि तत्तार्थे पु० । [चकौ । कै गच्छे आ० पर० अक० अगिट् । कावति अकाशीत् । कै शुक् न० किंशुकस्येदम् “पुष्पफले बद्धवम्” पा० बद्धव पक्ष्यात् तस्य न लुक् । किंशुकपुष्पे “योषित् सन्ध्यां यात कुम्भं विदधत् सौप्तोमेतं कैशुकञ्चापि पुष्पम्” सुशु० नृदि तं किंशुकमित्येव तत्तार्थे न० [ये तच्छब्दे उदा० दृश्यम्

कैकय पु० त० सार्येऽण् वा० न यादेरियादेशः । कैकयशब्दा-कैकस पु० कैकसस्य सारतयाऽस्तस्य वृत्ता० अण् । १ रा-जसे स्त्रियां शार्ङ्गरवा० डीन् कैकशी । सा च २ सुभा-लिकन्याभेदे “राका पुष्पोत्कटा चैव कैकशी च शुचि-क्षिता कुम्भीनशी च दत्ते ताः सुभातेः प्रसवाः सुताः” राजा० उ० ६४।१।४।२ । रावणादिमाता तत्कथा राजा० उ० ६४० “किं तं मां विद्धि ब्रह्मर्षे! यावन्मात् पितरागताम् । कै-कशी नाम मात्ताहं शेषं त्वं ज्ञातुमर्हसि । स तं गत्वा-सुनिध्वांनं वाक्यमेतदवाच ह । विज्ञातं ते मया भर्त्रे ! कारणं यन्मनोगतम् । सुताभिवापो मत्तस्ते मत्तमात-कुलगाभिनि ! । दास्यायां तं वेलायां वस्त्रात् त्वं मास पश्यता । शृणु तस्मात् सुतान् भर्त्रे ! यादृशान् जनयिष्य-सि । दास्यान्दास्याकारान्दास्याभिजनप्रियात् । प्रस-यिष्यसि सुत्राणि ! राक्षसान् क्रूरकर्मणः । सा तु तद्व-चनं श्रुत्वा प्रणिपत्याश्रयीद्वयः । भगवन् मेदृशान् पुत्रांस्ततोऽहं ब्रह्मवादिनः । नेच्छामि सुदुराचारान् प्रसादं कर्तुमर्हसि । कन्यया त्वेयमुक्तत्वं विप्रवा सुनि पुद्गवः । उवाच कैकशी भूयः पूर्वमुत्तुरिव रोहिणीम् । पश्चिमी वस्तव सुतो भविष्यति शुभानने ! । मम वंशात् रूपः स धर्मात्मा च न संशयः । एतच्छ्रुत्वा तं सा कन्या राम ! कावेन केनचित् । जनयामास नीभत् रसोऽस्य सुदा-रकम् । दशमीव महादंष्ट्रं नीलाञ्जनचयोपनम् ।

साकोष्ठं विंशतिभुजं महास्रं दीप्तमूर्धनम् । तस्मिन्
जाते ततस्तस्मिन् सञ्जाताकवलाः शिवाः । क्रव्यादा-
श्चापसञ्जानि मण्डलानि प्रचक्रतः । यवर्षं दधिरं देवो
मेकादश खरनिःस्रवाः । प्रवभौ न च स्रयोवै मङ्गोत्का-
श्चापतन् भुवि । चक्रन्ते जगतो चैव वयवताः सुदारुणाः ।
अक्षोभ्यः क्षुभितश्चैव मनुजः खरितां पतितः । अथ ना-
काकरोत् तस्य पितामहस्यः पिता । दृश्योऽयः प्रसूतोऽयं
दृश्योऽगो भविष्यति । तस्य त्वनन्तरं आतः कुम्भकर्णो-
न्महाबलः । प्रमाणाद्यास्य विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते ।
ततः शूर्पणखा नाम संजघे विजिताननम् । विभीषणश्च
धर्मात्मा कैकयाः पक्षिणः सुतः” ।

कैकेय पु० केकयानां राजा अण् यादेरियादेशः । । केकव-
देश्वर्ये केकयश्च उदाहरणादि । तस्यापत्यम् अण्
छीप् । भरतमातरि स्त्री “कैकेयीशङ्खेवाह पलि-
तच्छ्रुना जरा” “दूषयामास कैकेयी शोकेणैः
पार्थिवान्भुभिः” “श्रुत्वा तथ्यापिधं ब्रह्म कैकेयीतनयः
पितुः” रघुः

कौटज पु० कूटज+पुषो० । कूटजद्वये भावप्रकाश इति शब्द-
कस्यस्य भावप्रकाशे तु कूटजः कूटज इत्येव पाठः
कूटजशब्दे इत्यः

कौटभ पु० अक्षुरभेदे तत्कथा हरिवं० ५२अ०

“अक्षुसादौ पुराणेन संक्षिप्ता पद्मयोनिना । मण्डलं कृत्वा
कृतौ पूर्वं कृष्णयो द्वौ मङ्गापुरौ । कर्णक्षोतोभयौ द्वौ
हि विष्णोरस्य मङ्गावतौ । मङ्गाण्ये प्रसूतः काष्ठकुण्ड-
समी स्थितौ । तौ विवेष स्वयं वायुर्ब्रह्मणा साधुचोदितः ।
तौ दिवं आदयन्तौ तु बहधाते मङ्गापुरौ । वायुपाणौ तु
तौ गृह्य ब्रह्मा परिचर्यकम्भैः । एकं कटुतरं मेने कठिनं
वेद चापरम् । नामनी तु तयोश्चक्रे सविहः कमलो-
द्भवः । कटुस्त्वयं मधुनाम कठिनः कौटभोऽभवत् । तौ
दैत्यौ हतनामानौ चरतुर्बलदर्पितौ । सर्वमेकार्णवं
शोकं बोद्धुं काशीं दुर्निर्भयी । तावागतौ समाशोक्य ब्र-
ह्मा शोकपितामहः । एकार्णवाम्बुनिचये तत्त्वान्तरधी-
यत । स पद्मे पद्मनाभस्य नामभिध्यात् सस्रित्यते । रोचया-
नाथ वसतिं युद्धं ब्रह्मा चतुर्भुजः । तावभौ जलग-
र्भस्यो नारायणपितामहौ । बहून् वर्षाण्यनपृष्ट
श्रवानी न चकम्पतः । अथ दीर्घस्य कालस्य तावभौ
मधुकैटभौ । व्याजस्तजस्तद्वैद्यं यत् ब्रह्मा व्ययस्थितः ।
वहा मावसुरौ मोरौ मङ्गाकाशौ पुरासदौ । ब्रह्मणा

ताडितो विष्णुः पद्मनाभेन वै पुरा । एतपाताय शयनात्
पद्मनाभो मङ्गादुत्तिः । तद्युद्धमभयहोरं तयोस्तस्य च वै
तदा । एकार्णवे तदा लोके त्रैलोक्ये जलतां गते । त-
दाभून्मुखं युद्धं वर्षसङ्ख्यासहस्रतः । न च तावसुरौ
युद्धे तदा अममवापतः । अथ दीर्घस्य कालस्य तौ दैत्यौ
युद्धदुर्गदौ । जघतः प्रीतमनसौ देवं नारायणं प्रभुम् ।
प्रीतौ स्वस्त्य युद्धेन स्थाप्यस्वं ब्रह्मराययोः । आवां
जहि न यत्नोर्ध्वं सल्लेभेन परिभुता । हतौ च तव
पुत्रत्वं प्राप्नुयाव सरोत्तम ! । यो ह्यावां युधि निर्जेतां
तस्यावां पिहितौ सुगौ । स तु गृह्य कृधे दोर्ध्वं
दैत्यौ समपीडयत् । जगत्तन्निधनं ह्यपि तावभौ मधु-
कैटभौ । तौ हतौ चाभुतौ तावे वपुर्भूमिकताङ्गतौ ।
मेदो स्रुचस्तद्वैत्यौ मय्यमानौ जलोर्भिभिः । मेदसा
तज्जलं व्याप्तं ताभ्यामर्नर्दधे ततः । नारायणस्य भग-
वानस्रजत् स पुनः प्रजाः । दैत्ययोर्मेदसा ब्रह्मा मेदि-
नीति ततः स्रुता । प्रभावात् पद्मनाभस्य शान्तौ जगतो
जता” ।

कौटभजित् पु० कौटभं जितयान् जि-भूते क्विप् । विष्णौ
अक्षरः तद्विधकथा च कौटभशब्दे उक्ता “एदमज्ज
कौटभजितः शयनात्” कौटभद्विप् इत्यादयोऽप्यत्र “तनौ
मनुस्तल न कौटभद्विप्” साचः इत० । कौटभारि तत्कार्ये
अक्षरः । कौटभशब्दु पञ्चतन्त्रेऽप्यत्र पु०

कौटभौ स्त्री कौटभे कौटभनायकावे स्तुत्या अण् छीप् ।
मङ्गाकाश्याम् योगनिद्रायाम् । “यामसौष्माविते हरौ
कमलजोहन्तुं मधुकैटभौ” मङ्गाकाशीध्याने तदर्थं
तस्याः स्तुतिब्रह्मा । तत्स्तुतिश्च “योगनिद्रां यदा विष्णु
जगत्त्रैकार्णवीकते आसीत्” शेषशयनं कल्याणे भग-
वान्प्रभुरितित्युपक्रम्य देवीमाहात्म्ये दर्शिता ।

कौटभेश्वरी स्त्री “कौटभं निहतं जत्वा गृहीता तत्पुरी
यतः । तेन सा गीयते देवी पुराणे कौटभेश्वरीतदेवीपु०
४५अ० उक्तनिबन्धितुक्तायां दुर्गायाम्

कौटर्थ्य पु० कौट-लार्थे षञ् कटं राति अतिरक्तत्वात्
रा+क लार्थे षञ् । १भूनिम्बे, अक्षरः २कटफलं,
रत्नमा० ३पूतिकरञ्जे ४मदनपत्रे च राजनि०

कौटर्थ्य पु० कौटर्थ+पुषो० । कौटर्थशब्दार्थे राजनि०

कौतव न० कितवस्य भावः कर्णं वा युवा० अण् । १शाखे
२यूते ३वैदूर्यमयौ राजनि० लार्थे अण् । ४कितवेऽप्युठे
इदूतकारके ७धनूरे च पु० “कौतवेनाक्षवत्यां वा युद्धे

या नाव्यतां धनुः" भा० व० ७८ अ० । "दीप्यन्तु कैतवं
पाण्डव ! तेऽवशिष्टम्" भा० व० ६१ अ० । "यद्गोच-
रस्तदेवैव कैतवम्" कुमा०

कौतवेय उ० कौतवावाः अपत्यं डक् । आंशुमशृपशृते उलूके
 आंशुमशृते “उलूकः कौतवेयस्य गीरशृपशृतः हुतः”
 हरिवं० ६६अ० । भा० अ० । कौतयोऽप्यल “उलूकः गच्छ
 कौतव्य । पाण्डवान् सहस्रोमशान्” भा० उ० ५६अ० ।
 कौन्दासायन उ० स्त्री० कौन्दासस्य युवापत्यम् हरिता० फक् ।
 निन्दितासस्य युवापत्यम् ।

कैवल्य लि० किञ्चरः तन्नामयर्षमभिजनोऽस्य तत्पथिना०
 अय् । पितादिक्लमेण किञ्चरयर्षवासिनि । किञ्चरखे दम्
 अय् । शक्तिपुरुषसम्बन्धिनि लि० उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।
 कैमुतिक पु० किञ्चत इत्यर्थात् आगतः उक् । किञ्चतेत्यर्थतः
 प्राप्ते न्यायभेदे । यथा वृक्षायास्वाध्यकर्मसमर्थस्य कल्पा
 यास्वाध्यकर्म सामर्थ्यं तन्नामयर्षमभिजनोऽस्य इत्यम् ।

कैरलीय त्वि० करखानां राजा बा०ठक् । कैरवदेशस्थे “उ-
समोजास्तथा शास्त्रः कैरवेयश्च कौशिकः” हरिव० ६६ अ०
कैरव न० के जले रीति ह-अष्ट अक्षुप्तं स० कैरवो हंस-
स्तस्य प्रियम् अण् । १ कुसुदे, शुक्लोत्पले, अमरः २ यत्नौ
३० कैतवे न० मेदि० । “आपत्कलं कैरवध्वंसं ह-
स्तयते च या सुमनसामुद्धासिनी मानसे” चन्द्रालोक० ।
“कसौ नाय ! समर्थ कैरवकुलं व्योमान्तमाकम्भसे” दण्ड-
टः । ततः पुष्करा० रत्नि छीप् । कैरविणी कुसुदयु-
क्तावतावा तत्सुवनसे च स्त्री ।

कौरविणोऽखण्ड प्रपञ्चक कसलां अण्ड । कष्टदलतासमूहे
कौरविणोऽफल नोत्तम । (वेरा) इति ख्याति कष्टदभीर्वाजे
कोरुत्तु १० कौरां प्रकाशय ॥ १५ ॥ अण्ड १ नि अण्डे शब्दभा
कौरवी स्त्री कौरव्य प्रिया अण्ड जीव । १ चन्द्रिकायां जेदि०

१. मेधिकायां राजनि० [सार्धे] अण्। स्यावरदिषभेदे हेमः।
कौराटक पु० किरां पर्यन्तभूमिमरुति शट—एषु लङ्कित० ततः
कौरात पु० किरात इव चूरः इवार्थे अण्। इवलवत्पुरुषे,
किरातदेशे (पर्यन्तदेशे) भवः अण्। १. भूमिष्वे शब्दच०
१. शम्बरचन्द्रे न० राजनि० ४. भूमिष्वे पु० राजनि०।
किरातश्चेदम् अण्। ५. किरातशब्दच० अणि ति० “कौरा-
तं वेषमास्थाय” भा० व० ३२२ अ०।

केराल न० किरं पर्यन्तभूमिमिति अत्र-अथ उप० व० ततः
स्वार्थे अथ । विडङ्गे वैद्यकम् । गौराण्डीप् । शैराली
तत्पार्थे स्त्री राजनि ।

कैलास ५० के जखे लासो लखनं दीप्तिरस्य यलुक्त्वं केनसः ।
 स्फटिकस्तखेव शुभः खण्, के कीनां समूहः खण्—
 कैष तेनाख्यतेऽतु खास—खाधारे खच् या । शिवकपेरयोः
 स्थाने पर्वतभेदे । स च दृष्टं सं० ब्रह्मविभागे उत्त-
 रस्यासक्तः “उत्तरतः कैलासोद्दिमवान् गरिर्धनुष्मां-
 च” । स च अलकावनीपस्थितः “अलकां समया चैव
 कैलासः यद्वरासयः” काशी० । ११५० । तत्सम्बन्ध
 इत्यं २।७५० वर्णितं यथा

“मन्दरसोपशिखरः, स्फाटिकैर्गण्डिभिश्चितः। वज्रगर्भ-
मिरालम्बैः रूपापन इवावभौ। लङ्घ्यं शङ्खैश्च कैलासः
शिलाधातुविभूषितः। तोरयैश्चैव निविडैः प्रांशुभि-
श्चैव पादपैः। प्रवादयज्जिगंज्यैः किन्नरैश्च प्रगायि-
भिः। देवकन्याङ्गजावैश्च प्रकीर्णित इवावभौ। मधुरै-
र्गन्धिगीतैश्च गन्धैश्चाभिनयोद्भूतैः। शङ्करैः रुद्र-
जावैश्च कैलासो मदनयते”।

तस्य विष्णुनाभिपद्मस्य गर्भाद्गुरुपत्नं हरिवं० २०२ अ०
वर्णितं यथा

“तस्मिन् हिरेण्यभये पद्मे बहुयोजनविस्तृते । सर्वतेजो-
युग्मभये पारिवर्षेण्यभये । तत्र पद्मं पुराणज्ञाः पृथि-
वीदहसत्तमम् । नारायणात् सकृत्पद्मं प्रवदन्ति बहर्ष-
यः । या तु पद्मासना देवी तां पृथ्वीं परिचक्षते । ये तु
गभीरुः पुराः शाराक्षान् दिव्यान् पर्वतान् विदुः । हिम-
वन्तश्च मेरुश्च भीलं निपधमेव च । कौत्सासं प्रीक्ष्यन्तश्च
तथाऽङ्गं गन्धमादनम् । पुण्यं त्रिषिखरं चैव कान्तं
मन्दरमेव च । उदयश्च गिरिशं च विन्ध्यमस्तश्च पर्वतम् ।
एते देवगणानाञ्च सिद्धानाञ्च महात्मनाम् । आश्रयाः
सर्वभूतानां पुण्याः कामयुजोऽश्मयः । एतेषामनरो देशो
उज्ज्वलीय इति श्रुतः” ।

कौकासप्रमाणस्य भागः ५, १६, २२, उक्तं यथा “ऊट-
रदेयकूटौ मेरुः पृथ्वेः षड्दशयोजनसहस्रसदमायतौ
द्विसहस्रष्टुष्टुत्रौ अतः एवमपरेण पवनपारिषातौ”
दक्षिणेन कौकासकरवोरो प्रागायतौ” । “शुभं
प्राण्डरमेधाभं कौकासस्य नगेतन्मम” हरिः २०६ अ० ।

“कौलासस्य त्रिदशयन्त्रितादर्पणस्यातिथिः स्याः” मे. ७

कैलासनाथ ५० इत० । इधिये शकुन्ते च “कैलासनाथ
तरुणा जिगीषुः” २५३ । कैल.सप्तशतिकादयोऽप्यतः ।

कैलासयात्रा स्त्री कैलासयात्रामधिकृत्य ज्ञानोपन्यास कण्
काव्याविकायां तस्य लक्ष् । हरिवंशानुगते “किमर्थं

भगवान् विष्णुर्देवदेवो जनार्दनः । गतः कैलासशि-
खरनालयं गङ्गरस्य च” २६४४० अध्यायावधिके २८१ख-
ध्यायपर्यन्ते पश्ये । उपसंहारे अनुक्रमणिकाध्याये
“कैलासवाता लण्यस्य योगदुःखस्य वधस्तथा” इत्युक्तं तेन
योगपुस्तके कैलासवातापन्याभावः प्राप्तादिक एव
कैलासोक्तस्य पुं० कैलासयोक्तव्यम् । शिवे २तुयेरे च हेमच-
कौवर्त्त पुंस्त्री के जले वर्त्तते इत-अच् अलुक्स्० ततः
स्वार्थे अण् । “निपादो मार्गं कृते दार्थं भौकर्मजी-
विनम् । कौवर्त्तमिति यं प्राङ्गुराध्यायवर्त्तन्यासिनः”
अनन्तायां (जेले)धीरजातौ । “ब्राह्मणेन शूद्रायां जातो
निपादः प्रायुक्तः प्रकृतायामायोगवशां मार्गं दागा-
परनामानं नीयप्रवहारजीविनं जनयति । आर्यावर्त्त-
देशवासिनः तं कौवर्त्तं शब्देन कौर्त्तयति” कुल्लू०

कौवर्त्त मुस्त न० के जले वर्त्तते इत-अच् अलुक्स्० स्वार्थे
अण् कर्म० । सुस्तकभेदे (केचुरिया) शब्द० स्वार्थे क ।
तत्कार्ये भरतः [प्रसिद्धे लताभेदे वस्त्ररङ्गायाम् राजनि०
कौवर्त्तिका स्त्री कौवर्त्तीव इवार्थे कन् ह्रस्वः । मालवदेश
कौवर्त्तिका मुस्तका न० । कौवर्त्तीः कौवर्त्तपत्न्याः प्रियं सुस्तकं
संज्ञायां “हृत्पापोः” या० वा ह्रस्वः । कौवर्त्तसुस्तके
ह्रस्वाभावे कौवर्त्तीसुस्तकमप्यत्र (केचुरिया) स्वाते सुस्त-
कभेदे भरतः

कौवर्त्ती स्त्री के जले वर्त्तते इत-अच् अलुक्स्० केवर्त्ताजलस्या-
स्य स्वार्थे अण् ङीप् । (केचुरिया) । सुस्तकभेदे वैद्य-
कम् पुंयोगे ङीप् । २कौवर्त्तपत्न्याञ्च [विहङ्गे रत्नभा०
कौवल न० के वलते वल-अच् अलुक्स्० स्वार्थे अण् ।
कौवल्य न० कौवल्यभावः षञ्ज् । आत्यन्तिकदुःखविगमरूपे
सुक्तिभेदे तत्स्वरूपसत्त्वादिकारणानि च सा०का०तत्त्वकौ-
स्तुभोर्द्विभक्तानि यथा “पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं
प्रवृत्ते च “इतस्तस्मिन् पुरुष इत्याह कैवल्यार्थं प्रवृत्ते च
शास्त्रकाराणां महर्षीणाञ्च दिव्यलोचनानां कौवल्यज्ञात्य-
निकदुःखत्वप्रशमलक्षणं न बुद्धादीनां सम्भवति ते हि
दुःखाद्यात्मकाः कथं स्वभावाद्यियोजयितुं शक्यन्ते तद-
तिरिक्तस्य त्वत्तात्मन आत्मनस्ततो वियोगः शक्यस्या-
टः तस्मात्कौवल्यार्थं प्रवृत्ते रागमानां महर्षीणाञ्चास्ति
बुद्धादितिरिक्त आत्मेति सिद्धम्” तत्त्वकौस्तुभे
“कैवल्यं बाध्यस्य दृढत्वमकस्मृभावश्च” सा०का०

“आत्यन्तिकदुःखत्वाभावः कैवल्यं तच्च स्वभावादेव
अत्यगुण्यात् सुखदुःखलोहरहितत्वात् सिद्धम्” कौ०

“पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य” का०
“पुरुषवशात्प्रेक्षां दर्शयति पुरुषस्य कैवल्यार्थम् । तथा
हि प्रधानेन सम्भिन्नः पुरुषस्तद्वतं दुःखत्वं स्वात्मनः प्र-
मत्तमानः कैवल्यं प्रार्थयते तच्च सत्त्वपुरुषान्वता-
ख्यातिनिवन्धनम् । न च सत्त्वपुरुषान्वताख्यातिः प्रधा-
नमनरेणेति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते । अनादि-
त्वाच्च संयोगपरम्परायाः भोगाय संयुक्तोऽपि कैव-
ल्याय पुनः संयुज्यते इति युक्तम्” त० कौ० विहृतञ्चै-
तदस्याभिः “अवहितमपि पुरुषस्येति पदं कैवल्य-
र्थमन्वयत्वात्तेतीत्याख्यातं पुरुषस्यापेक्षापुल्यापयति पुरुष-
स्यापेक्षामिति प्रकृतिरिति शेषः । कैवल्यं केवलीभावः
स च अनुभूयमानस्य बुद्धिधर्मस्य दुःखत्वयस्य विनाश-
यव, तदर्थं तदुद्देशेन पुरुषस्य प्रकृत्यपेक्षा । तथा हि
इष्टविषयेच्छया इष्टसाधनाय प्रवर्त्तमानो दृष्टः । पुरुषश्च
आत्मन्यनुभूयमानं दुःखत्वं जिहासुस्तत्परिहारसाध-
नमर्थयते दुःखत्वयाभिघातश्च प्रकृतिपुरुषविवेकाधीन इति
प्रकृतिं विना कथङ्कारं पुरुषस्तद्देवमात्मनि प्रतीयादिति
दुःखत्वयाभिघातात्वेनपेक्षयोश्चानुपपन्नत्वेन पुरुषस्य
प्रकृत्यपेक्षा” ।

“सम्यग्ज्ञानाधिगमाद्धर्मादीनामकारणप्राप्ता । तिष्ठति
संस्कारवशाद्भ्रमनिवर्तितशरीरः” सा० का०

“तत्त्वसाक्षात्कारोदयादेवानादिरस्यनियतविषयकालोऽपि
कर्मागयप्रचयोदग्धवीजभावतया न जात्याद्युपभोगल-
क्षणाय फलाय कल्पते । क्लेशखिलावसिक्तायां हि
बुद्धिभूमौ कर्मावीजान्यङ्गुरं प्रस्रवते तत्त्वज्ञाननिदाघनि-
पीतसकलक्लेशखिलायामुपरयां कुतः कर्मावीजानाम-
ङ्गुरप्रस्रवः । तदिदं सुक्तं धर्मादीनामकारणप्राप्ताविति
अकारणत्वप्राप्तावित्यर्थः । उत्पन्नतत्त्वज्ञानेऽपि च
संस्कारवशात्तिष्ठति यद्यप्यपरतेऽपि कुलालव्यापारे चक्रं
वेगात्प्रसंस्कारवशाद्भ्रमन्तिष्ठति कालपरिपाकवशात्प्र-
ते संस्कारे निष्क्रियं भवति । शरीरस्थितौ च प्रारब्ध-
परिपाकौ धर्माधर्मां संस्कारौ । तथाचानुस्यूते “भे-
गेन त्वितरे क्षपयित्वा च सम्पद्यते” इति “तावदेवास्म-
च्चिरं यावच्च विनोच्येऽयं सम्पद्यते” इति । प्रचीयमा-
याविद्याविशेषश्च संस्कारस्तद्वशात्तत्त्वामर्थ्याङ्गुतशरीर-
तिष्ठति” त० कौ० विहृतमेतदस्याभिः—

“इतरे उत्पन्नविवेकज्ञानाः भोगेन प्रारब्धकर्माणीति शेषः
क्षपयित्वा नाशयित्वा समाप्तेति यावत् अथ-प्रारब्धक-

अथैवानन्तरं सम्पद्यते बन्धनून्यतया कैवल्यभाजनता-
रूपेण सम्पद्यते । अस्तु-उत्पत्तिविवेकज्ञानस्य तावदेव चिरं
कैवल्यप्राप्ती विनश्यः, यावत् विमोक्षणे प्रारब्धकर्मा-
भिरिति शेषः विमोक्षणे ततोऽुक्तिं प्राप्स्यतीत्यर्थः । अथ
प्रारब्धकर्माभोजनानन्तरं सम्पत्त्ये कैवल्यरूपेण सम्पद्यो
भविष्यतीत्यर्थः ।

“प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात् प्रधानविनिवृत्तेः । ऐ-
कान्तिकमात्मनिकसुभयं कैवल्यमाप्नोति” सां. कां ।

“अनारब्धविपाकानां तावत्कर्माश्रयानां तत्त्वज्ञानाग्निना
बीजभावोद्भवः प्रारब्धविपाकानां रूपभोगेन क्षत्रे सति
प्राप्ते शरीरभेदे विनाशे चरितार्थत्वात् तत्प्रयोजनत्वात्-
प्रधानस्य तं पुरुषं प्रति निवृत्तावैकान्तिकमयशून्यावि-
द्यात्मनिकमविनाशीत्युभयं कैवल्यं दुःखत्रयविगमं प्रा-
प्नोति पुरुषः” तं. कौ० । निवृत्तञ्चैतदकार्षिभः

“ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भक्षसात् कुरुतेऽर्जुन !” इति
“ना भुङ्क्तं ज्ञीयते कर्म कल्पकोटिशतैरप्योति” शास्त्रयोः
प्रारब्धाप्रारब्धकर्माविषयकत्वेन ज्ञयाज्ञयौ व्यवस्थापिता-
वित्याशयेनाह तत्त्वज्ञानाग्निनेत्यादि” ।

पातञ्जले कैवल्यपादे कैवल्यकारणसङ्ख्या तत्स्वरूपसुक्तं यथा
“विशेषदर्शिनश्चात्मभावभावनामिहसिः” सू० । “यथा प्राह-
यि ण्णाहुरखोद्भेदेन तद्बीजसत्तासुभीयते तथा कोक्षमागं
अवश्येन यस्य रोमहृषीश्रुपातौ दृश्येते तत्प्राप्तसि वि-
शेषदर्शनबीजमपवर्गभागीयं कर्माभिनिर्वृत्तिममित्यु-
भीयते तस्य प्राक्तात्मभावभावना स्वाभाविकी प्रवर्तते यस्य प्रा-
भावादिदृष्टान्तं स्वभावं सङ्गा दोषादेषां पूर्वपक्षे रुचि-
र्भवत्यरुचिश्च निर्वर्ण्ये भवति तत्प्राक्तात्मभावभावना कोऽह-
मासं, कथमहमासं, किं सिद्धिदं मे, कथं सिद्धिदं, के भवि-
ष्याम, इति” सा तु विशेषदर्शिनो निवर्तते कुतः चित्त-
स्थे वैष विचिन्तः परिणामः पुरुषस्त्वसत्त्वामविद्यायां
शुद्धचित्तधर्मैरपरान्तर इति ततोऽप्यप्राक्तात्मभावभावना
कथलस्य निवर्तते इति” भाष्यम् ।

“तदा विवेकिणश्च” कैवल्यप्रागभारतञ्चत्तम्” सू० ।

“तदानीं यदस्य चित्तं विषयप्रागभारतज्ञाननिम्न-
माक्षीतदस्य प्रागभारतं भवति कैवल्यप्रागभारं विवेकज्ञान-
निम्नमिति” भाष्यम् । “प्रसंख्यानोऽप्यक्षीदस्तस्य सर्वथा
विवेकख्यातेर्धर्मः समाधिः” सू० । “यदायं ब्राह्मणः
प्रसंख्यानोऽप्यक्षीदस्ततोऽपि न किञ्चित् प्रार्थयते तत्प्रा-
थितरक्तस्य सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवतीति संज्ञा-

रधीजक्षयाद्यास्य प्रत्यवानराण्युत्पद्यन्ते तदास्य धर्म-
मेवोनाम समाधिर्भवति” भा० । “ततः क्लेशकर्मा-
निवृत्तिः” सू० । “तन्नाभादविद्यादयः क्लेशाः समूलकाश्च
कथिता भवन्ति कुशलाकुशलाश्च कर्मागवाः समूलकाश्च
कृताभवन्ति क्लेशकर्मा निवृत्तौ जीवसेव विद्वान् विमुक्तौ
भवति कक्षात् ? यक्षाद्विपर्ययो भवस्य कारणं न हि
क्षोणविपर्ययः कश्चित् न चित् कश्चिज्जातो दृश्यते” भा० ।
“तदा सर्वावरणसमाप्तेः ज्ञानज्ञानान्त्यं ज्ञेयमत्यम्” सू० ।

“सर्वैः क्लेशकर्मावरणैर्निमुक्तस्य ज्ञानज्ञानान्त्यं भव-
ति तमसाभिभूतमाउतज्ञानसत्त्वं कश्चिदेव रजसा प्रय-
तितमुद्घाटितं पुरुषसमर्थं भवति तत्र यदा सर्वैरा-
वरणमक्षैरपगतमसङ्गयति तदा भवत्यज्ञानान्त्यं ज्ञानस्या
नन्त्याज्ज्ञेयमत्यं सम्पद्यते यथाक्लाशे खद्योतः,
यत्नेदमुक्तम् “अन्वोमणिमध्यविध्यत्तमनकुक्षिराययत् ।
अप्योवक्तं प्रत्यमुक्तमजिह्वोभ्यपूजयदिति” भा० ।

“ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम्” सू० ।

“तस्य धर्ममेवोदयात्कृतार्थानां गुणानां परिणाम-
क्रमः परिणमायते न हि कृतभोगापवर्गाः परिणामप-
त्रभा. अणमप्यवस्थातुमुत्सहन्ते” भा०

“गुणाधिकारक्रमसमाप्ती कैवल्यमुक्तान्तस्वरूपमयधार्म्यते” भा०

“पुरुषार्थगूण्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूप
प्रतिष्ठा वा चित्तिशक्तिरिति” सू० । कृतभोगापवर्गाणां
पुरुषार्थगूण्यानां यः प्रतिप्रसवः कार्यकारणात्मना गुणा-
नान्तकैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा पुनर्बुद्धिसत्त्वानभिसम्बन्धात्पु-
रुषस्य चित्तिशक्तिरेव केवला तस्याः सदा तथैवावस्थानं
कैवल्यमिति” भा० ।

“कैवल्यरूपायधारणपरस्य स्रवस्यावान्तरसङ्गतिमाह
गुणाधिकारेति पुरुषार्थगूण्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः के-
वल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चित्तिशक्तिरिति । कुतः कर-
णीयतया पुरुषार्थगूण्यानां यः प्रतिप्रसवः रूपावरणे प्रधा-
ने खद्योतः, तेषां कार्यकारणात्मनां गुणानां गुप्त्यावस-
माधिनिरोधसंस्कारा मनसि जीयन्ते मनोऽक्षितायाम्,
अक्षिता लिङ्गे, लिङ्गमलिङ्गे” इति योऽयं गुणानां का-
र्यकारणात्मकानां प्रतिप्रसवः तत् कैवल्यं, यं कश्चित् पुरुषं
प्रति प्रधानस्य भोजः स्वरूपप्रतिष्ठा पुरुषस्य वा भोज
इत्याह । स्वरूपेति । अस्ति हि महाप्रलयोऽपि स्वरूप
प्रतिष्ठा चित्तिशक्तिर्न चासौ भोज इत्यत आह पुन-
रिति सौम्य इति यद्दः शास्त्रपरिसमाप्ती” भा० विवरणम् ।

वेदान्तिनमते अविद्याकलितदेहादिप्रपञ्चनिवृत्तौ शब्द-
द्वितीयब्रह्मभावापत्तिरूपे केवलत्वे च । तत्र केवल्यं
द्विषयं जीवन्मुक्तिर्विदुर्हयैव । तत्र जीवन्मु-
क्तिरूपम् विस्तरेण जीवन्मुक्त्यर्थे वक्ष्यते दिग्भान
जलाभिधीयते तत्र विवेकभूतानयो जीवन्मुक्त्यर्थे
सङ्गोक्तं यथा

“विज्ञातब्रह्मतत्त्वस्य यथापूर्वं न संवृत्तिः । अस्ति
चेन्न च विज्ञातब्रह्मभावो बहिर्मुखः । प्राचीनवासनावे-
गादसौ संवरतीति चेत् । न सदेकत्वविज्ञानाभ्यान्दी-
भवत्त वासना । अत्यन्तकायकस्यापि इतिः कुण्ठति ना
तरि । तथैव ब्रह्मणि ज्ञाते पूर्वानन्दे मनीषिणः ।
निदिध्यासतङ्गीनस्य बाह्यप्रत्ययवृत्त्यते । त्रयीति श्रुति-
रेतस्य प्रारब्धफलदर्शनात् । सुखाद्यनुभवो वायत्तावत् प्रा-
रब्धमिष्यते । फलोदयः श्रियापूर्वो निष्क्रियो न हि
कुलचित् ? । अङ्गब्रह्मेति विज्ञानात् कल्पकोटियताजि-
तम् । संज्ञितं विलयं याति प्रबोधान् सप्रकर्षवत् ।
यत् ज्ञातं सप्रवेद्यायं पुण्यं वा पापसत्त्वम् । सुप्तोत्थि-
तस्य किं तत् स्यात् ? स्वर्गाय नरकाय वा । समसङ्ग-
सदासीनं परिज्ञाय नभो यथा । न स्तिष्यति च यत्-
किञ्चित् सदाचिद्भाविर्कर्मभिः । न नभो घटयोगेन सु-
रागज्वलेन लिप्यते । तथाकोपाधियोगेन तद्वर्मेनैव लिप्य
ते । ज्ञानोदयात् पुराऽऽरब्धं कर्म ज्ञानाच्च नश्यति । अ-
दत्त्वा स्वफलं स्वस्वसहिष्णोत्सृष्टपापवत् । व्याघ्रमुखा
विनिर्मुक्तो वाणः पश्यान् गोमतौ । न तिष्ठति दिन-
न्यवे स्रष्टुं केनेन निर्भरम् । प्रारब्धं बलवत्तरं खलु
पिदा भोगेन तस्य क्षयः सम्यग्ज्ञानकुताशनेन विलयः
प्राक्संश्रितागामिनाम् । ब्रह्मात्मैक्यमवेक्ष्य तन्मयतया ये
सर्वदा संस्थितास्तेषां तत्त्वतः नहि कचिदपि ब्रह्मैव
ते निर्गुणम् । उपाधितादात्म्यविहीनकेवलब्रह्मात्मनै-
वात्मानं तिष्ठतोद्यते । प्रारब्धसङ्घावकथा न युक्ता स्वार्थं
सम्पन्नकथेन जायतः । न हि प्रबुद्धः प्रतिभासदेहे
देहोपयोगिन्यपि च प्रपञ्चे । करोत्यङ्कुरं ममताभि-
दन्तां किन्तु स्वयं तिष्ठति जगरेण । तदाऽस्य मिथ्या-
र्हसमर्पणेष्वा न संप्रहस्तच्छगतोऽपि वृष्टः ॥ तत्तात्तुह-
तिर्यदि चेन्मृगार्थं न निद्रया सक्त इतीष्यते भुवम् ।
तद्वत् परे ब्रह्मणि वर्तमानः सदात्मना तिष्ठति नाभ्य-
दीक्षते । स्मृतिर्यथा स्वविजोकितार्थे तथा विदः प्राश-
नकोचनादौ । कर्माणा निर्मितोदेहः प्रारब्धं तस्य

कल्यताम् । नानादेहात्मनो युक्तं नैवात्मा कर्मनिर्मितः ।
अजोनित्यः शाश्वतश्च ब्रूते श्रुतिरमोघवाक् । यदात्मना
तिष्ठतोऽस्य कुतः प्रारब्धकल्पना । प्रारब्धं सिध्यति
तदा सदा देहात्मना स्थितिः । देहात्मभावो जैवेष्टः
प्रारब्धं त्यज्यतामतः । शरीरस्यापि प्रारब्धकल्पनाभ्या-
न्तिरेय हि । अध्यस्य कुतः सत्त्वम् ? असत्त्वस्य कुतो-
जनिः ? । अजातस्य कुतोनाशः ? प्रारब्धमसतः कुतः ? ।
ज्ञानेनाज्ञानकार्यस्य समूलस्य खयो यदि । तिष्ठत्ययं
कथं देह ! इति गङ्गावतो जङ्गलम् । समाधातुं वा-
ह्यद्वयं प्रारब्धं यदति श्रुतिः । न तु देहादिसत्त्वत्वो-
धनाय विपश्चिताम् । परिपूर्णमाद्यन्तमप्रमेयमविक्रि-
यम् । एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन । सद्ब्र-
ह्मं चिद्ब्रह्मं नित्यमानन्दधर्ममक्रियम् । एकमेवाद्वयं ब्रह्म
नेह नानास्ति किञ्चन । प्रत्यगेकरसं पूर्वमनलं सर्व-
तोमुत्तमम् । एकमेवाद्वयमित्यादि । अहेयमनुपादेयमना-
देयमभानयम् । एकमेवाद्वयमित्यादि । निर्गुणं निष्कलं
स्वप्नं निर्विकल्पं निरञ्जनम् । एकमेवाद्वयमित्यादि ।
अनिरूप्यस्वरूपं यन्मनोवाचामनोचरम् । एकमे-
वाद्वयमित्यादि । सत्यमृद्धं सततः सिद्धं शुद्धं बु-
द्धमनीदृशम् । एकमेवाद्वयमित्यादि । निरस्तरागाच्च निर-
स्तभोगाः शान्ताः सुदान्ता यतयो महान्तः । विज्ञाय
तत्त्वं परमं तदन्ते प्राप्ताः परां निर्द्वितीमात्मयोगात् ।
भवामपीदं परतत्त्वमात्मनः स्वरूपमानन्दधर्मं विचार्य ।
विधूय मोहं स्वमनःप्रकल्पितं सक्तः कतार्थो भवतु प्रबु-
द्धः । समाधिना साधुविनिश्चयात्मना पश्यात्मतत्त्वं स्फु-
टबोधचक्षुषा । निःसंशयं सत्यमवेक्षितस्यैक्यतः पदार्थो
न पुनर्विकल्पते । स्वस्याविद्याबन्धसम्बन्धमोक्षात् सत्यता-
मानन्दरूपात्मकत्वो । शास्त्रं युक्तिर्द्वितीयकोक्तिः प्रमाणं
चान्तःसिद्धाः सातुभूतिः प्रमाणम् । बन्धोभोचश्च त्वमिष्य
चिनारोगप्रसुखादयः । स्वेनैव वेदा यज्ज्ञानं परेषामा-
नुमानिकम् । तदस्थिता बोधयन्ति गुरवः श्रुतयो यथा ।
प्रज्ञैव तरेद्विद्वानीश्वराहन्तहीतया । सातुभूत्या स्वयं
ज्ञात्वा स्वमात्मानमश्नुतम् । संसृष्टः सन्मुखं तिष्ठेत्
निर्विकल्पात्मनात्मनि । वेदान्तसिद्धान्तनिश्चारेण ब्रह्मैव
जीवः सकलं जगत् । अक्षरं सद्रूपस्मिन्तिरेव मोक्षो ब्र-
ह्माद्वितीये श्रुतयः प्रमाणम्” ।

तदीयज्ञानाकारोऽपि तत्र दर्शितो यथा

“अक्षरं हृन्मोक्षाहमविकारोऽहमक्रियः । शुद्धबोध-

स्वरूपोऽहं कैवल्योऽहं सदाशिवः । इष्टः श्रोतुर्वक्तुः
कर्तुर्भोक्तुर्विभक्त्येवाहम् । निखनिरनरनिघ्नक्रियो निः-
सोमाऽसङ्गश्चेवोधात्मा । नाहमिदं नाहमदोऽप्यु-
भयोरवभासकं परं शुद्धम् । बाह्याभ्यन्तरमूल्यं पूर्णं
ब्रह्माद्वितीयमेवाहम् । निरूपममनादितत्त्वं त्वमहमिदं-
मदइति कल्पनादूरम् । निव्यानन्दैकरसं सत्त्वं ब्रह्माद्विती-
यमेवाहम् । नारायणोऽहं नरकालोऽहं पुरानकोऽहं
पुरुषोऽहमीशः । अखण्डबोधोऽहमशेषसाक्षी निरीश्वरो-
ऽहं निरहञ्च निष्कर्मिणः । सर्वेषु भूतेष्वहमेव संस्थितो
ज्ञानात्मनानर्वाहिराश्रयः सन् । भोक्ता च भोग्यं स्वय-
मेव सर्वं यदात् पृथक् दृष्टमिदंनया पुरा । मय्यखण्ड-
सुखाभ्युपौ ब्रह्मधा विश्वीचयः । उत्पद्यन्ते विनीयन्ते
मायामातृत्वविभ्रमात् । स्थूलादिभावा मयि कल्पिता भ्रमा-
टारोपितानुस्फुरणेन लोके । काले यथा कल्पकवत्सराय-
नत्वादयो निष्कलनिर्विकल्पे । आरोपितं नाश्रय-
दृगकं भवेत् कदापि मूढैरतदोपदूषितैः । नाश्रीश्वरो-
त्यधरभूमिभागं सरोचिकावारिमहाप्रवाहः । आकाश-
यन् कल्पवदूरगोऽहमादित्यवज्जाखरलक्षणेऽहम् ।
आहार्यवद्विषयविनिश्चलोऽहमभ्युधियत् पारिवर्जितो-
ऽहम् । न मे देहेन सम्बन्धो मेधेनेव विहायसः । अतः
कृतो मे तद्वन्मां जायतस्त्रसुप्रयः । उपाधिराशाति स
एव मज्जति स एव कर्माणि करोति भुङ्क्ते । स एव
जीर्यन् निव्यते सदाहं कुलाद्रिचञ्चल एव संस्थितः ।
न मे प्रवृत्तिर्न च मे निवृत्तिः सदैकरूपस्य निरंश-
कस्य । एकात्मको यो निर्विको निरनरो व्यामेव पूर्णः
स कथं तु चेदते ? पुण्यानि पापानि निरिन्द्रियस्य
निश्चेतसो निर्विकल्पेनिराकृतेः । कुतोममाखण्डसुखा-
नुभूतेः ? ब्रूते ह्यनन्तागतमित्यपि श्रुतिः । क्षायया
स्थूटमृणं वा शीतं वा सुषु दुषु वा । न स्थूटमृणं वा
यत् किञ्चित् पुरुषं तद्विलक्षणम् । न सात्त्विकं साध्य-
धर्माः संस्पृशन्ति विलक्षणम् । अविकारमुदासीनं ग-
हधर्माः प्रदीपवत् । रवेर्यथा कर्मणि साक्षिभो
बद्धेर्यथा दाहनिवासकत्वम् । रज्जोर्यथारोपितवस्तुसङ्ग-
काश्चैव कूटस्थचिदात्मभोमे । कर्तापि वा कारयितृपि
नाहं भोक्तापि वा भोजयितृपि नाहम् । इष्टापि वा
दर्शयितृपि नाहं सोऽहं, स्वयंज्योतिरनीतगात्मा ।
चलत्सुपाधौ प्रतविस्वलोक्तमौपाधिकं मूढपिथो न-
भन्ति । स्वधिव्यभूतं रविवह्निनिष्क्रियं कर्तापि भोक्ता-

स्मि हतोऽस्मि हन्ता । अले वापि स्थले वापि लुप्तत्वेन
जडात्मकः । नाहं विलिख्ये तद्वन्मैघेदधर्मेर्नभो यथा ।
कर्तृत्वभोक्तृत्वकलत्वमत्तताजडत्ववत्त्वविभुक्ततादयः ।
बुद्धेर्विकल्पा न तु सन्ति यस्तुतः स्वस्मिन् परे ब्रह्मणि
कैवलेऽहमे । सन्तु विकाराः प्रकृतैर्देशधा गतधा सङ्-
क्षधा वापि । किं मे सर्वाभिरर्भिनं ह्यहमुदा वरमस्वरं
स्मृशन्ति । अव्यक्तादिस्थूलपथ्यंनमेतद्विषं यत्नाभास-
मात्रं प्रतीतम् । व्योमप्रस्थं स्फुल्लमाद्यानहीनं ब्रह्मा-
द्वैतं यत्तदेवाहमस्मि । सर्वार्थारं सर्वयस्तुप्रकाशं स-
र्वार्थाकारं सर्वगं सर्वम्यन्दम् । नित्यं शुद्धं निश्चलं नि-
र्विकल्पं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि । यत्किञ्चरताशेष-
मायाविशेषं प्रत्यग्रूपं प्रत्ययागम्यमानम् । सत्यज्ञाना-
नन्दमानन्दरूपं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि । निष्क्रि-
योऽस्मि विकारोऽस्मि निष्कलोऽस्मि निराकृतिः । नि-
र्विकल्पोऽस्मि नित्योऽस्मि निरात्मव्योऽस्मि निर्दयः ।
सर्वार्थकोऽहं सर्वोऽहं सर्वार्थीतोऽहमहयः । कैवला-
खण्डबोधोऽहमानन्दोऽहं निरनरम् । साराब्ध-
साम्बाब्धविभूतिरेषा भयत्कपाश्रीमहिमप्रसादात् । प्रा-
प्ता भया श्रीगुरवे महात्मने नमो नमस्तेऽस्तु पुनर्नमोऽस्तु ॥
पुनस्तत्त्वज्ञानं तत्त्वैवोक्तं यथा
“सुधां देहव्यथां त्यक्त्वा बालः क्रीडति वस्तुनि । तथैव
विद्वान् रमते निर्मासो निरहं सुखी । चिन्ताशून्यम-
दैत्यमैकप्रमगनं, पानं सरिद्धारिणं, स्वातन्त्र्येण निरङ्कु-
शा स्थितिरसो निद्रा श्मशाने यने । वस्त्रं जालनशोप-
णादिरहितं दिग्वास्तु शय्या मही वञ्चरो निगमान्त
वीथिषु विदां क्रीडा परे ब्रह्मणि । विभानमालम्ब्य
शरीरमेतद् भुगङ्गाशेषान् विषयानुपस्थितान् । परेच्छया
बालवदात्मवेत्ता योव्यक्तालिङ्गो न तु सत्तवाद्यः । दि-
गम्बरो वापि च साम्बरो वा त्वगम्बरो वापि चिदम्ब-
रस्यः । उन्मत्तवद् वापि च बालवद् वा पिशाचवद्
वापि चरत्यपन्दास् । कासाक्षिप्यामरूपी मंदिरादिकचरो-
क्षुनिः । स्वात्मनैव मदा तुष्टः स्वयं सर्वार्थना स्थितः ।
कचिन्मूढो विद्वान् कचिदपि महाराजविभवः कचि-
ज्ज्ञानः सौम्यः कचिदजगराचारकलितः । कचिन् पा-
त्रीभूतः कचिदवमतः काष्ण्यविदितशरत्वेयं प्राज्ञः सत-
तपरमानन्दस्थितः । निर्धनोऽपि सदा तुष्टोऽप्यरुहादो
महाबलः । निखलप्रोऽप्यभुङ्क्तानोऽप्यसमः समदर्शनः ।
अपि कुर्वदकुर्वीश्वशोभोक्ता मलभोग्यपि । शरीर्यस्य-

शरीर्येष परित्यक्तोऽपि सर्वगः । अशरीरं सदा सन्-
मिभं ब्रह्मविदं कश्चित् । प्रियाप्रिये न स्मृतस्तस्यैव च
शुभाशुभे । स्वलाटिसम्बन्धवतोऽभिमानिनः सुखञ्च
दुःखञ्च शुभाशुभे च विध्वस्तावन्त्यस्य सदात्मनो सुतेः कुतः
शुभं याव्यशुभं फलं या । तमसा यस्तद्ग्लानादयसतोऽपि
रयिर्जनैः । यस्त इत्युच्यते भ्रान्त्या ह्यज्ञात्वा वस्तुल-
क्षणम् । तद्वद्वादिबन्धेभ्यो विमुक्तब्रह्मपित्तमम् ।
पयस्वि देहवभूदः शरीराभास इग्नात् । अहिनि-
र्णयनीवायं सुकदेहस्तु तिष्ठति । इतस्तत्सात्यमानो
यत् किञ्चित् प्राप्ताशुना । क्षोतसा नोयते दाह यथा
निम्बोद्धतस्यलम् । देवेन नोयते देहो यथाकाकोपमु-
क्तिः । प्रारब्धकर्मपरिकल्पितमासनाभिः संसरियच्चरति
भुक्तिषु सुददेहः । मिहः स्वयं यस्त साक्षिरदत्त
तृणो चक्रस्य सूनमिष कल्पविकल्पशूलः । नैवेन्द्रि-
याणि विप्रप्रेय निमुङ्क्त एष नैवापयुङ्क्त उपदर्शनल-
क्षणस्यः । नैव क्रियाफलमपोध्वेक्षते स सानन्दसान्द्र-
रमयानमुपलक्षितः । लक्ष्माललागतिं त्यक्त्वा यस्तिष्ठेत्
वेद्यलाभना । शिवएव स्वयं साक्षादयं ब्रह्मविदुत्तमः ।
जीवज्ञेयं सदा सक्तः कृतार्थो ब्रह्मपित्तमः” ।

विदेहस्यैत्यतपि तत्र दर्शितं यथा “उपाधिनायाह
ब्रह्मैव सन् ब्रह्मायैति निर्दयम् । यैल्लुप्यंशस-
ङ्गाभावव्योय यथा पुमान् । तथैव ब्रह्मैवच्छेदः सदा
ब्रह्मैव नापरः । यत्र कापि विशेषेण स पणमिव तरो
वेदुषः पतनात् । ब्रह्मैभूतस्य यतोः प्रागेव तस्मिन्निना
दधम् । सदास्मिन् ब्रह्मणि तिष्ठतो मुनेः पण्डित्याम-
न्धमप्राक्तना सदा । न देशकालादुचितप्रतीक्षा त्वङ्मां
सविट्पिण्डविमर्जनाय । देहस्य भीषो माशोन न द-
ण्डस्य कर्मण्डयोः । अविद्यया हृदयस्यन्विभोक्षोभोक्षो
यतस्तनः । कल्याणस्य नद्यां वा शिवच्छेत्रेऽपि चत्सरे ।
पणो पतति चेत्सेन तरोः किं तु शुभाशुभम् ? । पत्नस्य
पुण्यस्य फलस्य नाशवद् देहेन्द्रियप्राणधियां विनाशः ।
नीपात्मनः स्वप्न सदा मयस्थानन्दाकरोर्ह जयदक्षि चैषः ।
प्रज्ञानवन्नद्वयतात्मलक्षणं सत्सूचकम् । अविद्योपाधिक-
स्यैव फलयनि विनाशनम् । अविद्वान्नी वा चरेऽयना-
त्वेति क्षुतिरात्मनः । प्रप्रतीत्यविनाशित्वं विनश्यत्सु
विकारिषु । प.प.ण. अट्ठधात्तकटाक्षराद्या दग्धा भ-
वन्ति हि न्हरे यथा तजैव । देहेन्द्रियाद्युभयादि सग-
कदश्यं ज्ञानान्दिधुपदार्ता परात्माभावम् । विलक्षणं

यथा ध्वान् लीयते भानुतेजसि । तथैव सकलं दृश्यं
ब्रह्मणि प्रविलीयते । घटे नटे यथा व्योम व्योमैव भवति
एकुटम् । तथैवोक्ताध्विन्ये ब्रह्मैव ब्रह्मवत् स्वयम् ।
क्षीरं क्षीरे यथा क्षिप्रं तैलं तैले जलं जले । संयु-
क्तभेकतां याति तथात्मन्यात्मविभुक्तिः” ।

एवं विदेहक वल्यं सङ्गात्तत्त्वमखण्डितम् । ब्रह्मभावं
प्रपद्येयं यतननिश्चितं पुनः । सदात्मैकत्वविज्ञानद्वेषि-
दादिगर्भणः । असुखं ब्रह्मभूतत्वाद्ब्रह्मणः कृतं लङ्घनः ? ।
मायास्तृप्तौ बन्धमोक्षौ न स्तः स्वात्मनि वस्तुतः । यथा राज्ञो
निष्कृत्यायां सर्पाभासविनिर्गमौ । आदितेः सदसत्त्वाभ्यां
वक्तव्ये बन्धमोक्षयोः । नाद्वैतब्रह्मणः काचिदव्याभावा-
दनाश्रितम् । यद्यस्यैतद्गानिः स्यात् इति न सहते
श्रुतिः । बन्धो मोक्षश्च सृष्टेयं भूदा बुद्धेर्गुणं वस्तुनं
कल्पयन्ति । दृग्गतिं चैवकृतां यथा रथौ यतोऽहया-
सङ्गचिदेकमक्षरम् । व्यतीतिं प्रत्ययो यश्च व्यतीतिं
वस्तुनि । बुद्धेरेव गुणावेतौ न ह्यनित्यस्य वस्तुनः । व्यतीति-
मायया तृप्तौ बन्धमोक्षौ न चात्मनि । निष्कले निष्कले
ज्ञाने भिरवदो निरञ्जने । अद्वैतिये परे तत्त्वे व्योमवत्
कल्याणा कृतः ? । न मिरीधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो न च
साधकः । न सुसुप्तं यै सुप्त इत्येषा परमार्थता ।
सकृन्निगमचूडास्वान्सिद्धान्तयुक्तं परमिदमतिशुद्धं द-
र्शितं ते मयाय । अपगतकलितोषं कार्पनिर्मुक्तगुडिं त्व-
मनुवद सकृन्व भवयित्वा सुमुक्तम् । कैवल्यं सुखदत्त-
नास्त्यस्य अर्थः अच् । कैवल्यं सुखरूपे सि० “ज्ञानविज्ञान-
युक्तानां निरुपाख्या निरञ्जना । कैवल्या या गतिर्ब्र-
ह्मसदने सा गतिर्भवान्” भा० अनु० १६ अ० । “कैवल्या
मोक्षाख्या गतिः” नीलक० । केवल एव स्वार्थे षड्ज् ।
अद्वैतिये वस्तुनि न० “धातारमजमव्यक्तं यदाहुः पर-
मव्ययम् । कैवल्यं निशुणं विश्वनादिमजमक्षरम्”
भा० अनु० ६३ अ०

कौशिकः न० केशानां समूहः ठक् । १ केशसमूहे । २ नाटकप्र-
सिद्धे द्रुतिभेदे स्त्री लोपे हेमच० सा० द० सरस्वतीकण्ठा-
भरणे च कौशिकीत्येव पाठः । अलङ्कारशब्दे ३८८ पृ०
तल्लक्षणसूक्तम् । ३ इन्द्रकारे पु० जटा० तस्य केशवेश-
पूर्वकत्वेन तदानीनत्वात् नधात्वम् । पृष्टभेदे पु० “आ-
कृतिः कौशिकश्चैव भीष्मकश्च नराधिपः” हरिश्च० ६६ अ०
कौशोरः न० किशोरस्य भावः कर्मा वा प्राणशब्दव्यवहारित्वात्
अञ् । “कौशारं पशुमादद्यात्” भागवतं ८ सावधि ।

कैशोरमा पद्मदशात् यौवनं तु ततः परमित्” श्रीध-
रदर्शिते एकादशावधिपद्मदशपर्यन्तपर्ययसि “सुनं
ययसि कैशोरे च प्रादुर्भूतकारकम्” भाग० २१२८।२८
स्वार्थे क । तत्पार्थ “कैशोरकं मानयन् वै सह ताभिर्भु-
मोद ह” हरि० ७७ [उक्त् । किशोर्या अपत्ये
कौशोरिकेय पुंस्त्री० कशोरी+स्वार्थे क ततः शुभ्रा अपत्ये
कोक पुंस्त्री कक-आदाने अच् । १ चक्रवाके “हंसारवैः
कोकरवैश्च” भा० आनु० २६ अ० “विरहविधुरकोकहन्-
भोक्तं विभिन्दन्” उद्भटः । २ उक्ते “यने युथपरिभ्रष्टा
वृणी कोकै (हकैः) रिपार्दिता” रामा० । ३ भेके
च स्त्रियां ङीप् । ४ ज्येष्ठप्राप् (टिकटिकी) पञ्चम्योरी
हृत्वे च पु० मेदि० द्विप्लयी पु० त्रिका०

कोकड पुंस्त्री कोकं तद्वत् लाति ला-क लस्य डः । विशेष्य-
वृत्तभेदे चमरवृत्ते राजनि० स्त्रियां ङीप् ।

कोकद्वय पुंस्त्री कोकद्वयं टाप्पति द्वि-अच् । कपोते राजनि०
काक तद् न० कोकान् चक्रवाकान् नदति नादयति अन्तर्भूत-
मर्थे नद-अच् । १ रक्तपक्षे, २ रक्तपक्षे च । “व्याको-
नकोकनदतां दधते नलिन्यः” माघः । “सरसः कोक-
नदभ्रमादिव” नैप०

कोकनदच्छवि पु० कोकनदस्य छविर्दिव छविर्दीर्घप्रत्ययः ।
१ रक्तवर्णे २ तद्वति त्रि० अमरः । [स्त्र्ये शब्दच० ।
कोकवन्धु पु० कोकयोश्चक्रवाकयोर्मेलेनकारित्वात् वन्धुर्दिव ।
कं कर्क पु० व० व० देशभेदे । “वकाः कोकरकाः प्रोष्टाः सम-
वेगयथास्तथा” भा० भी० ६ देशकथने ।

कोकवाच पुंस्त्री कोकस्य वाचेव वाचा याक् रथोयस्य ।
विशेष्यवृत्तभेदे राजनि०

कोकाय पु० कोकस्य आयमस्य । समञ्जनस्यभेदे राजनि०
कोकामुख न० भारतवर्षे तीर्थभेदे “कोकामुखमुपसृज्य
ब्रह्मचारो यतव्रतः जातिस्मरत्वमाप्नोति दृष्टमेतत्
पुरातनैः” भा० १०८४ अ० “कोकामुखे विगाह्याय” भा०
आनु० । २५ अ०

कोकाह पु० कोकदवाहनि आ+हन-ड । श्वेतान्ते हेमच०
कोकिल पुंस्त्री कक-इलच् । खनामख्याते पक्षिण अमरः ।
“पुष्कोकिनी यन्मधुरं चुञ्ज” क्व० स्त्रियास् जाति-
त्वर्थे-अजा० टाप् । “कोकिलाककरवो वनेवने नून-
मल निगडो भविष्यति” उद्भटः । “अवकुटः कोक-
नि” वि० को० “रतद्विपक्षे कोकिलास्” क्मा०
“कोकिलामञ्जुवादिनीस्” रघुः । अङ्गारे पु० त्रिका०

संज्ञायां कन् । “हयदगभिर्नजौ भजजला गुरु नर्ह-
टकम् । सुनिगुहकाण्डैः कृतयति यद् कोकिलकम्”
ह० र० उक्ते २ उद्भोभेदे न० ।

कोकिलनयन पु० कोकिलस्य नयनमिव रक्तं पुष्पमस्य ।
अतिरक्तपुष्पे (तालमाखना) (कलेष्वाङ्गा) वृत्तभेदे रमा-
नाथः [(तालमाखना) वृत्तभेदे अमरः

कोकिलाक्ष पु० कोकिलस्याक्षीव रक्तं पुष्पमस्य पञ्चमा० ।

कोकिलावास पु० ६त० । आम्बुजं राजनि०

कोकिलासन न० रुद्रयामकोक्ते आसनभेदे तल्लक्षणम् यथा
“अथान्यदासनं वक्ष्ये येन सिद्धो भवेन्नरः । निरुन्म्याहु-
वायुसङ्घारं कोकिलास्यासनेन च । ऊर्ध्वं हस्तद्वयं कृत्वा
तदप्ये पादयोः सुधीः । बहुभुङ्क्ष्वयं नाथ ! शनैः शनैः
प्रकारयेत् । पद्मासनं समाकृत्य कुर्परोपरि संस्थितः”
कोकिलेक्षु पु० कोकिल इव कणः रघुः । (काजला) इक्षु-
भेदे । राजनि०

कोकिलेष्टा स्त्री० ६त० । महाजम्बूहृत्ते राजनि०

कोकिलात्सव पु० कोकिलानामुत्सवोऽयम् । आम्बुजं
राजनि० [(देशान्) भाग० ५।६।८

कोङ्क पु० व० व० । देशभेदे । “चक्रमाणं कोङ्कवेङ्कटकान्”
कोङ्कय पु० व० व० । देशभेदे स च देशः ह० सं० कूष्मविभागे
दक्षिणस्यासुक्तः “शिविकफणिहारकोङ्कणाभीराः” ।
“अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ ! । कौकटकास्तथा
चोलाः कोङ्कणा मलवानरा” भा० भी० ६ अ० । कचि-
देकावम् “नायं वर्ज्यः कोङ्कणे मागधे च” सु० चि०
“मालवं गौडदेशे च सिन्धुदेशे च कोङ्कणे । व्रतं कूटं
पिवाहञ्च वर्ज्यं येनकरे गुरो” पी० धा० । तेषां राजा
अयम् । कौङ्कय तद्देशस्थे वङ्कपु तस्य लुक् । तत्पार्थ
स्वार्थे क “कुलनांय तथा वङ्गान् मालान् कोङ्कणका-
स्तथा (विजित्य) हरि० १४ अ०

कोङ्कणासुत पु० कोङ्कणदेशोद्भवा अण् तस्य लुक् कोङ्कणा-
रेणुका ६त० । परगुरावे शब्दमा०

कोच त्रि० कुच-ज्वला कर्त्तरि ण । १ मङ्गोचके, भावे
दच् । २ सङ्कोचे “एकैकस्य त्यक्तोचभटस्यपनाङ्गसादाः
कुचे सङ्कृतपर्वयुने भवन्” सुयु० प्रज्ञावै० पु० उक्ते
३ जातिभेदे (कोच) “तीव्ररश्मि स एतः कांस्ये दिससङ्गवः ।
कोचजातिरिति इति तलोक्तेः । स्त्रियां ङीप् । ४ तत्-
प्रधाने देशे पु० । सोऽभिजनः सञ्च अण् । कोच तद्देश-
वासिनि वङ्कपु तस्य अणो-लुक् ।

कोजागर पु० कोजागर्त्ति इति लक्ष्म्याभिरुक्तं काष्ठे शुभे० ।
 आश्विनपौर्णमास्याम् । तत्कृत्यव्यवस्थादि ति० त०
 कल्पतरौ ब्रह्मपुराणम् “आश्वयुक्तां पौर्णमास्यां निक-
 श्चोपालकार्णवात् । आयाति सेनया शार्ङ्गं कृत्वा युद्धं
 सुदारुणम् । तस्मात्तल नरैर्नागैः स्वगेहस्य समीपतः ।
 गोधितव्याः प्रदलेन भूषितव्याश्च कण्डनैः । पुष्पावर्ज-
 फलमलाम्रसर्पप्रकरैस्तथा । वेष्टानि भूषितव्यानि वा
 नाथर्णैर्विशेषतः । सुस्नातेरनुविम्रैश्च नरैर्भाष्यं सवा-
 न्तवैः । दिवा तल न भोज्यं मनुष्यैश्च विवेकेभिः । स्त्री-
 बालमूर्खवृद्धैश्च भोज्यं पूजितैः सुरैः” । पूजितैः सु-
 रैः पूजितसुरैरित्यर्थः । “पूज्याश्च सफलैः पुष्पैस्तथाहारो-
 र्द्धभिस्तयः । हारोपान्ते सुदीप्तस्तु संपूज्योहव्यवाहनः ।
 यवाक्षतधृतोमेतैस्तबहुलैश्च सुतर्पितः । संपूजितव्यः
 पुष्पैर्हस्तैः पयसा पायसेन च । स्नान्दः सभाष्यैश्च
 तथा नन्दीश्वरोत्तमः । गोमयैः सुरभिः पूज्या जग-
 यद्भिर्हस्ताभ्याम् । उरभ्यामङ्गुलिभिरङ्गुलिभिर्नायकः ।
 पूज्यः साश्वैश्च रेवन्तो यथाविभवयिस्तैः । ततः पूज्यो-
 निकुम्भोऽपि समार्सेत्तलतण्डुलैः । सुगन्धिभिर्हतो-
 मेतैः कशराख्यैश्च भूरभिः । ब्राह्मणान् भोजयित्वा
 तल भोज्यं मांसवर्जितम् । वज्रपाशयतैर्नेत्रा दद्यात्
 क्रीडाः पृथग्वधाः” । ततश्च हारोर्द्धभिस्तिसृ-
 व्यवाहपुष्पैर्हस्तैश्च स्नान्दमन्दीश्वरचनयः सव्यं
 पूज्याः । हारोर्द्धभिस्तिसृङ्गुलैश्च वस्तुवचनान्तः ।
 नन्दीश्वरोत्तमिरेकः । गोमता सुरभिः, जग-
 यता हस्ताभ्याम् मेपयता वरुणः, हस्तिमता विनायकः,
 अश्वयता रेवन्तः सव्यैरेव निकुम्भः पूज्यः, महाश्वेने नि-
 कृपपुराणम् । “आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं
 निशि । कौसदी सा समाख्याता काव्यां लोकप्रभृतये ।
 कौसद्यां पूजयेत्तल्लक्ष्मीमिन्द्रमैरावते स्थितम् । सुगन्धि-
 निशि सधेशो अस्तेज्जागरणं चरेत्” । तथा “निशीथे
 वरदा लक्ष्मीः कोजागर्त्तीत भाषिणी । तस्मै वित्तं
 प्रयच्छामि अक्षैः क्रीडां करोति यः । नारिकेलैश्चिपिठकैः
 पितृन् देवान् समर्चयेत् । बन्धून् प्रीचयेत्तेन स्वयं तद-
 शनोभयेत्” । अत्र निशीति निशीथ इति चाभिधानात्
 रात्रिकृत्यमिदम् । ततश्च “प्रदोषव्यापिनी व्याद्या तिथि-
 र्नक्तमते सदा । प्रदोषोऽस्तमयादृष्टं चटिकाद्वयमिष्यते”
 इति वत्सवचनात् अह्ने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी
 पौर्णमासी तद्दिने कोजागरकृत्यम् उभयव्याप्तसुरो-

धात् । यदा तु पूर्वदिने निशीथव्याप्तिः परदिने प्रदोष-
 व्याप्तिस्तदा परेदुस्तत्कृत्यम् । प्रधानपूजाकालव्याप्त-
 सुरोधात् । यदा तु पूर्वदिने निशीथव्याप्तिः परदिने न
 प्रदोषव्याप्तिस्तदा सुतरां पूर्वैदुस्तत्कृत्यम् “अहःसु
 तिथयः पुण्याः कर्मासुष्टाऽतोऽदवा । नक्तादिब्रतयोगे तु
 रात्रियोगोविशेष्यते” इति वचनात्” ।

“नारिकेलोदकं पीत्वा अर्धजगरणं निशि । तस्मै वित्तं
 प्रयच्छामि कोजागर्त्तिं महीतले” इत्येकौसदी । तत्राश्व-
 क्रीडा कार्या । अश्वक्रीडाविशेषश्च चतुरङ्गशब्दे वक्ष्यते ।
 “या तु कोजागरे याते” ति० त० राजमार्त्तशब्दः ।

कोट पु० कृत-घञ् । कौटिल्ये । आधारे घञ् । दुर्गे (गङ्)
 मेदि० । ततः चतुरर्थ्याम् अश्वानां र कोटर कोटसंज्ञ-
 कदेशादौ ति० [विहतिः स्त्रियां ङीप् ।

कोटक पु० स्त्री कृत-लुङ् जातिभेदे ब्रह्मवै० जातिशब्दे
 कोटचक्र न० कोटस्य दुर्गस्य शुभाशुभप्राप्त्यर्थं अष्टविध
 चक्रभेदे चक्रशब्दे विहतिः । “कोटचक्रमष्टविधं चतुर-
 खादिभेदतः” इति नरपतिजयचर्या

कोटर पु० न० कोटं कौटिल्यं रात्रि रा-क । वस्तुस्त्वान्दिश्यन-
 दुरे । “चलत्पण्याधरामिव कोटरं तरुः” भावः ।
 “महाहङ्कारविटपरिन्द्रियाङ्गुरकोटरः” भा० आश्व०
 ४७ अ० र दुर्गसंज्ञकदेशादौ ति० व्युत्पत्तिः कोटशब्दे
 दृष्ट्या । कोटरं दुर्गसंज्ञकं यन्मन्त्रतथाभूतव्यापां वा
 वनम् कोटरा० पूर्वं पददीर्घः सत्वश्च । कोटरावणम्
 वनभेदे न० ।

कोटरादि पु० वनशब्दे परे पूर्वस्वरदीर्घनिमित्ते पा० ग०
 स्त्रोक्तो शब्दगणे स च गणः । “कोटर मिश्रक सिम्रक
 पुरन शारिक” ।

कोटरौ स्त्री कोटं कौटिल्यं रीत्याति री-वधे गतौ च क्रिप्
 १ नम्नायां स्त्रियां २ दुर्गायाश्च अमरटीका ।

कोटवी स्त्री कोटं कौटिल्यं दुर्गं वा याति वा-गतौ हिंसने
 क गीरा० ङीप् । १ दुर्गायाम् धरणिः । २ नम्नायां स्त्रियां
 अमरटीका ।

कोटि स्त्री कृत-ङञ् । १ धनुषोऽप्यभागे अमरः २ वस्तुनाल-
 व्यापभागे, ३ अस्त्राणां कोणे ४ उत्कर्षे ५ शतलक्षमित-
 संख्यायां, ६ तत्संख्येये च मेदि० । ७ पुष्पायाम्
 (पिङ्गुश्याक) अमरः ८ संशयस्थालवने, वादे निर्व-
 यार्थं कृते ९ पूर्वापक्षे, वा ङीप् कोटीत्यत्र । “धनु-
 ष्कोऽद्यादय कर्णेन वीरम्” भा० आ० १ क० । “तेन

अभिनिहितैकोटि तत्" (तान्मुत्तम्) रघुः । "आ-
वर्जितजडावीजिविचलिविचिकोटयः" कुमा० "सूक्ति-
सूक्तवत् किमदीर्घतकोटिमेवम्" चापः "विप्रतिपत्तिया-
काजम्बुकोटुवस्थितिः" संशयहेतुकौ नदाधरः । "रदा-
काकोर्बः स्नाततुस्त्रिंशो दिशोतरोबाहुः । लघुको चतु-
रको वा सा कीटिः कोर्त्तिता तज्जैः" । १० कीलावत्युक्ते
लिकोपादिनेलापयवरेखाभेदे की "तथायते तद्भुजकोटि
चातः" कीला० "लिभिः पदं तानि चत्वारि चक्रे क-
नात् स्याद्वुगुण्युल्लंघा च तेषाम् । अयुक्ते पदे यातम्
यत्नतु युक्ते भुजोबाहुफीनं लिभं कोटिरक्ता" सि० शि०
उक्ते राशिचक्रस्य ११२तीयांशे १२तलोक्ते ज्ञायानि-
रूपणार्थे कल्पप्रधानलोलावयवरेखाभेदे यथा "दिक्छल-
सम्पातगतस्य यङ्कोण्यायापपूर्णापरच्छलमध्यम् । दोर्दैः-
प्रभासगवियोगमूलं कोटिर्नरात् प्रागपरा ततः स्यात्"
सि० शि० "दिक्संपातस्यस्य यङ्कोर्भापं यत्न पतति
तस्य पूर्णापरच्छलस्य च यदनरं च दोरिच्छुच्यते दोन्धा-
यवोर्धगानरपदं पूर्णापरा कोटिरिति" प्रमि० १२चन्द्रस्य
श्चङ्कोक्षतिज्ञानार्थं तलैव दर्शिते लोलावयवभेदे च यथा
"योऽधो गतो दिनमतः स विधोर्दपयङ्कान्वितो मय
मता अक्षु सैव कोटिः" सि० शि०

"यो रवेरधः यङ्गु रक्षी विधोर्दधयङ्गुना युतः सैव को-
टिर्भव मता अलोपपत्तिः । इहाकेन्दोर्वाग्नोत्तरभावेन
यदनरं च भुजः । अर्धधरभावेन यदनरं च कोटिः ।
या चैव भवति । उदयेऽधो वा यदि शङ्कोक्षतिज्ञादा
रविमङ्गोरभावात्प्रविबुद्धेव कोटिः । यदा निशि रवेर-
धः यङ्गु सदा च यङ्गु, यन्धोबदयङ्गुना युतो यावत्ता-
वत् तयोर्ध्वलस्योर्ध्वोत्तरमनरं सैव कोटिर्वाचिता ।
यतो यङ्गा पुनरेवात्मनोऽवस्थानवशेन यथिनः शङ्कोक्ष-
जतमवकीकृतम् । अतः सावस्थानवसङ्गमादूर्ध्वरूपिण्या
कोक्षा भवितव्यम् । भुजकोटिकर्णगतं लघुकोटिरेपत
स्यादर्शवत् संक्षुब्धं यथा भवति तथा कल्प्यम्" प्रमि०
तलैवोक्ते १४उदयास्तच्छलकक्षितलोलावयवभेदे यथा
"कुलाद्विषयद्रुतं यक्षं यान्त्रा गतं हि द्युनिधं
कुकोटि" । अथच धीष्णा निशि सौम्यमपात् यदुक्ति-
युक्तं अतश्च निरुक्तम् । सौम्यापकापाद् यत्नं हि
काव्यं वास्यापकापाद् पुनरेव काव्यम् । तदनरैकं
चनदस्योदयधीयगीर्णं भुवि बाहुबाहुः । इगुणां कृतिं
चाप तकोस्य कोटिं पूर्वापरा धर्गवियोगमूलम्" सि० शि०

"क्षितिजस्याहोरात्रसंपातयोर्ध्वं क्षलमुदयास्तच्छलम् ।
पङ्कस्यावाह्यः यङ्गुः । तस्य तत्तदवकाशकलाद्विचयतो
भवति । यतः क्षितिजादुपरि दक्षिणतोऽहोरात्रस्य ग-
तम् । अथकूत्तरतो गतम् । अतो निम्नत्तरं अतश्च ।
अथ भुज उच्यते । उत्तरकोटोऽप्योत्तरा अतश्च वाह्य-
मतस्तोनोनाया बाहुर्भवति । बाहुर्नाम यङ्गु प्राच्यपर-
च्छलयोरनरम् । यदाऽप्या यङ्गु तकादूना तदा तयोनरं
दक्षिणं यङ्गु तत् बाहुः स्यात् । एवं चनदस्यप्रदेशादुपरि
दक्षिणकोटो त्वया यास्या यङ्गु तत् च बाह्यं तयोर्ध्वेने
ज्ञते बाहुः स्यात् । रविचमस्यच्छलयोरनरांशानां स्या
बाहुः । तल या इगुणा च कर्णः । तयोर्ध्वान्नरपदं
पूर्वापरा कोटिः" प्रमि०

"यतं यतश्चक्षुषां कोटिमाकुर्ध्वनीषिचः" रामा० ।
तल संख्यायाम् "योगिकोटिचक्षुषे कृतिं चास्याहुरा-
त्मनः" मनुः । "कोटिकोटिशुचिर्त्तं दिवि दक्षि" मेघ० ।
संख्यान्विते "कोटीचतकोदय चाहरेति" रघुः । ततो वारे
जत्वहम् । कोटिजत्वत् कोटिवारार्थे अर्थः । कारकार्यह-
कोक्षतः वीष्वादी यत् । कोटियत् वीष्वात्नितकारत्वमे
तदर्थं अर्थः कोटिगोददाति । [गोपकीटि जटाधरः ।

कोटिक ५० कोक्षा यङ्गुवा कायति यकायते कै-च । इन्द्र-
कोटिकासत्र ५० कोटिकसेवास्त्रमस्य । शिपिर्ध्वं सुरचपुले
अपभेदे "अक्षतु राशः सुरचस्य पुलः स कोटिकास्येति
विदुर्मनुष्याः" भा० व० २६४अ० । श्रौपदीं प्रति तदुक्तिः
कोटिजित् ५० कोटिं क्विचोडिं, यथे कोटिभितं द्रव्यं वा
जितवान् जि-भूते क्षिप् । रघुवंशादिकाव्यकारे काचिदासि
लिका० ।

कोटिख्या की क० वि० उक्ते पङ्कस्यतावाधवाङ्गे चा-
पावयवभेदे तदानवर्णं यथा

"गताङ्गुजङ्घा विचमे गत्यात् कोटिः पदे भवेत् । युक्ते
त गत्याङ्गुजङ्घा कोटिज्या त गताङ्गुवेत्" क० श० । "वि-
चमे पदे गताङ्गुपङ्कस्य पदादितो ब्रह्मं राशिलिभागात्मकं-
प्रान् प्राप्तं तस्यादित्यर्थः । भुजज्या स्यात् । गत्याङ्गुतोर्ध्वं
लिभं पङ्कात् पदालावयवभेदम् । तस्यात् कोटिः के-
टिज्या स्यात् । युक्ते चमे तकारात् पदे स्याङ्गुजङ्घा,
गतात् कोटिज्या स्यात् तकारो विशेषद्योतकः । एकका-
देवोक्तरीत्या ह्यं वा भवतित्यर्थः । अलोपपत्तिः विचमपदे
पङ्कोधोर्ध्वपरदेयान्नरातुकारेण अक्षच्छलद्यते ततो इ-
क्षानकादनरपङ्क्या भूजक्षया तदर्थं चापं । तदनरांया

इतमभगवत्ता मताः । अर्धोपररेखान्तरावन्ततिर्यये-
खापङ्कजोरनरकलमर्धज्वापदानः कोटिज्वा भुजोत्त-
मज्जोनज्वाधारेखाकूपकोटितुल्यत्वात् । तदर्थं चापं भु-
जोत्तमं लिखितं नम्यात् कोटिज्वा । समपदे यदोर्ध्व-
धररेखान्तरं तिर्यगर्धज्वा भुजज्वाति तदर्थं चापं यद्योर्ध्व-
तिर्यये खापङ्कजानरं तिर्यगर्धज्वाकोटितुल्यत्वात् कोटि-
ज्वापङ्कजं पदगतमित्युपपन्नं गतादिज्वादि रङ्गनाथः

कोटितीर्थं न० कोटिः तोर्याम्यत् । अथनिकेयमहाकावच-
क्षितिर्लो तीर्थभेदे । “महाकावचं ततो गच्छेत् नित्यतो
नितयाशनः । कोटितीर्थं पञ्चमं ह्ययमेधफलं लभेत्”
भा० व० ८२ अ० । २ पञ्चमदानगते तीर्थभेदे च । “ततः
पञ्चमदं गत्वा नित्यतो नितयाशनः । कोटितीर्थं पञ्च-
मं ह्ययमेधफलं लभेत्” भा० ८३ अ०

कोटिपात न० कोटिरयं पाते जलागवेऽस्य । केनिपातके
हेमच० तदपस्य जले पातनेन भौचावनासस्य तथा-
त्वम् । यद्वक्तव्यं पुंस्त्वोक्तिः प्राणादिकी “केनिपातः
कोटिपातपरितोऽपुः पुं” इति हेमचन्द्रे कोटि-
निर्देशात् ।

कोटिफल न० इत० । त्रिकोणादियेखावयवस्य कोटिः फले ।
वि० शि० तदायनप्रकारोद्दिश्यतोयथा । “खेनाकृते परिधिना
भुजकोटिकोत्रे भाग्ये १६० कृते च भुजकोटिकलाङ्गुले-
स्तः” सू० । “अतोपपत्तिः । वावत् केन्द्रमतिमण्डले ताव-
देव नीचोत्तमसं स्थात् । अतः प्रतिमण्डलदोः कोटिज्वा
अनुपातेन नीचोत्तमसं परिचास्ते यदि भाग्यद्वये १६० एते
दोः कोटिज्वा तदा परिधयश्च सन्ति । अथवा त्रि-
ज्वाव्यासार्धे एते दोः कोटिज्वा तदान्तरफलज्वाव्यासार्धे
सन्ति । कथं तुल्यमेव” प्रसि० ।

उक्तं सु ख० सि० रङ्गनाथार्था वया

“तद्गुणे भुजकोटिज्वा भगवत्तामविभाजिते । तद्गुणज्वाफल-
धनुर्मान्दं विप्रदिक् फलम्” सू० “भुजकोटिज्वा मन्द-
शीघ्रान्तरसम्बन्धेन केन्द्रभुजकोटिज्वा तद्गुणे स्त्रीवस्तु-
टपरिधिना युज्यते भगवत्तामैः मष्ट्रधिकयतमदेव भक्ते
भुजफलकोटिफले भवतः । मन्दकेन्द्रभुजज्वात्यफलस्य
धनुःफलदिक् मान्दं कथं भवति । अतोपपत्तिः ।
कक्षास्थोत्तमान्तरितदेकतया सप्तकास्थितस्तत्तत्तं यद्-
विश्वं स्थाभिधुक्तार्कपथेन कक्षास्थमध्यपङ्कजानात् पर-
मफलज्वात्तरितस्याने आकर्षणस्य मार्गपरित्यक्त-
भागं चाकरोति । तेन मध्यपङ्कजानीयव्यासप्रदेशादस्य क-

व्याख्यासार्धे नीचोत्तमसं भगवत्तामविभाजिते भूजफल-
ये खापङ्कजतद्गुणप्रदेशस्योद्वेखाभात् केन्द्रान्तरे च कक्षावि-
परीतभागं तद्गुणपरिधौ यद्गुणं भवति । तन्निमीकोत्त-
मसं अर्धरेखापङ्कजोत्तमनरकलमर्धज्वाकारं पर-
मफलज्वातुल्यं भुजफलम् । तन्निमीकोत्तमसं व्यापित-
तिर्यये खापङ्कजोरनरमध्वोपरमर्धज्वाकारं परमफल-
ज्वातुल्यं कोटिफलम् । एते तत्र कक्षास्थभुजज्वाको-
टिज्वापङ्कजकोटिफले इति । कक्षास्थभगवत्तामविभाजिते
भुजज्वाकोटिज्वापङ्कजे भुजकोटी तदा कक्षास्थभागप्रमा-
णातुल्यमायुक्तनीचोत्तमपरिधिभागैः केन्द्रानुपातेन फल-
इत्येतत्वाद्गुणफलकोटिफले” रङ्गनाथः

कोटिर पु० कोटिं राति रा-क । १८ अ०, २२ अ०, १८ अ० गो-
पकीटे च रेदि०

कोटि(टी)वर्षा स्त्री० कोटिभिरयं वर्षन्ति मधु इव-इव ।
(पिङ्गल) । यागभेदे । अमरः दीर्घमध्यस्तदर्थं यद्वच०
२ वाणाहुरपुरे न० यद्वच०

कोटि(टी)य पु० कोट्या ज्येष्ठेयं श्रुति शो-क । १ कोटभेद-
नेऽस्य (म६) (सगर) इति वा प्याते पदार्थे रत्नको० सुख-
मध्यः बाह्यकिञ्चये २ नागभेदे पु० “कोटिभोगमनः पूर्यः
यसः पालोहलोमकः” भा० आ० ७ अ० काष्ठकिञ्चयोत्तौ
कोटी स्त्री० कट-इन् ऊङ् । (पिङ्गल) । यागभेदे यद्वच०
२ कोटियद्वार्थं च “प्रतोदैवापि कोटीभिर्हृत्कारैः साधु-
वाङ्मतिः” भा० द्रो० ८८ अ०

कोटीर पु० कोटिभीरवति ईर-अच् । १ किरिटी, हेमच० २ ज-
टादं त्रिकां “कोटीरवन्तमधुगुणयोगपट्टेति” नैष०

कोट्ट पु० कुट्ट-अच् नि० पुण्यः । इने (गङ्ग) अमरः २ पुरभेदे
(कोटकाङ्गुला) २ राजधानीभेदे च न० हेमच०

कोट्टवी स्त्री० कोट्टं वाति वा-क वीरा० ऊङ् । १ मन्वाया

• उक्तकेय्यां स्त्रियाम् २ दुर्गायाश्च जटा० २ वाणाहुरमातरि
च तत्र दुर्गायाम् हरिच० १८ अ०

“कुमाररक्षणाधाय विष्णोस्तुतुं तदा । दिव्यासाधैव-
वचनात् प्रातिष्ठद्व कोट्टमी । कक्षा नाम महाभागा
भागो देव्यास्तथाप्यः । चित्ता कमकशक्तिस्तु वा च
कक्षा स्थितान्तरे । अथान्तरा कुमारस्य देवी इहा म-
हाभुजाः । परावृत्तस्य तो वाक्यस्य च मधुसूदनः ।
भगवानुपायं यद्यप्यवगच्छन् त्वं विदुः तामिति च कोट-
ज्जोत् । किमेवं कुट्टमे विदुः निश्चितस्य वचस्यति । वैश-
व्यायन उवाच । अथैव वचनं तस्य कोट्टमी तु तदा दि-

कोन्वशिर पु० ब्राह्मणधामेन मुद्रितमाप्ते चतुर्विधमेवे वा०
वर्त० १५ व०

“सन्नि चाधीविषयताः सन्नि मन्दास्तथाऽपरे । विवि-
धानीह इतानि प्राज्ञानां बुधिरि ।। मेकला
इविडा साटाः पीयूषाः कोमगिरास्तथा । शीतलीका
दरदा दाव्याशोकाः शयरवर्चराः । किराता यय-
माश्चैव तास्ताः सन्निगजातयः । हयसत्त्वमनुप्राप्ता
प्राज्ञानानामनर्थक्यात्” ।

कोप पु० कृप-भावे षञ् । १क्रोधे कामानामिमे चित्तवृत्ति-
भेदे अमरः । “क्रुधद् द्वेयैतद्व्याघातं यं प्रति कोपः”
भा० वधाद्यन्तुक्तचित्तवृत्तिभेदः कोपः । अमर्षयन्ते
विदतिः । “पादेन प्रहरन् कोपात्” अनुः । “मानः
कोपः सत्तु द्वेधा प्रणयेष्वसिद्धयः । द्वयोः प्रणयम नः
स्यात् प्रमोदे तुमहृत्पि । प्रेम्णः कुटिलगामित्यात्
कोपो यः कारयं विना” भा० ६० उक्ते षडङ्काररसाङ्गे
प्रणयकोपे च
“अपकारयि चेत् कोपः कोपे कोपः कथं नहि ।
अकर्मानकामनोक्षाणां प्रवृत्ता परिपन्थिन” गीतिका० ।
“रिपौ बन्धौ स्वदेहे च समैकाल्यं प्रपश्यतः । विवेकिनः
कुतः कोपः स्वदेहावयवेष्विवेत” श्रुतवैयस्यकारिदोषाणां
विकारभेदे सुश्रु० “तत्र एते स्वभावत एव दोषाणां सञ्च-
यप्रकोपप्रशमप्रतीकारहेतवः” शारीराणां विकाराणा-
मेव वर्णवर्णार्थः । अने कोपे यमे चैव हेतुवृत्तिवि-
कृत्यने” सुश्रु० “स्वदेशे निचिता दोषा अन्धान्
कोपमानताः” सुश्रु०

कोपक्रम न० उपक्रमस्यैव कर्माणि षञ् इत० उपक्रमान्त-
त्वात् जीवता । कस्य मङ्गल्य उपक्रमे-उपक्रम्यभावे
। मङ्गला आदौ ज्ञात्वा उपक्रम्यभाषायां जगतः सुटौ
अमरः । कोपक्रमस्य न० । इत० । २कोपस्य क्रमे पु०
कोपन लि० कृप-ताप्ठोत्ये बुष् । कोपशीले अटाध० “चण्ड-
स्वखलकोपनः” अमरः । “आसीद्विभावसुगमं न भर्षिः
कोपनो भ्रमम्” भा० सा० २६४० । “तपस्वी कोपनो भ्र-
मम्” भा० व० ११००० “पादानतः कोपनयाऽवघूतः” कुमा०
२५२४० भेदे पु० “यतः शयनः शयनस्यैव कृपनः कोपनः क्रमः”
हरि० ४२४० कृप-णिच्-भावे लुट् । ३कोपनिष्पादने
४दोषविकारकारकस्यापारभेदे न० “स्वदोषकोपनाश्रोगं
जमते मरणान्तिकम्” भा० आन० १७४० । “यथोक्तैः
कोपमैर्दोषाः कुपिताः कोपमागताः” सुश्रु० कृप-णिच्
कर्त्तरि लुट् । ५कोपसाधके लि० “कोपनं कृपातानाः
इहान्नां चाविकं दधि” सुश्रुतः

कोपनक पु० कोपनः कोपशील इव कायति कै-क । १को-
रनामकमन्त्रवृत्त्ये राजनि० स्तार्थे क । २कोपये लि०
कोपनीय लि० कृप-कर्माणि अनीयर् । द्वे षविषये “ते च
शब्दादय उपस्थिताः परस्परैवाभिव्यक्त्यानास्तदुपायाचा-
रिणादयः स्वरूपेणैव कोपनीया भवन्तीति” शा० त० कौ०
कोपयिष्णु लि० कृप-णिच् भा० इष्णुच् । परस्य कोप-
कारके “वैराग्यैव तदा न्यस्तं” जलियान् कोपयिष्णुभिः
भा० आ० १७६४०

कोपस्तता स्त्री कोपहेतुवृत्ता । कर्ष्यस्त्रोतवृत्तायां राजनि०
कोपिन् पुंस्त्री० अयग्रं कुपति षनि । १जलपारावते
२अवग्रकोपयासिनि लि० राजनि० स्त्रियां ङीप् । को-
पयति णिजलान्तात् षनि । ३कोपसम्पादके लि० “सिद्धा-
र्थकः शोणितपित्तकोपी” सुश्रुतः स्त्रियां ङीप् ।

कीमल न० कु-कलच् सट् च नि० गुणः । १जले । २न्दौ,
अकठने, च लि० मेदि० ३क्षीरिकायां स्त्री० टाप्
शब्दच० । ४मनोहरे लि० शब्दच० । “निशा च शय्या
च शशाङ्ककीमला” नैष० । शयस्याङ्कवङ्कटुका शय्या ।
शशाङ्केन मनोहरा निशा च इत्यर्थः । “अनन्तुतः
कीमलरत्नराशौ” भावः ।

कीमलक लि० स्तार्थे क । १कीमलशब्दार्थे । संज्ञायां क ।
२शृणोते शब्दच० ।

कीमलवल्लो स्त्री कीमलं वल्लकं यस्याः । लवलील-
तायां (नोयाङ्) शब्दचिन्ता० ।

कीमलासन न० आसनशब्ददर्शितमृगादिचर्मा निर्वर्तिते
आसनभेदे “इदानीं शृणु देव । रक्षस्यं कीमलासनम् ।
योगशिविमाचाराय सिद्धौ चर्मासनं तत्” ब्रह्मया० ।
कीमासिका स्त्री रैभुमेय अतसीडित इव आस्ते आस-
ण्युक् टाप् अतदन्त्यम् । जाडिकायाम् (फोरेर आलि)
हारावली ।

कीम्य लि० कन-कर्माणि यत् पुणे० । काव्ये । “अहं नः
सन्तु कोव्या” क० १११७१२ “कोव्या काव्यानि” भा०
कीयष्टि पु० कं अलं वटिरिवास् पुणे० अत कोव्यम् । अल-
कुम्भे पविषि । “प्रतदन्तु आसपादांश्च कोवटिन-
चमिन्निरान्” । अनुः संज्ञायां कन् कोवटिक (टिटर)
टिटिभयसिषि “कपोतपारम्यतमङ्कुराकपरभृतेस्त्रादि
प्रतदपक्षिण्ये कोवटिकसङ्गा “कपावा मधुराङ्गनाः
कलाहाराः मत्तकराः । पित्तक्षेपकराः शीता बहू-
लास्त्वर्चवः” सुश्रुते तर्कावयुषा उक्ताः ।

कोर ५० कव-संख्याने कव-संख्या रः । संख्यामवति कोरता
नारे सुशुतीते देहसवन्विभेदे वया

“त एते बन्धवोऽपिधाः । सोरोदूखसवास्त्रप्रतरत्ससि-
वनीवावसत्तपुण्ड्रमवसत्तपुण्ड्रमः । तेषामकृत्रिमवि-
बन्धपुष्पमातुङ्गमोदु-ओराः बन्धयः” । “नार्थाभिरैवा-
ज्जतयः व्याख्याताः” । कुल-बन्ध । २२७वाक्ये पु०

कोरक पुं० कुल-संख्याने शुक्ल वस्त्र रः । कक्षिकायाम् ।

“कलिका कोरकः पुमानित्यपरोक्तिः प्रायिकाभिप्राया “को-
रकं कुक्ष्येऽपि स्यात् कलोलकनृपाद्ययोः” विश्वोक्तेः
तेन “सुषुप्पहरन् विचकार कोरकाणि” भावे क्लोप
प्रयोगः “कोरकोऽस्मी कुक्ष्ये स्यात्” चेदि० । शक्यो
श्चक्याश्च विश्वः । ४ कोरगानपज्जद्वयं जटाध० । ततः
तारका० संजातेऽप्ये इतश्च । कोरकित जातमुकुले लि०

कोरङ्गो स्तो० कुर-अङ्गप् गोरा० डीव् । । स्तुत्ये बायाम्
(कोटयहाङ्ग) जमरः शिष्यस्यां राजनि०

कीरदूष पुं कौरं वं स्वामं दूषयति दूषयेत्यन्तात् अथ उप०
 व० । (कौंदो) स्वामे व्रीहिभेदे अमरः । “निगार्वाटक
 यवगोधूमकीरदूषेतादि” सुशु० “श्यामाककीरदूषाच्च त-
 क्रं पित्याकचक्षुभिः” सुशु० । एषु न् । कीरदूषकोऽप्य-
 त्थे । “दृष्टो भविता कोको दुर्गान्ते पशुपत्यते । व-
 स्त्राणां प्रवरा प्राणी धान्यानां कीरदूषकः” भा० ५०।६०.क०

कील पु० कुन—संख्याने चप् । १ मूकते २ मूवे (मेका) कवरः
३ कोफे ४ यनियचे ५ चित्तके (चिता) ६ चक्रपाथी ७ चा-
लिकाने मेदि। पदेयभेदे पु० व० व० च० द० ८। चक्षभेदे पु०
चर० “मेढान् धीवरकन्याजाते । १० जातिभेदे ब्राह्मणैः पु० ।

११॥ नृपभेदे “कथत्मानादथास्त्रीकृतत्वारणस्य चात्मजाः ।
पाण्डुश्च केरवश्चैव कोलकोलश्च पार्थिवः । तेषां जन-
पदाः स्त्रीताः पाण्डुः कोलाः ककेरलाः” हरिवं० ११ख० ।

१२मरिचे न० राजनि० १३चव्हे (चर) वैद्य० । १४तोखक
परिभाषे वैद्यकम् । १५वर्जन्वुहचे स्त्री० गौरा० छीन् ।

तस्याः फलम् अथ तस्य सुम् ।। ६५ दरीफले नः । अर्कज्यू-
न्हे विवर्तिः । “दरीडडयाकारोदयः सुख्यफलोभयेत् ।

“इति तत्रोक्तिर्नानाभिप्रेत्याह बोधोऽपि बोध्यते” इति सूत्रम् ।
 “इति तत्रोक्तिर्नानाभिप्रेत्याह बोधोऽपि बोध्यते” इति सूत्रम् ।

कोविः 'कर्कशः' एतद्वचः "आद्यकोवद्विहितप्रका-
शमैः" । "यः कोवतां वद्वताह विभ्रत्"वाचः । कोव-

कच-सुहृते अश्वत्थर्णे उक्तः । तत्र वाक्यं १११४० इत्यम् ।
का ३० कच-सुहृत् । १ अहोठहमे, राजानि २४३-

पारङ्ग्ये जटाधरः (कांक्रडा) च शगन्धद्रव्यभेदे, ४ नरिणे,
५ कालोत्ते च न० अक्षरः ।

कोलकत्त दुः कोलकत्त कन्दोऽस्य । महाकाव्येभ्यो राज-
निः “कोलकत्तः कद्रुण्य तन्मिथोवविनायनः । वलि-
कद्भिः प्रथमः विषदोऽपानिनायकः” राजनिः

कोलकर्कटिका स्त्री० कोलरूप कर्कटिका । मधुबज्जूर-
कायां राजनि०

कोलघोण्टा स्त्री । बदरीभेदे उभूतिः । [इष्टे कजरः ।

कोलदख न० कोलं बदरीफल्मिव दखमख । नखीनामगख-
कोलगिरि पु० दक्षिणदिक्खे पर्वतभेदे “कतूख” कोलगि-

रिश्चैव सुरभीपट्टनं तथा" भा० ख० १०. अ० सरदेवदक्षि-
णदिग्विजये । कोलाचलादयोऽप्यत्र । कोलाचलमङ्ग-

नाथेति तस्य विशेषणं तत्पर्वतस्थितत्वात् [इत्येव हारा-
कोलनासिका स्त्री० कोलस्य भ्रूकरस्य नासिकेव । रङ्गिणी-

कोलपुच्छ ५० कोवस्य भूकरसेव पुच्छोऽस्य । कक्षप-
विधि हारा० । [राजनि०

कोलमुल न० कोल' बहरीफलमिब मूलमल । पिप्पलीमूले
कोलम्बक पु० कुल-अम्बक कोष्ठबन्धः संज्ञायां कम् । न-

नमोभिन्ने अक्षतप्रभृतिमुदाये वीणायाः अथर्ववे भरतः
कोलवल्ली स्त्री० कोलोवराह इय वल्ली तन्नोभवत्यराहवप्यात् ।

गजपिप्पल्याम् राजनि० । शूकरपादिकायां राजनि०
कीलशिम्बि स्त्री कोषपादाकारा यिम्बिरस्याः । (आजक-

शीति) ख्यातायां नूतनपादिकायां सतायाम् । वा छीप् ।
“कोलशिखी समीरणी गुरुणा कफशतव्रत । यत्रा-

ग्निसादक्षत्या वचिहत् नद्विष्टं गुहः" इति भाष्य०
कीला की कल-कला० या टाय । पिप्पल्यासः ३ चक्षुः (चक्षुः)

मेदि०३कोजिष्ठमे गन्धरत्ना० । ४कोष्ठापुरे च
कोष्ठाप्य प० ४० व० । देगभेदे गन्धरत्ना०

कोलापुर न० दक्षिणदेगमण्डि कक्षीदेव्याः स्थाने पुरभेदे
कोलाविभूमित्त्वि० कोला पुरभेदे विभूमित्त्वि० यत्नं शीलसम्पत्ति

विशब्देन धातोरन्यार्धपरत्वम् । पर्वतवाग्निनि श्वेच्छभेदे,
“तस्य परावयवत्वस्य श्वेच्छाः पर्वतवाग्निः । कोलावि-

अध्वंसिनः प्राप्ताः” इति देवीभागवतम् । “शोकाविध्वंसि-

च कोलाहलेनैव राज्यविध्वंसं ये कुर्वन्ति । शत्रुषु च ।

नामिन्यव्यक्ते गच्छेत् समरः “शोधं” भेरीनिनादेन स्फुट-
 त्वेन गच्छेत्” —

सोसाइटी नं. व. राना.

कीलि स्त्री कुच-रन् । वदन्तं पश्ये वा स्त्रीम् अमरः ।
कीलिसर्पः पु० वनरेण स्त्री-स्पर्शा प्रापिते क्षत्रियभेदे । उदा०

केरलशब्दे हरिवं वाक्यसूक्तम् “कीलिसर्पाभारिहृषका-
कास्ताः क्षत्रियजातवः । इमसत्वं परिगता ब्राह्मणाना-
नर्दयानात्” भा० आहु० ६६ अ० [राजा अण् कौलूत तसृपे
को(के)लूत पु० कुलूतशब्दार्थे इ० सं० पाठान्तरम् । तस्य
कोल्या स्त्री कोलमर्हति यत् । पिप्पल्यां रत्नमा०

कील्ल पु० भारतवर्षस्ये पर्यंतभेदे “भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे हरि-
क्षेत्राः सन्ति बहवः” इत्युच्यते “अपभः कूटकः कोल्लः
सद्यगिरिः” इत्यादि भाग० ५।१६।१० उक्तम् । स च
गिरिः इ० सं० कूटार्थभागे “अथ दक्षिणेन कूटम्” इत्युच्यते
“कस्योटकमकूटविचित्रकूटनासिककोल्लगिरिचोलाः” इति
दक्षिणस्थानुक्तः । कोल्लगिर्यादयोप्यत्र । तत्र भवः तस्य
राजा वा वा० इत् । कौल्लगिरेय तत्रभवे तसृपे च ।
“अर्चितः प्रययौ भूयो दक्षिणं सन्निवर्त्यम् । तत्रापि
द्राविडैराश्वरैरौडैर्भारिहृषकैरपि । तथा कौल्लगिरेयैश्च यु-
द्धमासीत् विरीटिनः” आ० आश्व० ८२ अ० ।

कोविद् पु० कृष्णं गच्छे-विच् कीर्त्तयन् वेत्ति विद-क ।
१ पण्डिते २ विदुषि अमरः “समीक्ष्यकारिणं प्राप्तं धर्मं
कामार्थकोविदम्” मनुः । “आत्मनेव गुणदोषकोविदः” ।
“श्रीतमार्गसुखगानकोविदेति च” माघः ।

कोविदार पु० कुं भूमिं विदध्याति-वि+ङृ-अण् पु० ।
१ रक्तकाञ्चनारे (रक्तकाञ्चन) । अमरः । “कोविदार
कलिकाऽतिकोमला तमसिद्धितलतैलपाचिता । हिकु-
वासकसुवासपाचिता वेशवारलुब्धिताऽतिलोभदा” पाक-
शास्त्रम् । काञ्चनारशब्दे गुणाशुक्तम् । “कथं कोवि-
दारश्च तालकन्दकापा विभम्” । आर्द्धदेयकथने वायुपु० ।
“अतकाञ्चनसदृशः कोविदारः” इति आर्द्धविवेकः । २ पा-
रिजाते च । हरिवं० १२६ अ० तद्युत्पत्तिर्दर्शिता यथा
“कोऽप्ययं दाक्षरिणाञ्जलजाननीयतोजनाः । कोवि-
दार इति ख्यातस्तत्त्वतः स महान्तरः । मन्दारः कोवि-
दारश्च पारिजानश्च नामभिः । स द्वयो ज्ञायते दिव्यो
यस्यैतत् कुसुमोत्तमम्” पारिजातहरणे । “पारि-
जातान् कोविदारान् देवदारुनां जथा” भा० व० १५५ अ० ।
अत्र पारिजाताञ्जलत्वेन निर्देशात् रक्तकाञ्चनपरता
स्त्वर्थे क । रक्तकाञ्चनशब्दे “अमन्दैः पिप्पुमदैश्च मन्दारैः
कोविदारकैः” काशी० ।

कीश(र्ष) पुं० अङ्गवादि कुश(र्ष)-आधरादी षञ् ।

कर्त्तरि षञ् वा । १ अङ्गे शब्दर० । कृताकृतयोः
२ हेमद्वययोः अमरः । ३ कुटुम्बे कुतुम्बे ४ अङ्गपिधाने ।
(आप) ५ समूहे ६ दिव्यभेदे अमरः । ७ अङ्गस्थानधस्तु
आभिधानशब्दे ७ अङ्गस्थानधस्तुपदस्य भेदि० दधना-
द्यागारे ८ पानपात्रे चोक्ते ९ शिष्यायां हेमच० ।
पनसादिमध्यस्थे (कोवा) ख्याते ११ पदार्थे धर० ।
शब्दान्तरपूर्वस्तु गोखकाकारे १२ पदार्थे यथा “नेल-
कोषः” क्षीरस्वामी । तत्र अङ्गपिधाने “वेवाङ्गकोषे
निहितो हेमचित्तस्वरूपं हान्” । “पृथुसचित्तकोषश्च”
तस्य हेममये कोषे सुतते पावकप्रभे” भा० वि० ४२ अ० ।
वस्तुशः प्रयोगः । धनगारे “निःशेषविनाशितकोषजातम्”
सुतुम्बे “भामक्षिणोद् यत् विभिन्नकोशैः” “भिन्नाङ्गैरिक्त-
तटा इव दन्तकोशाः” रघुः १२ त्वगाद्यावरणे कोषवदाव-
रकत्वात् “शरीरकोषाद्यस्तस्याः शार्वाङ्गानिःसृताः स्युः ।
कौशिकीति समाख्याता ततोऽलोकेषु गीयते” देवीमा० ।
१४ पिधानमात्रे “सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम्” रघुः ।
“कोषमङ्गु डाकुलपर्वसु विदध्यात्” सुश्रु० “योवा अयं
ह्रीपः कुपलयकमलकोषाभ्यन्तरकोशः” भाग० ५।१६।६ ।
कीश(र्ष)पानदिव्यञ्च वीरसि० दर्शितोयथा “अथ
कीश(र्ष)विधिः । तत्र “अतः पं० प्रवक्ष्यामि कीश(र्ष)स्य
विधिसुत्तमम् । शास्त्रविद्विषया प्रोक्तं सर्वकाला-
विरोधिनम् । उवाचो सोपवासस्य स्नातस्वाङ्गपटल
च । सद्यङ्गस्याऽव्यसनिनः कीशपानं विधीयते । इच्छतः
अङ्गधानस्य देवब्राह्मणसङ्घाविति” । सद्यङ्गस्य अङ्गत्वेन
दिव्यकरणेऽनित्यङ्गायुक्तस्य कीशपानम् । उपदेवता-
स्नानोदकवानं देवतास्नानोदकस्य प्रवृत्तित्वं पाश्चात्त्याङ्ग
विष्णुः “उपान् देवान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकात्प्रवृ-
त्तित्वं पिबेदित्थं वा न जनयति व्याहरन् देवताभिमुखः”
इति । आश्ववक्त्रे प्रापि “देवाहपानं समभ्यर्च्य तत्स्ना-
नोदकमाहरेत् । संश्राम्य पायवेत्तस्नाञ्जलात् प्रवृत्तित्वं
निति” । उपान्देवान् गौर्दिवादीन् । तेषामन्यतमं देवं
प्राङ्निवाकः सोपवासो गन्धपुष्पादिभिः समूञ्ज स्नापदि-
त्वा तत्स्नानोदकं दिव्यदेवस्येदित्थं । गीत्वा च तत्र
निधाय धर्मशास्त्रादि शोधयितुं पलातोपचानं सर्व-
दिव्यसाधारणविधिं निधाय देवतायतनसमीपे अण्डवत्
विधाय तत्र शोधं प्राङ्मुखं स्थापयित्वा तत्रस्थे नैतद्दि-
व्यकरणेऽनित्यं संश्राम्य अङ्गविधानोक्तेन “तोय । त्वं प्राचिनं
प्राचः” इत्यादिना जन्मे आभिषेकप्रपञ्चपूर्वविहितोदकाद् अ-

सृष्टित्वं पाययेत् । शोध्यस्र जलविधानोक्तेन “सत्त्वाभ्यन्त-
विमानस्य” इत्यादिना मन्त्रेणाभिमन्त्र्य पिबेत् । तथा च
नारदः “तमाहुयाभिघ्नस्तनु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् । आ-
दित्वाभिघ्नं कृत्वा पाययेत् प्रसृष्टित्वमिति” । पिताम-
होऽपि “प्राक्सुखं कार्त्तिकं कृत्वा पाययेत् प्रसृष्टित्वम् ।
पूर्वोक्तेन विधानेन स्नानमात्रोचितं शुचिमिति” । का-
रिणं दिव्यकारिणं शोध्यमिति यावत् । पूर्वोक्तेन सक-
लदिव्यसाधारणतया प्रागुक्तेनेत्यर्थः । नारदोऽपि “अर्च-
यित्वा तु तं देवं प्रक्षाल्य सन्धिषेन तु । एनस्र आवयि-
त्वा तु पाययेत् प्रसृष्टित्वमिति” । एनः पापम् । तच्च तत्-
प्रसादाभिधानश्रुत्वेन तेनैव दर्शितम् । “स्त्रेच्छया यः पिबेत्को-
शस्र कश्चिद्भूति नरः । न संशयश्चरो लोभात् क्षणी भ-
वति दुर्धरः । जानानः कामकारेण कोशस्थोत्वा विसंश-
येत् । दरिद्रो व्याधितो मूखः सप्रजन्मनि जायते” इति ।
सशिरस्त्रोऽभियोगे अभियोक्तुः आव्यमनिष्टमप्याह सप-
न “बलात्कोशे हि यो दत्त्वा हितमिच्छेत् चात्मन् ।
स विनाशो भवेत्तस्य तच्च कार्यं न विज्ञातीति” । एवं यस्य
कस्यचिदुपदेवस्य स्नानोदकमाहुय कोशानुष्ठाने प्राप्ते नि-
यमार्चमाह पितामहः “भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्त-
स्य तज्जलम् । समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाय-
येत् । दुर्गायाः पाययेच्चौरान् ये च शस्त्रोपजीविनः ।
भक्षारस्य तु यत्तयं ब्राह्मणं तच्च पाययेदिति” । उपदे-
वनाशुधानि स्नापयित्वा तदुदकं स्वस्त्रेऽपराधे पाययेत् ।
तथा च कात्यायनः “स्त्रेऽपराधे देवानां पाययि-
त्वाऽऽशुभोदकम् । पाथोविकारे चाशुभो नियमः शुचिर-
न्ययेति । पाथः पाययितव्यः । नियमो दण्डः । आ-
शुभपदार्थं तात्मादिनिर्मितादिस्नानपञ्चकस्याप्युपलक्षणम्
आ एन इहकृतिः “यज्ञस्तः सोऽभियुक्तः स्नात्तदेवाशुभ-
मलम् । प्रक्षाल्य पाययेत्तस्माज्जलात् प्रसृष्टित्वमिति”
आल विशेषमाह पितामहः “दुर्गायाः पाययेच्छूलमा-
दित्यस्य तु मण्डलम् । अथ्ये प्रापपि देवानां स्नापयेदा-
शुधानि स्थिति” । जतकोशपानस्य किं तत्काशमेव शुद्धि-
नोत्ताह कात्यायनः “अथ दैवविशंवादस्त्रिषप्ताहानु-
दापयेत् । अनियुक्तं प्रयत्नेन तमयं दक्षमेवचेति” । दैव-
विशंवादः दैविकव्याधुद्भवः । दैविकव्याध्यादीनपि स
एव दर्शयति “ज्वरातिवारविस्फोटाः मूत्रास्त्रिपरिपी-
कनम् । नेत्ररग्नाश्वरोगश्च तथोक्ताः प्रजायते । सि-
रोरुभजभङ्गश्च दैविका व्याधयोऽन्यमिति” । शुद्धिमाहा-

वधिं विष्णुरप्याह “यस्य पश्येद्द्विषप्ताहान् त्रिषप्ताहा-
दथापि वा । रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजदण्डमथापि वा ।
तमशुद्धं विजानीयात् तथा शुद्धं विवर्धयेत् । दिव्ये च
शुद्धं पुष्टं सत्कुशोद्धारिणो रूपः” इति । पितामहोऽ-
पि “तिरात्मात्स्रपरात्माहा द्विषप्ताहादथापि वा । वैकृतं
यस्य दृश्येत पापकृत्य तु मानवः । तस्यैकस्य न सर्वस्य
जनस्य यदि तज्जवेत् । रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं सैव तस्य
विभावनेति” । तद्गोमूत्रैकतं जतकोशपानस्यैकस्य यदि भ-
वेत् तदैव स पापकृदिति न, किन्तु तदोवसर्वस्य जनस्य-
मध्येऽपि यदि कस्यचिद्भवेत् तदापीत्यर्थः । अतएव इ-
हकृतिः “सप्ताहाहा द्विषप्ताहादथापि न प्रजायते ।
पुलदारधनानाञ्च स शुद्धः स्नात्त संशयः” इति । याज्ञव-
ल्क्योऽपि “अर्वात्तत्तद्देशादत्रो यस्य गो राजदैविकम् ।
व्यसनज्जायते चोरं स शुद्धः स्नात्त संशयः” इति । एतेषाञ्च
तिरात्मादीनां प्रसादाभ्युपगम्य अभियोगात्सत्त्वमहत्त्वाभ्यां व्य-
वस्था ज्ञातव्या । अथवेच्छन्नु रोगाद्युद्भवेऽपि न परा-
जयः तथा च नारदः “जह्नुं यस्य द्विषप्ताहाहैकतस्तु
महद्भवेत् । नाभियोज्यस्तु त्रिदुषा जतकाशज्यतिरुमादि-
ति” । आल द्विषप्ताह इत्यवधिकालमात्रोपलक्षणम् जत-
काशज्यतिरुमादितोरभिधानात् । तेनैकविंशतिरात्रस्याव-
धिकालत्वात्प्रयत्ने चतुर्दशरात्रादूर्ध्वमपि वैकृतोत्पत्तौ प-
राजयः एवं तिरालस्रपरात्मात् प्रागपि वैकृतोत्पत्तौ
पराजय इति सिद्धम् ।

१५. कोशवदारक्षेण वेदान् प्रविष्टेषु अक्षमयादिषु पञ्चसु पदार्थे-
षु अक्षमय प्राणमयः मनोमयः विज्ञानमयः स्नानन्दमयः
इत्येते पञ्च पदार्था अनात्मकाः तेषामात्मतोर्विवेकायं वेदा-
निभिः कल्पिताः । तत्र पञ्चकोषोपपत्तिः विवेकचूडामयी
“देहोऽयमक्षमयनोऽक्षमयस्तु कोपपञ्चेन जीवति वि-
नश्यति तद्विज्ञानः । तत्त्ववर्त्तमानं विरासिपुरीपराशि
नाभं स्वयं भवितुमर्हति नित्यशुद्धः । पूर्वं जनेरापि
मृतेरधुनायमस्ति जातकणः क्षणशुणोऽनित्यतत्समायः ।
नैकोजकुल चटयत्परिदृश्यमानः स्वात्मा कथं भवति भाव-
विकारवेत्ता । प्राणिपादादिमानु देहो नात्मा व्यङ्ग्योऽपि
जीवनात् । तत्तच्छक्तेरनाशाञ्च न नियम्योनिवामकः ।
देहवत्त्वमैतत्कर्म तदवस्थादिदाक्षिणः । स्वतएव स्वतः
सिद्धं तद्वैकल्यपलमात्मनः । दृष्टराशिर्नाशविप्रो मन्त्र-
पूयोऽतिकरुणः । जगं भवेदयं वेत्ता स्वयमेतद्वैकल्यः ।
त्वह्मांसवेदोऽस्त्रिपुरीपराशापहन्ति मूढजनः करोति ।

विषयस्य चेति विचारशीलो निजस्वरूपं परमार्थ-
भूतम् । देहोऽहमित्येव जडस्य बुद्धिदेहे च जीवा-
ऽविदुषश्चर्चनीः । विवेकविज्ञानवतो महात्मनो ब्रह्माह-
मित्येव मतिः सदात्मनि । आत्मात्मबुद्धिं त्यज मूढबुद्धे !
स्वह्मात्मभेदोऽस्ति पुरीषराशौ । सर्वज्ञात्मनि ब्रह्माणि नि-
र्विकल्पे कुरुष्व शान्तिं परमां भवस्य । देहेन्द्रियादा-
वसति भ्रमोदितानि विज्ञानहन्तां न जहाति यावत् । ता-
वत् तस्यासि विसृज्यवासांश्चक्रेव वेदान्तनयानन्दर्यः ।
ज्ञायागरीरे प्रतिविम्बमात्रे यत् स्वरूपेहे हृदि कल्पिता-
ङ्गे । यथात्मबुद्धिस्तव नास्ति काचित् जीवच्छरीरे च त-
स्यैव नास्तु । देहात्मशीरेव नृत्वात्मसद्विद्यां जगतादिदुःख-
प्रभवस्य वीजम् । अतस्तत्त्वं जहि तां प्रयत्नात् त्वत्ते-
ह्य चित्ते न पुनर्भवया । कश्चेन्द्रियैः पञ्चभिरन्वितोऽयं
प्राचो भवेत् प्राच्यमयस्य कोपः । येनात्मवान्जनयोऽस्य
पूर्वात् प्रवर्त्ततेऽसौ स्वस्वक्रियासु । नैवात्मापि प्राच्य-
जयो वायुविकारो गन्ता गन्ता वायुवदन्तर्हृद्रेणः ।
जकात् किञ्चित् कापि न वेत्तीदमनितं स्वं वाच्यं वा
किञ्चन नित्यं परतन्त्रः । ज्ञानेन्द्रियाणि च मनश्च
जनोमयः स्यात् कोमलमाकृतिरिति वस्तुविकल्पहेतुः ।
संज्ञादिभेदकलनाकथितो बलीयास्तत्पूर्वकोपमभिपूज्यं
विजृम्भते यः । पञ्चेन्द्रियैः पञ्चभिरिव होतृभिः प्रचीय-
मानो विषयाब्जधारया । जाज्वल्यमानो बह्मवासनेऽन्यैर्मे-
कोमयाम्निर्देहति प्रपङ्क्तम् । न ह्यस्त्वविद्या मनसोऽतिरिक्ता
मनोह्यविद्या भवत्यत्र हेतुः । तस्मिन् विनष्टे सकलं
विनष्टं विजृम्भितेऽस्मिन् सकलं विजृम्भते । स्वप्नेऽर्धशू-
न्ये ह्यजति स्वप्नज्ञाया भोज्ञादि विषयं मनएव स्वप्नम् ।
मन्यैव आप्तव्यमपि नो विशेषस्तत्स्वप्नेत्यन्मनसो विजृम्भ-
णम् । सुषुप्तिकाये मनसि प्रकीर्ते नैवास्ति किञ्चित्
सकलप्रसिद्धेः । अतो मनःकल्पितएव पुंसः संसार-
यतस्य न वस्तुतोऽस्ति । वायुना चीयते मेघः पुनश्चे-
त्यैव जीवते । मनसा कल्पते बन्धोमोक्षलो नैव कल्पते ।
देहादिस्वप्नविषये परिकल्प्य रागं बध्नाति तेन पुरुषं
मयुवदुष्टेन । वैरस्यमय विषयत् सुविधाय पक्षादेनं विमो-
चयति तन्मय एव बन्धात् । तस्मात्मान. कारणमस्य
जगोर्बन्धस्य मोक्षस्य च वा विधाने । बन्धस्य हेतुर्भक्तिं
रजोयुक्तेर्भोक्षस्य युद्धं विरजस्तमस्कम् । विवेकवैराग्य-
पुष्पातिरेकाच्छुद्धलभावाद्य मनोविमुक्त्यै । भवत्यतो-
बुद्धिमतो हृद्योकात्मा उदाभ्यां भयितव्यमपि । मनो

मान महात्मात्रो विषयारण्यभूमिषु । चरत्मान न
गच्छन्तु बाधवो ये हृद्यवतः । मनः प्रकृते विषयानुशेषान्
स्वूतात्मना सुच्छतया च भोक्तुः । शरीरवर्णाभमजा-
तिभेदान् शुष्पाक्रियाहेतुफलानि नित्यम् । असकृच्चिदू-
पमसु विमोक्ष देहेन्द्रियेभ्यश्चैर्निबध्य । अहंममेति
अमयत्वजसं मनः स्वज्ञात्वेन फलोपभुक्तिषु । अध्या-
सदोपात् पुरुषस्य संवृतिरध्यासवत्स्वसुनैव कल्पितः ।
रजस्तमोदोषवतोऽविवेकिभो जगतादिदुःखस्य निदानमे-
तत् । अतः प्राक्तुर्भनोऽविद्यां पशुहतास्तत्त्वदर्शिनः ।
येनैव भास्यते विश्वं वायुनेवावभ्रमणसम् । तन्मनः
शोधनं कार्यं प्रयत्नेन सुहृत्पुण्या । विमुक्त्यै सति चैतस्मिन्
सुक्तिः करफलायते । मोक्षैकसक्त्या विषयेषु रागं
निर्मूल्य संन्यस्य च सर्वकर्मा । सच्छब्दया यः अवस्था-
दिनिष्ठो रजःस्वभावं स पुनोति बुद्धेः । मनोमयो
नापि भवेत् परात्मा ह्याद्यनवत्वात् परिणामिभावात् ।
दुःखात्मकत्वाद्द्विषयत्वहेतोर्द्रष्टा हि दृष्टास्ततया न दृष्टः ।
बुद्धिबुद्धीन्द्रियैः सार्धं सृष्टिः कर्तृत्वक्षणः । विज्ञान-
मयकोपः स्यात् पुंसः संसारकारणम् । अस्तत्रजेऽस्मिन्ति-
विषयशक्तिर्विज्ञानसंज्ञः प्रकृतेर्विकारः । ज्ञानक्रियायान-
हमित्वजसं देहेन्द्रियादिष्वभिमन्यते नृशम् । जगतादि-
काकोऽवमर्शस्वभापो जीवः समस्तव्यवहारयोदा ।
करोति कर्मात्यथ पूर्ववासनः पुण्यान्मपुण्यानि च तत्फल-
कानि । भुङ्क्ते विचित्रास्तपि जनिषु ब्रजज्ञायाति
निर्यास्य जडुमेघः । अस्यैव विज्ञानमयस्य आप्तवत्स्व-
प्राद्यवस्थासुखदुःखभोगाः । देहादिनिष्ठान्ममस्वप्नकर्मा
शुष्पाभिमानः सततं ममेति । विज्ञानकोपोऽयमतिप्रकाशः
प्रकटशक्तिध्वज्यात् परात्मनः । अतोभवत्येव उपाधिरस्य
यदात्मधीः संसरति भ्रमाच्च । मोऽयं विज्ञानमयः
प्राणेषु हृदि स्फुरत्ययं ज्योतिः । कूटस्थः सदात्मा
कर्त्ता भोक्ता भवत्युपाधिरस्यः । स्वयं परिच्छेदस्येत्त्व
बुद्धेस्तादात्म्यदोषेषु परं नृत्वात्मनः । सर्वज्ञात्मकः
सकृपि वीर्यते स्वयं सतः पृथक्त्वेन सदोषटानिव ।
उपाधिसम्बन्धवशात् परात्मा रूपविध्वज्ज्वालिस्तुयाति
तद्गुणः । अमोविकारानविकारिर्ब्रह्मवत् सदैकस्वोऽपि
परः स्वभावात् । शिष्य उपाध । अमेवायम्यथा वाऽस्तु
जीवभावः परात्मनः । तदुपाधेरनादित्वाज्ञानादेनोद-
वर्त्तते । अतोऽस्य जीवभावेऽपि निष्ठा भवति संवृतिः ।
न निवर्त्तते, तन्कोषः कथं ? मे जीयुरो ! यद ।

म्रीपुरुषराज । सत्यं पुत्रं त्वया विहृतं । साधनेन
तत् सत्यं । प्रामाणिकी न भवति भ्रान्त्या भोक्तृक-
त्वेन । भ्रान्तिं विना त्वत्तत्त्वस्य निष्क्रियस्य भ्रान्तकतेः ।
न वेत्तार्थसम्बन्धो न भवति नीलतादिवत् । स्वस्य द्रष्टु-
निर्गुणस्याक्रियस्य प्रत्यक्षबोधानन्दरूपस्य बुद्धेः । भ्रान्त्या
प्राप्ते जीवभावो न सत्यो मोहापाये नास्त्वयस्तु
स्वभावः । यायङ्गान्तिस्तत्वेदास्य सता मिथ्याज्ञानो-
ज्जृम्भितस्य प्रमादात् । रज्ज्वां सर्पेभ्रान्तकालीनस्य
भ्रान्तोनां नैव सर्पेऽपि तद्वत् । अनादित्वनिश्चयायाः
कार्यस्यापि तथेष्टते । उपपत्त्यात् विद्यात्यामापद्यक-
मनाद्यपि । प्रबोधे स्वप्रवृत्तं सर्वं सहस्रं विनश्यति ।
अनादयोर्दोषो नित्यं प्रागभाव इव स्फुटम् । अना-
देरपि विध्वंसः प्रागभावस्य बीजतः । यद्बुद्ध्याधि-
सम्बन्धान् परिक्लृप्तमात्मनि । जीयत्वं न तत्तद्व्यस्त-
स्वरूपेण विलक्षणः । सम्बन्धः स्वात्मनो बुद्ध्या
मिथ्याज्ञानपुरःसरः । विनिवृत्तिर्भवेत्तस्य सत्यज्ञानेन
नान्यथा । अज्ञातकत्वविज्ञानं सत्यं ज्ञानं सुतेष्टतम् ।
तदात्मनाज्ञानोः सत्यविवेकेनैव सिध्यति । ततोविवेकः
कर्तव्यः प्रत्यगात्मसदात्मनोः । जलं पङ्कदयन्तं पङ्का-
पाये जलं स्फुटम् । यथा भाति, तथाकापि दोषभावे
स्फुटप्रभः । असंशयतो तु सदात्मना स्फुटं प्रतीतिरेतस्य
भवेत् प्रतीचः । ततो निरासः करणीय एव सदात्मनः
साध्वहमादिवस्तुनः । अतोनाथं परात्मा साहिजान-
नप्रशब्दभाक् । विकारित्वाज्जलत्वाच्च परिक्लृप्त-
हेतुतः । इत्यत्वात् व्यभिचारित्वात् नानित्योनित्य इत्यन्ते ।
आनन्दमयकोषस्तु आनन्दमयकोषगच्छे ७२६५० उक्तः
धननिचयात्मककोषस्य राज्याकृतमात्रं “स्वात्ममात्रो
पुरं राष्ट्रं कोषदण्डो सुकृतथा । सप्त प्रकृतयोक्तताः
सप्ताङ्गं राज्यस्यते । सप्तानां प्रकृतीनां तु राज्यस्यासां
यथाक्रमम् । पूर्वं पूर्वं सुकृतरं जानीयाद्भूषणं भद्रं” मनुः
“स्वामी राजा अमात्योमन्त्रादिः । पुरं राष्ट्रं कृतदुर्ग-
निवासनगरं, राष्ट्रं देशः, कोषोचित्तनिचयः, दण्डो हस्त-
शरपादानं, मितं त्रिविधं सप्तमाध्यायोक्तं ते
सप्त प्रकृतयोऽङ्गानि सप्ताङ्गमिदं राज्यमित्युच्यते ।
ततः किमतश्चाङ्ग सप्तानामिति । असां राज्यस्य
प्रकृतीनां सप्तानां क्रमिकोक्तानादुत्तरस्याविनाशमपेक्ष्य
पूर्वस्याविनाशरूपं व्यवहनं गरीशोजानीयात् । तथाहि
मित्यव्यसनात् स्वव्यवहनं गरीशः सम्बन्धनस्यैव मित्रा-

तुपहे सामर्थ्यात् । एवं वलात् कोषोगरीयान् कोषनामे
वक्तव्यापि नायात् । कोषाद्व्युत्पत्तिः गरीशः राष्ट्रनामे कृतः
कोषोत्पत्तिः । एवं राष्ट्रदुर्गं गरीशो दुर्गदिव
ययसेव्यनादिसम्बन्धादुत्तरस्यासिद्धेः । दुर्गदमात्यो
गरीयान् प्रधानमात्मनामे सर्वज्ञैकल्यात् । अमात्या-
दपि आत्मा सर्वस्यात्मार्यत्वात्” कृष्णः ।

कोषसद्व्यवस्थावश्यकता युक्तिकल्पतरौ दर्शिता यथा
“कोषो न हीयतेर्षो न तु प्राणाः कथञ्चन । इत्थं हि
देहे भूषणं न गरीरनिति स्थितिः । धर्महेतोः
सुखार्थाय भृत्यानां भरणाय च । आपदर्थञ्च संरक्ष्यः
कोषः कोषयता सदा । धनान् कुलं प्रभवति धनादुर्गः
प्रयतते । नावनस्य भवेद्दम्भः कामस्यैव कथञ्चन ।
अधर्माश्च धनं कुप्यन्तद्वन् वृत्तान्ते परैः । स्वयं पापस्य
पातं स्यात्सिंहो हस्तिवदादिव । तादात्मिको मूलहरः
कदर्यस्त्रिविधो ऽर्जकः । उत्पन्नार्थव्ययकरो यो भवि-
ष्यद्भनाशयः । स तादात्मिक आख्यातः कल्याणी तस्य ना-
यतिः । यः पित्राद्यर्जितं वित्तमन्यायेन तु भजयेत् ।
स मूलहर आख्यातस्तदुदको ऽपि चागुभः । स कदर्यस्तु
ष्टयाकपीडनैरर्थसङ्गधी । तद्वन् राजदयादतत्कारणां
निधिर्भवेत् । हि च राजकोषस्य स्तोत्रस्तोत्रेन यज्ञतः ।
अञ्जनञ्च धनञ्चैव स्तोत्रस्तोत्रेन हीयते । कोषस्य साध-
नोपायो मुख्यं राष्ट्रमिति स्मृतम् । भूगुणैर्ज्ञेयं राष्ट्रं
तद्भिन्नं पृथक्ता । राष्ट्रोपायेन संरक्ष्यं यामे यामे लयी-
वलाः । तेभ्यः कर्पस्तत्रार्था कथंभ्यः सर्वसम्पदः ।
गरीरकर्षणात् प्राणाः सीयन्ते प्राणिनां यथा । तथा
वर्षेण वर्षेण कर्षणात् भूगुणस्यः । एकस्मात् शुण्डीनाथं
हृदिमन्यत कारयेत्” ।

तत्सङ्ख्योपायाश्च भा० शा० ८८७० दर्शिताः यथा
“यदा राजात्मसर्थोऽपि कोषार्थे स्यान्महाभक्तः” इत्यादि
युधिष्ठिरप्रश्ने भोग्योक्तः “यथादेशं यथाकालं यथा-
बुद्धिं यथावनम् । अनुश्रित्यात् प्रजा राजा धर्माधी
तद्वन्ते रतः । यथा तासाञ्च मन्येत श्रेय आत्मन एव च ।
तथा कर्माणि सर्वानि राजा राष्ट्रेषु यत्नयेत्” इत्यु-
पक्रमे “मनुदोक्तमित्याहुः” तच्च करणञ्चे १६८७०
दर्शितम् । तत्र ८०७० इत्युक्तिः प्रामादिकी ८८८०
इत्येव साधु । ततः परं क्रियदन्तरे
“प्रयोगं कारयेदुक्तान् यथा वलिकरांस्तथा । कर्पगोरज-
वाणिज्यं यज्ञान्तरं किञ्चिदोद्वेगम् । इदं कारयेत्

कर्मा वस्तुभिः कर्माभेदतः । नरचेत् क्षत्रिगोरक्षावा-
चिजप्रज्ञाव्यवृत्तौ । संशयं सभते किञ्चित्तेन राजा
विगच्छते । धनिनः पुत्रवेक्षित्वं पानाच्छादनभोजनैः ।
वस्तुव्याप्तानुष्ठङ्गीध्वं प्रजाः पृष्टं भवेति वै । कङ्कमेत-
न्महद्वाजप्रे धनिनो नाम भारत ! । कङ्कदं सर्वभूतानां
धनस्यो नात्र संग्रहः । प्राज्ञः शूरो धनस्त्वस्र स्वामी
धार्मिक एव च । तपस्यो सचवादी च बुद्धिमान्वापि
रक्षति । तस्मात् सर्वेषु भूतेषु प्रीतिमान् भव पार्थिव ! ।
स यमाज्जपमन्त्रोपमान्धसंस्तु पातय । एवं दण्डञ्च
कोपञ्च भित्तं भूमिञ्च सपृथगे । सञ्चार्यवपरो राज-
न्मित्रकेऽपवन्तान्वितः” । १६ तदाधारे गृहे जटां (स्वाज-
भावर) “तस्मात्तु द्विजेभ्योदत्त्वाद्भिरर्द्धं कोपे निवेशयेत्”
मनुः । १७ मेघे निघ० ।

कोश(प)कार पु० कोश(प)करोति क-स्वु ल् उप० व० । १ खड्-
गाद्यावरणकारके स्त्रियां टाप् सि० कौ० तस्य पत्नी ङोप् ।
सुगन्धोपभते ईप् । “नेष्टव्यं कोषकारीम्” यजु०
१०।१५। “खड्गावरणकोश(प)कारिणीम् स्त्रियम्” वेदटी०
२ इक्षुभेदे शब्दरत्ना० । कोषं स्ववेष्टनं तन्मुनिः करोति
क-ञ्चप् । २ कीटभेदे (गुटिपोका) । “संवेष्टमानं वस्तुभिः
कोष्ठान्तनुभिरात्मजैः । कोषकारमिवात्मानं वेष्टयन्वा-
वध्यते” भा० शा० ११।२० ।

कोश(ष)कृत् नि० कोषं खड्गाद्यावरणं वेष्टनं वा करोति
क-तिप् इत्त० । १ गोपतारार्थे । २ इक्षुभेदे सुश्रुतः “नेपा-
को दीर्घपत्रस्य मीरुपोरोऽयं कोषकृत्” सुश्रु० इक्षुभेदोक्तौ

कोश(ष)वस्तु पु० कोशः चक्षुः यस्य । सारसपक्षिणि शब्दच०
कोश(ष)माल पु० कोषं रात्र्याङ्गुचनसंचयं पालयति पालि-
अण् उप० व० । कोषरक्षके तल्लणसुक्तं हेमा० परि० ख०
लक्षणसमुच्चये । “वातुवस्त्राजिनादीनां रत्नानां प्रविभा-
गयित् । विज्ञाता फलशुसाराणामसंज्ञार्थः शुचिः
सदा । निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्तितः । आग्रहारेण
सज्जं धनाध्यक्षमननराः । व्यग्रहारेण च तथा
कर्मव्याः पृथिवीक्षिता । आग्रहारेणो कोष्ठो देशेत्-
पक्षिण्यारदः । कृताकृतज्ञो च्छानां श्रेयः स्वादर्शरक्ष-
कः” । “निर्गन्तु कोश(ष)मालश्च कुशलोत्पन्नं प्रति”
भा० आच० २२ ख० । एवञ्च कोश(ष)मालकोऽप्यत्र ।

कोश(ष)फल न० कोश(ष)फलमस्य । कङ्कोले अमरः
२ मन्त्राकोषातक्याम् स्त्री अजा० टाप् । २ लघुयां च स्त्री
इ० अजि० गौरा० ङोप् ।

कोशयी पु० कुश-या० अयी । स्वर्णादिपुष्पे । “कोशयीर्देश
वाजिनोऽदात्” ऋ० ६।४७।२२ । छान्दसः प्रयोगः

कोश(स)ला स्त्री कुश(स) इषां० कल नि० शुषः । १ सरयू-
तटस्थायामयोध्यां पुष्यं १२ तदुक्तं देशे पु० व० व० । “कुन्-
लाः काशिकोश(स)लाः” भा० भी० ट० ख० जनपदकथने ।
पूर्वादिक्त्वदेशभेदे प्राच्यकोशलेषु पु० व० व० ते च कोशल-
कावर्द्धमानश्च” इ० व० कर्मादिभागे पूर्वास्यासुक्ताः । कश्चि
देकत्वमपि । “कोश(स)कोनाल सुदितः स्त्रीतो जनपदो-
नङ्गान् । निविष्टः सरयूतीरे पशुधात्वसद्विमान्”
रामा० १।५।५ । कोशलदेशोद्भिद्विधः प्राच्योत्तरभेदाद् तत्र
अयोध्यायुक्तदेशयोत्तरकोशलत्वम् “पितृनन्तरसुतरको-
शलान्” “तस्मै पिच्छयोत्तरकोश(स)ज्ञानाम्” “प्रिया-
सखीरुत्तरकोशलेश्वरः” रघुः प्राच्यकोशलास्तु कोशल-
शब्दे वक्ष्यते । तद्देशस्य राजा अग्र । कोश(ग)स्य कोशनदे-
शश्च “को(ग)सल्यइत्युत्तरको(ग)सलानाम्” रघुः स्त्रियां
टाप् कोशलया । “कोशलान्दान्दिवर्द्धनोराजः” रामा०

कोश(म)लात्मजा स्त्री कोश(स)नाः पूर्वाकोश(स)नदेशः
लक्षणया तदविषयः तस्यात्मजा । प्राच्यकोशलाधिपत्य-
सुतायाम् रामकातरि शब्द०

कोशलिक न० कुशलाय कर्माद्ये दीयते ठक् इषो० कोषम् ।
निजकार्यसाधनार्थं राजादिकार्यकरेभ्यो दीयमाने उत्-
कोषे (पुस) हेम० कोशलिकमिति भाठान्तरं साधु
कोश(ष)वत् ति० कोषः (षः)अस्त्वस्य मनुष्यस्य वः । १ कोश(प)-
वुक्ते । “धर्मात्मा कोषगंवापि देवराज इवावरः” भा०
आहु० २ ख० । स्त्रियां ङीप् कोश(प)गती सा च २ को-
षातकीटको “दलीयुतं वा मगधोज्ञानां कल्कं पिबेत्
कोषवतीरसेन” “शुकाख्याकोषवत्योश्च भूतं मदन एव
च” “जीमूतकैः कोशवतीफलैश्च दलीवृवन्तीतिहतासु
चैव” इति च सुश्रु०

कोश(ष)वामिन् पु० कोशे(पे)वर्तति वस-चिनि ७त० । को-
षाध्यन्तरस्थे जन्तुभेदे “कोशवासिनां पादिनां च तदेव”
(अनुपानम्) सुश्रु० कोशस्य शब्दे पिबतिः

कोश(ष)वृद्धि पु० कोषस्य सुकुलस्य वृद्धिर्यत् । १ कुशलक इले ।
इत० । २ अस्त्वकोषवृद्धौ रोगभेदे श्वधनसमुच्चयवृद्धौ च स्त्री
कोश(ष)शायिका स्त्री कोषे(षे) पिधानमध्ये येने श्री
रघु ७त० अतइत्यम् । सुरिकायां जटाधरः

कोश(ष)स्तृत् पु० कोश(ष)करोति क-किय् नि० छट् । कोष-
कारके जन्तुभेदे (गुटिपोका) “त्वमेव कोश(ष)कार्दिकेह

मानः" भाग० ७।४।१ "कोश(ध)का कोशहारः" श्रीधरः
कीश(घ)स्य पु० कोश(घे)तिष्ठति स्या-त ७तः । सुसुतोक्ते
गङ्गादिने जन्तुभेदे । "आनूपवर्गस्तु पञ्चविधः" इत्युपक्रमस्य
कोशस्या इत्युद्दिश्य "श.ब्र. शङ्खनख मुक्तिशब्दकमङ्गु-
कप्रभृतयः कोशस्याः पादिनख" इत्युक्ता कूर्मर्दीशोक्ता
तत्कांस्युष्णाउक्ता यथा "शङ्खकूर्मादयः स्वादुरस-
गन्धा मरुदुदः । शीताः स्निग्धा हिताः विते वर्षस्याः
श्लेष्मयर्जनाः"

कीशा(घा)गार न० इतः । धमागारे (स्वाजनावर) "कोश-
गारमायुधागारमन्त्रागारं हस्तिशालाश्च क्रुद्धः" भा० ५०
१६७ कोश(घ)ट्टादयोऽप्यत्र न० [क्रुद्ध] सुपभेदे हारा०
कीशा(घा)ङ्ग न० कोशः(घः) इवाङ्गमस्य । बङ्गमूले इत्कटौ (जो-
कीशा(घा)तक पु० कोश(घ)मतति अत-जुन । १कठे
वेदशास्त्रभेदे २पटोल्याम् चोभक्ते (तद्वर) (भीष्मा)
ख्याते शाकभेदे स्त्री मेदि० गौरा० डीप् । भावः
इयं राजशैल्यात् मङ्गलवादा राजोपपदा निर्दिष्टा
"धामार्गवः पीतपुष्पा जालिनी जलवेधना । राज-
कोशातकी चेति तद्योक्ता राजिमत्कला । राजकोशातकी
शीता मधुरा कफशतला । पित्तह्री दीपनी श्वस्रज्वरका-
श्लन्निप्रणुत्" "कोशातकीवत्तुभवाऽप्यपञ्चवासाकृते च
कुक्ताः सुहतेन संकृताः । सम्मर्जिताः सैव्यशङ्क-
साधिते तैवेऽतिरुद्धा बङ्गपुष्टिदायकाः" तस्याः फलम्
अथ हरीतक्या० लुप । तत्फलं स्त्री "कोशातकीपुष्पयु
लुक्कान्तिभिः" म.घः

कीगा(घा)म् पु० को(शे)षे आत्मा इव । १कलप्रधानवृत्तभेदे
(कोशाम) "कोशाम्बः कुठरोशास्त्रपित्तत्रयकफापहः ।
तत्फलं व्याहृ वातघ्नमन्त्रोष्णं शुक्र पित्तबन्धु । पक्वं तु
दीपनं रुच्यं कषूष्णं कफघातकृत्" भावप्र० । (केच्यः ७)
२फलवृत्ते राजयज्ञमः

कीशि(भि)न् लि० कोश(घ)+अक्षर्यं इनि । १कोश(घ)युक्ते
आमोषपदकोशी तु सुसुतोक्ते कर्ष्य बन्धनले रोगभेदे "बन्ध-
नालस्तु यः कर्ष्यं सङ्घर्षैवाभिवर्द्धयेत् । आमकोशी खपा-
ख्यातः क्षिप्रमेव विरुध्यते" २आम्बट्टे पु० शब्दमाला ।

कीशि(वि)ला स्त्री कोश+अक्षर्यं पिच्छादिवाद् इत्थच् ।
सङ्घपय्यतीम् राजनि०

कीशी(षी) स्त्री कुष-(कुष) अच् गौरा० डीप् । १कर्म्म-
पादुकायाम् २धान्याद्यप्यभागे च (युष्मा) हेम०

कीश्ट(थ) लि० कोशे हृदयनरेण(के)भवः इत् । हृदयकोश

संस्थिते "शिष्टानि कोश्याभ्याम्" यजु० १६२८ "की-
श्याभ्यां हृदयस्य सप्तविंशत्याभ्याम्" वेददी०

कीष पु० न० । कुष-पचादौ अच् । १कोशशब्दार्थे कोशगर्द्धे
विहितः । २कर्म्मभेदे । "अथोह कोषा धावयन्तः शत०
भा० १०।५।५।८ "कोषनाम कथयः" भा० ।

कीषक पु० कोष-साधे क । अण्डकोषे शब्दर०

कीषला स्त्री० कोष-अतच् । अयोध्यायां पृथ्वा शब्दरत्ना०

कीष्ठ पु० कुष-अत् । १गृहमध्य, २उदरमध्य, ३धान्यादिस्या-
वने ४कुम्बले च (कुटी) ५आर्क्षीये लि० मेदि० "स्या-
नाम्याभ्याम्पक्षाभां मूलस्य वधिरस्य च । हृदयस्य कः
पुष्पेपय कोष्ठस्यभिधीयते" ६सुसुतोक्ते क्षामाम्निपक्षमूल
वधिरस्याने "प्रवाहिका गिरः मूलं कोष्ठमूलस्य दाहणम्"
"चले दोषे मृदौ कोष्ठे नेत्रेताम बलं नृणाम्" सुशु० "भुक्तं
भुक्तमिदः कोष्ठे कथमस्य विपच्यते" भा० आक्ष० ५७ श्लो०
"पतिं भार्योपतिष्ठे त ध्यायेत् कोष्ठगतं यथा" भा० भी०
६।१८। ५२ । अकथंहादिचक्रचतुःपार्श्वस्थरेखाचतु-
ष्कान्विते ७स्थानभेदे अक्षयङ्गर्द्धे १८८ उदा० । ८पदे
स्थानमात्रे "पञ्चारांभं नयहारमेकीपालं लिखीतकम् । यत्
पञ्चविपचम् सेतुं पञ्चप्रकृतिस्त्रीधरम् । पञ्चेन्द्रियायां
अरारोमा द्वारः प्राणा नव प्रभोः । तेजोऽवस्त्रानि कोष्ठानि
कुलमिन्द्रियसंघः । विषयस्तु क्रियाशक्तिर्भूतप्रकृतिर-
व्यया" भाग० ४।२८।५।१५२।५२ । कुम्बले "जरत्कोठाहु-
म्रौहीच्छर्कराभिर्मिश्रानाहरति" कौपीतिक्रि०

कीष्ठागार न० कोष्ठमगारमिव । धान्यधमादेः स्वापने गृहे
(कुटी) "कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान्" मनुः
"कोष्ठागारं तु ते नित्यं स्मृतं धान्यैः सुसंहतम् । सदास्तु
सत्सु संन्यजं धनधान्यपरोभव" भा० आ० ११६ अ०

कीष्ठागारिक लि० कोष्ठागारे भयः तल नियुक्तोवा वा० ठन् ।
१कोष्ठागारभये । "अत्यर्थं स्ववति रक्ते कोष्ठागारिकः क्वार
वृत्पिण्डेत्यादि" सुशु० २कोष्ठागारे नियुक्ते च ।

कीष्ठागारिन् पु० कोष्ठरूपमगारमिवाक्यस्य इनि । कीटभेदे
"कोष्ठागारो जलिकरश्च मण्डलपृथुकः" सुशु० प्राणना-
शककीटोक्तौ

कीष्ठा न० ईपदुष्णम् कोः कार्देशः । १ईपदुष्णमग्रे २तद्वति
लि० अवरः । "भवं कोष्णे न पीनोऽप्री मेध्येनाऽनृणां
दपि" रघुः "हतेन वा शान्तिसुपैति जिह्वा कोष्णे न यदी-
मधुकांश्चितेन" "शेषं सतोर्द कोष्ठेन सर्पिणा मरिचे-
चवेत्" सुशु०

कोसल पु० व० य०। कुस-यलच्। देगभेदे। तेऽभिजनोऽस्य तेषां
राजा वा ध्वज्। कोसल्य पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि
वक्ष्यन् तस्य लुक् कोसलाः। कोसलगच्छे विहृतः।
कोसलदेशस्य द्विविधः पूर्वोत्तरभेदात् “कोसलाधिपतिं
चैव तथा वेण्वातटाधिपम्। कानारकांश्च समरे तथा
प्राक्कोसलाक्षृपाज्” भा० स० १०४० “दक्षिणाय च
पाञ्चालाः पश्चाः कलिण्य कोसलाः” १३२० उत्तरकोस-
लास्तु कोसलगच्छे िताः

कोहल पु० की कृति स्पर्द्धति अच् प्रथो०। १। यद्यभेदे
लेदि० २। यद्यभेदे च हेम० ३। नाटकशास्त्रकर्तृसुनिभेदे
तस्यापत्यम् शिवा० अण्। कोहल तदपत्ये पुंस्त्री०
ऊनयोरैक्यात् कोहलोऽप्यल

कोहनीय पु० ऋषिभेदे “उपयातावाध्यसिति कोहनीयाः”
गोमि० गृ० सू०। उपयातायाचर्य्यसमीपं गतायार्थ्यं
देयमिति कोहनीया आचार्या आहुः” संत० रघुनन्दनः
कोहित पु०। ऋषिभेदे। ततोऽप्ये शिवा० अण्। कौ-
हित तदपत्ये पुंस्त्री०

कोकिली स्त्री कोकिलेन दृष्टा अण्। कोकिलिषिट्टायां
कौशामण्याम्। “इं कौशाम्यो कोकिली चरकसौता-
मणी च” लाट्या० श्री० सू०।

कोकटक पु० व० य०। देशभेदे सु च दक्षिणस्थः। “अथापरे
जनपदा दक्षिणा भरतर्षभा” इत्युपक्रमे “कोकटकास्तथा
कोलाः कौतूष्ठाः मालवानाः” भा० भी० ८४०।

कोकिलक पु० व० य०। जनपदभेदे।

कोकुर पु० व० य०। कुरुराणां देशः अण्। १। देशभेदे।
“अम्बुषाः कोकुरास्तावर्षा वस्तपाः पक्ष्वाः सह” भा०
सभा० ५। १३०। कुरुराः यादवभेदाएव स्वार्थे अण्।
कुरुरक्ष्ये २। यद्यभेदे। “सुत्वा विनष्टान् वाण्येवान् स-
भोजाञ्चकौकुरान्” भा० भी० ५४०।

कोकिल्य न० कृतसितं कथं स्वार्थे अण्। १। अयुक्तकरणे
अनुतापविषये च मेदि०

कोकुटिक पु० ककुटीं मायां, पादपतनदेशस्य पश्यति ठक्।
१। दान्त्रिके, कीटादिष्वभीत्या पादकोपस्थानमात्रद्वारं संन्या-
सिनि च मेदि०। सन्यासी हि हिंसाभयात् पादव्यास प्रदेश-
पथं नमेष पश्यन् दूरात् चलुः संवस्य यातीति तथात्म्यम्।

कोकुटिकन्दल पुंस्त्री ककुटस्यायम् इज् कौकटुः स इव
कन्दलः। (वेङ्कटाचार्ये) सर्पभेदे त्रिका० स्त्रियां ङीप्।

कोक्ष ति० कुक्षौ वदः अग्निभिः। कुक्षिद्वे अलङ्कारदौ

कोक्षक ति० कुक्षौ देगभेदे भवः घ्ना० वृज्। कुक्षिदेशभवे
कोक्षिय ति० कुक्षौ भवः “इति कुक्षोद्यादिना” पा० टज्। कुक्षौ
भवे। “यसिं कोक्षे यद्यस्य चकारापनसं सुखम्” भट्टः

कोक्षियक पु० कुक्षौ वदः अग्निः टक्ज्। कुक्षिद्वे अलङ्कारे
“कोक्षेयकेण सन्निहितयिष्वरेणैव चन्दनलता” काद०।
“वद्वतीक्ष्णकोक्षेयकः” दशकुमा०।

कोक्ष्ण पु० कोक्षेय स्वार्थे ऋण्। कोक्ष्णदेशे शब्दरत्ना०

कोक्ष्णाय पु० व० य०। कोक्ष्ण+स्वार्थे ऋण्। १। कोक्ष्णदेशे
“कोक्ष्णाः मालवानाः” भा० भी० ८४०। तस्य राजा
अण् २। तद्देशगच्छे च।

कोक्ष्णिय न० व० य०। कोक्ष्ण+प्रथो०। कोक्ष्णदेशे शब्दरत्ना०।

कोक्ष्ण पु० कुक्षेय स्वार्थे अण् प्रथो०। कौक्ष्णपर्वते त्रिका०।

कोक्ष्णायन्य पु० कुक्ष्णा गोत्रापत्ये चपज् ततः स्वार्थे जप्।
१। कुक्ष्णिगोत्रापत्ये स्त्रियान्तु न जप् किन्तु गोत्रप्रत्ययान्त-
त्वात् ङीप् कौक्ष्णादिनी सा च २। ब्राह्मण्यस्य ङटाधरः।

कोक्ष्णि पुंस्त्री० कुक्ष्णधरेन नन्तरापत्यम् अतश्च। कुक्ष्णधरेन-
नन्तरापत्ये स्त्रियां वा ङीप्।

कोट ति० कूटे अद्रिदृक् भवः उत्सा० अज्। १। कुटजदृक्
(कुरचो) भावप्र० कुट्टां प्रायभयः अण्। २। स्वतन्त्रे
ति० कूटस्य भादः अण्। ३। मिथ्याकथने ४। मिथ्यासाध्ये च

कोटिक ति० कूटमेव कूटकं मांसकूटं तत्पण्डितस्य ठज्।
मांसपिक्रेतरं शब्दरत्ना०

कोटज पु० कूटमेव कूटं तत्र जातः। कुटजदृक् रायसकुटः

कोटजभारिक ति० कुटजस्य भारं हरति वक्ष्यावर्द्धति वा
वशा० ठज्। १। कुटजभारकारिणि २। द्वाहके ३। द्वाहके च

कोटजिक ति० कुटजं भारभूतं हरति वक्षति आवर्द्धति वा
ठज्। भारभूतकुटजस्य १। द्वाहके २। द्वाहके ३। द्वाहके च

कोटतत्त पु० कोटः स्वतन्त्रः तच्चा टच् सभा०। स्वतन्त्रे तच्चाणि

कोटल्य न० कुट कलच् स्वार्थे ण्यज्। कौटिल्यशब्दार्थे हेमच०

कोटसाध्य न० कूटसाध्योभावः कर्म्म वा ध्वज्। मिथ्या-
साध्ये “कोटसाध्यं सुहृद्द्वयः” मनुना सुरापानममान-
तोक्त्या तस्यानुपातकता। कोटसाध्यदण्डश्च मनुना
दर्शितो यथा

“यस्मिन् यस्मिन् पिपादे तु कोटसाध्यं कृतं भवेत्।
तत्तत् कार्ये निवर्त्तेत कृतञ्चाप्यकृतं भवेत्। कोभान्को-
हङ्गयान्तात् कामात् कोधात्तथैव च। अज्ञानाद्व्या-
लभावाच्च साध्यं विनियुज्यते। एषामन्यतमे स्थाने
यः साध्यमन्यतं यदेत्। तस्य दण्डविशेषांश्च प्रवक्ष्याम्य-

सुपूर्वः । क्रोधात् सहस्रं दण्ड्यं मोहात् पूर्वन्तु साह-
सम् । भवाद् भयम् दण्ड्यो मैत्रात् पूर्वन्तु चतुर्थम् ।
कामाद्वयुषं पूर्वं क्रोधात् त्रिपुषं परम् । अज्ञानाद् द्वे
शते पूर्वं बाह्यस्याक्षतमेव तु । एतामाहुः कौटसाख्ये
प्रोक्तान् दण्ड्यान्नीपिभिः । धर्मस्याव्यभचारार्थमधर्म-
नियमाव च । कौटसाख्यन्तु कुर्वीषांस्त्रीषु वपुर्न धार्मिको
नृपः । प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत् ।

कौटि पुंस्त्री कूटसापत्यम् इञ् । कूटस्य मिथ्यासंविनोऽपत्ये
स्त्रियां तु कौट्यादि० ष्यङ् । कौट्या

कौटिक लि० कूटेन स्रगवन्वनयन्नेव चरति ठक् । सं-
यिक्रयोपजीविनि अमरः । कूट+चतुरर्थ्यां कृमु० ठक् ।
कूटसन्निकटदेशादौ लि० ।

कौटिलिक लि० कूटिलिका व्याधानां गतिभेदः कर्त्तारोप
कराभूतं कौटिल्यं तथा हरति स्रगान् अङ्गारान् वा ।
“अथ कूटिलिकायाः” पा० अथ । १ व्याधे २ कर्त्तारोपे
च सि० कौ० ।

कौटिल्य न० कूटिलस्य भावः षण् । १ यक्रोभावे “नित्यं को-
टिल्ये गतौ” पा० । “कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरत
सेपु रागसो” का० प्र० तद्विषयात्तत्कम् “कम्याप्रदानं तस्यैव
कौटिल्यं व्रतलोपनम्” या० सूत्रेः । उपपातकशब्दे
विहतिः । स्वार्थे ष्यङ् । २ चाणक्यसुनौ पु० राजनि०
“आकर्ण्य आःज्ञातम् । कौटिल्यः—कूटिलमतिः स एव
येन क्रोधान्नो प्रसभमदाहि नन्दवंशः” सुमाराजसम्
कौटीगव्य पुंस्त्री कूटीगोर्वाचिरेदस्य गे० रा० लम् गर्गा०
यञ् । कूटीगोर्वाचिरे गौत्रापत्ये । तस्य ज्ञातः कर्त्तारो०
अथ यलोपः । कौटीगव, तस्यात्वे । [देयादौ

कौटीय लि० कूट+चतुरर्थ्यां कृशाया० ण्य । कूटसन्निकट-
कौटीर्य लि० कूटीरः क्षेत्र एव स्वार्थे ष्यङ् । क्षेत्रे अशहा-
ये । कौटिरीयां यस्याः । २ दुर्गायाम् स्त्री “कौटीर्यां
मदिरां चण्डामिर्वां मलयवासिनीम्” हरिवं० १७८८०

कौटुम्ब लि० कूटम् तद्वरणं प्रयोजनमस्य अथ । कूटम्
भरणोपयोगिद्रव्ये । आहरेदिद्युतुष्टौ “अन्यथा कौटु-
म्बम्” आन० नृ० सू० २, ६, १०,

कौटुम्बिक लि० कूटम् तद्वरणे प्रसृतः ठक् । कूटुम्बर-
णे व्याघ्रते “कौटुम्बिकः क्रुध्यति वै जनाय” भाग० ५५,
१२, ८ । कूटुम्बे भवः ठक् । २ कूटुम्बमध्यपातिनि । “यत्न
कौटुम्बिका दारापत्यादयोनाम्ना, कर्त्तव्या इकदमगला
एव” भाग० ५, १४, ५,

कौट्या स्त्री कूटसापत्यम् इञ् स्त्री कौटिः सैव कौट्या षण्
। कूटापत्यस्त्रियाम् कूट+चतुरर्थ्याम् । संज्ञाया० यञ् ।
२ कौट्य कूटसन्निकटदेशादौ लि०

कौठारिकेय लि० स्वस्या कुठारी कुठारिका तस्याः इदम्
युक्ता० ठक् । स्वस्य कुठारसम्बन्धिनि

कौडयिक लि० कुडयस्य वापः ठक् । कुडयवापयोग्ये सेतादौ
कुडयं तत्परिमितमक्षं सञ्चयति पचति अयहरति वा
ठक् । २ स्वस्मिन् कुडयमितास्रसमावेशके कटाहादौ इतत्-
पाचके सूटादौ इतदयहारके च स्त्रियां ङीप् । कुडयः
परिमाणमस्य ठक् । ३ कुडयपरिमिते । संज्ञापूर्वकत्वे
पूर्वपदस्य न वृद्धिः द्विकौडयिकः । ५. ६. ७. ८. कस्य तु वा
वृद्धिः धा(ञ)ईकौडयिकः । अशंज्ञायान्तु ठञ्जोलुक् ।
द्विकुडयम् अर्द्धकुडयम् इत्यादि ।

कौडियक लि० कुड-काकश्ये गत्यत् संयोगादिकोपः कुडा
तत् ज्ञातादिकक्षत्रा० ठक्ञ् “कुडाया यलोपश्च” पा०
ग० यलोपः । कार्कश्यं करणाह्वयां भूमी ज्ञातादौ
कौणकुत्स्य पु० ऋषिभेदे । “भरद्वाजः कौणकुत्स्य आ-
र्षायेणोऽथ गौतमः” भा० आ० ८८० ।

कौणप पु० कृष्णः शयः भक्ष्यत्वेन विद्यतेऽस्य, अथ कृष्णपक्ष-
क्षयं शीतमस्य च वा । राजसे अमरः “न कौणपाः वृद्धि-
सो वा न देवा न च भा० आ० १०० अ० मातृपाः” स्त्रियां ङीप्
कौणपदन्त पु० कौणपस्य दन्तादय दन्ता अस्य । भीष्मे त्रिका०
कौणपाशन पु० कौणपानामशनमिवाशनमस्य । ऋषिभेदे
“हस्तिनिष्ठः पिठरकः सुसुखः कौणपाशनः” भा०
आ० ११८० नागनाभोक्तौ

कौण्डपायिन् पु० क० व० कुण्डमेव कौण्डं तेन पिबति सोऽं
पा—णिनि । सोमयागकारियजमानभेदेपु ।

कौण्डपायिन न० कुण्डपायिनाभिदम् अथ नि० प्रकृति-
भावः । कुण्डपायिनां (कुण्डेन सोमपायिनाम्)सम्बन्धि-
नि अयनरूपे सत्वभेदे कुण्डपायिनमयनशब्दे विहतिः ।

कौण्डल लि० कुण्डलमस्त्यस्य ज्योत्स्ना० यथ । कुण्डल
युक्ते लि० स्त्रियां ङीप् । [सन्निकटदेशादौ

कौण्डलिक लि० कुण्डल+चतुरर्थ्यां कृमु० ठक् । कुण्डल
कौण्डालिक लि० कुण्डले दमश्च कौण्डे अग्नी भयः वृद्धा-
दाग्न्युत्तरपदत्वात् युञ् । कुण्डलसम्बन्धिर्वाङ्मये

कौण्डायन लि० कुण्डयादूद्देशादि पक्षा० चतुरर्थ्यां
फक् । कुण्डसन्निकटदेशादौ [कूण्डननगरजातादौ
कौण्डनेयक लि० कुण्डने जातादि कक्षत्रा० ठक्ञ् ।

कौण्डिन्य पुंस्त्री कृण्वन्त्यस्यै गोत्रापत्यं गर्गायम् । कृण्व-
न् गोत्रापत्ये । “कौण्डिन्यात् कौण्डिन्य” घत० ब्रा० १४।५।
५।२०। स्त्रियां तु ङीप् यद्योपः “पाराशरकौण्डिनी-
पुत्रात् पाराशरकौण्डिनीपुत्रः” घत० ब्रा० १४।८।४।२०
वंधब्राह्मणे । कृण्वन्त्यस्य युवापत्यम् गर्गायं यस्मि यज-
न्नात् फक् । कौण्डिन्यायन् कृण्वन्त्यस्य युवापत्ये पुंस्त्री
“कौण्डिन्यायनाञ्च कौण्डिन्यायनः” घत० ब्रा० १४।५।५।
२०। कौण्डिन्यस्य ज्ञातः कथ्या० अण् यद्योपय । कौ-
ण्डिन्य कौण्डिन्यस्यज्ञाते । वक्तुं अथोलुक् कृण्वन्नादे-
यञ्च कृण्वन् । स्त्रियां तु न लुक् किन्तु गोत्रत्वात्
ङीप् यद्योपौ कौण्डिनी ।

कौण्डिन्यक पु० । सुपुतोक्ते घतन्मुक्तिपे जन्तुभेदे विषय-
न्दे विवृतिः । शतलोक्ते कीटभेदे च कीटयन्दे विवृतिः ।
कौण्डोपरय पु० । आयुधजातिसंघे ततः स्त्रार्थे क ।
कौण्डोपरधीय तदर्थे । “आङ्गस्त्रिगर्तवर्षास्तु कौण्डो-
परयदाब्जिकाः प्रोक्तुकिर्तावसाविच ब्रह्मगुप्तोऽय जा-
नकिः” सि० कौ० । [तत्कुतोमने ।
कीतस्कृत लि० कुतः कुतोभवः अण् टिडोपः कथ्या० । कु-
कीतस्त लि० कुतस्त्वभवः अण् नि० वेदे यद्योपः । कुत-
स्त्वभवे । “कौतसावध्वर्यु अरिमेजयञ्च जनमेजयञ्च”
पारा० ब्राह्म० ।

कौतुक न० कूटकस्य भावः युवादि० अण् प्रज्ञा० स्त्रार्थे अण्
वा । कूटहृत्वे अमरः । तच्च अद्भुतजिज्ञासातिशयः ।
“कौतुकागारमागात्” कुमा० । शमङ्गलार्थकसंज्ञके
शान्ततः “वैवाहिकैः कौटुकसंविधानैः” कुमा० । शब्द-
संगे ४ अभिभाषे ५ नर्त्तनं ६ हृष्टं ७ परम्परायातमङ्गले
दगीतादिभोगे ८ भोगकावे च हेम० ।

कौतूहल न० कूटहलस्य तदन्वितस्य भावः कर्म वा युवा०
अण् प्रज्ञादि० स्त्रार्थे अण् वा । कूटहृत्वे “विस्तरचवये
ज्ञानं कौटूहलस्यतीव मे” भा० आ० ६२२० । “महत्
कौटूहलं मेऽस्ति हरिचन्द्रकथां प्रति” मार्क० ८।१।

कौतूहल्य न० कूटहल+ब्राह्मणा० स्त्रार्थे ण्यञ् । कूटहृत्वे
कातोमत पु० कुतोमतस्यापत्यम् कण्वण् । कविभेदे ।
“वृहत्कवाङ्मूर्तिपत्य इति कौतोमतेन” मोपपब्राह्मणम् ।

कौत्स पुंस्त्री कुत्सस्य अपेरपत्यम् कण्वण् । कुत्सायञ्
“भूर्भुवः स्रष्टि जपित्वा कौत्सोऽहिकुरीत्” आश्व० श्रौ०
छ० १।२।५। “कौत्साय दत्त्वा कथ्यान्तु चर्षी नाम
हणस्तिनीम्” भा० आट० १२७३० । “कौत्सः प्रयेदे

वरतन्तुशिष्यः” रघुः । वक्तुं तस्य लुक् । कुत्साः
तदपत्येणु । कुत्सेन इष्टं हाम अण् । कुत्सर्षिदष्टं
विक्रान्तिवागे मेवे हामभेदे । तच्च हाम वेजाने १६२०
२२३० १० गानम् । “कौत्सं भवति कात्सं भवति” श्रुतिः ।
कौथुम लि० कुथुमं वेदशास्त्राभेदमधीते वेद वा अण् । कुथुम-
शास्त्राध्यायिनि तद्वेत्तरि च । तस्य कर्त्तृकौजपादित्वात्
इन्धे पूर्वपठं प्रकृता । कठकौथुमाः इत्यादि । “अनुवादे
अरण्यानाम्” पा० इन्धे प्रकृत्यत् प्रत्यङात् कठकौथुमम् ।
“स्ये षोर्लुकि” वार्त्ति० स्थाधातोर्णिष्धातोश्च लुङ्प्रयोग
एव तस्य तथात्वं निवर्धितम् [ब्रह्मवै० ज्ञातिशब्दे विवृतिः
कौदालीक पुंस्त्री० रजकां तीवराज्जाते संकीर्णं वर्णं भेदे
कौद्रविक न० कौद्रवो निमित्तमस्य ङञ् । सौवर्णलक्षणे
राजनि० [धान्यभवनयोस्त्वे चोत्वे अमरः ।
कौद्रवीण न० कौद्रवस्य भवनं चोत्वं कौद्रव+अण् । कौद्र-
कौद्रा(न्द्रा)यण पुंस्त्री० कद्र(न्द्र)स्य कद्रभेदुं वापत्यम् इज
कौ द्रिः(न्द्रिः) इजन्तत्वात् यूयपत्ये फक् । कुद्रि(न्द्रि)
नामर्षेर्दुं वाच्ये ततः करीड् चट्ठरर्थ्यां वुञ् । कौ-
न्द्रायणक तत्त्वज्ञानदृष्टेयादौ लि०

कौनस्य न० कुनखिनोभायः अण् टिडोपः । कुत्सितस्य-
रूपे रोगभेदे तच्च सुवर्णकोटमहापातकजपिष्ठम् “सु-
वर्णचौरः कौनस्यम्” मनु० १० । [निर्घातादौ
कौन्तायनि लि० कुनी+चट्ठरर्थ्यां कर्ष्या० फिञ् । कुनी-
कौन्तिक कुनः प्रहरणमस्य ङञ् । कुनास्त्रेण युद्धकारके
अमरः । [पथौ अमरः

कौन्ती स्त्री कुन्तिषु देशेषु भवा अण् ङीप् । भगवत्यन्यो-
कौन्तिय पु० कुन्त्या अपत्यम् ङञ् । युधिष्ठिरादिषु लिपु ।
“कौन्तेय ! प्रतिजानीहि न मे कर्णफले सृष्ट्वा” गीता
२ अर्जुनहृत्वे राजनि० तस्य तत्कुल्यनामत्वात्तथात्यम् ।

कौप लि० कूपखेदमण् । कूपसम्पत्तिनि जलादौ “वस्यारं
विसर्गं कौपं ज्ञेयं दीपनं जपु” सुश्रुते तद्गुण्या
उक्ताः । “वसने कौपं प्राप्तवयं वा पीत्रेलेवम्”
छन्दोगोक्तकावे तस्य श्रेयता । स्त्रियां ङीप् ।

कौपीन न० कूपे पतनमर्हति अण् अकार्ये नि० । अकार्ये
शपाये शृङ्खलप्रदेशे अमरः शचीरे लि० ५ नेत्रलावहे
वक्त्रकण्ठे (कपनी) वेदि० तद्वारणेन कूपे पतनात् तस्य
तथात्वम् । अकार्यं यदाश्चाद्यात्वात् इष्टव्यमिह शब्दचि०
तदावरकतया वक्त्रकण्ठस्य कौपीनत्वम् । “कौपीनवनः
अबु भाग्यवनः” पुरा० “कौपीनाच्छादनं वायसादिच्छे ६

“वीरम्” भा० आ० ६१५० । “अवसासस्यकौपीनाः
सुहृदः सज्जिग्यारः” भा० अनु० ४६५० । [रूपकोषः ।
कौपोदकी स्त्री कौमोदकी पुंभो० । विष्णुगदायां हि-
कौमार पु० अपूर्णपतिकां कुमारीमुपपन्नः पतिः “कौमारा
रापूर्णावचने” पा० नि० । अपूर्णपतिकायाः कुमाख्या
१०ठरि । कुमारस्य भावः “प्राणव्यहयो वचनत्वात् अञ् ।
“जातः कुं पुष्टिर्गो पङ्क्त्या मारयेत् स कुमारकः । इति
प्रधानतो विद्धि कौमारं प्राग्भवान्वदतः” इत्युक्तापधिके
“कौमारं पञ्चमावधि” इत्यन्ते स्वयोरवस्थाभेदे न० ।
“देहिमोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा” गीता ।
“पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने” मनुः । कु-
मार एव स्वार्यं अण् । १कुमारे शब्दचिन्ता० । कुमारस्य
वनतुङ्गमारस्येदम् अण् । ४सर्गभेदे पु० स च सर्गः वनतु
कुमारादिसर्वान्पूर्णकत्वात् तन्नामकः । “कौमारं स्यात्
प्राजापत्योमानव इत्यादि सर्गनामानि” श्रीधरः । “स एव
प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः । चत्वार इत्थरं मङ्गला
ब्रह्मचर्यमखण्डितम्” भाग० १, २, ७, “वैकारिकस्य यः
प्रोक्तः “कौमारकमवात्मकः” भाग० २, १०, २०, ५,
५कुमारस्यव्यतिनि लि० “तत्र विद्याव्रतज्ञातः कौमारं
व्रतमाश्रितः” भा० व० ६५५०

कौमारायण पुंस्त्री० कुमारस्य गोलायणं नडा० फक् ।
कुमारनामकृषि गोलायण्ये । [कानीने
कौमारिकेय पुंस्त्री० कुमारिकाया अपत्यं शुभा० ठक् ।
कौमारी स्त्री अपत्यीकं कुमारं पतिसुपपत्ता स्त्री “कौमा-
रापूर्णावचने” पा० नि० ६१५० । १अष्टहीतदारान्तरस्य पत्न्युः
१भाख्यायाम् । कुमारस्येयमण् ङीप् । २कुमार सन्ध्वि-
चेष्टादौ “कौमारीं दर्शयेच्छेष्टाम्” भाग० १, २, २८, कुमा-
रस्य कार्तिकेयस्येयम् अण् ङीप् । ३कार्तिकेयस्यकौ ।
“कौमारी शक्तिरुक्ता च मयूरवरदाङ्गना । ओम्
मन्त्राययौ क्रुद्धं रक्तवीजं महापुत्रम्” कौमारीशक्ति
निर्मिष्टाः केचिन्नेरुर्महापुत्राः” देशोपाहात्म्यम्
कामुद् पु० “कौ मोदने जनायस्मिन् कौमुदस्तेन कीर्तितः”
इत्युक्तापधिके १कार्तिकमासि । “एतैरन्यैश्च राजेन्द्रैः
परा मांसं न भक्षितम् । शारदं कौमुदं मांसं ततस्ते
स्वर्गमाप्नुवुः । कौमुदं तु विशेषेण शुक्लपत्रं नराधिप ! ।
वर्जयेत् सर्वमांसाणि धर्मोश्चल निधीयते” मन्त० भार०
कौमुदी स्त्री कुमुदस्तेन प्रकाशकत्वात् प्रिया अण् ङीप् ।
१कुमुदायाम् अणरः । “यदिना रुद्धं याति कौमुदी”

“कुमा० तद्वत्प्रकाशिकायाम् “त्वमस्य लोकाश्च च नेत्रकौ-
मुदी” कुमा० कौमुदस्तेयम् अण् ङीप् । “कुमुदेन मही
स्येवा रुद्धं हर्षे० ततोऽहवम् । भातश्चैर्नियमैश्चैव तेन वा
कौमुदी च्युता” इत्युक्तायां १कार्तिकपौर्णमास्यां “कौ-
मुदने जनायस्याजानामावैः परस्परम् । चूटास्तुटाः
सुष्मापक्षास्ते न वा कौमुदी मता” इत्युक्तायाम् १आश्विन
पौर्णमास्याम् “आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जामरसं निधि
कौमुदी वा समाल्लयता कायां लोकविभूतये” ति० त०
सैङ्गोक्तेः । ४दीपोत्सवतिथौ दीपोत्सवतिथिं प्रकृत्य भवि-
ष्योत्तरे “कौ मोदने जनायस्तेन वा कौमुदी मता”
“सखीजगोहीत्यण्कौमुदीसुखम्” रघुः कौमुदी दीपोत्
सवतिथिः” इति मङ्गि० ” ५उत्सवे धरणिः” इकार्ति० कोत्सवे
लिका० । स्वार्यं क । सुखे कौमुदिका ज्योत्स्नायाम् ।
संज्ञायां कन् । उमासखीभेदे शब्दरत्ना० कुमुद+चतुरर्थं प्रा
कुमुदा० ठक् । कौमुदिक कुमुदसंज्ञितपदेयादौ लि०
कौमुदीचार इ० कौमुद्या ज्योत्स्नाया चारः प्रायश्चमन
काये । आश्विनपौर्णमास्याम् लिका०
कौमुदोपति पु० इत० । चन्द्रे चारा० कौमुदीनाचादबोध्यत
कौमुदीवृक्ष पु० कौमुद्याः प्रकाशिकायाः दीपयिकाया इव
इवाधारः । दीपवृक्षे (पितृवृक्षे) चारा०
कौमुदीकी स्त्री कोऽपुष्टिः पाठकत्वात् मोदकः कुमुदको
विष्णुः तस्येयम् अण् । विष्णुगदायाम् अणरः “कौमो-
दको मोदयति क चेतः” भाषः । “देवैरनादिवीर्यस्य मृदा
तस्यापरे करे । निधिप्रा कुमुदाणस्य नाम्ना कौमुदकीति
वा” हरि० ६२५०
कौमुदी स्त्री कुं मोदयति अण् कुमुदः विष्णुस्येयमण्
ङीप् । विष्णुगदायाम् शब्दरत्ना०
कौमुदीकारि पुंस्त्री० कुमुदीकारस्यापत्यं शिष्यत्वात् पञ्च इज् ।
कुमुदीकारापत्ये स्त्रियां वा ङीप् । पञ्च अत्र । कौमु-
दीकार्यं तत्प्राये ।
कौमुदीयन लि० कुमुदीय सज्जितपदेयादि पञ्चा० फक् । कुमु-
दसज्जितपदेयादौ [पदेयादौ
कौमुदीयन लि० कुमुद+चतुरर्थ्यां कर्षा० फिज् । तत्सज्जित-
कौमुदीयक लि० कुमुद्यां जातादि कर्षा० ठक् । कुम्भी-
जातादौ [पदेयादौ
कौमुदीय लि० कुमुद+चतुरर्थ्यां कर्षा० एव । कुमुदसज्जि-
कौमुदीयाण पु० कुमुदीयाण्य (मङ्गुं प्रति जतयानस्य)अवम् अण्
भेदे पुंभो० गङ्गुं प्रति जतयानस्य अण्वन्विजि तत्पुमादौ

“पाकस्य वा कौरवाः ॥ २१ ॥ तद्वाप्ये तथापि कौः
कौरव पुंस्त्री कुरोरपत्यादि उन्वा० अञ् तद्देशस्य रा जा
अथ तेषु भवो वा अथ । १ कुरव्यं श्लो “तस्यान्ववायः सुभ-
हान् यस्य नाम्ना स्य कौरवा । कुरोरस्तु पुत्राश्चतारः”
हरिवं ६२७० । २ तद्देशेनपे पु० १ कुरव्यम् अन्विनि ४ तद्दे-
शमने च लि० । स्त्रियां ङीप् । “द्रुपदः कौरवान् उवा
प्राधायत समन्ततः । शरजासेन महता मोहयन् कौरवीं
चमूम्” भा० आ० १२८० । “लोत्तं चतुप्रघनपियुनं
कौरवं तद्भजेथाः” मेघदूतम् ।

कौरवक लि० कुरौ तद्वंशे जातादि “विभाषा कुरयुगेनि
पा० वा वुञ् । १ कुरव्यं श्लो । कुवयस्ये दमण् । २ कुर-
यकस्य अन्विनि

कौरवायणि पुंस्त्री कुरोरपत्यम् तिका० फिञ् । कुरव्यं श्लो
कौरवेय पुंस्त्री कुरोरपत्यं वा० ठक् । कुरव्यं श्लो । “समा हि
कौरवेयाणां ययं ते चैव सुतक !” भा० आ० १४२८० ।
“सिमोक्षानि विषं क्रुद्धाः कौरवेयेषु भारत !” भा० व०
८८० ।

कौरव्य पुंस्त्री कुरोरपत्यम् कुर्वादि० यव । १ कुरव्यं श्लो ।
“कौरव्याः पथवः प्रियापरिभवक्लेशोपगानिः फलम्”
वेणोस० । तस्यापत्यं तिका० फिञ् । कौरव्यायणि
कुरकुलोत्पन्ने द्राक्षणादापत्ये पुंस्त्री कुरव्यां राजा
यय । २ कौरव्य कुरदेगराजे । स्त्रियां ङीप् कौरवी
स्त्री । ययान्त्वात् यय्यपत्ये फिञो लुक् । कौरव्यः
पिता पुत्रश्च हि० कौ० ।

कौरवक्य पुंस्त्री कुरवकतस्योरेपत्यम् गगौ० यञ् । कुर-
वकतस्योरेपत्ये युवापत्ये फिञ् । कौरवक्यायनि तदीय
युवापत्ये पुंस्त्री

कौरवज(जा)कृत लि० कुरवजकृते जातादि अथ् उत्त-
रपदस्य वा ङिङ् । कुरवजकृतमने

कौरवाञ्चाल लि० कुरवञ्चालदेशे प्रसिद्धः अथ् उभयपद
ङिङ् । कुरवु पञ्चालेषु च प्रसिद्धे । “प्रज्ञातं कौरवा-
ञ्चाणं यद्वररक्तम्” यत० ब्रा० १, ७, २८, कौरवाञ्चालो
वा अयं ब्रह्मा १११४।१०।

कौर्य पु० “क्रियतापुरजित्तमकुशोरवेयपाथेययूककौपी-
ण्याः । तौलिकः शकौकेरो हृष्टीगशान्त्यभं चेत्यम्”
ीपितोक्ते ङिङ्कराथौ ।

कौशे न० कूर्ममधिकृत्य कृतोपन्योः अथ्, कूर्मदेदम् अथ्
वा । १ कूर्मपुराणे २ कूर्मसम्बन्धिनि नि० ।

कौल लि० कुले भवः इभिः अथ् । सत्कुलभवे १ कुलीने
युनि ठ कौलेयक इत्येव । कुले कुलाचारे रतः तं वेत्ति
वा अथ् । २ तन्मोक्षकुलाचाररते ३ तदाचारवेदिनि
च । “दिव्यभावतः कौलः सर्वज्ञ समदर्शनः” कुला-
ख्यं । “पथोर्ध्वज्ञात्तन्मन्त्रः पथुरेव न संशयः । वीरा-
न्मन्त्रसुवीरः कौलाश्च ब्रह्मविद्भवेत्” महाभगीकृतम् ।
कुलं कुलाचारमधिकृत्य कृतोपन्यः अथ् । ४ कुलाचार-
प्रवर्तके पन्थे कौलोपनिषदादौ ।

कौलक लि० कुले भवः सौवीरः धूमावुञ् । कुलभवे सौवीरे
कौलकेय लि० कुले सत्कुले भवः वा० ठक् कुत् च । १ सत्-
कुलोद्भवे । कौलटेय+पृथो० २ असतीष्टने पुंस्त्री शब्दरत्ना० ।

कौलटिनेय पुंस्त्री भिक्षुकाः सत्या अपत्यम् ठक् इनादेशश्च ।
सत्या भिक्षुकाः अपत्ये अमरः स्त्रियां ङीप्
कौलटेय पुंस्त्री कुलटायाः सत्याः अथवा वा अपत्यम् ठक् ।

सत्याः असत्याश्च भिक्षुकाः अपत्ये अमरः । स्त्रियां ङीप् ।
कौलटेर पुंस्त्री कुलटायाः अथवा अपत्यम् आचारेण कुट्ट-
त्वात् (“कुट्टाभ्यः”) पा० ढ्रक् । बन्धक्याः अपत्ये अमरः ।

कौलत्य लि० कुलत्येन संकृतम् अथ् । कुलत्यसंस्कृते “पा-
यवेद्यान्धकौलत्यसुरासौवीरकादिभिः” सुप्त० ।

कौलत्यीन न० कुलत्यस्य भवनं चेत्यम् अञ् । कुलत्योत्प-
त्तियोग्ये चेत्ये

कौलपुत्रक न० कुलपुत्रस्य भावः मनोहा० वुञ् । कुलपुत्रभावे
कौलव पु० ववादिषु तृतीये तिथ्यर्द्धरूपे चरकरभेदे ।
करणशब्दे १६६० पु० विवर्तितः

कौलासक लि० कुलासेन कृतं संज्ञायाम् वुञ् । कुलासकृते
शरावादौ असंज्ञायान्तु अथ् कौलास तत्कृते । तस्येदमण्
कौलास तद्व्यञ्जिनि लि० “रथचक्रं वा कौलासचक्रं
वा” यत० ब्रा० ११।८।४।१

कौलिक लि० कुलादागतः ठक् । १ कुलपरम्परागते आचा-
रादौ । कुले कुलागमे सिद्धः ठक् । तन्मोक्षे २ कुलाच-
रे । कौलं कुलधर्मं प्रवर्तयति ठक् । ३ कुलधर्मप्रवर्तके
मित्रे । शब्दना० । ४ पाण्ड्ये लि० । कुलं तदाचारः
प्रयोजनमस्य ठक् । ५ कौले ब्रह्मविदि “यस्यः कौलिकः” सुतिः

कौलितर पु० कुलितरस्यापत्यम् अथ् अथ् । शम्भरासुरे “उ त
दासं कौलितरं दृष्टतः पर्वतादि । अवाहादिन्द्र” शम्भ-
रम् ॥ ४।१।१४ कुलितरनाम्नोऽपत्यं शम्भरमसुरम्” भा०

कौलिशायनि लि० कुलिश+चतुरपत्रां कर्णा० फिञ् । कुलिश
सन्निकटदेवादौ

कौलिशिक लि० कुलिय+अङ्गुल्यां इत्यर्थे ठक् । कुलियसङ्गे
कौलीन लि० कौ पुष्ट्यां लीनः ७त० यनुक स० । भूमिल-
न्ने । कुलादगतः खञ् । २ कुलकृमागते "सदृश इवम-
न्नां कौलीनां नाञ्जवर्तत" राम० व्या० २७ अ० । ली-भावे
क्त कौ लीनं लपो यञ् । कुलीनं भूमिलयमर्हति खण्
वा । भूमिलमन्तासाधने इत्यपवादे "कौलीनमात्माद्य-
माचक्षते" "कौलीनमीतिन मृदाक्षरस्ता" रघुः "ना
कौलीनादसितनयने ! मध्यविद्यासिनी भूः" मेवः अप-
वादे हि भूमिलमन् इय लोकोभवतीति तस्य तथात्वम् ।
४ गुप्ते ५ जम्बे (युद्धे) ६ कृत्कार्ये ७ पशुसर्पाणां युद्धे च
न० मेदि० । तेषां भूमिलमन्तासाधनत्वात्तथात्वम् ।

कौलीरा स्त्री कुलीरः तच्छृङ्गाकारोऽस्यस्याः खञ् । कर्क-
टश्चङ्गायाम् (कौकडाशिका) राजनि०

कौलेय लि० कुले+भवः वा० ठक् । सत्कुलोत्पन्ने भरतः

कौलेयिक पु० कुले भवः वा ठक् । १ कुलागते कुकुरे ।
अमरः २ सत्कुलीने मेदि० ।

कौलेयभेरवी स्त्री लिपुत्राभैरवीभेदे । "सम्प्रदाभै-
रवीयत् विद्धि कौलेयभैरवीम् । हसाद्याः सैव देवेश !
विषु वोजेषु पर्वति !" ज्ञानार्थयः । "लिङ्गदे हसा-
द्याश्चेत् तदा कौलेयभैरवी भवति" तन्त्रसारः

कौल्याधिक लि० कुल्पाधे सात् ठक् । कुवमापसाधने
कौल्याधिक न० कुवमापसाधनं भवनं खेत्तम् खञ् । कुल्माष
धान्योत्पत्तिमोक्षे खेत्ते

कौल्या लि० कुले भवः खञ् । सत्कुलीने द्विरूपकोषः ।

कौयल न० कुलमेव प्रज्ञा० खार्थे ण । कोनिफते द्विरूपको०

कौविदार्य लि० कौविदार+चतुर्थया प्रगया० अत्र । को-
विदारसच्चिद्विदेशादौ ।

कौवेर लि० कुवेरक्षेदम् । कुवेरोदेवताऽस्य वा खण् । १ कुवेर
संवन्धिनि २ तद्देवताके च "कौवेरमण्य दाम्यञ्च चक्राते
वरुणस्य च" देवीमा० । "यानं सखार कौवेरम्" रघुः ।
"कौवेरदिग्भागमपास्य मार्गम्" माघः । स्त्रियां ङीप् ।
"दिम्बितागे ह्य कौवेरो दिक् शिगामोऽतदायिनी" ति० त०
पु० । "ततः प्रतस्ये कौवेरीम्" रघुः । १ कुउट्ठो (कुडु)
न० यद्धरत्ना० । [रिफावा अपत्ये ।

कौवेरिक्तीय पुंस्त्री० कुवेरिकाया अपत्यम् शुभ्रा० ठक् । कुवे-
रकौश न० कुशाः भूष्णा सन्त्यत्र खण् । १ कान्यकुब्जदेशे
हेमच० । स्वार्थे ऽण् । २ कृष्णदीपे "यत्कं ततः शास्त्रमलमल
कौशम्" सि० शि० । ३ यमयद्दे २१४५ पु० विहर्तः ।

कुयस्येदं तद्विकारो वा खण् । १ कुयस्यन्धिनि ४ तन्त्रये
पवित्रादौ । "तत्र वामाय गयने कौशे सुष्टुसुगण च"
भा० अनु० १८ अ० । स्त्रियां ङीप् । "कौश्यां हृष्ट्यां सना-
सीनम्" भा० अनु० ५४ अ०

कौशल न० कुशलस्य भावः युवा० खण् । दक्षतायाम् "सीमे-
य पद्मासनकौशलस्य" भट्टिः । "आन्वोक्षिकी कौशला-
नाम्" "योगः कर्मसु कौशलम्" गोता । "हायहारि
हसितं यचनानां कौशलं दृष्टि विकारविशेषः" माघः ।
कौशल्यि पुंस्त्री० कुशनाया अन्त्यं वाङ्मा० ङ् । कुशनाया
अपत्ये स्त्रियां या ङीप् । यून्त्यपत्ये फञ् । कौलषायन
तदीययुवापत्ये पुंस्त्री

कौशलिका स्त्री कुशनस्य पुच्छा ठक् । १ कुशवम्रश्चे । कुश-
लाय मङ्गलाय दीयते ठक् । २ उपयने उपढीकने ।
लिका० । [ढीकने २ कुशलवम्रश्चे च लिका० ।

कौशली स्त्री कुशलाय दीयते तस्य पुच्छा वा खण् । १ उप-
कौश(स)लेय स्त्री कोश(स)त्याया अपत्यं ठक् यङोपः ।
श्रीरामे दशरथपत्ने

कौशल्य न० कुशलमेव ब्राह्म० षण् । १ कुशले । भावे ब्राह्म०
षण् । २ दक्षतायाम् । "दृष्ट्वा कौशल्यमन्योन्यं रघ-
व्ये वावतास्थरे" भा० व० २४४ अ०

कौश(स)त्या स्त्री कोश(स)नदेशे भवा अत्र । कोश(स)नदेश
भवायां श्रीराममातरि दशरथपत्न्योभेदे । [द्रव्योऽस्यत्व ।
कौश(स)त्यातनय पु० इत० । सीतापतो श्रीरामे तद्भुता-
कौश(स)न्यायनि पु० कोश(स)न्यायाद्यपत्यम् फिञ् । श्रीरामे
लिका० । "अयामहे न गङ्गायः कौश(स)न्यायनिवत्तमाम्"
भट्टिः । कोश(स)न्य पवाथेकता अयमङ्गल्यसुहा ।

कौशाम्ब लि० कुशाब्जेन निहृत्तः खण् । १ कौशाम्बरान्-
जते २ अतृप्ते पुरीभेदे स्त्री ङीप् । "जगाम्बस्तु महातेजाः
कौशाम्बामकरोत् पुरीम्" रामा० । साच पुरी गौड-
देशान्तर्गतयः सभूमिगता । "अस्ति यत्थ इति ख्यातोदेश
इत्युपक्रमे" कौशाम्बी नाम तत्प्राप्ति मध्यभागे मङ्गा-
पुरी" कथारुतिथः मरः । "यत्ति गौडविषये कौशा-
म्बी नाम नगरो" हिता० । "निपुः कौशम्बिः" सि० की०
कौशाम्बेय पुंस्त्री कुशाम्बस्य गोत्रापत्यम् शुभ्रा० ठक् । कु-
शाम्बन्यपत्ये

कौशिका न० कुशिकस्यापत्यं ऋष्यण् कुशेन हृतः अख्या० ठक्
कुशिके तद्देशे भवः खण् या । १ इन्द्रे २ पेक्षिके पुंस्त्री०
उभयत्र "मगदुवा सुदुनवीरयोचनः सहजराखेरेव

यस्य दर्शनम् । प्रविशन् हेमाद्रिगुहान्द्वयान्तरं निनाय
विध्याद्विषयान् कौशिकः" भावः । इन्द्रस्य कृशकपुत्रत्व-
प्रामाण्यं "कृशकपुत्रं तपस्ते मे" इत्यमरः । कृशकपुत्र-
त्वमिति तं शक्रस्तथादध्यक्षेण जन्मवान् । स गाधि-
रभवत्तथा मधवान् कौशिकः स्वयम्" हरिवं० १५० ।
"कृशकपुत्रं तपस्ते मे" इत्यमरः "यत्पुत्रं तपस्ते दत्तुं
भक्त्या च परन्दरः । सपथं एव जन्मे स्वमेवांशमयामयत् ।
एतत्त्वं कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः । स गाधिर-
भवत्तथा मधवान् कौशिकः स्वयम्" हरिवं० २७५० ।
कृशकपुत्रत्वाद्वा कौशिकत्वस्य यथाह तत्रैव
"जातं बालम् भगवान्दित्यां स(शक्रः)कृशकपुत्रः । तदा
प्रभृतं देशेन कौशिकत्वमुपागतः" हरिवं० २२७५० ।
इन्द्रस्य कौशिकत्वमपि (सापुत्रे) व्यभिक्तम् । इन्द्रकले
७ कोषाध्यक्षे सति । ८ कोषकारे शब्दरत्नां ८५५ कार-
रत्ने लिङ्गां १० मञ्जुनि हेम० ११ अक्षकले राज-
मि० । कृशकपुत्र गोत्रापत्यम् विदां अज् । १२ विद्या-
निबन्धनी स हि कृशकपुत्रस्य गाधिरपत्यम् । कृश-
कपुत्रे तन्मूलं दृश्यम् । "अपिबन्ध ततः सोममिन्द्रेण
सह कौशिकः" भा० व्या० १७५५० ।
१३ पौरवश्यं नृपभेदे । "पारिषिक्तस्य द्वौ पुत्रौ" इत्युप-
क्रमे "प्रतिष्ठायाश्च द्वौ पुत्रौ पौत्राणां च कौशिकः" हरिवं०
१६१५० । जरासन्धेनृपस्य हंसनाभके १४ सेनापतिभेदे "स
ह जरासन्धः सेनापतिः । राजा सखार भरतर्षभ ! । कौ-
शिकं चित्तमेनञ्च तस्मिन् युद्धे उपस्थितम् । ययोक्तो नामनी
राजम् हंसति दिव्यकेतवः" भा० स० २१५० । तस्य च
कौशिकस्यत्वात् तथात्वम् । १५ असुरभेदे "खल्वसः शा-
कवदनः करातः कौशिकः शरः" हरिवं० ४२५० ।
कृशकपुत्रोद्भवत्वात् १६ मदीभेदे स्त्री तस्या उत्पत्तिकथा
रामा० व्या० १४५० ।
"कृशकपुत्रप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दन ! । पूर्वजा भ-
गिनी चापि मम राक्षस ! सुव्रता । नान्ना सत्यवती नाम
वृषाके प्रतिपादिता । सशरीरा गता स्वर्गं भर्तार-
मनुपार्जिनी । कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महामदी ।
दिव्यपुष्पाटका रम्या हिमवन्तसुपाश्रिता । लोकस्य
हिमकार्यार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम । ततोऽहं हिम-
वत्पाशं वसानि निवृतः सुखम् । भगिन्यां ह्येह सं-
युक्तः कौशिक्या रघुनन्दन ! । सा तु सत्यवती पुण्या

सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता । पतिव्रता महाभाग कौशिकी
सरितां वरा"

"तत्र मासं वारुहीर ! कौशिक्यां भरतर्षभ ! । अश्वमे-
धस्य यत् पुण्यं तन्मासेनाधिगच्छत" भा० व० ८१५० । "कृश-
कपुत्रं तपस्ते मे" इत्यमरः । कौशिकी तत्र
गच्छेत महापापप्रणाशिनीम् । राजसूयस्य यज्ञस्य फलं
प्राप्नोति मानवः" तत्रैव भाष्ये । "इत्यञ्च नदी हिमवतः
निःसृता चम्पानगरसन्निकटे उत्तरपारे गङ्गायां सङ्गतो ।
"ततो गच्छेत राजेन्द्र ! चम्पकारण्यसुतम्" तत इत्युक्ते-
कास्यास्तत्सन्निकटत्वम् । १८ यथोदाहृत्यात्वे मोक्षपञ्चाथां
योगमायायाम् । कौशिकेन्द्रेण भगिनीत्वेन कल्प-
नेन विष्णुना तस्याभिसम्पन्नकरणात्तथात्वं यथोक्तम्
"तत्र त्वां शतशः शक्रो मत्प्रदत्तेन कर्षणा । अभिप्रेक्ष्य
दिव्येन देवतैः सह योज्यसे । तत्रैव त्वां भगिन्द्रेण
यज्ञीयप्रति स वारुहः । कृशकपुत्रं तु गोत्रेण कौशिकी
त्वं भविष्यसि" हरिवं० ८५० योगमायां प्रति विष्णुः ।
"अः कौशिक्या देवी कौशिकी ब्रह्मचारिणी" भा०
हरिवं० ८५० । पार्वत्याः शरीरकोश(पा)निःसृताः ८६-
वीर्णभेदे तस्य च सृष्ट्यवध्यात्प्राप्तिभेदः तन्मूलं
देवीमाहात्म्यवाक्यं तत्र कोशशब्दे दर्शितं नाट्ये २० वृत्त-
भेदे अक्षरान्तराद्देवत्वादिष्वं दृश्यम् । [तथात्वम्

कौशिकप्रियं पु० इत० । श्रीरामे विद्याभित्तिप्रियाचरणान्तस्य
कौशिकफलं कौशिक कोशस्य फलस्य । नारिकेले शब्दरा०
कौशिका स्त्री कोशस्य स्वार्थे क अतएवम् । पानपात्रे
चपले हेम० । [शब्दभाषा शब्दाभित्तुले च

कौशिकात्मजं पु० इत० । १६ नृपते जयन्ते २ अर्जुने च
कौशिकायनि पु० कृशकपुत्रापत्यम् भा० फिज । यजुर्वेद-
अंशब्राह्मणस्य अभिभेदे "कौशिकायनेः कौशिकादिनिः"
शत० भा० १४५५१२१

कौशिकायुधं न० इय० । इन्द्रचापे शरत्वा०
कौशिकाराति पु० इत० । काके राजनि० नस्य मेचकारातिव्यं
च तेन सह निर्विरोधित्वात् । गृहकथा काकोलू-
कशब्दे दृष्ट्या कौशिकारप्रभृतयोऽप्यत पु०

कौशिकिन् पु० व० य० कौशिकेन प्रोक्तमधीयते णिनि ।
विद्याभित्तिप्रोक्ताध्यायिषु

कौशिकीजं पु० कौशिक्या इव कोजोयस्य पु० सलोपः ।
राखे.टटके (सेकोडा) राजनि०

कौशित्त उ० व० व० देशभेदे "पञ्चानाः कौशितायै नैक-
पुत्राः सुरसराः" भा० भी० ६४० जनपदकथने

कौशौ(वी)धान्य न० कौशे(पे)भवा कौशौ(पी) कर्मधा०
कौश(पे)जाते धान्ये तिमादौ । "सर्वसमेतदहः कौशौ-
(पी)धान्यं विवर्जयेत्" का० वा० श्री० २।११०

कौशे(पे) १ न० कौशा(पा) इत्यितम् डङ् । लभिकोपादिजाते
वह्ने अमरः "नर्नाभि कौशे(पे) इत्युत्तरागम्" कुमा०
"कौशेयं व्रजदपि गाढतामजकम्" भावः । "माषाको-
हितकौशे(पे)यपरिधानम्" बाद० "कौशेयविक्रयोद्धौ"
मनुना तच्छोधनकृत्स्नकृतम्

कौशय लि० कुशयेदम् पाङ् । १ कुशसंख्यनि प्रयनादौ
"प्राक्कन्दकथने कौशये वट्टां गस्समिव उपम" भा०
अनु० ३।४०। कुशस्य गोलापयं बा० पाङ् । २ कुशगोलजे
कथ्यभेदे पु० "तं होवाच सुत्रवाः कौशयः" यत० प्रा० १०।
५।५।४ "कौशयः कुशगोलजः" भा० । तेन ब्राह्मणे
कोपय इति सूत्रन्ययुक्तपठस्तु प्रामादिकः ।

कौशा(सा)रव उ० कशा(पा)रोरपयम् कषण्य । कुशा(पा)
रोमुनेरपयं भैलेवे "दायतः कतवान् प्रक्रान् कृता कौ-
शारयापतः" भाग० १।१।११ "कौशारवस्य भैले यस्यापतः"
श्रीधरः "ननु ते तत्त्वमराध्य कथिः कौशारकोऽन्तिमे"
भाग० २।४।१ बाह्या० इज् । कौशारपरिचय "यत्न
कौशारमेतस्य संवादोऽध्यात्मसंश्रितः" भाग० २।१०।५२

कौषिक लि० कौषिक+पुत्रो० । १ कौषिकयन्त्रार्थे मेदि० २ दुर्गा
कूर्तिभेदे स्त्री "गरीरकोपाद्यतस्याः पार्वत्याः निः-
सृताम्बिका । कौषिकीति सभाख्याता ततो लोकेषु गीय-
ते" देवीमा० "हायकोपाजिः सृता या कालिकायाम्नु
भैरव ! । सा कौषिकीति विख्याता चारुकापा मनोह-
रा" कालिका० पु० ६०४०

कौपीनक उ० कुपीतकस्यापत्यम् कषण्य । कुपीतकपिपुले
बह्वृचां प्रत्यहं तर्पणीये कथ्यभेदे कहोडे "कहोडे कौ-
पीतकमित्यादि" आश्व० ग्ट० १।४।४।२१ कथिततर्पणे ।
कुपीतकस्यापत्यम् इज् । कौपीतकिरपि कहोडे कषण्य
"तदुहोवाच कहोडे कौपीतकिः" यत० प्रा० २।४।२।१।
तत्सम्बन्धित्वात् कौपीतकिब्राह्मणं कौपीतकी उपनिषदे
कथ्ये टा नर्गता ।

कौपीनकिन् उ० व० व० । कौपीतकेन प्रोक्तमधीयते णिनि ।
कौपीतकेन प्रोक्ताध्यायिषु । "सदस्यं सप्रदं कौपीतकि-
नः समामन्ति" आश्व० ग्ट० १।१।१।

कौ(पी)तकी कुपीतकस्यापत्यम् कषण्य डीप् । उगस्य
पत्यां त्रिका०

कौपीतकेय उंस्त्री कुपीतक+वा० अपत्ये डङ् । कुपी-
तकस्यापत्ये कहोडे "कथ ह्येन" कहोडे कौपीतकेयः
पप्रच्छ" यत० प्रा० १।४।४।१।

कौष्ठवितक लि० कुष्ठविदि तद्विद्यायां साधु कल्या० ठङ् टस्य
चरत्वेन तान्ततया ठस्य क इत्येके । कुष्ठविद्यासाधौ । दस्य
चरत्वाभावर्णान्न तान्तत्वाभावेन कौष्ठविदिक इत्यन्ये त-
न्मतेनैव तया रूपं २।५।४५ उक्तम्

कौसीय न० कुक्षितं सीदयस्मिन् सीद+वा० आधारे य स्वाधे
पाङ् । १ आश्वये २ तन्मायाज्ञ हेम० । कुसीदस्य भावः
ज्वरः । २ वृद्धिरूपकुसीदस्यो यन्त्रिच०

म न० कुक्षमेन निर्दत्तम् । १ पुण्याज्जने अमरः । तस्ये-
दमण्य । २ पुण्यसम्बन्धिन लि० "विनयति सुदयो दयोः
परामं प्रणयिनि कौक्षमनानानिजेन" भावः

कौसुम उ० कुसुम+स्वार्थे ण्य । १ अरण्याकुसुमे २ शाकभेदे
राजनि० । कुसुमेन रक्तम् ण्य । २ कुसुमरागरञ्जिते
वस्त्रादौ लि० "कौसुमं पुष्पं कुचकुम्भसङ्घं वासः" म घः ।
तस्येदमण्य । कुसुमसम्बन्धिन लि० "दनकरकरसङ्घस्य
कौसुमरागम्" भावः । उभयतः स्त्रियां डीप् ।

कौसुर्विन्द उ० दशराजसाध्ययागभेदे "कौसुर्विन्दः" का-
त्या० श्री० सू० २।५।१।८ । "हितोयो दशराज एतत्संज्ञः"
संख्या० प्रायश्चित्तयामानान्नरं कौसुर्विन्ददशराजस्य २ प्रथमे
तत्रुचे च "कौसुर्विन्दः प्रथमन्त्रुष्टः" कात्या० २।४।१।

कौसुर्विन्दि उ० कुसुर्विन्दस्यापत्यम् इज् । तदपत्ये वहा-
लके सुनौ "कौसुर्विन्दिरुहानक आरुषी ब्रह्मचर्यमु-
वाच" यत० प्रा० १।०।२।११ । [कौ जटाध०]

कौस्तिक लि० कुक्षया चरति ठङ् । नावाकारके वाद्ययु-

कौस्तुभा उ० कुं-संस्मृत्युजाति कुस्तुभोजनार्थिः तत्र भयः
अण्य । विष्णुविष्णुः कौस्तुभस्तु महतेजाः कोटि-
रुच्यं समप्रभः" इत्युक्तकथने सविभेदे । तस्य वस्तुहाइत्
पत्तिकथा हरिवं० २२४०

"सुरासुरगणाः सर्वे सहिता वपणाज्जलः । सन्दरं पुनरं
कत्वा नेलं वासुकिमेव च । सभाः सहस्रं सचिने अक्ष
मोषधिमिः सह । शीरभूतं समायोगे दधत्तं समादात ।
तज्जहुरसुराः पूर्वसक्रान्ता मोभसन्मुता । यदा यदाञ्ज
कुहेयाः कामतेजोवलाग्निताः । यन्मरिक्ताया श्रदा
आहेता कौस्तुभमणिः । यथाहो ततज्जहुरसि सहस्रम् ।

इत्यतः" । "ततः शतमहर्षिर्गुरुमाणात् सागरात् । प्रसन्नात्मा ससुत्यसः सोमः गीतांगुलज्जलः । श्रीरमनर सत्यज्ञा हतात् पाण्डुर वाकिनी । सुरा देवी रुसुत्पद्मा दुरगः पाण्डुरस्तथा । कौस्तुभस्तु मणिर्हिव्यउत्पन्नो हतसम्भवः । मरीचिकचक्रः श्रीमान् नारायण उरोगतः" भा० सा० ८८० "उच्चैः श्रवाह्वयश्रेष्ठो मन्थरत्नश्च कौस्तुभः" रामा० उक्तेः क्रीडत्वमपि "कौस्तुभाख्यमपांसारं विष्णुणां वृद्धतोरसां" "सकौस्तुभं सुपयतीय यक्षः" रघुः । अतएव भेदे न० "हतायं गोघृतं यासं तदभावे तु माद्विधम् । आज्यं वा तदभावे तु माकाशं च यक्षीयते । तैलभावे यक्षीयते तैलं जर्जितं नरसम्भवम् । तदभावेऽतसोस्त्रे हं कौस्तुभं सर्पपोद्भवम् । वृक्षस्योऽथवा प्राज्ञः पृथग्भावे परःपरः" कर्कटतं म- शङ्कनवाक्यम् । कौस्तुभमत्यत्र कौस्तुभमिति पाठस्तु स- व्यक्त । शतश्लोके कुराभेदे "अभासाङ्गुष्ठसंलग्ना दक्षिणस्य कनिष्ठिका । कनिष्ठयाभ्या बद्धा तर्ज्जन्या दक्षया तथा । वामानामासु बन्धीयात् दक्षिणाङ्गुष्ठमूलके । अङ्गु- ठमध्यके भूयः संयोज्य सरलाः पराः । अतस्तोऽयत्र संलग्ना सुद्रा कौस्तुभसंज्ञिका" तन्त्रसारः ।

कौस्तुभवक्षस् पु० कौस्तुभोवक्षस् यस्य । विष्णो हारा० कौस्तुभहृदयादधोऽयत्र पु० एतं कौस्तुभलक्षणपादधोऽयत्र । क्रय वधे वा० पु० उभ० पक्षे भा० पर० सक० सेट् चटाटि । क्रययति-ते क्रयति अचिक्रयत्-त अक्रयीत्-अक्रयीत् । क्रययां-बभूव आस चकार-चक्रे-चक्राय । क्रस दीप्तौ कौटिल्ये च दिश० पर० अक० सेट् । क्रसति अक्रसीत्-अक्रासीत् चक्रास । चट० क्रसयति-ते । अ- चिक्रयत्-त अदत् क्रसिष्या-क्रस्य ।

क्रस दीप्तौ वा० पु० उभ० पक्षे भा० अक० सेट् चटादि क्रस- यति-ते । क्रसति । अचिक्रयत्-त अक्रसीत्-अक्रासीत् क- मयां बभूव आसचकार चक्रे चक्रास उदित् क्रसिष्या-क्रस्य । "अथ कृत्वा कौस्तुभं कृत्वा च भाषणे कृत्वा इति भि" वीप- देव्याख्याने "परोऽनुत्तमः पूर्वपामेकयाक्यस्वधातुः" इति तदुक्तिभाष्ये आन्या दुर्गादेशेन क्रस इदित्युक्तम् तद्विन्यम् । पा० धातुपाठे चुरादिषु "विधिमिति कृषि टाणि कृषीयादिना कुसेरेवेत्युक्तं दिवादिषु च क्रुषि कृषादीप्रोत्तरित्युक्तेः चटादौ च जनीजृष क्रस रञ्ज इति पाठः । इदित् क्रसवतोरदर्शनात् । अतः परानुबन्धस्य वी खेबाव प्राप्तिः दिवाश्च वा चुरादित्यम् अन्यथा

कृषियत् क्रुषीत्येव मूलकत् पठेत् । न च तथाऽपाठि अ- तस्तस्य नेदित्यम् ।

क्रूय दुर्गन्धे आर्द्रिभावे शब्दे च भा० आत्म० अक० सेट् । क्रूयते अक्रूयिष्य चक्रूय । णिचि क्रोषयति ते । अस्य चेलार्थककर्मण्युपपदे चक्रुल् चेलक्रोपम् अक्रोपम् । "यूनि गाढपरिरक्षिणि यक्षक्रोपमम् वृष्टे मदनेन" माघः । "यक्षं क्रोपयित्वा परिणियोत्यर्थः" मङ्गल० अ- भि+अतिव्याप्रा आर्द्रिभावकरणे प्रतीभावकरणे च सक० "आपो वै स्रग्मन् ताभिर्दीप्तमिन्द्राग्निवादनि" शत० ब्रा० १४।१।१।१४। यान्तात्ता ताच्छीले नातोयुच् किन्तु लृच् । क्रूयता इत्येव । [रीत् चक्रार ।

क्वर कौटिल्ये भा० पर० अक० सेट् । क्वरति अक्वा(य्म)- क्य लि० कः प्रजापतिस्तस्मै हितः यत् । प्रजापतिर्हिते । "देव चत्वारि क्रानां क्रानीति" प्रश्ने "एतान्येव चत्वारि क्रानां क्रानि" शत० ब्रा० १०।१।४।२।४। भा० तथार्थतोक्ता

क्वाञ् स्त्री क्यं प्रजापतिर्हितमन्युयत्र ऊङ् । दूर्ध्वभेदे "क्यान्वृत्तरोहतु शाखदूर्ध्वं व्यलकश" अण० १८।१।६। क्रंश प्रकाशने भा० सक० सेट् क्रंशति अक्रंशीत् चक्रांश । "क्रंशतेर्था प्रकाशयतिकर्माणः । निरुक्तकारः ३।२५।

क्रकच पु० क्र इति कचति शब्दायते रुच-शब्दे अच् । इत्यन्व- लाभ्ये एके मेदि० । दाहदारणास्ते करपले (करात) पु० न० अमरः । ज्योतिषोक्ते श्योगभेदे च । तल्लक्षणञ्च "पञ्चादितिथयो मन्दात् विक्रमं क्रकचः कृतः" इति "यथा शनौ वशी, युक्ते सप्तमी, गुरावष्टमी, बुधे नवमी, भा- मे दशमी, सोमे एकादशी, रवौ द्वादशी, एते योगाः क्रक- चख्या ज्ञेयाः पीठ० धा० यदाह नारदः "अयोदश सु- भिलने संख्योक्तिश्चवारयोः" क्रकचो नाम योगोऽयं मङ्गलेज्जतिगृहेतः" [क्रकचद्वयादयोऽयत्र

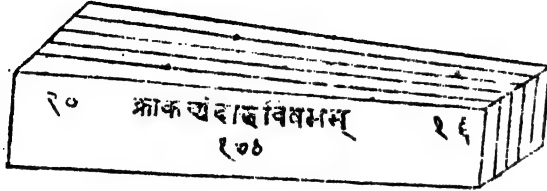
क्रकचच्छ्रद् पु० क्रकच इव छद् यस्य । केतकीट्ये त्रिका० क्रकचपञ्च पु० क्रकच इव पञ्चमस्य । १।शाकट्यभेदे राजनि० २।केतकीट्ये च ।

क्रकचपाद(दु) पु० क्रकचमिव पादो यस्य वा अन्यलोपः । क्रकचासे हारा० [त्रपभेदे । त्रिका० ।

क्रकचपृष्ठी स्त्री क्रकच इव पृष्ठं यस्याः स्त्रीप् । (क६) म- क्रकचव्यवहारः पु० लीलावत्युक्ते क्रकचव्यवहस्तुनोवेतन

ज्ञानार्थं तत्फलज्ञापके गणितभेदे यथा "क्रकचव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तम् । पितृव्ययोगदक्ष- मयमन्योर्दिध्यं सङ्गुषितमङ्गुलात्मकम् । दाहदारणपथैः

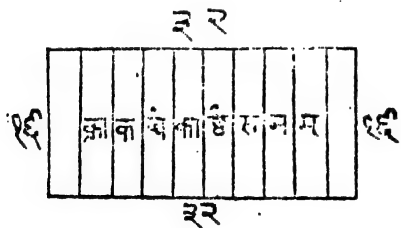
अमाहृतं षट्सरेपुपिहृतं करात्मकम् । उदाहरणम् ।
मूले नखा(२०) इत्युक्तमितोऽयं षट्सरेपुपिहृतः
अमाहृतं कुम्भितं किञ्च यत्नं दैर्घ्यम् । तदाकारणपद्ये
चतुर्षु किं स्यात्करात्मकं वद सखे ! गणितं कृतं मे ।
(तदाकारदशमचिह्नम्)

न्यासः

पिण्डयोगः २६ दलं । १८ । दैर्घ्येण १०० सङ्गु-
णितं १८०० । दाहदारणपद्यैश्चतुर्भिः गुणितं ७२०० ।
षट्सरेपु ५७६ विहृतं जातं करात्मकं गणितं २५/२ ।
क्रकचान्तरे करणस्य चार्द्धहृतम् । हित्यते तु यदि
तिसृणुक्तयस्मिन् षट्सरेपु तिष्ठतेः फलं तदा । इति कार्त्तिक-
टपञ्चितिस्मात्क्रकचयस्य हृतौ सखे मूल्यम् । कर्माकार-
जनसम्प्रतिपत्तौ तन्मृदुत्वकठित्ववशेन । उदाहरणम् ।
यद्विस्तृतिर्दलं १२ भित्ताङ्गुलानि पिण्डस्तथा षोडश-
यत्न काष्ठे । तेषु तिसृङ्गुलं प्रचक्षु किं स्यात् फलं
तत्र करात्मकं मे ॥

न्यासः विस्तारः १२ पिण्डः । १६ । पिण्डयितृतिहृतिः
(तदाकारचिह्नम्) ।

५१२ । दाहदारणमागैर्भरभिर्हृता ४६०८ । षट्स-
रेपु ५७६ विहृता जातं फलं हस्ताः । ८ ।

क्रकचा स्त्री क्रकचस्तदाकारोऽख्यः अर्धं अष्ट टाप ।
केतकीहृते रत्नमा० ।

क्रकण ५० क्र इति कर्णति शब्दायते कण-अच् । (कथार)
पञ्चभेदे अक्षरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

क्रकर ५० क्र इति शब्दं कर्तुं शीघ्रमस्य ताच्छीत्ये ट ।

क्रकणे (कथार) पञ्चिः अक्षरः स्त्रियां ङीप् ।
२ करीरहृते शकरपत्तायते च ५० ४ दोने लि० मेः ।
“चारयित्वा तु पत्तोर्ष्यं शकरत्वं नियच्छति” भा० अन्तः
१११ य० । “चकोरकविहृतमयूरक्रकरोत्थादुपक्रमे” वि-
ष्काराक्षयः शीतमधुराः कपाया दोषयमनाच” इति
सामान्यत उक्ता “शतपित्तहृता हृत्वा मेघास्त्रिधम
पर्वनाः । लघवः क्रकराः कृत्वास्तथा चैवीपचक्रकाः”
सुक् ० तन्मांसगुणा उक्ताः ।

क्रतु ५० क्र-कट । यूपसहिते, सोमसाध्ये यज्ञे, शक-
त्ये, ब्रह्मणोमानसे एते शक्यभेदे, श्वेदभेदे, ५२ इन्द्र-
येषु च । इद्विषौ तस्य सर्वयज्ञमयत्वेन यूपयज्ञ-
रूपत्वमपीदं यथाह “यद्विष्यो महेष्ट्यस्य क्रतुः सर्वं सतां
गतिः” विष्णुसं० । “सर्वयज्ञस्वरूपत्वात् यज्ञः यूपसहि-
तोयज्ञः क्रतरिति” भाष्यम् । तेन क्रतुशब्दस्य यूपस-
हितयज्ञधोवकता । अतएव तत्तदग्रे यूपविशेषाः शत-
पथब्राह्मणादी उक्ताः । तत्र सोमसाध्ययागाश्च त्वय
क्रतवः “लीत् क्रतून्माह्वान्नेयकृभक्ष्यमाश्विनम्” यतो “इ-
त्यग्नेयः क्रतुः अगोपस्यः” “अथाश्विनः” आश्विनो-
४१११८१४११५११ । मूलेषु दर्शिताः । अग्रेऽपि क्रतु-
भेदेषु दर्शितास्ततएव वगम्याः । संकल्पय कामनाधीनः
चिन्तितभेदः यथोक्तम् “कामः क्रतुः कर्म जन्म त्वयैषां
क्रमोभवत् । पुंसोया विषयापेक्षा च काम इति भगवते ।
स एव पर्वमानयेत् क्रतुत्वं प्रतिपद्यते” । “इच्छेरतिशयः
कास्ये विषये क्रतुरीर्यते” इत्युक्ते षड्विंशतिधिव्ये
च । द्रव्यायां निध० । दृष्टान्तादिकर्माणि च ।
“पुष्टुत ! क्रत्वा नः सर्वा” ऋ० ४/२११० । “क्रत्वा
कर्मणा सुखादिदेहेतुना” भा० । क्रतुनामा सुमित्र “ब्र-
ह्मणोमानसाः एता विदिताः पणसकृपयः । सर्गेश्वर-
त्वप्रद्विरारोही पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः” भा० आ० ६५ य०
उक्तः । “क्रतोरपि क्रियाभार्या वर्तितस्त्रिद्वान्मृदतः ।
अधीनं पटिषकृत्वाप्य क्वसतो ब्रह्मतेजसा” भा० ४/१/२० ।
तद्वन्माद्युक्तम् “सहजे हृदि तद्रूपां स्रष्टुमिच्छन् प्रजा-
पतीन् करोचिमन्त्रप्रद्विरारोही पुलस्त्यः पुलहं क्रतुम् ।
वसिष्ठश्च सहातेजाः षोडशजत् सप्त मांसान्” हरिश्चं-
१ य० । विद्यदेवाश्च तत्रोदश यथा
“आत्मार्थं चाहृजत् पञ्चान् लोककर्तृन् पितामहः । विश्वे
प्रजानां पतयो येभ्यो लोका विनिःसृताः । विश्वेयं प्रथमं
नाम संहतपद्यमात्मजम् । सर्वान्मपदं पुण्यं नाम्ना

धर्मस्य कृतवान् । दत्तं करोति न विदुः पुनश्च पुनश्च कृतम् । पण्डितं गीतमन्त्रैश्च श्रुतिमन्त्रैश्च ननुम् । अथ न भूता इच्छेते स्वताः स्वैः सङ्गमैः । ततोदयं सुता वेपथं वंशा वै संप्रतिष्ठिताः । करिवं० १०४७०
जटाधरेण तु “विदेवा दग कृतान् दण्डान् । गणदे-
वता राजे तन्मूलं यज्यते । कत्यभेदाद्विदुः कृतम्
तत् प्रजा निश्चयः व्यपसायः यथाह
“अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिन्लोके पुरुषो
भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वति” ला० उ० ।
“कथं प्रपद्यते । स क्रतुं कुर्वति क्रतुनिश्चयोऽध्यवसायश्च
यमेव नाशयेति विचिन्तयति । तस्यैव क्रतुं कुर्वतीपासी
तेजनेन व्यर्थकृतेन सम्यक् । किं पुनः क्रतुकरणेन
कर्तव्यं प्रयोजनम् ? कथं वा क्रतुः कर्तव्यः ? क्रतुकरणं
वाभिप्रेतार्थसाधनं कथम् ? इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमेव
त्यादिपद्यते । अथ क्रतुत्वत्तत्त्वैव । यस्मात् क्रतुमयः
क्रतुपायोऽध्यवसायात्मकः पुरुषो जीवः । यथाक्रतुर्दा-
दगः क्रतुरस्य सोऽयं यथाक्रतुर्वेदाध्यवसायो याः कर्तु-
मयोऽस्मिन्लोके जीवन्ति पुरुषो भवति । तथेतोऽस्माद्दे-
वताः प्रेत्य कृता भवति । क्रतुत्वरूपफलात्मको भवतीत्यर्थः
एवं स्मृतस्यास्ततो दृष्टम् । “यं यं वापि करन् भावं
त्यजत्वानो कलेयानिवादि” यत एव व्यस्था शास्त्र-
द्वाराः स एव जानन् क्रतुं कर्तव्यं यादृशं क्रतुं पश्या-
मस्तम् । यत एव शास्त्राभावात्प्राप्यते क्रतुत्वरूपं
कलमतः स कर्तव्यः क्रतुः भा० । १०४७०
चातुर्भाष्यादियानामस्तत्वात् तस्य तथाप्यम् “वाजाय
स्वाहा सुवाय स्वाहाऽपिजाय स्वाहा क्रतवे
स्वाहा यसे स्वाहाऽऽपतये स्वाहाऽऽपतये सुवाय स्वाहा
सुवाय वैनगिनाय स्वाहा विमंशिन आत्सायनाय स्वा-
हात्साय भौसनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाऽपतये
स्वाहा प्रजापतये स्वाहा” यजु० १८२८ “वाजादीनि चेत-
दिमासानां वासानां तद्वाचं गृहीत्वा स्मृतव्यमित्यर्थः
अत्र प्राचुर्याद्वैलोऽस्वरूपः, प्रसङ्गायानुष्ठाप्य जलक्री-
डादी अभ्यनुष्ठादानात् प्रसङ्गो वैशाखः । अग्निजाय
अप्सु जायत इत्यपिजः सप्तम्या कलुक् जलक्रीडारत-
त्वादेव जीवो जीवः । क्रतवे यागरूपकः चातुर्भाष्यादि
जानप्राचुर्यात् क्रतुरप्यदि” वेददी० ।

क्रतुदीपमुद् ५० क्रतुर्गामिन्द्रिणां दोषं हृति किप् ।
प्राचावामे सङ्घि० “इत्यने प्राचुर्यानां, भातुना

यथा नवाः । प्राचावामे सङ्घा देवाः गाम्बलीन्द्रिणो
चराः” ननु केषांकोन्द्रियदेवनायकावम् [नास्तिके च
क्रतुदृष्टं पु० क्रतवे कृत्वाति कृत्-किप् । १०४७० जटाधरः
क्रतुदृष्टं पु० क्रतवे देवि द्वि-किप् । १०४७० त्रिका० २१-
स्तिके च ।

क्रतुध्वंसिन् पु० क्रतुं दृष्टवत्तं ध्वंसयति ध्वंस-पिच्-
पिनि । शिवे अमरः । वीरभद्रद्वारा तद्वत्तुध्वंसनात्मक-
तथात्वम् तत्कथा अशी० ८८७० यथा
“महावीरोऽसुरे भद्रः” नमः सर्वमण्येन्द्रिणः । वीरभद्रा-
ख्यत्वात् हि प्रथितं परमां व्रज । कुर्व मे सत्वरं कार्यं दण्ड-
यत्तं क्षयं नय । ये त्वान्तर्भावमन्यन्ते तत्काङ्क्षायापिनायि-
नः । ते त्वयाध्ययमन्तव्या व्रज पुनः ! शुभोदयः । इत्याद्यां
मूर्द्धिचाधाय स ततः पारमेष्ठिनीम् । हरं प्रदक्षणीकृत्यः
कर्मिणान्तिरं हृष्टा । ततस्तदनुगम्य शम्भुः स्निग्धसह-
स्रवान् । शतकोटिमितानुपान् गणानग्यानयाहृतम् ।
ते गणा वीरभद्रं तं यान् केचित् पुरोगताः । केचित्-
दनुगायाताः केचित्स्तान्मोयदुः । अस्मन् तैः समा-
क्रान्तं तेजोविजितभास्करैः । शृङ्गापाणि गिरीणां
च कैश्चिदुत्पाटितानि वै । आचूडमूलाः कैश्चिद् विहृता-
वै शिलोच्चयाः । उत्पाट्य महतोऽस्मान् केचित् माम्ना-
मस्य हृणम् । कैश्चिदुत्पाटितायूपाः केचित्कुण्डलान्यपर-
यन् । मण्डपं ध्वंसयामासुः केचित् क्रोधपरा गणाः ।
अशीखमन् यत्तदेदीः केचिद् मूलपाशयः । अभययन्
हर्षीकृत्ये पृथङ्गं पपुः परे । दध्नुश्चरन्तार्यीच
केचित् पर्वतसन्निभान् । केचिद् पायसाहाराः केचि-
द् क्षीरपायिणः । केचित् मकाक्षपुष्टाङ्गा यत्तपत्वा-
न्यर्णयन् । अभययन् कृत्वा दण्डान् केचिद्दण्डयन्ता-
निनः । व्यभञ्जन् मकटान् केचित् पगून् केचिदलोत्प-
नः । अग्निं निषीदयामासुः केचिदत्यग्निं तेजसः । स्वयं
परिदधुचान्ये दुष्कृतानि हृष्टा युताः । जगृहः केचन
पुनारत्नानां पर्वतं कृतम् । एकेन च भगो देवः पश्यन् च-
क्रो विभोचनः । पुण्योदनावशीमन्वः पातयादाहः
कोपनः । यज्ञः प्रकाशितो दृष्टा केचिन्मृगकूपदृक् ।
गिरीविरहितचक्रैः तेन चक्रेण दूरतः” ।

क्रतुपुरुष पु० क्रतुः पुरुष इव । इत्याकारे क्रतुमये यज्ञ-
राज्ञे । तद्गुणवर्णनञ् करिवं० २२४७०

“वेदपादो रूपद्वयः क्रतुहस्तावतीकृतः । अग्निजिह्वो दर्भ-
रोमा अश्वधीर्वा महातपाः । अहिराते अश्वधरो वेदाङ्गः

नृतिभूषणः । आच्छन्नासः सुवतुण्डः शानघोषस्त्री
 महान् । हस्तधर्मभयः श्रीमान् क्रमविक्रमसत्कृतः ।
 क्रियाशतमहाघोषः पुष्टमानुष्मं खाकतिः । उद्गातव्यो
 होमदिको वीजौषधिमहाफनः । वायूनरात्मा सलस्तिक्
 विह्वलः सोमशोषितः । वेदस्तव्यो हविर्गव्यो हव्यक-
 व्यातिवेगवान् । प्राग्वंशकायो द्युतिमाद्यानादीनाभिर-
 न्वितः । दक्षिणाहृदयो योमी महाशतमयो महान् ।
 उपाकृष्यो वृक्षकः प्रवर्ग्यैरिभूषणः । नानाच्छन्दोग-
 त्तिपथो गुह्योपनिषदाशनः । काशपत्नीसहायो वै नखि-
 यदङ्ग इवोच्छ्रितः । भूत्वा यक्षपराहोसौ ब्राह्मणः
 प्रविशद्भुवः” ।

“दृष्टं तथैतन्ननु दुष्कृतानामां दुर्दर्शनं देवायदध्वरात्मकम् ।
 कृन्दांसि यस्य स्वर्चिर्वाहिरोमस्तः । अथ त्वङ्मृगेषु चातु-
 र्हीतम् । अन्तुण्ड आसीत् क्षुब्धेन ! नाक्षयोरिहो
 दरे चमसाः कार्यरन्ध्रे । प्रागित्तमास्ये पश्यने पञ्चास्तु ते
 यन्त्रवर्णने भगवत्स्मृतोत्तम् । दीक्षाज्जन्मोत्सवः शिरो
 धरं ते प्रायणीयोदयनीयद्वन्द्वम् । लिङ्गः प्रयत्नस्तव शीर्षकं
 क्रतोः सभ्यायसभ्यं चित्तयोः सवो हि ते । सोमस्तु रेतः
 स्वनाम्यवस्थितः संस्थापिभेदास्तव देव ! धातवः ! सत्वाणि
 स्वर्गाणि शरीरसम्भवस्तु सर्वयज्ञक्रतुरितिवचनः” ।
 भाग० ११।१२० ।

“यज्ञात्मनां प्रपञ्चयन्तः सुवर्णिं कृष्णिन्वादि चतुर्भिः
 कन्दर्वादि गन्धद्रव्यैश्च यज्ञाङ्गभूतकन्दर्वाद्यनुवादेन
 भगवदवश्यता विधीयते वर्हिःप्रभृते दीर्घाभावात्कार्पः
 दृष्टिं चतुर्षु वातुर्होतॄणां होत्वादिचतुष्टयं कर्मा । सुक्
 लुक् । तृण्ये सुवाप्ये । जुगोनासिकयोः । इष्टा भक्ष्य
 पात्रं चमसा यज्ञाय होमपात्राणि । प्राशितं ब्रह्मभाग
 पात्रं यक्षतेऽनेनेति यस्यं सुखान्तर्वर्तिं पृच्छं चर्यणं
 भक्ष्यम् । दीक्षा दीक्षणीयेष्टिः । अष्टजम्ब वारं वारम्
 अभिव्याप्तिः । उपसदस्तिष्ठ इष्टयः शिरोधरं धीया । प्रा-
 यणीया दीक्षानन्तरेष्टिः उदयनीया समानीष्टिः ते एव
 दंष्ट्रे यक्ष्य । प्रवर्ग्यो महाधीरः प्राप्नुपसदः पूर्णं क्रियते ।
 हभ्योहोय रहितोऽग्निः आसन्नय्यः औपासनाग्निः ततो
 हन्वैक्यं तव क्रतुरूपस्य शीर्षकं शिरः । चितयः इष्टका-
 चतुर्गानि पञ्च अक्षयः प्राप्ताः । प्रातःसवनादीनि
 अवस्थितिरासनं बाल्याद्यवस्था वा । अग्निहोत्रोऽत्य-
 निहोमः एक्यः षोडशी वाजपेयोऽंतरातः आग्नेर्दीपः
 इति सप्त संख्याविभेदाः सप्त त्वहर्वादिधातवः । सप्तवि

श्रद्धावाहदीनि बहुयानसङ्घातद्वयाणि, कथोमा-यथाः
 कथोमाः क्रतुवत्तद्रूपत्वं दर्शयन्मनः कथुमानञ्च तदेव
 बन्धनं यस्य सः" श्रीवरः । [प्राणव्यात् तथात्वम् ।
 क्रतुषु पु० क्रतोरङ्गं पशुः । अत्र 'हारा० तस्य क्रतुमन्त्रे
 क्रतुप्रा पु० क्रतुन् कर्माणि प्राप्ति प्रा-पुत्तौ' किम् । कर्मपूरके
 "महर्षिर्वाक्यैतः क्रतुप्राः" अ० ४।१८।१ । "क्रतुप्राः कर्मणां
 प्रकः" भा० ।

क्रातुभुज् ५० कठं कठदेयं हविर्भुङ्क्ते भुज-क्रिप् । देवे
 कठदेयइत्युक्त्यानां हे स्थित्वासे धाम चेतनत्वे ऽपि । तद्भो-
 गित्यं बोध्यम् चेतनत्वे तु तेषां मनुष्यादीनामिव भोगो-
 नास्ति किन्तु दृष्टिमात्रेण यथाह “न वै देवाः स्यन्ति
 पिबन्ति एतदेशान्तं दृष्ट्वा त्वयन्ति” इत्यादि ।

क्रातुराज् ५० क्रतुषु राजते राज-क्रिप् । ?सद्यमेधे व्यस्ये तस्य
सर्वव्यानां श्रेष्ठत्वात् तच्चात्मन् । "यद्यान्मेधः क्रतुराट्-
सर्वपापपमोदनः" मनुः शराजसूत्रे च शब्दचि०

क्रतुर्विक्रयिन् वि० क्रतुं तत्फलं विक्रीणाति विक्री-
णिवि० । स्वकीयक्रतुफलस्य अन्यदोषत्वस्यापनेन ततो-
धनप्राप्तके । “पितृनाशतिनोवापि क्रतुर्विक्रयिण-
स्तथा” मनुः । [“वायसकी” वज्र० १५.१५ ।

क्रतुस्थला स्त्री अप्सरोभेदे "पुञ्जकस्थला च क्रतुस्थना
क्रतुस्पृशति० क्रतुभिन्द्यं स्पृशति किन् । इन्द्रियसर्ग-
नि "अपघ्नन् हृदिस्पृक् क्रतुस्पृक्" आश्व०पौ० ५।१०.५

क्रतूत्तम पु० क्रतुपूत्तमः । राजस्वययज्ञे त्रिका० ।

क्रत्वर्थः पु० क्रतुर्धेयम् अर्थेन सह नित्यम् विशेषप्रसिद्धता
च, क्रतुर्धेयस्य वा । क्रतुपकारके । तत्त्वज्ञानादिकञ्च
ज्ञैः सह भाष्ययोर्दक्षितं यथा

“अथातः कृतवर्षपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा” । सू० । “तृतीयेऽध्याये

स्वतन्त्रिद्वैवाक्यप्रकरणस्यानसमाख्यानैः शेषत्रिभिर्योग-
लक्षणसक्तम् । इह इदानीं क्रत्वर्थपुरुषार्थौ जिज्ञास्येते,
—कः क्रत्वर्थः ? कः पुरुषार्थः ? इति, यापि प्रयोजका-
प्रयोजकफलविध्यैवादाङ्गप्रधानचिन्ता, सापि क्रत्वर्थ-
पुरुषार्थजिज्ञासेव । कथम् ? अङ्गं क्रत्वर्थः, प्रधानं
पुरुषार्थः, फलविधिः पुरुषार्थः, अर्थवादः क्रत्वर्थः,
प्रयोजकः कश्चित् पुरुषार्थोऽप्रयोजकः क्रत्वर्थः । तस्मात्
“क्रत्वर्थपुरुषार्थयोरिज्ज्ञासा”—इति स्मृतितम् । नत
अथातः शब्दौ प्रथमे एवाध्याये प्रथमद्वये वर्णितौ ।
अथेति प्रकृतं श्रेष्ठत्रिभिर्योगलक्षणैर्द्वयते । अतः—इति
क्रत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासाविशेषं प्रकुरते । क्रतवे यः, क-

क्रत्वर्थः, पुरुषार्थः, च पुरुषार्थः । जिज्ञासाशब्दोऽपि
तत एव समधिगतः,—ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा—इति ।
तदेतत् प्रतिपाद्यत्वम्,—‘क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा’—
इति । (४ । १ । १) गवरभाष्यम्

“यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्साऽर्थावच्छायाऽवि-
भक्तत्वात्” सू० २ ।

“अथ किं लक्षणं क्रत्वर्थः, किं लक्षणं पुरुषार्थः इति
लक्षणं वाच्यं, तथा हि लघोयसी प्रतिपत्तिः,
उपदेगे गरीयसी तदुच्यते,—यस्मिन् प्रीतिः पुरु-
षस्य, (यस्मिन् कृते पदार्थे) पुरुषस्य प्रीतिर्भवति) च पुरु-
षार्थः पदार्थः । कुतः ? । तस्य लिप्सा अर्थेन च
भवति, न शास्त्रेण, क्रत्वर्थे हि शास्त्रात् अवगम्यते, न
आनुराधा, अविभक्तो हि पुरुषार्थः प्रीत्या, यो यः प्री-
तिवाचनः च पुरुषार्थः । पुरुषार्थे लक्षिते तद्विपरीतः

क्रत्वर्थः—इति क्रत्वर्थस्य लक्षणं सिद्धम् (१ वच्यम्) ।

एवं वा सूत्रं वक्ष्यते,—दर्शपूर्णमासबोराप्तायते,—‘अन-
तिदृश्यं कृष्याति अनतिदृश्यमेवैव प्रजया पशुभिः करो-
ति, इति तथा आहार्यपुरोषां पशुकामस्य वेदिं कुर्यात्,

वस्तुजातम् पशुकामस्य वेदिं कुर्यात्, गोदोहनेन पशुकामस्य
प्रणयेत्’—इत्येवमादीति । तत्र संशयः,—किम् एवञ्जा-
तीयकाः क्रत्वर्थः उत पुरुषार्थः—इति । किं प्राप्तम्—

क्रत्वर्थः इति । कुतः ? प्रत्यक्ष उपकारस्तेभ्यो दृश्यते

क्रतोः, पुरीषहरणं वेदिहरणं च, तदुक्तं, (११।१२०)
द्रव्यगुणसंस्कारेषु वादरिः—इति । तस्मात् क्रत्वर्थः—

एवं प्राप्ते सूत्रम्,—यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य च पुरुषार्थ एव

इति, प्रीतिकोऽर्थो निर्वर्त्यते, तस्मात् एते पुरुषार्थः—इति ।

‘ननु प्रत्यक्ष उपकारः क्रतोर्दृश्यते—इत्युक्तम्’ । उच्यते—

अयं दृश्यते, न तु क्रतोरुपकाराय एभ्यः सङ्गीर्तितेभ्यः
फलेभ्य एते नूयन्ते, न च य उपकरेति च शेषः, वस्तु

वदर्थः नूयते, स तस्य शेषः—इत्युक्तं (११।१२ सू०) ‘शेषः
वदार्थत्वात्’—इति । (२ वच्यम्)

एवं वा, द्रव्यार्जनम् उदाहरणम्, इह द्रव्यार्जनं तैत्ति-
रीयैः नूयते, ब्राह्मणस्य प्रतिपद्यदिना, राजन्यस्य

जयादिना, वैश्यस्य क्षयादिना । तत्र चन्द्रे हः,—किं क्र-
त्वर्थो द्रव्यपरिग्रहः उत पुरुषार्थ इति । किं प्राप्तम्

क्रत्वर्थो नियमात्, यद्येव पुरुषार्थः स्यात्, नियमोऽन-
र्थको भवेत्, प्रत्यक्षेण एतत् अवगम्यते,—नियमादनिय-

माज्ञाजितं द्रव्यं पुरुषं प्रीणयति—इति, तस्मात् क्रत्वर्थः

कामवृत्तिभिश्चास्य सहैकवाक्यता दृष्टा, इतरथा, आसुमे-

येन फलवाक्येन सहैकवाक्यतां यावत् । किङ्कं चापि

भवति,—‘अन्वये आभवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्,

यस्याहिताग्नेः सतोऽग्निर्गृह्णन् दहेत्, यस्य हिरण्यं

नश्ये दान्नेयादीनि निर्वपेत्—इत्येवमादि तद्वि द्रव्योपपत्ते

चोद्यते यदि द्रव्यपरिग्रहः कर्तव्यः, तत्र एतदपि सति

सम्बन्धे कर्तव्यम्—इत्युच्यते इतरथा अस्ति सम्बन्धे

कर्तव्यम्—इत्यनुमीयते फलं च अस्य कल्प्यते । तस्मात्

यजतिश्रुतिगृहीतं द्रव्यार्जनं येन विना यागो न निर्व-

त्तर्तते, स यागस्य श्रुत्या परिगृहीतः—इति नम्यते ।

तस्मात् क्रत्वर्थः—इति ।

एवं प्राप्ते सूत्रम्,—पुरुषार्थः—इति । यस्मिन् कृते

पदार्थे प्रीतिः पुरुषस्य भवति तस्मात् अस्य लिप्सा अ-

र्थावच्छाया शरीरधारणार्थं यस्य शरीरं ध्रियते व्यक्तं

तस्यास्ति द्रव्यं शरीरिण्यां यागः नूयते तस्मात् दिव्यमा-

नद्रव्यस्य विनियोग उच्यते । न द्रव्यार्जनं श्रुतिगृहीतं

विनापि हि द्रव्यार्जनवचनत्वेन शब्दस्य यागो निर्व-

त्तर्तत एव, तस्मात् पुरुषार्थो द्रव्यपरिग्रहः ।

अपि च, यदि शास्त्रात् कर्तव्यं द्रव्यार्जनं, तज्ज्ञानप्रस-

विनियुज्येत तथार्जितम्, तत्र सर्वतन्त्रपरिग्रहः स्यात् ।

अपि च उपक्रान्ताभिः सर्वकर्माणि द्रव्यार्जनेन भवेयुः,

तत्र एतद्व्योपपद्यते,—अपि वा एष सुवर्गाङ्गोकाश्विद्यते,

यो दर्शपूर्णमासयाजी सप्तपायसां वा पौर्णमासीं वा

अतिपातयेत्—इति एवञ्च स त प्रयोगकाशास्त्रिरेतदङ्कं

सदनुपकारकं स्यात् । न च आधानवत् भविष्यति, तत्र

हि वचनं—वसन्तेऽग्निमादधीत—इति न चैतत् दृष्टम्

अथ वदुक्तं—नियमवचनम् अनर्थकं पुरुषार्थे द्रव्यपरि-

ग्रहे सति—इति । उच्यते, नैतावता पुरुषार्थता व्याव-

त्तर्तते प्रत्यक्षा हि सा, तस्या च परोक्षवा युक्तिवशा व्यपदि-

श्र्यते, न च परोक्षं प्रत्यक्षस्य बाधकं भवति, तस्मात्

नियमवचनात् कामनपरमदृष्टं कल्प्येत न तु दृष्टानम्

तस्मात् यत् पुरुषस्य प्रयोजनं प्रीतिः तदर्थं धनस्य अ-

र्जनम्—इत्येवं च सति त्रीहिणा वरगः कर्तव्यः प्रीत्यर्थ-

र्जनेन वा क्रत्वर्थमर्जनेन वा न अत्र कश्चित् विषेयः

प्रीत्यर्थम् उपार्जितोऽपि त्रीहिः त्रीहिरेव, कर्तव्यम्

उपार्जितोऽपि त्रीहिः त्रीहिरेव । तस्मात् न प्रयोगको-

दनागृहीतं द्रव्यार्जनम् । अथ वदुक्तं—अनुमेयेनाऽङ्क-
तेन वा शब्देन युक्त्यर्थे नियमस्य एकवाक्यता, अत्रत्यर्थे

इदं दृष्टेन प्रयोगयत्नेन-इति नैव दोषः अक्षत्पक्षेऽपि दृष्टेन भुजिना न फलवचनेन । 'कथं तर्हि-नियमाद-दृष्टं भवति-इति गम्यते' । यद्यपि भवदोषे पक्षे । अहं अक्षत्पक्षे फलवत एकवाक्यभावात् फलवत उप-करोति इति गम्यते । उच्यते अक्षत्पक्षेऽपि फल-वत एवैकवाक्यभावः, एतावांस्तु विशेषः तत्र श्रुतं फलं मम तु दृष्टम् । अथ यत् लिङ्गम् उक्तं-गृहदाहादिषु कर्म चयते-इति । तत्र उच्यते यद्यपि न क्रत्वधेः द्व्या-र्जनं तथापि दाहे निमित्ते फलाय वा कर्माङ्गभावाय वा ज्ञानश्रद्धादीनां विधानम् उपपद्यत एव । तस्मात् पुरुषार्थं द्व्यार्जनं प्रीत्या हि तदभिमतम् भाव्यम् तत्र आरभ्य क्रत्वर्थाः पदार्थान्न दर्जिताः ततएवावगम्याः क्रत्वादि पुं पाणिन्युक्ते सोः परतः स्थितस्य आद्युदा-त्तानिनिमित्ते शब्दगणे ! स च गणः "क्रतु दृष्टोक्त प्रतीक प्रवर्ति इव्य भग" ।

क्रत्वोश्चर न० क्रतुना स्थापितमोक्षरलिङ्गम् । काश्याम् क्रतुना कृमिना स्थापिते शिर्वालिङ्गभेदे "वरणायास्तटे रथ्ये कृत्वोश्चरमनुत्तमम् । वागिष्टमोक्षरश्चैव लभते वस-ति'त्विह" काशी० १८३०

क्रथ बधे भा० पर० सक० सेट् घटा० । क्रथति अक्रथोत्-अक्रा-थीत् । चक्राय, शिष्-क्रथयति-ते । अचिक्रयत् त क्रथ प्रतिहर्षे च० उभय० सक० सेट् घटा० । क्रथयति-ते अ-चिक्रयत्-त । क्रथय-बभूव आस चकार चक्रे क्रथन न० क्रथ-बधे ल्युट् । १।मारणे० छेदने च "राजन्योच्चांसकूट क्रथनपटुरिति" प्रबोधचन्द्रोदयः । श्टानवभेदे पुं । "क्रथनश्च सहाधीर्यः" भा० आ० ६७३० ।

क्रथनक पुंस्त्री कथने दलकरणककारकृच्छेदेने प्रसृतः कन् । उङ्गे अमरः स्थियां जातित्वात् ङीप् ।

क्रथकैशि(गी) क्त पुं० व०० देगभेदे "सपाण्डुप्राण क्रथकैशी-कान्" भा० स० १२०३० "अथेदरेण क्रथकैशिकानाम्" "प्रत्युज्जगाम क्रथकैशिकतम्" रघुः । सुखमध्यात् संज्ञायां कन् । शितायुर्वाणि न० शब्द० ।

क्रद् रोदने वैकल्ये अक० आह्वाने सक० भा० पर० इटि सेट् । क्रन्दति अक्रन्दोत् चक्रन्द । भावे क्रन्दते क्रन्द-तम् । अव्यक्तशब्दकरणे "अक्रन्ददग्निः स्तनयस्त्रिव द्यौः" यजु० १२।६ । अक्रन्दत् क्रन्दति विष्कूर्जति" वेददी० । "यदक्रन्दः प्रथमं जायमानः" यजु० २६.१० । [याति अउ+क्रन्दनेनानुगमने सक० अउक्रन्दति पुलम् क्रन्दनेनाउ-

अभि+आभिसृख्येन शत्रुप्रभृतेराह्वाने सक० । "अभिक्रन्दन् दृषायसे" ऋ० १०।२।८ । "अभिक्रन्दन् आभिसृख्येन युद्धार्थं शत्रूनाह्वन्" भा० । "आभिसृख्येन शत्रुकरणे अक० । "अभिक्रन्द स्तनय गर्भम्" ऋ० ५।८२।७ । "अभिक्रन्द भूयभिसृखं क्रन्द शब्दाय" भा० ।

आ+आह्वानपूर्वकरोदने सक० । "आक्रन्दत् भीमसेन वै" भा० य० १५.७३० । सत्यक्रन्दने च "आक्रन्दिषुः सखीनह्वन्" भट्टः । "तदीयमाक्रन्दितमार्गसाधोः" रघुः । सम्+आ+सस्यगाह्वानपूर्वकक्रन्दने "हा तात ! धर्मरा-जोति समाक्रन्दन्नाह्वय" भा० आ० १०७२३०

नि+यथानामशब्देऽज्ञारणे । "न्यकन्दीप्जन्म प्रमुवाणो यथास्य शब्दस्तथा नमिरयति वाचम्" निरु० ६।४।

प्र+स्तवने "प्र यः स्पष्टकृन्तु सुविता यः" ऋ० ५।५।६।१ । "अकृन्तु कौति" भा० वेदे गणव्यत्ययात् गोपीलुक् ।

वि+विशेषेण क्रन्दने । सम् सत्यक् क्रन्दने ।

क्रद वैकल्ये गा० आत्म० अक० सेट् घटादि० । क्रदते अक्रुटि चक्रुदे शिच् क्रुदयति । यङ् वेदे कनिक्रदते यङ्-लुकि कनिक्रति कनिक्रदीति ६ "उपस्थे दृषभः कनि-क्रदत्" ऋ० ६।७७।५ । "कनिक्रदत् शब्दं कथन्" भा० । अनु+अनुगमने सक० । "संनयेयं क्षीणीरनुचक्रदे" ऋ० ८।१।१० । "अनुचक्रदे अनुगच्छति" भा० ।

क्रन्द निरन्तरशब्दकरणे चुरा० अक० उभ० सेट् । प्रायेणाङ्-पूर्वः आक्रन्दति ते आचक्रन्दत् त । आक्रन्दयाम् बभूव आस चकार चक्रे

क्रन्दन न० क्रुटि-भावे ल्युट् । १।शोकादिनाऽश्रुपातसेतुव्याप्तने रोदने शब्दरत्ना० बोधधीराटेः आह्वाने च अमरः शिङिले पुंस्त्री शब्दमा० । स्थियां जातित्वात् ङीप् ।

क्रन्दिता न० क्रुटि-भावे क्त । रोदने अमरः । आह्वाने सेटि बोधानां चीत्कारशब्दकरणे शब्दरत्ना० ।

क्रप क्षपायाम् भा० अक० आग्र० सेट् घटादि । क्रपते अक्र-पिष्ट चक्रुपे शिचि क्रपयति ते । "उत्तकृषीर्धवत्क्रपिष्ट" ऋ० ७।१०।६ । वेदेऽस्य कचिन्तु संप्रसागम् । "उतो क्षपन् धीतयो देवानां नाम विभ्रतोः" ऋ० ६।६।६।४ । "पिन्दन ज्योतिष क्षपन् धीभिः" ऋ० ४।१।१४ । "सर्तानां चिद्वे-शीक्षपन्" ऋ० ४।२।१८ । "निष्ठे देवा अक्षपन् समीच्ये-निप्रतन्वः" ऋ० १०।७।५ । "कविं क्षपनाथमक्षपन्तं विचक्षे" ऋ० १।११।१४ ।

क्रम पादविशेषणेन गती आ० पर० सक० सेट् अस्य सार्ध-

धातुके वा यन्नु सैडमनत्वात् अतिङि चित्तिजिति चिधि
परे न ढङिः । कर्त्तरि क्यति क्रामति । क्येत्-क्रामेत् ।
क्यस्तु क्रामत् । अक्यञ्चत् सक्रामत् । अक्रमीत् । सक्राम
क्रमिता क्रमात् क्रमिष्यति । अक्रमिष्यत् । कर्मणि क्र-
म्यते । अक्रमि । णिचि इत्यु सुबो वौ ढङिः । क्रमयति-ते ।
अचिक्रमत्-त । कर्मणि क्यम्यते । अकृ(क्रा)मि । कृ(क्रा)
मितामे क्रमयितासे । क्तसु न्नभणायम् । क्रमितव्यम् क्रम्यम्
क्रमयम् । क्रमकः । क्रमी । क्रमिता । क्रान्तिः । क्रमितम् । उ-
द्दिष्टं क्रमिता क्रान्या । संक्रम्य । क्रमं क्रमम् । णिचोणमुलि
वा ढङिः कृ(क्रा)भं क्र(क्रा)मम् । क्यञ्चत् क्रामन् । क्रमिष्यन्
क्रमिष्यमाणः । गत्यन्त्य क्रमयिता क्रमिगः । क्रमयितुम् ।
क्रमयितव्यम् । क्रिस्तास्ति युच् क्रमणा । क्रम-यन् माणः
क्रमयिष्यन् । कर्मणि क्यम्यमाणः । कृ(क्रा)मिप्रमाणः ।
क्रमयिप्रमाणः । रुनि चिक्रमिपति व्यात्मचिक्रम्यते ।
“समुद्रात् पश्चिमे पूर्व दक्षिणादपि चोत्तरा । क्रामत्यनु-
दिते स्थये” यानी व्यपगतक्षणः” रामा० वि० ८० अ० “देवा
इमान् लोकानक्रमन्” गत० ब्रा० ६।७।१० “विष्णु स्त्वा क्र-
मताम्” यजु० १।९ । “पादेनाक्रम्यारोहत्” वेददी० ।
“इत्या रक्षांसि लवितुमक्रमीद्यारुतिः पुनः” भट्टः “उ-
तोहिजाप्यत्रैरभिषूञ्चमानः चक्राम वजीव दितेः सुतेषु”
भा० आ० १९३ अ० । “क्रमं ववञ्च क्रमितुं सक्रोपः”
“नवः क्रम्वः स्थितं कचित्” भट्टः । परोपक्रमयत्
अप्रतिवन्द्यादौ व्याख० । “न तत्र क्रमते ज्ञयुर्न जरा
न च यावक्तः” भा० आहु० ८२४० । “हर्येयं दक्रामि
पदे कवेन जम्” नैषधे अक्रामीत्यबाधु । स्वार्थे णिचि-
कथयितुं बाधु इत्यन्ये । निठायां नेट् क्रान इत्यादि
कौटिल्ये यच्च चक्रम्यते मानः । “श्रेष्ठपि चक्रम्यमाणः
कुप्ते पथात्” भा० आ० ७०० श्लो० ।

स्मृति+स्मृतिप्रत्यये ऽङ्गङ्गने सक्तः । “व मदीः पर्वताश्चापि
सन्निवर्तानि सर्वाणि च । अक्षिरेद्यानिचक्रान् खेचरः खेच-
रान्द्रव” भा० भा० ४६५२ श्लो० । “अत्यक्रामसिमान् मासां
साधुषं परिचलनयन्” राजा० युद्ध० ८८ अ० ।

अभि + अति + आभिमुख्येनातिक्रमणे सक० । “न दिष्टमत्यति-
क्रान्तं शक्यं बुद्ध्या बलेन च” भा० सं० १०५१ श्लो० ।
वि + अति + वीपरीक्येन क्रमणे । “तदन्तः पुरतः साह्यं व्यति-
क्राम तं जनम्” रामा० बाल० ७० अ० । विशेषेण व्यति-
क्रमे च । “स लोकानां हिताभ्यामीनादधीयां पुनरुत्कर्षा-
म् । देवानाञ्च व्यतिक्रम्य ब्रह्मलोकमवाप ह” रामा०

आर.६अ० । “एवं हि समग्रान् कालोप्यत्यक्रामत नख
 वै” भा० पृष्ठ ४५५ श्लो० । “विवाहे च व्यतिक्रमः” उदा० त०
 सम्+अति+सव्यगतिक्रमये । “अवलीलृष्यन्तश्च समतिक्रम्य
 पर्वतम्” भा० व० २११ श्लो०

अधि+आधिक्येन क्रमणे
 अनु+परिपाद्या क्रमणे । “नृणां रतिर्भाक्तरनुक्रमप्रति”
 भा० २।५।२५५। “महर्षिभिरनुक्रान्तं धर्मपन्थानमास्थि-
 तः” रामा० उ० ४७७७। “परिपाटी हातुक्रमः” अमरः ।
 अप+अपसरणे अक० “हित्वा शैलामपचक्राम चापि”
 भा० का० १।१७७श्लो० ।

अभि+आभिसुखेन गमने सक० । “तमभिक्रम्य सर्वेऽप्य वयं
वाऽगमिहे वसु” भा० य० ८२१/४० । “प्रदक्षिणमभिक्रम्य
सर्वे प्राङ्गलयः स्थिताः” भा०अनु० ६०४/१० “आरभ्ये च
“नेहभिक्रमनाशोऽस्ति” गीता अभिक्रमः आरभ्यमाणः ।
अव+अप्रसरणे हिंसने च सक० । “अप्रकामलः प्रपदैरमि-
त्तान्” क० ६/७५/७ । “अप्रकामलः हिंसलः” भा० ।
अनु+अय+अनुगमने प्रवेशे च सक० । “एतास्तेजोमात्राः स-
मभ्याददानो हृदयमेयान्वयकामति” शत० ब्रा० १४/७ ।
२।१ । “मृतिकाले हृदयस्यां बुद्धिमेवान्गमश्चति” भा० ।

आ+बलपूर्वकास्तन्दने । “आकाशझागभवने तदा नागकु-
मारकान्” भा०आ० ५०१८७० । “आरोहणे च व्याकृ-
तिसम्मानितपादपीठम्” कुमा० । उद्गमे अक० मत दीप्तिमा-
न्यतस्योद्गमे आक० । “भाद्रतण्यथर्हस्यां यावदाकृते
जलम् । तावद्गर्भं विजानीयात्तदूर्ध्वं तीरमुच्यते” प्रा०त०
दानधर्माः । एवं सूर्य आकृते इत्यादि । अन्यत्र व्याकृ-
तम् । अत्यादिपूर्वकस्याङस्तु तत्तदर्थविनिष्टारोहणादि-
द्योतकता । “सममेव समक्रान्त्वा ह्यं द्विरदगामिना” रघुः

उत्+उदये अक० । “यस्य शीर्षाक्षस्य उदकामत्” शत०
 ब्रा० १४।१२।११ । उज्ज्वलक्रमणे च “न तस्य प्राणा उत्-
 क्रामन्ति इहैव सम्यखीयन्ते” श्रुतिः । “कश्चिदुत्क्रान्ते
 सर्वमिदमुत्क्रान्तम्” श्रुतिः । “तान् कृत्वा पतनञ्चैव
 सर्वावुत्क्रान्तजीवितान्” भा० व्या० ३२ अ० । “विष्वङ्कान्धा
 उत्क्रमणे भवन्ति” छा० उप० । उल्लङ्घने सक० ।
 उत्क्रमः । “वेपरीखेन क्रमणे अक० । “क्रमेत्क्रमान्मे-
 पठलादिमानम्” ज्यो० त०

अनु+उद्+उत्क्रमणालुवरणे सक० । "प्राणमनूत्क्रामन्" सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" यत० ब्रा० ७/३/३।
वि+उद्+वैपरीत्येन विशेषेण च उद्गते सक० ऊर्ध्व० गतौ अक०

“इन्द्रियाणि वीर्याणि व्युत्क्रामन्” शत० ब्रा० १२।७।१।६।

“व्युत्क्रान्तरजसोऽमलाः” भा० अशु० १११८ श्लो० ।

“व्युत्क्रमात् प्रेतश्चाज्ञानि योभोहात् धर्मोभोहितः”
ति० त० देवजः । .

उप+आरम्भे सक० आत्म० । उपक्रमते आरभते इत्यर्थः ।

“उपक्रमस्य पुरुषपमाभर वाजसू” ऋ० ८।१।१४। “उप-

क्रमोपसंहारी” वेदान्तशा० । “योयस्य पिहितः कालः
कर्मणस्तदुपक्रमे । तिथिर्वाऽभिमतता सा तु कार्या नोप-

क्रमोऽभिज्ञता” बौध० । गत्यष्टमात्ययोकत्ये नात्मनेप-

दम् “भागधेयूपचक्राम भगवांश्चण्डकौशिकः” भा० स०
१८ अ० । अप्रतिबन्धे उत्साहे दृष्टौ च आत्म० । ऋचि

उपक्रमते बुद्धिः न प्रतिबध्यते इत्यर्थः । अध्ययनाय उप-

क्रमते उत्सृजते । उपक्रमने शास्त्राणि स्वीतानि

भवन्ति इत्यर्थः । एषंपरापूर्वकस्य कौशलस्य च एवमेष्टु

अकर्मकता आत्मनेपदस्य । अन्योपसर्गपूर्वकत्वे तत्तद-

र्थेष्टु, परोपपूर्वस्थार्थानरे च न तड् । उपसर्गराहित्ये

अन्यार्थेऽपि वा तड् । कामति क्रमते इति । आङि तु

उद्योतिरुद्भवने आत्मनेपदमिति भेदः । विपूर्वकस्य विशेषो

वक्ष्यते समादिपूर्वकोपगण्यस्य तत्तदर्थविशेषारम्भयो

तकता । यङ्गुं सस्यचक्रमे ।

नि+नितरां क्रमणे अवश्यक्रमणे । “कर्मन् वाजी न्यक्र-

मीत्” ऋ० ८।१६।१। “न्यक्रमीत् नितरामक्रमीत्” भा०

अशु० नि+अशुक्रमणे । “सप्तपदान्यनुक्रामति” शत० ब्रा०

११।१।१ ।

निर(सु)+निष्क्रमणे “जिमीषया मर्ह्यं पाण्डुरिन्क्रामत् पुरात्

प्रभो !” भा० आ० ११२ अ० । अस्य कचिदात्मनेपदित्वम् “वाता-

भा० व० २०८ अ० । परितो गमने सक० । “परिक्रामति

यः सपील्लोकान् संवासयन् वलात्” भा० ८६।१२।२० ।

सम्+परि+सञ्चक् वेष्टनाकारेण परितो गमने सक० “वह्नि

संपरिक्रम्य तीर्थान्यायतनानि च” भा० आ० १२ श्लो०

पर्यटने अक०

प्र+आरम्भे आत्म० । “प्रचक्रमे वस्तु वस्तुष्वित्यतः” रघुः ।

अनारम्भे तु न आत्म० “विष्णोर्व्यत्परमं पदं प्रदक्षिणं

प्रक्रामन्ति” भाग० ५।२२। १७ श्लो० ।

प्रति+प्रतिरूपक्रमे सक० “यं शुबेण प्रतिक्रामति” शत० ब्रा०

१।४।४।६। प्रतिरूपक्रमणे निवृत्तौ अक० । “भङ्गे ! प्रति-

क्राम नियच्छ वाचम्” भा० व० २६८ अ० ।

वि+पादविहरणे अक० आत्म० । “साधु विक्रमते वाजी” सि० ६।०

“लेघा विष्णु रुरगायोविचक्रमे” तैत्ति० । पादाकरणके तु

न तड् । वाजिना विक्रामति । “ते विक्रमन्तः स्फुरता

दडेन विक्षिप्यमाणा धनुषा नरेन्द्राः” भा० आ० १८ अ० ।

इत्यत्र न तड् “ततएनं महादेवः पोद्य गात्रैः सुषोडि-

तम् । तेजसा व्यक्रमद्गोपात् चेतस्तस्य विमोहयन्”

भा० व० १८ अ० । दोर्घाभाव आर्षः । वीर्यातिशयेन

पराक्रमे अक० । “ते दूर्ध्वं त्वरिताः सर्वे विक्रमध्वं जय-

ज्जनाः” रामा० किष्किं ५८ अ० । तड् आर्षः । एवं

“तास्य विक्रमसे जेतुम्” भा० व० १८६ श्लो० तड् आर्षः ।

“वेः पादविहरणे” पा० योगविभागाद्या कचिदन्यत्वापि

तड् इत्यन्यं ।

अधि+वि+आधिक्येन पराक्रमे “यजमानायाविविक्रमस्य”

कात्या० २१।१।१।

निर्+वि+विशेषेण निःसरणे । “भिषया कुक्षिं निर्विचका-

स विप्रः” भा० आ० ७६ अ०

सम्+एकत्रस्थितस्यान्यत्र संचरणे सक० “कार्मुकं तु परित्य-

ज्य भयं (वृगम्) संक्रमते रयिः” ति० त० भवि० पु० । “र-

विसंक्रान्तिरेव च” तत्रैव । “जीवः संक्रमतेऽन्यत्र कर्म बन्ध-

नियन्त्रणः” भा० व० २०८ अ० । तडाः । “श्रीपद्मगिकरोगाः

सक्रामन्ति नराक्षरम्” सुशु० । “संक्रामन्ति हि पापाणि

तैजसिन्दुरिवाग्निवि” पराशरः “कालोद्ययं संक्रमितुं

हितोद्यम्” रघुः । सम्यक् क्रमणे सक० “संक्रामन्तौ बहून्

देशान् गौलाच्छैवं वनाह्वयम्” रामा० आर० ७६ अ० ।

अशु+सम्+आनुक्रमणे आनुपूर्व्येण च संक्रमणे । “इष्टापूर्ते

मनुसंक्राम विद्वन् !” अथ० १८।२।५।

उप+सम्+शानीयेन संक्रमणे सक० “सविशेषेण हि विधि-

निषेधो निषेधसुपसंक्रामतः सति विशेषे वाधे" दी-
धितौ न्यायवाक्यम् "एतन्मन्त्रयथात्मनसुपसंक्रामति" तैत्ति-
प्रति+सम्+प्रतिङ्मसङ्कमणे निवृत्तौ "तावच्च संहतिरसौ
प्रतिसंक्रमेत" भाग० ३:६:१० श्लो०। "प्रतिसंक्रामयद्भिन्म" ४।२४।४८ श्लो० प्रतिसंक्रामयत् निवर्त्तयत् ।

क्रम पु० क्रम-भावकरणादौ यथायथं चञ्चलान्तादृष्टिः ।
१ पादविशेषे २ पादे हेमच० अर्थानां नैयत्ये न् ३ पूर्वापराव-
न्याने । ४ कल्पे अनुष्ठाने अमरः ५ सामर्थ्ये (सामर्थ्यं हेतु-
कथापारं) ६ आक्रमणे च भेदि० । ७ वेदसंहितातुष्टारि-
पाठतद्द्विगोत्ररूपे पाठभेदे । ऋग्वेदशब्दे तत्पक्षरूपभेदादिकं
१४११ पु० चरणञ्चू हवाक्यतद्भाष्याभ्यां दर्शितम् । ८ विष्णौ
"ईश्वरो विक्रमो धनो मेधावी विक्रमः क्रमः" यिष्णु स० ।
"क्रमणात् प्राणरूपेण गगनात् । क्रमणं हेतुतया । (प्राणि-
गमनसाधनपादविन्यासहेतुभूतख्यादिप्रकाशनाधिष्ठातृ-
व्यादिदेवकृततया) वा क्रमः" भा० ६ परिपाठ्यां यथोचित
वर्तिष्ये भेदि० । शेषभेदप्रभावे अधिकताविकारे वा
सत्ये व वैदिककर्म्मणोरनुष्ठाने पौर्वापर्यरूपक्रम पक्ष-
मिति शा० भा० स्थितम् तन्निवामकस्य सुत्यर्थपाठप्रवृत्तिका-
खण्डल्यभेदात् पञ्चदशः तस्य च कर्म्मविशेषे विशेषेण व्या-
हता तद्वृत्तिः भीमांसा ५ अ० १ पा० भाष्ययोर्दर्शिता यथा
"श्रुतिलक्षणमातुषर्यं तत्प्रमाणत्वात्" जै० १ सू०
"चतुर्थेऽध्याये प्रयोजकाप्रयोजकलक्षणं वृत्तं, तच्च विस्म-
यम्, इह इदानीं क्रमनियमलक्षणम् उच्यते, तत् सुत्यर्थ
पाठप्रवृत्तिकाखण्डल्यैवेत्येते, श्रुतप्रादीनाम् च बलाव-
लम् । आदितस्तु श्रुतिक्रमस्त्विह, -किं यथाश्रुति प-
दार्थानाम् क्रमव्याख्येयः, उत अनियमेन ?-इति ।
किं प्राप्ताम् ?-एकत्वात् कर्त्तुः, अनेकत्वाच्च पदार्थानाम्,
अवश्यं प्रापिनि क्रमे जायतात् प्रयोग आशुभावाच्च अनि-
यः-इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः

"श्रुतिलक्षणम् आतुषर्यं तत्प्रमाणत्वात्-इति श्रु-
तिर्पक्षम् अक्षराणां, तन्निमित्तं यस्य क्रमस्य, स साधु
क्रमः । श्रुतिप्रमाणता हि वैदिका कथाः नैवामन्यत् प्र-
माणमस्ति (१।१२ सू०)-इत्युक्तम् । किम् इह उदाह-
रणम् ? । सत्वे दीक्षाक्रमं विधत्ते, 'अध्वर्युर्दक्षपतिं
दीक्षयित्वा ब्रह्मणो दीक्षयति, तत उद्गातारं, ततो हो-
तारं ततस्तं प्रतिप्रस्थाना दीक्षयित्वा अर्जिनो दीक्षयति,
ब्राह्मणान् चित्रं ब्रह्मणः, प्रस्तोतारम् उद्गातारं, मैत्राय-
णं होतारं, ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयो दीक्षय-

ति, अग्नीमं ब्रह्मणः, प्रतिहर्तारम् उद्गातारं, अष्ट्या-
याकं होतारं, ततस्तद्वृत्ता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति,
पोतारं ब्रह्मणः, सुब्रह्मण्युद्गातारं, यावस्तुतं होतारं,
ततस्तमन्यो ब्राह्मणो सुब्रह्मण्यो दीक्षयति, ब्रह्मचारी वा
आचार्यं प्रेषितः-इति । अनियमेन क्रमः कर्त्तव्यो,
यथा पूर्वः पक्षः, यथा तर्हि सिद्धान्तः, एव एव क्रमः
कर्त्तव्यः-इति ।

तत्र व्याहृ, अन्वयं श्रुतिवचनम्-इति । उच्यते, कि-
मर्थं न साधुः ? न न साधुः-इति ब्रूमः । न्याय्यं तर्हि
न ब्रूमः, -न साधुः क्रमः-इति, किं तर्हि ?-उक्तस्य
पुनर्वचनमन्याय्यम्-इति । उच्यते, -साधोर्वचनं बल्लभो-
ऽप्युच्यमानं न्यायमेव, असाधोस्तु सतदन्वयस्यम् ।
आह सतद्वचनेन ज्ञातस्य पुनर्वचने न प्रयोजनम् इति,
उच्यते भवति अविस्मरणमपि प्रयोजनम् इत्युक्तम् ।
वृत्तिकारेण तत् कार्यम्-इति चेत् । वृत्तिकारस्याप्य-
विशेषो वृत्तिकारेण । (१ म वर्षकम्)

अथवा अर्थान्तरमेव इदम् तत्र हि अन्य एव संग्रहो
विचारो निर्णयश्च, श्रुतिप्रमाणकोधर्मः अष्टप्रमाणकोवा?
इति संग्रहः । प्रत्यक्षादीनाम् अधिगम्यनिमित्तत्वात् न
तत्प्रमाणकः, अतोऽन्यत्वाद्दोदनालक्षणः-इति विचा-
रः । चोदनालक्षणः एव-इति निर्णयः । इह तु सिद्धे
तत्प्रमाण्ये व्यवहारक्रमस्य साधुत्वावधारणम् (२ य वर्षकम्)

अथ वा श्रुतिविचारोऽयं किं पदार्थाः कर्त्तव्याः ?
इति विधानम् ? किं वा क्रमो विधीयते ?-इति । अने-
कार्थविधानानुपपत्तेः क्रमे अनुवादः, पदार्थानां विधिः,
अवदानवाक्येणैव पादार्थविधानं श्रुत्या, क्रमविधानं
वाक्येन, तस्मात् न क्रमो विधीयते इति पूर्वः पक्षः ।
ननु अवदानवाक्येण क्रमो विधीयते सत्यं विधीयते,
पाठेन, न श्रुत्या, ये वृत्तिलक्षणे यजमानाः "इति तु दी-
क्षायाः प्राप्तत्वात् क्रमविधानार्था श्रुतिः-इति सिद्धान्तः ।
तस्मात् अपुनरुक्तम्-इति" (३ म वर्षकम्) । भाष्यम्

"यथा" २ सू०

"किम् एव एव उत्सर्गः ? उत न, सर्वत्र श्रुतिवशमेव
भवितुमर्हति-इति उक्तं हि, -"चोदनालक्षणेऽर्थो धर्मः"

एवं प्राप्ते ब्रूमः-अर्थाच्च (साधयर्थाच्च) क्रमो विधीयते-
इति, गुणभूतो हि पदार्थानां क्रमो भवति, यच्च यस्य नि-
र्वर्त्यमानस्य उपकरोति, स तस्य गुणभूतः, यस्मात्सानी-
यमाणे पदार्थः एव न सम्पद्यते, न स गुणभूतः, विनर्माणः

तेन, न वैशुध्यम् । एवं प्रयत्नक्रमस्य गुणभावो यत्नः, तत्र अर्थेन च एवावयवितव्यः । यथा “जातिं वरं ददाति, जातमञ्जलिना गृह्णाति जातमभिप्राणति”-इति अर्थान् पूर्वमभिप्राणितव्यम् । ततः अञ्जलिना गृह्णोतग्रः, ततो परोदेयः-इति, तथा विमोक्तः प्रवेष्टान्नातः, पश्चात्तद्विगतः, अर्थान् विपरीतः कार्यः । याञ्जानुभाक्ते तु विपर्ययेण आम्नाते, विपर्ययेण कर्त्तव्ये, न अत्र पाठक्रमोमीयते, यतो देवतोपलक्षणानामनुवाक्या, प्रदानार्थं याञ्ज्या, “अग्निहोतम् जुहोति”-इति प्रवेष्टान्नातम्, “आदनं पचति”-इति पश्चात्, असम्भवात् पूर्वमदनःपक्तव्यः । प्रैप्रेपाथी तु विपर्ययेण आम्नातो, तौ च विपर्ययेण कर्त्तव्यौ भाष्यम्

“अनियमोऽप्यत्र” १ सू०

अन्यस्मिन् विषये क्रमस्य नियमो नास्ति, यथा दर्शपूर्णमासयोर्वाजनामानां प्रयाजानुसन्वणादीनाम् नानाशाखान्तरसामान्नातानाम् “यसन्नस्तृणानाम् प्राणानि”-इत्येवमादीनाम्, “एको धर्मः-इत्येवमादीनाञ्च” भा०

“क्रमेण वा नियामकता कृते कृते तद्वृत्तत्वात्” ४ सू०

“दर्शपूर्णमासयोराङ्नातम्”-“समिधो यजति तन्मपातं यजति इहो यजति बर्हिर्हजति स्वाहाकारं यजति”-इति । तत्र संशयः-किम् अनियतेनैव क्रमेण एषाम् अनुष्ठानम् ? उत यः पाठक्रमः स एव नियम्यते ?-इति । किंप्राप्तम् ?-नियमकारिणः शास्त्रस्याभावात् अनियमः-इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः-क्रमेण, एव नियम्यते एकस्मिन् क्रमो-इति । कुतः ? तद्वृत्तत्वात्, तद्वृत्तत्वं हि गम्यते पदार्थानाम्, यथा, ज्ञायात् अनुलिख्यते, भुञ्जोत-इति च क्रमेण अनुष्ठानम् अवगम्यते, याक्यात् पदार्थानाम्, यथा चाडलादेषु उपदिष्टमानेषु, कश्चित् ब्रूयात्, “देवाय धूपो देयः पुण्याण्यवकरितव्यानि चन्दनेनामुलेप्यः उपहारोऽसौ उपहर्त्तव्यः” एवं कृते देयस्तुष्टिः-इति, तमनः प्रतिब्रूते, नैतदेवं, न प्रथमं धूपो दातव्यः, प्रथमं पुण्याणि अवकरितव्यानि-इति, एवं मनः-धूपदानस्य प्राथम्यम् अनेन उक्तम्-इति । तस्मात् वाचनिक एषाम् एव क्रमः-इति भा०

“अशाब्द इति चेत्, साहाकरशब्दत्वात्” ५ सू०

इति चेत्, पक्षसि, “अर्थेन गम्यमाने अशाब्दः एव क्रमः । कथं ? पदार्थपर्वको वाक्यार्थः पदेभ्यश्च पदार्थ एव अवगम्यन्ते न क्रमः । स्यात् एतदेवं, यदि

पदार्थानाम् समूहस्य चरणं प्रत्यायकम् अर्थस्य स्यात्, न तु ससदायः प्रत्यायकः-इत्युक्तं “तद्भूतानां क्रियार्थेन समान्नायः” (११।२५. अ०) इत्यत्र । तस्मात् क्रमस्य वाचकशब्दाभावात् व्यामोह एव क्रमोऽवगम्यते । एवं चापूर्वावतिरनुपहोष्यते, इतरथा सापि विप्रलम्भेन चटीयन्त इव । दर्शयिष्यति च-“हृदयस्याप्येवमिति, अथ जिज्ञायाः, अथ यत्नः-इति । यदि नियामकः पाठक्रमः ततो न विधातव्यमेतत्, नियामके हि पाठक्रमे पाठक्रमात् एव प्राप्नुयात्” भा०

“अर्थकृते वानुमानं स्यात्, कृते कृते परार्थत्वात् स्वेन त्वर्थेन सम्बन्धः, तस्मात्स्वशब्दश्च” ६ सू०

“एकस्मिन् क्रमाधिकत्वात् कर्तुः, अनेकान् पदार्थेष्वेकगत्वात् क्रमस्य, तत्र एव एव क्रमो नियम्येतानुमानेन । कुतः ? परार्थत्वात् वेदस्य, परार्थो हि वेदो यद्वयत् अनेन शक्यते कर्तुम्, तस्मै-तस्मै प्रयोजनाय एव समान्नायते, शक्यते च अनेन पदार्थो विधातुम्, शक्यते च क्रियाकाले प्रतिपत्तुम् । तस्मात् वेदः पदार्थश्च विधातुम् उपदेयः, क्रियाकाले च प्रतिपत्तुम्, न शक्यते विधेयः-विधातुमये समान्नायते, न प्रतिपत्तुम्-इति, अवस्थमाने विशेषे अभयार्थम् उपदीयते-इति गम्यते । प्रतिपत्तुं च अनेन क्रमेण शक्यते, नाभ्येन, अत एव च ज्ञत्वा पाठक्रमापचारे, विनष्ट-इत्युच्यते, इतरथा हि यत् यस्य प्रयोजनं, तस्मिन् निश्चित्यमाने एव किं नष्टं स्यात्, अष्टं कल्प्यते, तच्च अन्यायं दृष्टं सति । तस्मात् स्वशब्दः क्रमः-य एव पदार्थानां वाचकः शब्दः स एव क्रमस्यापि भा०

“तथा चान्यार्थदर्शनम्” ७ सू०

“एवं च अन्याथं दर्शयति, “व्यत्यस्तस्तृणानाम् उपदधाति” । “व्यत्यस्तं पोडुगिनं शंसति” । “आग्निं दग्धो गच्छति तं तृतीयं जुहोति”-इति, यदि अनियमेन उपधानं शंसनं च, व्यत्यस्तवचनम् अनर्थकं स्यात्, न हि कश्चित् व्यत्यस्तः-इति । तथा आग्निं दग्धो गच्छति होतानुवादी न अवकल्पेत, यदि पाठक्रमेण नियमः-इति । तथा-“अभिचरता प्रतिशोभं होतव्यम्” प्राणानेव व्यस्य प्रतोचः प्रतिवेति”-इति कश्चित् प्रतिशोभं विदधदनुमीभं दर्शयति, तदुपपद्यते, यदि पाठक्रमेण प्रयोगः, इतरथा, सर्वमनुमीभं स्यात् प्रतिशोभदर्शनं नोपपद्यते ! तथा “चतुर्थेति प्रयोगः प्रतिशमानश्च”-इति, एते सति,

‘अतिहायेडोऽहिः प्रतिबमानयति,—इति उच्यते तेन
वर्हिषः चतुर्थतां दर्शयति, सा पाठक्रमे नियामकेऽव
कल्पते” भा०

“प्रदत्ता तुल्यकालानां गुणानां तदुपक्रमान्” ८६०
“वाजपेये “सप्रदत्तं प्राजापत्यानि पशून् आकभते”—इति
अयते । तेषु पशुषु चोदकप्राप्ताः प्रोक्षणादयो धर्माः,
तत्र प्रथमः पदार्थो यतः कृतचिदारब्धव्यः द्वितीयादिषु
भवति संशयः,— किं तत एव द्वितीयोऽपि पदार्थ आर-
ब्धव्यः ? उत द्वितीयादिषु अनियमः?—इति । किं तावत्
प्राप्तम्? नियमकारिणः शास्त्रस्याभावात् अनियमः—इति ।
एवं प्राप्ते, जूषः,—यतः पूर्वं आरब्धः, ततएव द्वितीया-
दयोऽपि पदार्था आरब्धव्याः—इति । कुतः एतत् ?
‘तदुपक्रमात्’ सर्वे हि पदार्था प्रधानकालात् न विप्रकृ-
ष्टव्याः, शुभानं हि चिकीर्षितं, कृतं वा तेषां निर्भिन्नं,
सहवचनं हि भवति—‘पदार्थैः सह प्रधानं कर्त्तव्यम्’—
इति । बहुपदार्थसमाप्तानास्तु अवश्यभावी विप्रकर्षः,
तथापि तु यावद्भिन्नव्यवहितः प्रत्ययः पदार्थः कर्त्तुम्,
तावद्भिन्नव्यवधानम् अवश्यं कर्त्तव्यम् । ततोऽभ्यविक्रमे न
व्यवधानव्यम्—इति, यदि द्वितीयं पदार्थमन्यत आरभेत,
ततोऽधिकैरपि व्यवध्यात्, तथा प्रयोगवचनं बाधेत !
‘ननु तथा सति कश्चिदस्यैव्यवहितो भविष्यति’ ।
उच्यते,—अत्रमत्तानां व्यवधायकानां त्यागेन कश्चित् अ-
भ्यधिको गुणो भवति—इति तस्मात् यतः पूर्वपदार्थ आ-
रब्धः तत एव उत्तर आरम्भणीयः—इति” भा०

“सर्वमिति चेत्” ८६०

“इति चेत् वचनविधि, प्रधानाविप्रकर्षेण प्रयोगवचना-
तुल्यः—इति, सर्वे तर्हि—गुणकाण्डम् एकस्मिन् अप-
वर्जयितव्यं, यथा सौर्वादिषु” भा० ।

“नाकृतत्वात्” १०६० ।

“नैतदेवम्, सहप्रयोगे एव हि न अनुवितः स्यात्” भा० ।

“ऋत्वनन्तरवदिति चेत्” ११६०

“अथ यदुक्तं,—यथा ऋत्वनन्तरेण सौर्वादिषु—इति, तत्
परिहर्त्तव्यम्” भा०

“नासमवायात्” १२६०

“न तेषामर्थान् क्रमः प्राप्नोति, यो नियम्येत, अङ्गानयो
हि नियमो भवितुमर्हति, अङ्गसमाश्रयस्य स्वयमङ्गता
कल्प्यते” भा०

“स्थानाच्चोत्पत्तिर्बोधात्” १३६०

“एकविशेषेण अतिरालेण प्रकाशकं याजयेत्, त्रिणवेना-
ज्यक्ष्णानं, त्र्यसिंशेन प्रतिष्ठाकामम्” इत्येवमादि अयते ।
तत्र आगमेन सङ्ख्यापरवचनम्—इति वक्ष्यते । तत्र आगमे
क्रियमाणे, किम् अनियमकक्रमाः स्यान् सङ्ख्य आग-
मयितव्याः ? उत कारुण्यक्रमेभ्यः ? इति । किं प्राप्तम् ?—
अनियमेन—इति । कुतः ? अतिराले लिखवादि
शब्दार्थेनैताः प्राप्तुवन्ति, तत्र एतासां प्राप्तुवतीनाम्
प्राठक्रमो नास्ति—इति । एवं प्राप्ते उच्यते,—यदासां
सामान्याये स्थानं, तेनैता अत्र नियम्यन्ते, याः पूर्वं
समाप्ताः, ताः पूर्वमेव प्रयोक्तव्याः, आसुपूर्वस्य हि
वृष्टमेतत् प्रयोजनम्, यदुत्तरस्तुरणं, तदपि चिकीर्षित-
मेव—इति । लिखवादिशब्दः अतिराले यौगपद्येन
आसां प्राप्तेः पाठक्रमस्य अविषयः—इति अधिकरणान्तरम्
—इति भवति मतिः । सामान्यापाठक्रमादेव अत्र निय-
मः—इति पुनरुक्ततागम्यते—इति अथवा वक्तव्ये” १ मय०
“साद्यस्त्रे अयते,—सङ्ख्य प्रमूनाकभते,—इति अत्र
एषोऽर्थः समधिगतः—सवनीयकाले त्र्यसिंशाम् आरब्धः
—इति । अथ अत्र पाठक्रमात्, किम् अग्नीषोमीयः
पूर्वम् आरब्धव्यः ? उत स्थानक्रमात् पूर्वं सवनीयः इति ।
कुतः ? पाठक्रमात् । एवं प्राप्ते जूषः,—सवनीयः पूर्वं,
“स्थानात्, यदि पूर्वम् अग्निषोमीयः स्यात्, सवनीय
स्थानं व्याहृष्येत ! “आग्निं गृहीत्वा लिहता यूपं
परिवीय” इति । “ननु इतरथापि पाठक्रमोवाध्नेत,
बाध्यतां, तस्य हि प्रतिषेधार्थः सहसङ्ख्यः समाम्नातः,
अप्रतिषिद्धं च आग्निमपहृष्टानम्, तच्च बाधित-
व्यम्” (२ वच्यकम्) भा०

“सुख्यक्रमेण वाङ्मनानां तदर्थत्वात्” १४६०

“स्वारस्यती भवतः एतत् वै द्विदैवत्यं मिथुनम्”—इति
अयते । तत्र सन्देहः,—किं स्त्रीदैवत्यस्य प्रथमं धर्माः ?
उत पुंदैवत्यस्य ?—इति । नियमकारिणः शास्त्रस्य अभा-
वात् अनियमः,—इति प्राप्ते जूषः,—सुख्यक्रमेण वा नि-
यमः स्यात्—इति स्त्रीदैवत्यस्य हि पूर्वं याज्यानुवाक्ययोः
समाप्तानां,—“प्रतो देवीं कुरसती”—इति । तस्मात् स्त्री-
दैवत्यस्य पूर्वं प्रधानेन भवितव्यम्, तस्मात् स्त्रीदैवत्यस्य
पूर्वं धर्माः कार्याः, तथा हि प्रधानकालता भवति अ-
ङ्गानाम्, इतरथा, यैः पदार्थैर्व्यवधानं सामर्थ्यात् अनु-
यातं तेषोऽधिकैरपि व्यवधानं स्यात्” भा०

“प्रकृतौ तु सव्यवत्त्वात् यथाक्रमं प्रतीयेत” १५६०

“दर्शपूर्णमासयोः पूर्वर्णौषधधर्माः समास्त्राताः, ततः आञ्जसः । तत्र सन्देहः,—किम् आग्नीषोमीयधर्मा-
भ्याम्, सुख्यक्रमेण पूर्वम् आञ्जस्य धर्माः कर्त्तव्याः ।
उत यथापठम् ?—इति । सुख्यक्रमानुपदेष्टुं आञ्जस्य
पूर्वम्,—इति प्राप्ते ब्रूमः,—प्रज्ञतौ यथापाठं प्रतीयेत,
स्वयञ्जो हि तेषां पाठक्रमः, सः अन्यथा क्रियमाणा वा-
धितः स्यात्, ब्रह्मस्य पुनरुपसङ्गपाठकः प्रयोगवचनः
स्वक्रमेण पदार्थं सङ्गृह्यमाणे न बाधितो भविष्यति ।
अपि च पाठक्रमे स्वयञ्जः,—“स्वाध्यायोऽध्येतव्यः”
सुख्यक्रमेण प्रयोगवचनैकवाक्यता सूच्या” भा०

“मन्त्रतस्तु विरोधे स्यात् प्रयोगरूपसामर्थ्यात् तस्मात्
उत्पत्तिदेशः सः” । ६ सू०

“दर्शपूर्णमासयोः आञ्जस्य पूर्वं मन्त्रपाठः, उत्तरो
ब्राह्मणस्य । तत्र सन्देहः—कतमः पाठो बलीयान् ?—इति ।
उच्यते,—अविद्यया, निवर्तकारिणः शास्त्रस्य अभावात्—इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—मन्त्रपाठो बलीयान् । कुतः ?
प्रयोगरूपसामर्थ्यात्—प्रयोगाय मन्त्रस्य रूपसामर्थ्यं,
ब्रह्मस्य सामर्थ्यं येन मन्त्रः प्रयुज्यते, तस्य च प्रयुज्य-
मानस्य क्रमो दृष्टाय भवति । ‘ननु च ब्राह्मणपाठस्य
अपि तेषां प्रयोजनम्’ । उच्यते—उत्पत्तिदेशः सः—अ-
थरसपि न ह्य प्रयोजनं कर्मोत्पत्तिपूर्वं भविष्यति” भा०
“तद्वचनाद्विज्ञतौ यथाप्रधानं स्यात्” । ७ सू०

“कस्ति अध्वरकस्या नामेष्टिः,—आग्नावैष्णवम् एकादश-
कपालं निर्वपेत्, धरस्वती आञ्जसभागा स्यात् वार्ष्णेय-
त्वय्यः”—इति । तत्र सन्देहः—किम् आग्नेयविकारस्य
वार्ष्णेयत्वस्य पूर्वं धर्माः कार्याः, चोदको बलवत्तरः,
प्रयोगवचनात्, उत उपानुयागविकारस्य प्रयोगव-
चनो बलवत्तरः, चोदकात् ?—इति । किम् प्राग् ?—
‘विज्ञतौ’ अस्यां ‘यथाप्रधानं स्यात्’ ‘तद्वचनात्’—तेषां
साक्षाद्वचनक्रमो विज्ञतौ, तेन सङ्ग्रहितानाम् उपसं-
हारकः प्रयोगवचनो हि प्रत्यक्षः, तद्गमैषां च
आनुमानिकः चोदको हि स प्राग् । तस्मात् प्रत्यक्षः
प्रयोगवचनो बलवत्तरः, तेन चोदक आनुमानिको
बाध्यते भा०

“विप्रतिपत्तौ वा प्रत्यक्षवाक्यमाप्रकृति” । ८ सू०

सुख्याङ्गक्रम—विप्रतिपत्तौ वा यथा प्रज्ञतौ, तथैव
विज्ञतौ भवितुमर्हति—इति । कुतः ? । ‘प्रत्यक्षवाक्य-
माप्रकृतिः प्रज्ञतौ धर्माः, तादृशा एव विज्ञतौ भवितु-

मर्हन्ति—इति, सुख्यक्रमेण क्रियमाणा न प्रकृतिवत् कुतः
स्याः ? । चोदको हि प्रयोगवचनात् बलवत्तरः, स हि
उत्पादयति प्रापयति च । प्रापिमान् अभिसमोष्य
प्रयोगवचन उपसङ्हरति, स प्राप्तेषु उत्पन्नः प्राप्तिनिनि-
तक उत्तरकालं पूर्वप्राग् न बाधितुमर्हति चोदकं, प्रत्य,
चोऽपि सन्, बर्हिरङ्गत्वात्, यथाप्राधान्येनोपसङ्गरिष्यति ।
तस्मात् पूर्वं वार्ष्णेयत्वस्य धर्माः, तत आञ्जस्य” भा० ।
एतच्च सप्ततया तत्त्वबोधिन्यां दर्शितं यथा

“अग्निहोत्रं जुहोति यवान् पचतीत्यादौ अनु-
ष्ठेयानामनुष्ठानक्रमविषयोऽस्ति नवेति । तत्र न क्र-
मनियमः तत्प्रापकप्रमाणाभावादिति प्राप्ते क्रम-
नियमप्रापकाख्याह स्वार्थपठनस्यानुष्ठानप्रावर्तिकाः
क्रमाः । १ श्रुतिरानन्तर्यबोधकमथञ्ज्ज्ञापत्ययादि ५म् ।
२ अर्थः प्रयोजनं, ३ पठनं पाठक्रमः, ४ स्थानं स्वस्थानस्थितिः,
यथा आग्निवक्रत्वज्ञानेनैव स्वनीयमयोः, स्थानं स्वा-
त्पत्तिवाक्यमिति केचित् । ५ सुख्यं प्रधानं कर्म । ६ प्र-
वृत्तिः प्रवर्तनक्रमः । प्रावर्तकमिति तद्विज्ञेन प्रवृत्तिगम्य-
त्वाभिधायकेन श्रुत्यादिपदानां श्रुतिगम्यत्वादिपरत्वं
सूचितं तथा च श्रुत्यादीनि क्रमप्रापकाणीति । अत्र
श्रुत्यादीनां क्रमप्रापकताबोधकत्वात् न चूनि उक्तानि-
तानि च पञ्चगौरवमभात् निश्चयमात्रस्यैवार्थविशेषणेन
व्यक्तीभविष्यत्वाच्च न लिखितानि । तत्र श्रुतितोय
या “द्वादशाहसत्रयागे “अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा
ब्रह्माणं दीक्षयति तत उद्गतारं ततो होतारमिति” आन-
न्यार्थकज्ञापत्ययेन क्रमो बोध्यते । यथा वा “हृदये
स्थापेऽयदिति, अथ जिह्वायः अथ वक्त्रः” इति उच्य-
न्तेन । अयं च क्रमोऽन्येभ्यो बलवान् शब्दलभ्यत्वात् ।
एवमेव पूर्वं उच्यते उत्तरोत्तरं दुर्बलं बोध्यम् । नन्वादि
शब्दादुपस्थितस्यापि क्रमस्य धात्वर्थरूपः क्रवात्वाऽभावेन
कथं विधेयत्वं तदिदमुक्तं प्रापकप्रमाणाभावादिति चे-
दुच्यते यथा इमा जुहोतीत्यादौ अक्रियाद्वयं दधिद्रव्यं
क्रियाविशेषणं सङ्घोषयते दधिसाधनकं होमं क्रय्यादिति
तथा इदमेव क्रमेण कर्त्तव्यमिति क्रियाविशेषणतया
क्रमो विधीयते । तथा च सूत्रम् “श्रुतिगम्यं विधिगम्यं तस्य
क्रमस्य प्रधानत्वात्” आनुपूर्यं श्रुतिगम्यं विधिगम्यं तस्य
क्रमस्य प्रधानत्वात् ध्यादियत् क्रियाविशेषणत्वेन विधे-
यत्वात् । तत्र कश्चित् श्रुतशब्दस्यादितः कश्चित्वा-
द्यदितोऽनुष्ठानादिति विशेषः । इत्युक्तं श्रुतिगम्यं श्रुति

मन्त्रस्यमित्यर्थः स्वतन्त्र इति भावः । श्रुतिगम्यं
श्रुतिलभ्यमानपुण्यं पाठादिति शेषः । “अथ अर्धयुग्म-
रूपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति” इत्यादी
दीक्षैव विधीयते श्रुतितत्त्वद्विधगमात् क्रमस्तु वाक्यार्थो
न विधेय इति । तद्विध्यगमाभावात् तदुक्तं “वा-
क्यार्थो विधिरन्यायः श्रुत्यर्थो विधिसम्भवे । तस्माद्-
दीक्षाविधिः पाठाद्विद्यायां प्राप्यते क्रमः” । उच्यते ।
हादगाक्रमत्वे य एव यजमानास्तएव कर्त्तव्यजः” इति
ब्रह्मादीनां सर्वपाठ्यत्वज्ञां यजमानत्वेन यजमान-
दीक्षां विधिप्राप्तमनूद्य अनेनाप्राप्तक्रमएव विधीयते ।
तदुक्तं “सर्वेषां यजमानत्वात् दीक्षप्राप्तेरप्येदनात् ।
क्रमस्तु नाम्यतः प्राप्त इति सोऽहं विधीयते” ।

“अथाज्ञेति” सूत्रम् । अथाज्ञं यथाग्निहोत्रं
जुहोति यवागूं पचतीत्यत्र यवागूपाकस्य होमः प्रयो-
जनं तच्च होमानन्तरप्राप्तेति न सम्भवति होमोऽपिच
यवागूं विना न निष्पद्यत इति पाकानन्तरं होमः ।
अतएव गृहपत्यादिदीक्षासु पाठप्राप्तक्रमस्यैवावतत्वात् इ-
हापि होमपाकयोः पाठप्राप्तक्रमोपाहृत्य इति निर-
स्तं पाठक्रमपक्षेणे विहितार्थाभिप्रेतः । न च जुहो-
तीत्यस्य सामान्यप्राप्ताद्विध्यकत्वमिति द्रव्यान्तरेण
होमः, यवागूपाकस्य च कर्त्तव्यगमत्वाद्रूपप्रयोजना-
न्तरं कल्पनीयम् अथवा यवागूमित्यस्य जुहोतीत्यनेनाम्ब-
यान् पचतीत्यस्य कर्मांतरमध्याहार्यमिति वाच्यं तत्-
कल्पकत्वाभावात् गौरवात् विन्यस्योपस्थितेः । द्वितीये य-
वाग्वाहोमद्रव्यत्वाङ्गीकारेणार्थक्रमस्याम्बुपगमाच्च यवागूं
जुहोतीत्यन्वये पाकं विना यवाग्वाक्सम्भवेन पाकस्या-
वश्यकत्वाच्च । अत एवार्थक्रमः पाठक्रमादुत्पन्नं जुहो-
तीत्यनेनाङ्गीकृतद्रव्यान्तरसाध्यहविरदिना होमनिश्च-
यात् तत्र प्रवृत्तिः यवागूपाकस्य च प्रयोजनान्तरमव-
गच्छ तदर्थं प्राप्ते प्रवृत्तिरिति तादृशवगमस्य कल्पनासा-
मेकत्वेन विन्यस्यितत्वात् आश्रितिवशात् यवागूमित्यनेन जु-
होतीत्यस्यान्वयान् यवागूपाकस्य होमप्रयोजनकत्वास्य
भटित्यवगमात् । अथाज्ञं युक्तेति कश्चित् तच्च । पठन
स्थानादीनामपि युक्तिभ्यस्तेन विभागानुपपत्तेः । अत-
एव प्रयोजनप्रधानं निश्चय इति शास्त्रदीपिका । आ-
ध्यापार्यस्तु “यवागूं पचति यवाग्वाग्निहोत्रं जुहो-
तीति श्रुतिमन्त्रेणैव तृतीयया यवाग्वाहोमसावनत्य-
जवमव्यत इत्यादि ।

इपठमाद्याया “सन्निधोयजति तनूनपातं यजतोत्या-
दिषु दर्शपोषां मासाङ्गप्रयाजादिषु क्रमपठितानां
क्रमेणावुष्ठानम् । गन्धत्वं गृहपत्यादिदीक्षायां निव
क्रमबोधकगच्छाभावात् यवागूपाकस्यैव साध्याभावाच्च
कथं क्रमनियम इति चेत् न, तथैव लोकप्रतिपत्तेः ।
तथा च सूत्रं “क्रमेण वानियम्यते कृत्वेत्ये तद्गुण-
त्वात्” । तदुक्तं “यथापाठमनुष्ठानं” तथैव प्रतिपत्ततेः ।
श्रुतिप्रयोगनेलायां वाक्यैरेव च कर्मणाम्” । आसनं
स्नातमित्यादिषु क्रमपाठस्येपु आसनादिषु गन्ध-
पुष्पादिषु तथैवानुष्ठानं शौकिकाः प्रतिपद्यन्ते । अयं
स्थानादिक्रमतोबलवान् तदपेक्षया शीघ्रोपस्थितेः ।

४ स्थानाद्याया । साद्यस्त्रनामकः कश्चिदागविशेषः
ज्योतिष्टोमविज्ञातिः । तत्र अयते “सह पशूनालभते”
इति तत्र च प्रवृत्तिर्यागज्योतिष्टोमे अग्नीष्टोमीयपशु-
रावस्यपूर्वदिने आलभ्यते, सवनीयः पशुः सूत्या-
दिने प्रातःसवने आश्विनपक्षपक्षेष्टादूर्ध्वं आलभ्यते तथा
च श्रुतिः “आश्विनपक्षं गृहीत्वा लिहता यूषं परि-
वीय सवनीयकाम्नेयं पशुकुपाकरोतीति” अनुवन्धपशु-
रावस्यपूर्वदिने आलभ्यते विहता सायसक्ते तयोऽपि पशवः
सहानभ्यन्ते सहानभनमेकस्मिन् सवनीयस्थाने सूत्या-
दिने आलभनं तत्र च प्रवृत्तौ ज्योतिष्टोमे अग्नी-
ष्टोमीयस्य प्रथमसुपाकरणं ततोविहतामपि अग्नीष्टोमीयस्य
प्रथमसुपाकरणमिति प्राप्ते “स्थानाज्ञोत्पत्तिसंयोगात्”
उत्पत्तिसंयोगात् । उत्पत्तिसंयोगात् प्राप्तात् स्थानात्
सुपाकरणस्थाने प्रथमं सवनीयपशुरालभनीयत्वेन सव-
नीयपशोः स्थानप्राप्त्यात् । तथाचोक्तं सह पशुना आ-
हनपरिपाद्या पशुना सक्त कार्यः” अथवाः सवनीय-
पशोः स्थानमपि पक्षसमीपम् अन्यवस्तु कल्पत्, तत्र
प्रवृत्तौ “आश्विनपक्षं गृहीत्वा लिहता यूषं परिवीया-
म्नेयं सवनीयपशुकुपाकरोतीति” अयते लिहता कृश-
मेककया निराहता परिवीय संवेद्य इत्यर्थः ।
अत्र प्रवृत्तौ तथा श्रुतेस्तददेशात् विहतामपि सवनीय
पशुपक्षणात् पूर्वमाश्विनपक्षे पाकः । ततश्च
गृहीते तस्मिन् समीपे सस्थानस्थितस्य सवनीयपशोरेव
प्रथमसुपाकरणमिति सप्तमं प्रथमसुपाकरणं न तु प्रवृत्तौ प्रथम
सुपाकरणमग्नीष्टोमीयपशोः तस्य प्रथमसुपाकरणं इत-
रयोः सहोपाकरणानुष्ठानात् सस्थानात् सवनीय
पशोः स्थानादितरयोरेव सस्थानादयोः वृत्तौ

प्रथमसुपस्थापनाभावात् प्रकृतिदृष्टकृमेषालम्भनम् । तदुक्तम् “आश्विनपक्षेनासौ पर्युपास्थायते यतः । इतरश्चक्रितः स्थानाक्षोपस्थायते केनाचत् । तयोस्तु प्रकृतौ दृष्टः कृमोपाक्षोभनीयिभिः” । यत्तु स्थानकृमो यथा एकोद्दिष्टे पार्श्वेष्वधर्मातिदेशात् कुशासनदानाद्यनुष्ठानं तत्र पार्श्वेषु यस्मिन् स्थाने यत् क्रियते तस्य एकोद्दिष्टेऽपि तथेत्युदीच्येनेति तत्र शास्त्रदीपकादिमीमांसानिबन्धानादहं स्वकपोलरचितत्वात् स्थानपदार्थसुखार्थत्वात् सुखार्थत्वे स्थानस्यैव लामेन कृमालाभात् “प्रकृतिवद्वृत्तिरिति व्यायेनेव तज्ज्ञाभात् स्थानकृमानुपयोगाच्चेत्यसमाप्येष्टम् । सुखकृमादयं बलवान् ।

५. सुख्याद्या । चित्तज्ञाने समग्रविषयं मध्ये चतुर्थेपञ्चमावित्यमाप्तावेति “सरस्वती भवतः” इति एतद्दिदैवत्वं मिथुनमिति वाक्यग्रेषात् स्त्रीपुं देवत्वं यागइयं विहितं तच्च सरस्वती च सरस्वतीति समासे “पुमान् स्त्रिया” इति सूत्रेणैकग्रेषात् देवतार्थेन प्रत्ययाङ्गमभ्यन्त-योश्च वानवोर्निर्वापादयो धर्माविधिप्राप्ताः तत्र स्त्रीया-मस्य पुंयागस्य वा प्रथमं निर्वापः प्रार्थ्य इति संशयः । अत्रचतुर्थपटमस्थानप्रवृत्तीनां अन्यतमस्यापि प्रकृमाभावादनियमात् स्वेच्छया कर्तव्य इति प्राप्ते आह “सुख-कृमेण वाङ्मनानां तदर्थत्वात्” इति । सुखस्य प्रधानस्य कृमेणाङ्गानां कृमोपाक्षाः तदर्थत्वात् अङ्गानां प्रधानार्थत्वात् प्रधानोद्देश्यकप्रवृत्तिमात्रत्वादिति यावत् कौलकाण्डे याज्जानुवाक्ये “प्रयोदेशी सरस्वतीति” पूर्वमाङ्गानां “पार्थशांशः सरस्वतः” इति पश्चादाङ्गाना-मिति याज्जानुवाक्यापाठकृमात् स्त्रीदेवताकस्य स्त्रीमस्य प्रथममनुष्ठानं पश्चाच्च पुंदेवताकस्यानुष्ठानं प्रतीयते अतस्तदङ्गनिर्वापादीनामपि तथैव पौर्वापर्यं युक्तमिति भावः । नन्वत्र येन कृमेण याज्जानुवाक्ययोः प्रवृत्ति-समेव निर्वापादीनामपीति प्रार्थनानियमसम्भवे विनिति सुखकृमादपि नियमः सम्भवतीति चेत्तत्र ते दर्शपौर्वासादयोः साक्षात्स्य दधिद्विप्रेषकाः शा-स्त्राप्रहरणादयः पूर्वं प्रवर्त्तन्ते तत्रान्तेऽस्य धर्मनि-र्वापादयः याज्जानुवाक्ययोस्तु पाठ्यत्वात् प्रथममा-ग्नेयहोमः पश्चात् साक्षात्स्येति विपरीतः प्रवृत्तिः तत्र किं सुखकृमात् प्रथममाग्नेयस्याभिधारणादित्यथाणां मध्ये आग्नेयस्य प्रथमं प्रवृत्तिः किं वा भूतभाविप्रवृत्ति-

इयवशादनिवृत्त इति प्राप्ते सुखकृमाभिधानम् । तत्रा-स्तत्र सुखकृमादानेयस्य प्रथममभिधारणम् एवञ्च सति अङ्गप्रधानयोर्वायदनुज्ञातमेव व्याधानं स्यादितरथा तु पश्चाद् भाविप्रधानस्य प्रथमं क्रियमाणमङ्गं प्रधानेमा-त्मन्यव्यवहितं स्यात्सुखकृमेण नियमे । इत्यांशे विशेषः सुखकृमे प्रधानप्रवृत्तिरङ्गानां नियमकारणं, प्रवृत्ति-कृमे त्वङ्गानां मियः प्रत्यासत्तिरिति ।

इप्रवृत्तेर्यथा वाजपेये “सप्रदय प्राजापत्वान् पशू-नामभेतेति” श्रूयते तेप्राज्ञोपाकरणनियोजनादयः संस्कारा विहिता उपाकरणं प्रोक्षणं नियोजनं यूपेवन्वनं तत्र चेदृशे पञ्चावपक्रमः देहशे च समा-प्तिरिति नियमकारणः शास्त्रस्याभावात् ऐच्छिकेन कृमेणोपाकरणसंस्कारः उत उपहृतानास्य यूपे नियो-जनसंस्कारः पश्चात् कर्त्तव्यः ? इति तत्रापि निश्चि-कारिणां श्रुत्यर्थपठनादीनामभावाच्चास्ति कृमानयमः ऐच्छिक एव कृम इति प्राप्ते आह “प्रवृत्त्या तत्त्वका-लानां गुणानां तदुपकृमात्” इति । तत्त्वकालानामेककाल-प्रवृत्तीनां गुणानामङ्गानामुपाकरणादीनां प्रवृत्त्या उपा-करणप्रथमसंस्कारे स्वेच्छातः प्रवृत्तेः तत्कृमेण तदुपकृ-मात् प्रथमोपाहतपशुकृमात् प्रवृत्तिकृमोपाक्षाः । अत-ज्जमः स्वेच्छातोयस्य पशोः प्रथममुपाकरणं क्रियते तस्यैव प्रथमनियोजनादि कार्यं, तदनन्तरं तदुत्तरोपाहतस्य नियोजनमेवेत्यपरापरस्थापीत्यर्थः । प्रथमगुणारम्भत्यागे कारणाभावात् । अथमभिप्रायः प्रार्थनिककृमसंस्कारे प्रथमपञ्चावपकरणनियोजनयोः प्रथमद्वितीयसंस्कारयो-रन्तरे पटनरेव विनैरुपाकरणैः प्रोक्षणभिरेव व्यवधानं भवति तज्ज्ञाभ्यनुज्ञातं सप्रदये पिशानात् प्रार्थनिकं प्रथ-मपरित्यज्य पशूनाम्नां पूर्वं नियोजनं कृत्वा पश्चात् प्रथमपशोर्नियोजनं यदि क्रियते तदा हाविर्गङ्गाः पदार्थव्यवधानं स्यात् तच्च नाभ्यनुज्ञातम् तदुक्तम्, “प्रवृत्त्या वा नियम्येत प्रत्यासत्तेरनुपपत्त्यात् । अन्यथा व्यवधानं स्यादनुज्ञाताधिकारपीति” ।

कात्यायनश्रौतसूत्र १।५।१ मूलादी तज्ज्ञाये च क्रमविशेषा-लोपां वजादनमुक्तिं यथा

“कर्मणाभानुपर्व्यं न युगपद्वापान” इति । आनुपर्व्यं पौर्वापर्यं क्रम इत्यनर्थान्तरम् कर्मणाभिति अन्यन्वधा-मादीनामङ्गकर्मणाभानुष्ठाने आनुपर्व्यं न भवति क्रमनि-यमो न भवति । कुतः ? युगपद्वापान् अतस्तान्यङ्गानि

यदा प्रधानेनापेक्ष्यते तदा युगपद्भावेनैव यौगपद्येनैव स ह्येव सम्बन्धः प्राप्तुं न क्रमेण । ततश्चापि नियमेन क्रमेणानुष्ठाने कारणाभावात् कर्तृरेकत्वादवस्थाभाविन क्रमे येन केनचित्क्रमेणानुष्ठानम्” भा०

“अर्थनिर्दिष्टे च” १२७० । “येन केनचित्क्रमेणाङ्गानुष्ठाने क्रियमाणे अर्थनिर्दिष्टिरङ्गकलापनिष्पत्तिः सुखेनैव भवति नियतक्रमेण क्रियमाणे तु नियतक्रमस्यानागतस्य यस्तुतः प्रतीक्षणेन विषयवाङ्मनसा कांक्षेन स्यात् तथा सति प्रयोगे प्राशुभावी न स्यात् प्रधानप्रत्यावृत्त्या कांक्षो ह्यङ्गानां विहितः अङ्गानां नियतक्रमेणानुष्ठाने च सोऽपि अतिक्रान्तः स्यादिति तस्मादङ्गानुष्ठाने क्रमनियमो नेति प्रवेः पक्षः । सिद्धान्तमाह” भा० “साद्धानुपूर्व्यनियमः शुल्बार्थक्रमेण” १२७० । वाचस्पतिः “पूर्वपक्षनिरासार्थः । आन्यथाधामादीनामङ्गकर्मणामानुपूर्व्यनियमः स्यात् अनुष्ठाने क्रमनियमोभवेत् नानियमः । केभ्यः प्रमाच्येभ्यः शुल्बार्थक्रमेभ्यः श्रुतेः अर्थात्क्रमाच्च । श्रुतेस्तथायत् यथा द्वादशाष्टे मन्त्रे “तेषां षडङ्गपतिः प्रथमो दीक्षते” (यत० ब्रा० १२।१।११) “अथ ब्रह्माक्षं दीक्षयति अथोक्तारारम्भं अथ होतारमित्यादिनाम् ब्रह्मादीनां दीक्षा विधीयते यजमानत्वादेव तस्याः प्राप्तेः क्रमस्य त्वम्यतः प्राप्तृभावात् स एवात्र विधीयते । तथा “तस्मादेव दग्धो यज्ञो षडङ्गते तृतीय एव षष्टि-क्रियते” इति यत० ब्रा० (४।१।५।१६) अयमपि श्रुतिक्रम एव । २ अर्थादपि क्रमोऽवगम्यते तदाया मेपक्षसंयवनयोरवघातमेपक्षयोश्च “अग्निहोत्रं जुहोति अवागं पचतीति” क्रमेण श्रुतेऽपि अर्थात् पूर्वं प्राकृततोऽहोम इति होमइत्यं हि यवान् तदुत्पत्त्यर्थः शुक्ला विद्धेन च वाकः । स च पश्चात् क्रियमाणोऽगर्धकः स्यात् होमोऽप्यसति द्रव्ये न निर्वर्तेतातः पश्चाद् होमः कार्यः । ३ क्रमः पाठक्रमः । स च द्वितीयः श्रुतिपाठक्रमो मन्त्रपाठक्रमश्च, उभयविधोऽपि क्रमनियमे कारणं भवति, नियमेन हि क्रमेण यदापेक्षविधातो मन्त्रपाठश्च वर्तेते । तत्रैवमवगम्यते येन क्रमेण पदार्थविधिपाठो मन्त्रपाठश्च तेनैव क्रमेणानुष्ठानमिति क्रमान्तरेणानुष्ठाने त्ववगतस्य क्रमस्य त्यागः धनवगतस्य क्रमस्योपादानमित्यवगतं स्यात् तस्मात् पाठक्रमादपि क्रमनियमोऽङ्गकर्मणां भवतीति” कर्मभाष्यम्

“प्राकृतं च विज्ञेयं” ४२७० । “अतोऽपि कारणात् पाठक्रमेणाङ्गकर्मणामनुष्ठानं भवति यतो विज्ञेयो

प्राकृतमेव क्रमं श्रुतिरनुयति यथा महापितृयज्ञे “स तत एव प्राकृतं कुर्यात् इत्यादिना” “स यज्ञोपधीतो भूत्वाष्ट्यानि गृह्णातीत्येवमन्तेन” (यत० ब्रा० १२।१।१२) अत्राङ्गपक्षे यज्ञोपधीतत्वविधिपरे वाक्ये प्राकृतं क्रमं दर्शयति यदि पाठक्रमेणाङ्गानुष्ठानं न स्यात् तदानेनैव क्रमेणाङ्गानुष्ठानं स्यात् । अपरे त्वम्यथा व्याचक्षते प्राकृतं च विज्ञेयं, विज्ञेयो प्राकृतवैज्ञेयतयोः कर्तृणोः संनिपाते प्राकृतं पूर्वं कर्तव्यम् पश्चात् वैज्ञेयमिति । तद्यथा “प्राकृतो प्राशुतृणं चक्षुष्या” इत्यात्मनसात्मने” इति (कात्या० १।६।१५) प्रसारतृणातृणपक्षेऽप्यनन्तरमात्मनसात्मनः विज्ञेयो च “प्रहृत्य तृणं तेन चरतीति” कात्या० (४।४।११) तस्मात्प्रहारानन्तरं वाजिनयाम उक्तः तत्र पूर्वं प्राकृतमात्मनसात्मनोदकात्मनः कृत्वा पश्चाद्वाजिनयामः कर्तव्यः । तथा प्राकृतो हविरासादभोत्तरकां हविरात्मनसात्मनोदकात्मनः विहितः विज्ञेयो च “आवाद्य हवींश्च” इत्यग्निमन्त्रम् (यत० ब्रा० १।४।१।१८) हविरासादनोत्तरकां विहितम् तत्र पूर्वं प्राकृतं हविरात्मनसात्मनोदकात्मनः, पश्चाद्वैज्ञेयमग्निमन्त्रम् । एवम् “अवावाद्य क्षुचोऽप उपसृज्य राजानं प्रपादयति” (यत० ब्रा० १।६।१।१७) इत्येतदपूजार्चयम्, अत्रापि पूर्वं प्राकृतं हविरात्मनसात्मनोदकात्मनः पश्चाद्वैज्ञेयं क्षौमप्रपादनादि । तथा पितृयज्ञे परिषेकात् प्रागिहोमश्च यजमानपवित्रप्रतिपत्तिदक्षिणादानान्यत एव सिद्धानि । शुक्लायां च यज्ञोपरोक्षानां निर्वपणादूर्ध्वभाविनः प्रागुत्तराणां ये पदार्थाः तेषां प्राकृतपक्षेऽपि होमादनपश्चात्तानं विदम् । अतएव यतो प्राकृतं पूर्वमित्यस्य बाधनाय यत्नं करोति “उत्तराचारमाचार्यं परं पूर्वं समनक्रीति” (कात्या० ६।४।२७०) अत्र पूर्वमित्यनेन प्राकृतप्रधान-समञ्जनात् पूर्वं परं समनञ्जनं विदधाति । तस्मात्क्षमोक्षमेतदङ्गानाम् । अथ क्रमप्रमाणाणां विरोधे वक्तव्यं निरूप्यते । यत्र पाठक्रमार्थक्रमयोर्विरोधो भवति तद्यथा । स वै “दर्शयाद्यथा यत्तानपाकरोति ताना-चिन्तनीति” (यत० ब्रा० १।७।१।१२) पाठक्रमः अर्थ-स्वनेन क्रमेण न सिध्यति न ह्यकिञ्चन ह्यस्यया यावदावत्साधारण्यं कर्तुं शक्यते यत्साधारण्यमेव च अदेनिति तत्र किं पाठक्रमाध्ययनम् ? उतार्थक्रम-मादिति ? संप्रवे आह” कर्मभाष्यम्

“विरोधेऽर्थस्वरत्वात्” ५५०° पाठक्रमः अर्थक्रमो विरोधे
अर्थक्रम एव बधीयान् न पाठक्रमः । कुतः ? तत्परत्वात्
पाठस्यार्थपरत्वात् अर्थार्थत्वात् कार्यविपर्ययादिनाम्नः ।
तेन पूर्वं चोदनाम् पञ्चासया विज्ञया शास्त्राया वत्सापा-
करणमिति । अथ यत् नुतेः नुतिपाठक्रमस्य च विरो-
धो भवति तदप्या “संस्थिते यथे त्राङ्ग्यं तर्पयितुं
ब्रूयादिति” (यतः ब्रा० ११७।१२८) नुतिः कर्मणि समाप्ते प्रैपं
विदधाति पाठक्रमान्तु सिद्धयतः पञ्चात् प्रायश्चित्तपदान्ता
पूर्वमिति तत्त केन क्रमेणानुष्ठानमिति ? संशये सत्याह” भा०
“नुतिः क्रमादानुष्ठानिकत्वात्” ५५०° “क्रमादिति नुतिपाठ
क्रमाच्छ्रुतिर्वधीयसी तेन नुतिप्रतीतक्रमेणैव संस्थिते
कर्मणि प्रैभोच्चारणम् न पाठक्रमेण । कुतः आनुष्ठानि-
कत्वात् पाठक्रमस्य अर्थान्श्रुतेः प्रत्यक्षात्वादिति श्रवम्,
प्रत्यक्षा हि नुतिः संस्थिते यथे इति । पाठक्रमे त्वनु-
ष्ठानम्, अतोऽनेन क्रमेण पदार्था अनुष्ठेयाः अतोऽनेनैव
क्रमेण पाठ इति । दुर्घटं च प्रत्यक्षादनुष्ठानम् । अतः
नुतिक्रमेणानुष्ठानमिति सिद्धम् । एयम् “तस्मादेव दशमो
यज्ञो नृद्व्यते इतीय एव वषट्कृतं” (यतः ब्रा० ४।१५।१६)
इत्येतदप्यलोदाहृत्यम् किं नुतिमन्त्रपाठात्तृतीयस्थाने
नृद्व्यतेऽनुष्ठानं नुतिवत्ताहमेति इति तत्त नुतिवत्तात्तु दशमे-
इति सिध्यति । अथ यत्त चोदनापाठक्रमस्य मन्त्रपाठ-
क्रमस्य च परस्परं विरोधो भवति । अथाज्याधिक्यये
“सोऽथावाज्याधिक्ययतीये त्वे” धिन्मन्त्रं विधात
तदनन्तरमेव “तत्पुनरुदाहृत्यम् त्वे” (यतः ब्रा० १।१२।
२।६) चोदनापाठक्रमः । मन्त्रपाठे आज्याधिक्यय-
मन्त्रानन्तरं “बभौऽसि विन्वाविरत्वादिम् (यजु० १।१२)
यज्ञीयं इममन्त्रान् मन्त्रमर्थं पठित्वा आज्योदाहनमन्त्र
“अज्ये त्वे” पठितः । पर्याधिकरणे हि क्रमा-
च्छ्रुतेः प्रत्यक्षात्तद्वधीयस्वमुक्तम् अलोभयोः प्रत्यक्ष-
त्वात्किं चोदनापाठक्रमेणाज्योदाहनं कर्तव्यमुतमन्त्र-
पाठक्रमेणेति संशये सत्याह” भा० “मन्त्रचोदनयो-
र्मन्त्रवत् प्रयोगित्वात्” ७५०° । “मन्त्रचोदनयोरिति
मन्त्रपाठचोदनापाठयोर्विरोधे मन्त्रवत्तम् मन्त्रपाठएव
वक्षयानित्यर्थः । कुतः ? प्रयोगित्वात् “मन्त्राणाम्,
मन्त्रा हि कर्माकांक्षे प्रयुज्यन्ते पठन्ते न चोदना
हाक्यानि अतो मन्त्रपाठः पदार्थानां संज्ञकः चोदना-
पाठस्तु विप्रकटः । तथा हि समिधो यजति” (यतः ब्रा० १।
५।१।६) इत्यनेन पदार्थो विहितः सोऽनुष्ठानवेद्यायां

येन वाक्येन विहितस्तदाकांक्षं आरयति तेन वाक्येन
अनुष्ठानानुष्ठानवेद्यायां अतः पदार्थः आरितः अनुष्ठानीयते,
इतीतरेतराभ्यं स्यात् अर्थेन वाक्यं आरयति वाक्येन
चार्थ इति नैव दोषः सामान्यविशेषभेदात् सामान्येन हि
दार्ष्टिक्यमङ्गं कर्तव्यमित्यवगम्यते विशेषकारणार्थं विधा-
यकं वाक्यमाकोचयति तेन आकोचितेन पञ्चासदर्थ-
विशेषः आरितोऽनुष्ठानीयते अनुष्ठितत्वाद्यौ आदिश्वेव इ-
तीयं पदार्थं न आरयति अर्थानां पञ्चान्येभ्योऽप्येव
यौर्वाप्यसामान्यतृप्त्वात् किं तस्मात्तुष्ठानोत्तरकांक्षं बो-
धौ कृतसमाकोचयति समिधामोऽयं कृत इति च आको-
च्यमानो येन समिधो यजतीत्यनेन (यतः पथ) १५।१।६। ब्रा-
ह्मणवाक्येन विहितस्तत्कारयति तत्त स्मृतं आनुष्ठानम्
“तन्मन्त्रपातं यजतीत्येतत् आरयति कुतः ? पाठान् ततः
परं हि तत्पठितमिति तद्ब्राह्मणं पुनः पदार्थं विदधाति
विधिरेव तस्य कार्यम् न श्रुतिः अनुष्ठानवेद्यायां तदेव
ब्राह्मणं विधिव्यापारं कृत्वा चिरनिवृत्त्यापारं प्रयोग-
काकाङ्क्षिर्भूतं आरकमपेक्षितम् । अयं मन्त्रपाठादुद्गा-
ह्यपाठे विप्रकर्षः । मन्त्रः पुनरन्तःकृत प्रयुज्यमानः प-
रिचरन्नायमान उत्तरं मन्त्रं पर्युपस्थापयति । स चोत्तरो
मन्त्रः पर्युपस्थाप्य उत्तरं पदार्थं पर्युपस्थापयत्येव
पर्युपतिष्ठते । तस्मात्समाकोच्यमानरायेद्याभावाज्जातिवि-
प्रकर्षः । एतदुक्तं भवति आरकक्रमेण तावदनुष्ठानक्रमः
न च मन्त्रे अनन्तरं सति ब्राह्मणस्य आरकत्वम् अ-
प्रयुज्यमानतया सामर्थ्याभावात् । न हि निर्यपामीति-
वर्ज्यमेदिति पदसुच्चारितमनुष्ठानीयमित्यनुष्ठानेव प्रका-
शनं करोति किं तु सव्याख्यानतया प्रयोगवर्गभूतं सत्
अनेन वाक्येनेदं विहितमत एतत्करोमीत्येवमालोचनेन
आरकं भवति । मन्त्रस्तु प्रयुज्यमान एवाभिधानत एव
आरक इति सञ्ज्ञकः । विप्रकटान् सञ्ज्ञकं वक्ष-
यदित्येवं प्राप्तं कार्यं भाष्यम् “न समत्वात्” ८५०° ।
“मन्त्रपाठ एव वक्षयान् वदुक्तं तत्त कुतः ? समत्वात् मन्त्र-
पाठचोदनापाठयोः । अथवक्षयोः समता उच्यते मन्त्रः
कर्मणि करिष्यमाणस्य कर्माचः आरकायं प्रयुज्यते, चो-
दना तु कर्मचो विधायिका अत एव चोदनायाः प्रवृत्तिः
पूर्वम् अतः पदार्थो विहित इति पञ्चासत्कारणार्थं मन्त्रः
प्रयुज्यते अतः सममेवेतिदिति प्राप्तं सिद्धान्तमाह” भा०
“गुणानां तु भूयस्त्वात्” ८५०° “दशब्दः पूर्वप्रवृत्तिराकार्यः ।
नैतदुभयं स्रगम् किन्तु मन्त्रपाठ एव वक्षयान् । कुतः ?

मन्त्रेषु गुणानां मूलत्वात् गुणानां बाहुल्यात् यतः चो-
दनापाठमेषां मन्त्रेषु बहुवो गुणाविद्यन्ते । तद्याथा
कर्मकावे चकारणे पदार्थकारके यतो मन्त्राः कार्यवादादि-
कृतव्यवधानरहिताः क्रमेण पठ्यान्ते तेनोत्तरसुतरं पदार्थं
भट्टिनि कारयितुं यत्नयन्ति नैवं चोदनापाठः विधेयार्थ-
स्वावकाशसंदर्भव्यवहितत्वेन मन्त्रवत्कारयितुमशक्य-
त्वात् । न च कर्मकावे तस्योच्चारणं विहितं मन्त्रवत् ।
सुतरपि मन्त्राणां गुणभूयस्त्वभावात् “तस्मादेतद्विधियाम्य-
नूक्तमित्यादिना (यतः ०३॥१॥१॥१॥) यो हि स्वप्रतिपादितस्या
र्थस्य प्रमाणाप्यर्थमन्यस्योक्तिं प्रदर्शयति स व्याख्यायेद्यथा
उक्तस्यैव दर्शयति न निरुद्धस्य तेन गुणभूयस्त्वमन्त्रेषु
अतो मन्त्रपाठ एव बह्वशानिति सिद्धम् । पदार्थानां
क्रमनियमेन सुवादीनि श्लोकाणि प्रमाणाभ्युक्तानि तेषां
विरोधे बलावत् चोक्तम् अथेदं चिन्त्यते । यत् बहुनि
प्रधानानि सङ्ग क्रियन्ते यथा दर्शपूर्णमासयोराम्नेयोप-
गुयाज्जग्मीषोमीयैन्द्राग्नादीनि यथा चातुर्मास्यपर्वसु वा-
जपेयेऽतिरात्रपुण्यपुत्रसंप्रदत्तप्राजापत्येषु च तत्पारा-
दुपकारकाण्यङ्गानि सर्वेषां तन्त्रेषु क्रियन्ते इति । वक्ष्य-
ति कर्मणां युगपद्भावस्तन्मन्त्रित्वमिति (काल्याः १॥१॥१॥) तेन न
तेषु क्रमविन्ता संनिपत्योपकारकाणि तु द्रव्यसंस्काररू-
पाणि प्रति धानभेदेन कर्तव्यानि तत्र चिन्त्यते तानि
किं कैकस्य सर्वाण्य ज्ञात्वापरस्य कर्तव्यानि ? किं वा
समान एकैकः पदार्थः सर्वेषां कर्तव्यः ? इति । तल्लैकै-
कं प्रधानमन्यवहितानि स्वाङ्गान्यपेक्षते तत्प्राधान्यां प्रधा-
नकावत्त्वस्य न्यायत्वादेकैकस्मिन् गुणकावत्त्वमप्युक्त्यात् इ-
तरथा हि पदार्थादुत्तमस्य सति स्वप्रधानाद्विपक्षयोरन्वयद्वे-
कस्यासदनं ज्ञात्वापरस्य तदेव क्रियते तदा पूर्वस्यासादन-
योर्व्यापयः स्यात् सङ्गवचनं त्वारादुपकारकसाहित्यमा-
त्रेणाप्युपपद्यते तस्मात्कावत्त्वानुत्तमस्यपेक्षेति प्राप्ते व्याहृ-
तं “तन्त्रसमवाये सामान्यपूर्वमातुपूर्वयोगात्” १०६॥ “तन्त्रसम-
वाये तुल्यानां प्रधानानां सङ्गप्रयोगे द्रव्यसंस्काररूपाणि
संनिपत्योपकारकाण्यङ्गानि सामान्यपूर्वं कर्तव्यानि पूर्वः
पूर्वः पदार्थः सर्वेषां समानः सद्यः कर्तव्यः । तदा-
था यङ्गपु हविःपु प्रथमं सर्वेषां विभक्तीकरणम् ततः
सर्वेषां पालीपुस्तारः ततः सर्वेषां तत्र व्यभिचारः ततः
सर्वेषां पालीपुस्तारः ततः सर्वेषां सुहासनम् ततः स-
र्वेषां वेद्यानासादनम् ततः सर्वेषां सामान्यः इत्येवं
पदार्थाः समयः कर्तव्यः । यद्येकैकस्मिन् गुणकावत्-

नपवृद्धते तथा सति क्रमेण प्रधानात् प्रयोगवाक्यावग-
तस्य साहित्यस्य बाधः स्यात् न हि वचनेनाविरोधतः
साहित्यमवगम्यमानं कार्यात्मिकेन प्रधानावसितत्वा-
त्पारादुपकारकविषयत्वात् कल्पयितुं शक्यते । तस्मा-
त्पदार्थादुत्तमस्यः । कुतः ? आतुपूर्वयोगात् पदार्थानां
तन्मन्त्राणां च एवं क्रियमाणेषु पदार्थां आतुपूर्व्यं
अतुक्रमेण युज्यन्ते तन्मन्त्राश्च अन्यथोत्तरपदार्थकरणान-
न्तरं पूर्वेषु क्रियमाणेषु आतुपूर्व्ययोगो न स्यात् । “पौर्ण-
मास्यां पौर्णमास्या यजेत” इत्यनेन वाक्येन पौर्णमासीयवद्
बोध्यानां तत्सम्बद्धानां ज्ञायाणां यागानां साङ्गानामेक-
कावत्प्रयोगोऽवगम्यते अतो यस्माद्वेव क्षणे एकस्याधि-
श्रयणं कर्तव्यमापतति तस्मिन्नेवापरस्याधिश्रयणं कर्तव्यं
सदृशकृतया केवलं न क्रियते द्वितीये तु क्षणे न कश्चि-
द्धेतुर्न पुरोडाशान्तरं नाधिश्चियेत अतः प्रथमं पदार्थं
सर्वेषां ज्ञात्वा ततोऽद्वितीयादिः पदार्थः सर्वेषां कर्तव्यः ।
एवं यङ्गपु प्रधानेण सर्वत्र पदार्थादुत्तमस्य एव न्याय्येन
कावत्प्रादुर्भावस्य इति स्थितम् । यत् तु प्रधानविरोधो
भवति पदार्थादुत्तमस्ये क्रियमाणे । तत्र कावत्प्रादुर्भावस्य ए-
वेति वाचनिकेन साहित्येन पदार्थादुत्तमस्यः प्राप्तेऽपि
प्रधानविरोधान्न्यक्तव्यः । पुरोडाशाङ्गं हविःपुत्रसंस्कारः
तदङ्गं च क्रमः पदार्थादुत्तमस्यरूपः तदान्तर्यस्य च हतप्र-
सृपासंयोगात् पुरोडाशस्येवपु सङ्गः । न चाङ्गानु-
रोधेन प्रधानाद्युक्तः । तेनातिवङ्गपु हविःपुत्रसंस्कारस्य
पुरोडाशस्याधिश्रयणं प्रधानमङ्गिरभिर्गर्भं चेत्यन्तं
कावत्प्रादुर्भावस्यः कार्यः । यत् तु नास्ति प्रधानबाधः
हित्वात्तरादिहविःपु तत्र भवतु पदार्थादुत्तमस्यः । दाह-
सम्भवाद्यङ्गायां तु सहासनमपि व्युत्क्रमेण कार्यम् यदु-
क्तम् पूर्वस्य पदार्थे कृतं तस्मिन्नेव द्वितीयस्य क्रियमाणे
पूर्वस्य व्ययधानमिति तत् सङ्गत्वविधिवत्वात् परि-
ह्रियते । एवं च सति वाजपेये आग्नेयैः आग्निसारस्वती
वशाष्टान्संप्रदत्तप्राजापत्येषु हविर्गतिस्त्वेव पशुज्वे-
द्विश्रुता पदार्थाः समानासमानजातीयैर्व्ययधानमिष्यते
न नूनाधिकैः । अन्ये त्वसमानजातीयैरेव । अनेनैव
सुखकमप्राप्तिककभावुक्तौ भयतः । तथाहि यत् यङ्गनि
प्रधानानि भवन्ति तत्र यो सुखानां प्रधानानां क्रम-
स्येनैव क्रमेण तदङ्गानां क्रमोभवति यथा पौर्णमा-
सिख्यां प्रधानमाने यथागः ततोऽग्नीषोमीययागः कृत-
आग्नेयस्य प्रधानं यदङ्गम् ततोऽग्नीषोमीयस्य, एवं

अथैवमधिकैरपि कार्यैर्विहितानि स्युः । न च तदा-
क्रम । न चैवं केवाचिदर्थव्यवधानं युक्तो भविष्यतीति
याच्यम् । यथाधिकैर्व्यवधानेऽस्तुतत्करणम् एव न्यूनैरपि
व्यवधानेऽस्तुतत्करणमेव । तस्यादेकविधितेः पशूनां साहि-
त्यसम्पत्तये पर्यगव्यवधानं क्रमः पदार्थानां मिथ एक-
विधितत्त्वव्यवधानादकोऽपेक्षितः । स न्यूनैर्विकैश्च व्य-
वधाने बाध्यते । अतः सर्वेषां तुल्यप्रयत्नविरहितो प्रथ-
मपदाथेक्रम एव द्वितीयादिवाच्यधीय इति सिद्धम् ।
अथाङ्गानां मिथः प्रत्यावृत्तिर्नियमकारणम्, मुख्यक्रमे
तु अङ्गानां प्रधानप्रत्यावृत्तिरिति विशेषः । मुख्यक्रमप्र-
वृत्तिर्योगोर्विरोधे च मुख्यक्रमो बलीयान् । तद्यथा
दर्शपूर्णमासयोः शान्तावधर्माः शास्त्राच्छेदनादयः पूर्वं प्र-
वर्तन्ते पश्चादाग्नेयधर्माः प्रदानं त्वान्नेयस्य प्रथमम् पश्चा-
त्तृतीयावधौ ततः सितवज्रद्वन्द्वं प्रयाजशेषाभिचारणं
प्राणदानं वेद्यावासादनादिकं च किं प्रवृत्तिक्रमात्
शान्तावधौ पूर्वं भवति ? उत मुख्यक्रमादाग्नेयस्येति ?
सदेहादनियमे प्राप्ते मुख्यक्रमो बलीयानित्युच्यते । अ-
स्मिन् हि आग्नीयमासे अग्नीवांसः प्रथमपदायोः प्रधान-
वाहिद्वन्द्वत्वेन अन्ये सर्वे संनिहता भवन्ति प्रवृत्तिक्रमे तु
वज्रनां विप्रकर्षः । पूर्वं तु वज्रप्रवृत्तिभ्यां बलीयसा
पाठक्रमेण मुख्यक्रमो बाध्यते प्राणदानादित्युपाठक्रम-
भावात् प्रवृत्तिक्रमो मुख्यक्रमेण बाध्यते । अथ स्थानप्रसा-
दास्तुति । सादृश्यं “सह पशूनामते” इति (मत० २२. २.
२८.) चूयते साहित्यं च सवनीयस्य स्थाने । तत्र किञ्च-
पाकरणादौ अनियमः ? अथवा सवनीयस्य प्रथमपदा-
करणम् ? अथवा सवनीयस्येति ? तत्र नियमकारणा-
भावादनियमे प्राप्ते प्रवृत्तिवह्नीयोधीयस्य प्राथम्ये प्राप्ते
उच्यते सवनीयस्यैव प्रथमपदाकरणम् । अग्नीपोषप्रणय-
नानन्तरसवनीयोधीयस्योपस्थानम् । स तेनोपस्थितोऽपि
सहजान्यवचनेन तत्स्थानाञ्जितत्वादननुष्ठितो ऽतः तत्र
न तस्य किञ्चिदुपस्थापकवृत्तिः । सवनीयस्य स्थानाद-
प्रवृत्तितः सञ्चान्नियमकृत्वाऽपस्थितत्वात्तदनन्तरसुपाजि-
यते । ततः साहित्यवचनादितरोपाकरणम् । अतः सव-
नीयस्यैव प्राथम्यम् । इतरयोस्तु कथं क्रमः ? अनियम
एव तत्रोपस्थाने विशेषभावात् । अथवा प्रवृत्तिवह्नी-
योधीपर्यवस्यति वाधेऽनुपहीतव्यमित्यग्नीयोधीयसुपाज-
नानन्तरसुपाकरणमिति । तदेवं शुद्धपठनस्थानसुख-
प्रवृत्तिवह्नीयानि पठनस्थानानि क्रमनियमकारोक्त्युक्तानि

तेषां परस्परविरोधे च पूर्वं-पूर्वं बलवत् उत्तरवृत्तरं च
दुर्बलमिति । तदुक्तम् “शुद्धपठनस्थानसुखावृत्तिप्रवृत्ति-
भिः । एकाग्रस्थानसङ्कीर्णानां नियतः कर्मणां क्रमः ।
विरोधे पारदौर्बल्यमेतेषामपि पूर्ववदिति” भा०
(पूर्ववत् शुक्ति-सङ्कादवत्)

क्रमस्य विनियोगसाधनता जै० सू० भाष्योर्विहिता यथा
“क्रमश्च देशसामान्यात्” ३।१।१२ सू०

“अथ क्रमेतावन्तरे च विनियोगकारणानि ? । न-इ-
त्युच्यते । किं च क्रमश्च देशसामान्यात्, क्रमवतामा-
नुष्येणोपदिश्यमानानां यस्य पदार्थे यं क्रमेणाननति
तस्य तं प्रति आकाङ्क्षा अनुमीयते, सत्सामानाकाङ्क्षाभि-
क्याक्यभावः, तस्मात् ततो विनियोगः-इति । किमि-
होदाहरणम् ? किं च प्रयोजनम् ? । आनुपूर्व्यवतां
वागानामनुसन्धयेष्वाङ्गातेषु उपायुयाजस्य क्रमे “दक्षि-
र्गामासीति” समान्नातः, तस्य आकाङ्क्षासत्याय तेन
एकयाक्यतां यात्वा तत एव विनियोगमर्हति-इति,
तथा च ऐन्द्राग्नें कर्म पिबतसज्जातस्य अस्ति आवा-
व्यतः, तस्य याज्यानुवाक्यायुगलमन्यान्नायते ऐन्द्राग्नेम्,
“इन्द्राग्नी रोचनादिवः प्रदर्षिष्यः”-इत्येकम्, अपरं
“इन्द्राग्नी नयति पुरः स्रग्धृत्तम्”-इति । तत्र
किङ्कादिनियोगे सिद्धे विशेषविनियोगो भवति, पूर्वं
युगलं पूर्वं च ऐन्द्राग्नास्य, उत्तरवृत्तरस्य-इति, एतत्
उदाहरणम् प्रयोजनम् भा०

क्रमपकरणयोरेकल सवनीयप्रकारेण बलीयः । क्रमसमा-
ख्ययोस्तु क्रमो बलीययान् “शुक्ति-किङ्का-वाक्य प्रक-
रण स्थान समाख्यानां पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्” सू० ।
“शुक्तिर्हितीया क्षमता च ‘किङ्का’ वाक्यं पदान्येव तु
सङ्गताः । सा प्रक्रिया सा कथमित्यपेक्षा स्थानं क्रमो
योगबलं सञ्चाल्या” पार्थसारथिनिर्वादिनियोगसाध-
कानां शुद्धादीनां लक्ष्योक्त्या स्थानशब्दस्य क्रमवाच-
कतावगतेः । विदितमेतत् तत्त्वबोधिनां यथा

“योगबलं प्रसिद्धावयवशक्ति-समाख्या योमार्थेन प्रवृत्तं
पदम् । यथा हौलमभ्यर्थवर्गीज्ञात्वमिति । दर्शयौर्ध्व-
मासादिषु वाक्यवाक्यरूपाठादवोचकां अग्नेदोक्ताहौल
संज्ञकाः, दोहननिर्वापादवो यजुर्ध्वेदोक्ता, आध्यर्थव
संज्ञकाः, कोलपाठादवः सामवेदोक्ता औदुगालसंज्ञकाः
पदार्था उक्ताः । तत्तास्यैते धर्मा इति निबानना-
भावात् अथवा सर्वेषां सर्वकरणप्रवृत्ती होद-

रिदं हीनमिति प्रकृतिप्रत्ययव्युत्पत्त्यवयवप्रतिपत्त्यर्थं
योगसूत्ररूपसमाख्यया हीनादिकर्तव्यत्वं प्रतीयते ।
एवं, हीनं कुर्वीति कौटुमात् कुर्वीतोत्यादौ हीना-
देर्हीनकर्तृत्वं प्रतीयते । होता कर्म दो अध्वर्युजु-
व्ये'दा उद्गता सामवेदो "अध्वर्युद्गताहोतारोवजुः-
सामवेदः कर्मादित" कोणात् । न च सप्तदावे शक्तिः
प्रमाणाभावात् अतएवोक्तं भट्टपादैः "पाकन्तु पचरेवाह
कर्तारं प्रत्यवोऽप्यहः । पाकःशटः पुनः कर्ता वाच्योनाम्यस्य
कदाचित्" । पाकःशटः पाकविशेषः" ।

शयरभाष्ये उदा० यथा "अथ प्रकरणस्य क्रमस्य च
विरोधे किमुदाहरणम् । । राजसूयप्रकरणेऽभिषेचनी-
यक्रमे शौनःशेफाख्यानादि आम्नातं, यदि प्रकरणं बल-
वत् सर्वेषां, तदङ्गम्, यदि क्रमः, अभिषेचनीयस्यैव ।
किं तावत्प्राप्तम्?—तुल्यबले एते कारणे—इति । कुतः? ।
अतएव विशेषणप्रसङ्गमात्रे, नावगच्छाम इदं बलीयः—इति ।
तस्मात् तुल्यबले एते कारणे—इति । अपि च प्रकरणं
वाक्येन बाधितं, तस्मात् बाध्येत क्रमेणापि—इति" ।
"एवं प्राप्ते" ब्रूमः,—प्रकरणं क्रमात् बलीयः । कुतः? ।
अर्थविप्रकर्षात् । कोऽन्तार्थविप्रकर्षः । । प्रकरणवतः
आकाङ्क्षात् तद्विधानाभ्यासेन परिपूर्णतावयव-
त्वेन एकवाक्यत्वम्, न तु क्रमवतः, क्रमेण आम्नातेन,
अनेकस्याम्नायमानस्य सञ्चितिविशेषाभ्यासान्नायत्वं हि
क्रमः तत्र सञ्चितिविशेषाभ्यासान्नायत्वात् क्रमवतः
सञ्चितिवाच्यत्वात्सामान्यतयाप्यवयवत्वमेव आकाङ्क्षावत्त्वमिति
—इत्यवगमनव्यम् । प्रकरणे तु प्रकरणवतः प्रत्यक्षम्,
न च प्रकरणवता क्रमवता च शौनपद्येन एकवाक्यता
सम्भवत्याम्नातस्य—इति विरोधः । तत्र प्रकरणे प्रत्यक्षं
आकाङ्क्षत्वं, क्रमस्यानुमानिको बाधितमहति । आका-
ङ्क्षात् एकवाक्यत्वम्, एकवाक्यत्वादभिधानसाधन्यं,
आमन्यत्वात् शुबर्थः—इति सञ्चितः प्रकरणस्य शुबर्थो,
विप्रकटः क्रमस्य । तस्मात् क्रमप्रकरणयोः प्रकरणं
बलवत्तरम्—इति" ।

"अथ यदुक्तं,—पाक्येनापि हि तत् बाधितम्, अतो-
ऽप्येनापि तत् बाधितव्यम्—इति, तैतत्, बाधितस्यानु-
पपन्नो न्यायो, न बाधितं बाधितव्यम्—इति" ।

* अथ क्रमसमाख्ययोर्विरोधे किमुदाहरणं ! किं बल-
वत्तरम् !—इति । यौरोडाधिकम्—इति समाख्याते
त्याख्ये साक्षात्क्रमे "गुणध्वं देवाण्यव कर्मणे"—इति

गुणध्वानो मन्त्रः समाख्यातः । तत्र सन्दिहते, किं समा-
ख्यानस्य बलीयत्वात् पुरोडाशपालाणां गुणध्वने विनि-
योक्तव्यः, (मन्त्रः) उत क्रमस्य बलीयत्वात् साक्षात्पाला-
णाम् ?—इति । किं तावत्प्राप्तम् ?—तुल्यबले एते कारणे
स्याताम् । कुतः ? अविशेषात्, यदि वा समाख्यैव
बलीयसी, बाधितो हि क्रमः प्रकरणेनापि इति ।
"एवं प्राप्ते" ब्रूमः,—क्रमो बलीयान् । कुतः ? अर्थ-
विप्रकर्षात् । कः पुनरन्तार्थविप्रकर्षः ? निश्चितं प्रकर-
णेन केनापि सञ्चितवाक्यत्वे यत् सञ्चितवाक्यायते,
तत्र आकाङ्क्षा परिकल्प्यते, नैकवाक्यत्वमवगम्यते,
लौकिकस्य यद्दः समाख्या, न च, लोक एवंविधेषु
अर्थेषु प्रमाणम् । तस्मात् क्रमो बलीयान्"

विद्वत्तमेतत् तत्त्वबोधिन्यां यथा

'स्थानप्रकरणयोर्यथा ।

पश्चिद्विषयवागावहवः
परस्परनिरपेक्षेणापि प्रत्येकं फलवन्तः समप्राधान्याः ।
ते च मिलिता राजसूयः । तन्मध्येऽभिषेचनीयाख्यः
कश्चित् सोमवागविशेषः तत्सञ्चितौ अणुदेवनादिकं
ब्रूयते । यथा "अथ देव्यति राजसूयं जिनाति शौनः-
शेफाख्यायतीति" जिनाति जयति । शौनःशेफं वज्रं च
आकाङ्क्षे आम्नातं शुनःशेफस्य निविप्रवत्समाख्यानमिति
माधवाचार्यः । एतेन शुनः शेफस्येतिरात्तं पुराणप्रति-
ज्ञमित्वा दीव्यव्याख्यानं निरक्षं, वैदिके कर्मणि वैदिको-
पाख्यानस्यैवोचितत्वाच्च "शौनःशेफं शृणोतीति" बाठ-
कत्यनमपि कत्यनमेव माधवाचार्यादिभिर्वैदिकैराख्याय-
तीत्यस्य लिखितत्वात् । तत्र च सञ्चित्यवस्थानवत्त्वात्
अणुदेवनादेरभिषेचनीयाङ्गत्वं लभ्यते प्रकरणानु सर्व्यागा-
त्मकराजसूयस्य इति कर्मव्यताकाङ्क्षा अणुदेवनादयो-
र्विहिता इति । प्रकरणवत्त्वात् राजसूयवाङ्मयमणुदेवनादेः
राजसूयस्य वज्रवागात्मक इति तत्र सर्व्येणमङ्गत्वं, सर्व्या-
ङ्गत्वञ्च राजसूयवटकीभूतसर्व्यागमन्त्रफलधारिता
पूर्व्योपकारद्वारा सर्व्योपकारकत्वम् । अत्र आकाङ्क्षायाः
कृत्वादावसञ्चित्यवस्थितयत्नस्य व्यवधानम् अ-
भिषेचनीयस्याणुदेवनादेराकाङ्क्षा नास्ति तस्य ज्योतिष्टोम-
धिकृतत्वेन प्रकृतिसञ्चितित्वान्वायात् अतिदिष्टः प्रक-
तीभूत ज्योतिष्टोमाङ्गदेविकर्तव्यताकाङ्क्षानिबद्धोऽस्ति
सञ्चितिवाठवत्त्वात् आकाङ्क्षासत्याय तद्वारा वाक्यसिद्धि-
श्रुतीनां कत्यनीयतया चटुर्भिर्वैदिकतन्त्रप्रमाणमिति
प्रकरणद्विषयेन प्रापकं स्थानं दुर्लभमिति । तस्मात्

प्रकरणात् सर्व्वं वागात्मकराजस्रवाङ्मनसदेवनादिक-
मिति । ननु सर्व्वान्मिषेचनीयाङ्गत्वे वा उभयव्यापि
राजस्रत्वे तेन कर्त्तव्यत्वाद्वाचरोऽयमनुपपन्न इति । न
च प्रत्येकराजस्रत्वे प्रत्येकयागकाये तेषामनुष्ठानार्थं
विचार इति वाच्यं तथा सति प्रत्येकाङ्गत्वेन प्रत्येक-
जन्यकलिकापूर्व्वोपकारकतया फलशिरस्तापूर्व्वोपकार-
कत्वात् राजस्रवाङ्मनसपक्षेः । न च कलिकापूर्व्व
द्वारेण फलशिरस्तापूर्व्वोपकारकत्वमिति वाच्यं तत्तदङ्गा
पूर्वाभां प्रत्येकं षट्त्वस्य तेषाञ्च षट्कलिकापूर्व्वं प्रति-
कारणत्वस्य कल्पनायां भङ्गागौरवात् । तस्माद्वाजस्रवाङ्म-
नसदेवनादीनां सज्जदेतुगमं तत्तदङ्गापूर्व्वद्वारा फल
शिरस्तापूर्व्वोपकारकत्वं बाधवादिचित् सत्यं व्यञ्ज-
देवनादीनामभिषेचनीयाङ्गत्वे यत् प्रधानतया स्वतन्त्रे-
णाभिषेचनीयानुष्ठानं तत्तावन्नदेवनादिकरणापक्षे वा-
रणार्थं विचारारम्भात् । अतएवाकाङ्क्षायाः कल्पयत्वं
स्थानपात्रौ दोष इति सङ्गच्छते अन्यथा राजस्रवाङ्मनसना
भिषेचनीयेऽपि तस्याः क्लृप्त्वात् । एवञ्चाभिषेचनीय
सङ्घिषौ वादस्तत्काले कर्त्तव्यताप्राप्त्यर्थमिति ध्येयम् ।
स्थानसमाख्ययोर्व्या । बहुमन्त्रानुक्ता "एतत् पौरोडाशिकं
काण्डम्" इत्युक्तं पुरोडाशमन्त्रकाण्डे च "गुन्धध्वं देवा-
ज्यायै कर्मणे देवयाज्यायै" इति मन्त्रः पठितः तत्र च
गुन्धध्वमिति मन्त्रलिङ्गात् पात्रशोधने मन्त्रस्य विनियोग
प्रतीयते स च पुरोडाशस्येदं पौरोडाशिकमिति प्रकृतं
प्रत्ययार्थं रूपसमाख्यायसात् पुरोडाशकाण्डोक्तानास-
ङ्गं क्लृप्त्यादीनामपि क्लृप्त्वा पुरोडाशपात्रशोधने प्रती-
यते अथ च साक्षाद्यहोमसंस्त्रिधाने मन्त्रः श्रूयते यथा
"साक्षाद्यान् यजान् गृह्णाति गुन्धध्वं देशज्याय कर्मणे
देवयाज्यायै साक्षाद्येन जुहोति" इत्यादिदध्योदनरूपस-
ंस्त्रिधानपाठात् स्थानबलात् साक्षाद्यपात्रशोधनाङ्गत्वम् ।
तथाहि पौरोडाशिकमित्यत्र प्रकृता पुरोडाश उच्यते
तद्वितेन च मन्त्रादिकलापरूपं काण्डमुच्यते तद्वितवा-
च्यकाण्डपदार्थं मन्त्रादेः पुरोडाशसम्बन्धित्वं तु न कस्या-
पि पदस्यार्थः, किन्तु समभिध्याहारलभ्यम् । तदुक्तम्
"नेतदेवं समाख्या हि न सम्बन्धाभिधायिनी । पाकं
हि पचिरेवाह कर्त्तारं प्रत्ययोऽन्यकः । पाकयुक्तः पुनः
कर्त्ता बाध्योनेकस्य कस्याचित्" । तथा च पौरुडाशिकपदस्य
तन्मन्त्रसंज्ञाभिधायिना तद्वितवाच्यकाण्डपदार्थे नन्वे
पुरोडाशसम्बन्धित्वं न लभ्यते समाख्यान्यथापुपत्त्या

पौरोडाशिकपदस्य मन्त्रसंज्ञाभिधायिना कल्पनीयमन्त्राया समा-
ख्याया अकिञ्चित्करत्वम् । साक्षाद्यहोमस्यापि पुरोडा-
शकाण्डपातितत्वा तत्सम्बन्धेऽपि समाख्यासम्बन्धेति
साक्षाद्येन मन्त्रसंज्ञाभिधायिना कल्पनीयमिति प्रकरणादिक-
ल्पनाचतुष्टयमात्रव्यवहितमिति सिद्धं समाख्यातः स्थानं
बलवदिति । तदुक्तम् । "एकद्वित्रिचतुःपञ्चषष्ठान्तरप्र-
काशनम् । लिङ्गादीनाञ्च वैषम्यं श्रुत्यपेक्षं विधीयते ।
वाधिसैव श्रुतिमित्यं समाख्या बाध्यते सदा । मध्यमानान्तु
बाध्यत्वं बाधकत्वमपेक्षया" । स्थानसमाख्ययोर्विरोधे
पार्थसारथिनिम्नमाधवाचार्यदेवनाञ्च, प्रतिभिर्यं व्या-
ख्यातम्" ।

पौर्वापर्य्यरूपक्रमोद्दिष्टः कालिकोद्देशिकश्च तत्र वैदि-
ककर्त्तानुष्ठाने श्रुत्यादिभिः यः क्रमो नियमितः स सर्व्वोऽपि
कालिकः । देशिकस्तु "क्रमान्मेषादयः, स्मृताः" एक
इत्यादौ राशिक्रमपूर्व्वपरदेशस्थितत्वात्तेषां देशिकक्र-
मवचनम् । "हस्तानुपूर्व्वे" च न चातिदीर्घे" क्रमा-
इत्यादिपि देशिकक्रमः । कश्चित् उपदेशक्रमेण पदार्थानां
क्रमवचनम् यथा "वर्ष्यक्रमान्तं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा"
या० श्रु० । अत्र ब्राह्मणादीनां वर्त्तमानां चतुर्णां क्रमे-
णोपदेशात् तत्क्रमेण ब्राह्मणादीनाम् क्रमिकत्वम् ।
एवं "तासां वर्त्तमानेषु वैषम्यं पूजा च वैश्वं च"
मनुवाक्ये "अध्वर्यूद्गाहोतारो यजुःसामर्विदः
क्रमात्" इत्यमरावाक्ये च उपदेशक्रमात् क्रमवचनम् । गौरी-
धानादीनां संस्काराणामुपदेशक्रमेणैव क्रमिकत्वम्
कश्चित् पदार्थगतोत्पत्त्यादिक्रमेणापि पदार्थक्रमोऽभि-
धीयते इत्याद्युक्तम् । स एवम् लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यं व्यसंलक्ष्यं
क्रमव्यङ्ग्यं इत्यादावपि तथात्वम् ।
अत्र क्रमणे "सागरः प्रवगेन्द्रेण क्रमेणैवेन लङ्घितः"
भा० य० ११८७ श्लो० । "न्यसिं तैरर्जुनभक्तकर्मैः"
मैय० । पादे "पदानि त्रीणि दैतैर्नृ ! सन्नितानि पदा
मम" इत्युपक्रमे "त्रिभिः क्रमेरसन्तोदोद्गोपेनापि
न पूर्यते" भाग० ८१।१।१८ । बलिं प्रतिवाप्तनोक्तिः ।
"अपि क्रमेरिमाहो कान् विश्वकायः क्रमिष्यति" तत्रैव
२६ श्लो० बलिं प्रति श्रुकोक्तिः । सामर्थ्ये "क्रमं वचनं
क्रमितं सकेष" भट्टिः क्रमं सामर्थ्यं वचनं चकार
क्रमितं क्रमं यत्सामर्थ्यं तदुकारोक्तं" जयम० ।
सामर्थ्यहेतुव्यापारविशेष एव क्रमशब्दार्थ इति तु व्या-
ख्यम् । अतएव "न क्रमः सञ्जीवित्वासीत्" इत्यादि-

स्त्रीकृतकपेण स्थानव्यम्” “तदुपहृषार्धं” मया क्रमः
सञ्जीकृतः” “सिंहोऽपि क्रवं कृत्वा निःकृतः” इति च
पञ्चन० तत्परतैव । परिपाद्याम् “पृथक्क्रमे वक्तुमनु-
ष्मिकनक्रमः” रघुः । “नेत्रक्रमेणोपरोधस्तुल्यम्” रघुः ।
“नेत्रक्रमेणांशुपरिपाद्या” मञ्जु० । आनुपूर्व्यं “क्रमान्ततत्त्व-
तरोऽर्थोपपत्ताः” “रघुः क्रमादुद्योयनभिन्नशेषवः” रघुः ।
आनुपूर्वी च वस्तुभेदात् भिन्ना तत्र शब्दस्थानुपूर्वी
अव्यवहितोत्तरोच्चावर्त्तनाश्रयत्वम् इतरस्य तु अव्यवहितो
सत्कालवर्त्तित्वम् यथा प्रथमं शेषवत्ततोद्योयनं ततो
करोति वयोविशेषाणां, विद्यानान्तु वेदपूर्व्यकत्वमितर-
विद्यानां तथात्वात् । एवं पदार्थगतानुपूर्व्यविशेषः यथा-
ययमूहः । स च अतुगपङ्कावः । “अर्थक्रियाकारित्वं” च
क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं न च क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः
समस्ति” सर्व० ७ वौ० ८० । “क्रमस्रजनं क्रमाभिधा-
नव्याप्तम्” दाशभाषः । अनुष्ठाने । “इत्यमस्य वितत-
क्रमे क्रतौ” भावः “विततक्रमे विततानुष्ठाने” बह्मि० ।
१० विन्यासे “उत्क्रान्तवर्षं क्रमधराणां” रघुः ।
“उत्क्रान्तवर्षं क्रमाः शीर्षवर्षं विन्यासाः” मञ्जु० ।
११ पङ्के च न० “क्रमः शतौ परोपाध्यां क्रमं चरण-
पङ्कयोरिति विद्योक्तेः पादे क्लीबतापि ।

क्रमक वि० क्रमं वेदपाठभेदमधीते वेद वा क्रमा० तुम् ।

१ वेदपाठविशेषरूपक्रमाध्यायिनि २ महेत्तरि च ।

कामजित् पु० नृपभेदे "अनूपराजोदुर्ध्वः कामजित् सुदर्शनः"
भा० सू० ४६० ।

क्रमेण स्यो पञ्चाशं सप्तविंशतिरे (सं. वि० उक्ते चतुर्विंशत्यर्द्धजीवाभेदे तन्मानं ततोक्तं यथा
 “तत्तन्निर्गो नन्दसप्तद्वेदाश्चन्द्रा इष्टका गगनाङ्गना गगनाभ्युदयानि विष्टुला आदौ निरुक्ता नखत्रायचन्द्राः । मन्दाग्रनीशैरुभयो दिगङ्गचन्द्रा कुताशपञ्चपदकाः । तुरङ्गपटकास्तयः कुरासिद्धाः शराष्टेषुयनाः क्रमेण । गजाश्चिभान्य इतराष्टकास्तुरङ्गसप्तहकोचनानि । अन्धोधिकृन्नाश्चिगुणास्तुरङ्गयैवेन्दु रासा रसभूतदत्ताः । कुदन्तकोका द्वितुरङ्गदेवा गोऽम्बाश्चिडोकाः क्रुगुचाश्चिदत्ताः । भुजक्रुकोकाश्चिगुणाः क्रमज्या” स०
 “एह हि सप्तोत्तरपञ्चति सर्वकर्माधिष्ठाभिः प्रतिपाद्यते । यतो पञ्चमस्य गोऽम्बरभूमतः प्रद्वेयोमध्यगन्देनोच्यते । तस्मान्मध्यमत्वात् तद्वैकल्योपहीतस्येऽर्धज्याप्ये भवति । अतोऽर्धज्याभिः सर्वं कर्म । ततः

भगवत्कथाङ्कितसहस्रचतुर्थः श्री ईदृशान्येव चतुर्विंशति-
ज्ज्योतीनि भवन्ति' प्रमिताः । २४क्रमज्यायाश्च यथा
२२५ । ४४६ । ६७१ । ८६० । ११०५ । १३१५ । १५०० ।
१७१६ । १९१० । २०९३ । २२६७ । २४३९ । २५८५ ।
२७३८ । २८५६ । २९७७ । ३०८४ । ३१७७ । ३२५६ ।
३३२१ । ३३७२ । ३४०६ । ३४३१ । ३४३८ ।

तथा तथानान् समर्थितं सू० सि० रङ्गनाथाभ्यां यथा
 "राक्षसिप्राङ्गो भागः प्रथमं उद्यार्थमुच्यते । तत्तद्वि-
 भक्तलब्धोन्मिश्रितं तद् द्वितीयकम् । आदौर्नैव क्रमात्
 पितृणाम् भक्त्या लब्धोन्मिश्रितः । एतत्तथाः सुखद्विग-
 ल्लप्राप्तपितृणाः क्रमादौ" सू० सि० ।

“एकराशिकज्ञानामष्टादशयतानामष्टमोऽंशस्तथाश्रमिमतः
२०१ प्रथममाद्यं उच्चाधं सम्पूर्णजीवार्धपिण्डकः कथ्यते
तदभिन्नैः । ततः प्रथमज्याधौ तेन प्रथमज्याधर्म भक्ता-
स्तथेन हीनसम्यस्याप्रसङ्गात् प्रथमज्याधर्मनेन युक्तं तत्
प्रथमज्याधं द्वितीयकं उच्चाधं भवति द्विगुणप्रथममे-
कोनम् । द्वितीयादीनामानयनार्थमुक्तप्रकारमतिदृग्गति
प्राद्येनेति । प्रथमज्याधर्पिण्डेन । एयुक्तरीत्या क्रमान्
सिद्धिपिण्डान् भक्तास्तथैकमाद्यं खण्डमनेन युताः
खण्डका अष्टिद्वाव्याहितसिद्धज्याधर्पिण्डा अष्टिद्धिपिण्डा
भवन्ति । यथा प्रथमखण्डं २२५ प्रथमभक्तं फलं १ तेन
हीनं खण्डं २२४ तेन युक्तं द्वितीयखण्डं ४४८ । तच्च
प्रथमभक्तं फलम् २ अर्धाधिकवायवस्यैकाधिकत्वेन पञ्च-
णस्य सप्तदायिकत्वात् । फलैक्येन हीनं प्रथमम् २२२
अनेन द्वितीयखण्डो ४४८ युतसृतीयम् ६७१ । एयमिदं
प्रथमखण्डभक्तं फलम् २२२नेन पूर्वफलैक्येन इयुतं जातं
सर्वफलैक्यम् ६ अनेन प्रथमं खण्डं हीनम् २१८ अनेन
तृतीय ६७१युतं चतुर्थम् ८८० । एयमिदं प्रथमखण्डभक्तं
फलं ४ पूर्वफलैक्येन पुरीनं प्रथमखण्डकम् २१८
ज्जालरूपखण्डकमनेन ४ हीनं २१५ चतुर्थं ८८० युतं
पञ्चमं ११५५ एवमप्येवम् । षडोक्तरीत्याऽष्टगुणखण्डानां
सप्तशतं खण्डनियममाह स्मरिति । एवं चतुर्धनस्य-
ष्टाका ज्याधर्पिण्डाः कार्यं न तदधिक्याः । “एक-
विंशत्यं विंशत्यं षड्शतं पञ्चदशदपि । सप्तमाष्टादशानां स-
प्तदशाज्याधर्तारं सतम्” इति ब्रह्मसंहितानोक्तस्यलेखार्ध-
धिकवायवस्यैकाधिकत्वेन न पञ्चणसम् इतिध्येयम् ।
गणितस्याविकतत्वात् सिद्धाः पिण्डाः कथं नोक्ताः ? इत्यत
आह क्रमादिति । अग्रे सिद्धाः पिण्डाः क्रमात्

समनन्तरमेवोच्यते । अतोपपत्तिः । समायां भूमी इत्थं
भगवत्कलादित्थं तिर्यग्भूमीवरव्याप्तमितरेखाभ्यां चतुर्भागं
कार्यं ततोर्जुरेखासक्तपरिधिप्रदेशाद्भवत् समविभागं
विगणय तदप्रशोधय स्तब्धं इमे द्विगुणविभागमितस-
म्पूर्णचापस्य सम्पूर्णज्या । अत्र गणिते ऊर्जुरेखातो
ऽर्जुज्याया एव प्रयोजनात् तदर्धचापस्यज्यार्धमर्धज्या ।
एवं इतश्चाद्योऽर्जुरेखातोऽभीष्टांशानां चापार्धाका-
राचामर्धज्या अभीष्टा गम्याः । तत्र भगवता स्नेह्या
एतच्चतुर्भागे विराधिमिते चतुर्विंशज्याः कल्पितास्त-
ज्ज्ञानं तु इते चक्रकलानामङ्कितत्वात् तत्परिधिव्यासाधिं
विराधिमज्ज्ञानिना १४२८ । यदा भनन्दात्मिनितपरिधौ
१६०७ खगणसूर्य १२५० मितो व्यासस्तदा चक्रकलापरि-
धौ क इत्यनुपातेन व्यासानयनम् । यथा चक्रकलाः
२१६०० खगणसूर्य १२५० गुणाः २७०००००० भनन्दात्मि-
१६०७ भक्ता व्यासः ६८७६ एतदर्धमितिना ज्या १४२८ ।
अथ इमे चापज्यार्धविवेके तयोरतुल्यत्वमपि भगवता
कोऽपि इतभागः समोऽस्यन्यधामलकादौ सर्वपाद्य-
यस्यानं न स्यादिति मत्वा तद्गङ्गस्य ज्या तसुख्यैवेत्युक्तम् ।
“इतस्य पश्यवर्धंशो दण्डवद्भूयते तु सः” इति शाक-
ल्योक्तेः । यमज्या चक्रकलाद्वादशांशरूपैकराशिकला-
नामष्टकोऽंशस्तत्वात्मिनितः २२५ एतज्जनेव प्रथमचाप-
स्त एतदनरेणाभीष्टा ज्यास्तु विंशत् । अथ चतुर्विंशति
जोधानां यथोत्तरमुपचयात् तदनररूपखण्डानां यथो-
त्तरमपचयस्य इमे ज्याङ्गनेन प्रत्यक्षत्वात्तन्नालररूपा-
खण्डानामनरं यथोत्तरमुपचयमिति द्वाविंशतितयो-
र्विंशतचतुर्विंशतिज्यानामनरयोरनरमिदं परमं खण्डा-
नरं खण्डज्योत्पत्तिप्रकारेणावगतं १५१६ १४८ ।
अत्र यदि त्रिकोणैर्दं खण्डकानरं तदा प्रथमज्याया
विभिन्नरुपातेन फलप्रमाणादयोः फलेनापचयं प्रमाणास्थाने
तत्त्वाङ्गनोऽनेन भक्तः प्रथमज्याया फलं पूर्वं द्वितीय-
खण्डयोरनरम् । अनेन पूर्वं खण्डं हीनं द्वितीयं
खण्डं भवति । तत्र पूर्वं खण्डं प्रथमज्यातुल्यमेव ।
द्वितीयखण्डं प्रथमज्यायां युतं द्वितीयज्या । एवमस्या-
कत्वाश्चिभागसम्बन्धं द्वितीय तृतीयखण्डकयोरनरमनेन
द्वितीयखण्डमूलं तृतीयखण्डमित्यनेन द्वितीयज्या युता
तृतीयज्या । एवं चतुष्टयाद्याः । तत्र पूर्वमधोर्ध्वधिकप-
रिधौ उत्तरत्वाधिकान्तरपातसम्भावनाया कश्चित् कश्चिदधि-
अधिकाययस्यैकाधिकत्वेन सहस्रम् इत्यपपत्तिं श्लोक-

इयम् रक्तम् । उत्क्रमजग्राह्यास्तु जग्रागन्द् वक्षन्ते
क्रमण पु० क्रामत्वमेव करणं स्युट् । षरणं हेम० ।
१२३४५६ षण्मभेदे “कामिन् क्रमणश्चैव दृष्टः पुरः पुर-
ज्जवः” हरिव० १२३० । भावे स्युट् । १पादम्यासि न० ।
“पृष्ठे त्वध्वं” क्रमणेषु यजुषं” भाग० ८, १०, ११, “पदै-
चतुर्भिः क्रमणेषुपि तस्य नः” नैष० । [भेदे ।
क्रमजटा स्त्री ऋग्वेदगङ् १ ११५० दर्शिते वेदपाठप्रकार-
क्रमदण्डक पु० ऋग्वेदगङ् १४११५० दर्शिते वेदपाठप्रकारभेदे
क्रमदीश्वर पु० संक्षिप्तसारव्याकरणकारके विद्वज्भेदे “संक्षिप्त-
सारमाचष्टे पञ्चतः क्रमदीश्वरः” संक्षिप्तसारव्या० ।
क्रमपद पु० ऋग्वेदगङ् १४११५० दर्शिते “क्रमपारः क्रम-
पदः क्रमजटा क्रमदण्डकश्चेति चतुष्पारायणमित्युक्ते
वेदपाठप्रकारभेदे ।
क्रमपार पु० ऋग्वेदगङ् १४११५० दर्शिते वेदपाठप्रकारभेदे
क्रमपूरक पु० क्रमेण पूरयति वीजम् पूरि-ण्युक् । वक्रपुत्रे
राजनि० तस्य पुष्पहन्ते क्रमेण वीजपूरकत्वात्सात्वम् ।
क्रमशस् अव्य० कारकार्धतत्तेः क्रमात्+वोप्+सावां शस् ।
क्रमं क्रमम्, क्रमेण क्रमेणेत्यादिके ऽर्थे “कामतस्तु
प्रवृत्तानामिनाःस्तु क्रमशोवराः” ननुः ।
क्रमसंग्रह पु० श्रीकृष्णतर्कालङ्कारकृते दाय्याधिकारिक्रम
ज्ञापके पञ्चभेदे ।
क्रमसन्दर्भ पु० अनुष्ठानज्ञानज्ञापके पञ्चभेदे ।
क्रमागत लि० क्रमेणागतः । १कुलादिपरम्परया आगते
“तस्मिन् देये य आचारः पाराम्यव्यं क्रमागतः” ननुः
“अस्ततःकाः श्रियः सर्वैः पुनदासपरिग्रहाः । अस्ततस्त-
स्मत् सृष्टी यस्तु तस्य क्रमागतमिति” व्यव० ८० नार-
दः । १पितादिक्रमेण प्राप्ते च “आगमोऽधिको भोगा-
हिना पर्यं क्रमागतात्” श्रुतिः । क्रमाद्यानादयोऽप्यत्र
क्रमादि पु० वेत्यधीते वेत्यर्थे वुन् प्रत्ययप्रकृतिभूते पा० उत्ते
गङ्गचभेदे स च गणः “क्रम पदं शिक्षा भीमांश”
क्रमि पु० क्रम-इन् । क्रमपदार्थे । हिरूपको० “क्रमाटो-
पापप्रीत्ये शम्भुलक्रमविकारिणाम्” सुशु०
क्रमिक लि० क्रमादागतः ठन् । तुल्यक्रमागते । “आमैर-
बुद्धैः क्रमिकैको च (कर्मान्ताः) कश्चिद्विदिताः” भा०
स० ५५४० । क्रमोविद्यतेऽस्य ठन् । १क्रमवर्तिनि । “क्रमि-
कं यज्ञासुगमेकार्थेऽग्यार्थबोधकम्” शब्दश० प्र०
क्रमिकण्टक न० कश्चि कण्टकमिव तन्नाशकत्वात् । विद्वज्भे
१चिदाह्वे (चिता) १२३४५६ च भेदि०

क्रमिन्न न० कृमिं हलि हन-ट । विहङ्गे रत्नमा० । २३-
मिनायकमाले लि० स्त्रियां ङीप् ।

क्रमिज न० कृमिभ्योजायते जन-ङ । अगुबचन्दने अमरः
२ साक्षायां स्त्री रत्नमाळा० ।

क्रमिग्रन् पु० क्रमेः शलुरिद । विहङ्गे रत्नमाळा

क्रमु पु० क्रम उन् । शुशके द्विरूपकोपः

क्रमुक पु० क्रम-उन् संज्ञायां कन् । १ पट्टकालोप्ते २ शुवाक
द्वये ३ ब्रह्मदावद्वये च अमरः ४ भद्रसूक्तके ५ कार्पासिका-
फले न० मेदि० अयं साक्षसादिगणे सुच्यते उक्तः
“साक्षसारजकण्डादिरजदरकाकण्डकमुसोत्पाद्यु क्रमे
“साक्षसारदिरत्नेषः शुलकुपविनाशनः । नेहपायङ्गा-
मयहरः कफमेदोविशेषणः” सुच० तद्गुण्या उक्ता
“आस्थादिताड्कचक्रकाः सचक्रात्” भावः गौरा० ङीप् ।
६ शुवाके स्त्री शब्दरत्नमाळा

क्रमेतर लि० ५ त० । क्रमात् वेदपाठप्रकारभेदात् भिन्ने । ततः
उक्ता० तद्वेत्तरवीते वा ठक् । क्रमेतरक तद्वेत्तर
तदध्येतरे च लि०

क्रमेल उ० स्त्री० क्रामति क्रम-विच् एकति अच् कर्म० उड्डे
साधे क । तत्पार्थे । उभयत्र जातित्वात् ङीप् ।

क्रम्य पु० क्री-भावे अच् । यन्मूर्खादिमूल्यशनेन प्रक्रेतः
स्वत्वापनयनेन स्वत्वापादनव्यापारे (केना) । प्रतिपदप्रत्य-
दानेन तथाचरणे तु न कृदव्ययकारः इत्यतः इव्यपद-
मनूक्ता यन्मूर्खेणुक्तम् । क्रयस्य रूपहेतुत्वञ्च पूर्वा-
स्त्रामिस्त्रयभागादेव भवति सति तत्स्वत्वे सजातीयस्वत्वं
प्रति सजातीयस्वत्वस्य प्रतिपन्नकत्वेन चेतुः स्वतोत्पत्त-
भावात् सतोन्मूखदानेन तत्स्वत्वापाकरणम् । तस्य च स्व-
त्वहेतुत्वञ्च “उप विज्ञानमा धर्माः दायोक्तमः क्रयो-
जयः । विभागः संप्रयोगश्च संप्रतिपक्षश्च च” सूतेः
“स्यामी ऋक्षकृयसंबिभागपरिपक्षधामिनेषु” गीतम
स्मरणाच्च । क्रदादिस्वरागमसहितभोगस्यैव स्वत्वे
प्रामाण्यं वीरमि० व्यवस्थापितं यथा

“सप्त स्थावरगमनोपायान् प्रदर्शयं काल भुक्तेः प्रामाण्य-
माह दृढव्यतिः । विद्याया क्रयवन्त्वेन शौर्यं भाव्या-
न्वगमतम् । स वृणुत्यामजस्रायं स्थावरं सप्तधा मतम् ।
पितृजन्यक्रयाधाने रिक्तशौर्यं प्रवेदनात् । प्राप्ते सप्त
विधे भोगः सागमः सिद्धिमाप्नुयात्” ।

विद्याया प्रतिपक्ष्यादिकमयोऽजकया, स्वतोपायः क्रयः प्र-
सिद्धः । वन्तो वन्तश्च सोपाधिकस्त्वहेतुर्नष्टापधौ

चातानिकस्त्वहेतुस्तदनुत्तरत्वं विवेचनीयम् । क्रय-
वन्त्वेनेति समाहारद्वय एकत्वम् । शौच्यांगतं सुहार्ज-
तम् । भाव्यांगतं विषाहकावे प्राप्तम् । अचदागतं पि-
त्यादिकनोपात्तम् । अप्रजस्य सपिण्डस्यायं रिक्त्यहरा-
मराभावे पिण्डदानाद्यधिकारितत्वा प्राप्तम् । पिते-
त्यादिना प्रागुक्तानेव सप्तस्थावरगमनोपायान्मूखं तत्र भो-
गस्य प्रामाण्यं विधीयते । तत्र प्रवेदनं विषाहः । स एव
“क्रमागतः शासनिकः क्रयाधानागमाम्निनः । एवं विधस्य
यो भोगः स तु सिद्धिभवमाप्नुयात् । संविभागक्रयप्राप्तं
पितृवन्त्वेन राजतः । स्थावरं सिद्धिमाप्नोति भुक्त्या
हानिस्तपेक्षया । प्राप्तमात्रं येन भुक्तं स्त्रीकल्यापरिप-
न्वितम् । तस्य तत्सिद्धिमाप्नोति हानिस्तपेक्षया तथा ।
अध्यायनात् समारब्ध भुक्तिर्यस्याधिपातिनी । लि० य-
द्वर्षाण्यविक्रमा तस्य तां न विचारयेत्” ।

मूल्यं दास्यामीति नियमं कृत्वाऽपि पक्ष्यादपि क्रयवि-
धिः यथाह विवादश्चि० कात्या० “पक्षं गृहीत्वा योम-
स्यमदन्त्येव दिवं व्रजेत् । अस्तमयस्योपरिष्ठात्तद्वनं दृष्टि
वाप्नुयात्” अत्र विषये सेव्यपक्षकरणमाह दृढव्यतिः
“गृह्येतादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याधारान्वितम् । पक्षं का-
यते यत्तु क्रयवन्त्वं तदुच्यते” । तस्यानुपपन्नकत्वं अनुपप-
न्यद्वेदर्शितः” । वेदिककर्मणां परिपक्ष्यादी प्रावेच यज-
मानस्यैवाधिकारः यथाह कृयाधिकरणे जै० सू० भा०

“स्वामिकर्म परिपक्ष्यः कर्मवत्तदर्थत्वात्” १।२।१ सू० ।

“स्वस्ति परिपक्ष्यः अत्रोत्तिष्ठोमे” “हादयस्य” दर्शपूर्ण-
मासयोः कल्पाचार्यम्” । तत्र वन्देहः किम् अन्वयुषा
परिक्रमेतस्या अत्विजः, उत स्वामिना ? इति । किं
प्राप्तम् ? समाख्यानान् अन्वयुषा, इति प्राप्ते भूयः, “स्वा-
मिकर्म परिपक्ष्यः” कस्मात् ? कर्मणः तदर्थत्वात्, फलकामो
हि यजमानः यच्च फलकामः, तेन स्वयं कर्मव्यम्, न
यदि परिक्रीणीते, ततः स्वयं सर्वं करोति इति मन्त्रे,
अथ न परिक्रीणीते, न सर्वं कुर्यात् । तस्मात् स्वामी
परिक्रीणीते इति शबरभाष्यम्

“वचनादितरेषां स्यात्” १ सू०

“किम् एव यमोक्तं ? न इत्युच्यते, “वचनात्
इतरेषां स्यात्” । यत्र वचनं भवति, तत्र वचनमा-
माणत्वात् भवति परिपक्ष्यः, “व एतामिष्टकाम् उपदध्यात्
स त्रीन् वरान् दद्यात्” इति भा० ।

सोमादिकयस्य इव्यवस्थितया क्रीयां पितृ विक्रीतत्वात्

स्वामिना च क्रीतत्वात् द्रव्यस्वामिनाभावे वस्तुधिकारित्वं
नास्तीत्याद्युक्तायां सकृपक्षाधिकार इत्येतत् जै० ६।
११० कृतादौ भावे च व्यवस्थापितं वथा

“द्रव्यवचनात् पुंसां स्वात्, द्रव्यसंयुक्तं, क्रयविक्रया-
भ्याम् अद्रव्यत्वं स्त्रीणां द्रव्यैः समानयोगित्वात्” १०६० (पू०)

“पुंसां तु स्वात् अधिकारः, द्रव्यवचनात्, द्रव्य-
वन्नो हि पुमांश्चो न स्त्रियः, द्रव्यसंयुक्तं, च एतत् कर्म
‘त्रोहिहियजेत, अवेर्बजेत’-इत्येवमादि । कथम्?
अद्रव्यत्वं स्त्रीणां” क्रयविक्रयाभ्यां क्रयविक्रयसंयुक्ता
हि स्त्रियः, पिता विक्रीयन्ते, भर्ता च-स्त्रीयन्ते, विक्रीतत्वाच्च
विधवा नाम भीतिभ्यः क्रीतत्वाच्च भर्तृधनानाम् ।
विक्रयो हि नूयते, ‘यतमधिरघं दुहितृमते दद्यात्,
“आधे” गोमिधुनम्”-इति च । न च, एतत् इष्टार्थे-इति
व्यानमनेऽदृष्टार्थं भवितुमर्हति । एवं द्रव्यैः समान
योगित्वं स्त्रीणां भा० “तथा च कर्मार्थदर्शनम्” ११६०

‘या पत्न्या क्रीता सती “अथान्यैश्चरति”-इति क्रीततां
दर्शयति” भा०

“तादृशान् कर्मादादर्थम्” १२६० (आ० नि०) ‘आ-
ह, यदनया भक्तोपसर्पणेन वा कर्त्तव्येन वा धनम् उपा-
र्जितं, तेन यज्यते, -इति । उच्यते, -तदवस्था न स्व,
यदा हि सा अन्त्ये स्वभूता, तदा यत् तदीयं, तदपि
तस्यैव । अपिच, स्वामिनस्तया कर्म कर्त्तव्यं न तं
परिचच्छ स्वकर्माहेति कर्त्तुम् । यत् तया अन्येन प्रका-
रेण उपाज्यते, तत् पत्युरेव स्वं भवितुमर्हति-इति ।
एवं च स्मरति, “भायै दासश्च पुत्रश्च निर्जनाः सर्व
एव ते । दत्ते सकर्षणकृत्स्नि, यस्त ते तद्यत् तद्वनम्”
इति भा०

“फोर्वाचाऽप्येष सु” १३६० (वि०) तदर्थः २३
व्यावर्त्तयति । न च एतदस्ति, -निर्जना स्त्री-इति, द्र-
व्यवती हि सा, फलोत्साहायिणेनात्, कृतिप्रसागत्यात्
अज्ञया तथा भयित्वा फलार्थिन्यापि, श्रुतिविशेषात्
फलार्थिन्या यदव्यम्, यदि कृतिमनुब्रूयमाना परवथा
निर्जना च स्वात्, ‘यजेत’-इत्युक्ते सति न यजेत, तत्र
कृत्वा श्रुतिर्वाधेत । न च एतत्-न्यायम् । तस्मात्
फलार्थिनी सती कृतिमपनःपीतव्यं द्रव्यं परिग्रहणी-
यात् यजेत च-इति भा०

“अथैनं च समवेतत्वात्” १४६०

अथैनं च अस्याः समवेतत्वं भवति, एवं दासकाये

संवादः क्रियते, -“धर्मो च कथं च कामे च न कृति
चरितव्यः”-इति । यत् उच्यते, -“भायै द्यो निर्जनाः”-
इति अर्थान्वापत्तिर्निर्जनत्वम् अस्याव्ययेन, श्रुतिवि-
रोधात् । तस्मात् अस्मात्तन्त्रम् अनेन प्रकारेण उच्यते,
संयमहारप्रसिद्धार्थम् भा०

“कथं धर्मो मातृत्वम्” १५६० । (आ० नि०)

यत् कथं नूयते, -धर्मो मातृत्वं तु तत्, मातृ कथं-इति,
कथो हि उच्यते-अप्यव्ययो भवति । नियतं त्वदं दानं
यतमधिरघं, शोभनाम् अशोभनाच्च कस्यां प्रति । स्वात्
च श्रुतिविच्छेदं विद्वयं नातुमन्यन्ते । तस्मात् अवि-
कथोऽयम्-इति भा०

“स्ववतामपि दर्शयति” १६६०

‘पत्नी वै पारिवार्यस्य ईद-पत्येय गतमनुगतं क्रियते ।
तथा “भसदा पत्नीः संयाजदन्ति, भसद्वीर्या हि पत्ययः
भसदावा एताः परम्पराणां ऐश्वर्यमयवन्ते” भा० ।
“स्वतोस्तु वचनादैककर्म्यं स्वात्” १७६०

स्वपत्न्याभावपि दम्यती-इत्येवं तावत् स्थितम् । तत्र स-
न्देहः, -किं पृथक् पत्नी यजेत, पृथक् यजमानः एत-
सम्भूय यजेयाताम् !-इति । किं प्राप्तम् ?-पृथक्त्वेन ।
कुतः ? । एकवचनस्य विवक्षितत्वात्, उपादेयत्वेन कर्त्तुं
‘यजेत’-इति नूयते तस्मात् एकवचनं विवक्ष्यते, -यथा
न द्वौ पुत्रौ सम्भूय यजेयाताम्, तथा अन्त्यापि दृष्टव्यम् ।
एवं प्राप्ते ब्रूमः, -“स्वतोस्तु वचनः सद्योः सकृदक्रिया
एवं स्मरति, -“धर्मो च कथं च कामे च नातिचरि-
तव्यः”-इति, तथा ‘सह धर्मश्चरितव्यः, सहापत्यम् एतु
सादयितव्यम्’-इत्युच्यते, -कृतवचनेन श्रुतिवचनं युक्तं
वाधितम् । न-इति ब्रूमः, -इह किं त्वत् कर्म, स्त्रीपुं-
स्वर्तृकमेव, यथा दशपुण्यमासौ-ज्योतिषोः-इति,
तत्र पत्यवेक्षितेन यजमानावेक्षितेन च राज्ञेन होम
उच्यते, तत्र अन्यतराभावे वैगुण्यम् ।

“ननु पुंसो यजमानस्य यजमानावेक्षितं माजत्रं, स्त्रिया
यजमानायाः पत्यवेक्षितं भविष्यति”-इति । न-इति
आह, -नायम् ईक्षितुः संस्कारः, ईक्षितः संस्कारो
यदि, तदैव स्मृत, माजत्रसंस्कारश्च अयं, गुणभूतो ईक्षि-
तारौ, तत्र अन्यतरापाये नियतं वैगुण्यं, सर्वाङ्गोप
संस्कारी च प्रयोगवचनः । तत्र एतत् स्वात्, -स्त्रीयज-
मानां पुमांश्च परावेक्ष्यति माजत्रस्य ईक्षितारं, पुमांश्च
तिदृग्मन्वेक्ष्यतीम्-इति । तत्र न, पत्नीति हि यद्यस्य

त्वर्थाद्भवेत्, सर्वं 'वाक्यं' साधवारणं भवतीति" व्याख्या
 उच्यते । कथनस्यैव कथः कार्य इत्युक्तेः विक्रयस्य स्तनत्व
 कर्मत्वात् तत्र कथयन्निषेधाभावः एवं विक्रयस्यैव
 कथयनिषेधाभावः तत्र निषेधे सत्यन्यनस्यत्वायां मध्यम-
 त्वावगतेः कदाचित् कथनस्यत्वायां मध्यमत्वमङ्गीकृत्य
 विक्रयस्य विहितसुद्धर्तुपक्षस्यैव तत्र सुद्धर्तमध्यमोऽपि-
 यास्तादर्थमपि याचनकस्यैव निषेधः सतः । कथयिकथन
 कालेभ्योभिनयनकालेषु कथयिकथनौ मध्यमाधिक्यतुल्यतः
 निषेधस्य वाचनिकत्वसक्तं दोषकायाम् "यथादशकृ-
 द्दिहतागपूर्वनिषेधः कथे विक्रयणोऽतिशक्ताः । पौष्पाऽहि-
 चित्वाय्यववातकस्याः शक्ताः कथे विक्रयणे निषिद्धाः" इति
 अथ कथयसुद्धर्त उच्यते । तत्र पौष्पदेवतो अन्वयः शत-
 तारका अश्विनी शतः स्मृता अपयः चित्वा एतानि भागि-
 कथे शुभानि विक्रये निषिद्धानि च सम्प्रतिरत्नोक्तैव ।
 क्रयणं न क्रो-भावे ल्युट् । क्रये 'वैद्यराजन्ययोः सोमे-
 न्ययोर्धस्मिनीभुपनस्येच्छन् भूमाय क्रयणप्रभत्यनुसोमम्"
 कात्या० श्रौ० १०, ८, १०, क्रयणप्रभंति (भोम) क्रयणादा-
 रम्यं कथे । कथयण्येदम् क । कथणीय कथयण्यस्य-
 दिने । "अपुस्तक्यभकाशपनं कथणीयादौ" कात्या०
 श्रौ० १६, ६, २१, आदौ कथणीयस्याङ्गः" सं० व्या० ।
 क्रयनियम पु० क्रये नियमः । क्रोटावक्रोतेऽनियमभेदे । स च
 नियमः "भूयसा वस्त्रमचरत् कनीयोऽविक्रीतो अक्रानिपं
 पुनर्कृत् । स भूयसा कनीयो नारिरेचीहीना दद्या वि-
 दहन्ति प्रकाशम्" अ० ४, ३८, ८, भाष्ये दर्शिते यथा-
 "अत्र अन्वये संप्रदायविहिः पञ्चचद्विः केचित् श्लोकाः
 पद्यन्ते तस्य लिख्यन्ते । "अथ यः प्रतिगृह्णाति
 मूल्यं पत्येन भूयसा । स क्रोतारं पुनर्गच्छति विक्रीतस्य
 मया । इति द्रुवन् कामयते पुनर्मूल्यस्य प्ररणम् । स वि-
 क्रोता पुनर्मूल्यं भूयसा न प्रदरेत् । हीनं न लभते
 वस्त्रं यदा विक्रीतयान् प्रा । यथासमयमेव व्याप्तयोर्न
 पुनरन्यथा । अर्थे विक्रय एवेति समर्थस्येत् कृतोभवेत् । अथ
 मूल्यार्थेनेतत् स्याद्वचार्थेन तु निर्णयः । इत्येवं सकयो
 ऽकारि तदा मूल्यं प्रपूर्यते । तस्मादादौ मया कार्यः स-
 मयोऽस्तीति चिन्तयत् । वामदेवी वशीकृत्य शक्रं कोलेषु
 भूयसा । विक्रीणन् समयं सकृदन्त्रं च दमसित्युवा ।
 क्रतश्च ह्युच्येकादौ भूयसा वस्त्रमित्ययमिति । अथ
 भयः प्रतिपादाते कश्चित् भूयसा भूम्ना पत्येन द्रव्येण
 कनीयोऽस्यगत् वस्त्रं तद् मूल्यं धनमचरत् प्राप्नोति पु-

मर्थं क्रोतारं पुनर्गच्छन् षड्विक्रोतायमर्थो ज्ञानं विक्रीत
इति ब्रुवन् न कानिचं भूत्वापूर्तिं कामयते व्यधयेनोत्तम
पुरुषः । षड्विक्रोता भूत्वा धनेन कनीयोऽत्यतरं भूत्वा
नारिरेषीत् क्रैतः सकाशात् रिक्तीकरोति न लभत
इत्यर्थः । दोषा असमर्था दद्याः समर्थैश्च पापं यत्नं
विप्रदुष्कृति यथोक्तं क्रयकाले तथैव लभन्ते”

“कदम्बं दण्डमिर्भमेन्द्रं क्रीणाति चेतुर्भिः यदा दृक्प्राशि
संघनदधेनं मे पुनर्ददत्” ॥ ४. २४. १०,

‘मम मदीयमिदं स्वभूतमिन्द्र’ धेनुभिः प्रीणयित्वाभिर्दश-
भिर्दशंस्थ्याकाभिः स्तुतिभिः कः क्रोषति क्वयं करोति
हे तदानीं तैतारोयुष्माकं मध्य एवमपि समयः क्रियते यदा-
यमिन्द्रो वृक्षाणि त्वदीयान् शलून् जंघनत् हृन्वात् कथा-
नन्तरमेवेनमिन्द्र’ मे मद्यां पुनर्देत् पुनर्देद्यात्’ भा० ।

“निश्चित्य वस्तु तन्मूल्यानुभयोः सम्प्रतीति गिरे ! । पर-
स्परसाक्षात्करणं क्रयसिद्धिस्ततो भवेदिति । “क्रयसिद्धिर-
दुष्टानां गुणान्वयणतो भवेत् । विपर्यये तद्गुणानान्वयया
भवति क्रयः” सङ्गा० नि० त०

क्रयलेख्य न० ६०। “यहं चेत्वादिनं श्रीत्वा ह्यन्यमत्याचरा-
न्वितम् । पत्नं कारयते वसतु क्रयलेख्यं तदुच्यते” इह-
स्यत्यक्तमन्त्रेण कयस्त्रचकपले (कयात्वा) ।

क्रयविक्रय पुर्णद्वयम् । इन्द्रः । क्रये विक्रये च । “क्रागमं निर्ग-
मस्थानं तथा दृष्टिजयावभौ । विचार्य सर्वपथानां का-
रयेत् क्रयविक्रयो । पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षे ऽथवा
गते । कर्त्तव्यं चेत् प्रत्यक्षमर्षिसंस्थापनं नृपः ” मनुः ।
“श्रागमनियमोपयोगादेः पण्यानामनियतत्वात् अस्थिरा-
र्षाणां पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे गते, स्थिरतरार्षाणां पक्षे पक्षे
गते बणिजामर्षयिदां प्रत्यक्षं नृपतिराप्रपुण्येण व्यवस्थां
(मूलस्थ) कथ्यात् कुलम् । “क्रयविक्रयानुगमश्च विवादः
स्वाध्यायपालयोः ” मनुः । क्रयविक्रयो विक्रयः शा० त० ।
१. क्रयविक्रयविक्रये । “देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ।
नाशनं कुतयुगे तात ! नदा न क्रयविक्रयः ” भा० व०
१३६ अ० । २. तदुक्ते बाणिक्ये “कण्ठदानं तथाऽऽदानं
वस्तूनां क्रयविक्रयम् । न कुर्व्यादुपवृत्त्या बार्ह” शि-
ष्योभवा कथञ्चन” तन्त्रसा० ।

क्रयविक्रयानुशयः पुं क्रये विक्रये चानुशयः पञ्चात्तापः ।
मनूक्तो अष्टादशविधादानार्हते विद्यादभेदे । स च द्विविधः
कीर्तानुशयो विकीर्तानुशयश्च । अन्तश्शयमर्थः ॥ २६४ ॥ त-
द्विधतिः दृष्ट्या । अविक्तं कीर्तानुशयमर्थं वक्ष्यते ।

क्रव्यविक्रयिक पु० क्रव्यविक्रयाभ्यां जीवति ठन् । बर्णगजने
“पञ्चक्रव्यविक्रयाट् ठन्” पा० क्रव्यविक्रयपदार्थं व्यक्तमस्त
पिपयम् तेन व्यक्तादपि ठन् । क्रव्यविक्रयिक तेन
जीवति लि० ।

क्रव्यगोत्रं न० कपिगोत्रे+घृषो० । करिषोर्भं लि० ।

क्रव्यान्नायिका क्रव्यमहितः अक्रुयः शाक० स्तार्थे क अत
इत्यम् । क्रवे अक्रवे च ।

क्रवारोह पु० क्रव्यस्य क्रवायेमारोहत्वत् आ + रह आधारे
घञ् चतुर्थ्यै इत् । हृष्टे (हाट) हारा० ।

क्रव्यिक त्रि० क्रवेण जीवति क्रवात् व्यत्तादपि ठन् । बर्णगजने
“पय्यीरतृ क्रव्यिकलोक्तमगण्यपण्येतित्यादि” भाषः
क्रव्य+प्रयोजनमस्त्वस्य ठन् । २ क्रोत्तरि “वनेन क्रव्यिको
हन्ति खट्वक्षोपभोगतः । वातको बधवन्वाभ्यामित्येष
त्विविधो बधः” भा० आनु० ११५ अ०

क्रव्य त्रि० क्रवाय क्रोत्तरः कृषीडु रतिमुद्रया प्रसारितम्
क्रो-यत् “क्रव्यस्तदर्थे” पा० नि० । क्रव्यनिमित्तं हृष्टे
प्रसारिते इत्थं “क्रव्यस्य सोमो राजा इति क्रव्य इत्याह
सोमविक्रयी” शत० ब्रा० २, २, १, १०

क्रवण लि० क्रु-ङ-यन्ते ह्यु । १ स्तुतिकर्त्तरि “आत्मा न हाई
क्रवणस्य रजते” ऋ० ५, ४४, ६, “क्रवणस्य स्तुतिकर्त्तुः”
भा० भावे ह्युट् । २ शब्दकरणे न०

क्रविष्णु लि० क्रु-वा-रप्युच् । क्रव्यादे राक्षसादौ “क्रव्यात्
क्रविष्णुर्विधिनोद् दृक्त्वम्” ऋ० १, ८७, ४,

क्रविस् न० क्रव-इचनुन्त्यरः । मांसे क्रव्ये । “यदवस्य क्रविषो
गन्धोअस्ति” ऋ० १, १, ६२, ६, १२, “क्रविषः मांसस्य” भा०

क्रव्य न० क्रव-यत् लस्य रः । आममांसे अमरः । “स्वयटगत-
मपि क्रव्यव्यपमति” मालती० । “क्रव्यादाः प्राणिनां
क्रव्यं दुदुक्तः स्तकलेवरात्” भाग० ४, १८, २२, । मांस-
भेदास्तदुगुणाश्च सुच्यते उक्ता यथा

“यत जङ्घं मांसवर्गानुपदेव्यामः तद्यथा-जलेशया
आनूपा प्याम्याः क्रव्यभुज एकशफा जाङ्गलाश्चेति वण-
मांसवर्गास्तेषां वर्गीणासुसरोत्तरं प्रधानतयाः । ते पुन-
र्द्विविधा जाङ्गला आनूपाश्चेति । तत्र जाङ्गलवर्गोऽ-
ष्टविधः तद्यथा-जाङ्गला विष्किराः प्रतुदा गुहा-
शयाः इवहाः पक्षेष्टा विषेष्टा प्याम्याश्चेति । तेषां
जाङ्गलविष्किरो प्रधानतमौ तावेषुपरिचयैर्नुरङ्गकरा-
न्वतमाजयरभर्दद्वाष्टतचारुकरान्वतमातृकाप्रभृतयो
जाङ्गला जहाः कषात्रा मधुरा लज्जो वातपित्तहरा-

लीला हृद्या वलिगोधनाश्च । कषात्रो मधुरो हृद्याः
पित्ताहृत्कफरोगहा । संपाही रोचको वल्लोपा-
मेणो अघरापहः । मधुरो मधुरः पाको दोषघ्नोऽनल-
दीपनः । शीतको बह्विष्यभूतः रुग्णवर्द्धरिणो लघुः ।
एषः कषात्रयोर्ज्ञेयो हरिणस्ताम्र उच्यते । न कषात्रो
नच ताम्रश्च कुरङ्गः सोऽभिधीयते । शीताहृत्कफपित्त-
घनी पित्रेया रुग्णमातृका । सन्निपातश्च श्वाशका
सहिक्ताऽरुचिप्रणतु । जातित्तिरिक्कपिङ्गलशर्त्तोर्यसि-
कावर्त्तकनमृकावर्त्तोर्यसिकोरकनविङ्गमयूरक करोपचक्र-
कुक्कुटसारङ्गशतपलककुत्तित्तिरुकराङ्गकयवनकप्रभृतय-
स्ताम्राहृणा विष्किरा लघवः शीतमधुराः कषात्रा
दोषघमनाश्च । संपाही दोषनश्चैव कषात्रमधुरो लघुः ।
लावः कटुविपाकश्च सन्निपाते च पूजितः । रूढहु-
ण्णमधुरो हृद्यो मेधाग्निवर्द्धनः । तित्तिरिः सर्वदोषघ्नो
पाही वर्षाप्रसादनः । द्विक्ताम्रः सानिलहरो विशेषाद्गौ-
रतित्तिरिः । रक्तपित्तहरः शीतो लघुश्चापि कपिङ्गलः ।
कफोत्थेषु च रोगेषु मन्द्याते च भक्ष्यते । वातपित्तहरा
हृद्या मेधाग्निवर्द्धनाः । लघवः क्रकरा हृद्यास्तथा
चैनेपचक्रकाः । कषात्रः स्वादुलवणस्त्वयः केद्यो
रुचिप्रदः । मधुरः स्वरमेधाग्निदृक्त्रोत्तेन्द्रियकार्शकः ।
स्निग्धोष्णोऽनिलहा हृद्यः स्नेहस्वरवनावहः । वृंहणः
कुक्कुटो वल्लोपाहृपाभ्यो गुरुस्तु च । वातरोमलज्जवर्गो-
विषमज्वरनाशनः । कपोतपारावतभृङ्गराजपरभृत-
कोयटिकुलिङ्गट्टककुत्तिल्लगोकोडकडिडिमाण्यकगतप-
ल्लकमातृनिन्दकभेदाशिशुकसारिकावल्लुकीगिरिशाकल्ला-
कदूषकसुष्टहीखड्गरीटकफारीतदाहूः प्रभृतयः प्रतु-
दाः । कषात्रमधुरा हृद्याः फलाहारा मरुत्कराः ।
पित्तलोपाहराः शीता बह्विष्यवर्धनः । सर्वदोषक
रक्तोपां भेदाशी मरुदूषकः । कषात्रस्वादुलवणो गुरुः
काककपोतकः । रक्तपित्तप्रशमनः कषात्राशिशुदोऽपि च ।
विपाके मधुरश्चापि गुरुः पारावतः स्मृतः । कुलिङ्गो
मधुरः स्निग्धः कफगुहकविबर्द्धनः । रक्तपित्तहरो वेष्ट-
कुलिङ्गस्त्वतिगुहकः । सिंहव्याघ्रहकतरुहृदीविमा-
कौरश्दमाकम्बतेर्वाकप्रभृतयो गुहाशयाः । मधुरा
गुरुः स्निग्धा वल्लोपा मरुतनाशनाः । उष्णवीर्यी हिमा
नित्यं नेत्रगुह्यविकारिणाम् । काकहृत्कररचापभास-
शशपातु लूकविष्किर्ये मरुदूषकप्रभृतयः प्रसङ्गाः । एते
सिंहादिभिः सर्वे समाना वायसदयः । रक्षणीयं विषा-

केपु विषेपाशोपिषे हिताः बहुभुविहृष्टशायि-
 काहृष्टपूतिबाहवापरप्रभृतयः पश्यन्मनाः । मधुरा
 सुरगो हृष्टाश्चक्षुः शीपिषे हिताः । हृष्टमूलपुरीषाश्च
 कासार्यः शशनायनाः । शायिष्यत्यकगोपायहृष्टपदं यथो-
 पाककोमयकस्यैवदनीष्टमप्रयत्नाः । अजररस्यैवभुविमनसु-
 नहावभुप्रभृतयो विषेययाः । यथोन्मूलं हृष्टं कु-
 रुरेते वीथे चोन्माः पश्यन्मनाः । वातं हृष्टः
 श्लेष्मपित्तं च कुर्वुः श्लेष्माः काशश्चासकाभ्यां पङ्काव ।
 कपायमधुररसो यथः पित्तकपापङ्कः । नातिशीतक-
 वीर्यत्वान्नाते साधारणो मतः । गोघ्रा विपाके मधुरा
 कपायकटुका स्मृता । वातपित्तप्रधमनी हृष्टं च वल-
 वर्द्धनी । श्लेष्मकः स्वादुपित्तको हृष्टः शीतो विपापङ्कः ।
 प्रियको नादते पश्योऽजररस्यैव हिताः । दुर्गन्धा-
 निहृष्टोपप्लाः कभिदूषोविपापङ्काः । चक्षुष्या मधुराः
 पाके सप्रां मेधाम्निवर्द्धनाः । दर्शिकरा दीपकाश्च तेष्मणाः
 कटुपाकिनः । मधुरासातिचक्षुष्याः हृष्टविष्णुमूलसा-
 रताः । अश्वाश्चतरगोश्चरोद्गस्तोरश्चमेदःपुष्पकप्रभृतयो
 प्याभ्याः । प्याभ्या वातहराः सर्वे हृष्टाः कफपित्त-
 काः । मधुरा रसपाकाभ्यां दीपना वलवर्द्धनाः । ना-
 तिशीतो शुद्धः श्लेष्मो मन्दपित्तकः श्रुतः । अगलस्व
 नमिष्यन्दी तेषां पीनसनाशनः । हृष्टं चांसरीरश्च
 विसृष्टो ह्यावहं शुद्धः । मेदःपुष्कोद्गवं हृष्टपौरीरश्चहृष्टं
 शुष्मैः । श्वाश्चासप्रतिश्रयायविषमश्चरनाशनम् । अमा
 त्स्निहितं गव्यं पयित्तमनिकापङ्कम् । कौरश्चवत्सुवप्यं
 मांसमेकशफोद्गवम् । कट्याभिष्यन्द्गवं वर्गो जाङ्गलः
 स्रष्टाहृतः । दूरे जनान्निहया दूरे पानीयगोचराः ।
 ये सृगाश्च विहङ्गाश्च ते स्याभिष्यन्द्गो मताः । क-
 तीवःसृग्निहयाः सधीपोदकगोचराः । ये सृगाश्च वि-
 हङ्गाश्च महाभिष्यन्दिनस्तु ते । आनूपवर्गस्तु पशुविधः
 तदाया जूलचराः श्वाः कौगण्याः पादिनो मत्स्या-
 चेति । तत्र गजमययश्चिपहृष्टश्चमरश्चमररोहित
 पराहृष्टोऽनोरुर्ध्वं कालपुष्पकोन्द्रश्च हृष्टः पश्यन्मनाः
 जूलचराः पश्यः । वातपित्तहरा हृष्टमधुरा रस-
 पाकयोः । शीतका बलिनः श्लेष्मा मूलकाः कफवर्द्ध-
 नाः । विहृष्टो लेखनय वीर्योष्णः रितदुषणः । स्वा-
 दमूलवप्यस्तेषां गजः श्लेष्मानिलापङ्कः । गवयस्य त
 मांसं हि श्लेष्मं मधुरकापजम् । विपाके मधुरं
 चापि अशायस्य त वर्द्धनम् । श्लेष्मोष्णमधुरो हृष्टो

अक्षिपक्षपथो गुरुः । निद्रासुखवचकभ्यर्चनो वास-
 दाढ्यकृत । रक्षसांश्च समधुरं कषायातुरणं कृतम् ।
 वातपित्तोपशमनं सुखं शुक्रविवर्धनम् । तथा चमरमांसन्तु
 स्निग्धं मधुरकावकितम् । विपाके मधुरं चापि वातपित्त-
 प्रशमनम् । खरवर्णं तु मांसञ्च कषायातुरणं कृतम् ।
 वातपित्तोपशमनं सुखं शुक्रविवर्धनम् । स्नेहं हं हृणं
 हृणं शीतलं तपणं गुरु । स्निग्धं अमानिहृरं वाराहं
 बलवर्धनम् । ककमं चाक्षिपितं कषायमनिहायकम् ।
 पित्तं पवित्रमायुष्यं बद्धमूलं विरुचयम् । गोकर्ण-
 मांसं मधुरं स्निग्धं खडु कषावकम् । विपाके मधुरह्वाति
 रक्तपित्तविनाशनम् । हंससारश्चक्रीश्चकृवाकतुररका-
 दम्बकारखण्डजीवज्जीवकवकबलाकाण्डहरीकण्डवशरारी-
 सुखनन्दीसुखमङ्गुत्क्रोशकाचाक्षमक्षिकाश्च शुक्लाक्षपुष्कर-
 शायिकाकोनासकास्थुककुटिकामेधरावन्नेतचरणभृतयः
 मृगाः संघातचारिणः । रक्तपित्तहराः शीताः
 स्निग्धा हृष्टा मरुज्जितः । खट्वूलपुरीषश्च मधुरा रस-
 पाकयोः । शुष्णमधुरः स्निग्धः खरवर्णं बलप्रदः ।
 हं हृणः शुक्रलक्षो षण् हंसो भारतनाशनः । इक्षुगन्ध-
 नखशुक्तिशम्बूकभङ्गकप्रभृतयः कोशलाः । कूर्मकुम्भीर-
 कर्कटककण्ठकर्कटकीशुमारभृतयः पादिनः । शङ्ख-
 मादयः खादुरसंपाका मरुज्जुदः । शीताः स्निग्धा हृिताः
 पित्ते वर्धलाः स्नेहवर्धनाः । कण्ठकर्कटकलक्षो बल्यः
 कोष्ठीऽनिहायकः । रक्तः सन्धानकृतु खट्विष्णुमूलोऽनि-
 हायकः । मत्स्यास्तु द्विषथा नादेयाः सासुद्राश्च । तत्र
 नादेयाः । र हृितपाठीनपाटलाराजीवमर्निगोनतुख-
 जण्यमत्स्यावागुद्गारसरलवहकंदंष्ट्राभृतयो नादेयाः । ना-
 देया मधुरा मत्स्या गुरवोमाहतापकाः । रक्तपित्तकरा-
 कोष्ठा हृष्टाः सिग्धास्त्यवर्धकः । कषायातुरक्षो षण् शण्य-
 शैवाकभोजनः । रोहितो भारतहरो नात्यर्थं पित्तको-
 पनः । पाठीनः स्नेहलो हृष्टो निद्रालुः पित्रिताशनः ।
 दूषयेदन्धपित्तन्तु कुष्ठरोमं करोत्यसौ । सरलो हं हृणो
 हृष्टः सौम्यलो ध्रुवरक्षया । सरलकागलक्षताः सिग्धाः
 खादुरसाः कृताः । महाहृदेण बलिनः सख्योऽम्बुह्वलाः
 कृताः । तिर्जनिक्षिप्तकुलिशपाकमत्स्यनिरालकमन्दि-
 वारलक्षमजरगर्गरकचन्द्रकमहाभीनराजीवभृतयः सा-
 सुद्राः । सासुद्रा गुरवः सिग्धा मधुरा नातिपित्तकाः ।
 उष्णा वातहरा हृष्टा वर्धलाः स्नेहवर्धनाः । बला-
 बहा विप्रमेय मांसाधित्वास्तुहृलाः । तेषामन्ध-

मिषत्तत्वादीष्युः कोपयौ शुभोत्तरौ । स्निग्धत्वात् प्राद-
पाशत्वात् तजोर्वाप्याः शुभोत्तराः । नादेवा गुरवो
मध्ये वक्ष्यात्प्राशपरिचः । सरसतामजानान्तु
विशेषेण शिरोरुचः । अदूरगोचरा वक्ष्यात्ताडितोदपा-
नजाः । निश्चिन्ना, शिरोदेशमन्वर्थं गुरवस्तु ते । अ-
वक्ष्याद्गुरवो चेवा वक्ष्याः सरसिजाः कृताः । उरोवि-
चरवासेनां पूर्वमङ्गं वक्षुः कृतम् । इत्थानूचो मज्जामि-
स्सन्दिमवर्गो व्याख्यातः । तत्र शुभपतिव्याधितविष-
यर्षकतद्विनिर्मुक्तौ ज्ञेयवाक्यानामवस्थपरिचयः । प्रा-
शान्त्यमवस्थानि वक्ष्याद्विषयव्यापकापहतपरिचयः । व्याधं पु-
न्यवीर्यत्याहोचरानि भवन्ति । आरोचकं प्रति-
व्याधं गुरवः शुभं प्रकीर्तितम् । विषयाधिकृतं कृतम् ।
वाकं यदिह कोपयेत् । कावचावसरं दृष्टं लिदोपं
व्याधितवितम् । शिखरतुल्ये भवन्तं ज्ञेयं वातप्रकोपणम् ।
शब्धोऽप्यं भावपादेवं वाचनिति । स्निग्धवक्ष्यादेव पुनः को
विहङ्गेषु मज्जामरीरेखत्सरीरा अत्यसरीरेषु मज्जाम-
रीराः प्रधानतया एवमेकजातीवानां मज्जामरीराः प्र-
धानतयाः । स्नानादिकृतं वाचस्य गुरवावयवपदे
व्यानः तद्यथा-रक्षादिषु शुक्रानेषु वातपूतरो-
त्तरेषु गुरतरासवा वक्ष्यात्तन्वकोडशिरःपादकर-
कटीपृष्ठचर्मकावेकवक्ष्याद्व्याधि । शिरःस्नात्वं कटी-
पृष्ठं वक्ष्येनी चान्नपचयोः । गुरपूर्यं विजागीयदान-
वस्तु यथोत्तरम् । सर्वेषां प्राशिनो देहे मध्यो गुरवदा-
कृतः । पूर्वभागे गुरः पुंवाचमोभागस्तु योषिताम् ।
उरोपीथं विहङ्गानां विशेषेण गुरवः कृतम् । मयोत्-
क्षेपात्मनो दिदो मध्यभागस्तु पक्षिणाम् । अतीव कृष्णं
मंसस्तु विहङ्गानां पक्षाणिनाम् । इह कथं वाचमन्वर्थं
वर्णनां पिथिताणिनाम् । मत्स्यादिनां पित्तकरं वातवृ-
क्षान्वाचारिणाम् । अजानान्पक्षा व्याख्याः क्रव्यादेकय-
कासवा । प्रसङ्गाविवक्षायाश्च वे च जाङ्गलसंज्ञिताः ।
प्रसदा विष्काराद्यैव वचनः सूर्यचोत्तरम् । अस्यामि-
स्सन्दिनश्चैव यथापूर्वमतीत्यवा । प्रमाणाधिक्यास्तु
अजाती चाल्यसारा गुरवश्च । सर्वप्राशिनं सर्वगरीरे-
भ्योऽप्यं प्रधानतया भवन्ति यत्तत्पुं देववर्तिनस्तमाददीत
प्रधानवाभाभावे मध्यमवक्ष्यं वाद्यस्तमः क्लृप्तपादेवं
वाचनिति । भवति चोक्तम् । वयः गरीरावयवाः सभायो
घातवः क्रियाः । विहङ्गं प्रमाथं वंशकारो माता चास्मिन्
परीक्षिता” ।

क्रव्यघातन पुं क्रव्यस्य क्रव्याथं वाच्यतेऽसौ इति-सार्धं
विहङ्ग-कर्माणि लुप्तं चतुर्थ्यर्थे इति । । अजानान्ते
गन्धः । क्रव्याथं वातयन्ति वाति-लुप्तम् । मांसादघातने
वररूपे ऋणभेदे “यत्न निपतितं पुरुषं क्रव्यादः नाम
वरवक्ष्यं क्रव्येष वातयन्ति” भाग० ५।०।११५ तस्य त-
वालोक्तोः “क्रव्येष निमित्तेन मांसार्थम्” शीघरः

क्रव्यभुञ्ज पुं क्रव्यं भुञ्जते भुञ्ज-क्रिन् । । क्रव्यादे राक्षसे
२ क्रव्यादे वररूपे ऋणभेदे च “सर्वेभ्यः क्रव्यभुण्णमांस
योर्हितः वसपिः वसपुः पुटाङ्गवः” छन्दः । श्नांसभो-
क्तृभावे लि० ।

क्रव्याद् पुं क्रव्यं नांसमसि अद्-क्रिप् । । राक्षसे श्नांसा-
शिवि लि० मेदि०-“क्रव्याद्गन्धपरीवारवितामिरिष अङ्ग-
मः । रघुः” क्रव्यादः पृष्ठादयः” मङ्गि० “क्रव्याङ्गिच कृतव्या-
न्यैः” मनुः “क्रव्याङ्गिः व्यादादिभिः” कुङ्कु० “गुर-
गावक्ष्यैर्देहो व्याधैः क्रव्याङ्गिरेव” मनु० च श्वगदा-
कृते अग्निभेदे “अपान्ने अग्निमः पादं जहि निष्कृष्यात्”
सैधवत्वं वा आपाद् येनेदं मनुष्याः पक्षाऽपानि कथ-
येन पुरुषं दहन्ति स क्रव्याद् एतावेवैतदुभावतोऽपहन्ति”
यतः जा० १।२।१।४। “हे अग्ने ! गार्हपत्य ! आपा-
दमग्निमपजहि परित्यज तथा क्रव्यादमग्निं निःसेध
निःशेषं दूरे गमय” वेददी० “योऽग्निं क्रव्यात् प्रविशेय
यो पृष्ठम्” ऋ० १०।१६।१० क्रव्यादोनिप्राप्तिश्च गुरत-
त्यगमनमहापातकावशेषवतां समूहा यथा “तृणगुल्म-
कतानाञ्च कृपादा दंष्ट्रिणां तथा । क्रूरकर्मकतानाञ्चैव
यतयो गुरतत्यगः”

क्रव्याद् पुं क्रव्यमसि अद्-क्रिप् उप० स० । । राक्षसे श्नांस-
भोजिनामे लि० स्त्रियां टाप् लि० को० । “क्रव्यादः भव-
मक्षये” विधानपा० ५० पु० उक्ते श्वङ्गिभेदे ।

वक्ष्येव क्रव्यादत्वं भा० व्या० ७५० भुञ्जन्ता सर्वभक्ष्ये
शामे अग्नेये दत्ते तत्परिहारार्थं शयवृक्षक्रव्यादनाशकम्
“कथं देवस्यो भूत्वा वज्रभागाय भुत् तथा । कृतभुक् सर्व-
लोकेषु सर्वभक्ष्यवेद्यति” इत्युपक्रमे “लोकानां मज्ज
सर्वेषां त्वं कर्ता चान्न एव च । त्वं वायसि
लोकांस्तीन् क्रियाणाञ्च प्रवर्तकः । स तथा क्रूर लोकेण !
नोष्णदोरन् यथा क्रियाः । कक्षादेवं विप्रदस्त्वभोक्षरः
सन् कृतायनः । त्वं पयित्वं सदा लोके सर्वभूतगतित्व
ह । स त्वं सर्वशरीरेषु सर्वभक्ष्यवेद्यसि । अग्रे
द्युर्विशेषाको सर्वं भोजयन्ति ताः शिखिन् ! । क्रव्यादा

च तनुटी ते च सर्वे भवन्निष्कृति । यथा सूर्याग्निभिः
सूर्ये सर्वे युधि विभाज्यते । तथा त्वदग्निर्भिर्देवैर्गर्भं सर्वं
युधि भविष्यति । त्वमग्ने ! परमं तेजः क्षमभावाद्भि-
र्निर्गतम् । अनेकसर्वं तं प्रापं कुर्वन् सत्त्वमपेक्षितो ! ।
देवानां चात्मनो आगं चक्षुषा त्वं सुखे कृतम् ।
कृष्या कृष्टदग्निं यत्नं जा० वा० यो० न० कृष्ये देवायोनं च
तस्य कर्मादाभयवारचक्रम् । “कृष्यादग्निं प्रहिष्यो-
मि दूरं यमराक्षो गच्छतु रिमवाहः । इत्येवायमितरो
जान्मदा देवेभ्यो हव्यं वज्रं प्रजानम्” अ० १०, १६, ८, भा०

“आहितान्निभरथे एतदादिके द्वे कृषौ कौपाव-
नोद्वाहने विनियुक्ते तस्य प्रथमाद्याः पूर्वाङ्गं दक्षयस्या
दिशि चतुष्पथादाशौपावनाग्निं निरस्यति उत्तरे या-
निकर्मादिनादत्ते । “कृष्यादं कृष्यनामिदं तदतीति तीव्र-
मग्निं दूरं विप्रकटे देये प्रहिष्योमि प्रमनयामि । रिमं
प्रापं तस्य षोडा सोऽग्निः यमराक्षो यमो राजा येषां
तान् यमराजकान् प्रदेशान् गच्छतु प्राप्नोत व्यथ या-
निकर्मादिषुपावने इतरः कृष्यादादग्ने जातयेदा अग्नि-
रिह्यै देये देवेभ्यो देवाद्यं हव्यं वज्रं” भाष्ये दक्षि-
णपश्चिमदेये तस्याग्नेः प्रक्षेपयोक्तेः । ४ मां सभक्ष्ये ऋणभेदे
“यत्न निपततं पुष्टं कृष्यादा नाम हरवत् कृष्येण
घातयन्ति” भाग० ५, २६, १५. ।

कृष्यादाश्च व्यावृत्तकृष्यादीनिप्राप्तिश्च अभिषेकप्रथमा-
यात् भवतीति अनुमोक्तं “हिंसा भवन्ति कृष्यादाः
कर्मयोगमभ्यप्रथयात्” कृष्यादा व्यावृत्तः कुक्षू० कृष्या-
दिनुभ्यतयोऽप्यत्र स्त्रियां ङीप् ।

कृशि नामधातुः कर्षं करोति शिच् कर्तोरः । कृषयति ते
अचक्रयत् त । कृ कृषितः । “कृषितं शरीरमशरीरमरैः”
भाषः । कृषितं कर्षोक्तम् ।

कृशिमन् पु० कृषय भावः उदा० इजनिच् कर्तोरः । काश्चो
“सुभ्रुर्षा कृशिमयाकिनि मध्ये” भाषः ।

कृशिष्ठ लि० कृतिशयेन कर्षः इवन् कर्तोरः । अतिशय
कृषे । इत्यस्य । कृषीयस् तत्प्राये लि० । स्त्रियां ङीप् ।

कृ लि० कृम्-विट् मस्यत् । कृान्तिर उदक्षिप्ताः ।

कृाञ्चिक लि० कृष्यः करपत् तत्क्रियया जीवति इन् ।
करपत्क्रियोपजीविनि (कराति) । “मायूरकाः काकचि-
काः वेधकाश्चकाकाया” रामा० अयोध्याकाण्डे ८२ अ०
क्रात्र पु० कृषदेयानां राजा अय् । १ रात्रयद्वावतारे दक्षि-
णापथेनरे ऋणभेदे “यहन्त सुप्ते यन्तु सिद्धिर्कालेन्दु

महानम् । यत्नाय इति विख्यातो बभूव मनुजाधिपः”
भा० आ० ६७ अ० । “तमन्वयुक्तं पाचैव दक्षिणापथयाहि-
नः । काचोऽंशुमान् सुतयो च वेणुदारिच वीर्यवान्”
हरिवं० ११८ अ० । २ रात्रयेनायतिवानरभेदे च “नक्षत्रीका-
कुट्टमायसैर्द्विद्विदपाहिता । यवी सुमहती सेना
रात्रयस्यार्थसिद्धये” भा० व० २८ अ० । ३ रात्रभेदे “क्रादः
क्रावः गतिकर्षाद्यप्युत्तेजाकाया नागौ चक्रमन्दतिचक्रौ”
भा० शौ० ४ अ० । कृष-भावे ङ् । ४ रात्रये पु० हेम०

क्रान्त पुंस्त्री कृम-कर्त्तरि क्त । १ योक्ते क्रियां जाति-
त्वेऽपि कथ्योगोपपत्त्यात् टाङ् । कर्त्तृचि-क्त । २ क्रात्रा-
न्ने श्वाकृते च लि० “क्रान्” इत्या काञ्चनवप्रभाज ।
भाषः “अन्धक्रान्ते ! “रथक्रान्ते ! विष्णु क्रान्ते !
बहुञ्चरे !” आगमनः । ३ वादेन्द्रिये न० । “मनशीन्दुं
दिशः शोले क्रान्ते विष्णुं वसे हरम्” मनुः “क्रान्ते
वादेन्द्रिये” कुक्षू० । भावे-क्त । ५ क्रमये न० । कृदभिहि-
तो भावोद्भवप्रवृत्त प्रकाशते” इत्युक्तेः इक्ष्मण्यकर्त्तृणि
न० “विष्णोः क्रान्तमशीतीमे लोकाः विष्णोर्विष्मयं
विष्णोर्विक्त्रान् विष्णोः क्रान्तम्” यत्न० आ० ५।४।२।६।
कर्त्तरि क्त । ७ इहत्वां स्त्री राजनि० पश्यतीति लि० क्रान्तदोर्षे

क्रान्तदग्निं त्वं क्रान्तमकाङ्क्षास्येन्द्रियविततामतिक्रान्तं पस्तु
भूतादि सर्वं वस्तु इष्टं शीघ्रमस्य इय-चिनि । १ अतीतादि
वस्तुद्रष्टरि २ वर्यो ज्ञान्चि न० कविशब्दे १८३।४०४ अ० ।

क्रान्ति स्त्री० कृम-भावे क्तम् । १ पादविषये २ गतो च हेम०
अयमशब्दे २२८ अ० दर्शिते अतिप्रसिद्धे अपमन्यदार्थे-
तत्प्राप्तमधिकं छ० चि० रङ्गनावाभ्यां दर्शितं यथा
“ननु मांसे हते द्वादशरात्रीनां चत्वारिंशत्तथा चतुर्विंश-
त्तपक्षे रिक्तत्वे कृत्वाभावात् कर्षं रात्र्यङ्गं १ रात्रिभिभा-
नानुपपत्तिश्च अनरात्रभागकाशात्कत्वादिद्यतो हस-
कथनशब्देन पूर्वोक्तं सप्तकम् कृष्यसिद्धौ भगवभोगं
करोतीत्याह” रङ्ग० । “सवनादयमं चैव कथा तिर्यक्
तथाऽपरा । क्रान्तिसञ्ज्ञा तथा सूर्यः उदा पर्येति भाव-
यन्” छ० सि० । “सवनस्वानमारभ्यावनं परिवर्त्तनं तदयन-
स्वानपर्यन्तम् । चकार चारम्भसमाप्त्योर्भिन्नायनस्वाननि-
रासार्थकः । अपरा गोत्रे आचाररुतप्रभावा इत्युक्त्या कथा
तथा रात्र्यङ्गमार्गश्च । यथाकरोऽप्यन्यार्थव्यवहारेऽर्थकः ।
तिर्यक् चतुर्विंशत्तुकारविषयत्वात्तुकारा क्रान्तिसञ्ज्ञा कृ-
मचं क्रान्तिः यद्वनमनभोगप्रार्थं इत्थं तत्प्राप्तपक्ष-
द्वयम् । अवनविषयद्वयवर्षं क्रान्तिसञ्ज्ञा द्वादशरात्र्य-

इति गोष्ठे निवन्त्रेदिति तात्पर्यार्थः । आद्यं भुव-
नानि प्रकाशयन् सन् यः सूर्यः । एतेन चन्द्रादीनां नि-
राशः । सदा निरन्तरं तथा क्रान्तिव्यञ्जना कथया प-
र्येत स्वयम्भूता गच्छन् भगवत्परिपूतिभोगं करोति । अ-
र्थगच्छतुरोधेन निवन्त्रं क्रान्तिदत्तं कल्पितं जित भावः ।
ननु चन्द्राद्याः क्रान्तिदत्ते कुतो न गच्छन्तीत्यत आह "रङ्ग-
" "चन्द्राद्याश्च स्वैः पातेरपमयद्वयमाश्रितैः । ततोऽप-
मया इत्युक्ते विज्ञेयान्तेष्वप्युक्तं नाहं" "चन्द्रादयोऽक-
ल्पितिरिक्ता यथाः स्वैः स्वकीयैः पातैः पातास्त्यदेवतेर-
पमयद्वयं क्रान्तिदत्तमाश्रितैः स्वस्वगोष्ठस्थानेऽधिष्ठितै-
कतः क्रान्तिदत्तान्तर्गतपञ्चभोगस्थानादित्यर्थः । चका-
राद्विज्ञेयान्तेष्वप्युक्तं उत्तरतो वा कार्यता
भवति । अतः कारणादप्युक्ताद् क्रान्तिदत्तान्तर्गतस्व-
भोगस्थानादित्यर्थः । दक्षिणत उत्तरतो वा विज्ञेयान्तेषु
न्यतागतविज्ञेयकथापस्थानेषु भूस्वजनैर्दृश्यते । त-
था च क्रान्तिदत्तं यथा विषयमन्त्रेष्वेव स्थितं तथा क्रान्-
तिदत्तं पातस्थाने तत्पञ्चभोगस्थाने च स्वस्वगोष्ठपरम-
विज्ञेयकथाभित्तिभान्तरस्थानादूर्ध्वाऽऽक्रमेण दक्षि-
णोत्तरतो स्वयं च दत्तं विज्ञेयदत्तं चन्द्रादिगच्छतुरोधेन
स्वयं स्वयं भित्तिं कल्पितं तत्त गच्छन्तीति भावः" रङ्ग-
क्रान्तिस्वतन्त्राप्रकारश्च हूँ सिं रङ्गनाथाभ्यां दक्षितो यथा
"अथ दिनरात्रिभान्तराद्यर्थं चरानयनं विवक्तुः प्रथमं
तदुपयुक्तां अष्टक्रान्तिव्याहं" रङ्गना "विज्ञेयपञ्चमैकत्वे
क्रान्तिर्विज्ञेयसंयुता । दिग्भेदे विद्युता अष्टा भास्वरस्य
यथा गता" हूँ सिं

"यस्य यदस्य अष्टक्रान्तिरभीष्टा तस्य यदस्य आनन्दार्थ-
कृतस्य भुजङ्गगतः परमापन्नमन्त्रोत्पादना क्रान्तिरय-
नार्थसंस्तुतपञ्चगोष्ठदत्ता श्रेया । तस्य विज्ञेयोऽपि
पूर्वोक्तप्रकारेण पातोनगोष्ठदिको श्रेयः । गोष्ठसु मेवा-
दिष्टकृततरस्तुवादिष्टकं दक्षिणः । अथ यदक्रान्त्यो-
रेकद्वित्येन क्रान्तिः कलादद्या कलात्मनिष्पेक्ष
युता तयोर्दिगन्त्यत्वे क्रान्तिर्विज्ञेयेण विद्युताऽन्तरिता
येपदिका अष्टा क्रान्तिः स्यात् । ननु कथं स विज्ञेया-
भावात् कथं स्यात् क्रान्तिर्विज्ञेयत आह भास्वरस्येति ।
अर्थस्य यथागता पूर्वागता क्रान्तिरेव अष्टा क्रान्तिः ।
अलोपपत्तिः । विषयवृत्तादुपपन्नविज्ञेयैर्नृपयन्त्रं याव्य-
नन्तरं वान्तरं अष्टक्रान्तिरिति तयोरेकद्वित्ये तद्योगद-
त्तव नरं, भित्तिदत्तत्वे तदन्तरविद्यनन्तरविद्य । अतः

यदस्य क्रान्तिर्विज्ञेयसंस्तुतपञ्चगोष्ठदत्ता क्रिया लोकात्मनभ-
वात् स्वस्वगोष्ठदत्ताश्रेयाः कृता भगवता कृपावता । अन्तर्गता
यदस्य भूवाभिसंस्तुते भगवदुक्तवाचनद्वयार्थं कथमव्या-
हृतं आदित्यवत् रङ्गनाथः ।

रवेर्देशक्रान्तिव्येन दिनरात्रिभेदः हूँ सिं रङ्गनाथा-
भ्याम् "क्रान्तिद्वयी सदा वानं चराचरविभागयोः" इति
दिनरात्र्योर्द्वयैर्द्वयी चराचरविभागयोर्भवत इत्युप-
पन्नं विज्ञेयकथा दर्शितो यथा

"मेवादी त सदा दृष्टिद्वयुत्तरतोऽधिका । देशाये च
चपाङ्गानिर्विपरीतं तथाऽऽचरे । तदादी दुर्निवर्तनं
चयद्वयी तयोर्द्वये । देशक्रान्तिव्याहृतं तद्विज्ञानं पु-
रोदितम्" हूँ "मेवादी पञ्चमे ददुत्तरतोऽधिका" इति
उत्तरतो यथोत्तरं सदा वाचदुत्तरतोऽधिका इत्यु-
क्तं अधिका यथोत्तरमधिका इति निरुद्धदेशीयदिने । तदा-
राद्योत्तरं स्वयं लोत्तरमन्त्रे यथोत्तरं दिने इतिः
परलोत्तरमन्त्रात् परावर्त्तते । यथोत्तरं लोत्तरा इति नि-
रुद्धः । चपाङ्गानी रात्रेरपचयः । यः सचद्वये । आ-
चरे सचद्वयदिदक्षिणभागे तथा दिनरात्र्योः सचद्वयी वि-
परीतं व्यस्यम् । दिने हानीरात्री इति निरुद्धः । त-
दादी पञ्चमे दक्षिणतोऽधिका इति तयोर्द्वयैर्द्वयीपञ्चम-
दिदक्षिणभान्नोर्दिनरात्र्योर्द्वये इति सचद्वयी उभयव्याप-
चवी वानं व्यस्यम् । अन्तर्गतेः अन्तर्गते दिनरात्र्यो-
रुत्तरतोऽधिका इति व्यस्यम् । सचद्वयदि
दक्षिणभागे दिनरात्र्योर्द्वयैर्द्वयी च इति । ननु सच-
द्वयोः किमस्ति तत्त्वमित्यतः पूर्वोक्तं आरयति देश-
क्रान्तिव्याहृति । तद्विज्ञानं तयोः चयद्वयोर्योर्द्वयै
सचद्वयार्थानं नित्यं प्रत्यक्षं देशक्रान्तिव्याहृति । देशप-
चभा क्रान्तिरेतदुभयानुरोधान् पुरा पूर्वसचद्वयैर्द्वयी-
कारे "क्रान्तिज्वा विषयद्वयी चितिज्वा द्वादशोदृता ।
लिङ्गायुक्ताहोरात्रार्थकस्यां चरणाद्यः" । तत्कार्मुक-
नित्येन दिनरात्र्योर्द्वयैर्द्वयी चयम् तद्वद्वयुत्तरं दिनरा-
त्र्योर्द्वयैर्द्वयी चयम् । अलोपपत्तिः । निरुद्धदेशे भुव-
द्वयकल्पचित्तज्ज्ञानं तत् उत्तरभागे स्वस्वगोष्ठचित्तं
समूहोत्तमध्यस्य उत्तरभागादधो दक्षिणभागादधो
उत्तरतोऽधिका निरुद्धचित्तजादधो दक्षिणतोऽधिका
अर्धमिति पञ्चदशमटिका निरुद्धदेशदिनार्थं चित्तज्ज्ञानरूपचरेण
गोष्ठकृतेन युतहीनं दिनार्थं रात्र्यर्थं च विपरीतम् ।
यत् दक्षिणभागेऽभीष्टदेशे चित्तज्ज्ञानरूपवाङ्मनं दक्षिण-

भूतकृतमिति निरुद्धमिति जाद्विरुद्धमिति न मोक्षकृते-
षो ध्याय इत्युत्तरभागाद्वक्तम् । अद्योक्तासावधिदेयं
विषयः प्रथमं तद्वचनमिति नान्यं यद्योजनान्याह रक्तः
“भूतसं कृन्निभान्न” भगवांश्च विभाजितम् । अथा-
प्रयोजनैरकीं अद्यावद्याह परित्यक्तः” सू.वि. ।
“भूतसं भूपरिधियोजनानां प्राकृत्यधीकृतान्यं यैरुचितं
हृदयराशिभागेः पट्टाधिक्यतत्त्वयमितैरेकं हृदययोजनं
हत्वा सूर्यं उपरि आकाशे स्थितो वर्तमानो दक्षिणतः
उत्तरतो वा याति गच्छति । कृन्त्यभावे तु निरुद्ध-
देशः पूर्वैव परिधनति । अतोपपत्तिः । निरुद्धदेशान्ते-
रोक्त दक्षिणाप्यभिपुष्टं सू.वि. कृन्त्यं यैर्गच्छति ।
तद्योजनज्ञानं तु भगवांश्चैर्वैप्यहदनिरुद्धदेशस्य भूपरि-
धियोजनानि तदा कृन्त्यं यैः कालीचतुर्पातेनेत्युपपद्य-
ते । अथ दिननामानवगमयितव्यापधिदेशज्ञानं श्लोकाभ्या-
माह रक्तः । “परत्वापन्नभादेः योजनानि विधोषयेत्
भूतकृतापादोषाणि चानि सूर्योऽजगानि तैः । अथगाले
विद्योमेन देवास्तुरविभागयोः । नाडीपट्टा सप्तदह-
निशायांश्च सप्त तथा” सू.वि. । “परत्वापन्नभागादुद-
विंशस्मितात् एव पूर्वोक्तरीत्या योजनानि जातानि ।
भूपरिधेः पूर्वोक्तस्य सप्तधागात् परिधजयेत् । अथशि-
ष्टानि चानि सप्तष्टुत्राभिनामि योजनानि भवन्ति तैर्यो-
जनैर्देवास्तुरविभागयोर्निरुद्धदेशादुत्तरदक्षिणप्रदेशयोर्द्वौ
देशौ तयोरित्यर्थः । अथगाल उत्तरदक्षिणायनसम्बन्धौ
कर्कादित्ये सूर्ये दक्षिणोत्तरायनसम्बन्धौ मकरादित्ये
सूर्ये विद्योमेन व्यथासेन सप्तदेकपारं नाडीपट्टा पटी-
पट्टाहर्दिनमानं भवति । अस्मिन्नेतादृशे देशे तस्मिन्ने-
वायनसम्बन्धात् सप्तदेकवारं तथा पट्टिपटीमिता विद्यो-
मेन रात्रिर्भवति । अथपञ्चमो दिनेन सप्तत्रयार्थः । एत-
दुक्तं भवति—कर्कादित्ये सूर्ये निरुद्धदेशादुत्तरतद्योज-
नान्निरुद्धे पट्टिपटीमिता दिनं तदैव निरुद्धदेशादुत्तर-
तद्योजनान्निरुद्धे पट्टिपटीमिता रात्रिः । मकरादित्ये
सूर्ये तादृशोत्तरभागे पट्टिपटीमिता रात्रिर्दक्षिणभागे
तस्यो पट्टिसप्त दिनमिति । अतोपपत्तिः—परत्वाप-
न्नियोजनानि भूतकृतसूर्योऽजयोजनेभ्यो हीनानि । नि-
रुद्धदेशात् तस्मिन्तद्योजनान्निरुद्धो यो दक्षिणोत्तरदेशस-
त्वात्कोरोदक्षिणोत्तरायं कृतेण परत्वापन्नियोजनानि
रितम् । अतस्मात् सत्त्वात्तादृशमितिः पक्षांशात् पट्टि-
पट्टिरिति । तद्देशे कालिहस्तानुकारं चित्तजमित्यय-

नाम्ने पञ्चदशवटीमितमहोरारालङ्कारस्य प्रथमोऽङ्कः । निर-
क्षतहोराधितिजयोः रत्नराजस्य चरनत उक्तीत्यादि-
कार्यं रात्र्यर्थं चोक्तीत्यादिषाद्योष्यं लिखत् तद्विद्युत्
वदिवटीमिततन्मात्रं नक्षत्ररीत्योपपन्नम् । युक्तं चेत्-
त्वाद्यमान्ताहोरारालङ्कारस्यैकस्य तत्त्वतः प्रतिप्रदेश एक-
त्वेन संबन्धत्वाद्विधा संबन्धत्वाभावात् प्रवक्ष्यमिति-
सूच्यं परिवर्त्तयत् । वदिवटीभिर्देशनमदर्शनं दशाद्योष्यं
नक्षोक्तस्याख्या प्रत्यक्षं वदिवटीति । अथोक्तदिनरात्रि-
जानमवस्थितं तदवधिदेशपर्यन्तं दक्षिणोत्तरभागयोर्माये-
द्वयाङ्कं रङ्गं “तदनन्तरं पञ्चदशी च वदिवटी च वदिवटीः ।
परतो विपरीतोऽयं भगोक्तः परिवर्त्तते” इति “तदनन्तरं नि-
रक्षदेशोक्तावधिदेशयोः रत्नराजस्य चरनत उक्तीत्यादि-
कार्यं रात्र्यर्थं चोक्तीत्यादिषाद्योष्यं भवतः । परतोऽवधिदेशादियम-
देशे दक्षिणोत्तरे देशदेवस्यामनिकटेऽयं प्रत्यक्षो भगोक्तो
नक्षत्राद्यवस्थितो मूर्तो गौक्तो विपरीतोऽवधिदेशान्तर्गत-
देशसम्बन्धो गणितं सङ्ख्या परिवर्त्तते भवति । ततोक्त-
रीत्यादिनरात्र्योर्द्विष्वयौ न भवत इत्यर्थः । त्रिविधा-
धिकाराद्विज्ञानयनानुपपत्तेः चरस्य रूपामन्त्राच्च तथा
विपरीतगोक्तस्य तं स्थापनां प्रदर्शयति रङ्गं “अने भू-
क्षपादे तु द्विज्यापक्रमयोजनैः । ध्रुवगण्यः सविता
देवभागे न दृश्यते । तथा च उत्तरभागे तु मिथुने कर्कटे
स्थितः । नक्षत्राद्यामहोरात्र्यपादे दर्शनमादिशेत्” इति “वि-
राजिज्जा ये कान्तरां गन्तव्यं योजनैः पूर्वागतैर्भूपरि-
धिसत्तुर्थांशे हिने कते सति । तद्वाराक्षिरक्षदेशान्
तद्योजनान्तरिते देशे देवभाग उत्तरभागे चतुर्भकराशि-
स्योऽर्कसहस्रपासिभिर्न दृश्यते । चतुर्भकरस्योऽर्के तेषां
रात्रिः सदा स्यादित्यर्थः । अक्षरभागे निरक्षदेशाद्विषण-
प्रदेशे । चः चतुश्चार्थः । तद्वारात् तद्योजनान्तरित-
प्रदेशे मिथुने कर्के कर्कराशौ स्थितोऽर्कस्य तद्देव-
पासिभिर्न दृश्यते । नक्षत्राद्यामहोरात्र्यपादे अभावं
प्राप्ता नक्षत्राद्यां भूक्षाया यत् तद्वारे भूपरिधिसत्तुर्थांशे
सूर्यस्य दर्शनं सदा कथ्यते । यत् भूक्षायादिकः रा-
त्रिर्मात्रं तत् दिनमित्यर्थः । तथा च निरक्षदेशान्
तद्योजनान्तरितोत्तरप्रदेशे कर्कमिथुनस्योऽर्कौ दृश्यते
तद्योजनान्तरितदक्षिणप्रदेशे चतुर्भकरस्योऽर्कौ दृश्यते इति
निरक्षदेशः । अतएव “क्षेत्राद्युक्तनयराः पक्षांशका यत्
तत् विप्रवे कदाचन । दृश्यते न नक्षरो न कर्कः”

निष्ठु कर्त्तुमिद्युनो सदोदितौ" इति भास्कराचार्योक्तं
नक्षत्राणां रत्ननाथः ।

क्रान्तिक्षेत्र न० कालिजानार्थं चेत्तम् । वि० शि० उक्ते
अयमक्षेत्रकारे पदार्थे यथा

“क्षेत्राणि वन्येऽपनसंभवानि संशेषतोऽप्यप्रमवाणि चातः।
भुजोऽपनः कोटिपुष्पो द्युजीवा कर्णस्त्रिभञ्ज्या लिभुजे-
ऽपनीत्ये । मेवादिजीवाः क्षुनितोऽपमृत्ते तद्भूमिजे
क्रान्तिपुष्पा भूवाः क्षुः । तत्कोटयः सद्युनिशास्त्रवृत्ते
व्यासार्द्धदत्ते परिष्ठाभतानाम् । चापेभ्य तावानस्यस्यतो
ने तेऽप्यो विग्रहा उदया निरखे” सि०गि०

क्रान्तिज्या को क्रान्तिहस्तको लब्धे विं. शि. उक्तो अक्ष-
कोलावयनभेदे । अक्षकोलस्थले ४२४. अक्षकोलाणि
उक्तानि । तन्क्रान्तिवयनम् ।

“युक्तावर्णाशादपयः प्रसाध्यः काशी च खेटात् चतु
मुक्तामग्नौ । जिनशमौख्या ११६७ शुषितार्कदोह्या
त्रिज्या ११६८ धृता क्रान्तिगुणोऽस्य वर्गम् । त्रिज्या-
कृते ११८१६८४४ मोज्झ्य पदं द्युजीया क्रान्तिर्भवेत्
क्रान्तिगुणस्य चापम् । अक्षप्रभासं शुषितापमज्झा तद्भाद-
शांशो भवति क्षितिज्या सि० शि० ।

“कल खेटादिभुपवचणम् । यस्मात् खेटाद्यन्नादाऽपयः
साध्यस्तस्मात् सायनांशदेव । तथा यस्मादुदयसम्बन्धिनौ
भुक्तभोगप्रकाशौ साध्यौ तस्मादपि सायनांशदेव ।
सायनार्कस्य दोष्ठां जिनभागज्ज्ञा गुणिता लिङ्गया
भक्ता कान्तिज्ज्ञा ह्यादित्यादि खेटार्थम् ।

अस्योपपत्तिः । विषुवत्क्रान्तिदृश्योद्योत्तरमनरं ज्ञा-
 निः । तयोः संपत्तिं कान्त्यभावः । ततस्त्रिभेदं परमा-
 जिन २४दृश्यभागाः । अतस्तत्संघातादारभ्य ज्ञानिः सा-
 ध्या । उद्वाच तत एव । अतः संपातो मेघादेः प्रागव-
 नाशदृश्येभ्यः । अतः सायमांशत् सेडात् ज्ञानिर्भुक्त-
 भोग्यताद्यौ चेयुक्तम् । यदि लिज्यादृश्यया भुजजग-
 या जिगांशदृश्यदृश्या कान्तिजग्रा लभ्यते तदेतजग्रा-
 किमिति । फलं कान्तिजग्रा विषुवदृश्यात् तिर्य्यया
 भवति । कान्तिजग्रा भुजजग्रा कर्णसहगान्तरपदस-
 होरातदृश्यसाधनम् । ईव दाजग्रा” प्रवि० ।

देयभेदे कालभेदेन रवेः कान्तिज्वाप्तानाम् प्रज्ञपूर्वकं चि०
चि० निश्चीतं यथा

“मार्तण्डः सममण्डलं क्लिप्तं यदा दृष्टः प्रविष्टः सखे !
काष्ठे पञ्चषट्ठीभित्ते दिनगते यद्वा नते तावति । केनाप्य

पुन्यिनीमतेन तदर्थः क्रान्तिं तदा वेत्सि चेन्मम त्वं त्वं
निश्चितं समर्पणकोन्मते भक्त्या त्वं शुभम् ।

“हे मन्त्र ! येनचित् किञ्चिज्जायिभीगतेन यदा
दिग्गते यजुष्यदोमिने काये सार्तयजुः समनख्यं प्रविष्टो
इह कदा किवती ज्ञानिजत्रोत्थः प्रभः । अथान्यः
तावति यजुष्यदोमिने नते वा काये समनख्यं प्रविष्टो इह-
कदा च या ज्ञानिजत्रा तां त्वं चेहेहि तदा सगर्वगण
कोवसतभकुम्भाङ्गं यं निषाणोङ्गं तं त्वाङ्गं जनत्रे” प्रमि०

“या ह्याग्नेरक्षतकाशजीवाभीष्टा कृतिः सा । यमं
प्रवक्ष्या । अर्काः १२ सभावातङ्गताश्चर्चन्त्योऽङ्गता
ह्यादमजप्रकाऽह्याः । चरादिक्वेष्टकृतिः प्रसाध्या
जुषसया क्रान्तिगुणोऽसकञ्च । तदाद्यङ्गता विभूतः
स्रुटः ह्यात् सङ्कराद्गौ सममङ्गलस्ये” वि० १० ।

“देवः सममण्डलप्रवेगे य उद्यतकाक्ष उद्दिप्तस्तस्य जीवा
सा तावत् प्रथममिष्टकृतिः कल्पया । ततो द्वादशगुणव्या-
प्तया गुणत्रया प्रत्यक्षार्थधर्मेण भाजया । सा हि त्रिंशत् स्थूला
क्रान्तिजया भवति । तस्याः क्रान्तिजयाया द्युज्यां कु-
ज्यां चरज्यां चरं च ज्ञात्वा “अथोच्चतादूनयुताश्चरेषु” इत्या-
दिनेष्टकृतिः साध्या । तया पूर्वभागता क्रान्तिजया गुणत्रया ।
साद्यद्भूत्या कल्पितया भाज्या । फलं स्फुटावस्था क्रान्-
तिजया भवति । अलोपरपत्तिः । अलोच्चतया त्रिंशद्गीवातुल्या
प्रथमं तद्भूतिः कल्पिता । तस्या अत्युपपत्तेन यद्भुः । यदि
प्रत्यक्षेण द्वादशकोटिस्तदा तद्भूतिकर्णेन किमिति । अत्र
तद्भुतेद्द्वादशगुणः प्रत्यक्षार्थो हारः । फलं सममण्डलमण-
्डुः । पुनरनप्रोद्भूतपतः । यदि प्रत्यक्षेणाक्षया भुजो
लभ्यते तदा सममण्डलमण्डुतुल्येन कर्णेन किमिति । फलं
क्रान्तिजया स्थूला । अस्याः क्रान्तिजयाद्याश्चर्यादिनेन
“अथोच्चतादूनयुताश्चरेषु” इत्यादिनेष्टकृतिः साध्या ।
तां तद्भूतिं प्रत्यक्षं पुनः क्रान्तिजया साध्या । एवमक्ष-
यावदविशेषः । तत्रावक्तव्यं किं त्रैराशिकेन क्रियोपसं-
हारः कृतः । यदि कल्पितया चतुर्थेयं क्रान्तिजया लभ्यते
तदेदानीमासीतया किमिति । एवं क्रान्तिजया स्फुटा
स्थादिय पथस्तु । इदानीं द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह” प्रश्नं

“तदा नतजग्रात्लिभजीवयोर्द्वर्गान्नरं तत् पञ्चभाज-
तिवृत् । तेनोद्भूतो व्यावृत्तस्य वर्गो वेदेन्द्र १४४निज्ञोऽथ
चक्षुषस्यग्रा । व्यावर्धवर्गाद्विहृतात् पदं स्यात् क्रा-
न्तिजग्रा वा लिभगिज्ञिभीनी । जिनांशभौर्वा विहृ-
ताऽथवासादथे प्रवज्जे च यथा रविः स्यात्” विं.शं ।

“यदा सममण्डलं प्रविष्टो दृष्टस्तदा वा नतचटिका-
स्तासां जीया तस्या वर्गेष्व विजग्रावर्गो रक्षितः ।
ततः पञ्चभावर्येष्व गुणाः । तेन भाज्यस्त्रिजग्रावर्गः ।
किंविंशतः वेदेन्द्र १४४ ग्रथितः । तत्र यत् फलं लब्धते
तेनैकेन विजग्रावर्गाङ्गकाद्व्यकूलं लब्धते सा क्रान्ति-
जग्रा स्यात् । सा क्रान्तिजग्रा विजग्रागुण्या जिना-
गजग्रा भक्ता यत् फलं तस्य चापाद्व्यया रविर्भवंति
तथाप्ये वक्ष्ये” प्रसि० ।

क्रान्तिज्ज्ञापिषेण रव्यादिज्ञानादिकमपि तन्नोक्तं विस्तार
भयात् नोक्तम् । क्रमज्ज्ञापण्डे २१०१ पृ० दर्शिते २१०-
ज्ज्ञापणे यदाये च ।

क्रान्तिपात १० क्रान्तिर्धे पातः विषयत्क्रान्तिवलययोः
अवस्थातादिवत् चतुर्थ्यर्थे इतः । सि० शि० उक्ते क्रान्ति-
निमित्ते विषयत्क्रान्तिवलययोः संपाते । सि० शि० तद्दृष्टितर्यथा
विषयत्क्रान्तिवलययोः संपातः क्रान्तिपातः स्यात् । तद्ग-
मणाः सौररोक्ता व्यस्ता व्युत्तलयं कल्पे । व्युत्तलयनं
यदुक्तं सुझालाद्यैः स एवायम् । तत्पक्षे तद्गमणाः
कल्पे गोऽङ्गुत्तुनन्दगोचन्द्राः । तत्संजातं पातं चित्वा
खेटेऽपसः साध्यः । क्रान्तिगणेश्वरमुद्रयाश्चरदललब्धनामने
ततः क्षेत्रः सि० शि० क्रान्तिर्धे पातः क्रान्तिपातः । पातो
नाम संपातः । कयोः विषयत्क्रान्तिवलययोः । नहि
तयोर्मेधादेव संपातः । किंतु तस्यापि चलनमस्ति
येऽयनचलनभानाः प्रसिद्धान् एव विक्षोभमस्य क्रान्ति-
पातस्य भागाः । मेधादेः घुटनस्तावद्भाषान्तरे क्रान्तिवत्ते
विषयवृत्तं लब्धमित्यर्थः । नहि क्रान्तिपातो नास्तीति
यक्तुं शक्यते प्रत्यक्षेण तस्योपलब्धत्वात् । उपलब्धप्र-
कारमप्ये वक्ष्यति । तत् कथं गङ्गागुप्तादिभिर्भिषुषैरपि
नोक्तः? इति चेत् । तदा स्वल्पत्वात् तैर्नोपलब्धः । इदानीं
बहुत्वात् साम्यैरुपलब्धः । अत एव तस्य गतिरस्तीत्य-
वगतम् । यत्रैवमनुपपन्नोऽपि सौरसिद्धान्तोक्तत्वादागम-
प्रामाण्येन भगवत्परिध्यादिवत् कथं तैर्नोक्तः? सत्यम्
अत्र गणितस्तत्त्वं उपपत्तिमानेवागमः प्रमाणम् । तर्हि
मन्दोऽप्यतममग्रा व्यगमप्रामाण्येवैव कथं तैर्नोक्तः? इति
न च वक्तव्यम् । यतो यद्वाषां मन्दफलभावास्थानानि
प्रत्यक्षेणैवोपलब्धन्ते । तान्येव मन्दोऽस्थानानि । या-
न्येव विक्षोभाभावास्थानानि नान्येव पातस्थानानि । किंतु
तेषां गतिरस्ति नास्ति वेति सन्देहम् । तत्र मन्दोऽ-
पातानां गतिरस्ति चन्द्रमन्दोऽपातार्द्वचक्रमानेन

विज्ञा । सा च कियती नदुष्यते । यैर्मग्यैरपलब्ध-
स्थानानि तानि गणितेनागच्छन्ति तद्गमणसंभवा वा प्रकी-
र्तयन्ती वा गतिर्नोपलब्धा । नन्येवं यदुपलब्धैरपि भगवैः
स्थान्येव स्थानान्यागच्छन्ति तदा कतरस्या गतेः
प्रामाण्यम् । सत्यम् तर्हि साम्यतोपलब्धत्वात् रथी
कापि गतिरङ्गीकर्तव्या । यदा पुनर्भङ्गता कायेन मन्द-
नरं भविष्यति तदा मन्दमतिमनो ब्रह्मगुप्तादीनां मन्दा-
नधर्मैश्च एतत्तत्स्थले । ते तदुपलब्धनुसारिणी गति-
सुररीक्य शास्त्राणि करवन्ति । अत एवायं गणित-
स्तत्त्वो मन्दमतिमन्निर्भृतः सच्चिदात्मोऽपि काले स्थित-
त्वं न याति । अतोऽस्य क्रान्तिपातस्य भगव्याः कल्पे-
ऽयुतत्वत्वं तावत् सूर्यसिद्धान्तोक्ताः । तथा सुझालाद्यै-
र्यनचलनमुक्तं स एवायं क्रान्तिपातः । ते गोऽङ्गुत्तु-
नन्दगोचन्द्रा १८८६६८ उत्पद्यन्ते । अथ च ये वा ते
या भगव्या भवन्तु । यदा येऽंशा निषयैरुपलब्धन्ते तदा
स एव क्रान्तिपात इत्यर्थः । तं विक्षोभं क्रान्तिपात-
पक्षे प्रविष्य क्रान्तिः साध्या प्रमिता ।

क्रान्तिवृत्त न० सि० शि० उक्ते क्रान्तिवलययाकारे इतश्चोले ।
तद्विवेचनप्रकारादि च शोलवन्ते तन्नोक्तं यथा

“याम्योत्तररक्षितजवत् सुदृढं विदध्यादाधारवृत्तयुगलं भुव-
यटिचक्रम् । घट्टङ्गुत्तुनन्द सममण्डलवत् ततोयं नाद्याङ्ग्यं
च विषयवृत्तयं तदेव” सि० शि० यथा खोलोले क्षितिजं
याम्योत्तरं च तदाकारमपरमाधारवृत्तद्वयं भुवयटिस्थं
कृत्वा तदुपर्यन्यत् ततोयं सममण्डलयाकारं घटीपञ्चा-
चाङ्कितं कार्यम् । तदाङ्गीकृतं विषयवृत्तसंज्ञं च “इदा-
नीं क्रान्तिवृत्तमाह” प्रसि० । “क्रान्तिवृत्तं विधेयं गृह्णाह”
भूमत्यत्र भानुश्च भार्धे कुभा भानुतः । क्रान्तिपातः प्रतीयं
तथा प्रस्फुटाः क्षेत्रपाताश्च तत्स्थानकान्यङ्कयेत्” सि० शि०
“अथान्यत् तत्प्रमाणमेव वृत्तं कृत्वा तत्र मेधादिं प्रकल्प्य
हादशराशयोऽङ्क्याः । तत् क्रान्तिवृत्तसंज्ञम् । तच्छ्रु-
तत्वे रविर्भवंति । तथा रवेर्भोर्वान्तरे भूमा च । तथा
तत्र क्रान्तिपातो मेधादेर्विक्षोभं भवति । तथा यद्वाषां
विक्षोभपाताः प्रस्फुटा विक्षोभं भवन्ति । अतः क्रान्ति-
पातादीनां स्थानानि तत्ताङ्गानि । इदानीं क्रान्तिवृत्तस्य
निवेचनमाह” प्रसि०

“क्रान्तिपाते च पाताङ्गुत्तुकाकारे नाडिकावृत्तलब्धं
विदध्यादिदम् । पाततः प्राक् त्रिभे सिद्धभागैरुदग्-
दाक्षणे तैश्च भागैर्विभागेऽपरे” सि० शि०

“क्रान्तिपातचिह्नात् पङ्क्तेऽन्तरेऽन्यच्चिह्नं कार्यम् । ते चिह्ने नाडीदृक्तेन संसृक्ते कृत्वा पातचिह्नादपतस्त्रिभेऽन्तरे नाडीदृक्ताङ्गचतुर्विधोत्तरतो यथा भवत्यपरविभागे त्रिभेऽन्तरे दक्षिणतश्च, तैर्भागैर्यथा भवति तथा वधीयात् । प्रथि० अत्रिक्रान्तिशब्दे दृश्यम् । क्रान्ति-वलयक्रान्तिमण्डलादयोऽप्यत्र ।

क्रान्तिसाम्यं न० इत० । पञ्चाशत् तत्त्वक्रान्ती । यद्यपि सर्वे पञ्चाशत् क्रान्तिशास्त्रमस्ति तथापि चन्द्रार्कयोः क्रान्ति-शास्त्रस्य महत्त्वकार्ये वर्जनीयता १८६५ पु० उपयमशब्दे विस्तरेण दर्शिता । क्रान्तिशास्त्रे च पञ्चाशानवन्त्यभावः स्र० सि० दर्शितो यथा “अष्टोदगमध्यमक्रान्तेः सास्ये नावन्तेरपि” स्र० सि०

“अष्टांश उत्तरा ये मध्यमस्य मध्यमस्य क्रान्त्य-शाः । अत्र मध्यमस्य शब्देन दशमभावस्तिभोनलम्नं वा पाङ्गसुभयपक्षेऽप्यदोषः । अनयोस्तुल्यत्वेऽवन्तेनेतेः अपिशब्दाद् सम्भवो न अभाव इत्यर्थः” रङ्गनाथः ।

क्रान्तिस्त्रयं न० सि० शि० उक्ते भ्रुवर्षांशानि क्रान्तीनां स्रुता-कारे योगभेदे । “सर्वतः क्रान्तिस्त्रयाणां भ्रुवे योगो-भवेद्यतः । विषुवन्मण्डलप्राच्यां भ्रुवे यास्या तथोत्तरा” सि० शि० ।

क्रान्त्युत्पत्ती क्रम-तन् उद्दिष्टम् । पक्षिणि उज्ज्वलद० ।

क्रान्त्यक त्रि० श्री एवम् । श्रुतेरि अमरः श्रुत्यजीविनि भरतः तच्चिन्त्यं तत्र क्रियक इत्येव साधु जीवतीत्यर्थे वृत्ता-दपि क्रयशब्दात् उन्विधानात् ।

क्रान्तिं त्रि० क्रम-वनिष् “विह्वनोरनुनासिकस्यात्” पा० मस्यात् क्रान्तिरद्विधावणोऽकारिणं जिष्णोरश्वस्य वा-जिनः” यजु० २१।२१। स्त्रियां ङीप् रचानादेशः क्रावरी ।

क्रिमि पु० क्रम-इत् व्यतद्वत् । श्रुतौ सुद्रजनी उज्ज्वल-२ रोमभेदे क्षमिशब्दे २१८४ पु० विवृतिः “क्रमयस्तु द्विधा-प्रोक्ताः बाह्याभ्यन्तरभेदतः । बाह्यमक्षय्यं बाह्यगव्यज्जन्म-भेदाच्चतुर्विधाः । नामतो विप्रतिविधा बाह्यास्तत्र मलो-ज्जवाः” “तिस्रप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाश्चराश्रयाः ।

वक्षुपादाश्च सुप्लवाश्च युक्ता लिखाश्च नागश्च” जीविवः ।

“क्रिमयः क्रमिषं यथा” भ्रम० १, २१, २८, निदि०

क्रिमिकण्टक न० क्रिमौ कण्टकमिव । क्षमिकण्टकशब्दार्थे क्रिमिष पु० क्रिमिं हलि-इत्-टक् । विह्वले रमणाश्च

२ क्रमिषाशके त्रि० स्त्रियां ङीप् । सा च २ सोमरोष्यां ङीप् शब्दच० । [२३०१७] रत्ननाभा ।

क्रिमिज न० क्रिमिर्जायते जन ड ५ त० । १ अगुहचन्द्रे अमरः क्रिमिशब्द पु० क्रिमिः शत्रुरिव वाचकत्वात् । रक्तपुष्पके (पाण्डुराभादार) शब्दच० । [अदरे शब्दच० ।

क्रिमिशाल पु० क्रिमिः शालवदिव वाचकत्वात् । विट-क्रिमिशैल पु० क्रिमिनिर्निर्मातः शैलः । वक्षुषीके (२२-डिपि) लिखाश्च ।

क्रिय पु० क्रिया पञ्चाशत्क्रान्तिक्रिया विद्यतेऽत्र अत्र । मेघराशौ दीपिका कौर्प्यशब्दे २२७८ पु० प्रमाणं दृश्यम् ।

“क्रियेणतोलीन्दुभनोवशाः” नील० ता० ।

क्रिया स्त्री क-भावे करणादौ वा यथादशं च । १ आरम्भे २ निष्कृती (प्रायश्चित्ते) ३ शिष्टादां ४ पूजायां ५ संप्रधारणे (विवादविचाराङ्गे साधने) ६ शाखाद्युपाये । ७ न्यायादिम-तसिद्धे उत्क्रपणादौ कर्माणि व्याकरणमतविद्धे दधात्यर्थे ८ चेष्टायां (परिस्फन्दे) ९ चिकित्सायां च अमरः । ११ करणे (अनुष्ठाने) हेम० । १२ आङ्गे शीरस्माभी । १३ शोचे शब्दरत्ना० । १४ प्रयोगे च तत्र न्यायमतविद्धा क्रिया कर्मा-शब्दे १७५५ पु० दर्शिता । कर्मात्मककृपणतु औलूक्यशब्दे सर्व० द० वाक्ये १५८६ पु० उक्तम् तत्र अनित्यमात्र-समवेतत्वे सतीति युद्धम् नित्यमात्रसमवेतत्वाभावादित्य-युद्धम् अनित्यमात्रसमवेतत्वाभावादिति युद्धम् । यैवाक-रणमते तु धात्वर्थः क्रिया तत्स्वरूपशब्दबोधप्रकारादि-शब्दार्थरत्नेऽस्माभिर्भिह्वितं यथा

“क्रिया च भावना उत्पादयितव्यापाररूपा साध्यत्वे ना-भिधीयमानेति बोध्यम् । “व्यापारो भावना सेयौत्पादना-सैव च क्रियेति” हर्षयुक्तेः “यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्य-त्वेनाभिधीयते । आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधी-यते” इति “साध्यत्वेन क्रिया तत्र तिङ्पदैरभिधीयते” इति च वाक्यपदीयाश्च । “यावदति सर्वं भित्तिर्यः तदेव विवृणोति सिद्धमसिद्धं वेति । सिद्धं वर्तमानध्वंमप्रति-योग, तद्विज्ञमसिद्धं तच्च वर्तमानं भविष्यति इति द्विविधं तेनापचत् पक्षानि पचतीत्यादौ सर्वत्र साध्यत्वेन असत्य-रूपत्वेनाभिधीयमाना क्रियेति क्रियाशब्दस्य कटिरेनेन दर्शितेति भावः । यौगिकत्वमयाह आश्रितक्रमरूपत्वा-दिति । आश्रितः क्रमो रूपं यस्यास्तत्त्वान् पूर्वापरिभूता-वयवकत्वादित्यर्थः । तदीयावयवानामभिधीययाद्यधः अय-णपर्यन्तानां क्रमेणोत्पत्तेः क्रियापदेन तत्त्वसुदायो-ऽभिधीयते यत्र च न क्रमिको व्यापारोऽस्ति तत्र कटि-रादरणीयेति पूर्वोपर्योरोपेण वा सर्वत्र फलस्य स्रजन-

कल्याणपरतयोर्वाच्यारोपवत् बौगिकत्वम् । अतएव कर्मभावबोधकस्यापि कश्चित् धातुत्वसिद्धिरिति फलितार्थः । इत्यास्तु विशेषः पाकत्वाद्वा धातुना साध्यत्वेनोपस्थाप्यायाः क्रियायाः सिद्धिक्रियारूपे वक्ष्ये" विशेषणत्व" पक्षतोऽस्यादौ तु वैवर्तिमिति । अतएव "साध्यत्वेन क्रिया तत्र सिद्धपदैरभिधीयते" इति वाक्यपदीयकारिकाव्याख्यायां भूषणसारदर्पणे तिङ्पदैरित्यतदुपपन्नं विज्ञानवस्तुमीदृश्या तिङन्पदैर्भातुभिरित्यभिरुक्तम् । तेन सर्वत्र धातोः साध्यरूपक्रियाबोधकत्वम् । किञ्च कृमिकावयवानामेकदाऽऽसत्त्वेऽपि यत्किञ्चिदवयवव्यवहारो वर्तमानत्वव्यवहारः अवयवावयविभोरभेदोरोपात् । भूतभविष्यत्त्वव्यवहारस्तु सर्वेषामवयवानां भूतभविष्यत्त्वयोरेव, नतु यत्किञ्चित् क्रियाव्यभिक्तभूतत्वादौ । उक्तञ्च वाक्यपदीये "गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजनकत्वम् । बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिशते" इति । अस्मादर्थः क्रमिकतत्तद्व्यापारं प्रति बुद्धभूतैर्गुणभावेन भावमानैरवयवैरुपलक्षितः बुद्ध्या एकत्वबुद्ध्या प्रकल्पितोऽभेदो यस्मिन् तद्रूपः क्रमजनकतां व्यापाराणां समूहः क्रियेति । अत्र चक्षुष्यव्यापाराणां व्यापाराणां मेघनासिद्ध्या बुद्धेर्बुद्धत्वम् तथा च बुद्धिजन्यसंस्कारद्वारा तेषां मेघनसम्भव इति भावः । अतएव भाष्ये "क्रिया हि नास्तेयमत्यन्तापरिहृता पूर्वोपरीभूतानवयवानां यद्यने पिच्छोर्भूता निर्दश्यित्वमिति" व्यापारसंश्लेषाद्विज्ञायाः । क्रियायादर्शनाद्योन्मत्त्वोक्त्या तदवयवानां तद्विषयत्वं व्यतिरेकसंज्ञेन दर्शितम् । तस्याच्चाभिधेयैकबुद्धिविषयतया एकत्वव्यवहार इत्यपि बोध्यम् । अथगाऽनेकव्यापारव्यभिक्तत्वात् तरेव क्रियेति सिद्धान्तवत्त्वाद्दर्शनीयः । तस्याच व्यभिक्तद्वारेण साध्यत्वम् क्वचित् च यचित्वादिनां जातिः पक्षतोऽकादशुपगतव्यवहारात् तज्जातेषु कदादेकत्वव्यवहार इति मन्यम् । तदुक्तं वाक्यपदीये "जातिमन्त्रे क्रियाकाङ्क्षरनेकव्यक्तिवर्त्तिनीम् । असाध्या, व्यभिक्तनेष वा साध्येत्यभिधीयते" इति । उक्तञ्चैतत् सर्वत्रैव साधवाजातिशक्तिस्वीकारेण फल्यद्वातुनामपि तत्रैव शक्तिरुचितेति दिक् । वा च क्रिया धातुवाच्या फलव्यापारोभयरूपा, तद्विशिष्टरूपा वा "फलव्यापारयोर्धातुः" इत्यपि वचनात् । व्यवस्थापयिष्यते च मतभेदेन फलव्यापारयोः प्रत्यक्षरूपा विशिष्टरूपा वा धातुवाच्याता । अत्र फलार्थस्य कर्तुर्बुद्धेस्तत्त्वेऽपि प्राधान्याभावात् व्यापारस्यैव प्राधान्यं समुचितं वक्ष्ये च ।

साध्यतया कर्मातिरिक्तसर्वकारकाणां तत्रैव स्वसव्यापारद्वारा साधकत्वेनान्वयः कर्मणस्तु फल एव, क्रियाजन्यफलवाच्यतमेव तस्योद्देश्यत्वादिति विवेकः । उक्तञ्च वाक्यपदीये "प्राधान्यात् क्रिया पूर्वमर्थस्य प्रविभज्यते । साध्यप्रयुक्तान्यङ्गानि फलं तस्याः प्रयोजकमिति" । अर्थस्य फलस्य तदपेक्षेयत्वार्थः । प्राधान्यात् विशेष्यत्वात् साध्यं प्रयुक्तं यैः तानि साध्यसाधकानि अङ्गानि कारकाणीत्यर्थः । अत्र फलस्य क्रियाप्रयोजकत्वाभिधानं तद्देशेनैव क्रियायां प्रदर्शितव्येति बोध्याय । तथा च सर्वे लोकः स्वाभीष्टफलमभिप्रेत्यस्तत्साधनाय यतते लभते च तत्तत्तत्फलसुपायसंसाधनेन । एवं च क्रियाफलं विक्रित्यादिकमभीप्रेतुः पाकाय यतमानो जनः पाकसंसाधनेन फलं लभते । ततश्च फलसाधनतया पाकादेरपीदृश्यात् साध्यत्वम् । फलविनिर्गटक्रियावाधात्त्वत्वनते तु विशिष्टत्वेनैवेदृश्यात् विशिष्टस्यैव साध्यत्वमिति विशेषः । कारकान्यस्तत्त्वन्ते पूर्वोक्तदिशवसेयः एकदेशान्वयस्वीकाराच्च न कर्मणोऽनन्वय इति बोध्यम् । तथाचैवं रीत्या साध्यत्वेन क्रियां जानता जनेन तस्याः प्राधान्यबोधयिष्येमाख्यातान्ततय धातुः प्रयुज्यते अन्यथा नदन्तरेति । एषञ्च भावकदन्तस्यैव धातुना साध्यरूपक्रियावबोधनेऽपि तस्याः प्रत्ययार्थसिद्धरूपक्रियाविशेषणत्वेन न प्राधान्यम् "भावप्रधानमाख्यातमित्यादि" निरुक्तवचनस्य, "प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति" न्यायस्य च परस्परं विरोधपरीहाराय न्यायस्य आख्याततिरिक्तविषयत्वव्यवस्थानम् । इतिरिक्तं धातुभाजतोः क्रियावाचित्वाविशेषेऽपि धातुना साध्यत्वेन, कता तु सिद्धत्वेन क्रियाया बोधनमिति व्यवस्थापितं यथा "साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना । सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स वजादिनिबन्धनः" इति आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्त्तिता । प्रकल्पिता यथा शब्दे स वजादिर्वाचि क्रमः" इत्येताव्याम् । भागाभ्यां वक्ष्ये नृगोधावतीत्यादौ तिङन्माभ्यां साध्यसाधनवर्त्तिनेति नृगोधावतीत्येतस्य साधनत्वमपरस्य साध्यत्वं क्रियाकारकभावेन तयोरन्यत्वात् वज्रैर्क्रियायास्तु इतरक्रियायामेव साधनत्वमिति विवेकः । साध्यत्वञ्च तिङ्गसंस्थानान्वयित्वं तद्विपरीतं सिद्धत्वं तथा च वजादुपस्थाप्यक्रियायाः तिङ्गसंस्थानान्वयित्वेनापरक्रियायां साधनत्वम् । उक्तञ्चैतत् यत् वज्रजादौ द्विवि-

प्रक्रियायाभानं कारकाणां साध्यक्रियायामेवान्वयोपग-
मात् कदन्त्यस्य कारकविभक्तिप्रयोगस्य सर्वजनीतया
साध्यत्वेन तदुपस्थितत्वे कारकान्वयोपपत्तिः । “साध्यस्य
साधनाकाङ्क्षेति” “नियतं साधने साध्यं क्रिया नियतसा-
धनेति” “साध्यत्वेन निमित्तानि क्रिया परमेष्वन्ते” इति
आभियुक्तोक्तेः । अतएव स्तोकं पाक इत्यादौ द्वितीयान्त-
तोपपद्यते साध्यक्रियाफलस्य विशेषणोऽपि द्वितीयानुशास-
नात् । प्रजादुपस्थाप्यक्रियाविशेषणस्य तु विनिर्दिष्टतया
प्रथमाद्यन्तता “कदम्भितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशतः” इति-
भावोक्तेः । कदम्भितः कृता बोधितः । भावो भावना
भावार्थस्वरूपमिति यावत् द्रव्ये च तस्य प्रकाशते द्रव्यध-
र्मान् विद्वत्संख्याकारकत्वानि भजते इति यावत् । अत्र
द्रव्यत्वं विद्वत्संख्यान्यतमेव योग्यत्वात् न तु पृथिव्या-
द्यात्मकत्वं ज्ञानपाकादौ तदभावात् । नापि “वस्तूपलब्ध-
त्वं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते । द्रव्यमियुच्यते सोऽर्थो
भेदात्वेन विवक्षितः” इति पारिभाषिकसंज्ञानामपरासर्गयो-
ग्यत्वादिरूपं, साध्यक्रियाया अपि तत्त्वत्वेनाविशेषापत्तेः ।
तन्तु सत्त्वाधानानि नामानां कदाचन सत्त्वद्रव्ययोः
पर्यायत्वस्य ब्रह्मपुस्त्यलेषु दर्शनात् सत्त्वप्रतत्त्वमेव द्रव्यत्वमिति
फलितार्थः “क्रिया न युज्यते” इत्यादिना विद्वद्वाद्योग-
स्यासत्त्वलक्षणत्वाभिधानात् तदुपस्थितं सत्त्वसंख्यणत्वौचि-
त्यादिति तत्त्वम् । धैराकरणादिमते च त्व इत्यादौ
क्रियायां शक्तिः “सङ्केतो षट्कृते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु
च” काव्या० उक्तेः । “असम्पाद्यतः कश्चिज्जातिद्रव्य-
क्रियागुणैः” भाषः । प्रयोगे “तस्मिन्नुपायाः सर्वे नः
क्रूरे प्रतिप्रवृत्तक्रियाः” कुमा० “प्रतिवृत्तक्रियाः विफल-
प्रयोगाः” मल्लि० करणे (गुणाने) “वचसस्तस्य सपदि
क्रिया केवलमुत्तरम्” भावः । “यथाक्रमं पुंसतनादिकाः
क्रियाः” रघुः । “आन्नावस्य क्रियाथत्वादानर्थक्यमतद-
र्शनाम्” “तदुभूतानां क्रियाथेन समान्नायः” जै० सू० ।
शिक्षायाम् “क्रिया हि वस्तुपङ्क्तिता प्रसोदति” रघुः
“चिकित्सायां (क्रियाः) (बोधाः) सर्वा गतायुषः” सुश्रु० ।
कर्मणि (स्रष्टे) “चित्तिर्जलं तथा तेजः पयनीमन एव च ।
परापरत्वस्य त्वक्रियावेगान्नया क्षमी” भा०भा० । “यदा-
न्नया क्रिया तमविकृष्यती नैयात्मानं लभते” भा०भा० ।
“क्रियैव कालः इति मते सुतरां नाधिकरणता” ति० त०
रघु० । संयोग विभागयोरसंभवायिकारणतावच्छेद-
कतया क्रियात्वजातिसिद्धिः । “क्रियां जातिं योग्यवृत्तिं

समवायं च तादृशम् । षट्कृति रक्तः सन्वन्वादाभोको-
ङ्गुतरूपयोः” भाषा० तेन योग्यवृत्तेस्तस्याः प्रत्यक्षता धात्वर्थे
व्यापारे “तेन तस्य क्रिया चेदिति” क्रियासमभिव्यक्ति-
यङ्” “स्वरितजितः कर्तुमिप्राये क्रियाफले” पा० ।
“क्रियाया यमभिप्रैति” वार्त्ति० “क्रियायाः परिनिष्पत्ति-
र्यद्वापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा
कृतम्” “कर्तुं कर्मव्यवहृतामसाद्याङ्कारयत् क्रियाम् ।
उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रे अधिकरणं कृतम्” “क्रिया-
कृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते । दर्शनादनुमानाद्वा
तत् प्राप्यमिह कथ्यते” । “निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्त-
विषयं तथा । अपेक्षितक्रियश्चेति त्रिधाऽपादानमिष्यते”
“धातुपात्तक्रिये निव्यं कारके कर्तृतेष्यते” इति च भर्तृ-
हरिः । “क्रियासमभिव्यक्तिरेव विराध्यन्तं क्षमेत कः”
भाषः । धात्वर्थे फले । “कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः”
पा० कर्मणा कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियः समानाधि-
करणक्रियः कर्मस्थमात्रस्य क्रियारूपफलक इत्यर्थः । क्रिया-
विशेषणम् । अत्र च यथा फलस्य विशेषणत्वेऽपि द्वि-
तीया तथा क्रियाविशेषणशब्दे वक्ष्यते । क्रियान्वयिनश्च
हरिणा दर्शिता यथा

“संबोधनानं कृतोऽर्थः कारकं प्रथमोवतिः । धातु-
सम्बन्धाधिकारविहितमसमस्तमज् । तथा यस्य च भावन
पठो चेत्युदितं द्वयम् । सम्बन्धयादृकस्यास्य क्रिय-
यैवावधार्यताम्” । व्यवहाराङ्गक्रियायाम् उदा० क्रिया-
पादशब्दे वक्ष्यते । आद्ये “चतुर्दशग्रां क्रियाः कार्या
अन्ये पालुविगर्हिताः” म० त० मरीचिः । “ऋते पितरि
पुत्रेण क्रिया कार्या विधानतः” शु० त० मरीचिः ।
“सपिण्डसन्ततिर्यपि क्रियायै नृप ! जायते” तत्त्व-
विष्णुप० । “ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषां च पृथक्-
क्रिया” ति० त० गता०

क्रियाकल्प पु० क्रियायां चिकित्सायां कल्पोविधिः । सुश्रुतोक्ते
उत्तरतन्त्रे अष्टादशाध्यायप्रतिपाद्ये क्रियाभेदे । “अथातः
क्रियाकल्पं व्याख्यामः” इत्युपक्रमान् तस्योक्तेस्तथात्वम्
क्रियाकार पु० क्रियां शिक्षारम्भं करोति क-अण् उप० म० ।
अन्यच्छात्रे लिफा० कार्यकारकभावे लि० त्विया
टाप् सि० की० । सुश्रु० मते ईप् इति भेदः ।

क्रियाद्वेपिन् लि० क्रिया व्यवहाराङ्गसाधनं साजिनेख्या-
दिकं द्वेष्टि द्विष-गणि इत० । पित्रादे पञ्चविधहीनार्गत-
हीनप्रतिवादिनि “अन्यवादी क्रियाद्वेयी नोपस्थाता

निरुत्तरः । आहतप्रपञ्चायी च हीनः पदविधः स्मृतः”
मिता० नारदः तल्लक्षणं यथा “लेख्यं च साक्षिण्यैव
क्रिया ज्ञेया मनीषिभिः । तां क्रियां ह्येति बोधोऽहत्
क्रियाहेषी स उच्यते” वीरमि० कात्या० ।

क्रियापादः पु० क्रिया विवादसाधनं पादद्वय । चतुष्पादव्यव-
हारे साध्यादिमाधनरूपे लभ्यते पादे । १ पूर्वपक्षः स्मृतः ।
पादोद्घोषोऽन्तरः स्मृतः । श्रुत्यापादस्तथान्यथ
तृतीयो धर्मस्थितस्ततः” इह० । तस्य व्यवहारपादत्वं
तद्गोपादि वीरमि०देये निरूपितं यथा
“अथ क्रियापादः । तत्र तदुपयोगिप्रत्याकलितं प्रथमं
निवृत्त्यते । विज्ञानयोगिना तस्य व्यवहारपादत्वानभ्युप-
गमेऽपि क्रियादानोपयोगित्वाभ्युपगमात् । अन्यैस्तु
व्यवहारपादत्वस्यैव स्वीकारात् क्रियापादप्रागभावात्-
भयसम्मतः । प्रत्याकलितज्ञान भापोत्तरयोरर्थिप्रत्यक्षिभ्यां
निश्चितयोः क्रियोपपन्नमनयोर्मध्ये कस्य स्यात्का चा-
स्मिन् वादे क्रिया स्याद्दीनयादी वानयोर्मध्ये क इत्यादिः
ससम्बन्धाविवाकस्य सम्भाषतेः कस्यस्य प्राङ्गविराक्तस्य
वा परामर्ग उच्यते । तथा च इह०स्मृतिः “ये तु तिरुलि
करणे तेषां सभ्यैर्भिभाषना । कदाचित्त्वेत्तरं सभ्यैर्द्वैत-
व्येकस्य वादिनः” । करणे धर्माधिकरणे ये तिरुलि
वादिनः प्रतिवादिनश्च तेषां उत्तरं मिथ्याद्वेषतर्भेदं कल-
बित्वा विचार्य एतदुत्तरे कस्य क्रियोपपन्नास उचित
इति निर्धार्य विभाव्यते साध्यमनयेति विभावना
क्रियाप्रमाणमिति यावत् । एकस्य वादिनोऽर्थिप्रत्यर्थि-
व्यतरस्य सभ्यैर्द्वैतव्या उपपन्नमनयोर्भाषापरित्यक्त्ये-
त्यर्थः । कात्यायनोऽपि “लिखिते गोविने सस्यक् सनि
निर्दोष उत्तरे । अथेप्रत्यर्थे गोविं प त्रियाकरणमिष्यते” ।
क्रियाकरणं क्रियोपपन्नासः । पुनर्ह्यस्मृतिः “युत्वा
उत्तरे सभ्यैर्निर्दिष्टा यस्य भाषना । विभावयेत् प्रतिज्ञातं
सोऽखिलं लिखितादिना” । विभाव्यते साध्यते साध्यमन-
येति विभावना क्रियैव । उत्तरे पूर्वपक्षसुत्तरस्यैव ।
इत्येकवक्तावः । निर्दिष्टा मूलीन्वपदिष्टा । कस्मिन्नुत्तरे
कस्य क्रिया क्रियारहितस्य क्रिसुत्तरमिष्येत्तत्वाभावात्
व्यासः “प्राङ्गव्यायकारणो हो तु प्रत्यर्थी निर्दिष्टो क्रि-
यासु । मिथ्योक्तो पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत्” ।
प्राङ्गव्यायकारणोत्तरयोः प्राङ्गव्याये कारणे च साधिते-
ऽर्थिसाध्यस्य पक्षस्य धारणासाधकत्वाद्गुणं साधनं
प्रधानं साध्यपगमावेति तत्रैव साध्यत्वाविभाषास्तदुप-

न्यासकारिण एव प्रत्यर्थिनः प्रमाणोऽन्यद्वक्ताधनाये-
चितः । अर्थिसम्बन्धविरुद्धप्रत्यर्थिसम्बन्धोर्द्वयोरेपि
तेनैव निश्चय्यात् । मिथ्योत्तरे तु वादिनः प्रमाणमप्ये-
ददि प्रतिज्ञातेऽर्थे प्रमाणाभाव एव प्रत्यर्थ्यभिमतोऽर्थि-
प्रतिज्ञातसाध्यैत्वभावः सिध्यतीति तत्परिहाराय भावा-
भाषयोर्भाष्यैव साध्यत्वौचित्याच्चाद्येन एव क्रिया ।
सम्प्रतिपत्तौ तु नैकस्यापि साध्यमस्तीति निरर्थकत्वत्
क्रियैव नास्तीत्यर्थः । इह०स्मृतिः “प्रतिज्ञासाधयेद्वादी
प्रत्यर्थी कारणन्त्या । प्राङ्गव्यायं वाङ्मयस्यैव जटवत्त्वेन
भावयेत्” प्रतिज्ञासम्प्रतिज्ञातार्थम् । इदञ्च परिरेषा-
मिथ्योत्तरवप्यस्य । प्राङ्गव्यायं प्राङ्गव्यायं जयपले-
येति प्राङ्गव्यायदर्शिभ्यः पल्लवस्यम् । अनुः “अपक्षवे-
चमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि । अभियोक्ता दिग्देशं
कारणं वान्यदुद्दिष्टे” । दिग्गति कथयति यथादृष्टमर्थमिति
देशः साधो । मेधातिदिस्तु कथादिप्रयोसदेशपरिचिनः
साक्षिणो देशगन्तेन लक्ष्यन् इत्याह । कथ्यत्कारणं
प्रमाणं साक्षिभक्तं लेख्यादि । मेधातिथिना तु “करणं
वा ससद्गोदेति” पठित्वा करणशब्दः प्रमाणसामान्य-
वाचकोऽपि गोवत्सोवर्तन्यायेन साक्षिभक्तकरणमाचष्टे
पृथगुपादानात् । कारणं वा ससद्गोदेति पाठेऽप्यय-
मेवार्थः” इत्युक्तम् । । यत्र मिथ्याप्रत्यवस्कन्दनयोः कत्-
तकत्वव्यापिता । यथा कश्चिच्छृङ्ग्यादिभ्या कश्चिद-
भियुक्ते मदीयेऽक्षौरसकस्मिन् काले मद्यास्य मृष्टे दृष्ट-
यनः । तत्राभियुक्त उत्तरस्यैव मिथ्यैतत् । एतत्प्रदर्शि-
तनाशकालान प्रागेवास्या मृष्टदृष्टवस्थितत्वादिति । इद-
न्नावस्थानेति पक्षमनममित्युत्तरत्वानर्हम् । कारणो-
पपन्नासास्य शुद्धमिथ्योत्तरम् । एकदेशाभ्युपगमाभावाच्चा-
र्थिना लिखितोऽर्थ इत्यादि प्रागुक्तप्रत्यवस्कन्दनमत्तयं
नास्त्वन्दि । साध्यमेवाय प्रतिज्ञाभेदापादकत्वाभावाच्च न
पक्षैकदेशम् यस्यामिमित्युत्तरं युगपद्व्यवहारसम्बन्धकतं
युगपदनुत्तरम् । तस्माच्चकारणं मिथ्योत्तरमेवेदम् अन्य-
तरसाधनेनापि विवादवर्धकत्वात् । यत्र “मिथ्याक्रिया-
पूर्ववादे” इति वचनात् “कारणे प्रतिवादिनीति” वचनाच्चाप्य-
तरस्य यथावचित्क्रियोपपन्नास इति भाति यद्यपि तथापि
मिथ्याक्रियेवादेः शुद्धमिथ्याविषयत्वे नैतद्विषयत्वाभावात्
“कारणे प्रतिवादिनीति” वचनात् प्रतिवादिन एवात्र
क्रिया । नचास्यापि शुद्धप्रत्यवस्कन्दनविषयत्वादेतद्विषय-
त्वाभावप्रसङ्गेन न कस्यापि क्रिया प्राप्नोतीति निश्चय-

प्रतिपक्ष एवेति वाच्यम् । यतः प्रसिद्धप्रत्ययस्य द्नेऽपि
अहंवाच्यं पुनमेव प्रतिद्वन्द्विकारणोत्तरतेश्चासम्भा-
विनीति वाच्यम् एकदेशाभ्युपगमस्य प्रार्थिकत्वात् । कार-
णोपन्यासस्योत्तरान्तरसङ्कीर्णतया तत्त्वव्यवस्थाव्यवस्था-
वात् । एवं च कृत्स्नपक्षव्यापि समाकृष्टार्थं सिध्योत्तर-
मपि दृष्टव्यम् । यथा प्राक्तनप्रयोग एव । यद्येवं
प्रतिद्वन्द्वितं सिध्योत्तरम् । यतः प्रत्ययस्यैव प्रयोगे मया
व्यवहारमार्गेण पराजित इति । अत्रापि प्राकृष्टार्थ-
कारणोक्तौ” इत्यादिप्राक्प्रदर्शितवचनात् प्रत्यर्थिन एव
क्रियोपन्यासः । प्राकृष्टार्थसिद्धौ प्रतिज्ञायाः प्रकटमेव
सिध्यतात्वपर्यवसानादस्य शुद्धप्राकृष्टार्थव्यवस्थासम्भा-
दैतादृशप्राकृष्टार्थविवक्षया च व्यवर्जनीयत्वात् । पक्ष-
प्रतिकेयत्वस्यास्य प्राग्देशोत्तरत्वानर्हत्वात् । यत् त-
त्कारणप्राकृष्टार्थयोः कृत्स्नपक्षव्यापितयैकोत्तरत्वान्न
प्रत्यर्थिना प्राकृष्टार्थ एव साधनीयः । कारणसाधनस्य
तदनर्भूतत्वात् । यथा रूपकगतमनेन सामकं दृष्टीत-
मिदमभिप्रेतः प्रतिद्वन्द्वितं सत्यं दृष्टोत्तरं प्रतिद्वन्द्वित्वादिदा-
नोमस्यैव न धारयामि । अत्रिद्वन्द्वित्यर्थे प्रागुक्तानुसङ्गमि-
युक्तवत्प्रागुक्तकारणोत्तरासम्भवाजितदानिति । इदानीं
हीनपरिज्ञानोपायः तत्र मनुः । “वास्तुविभावयेत्किञ्चै-
र्भाषमन्तर्गतं नृणां । स्वरवर्णैश्चिताकारैश्चक्षुषा चेष्टि-
तेन च” । स्वरौ विज्ञानो गृह्यत्वादिः । वर्णौऽप्यस्त्राभा-
विनः कृतत्वादिः । इक्ष्वां स्वेदवेपथुलोभाश्चादि ।
आकारो विज्ञानो भ्रुवः क्रियादिः । चक्षुः कातरम् ।
चेष्टितं दृष्टास्यानात् स्थानान्तरगमनादि । वास्तवस्तु-
“देशाद्देशान्तरं याति स्वरूपो परिच्छेदः च । ललाटं
स्निध्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च । परिपुष्पत्स्वज-
हृदयो विरुद्धस्वच्छ भाषते । वाक्चक्षुः पूजयन् नो
तथोक्तौ निर्भुजत्वपि । स्वभावाद्भक्तिं गच्छेन्नो वाक्कायक-
र्त्तुः । अभियोगेऽप्यस्यैव वा दुष्टः सपरिकीर्तितः ।”
जनोवाक्कायकर्त्तुर्भिर्यः स्वभावाद्भक्तिरुत्पद्यते न भया
दिनिमित्तमवापभियोगे वाच्यो वा दुष्टः परिकीर्तितः ।
यत्र वादि विज्ञानेन विविक्तं दृश्यते । देशान्तरं याति
नचैकत्वावतिष्ठते । स्वरूपो चोत्तरान्तो परिच्छेदः किञ्चिदा-
युतः पुनः परिपुष्पयतीति । कर्मणो विज्ञानः । अस्य
ललाटं स्निध्यते स्वेदविन्दुद्वन्द्वित्वमवति । मुखं वैवर्ण्यं
वर्णान्तरं पाण्डुत्वकृष्णत्वादि एव प्राप्नोतीति कायस्य ।
परिपुष्पत्स्वजहृदयः परिपुष्पत्वगृह्यत्वं स्वस्वत्वस्य

पदवर्णं वाक्यं यस्य सः । चक्षुः अनुपयुक्तं विरुद्धं
पूर्वापरविरोधवद्भाषते । परोक्षां वाच्यमन्तर्गतादनेन,
इति वाच्यः । चक्षुः परस्य प्रतिधीक्ष्येन न पूजयति ना-
मिनन्दतीति चक्षुषः । मनोविज्ञानेन विज्ञानपरकीयमनोवि-
ज्ञानेन प्रत्यक्षत्वात् । तथा चोक्तौ निर्भुजति वक्रयन्तुपर्यधो
भावेन चावयतीति कायस्यैव विज्ञानः । मनुरेव “आ-
कारैरिह तैर्गत्या चेष्टया भाषतेन च । नेत्रयस्त्रिविधा-
रैश्च ज्ञायतेऽन्तर्गतं मनः” कात्यायनः “आकारैरिह त-
चेष्टाभिस्य भावं विभाषयेत् । प्रतिवादी भवेद्हीनः
सोऽनुमानेन लक्ष्यते । कल्पः स्वेदोऽप्यवैवर्ण्यमोक्षो
प्राप्तिमप्येषम् । भूलेखनं स्थानहानिर्लक्ष्यं गूढं निरीक्ष-
यम् । स्वरभेदश्च दुष्टस्य चिह्नमाश्रयेनीयम्” । प्रति-
वादिगृहे न परस्परप्रतिपक्षवादितादुभयोर्पक्षम् ।
अभिप्रेतपक्षयोः प्रत्यक्षत्वात् । इत्येवमवधारितः । श्री-
रामायणे “आकारं ज्ञाद्यमानोऽपि न शक्यो विनि-
गृह्यतम् । तत्राह विद्वद्विद्वत्त्वो भावमन्तर्गतं नृणां” ।
अनेन च पराजयसम्भावनामात्रमतिपाद्यते तस्य च
फलं क्रियादिपरामर्शे सध्यादीनामवयवभावेन व्यवहारो-
पविचारः । नत्वेतावता पराजयनिश्चयो साध्यनिर्णयो वा,
नैसर्गिकनैमित्तिकविचारयोर्वैलक्षण्यस्य विवेकमवधारयत्वात् ।
अत्रापि कोऽपि निपुणतममतिवैवेक्यं यत्कृत्वात् तथापि
न पराजयनिमित्तमसाक्षित्वनिश्चयनं वा दण्डादिकार्यं
सम्भवति । न हि निपुणभिपन्नभियोजनफलमवधारयन्त्ये-
ऽपि कृतकार्यमायाः समाचरन्ति । योगीश्वरः “सन्दि-
ग्धार्थं स्तन्यो यः साधयेद्यश्च निष्पत्तेत् । नचाकृतो
मरेत्किञ्चिन्नो दण्डोऽप्यस्य स्तनः” । सन्दिग्धमवधारयन्ति-
भिरनभ्युपगतमेवार्थं यः स्तन्यः प्रसाधनिरपेक्ष
एव साधयेदासेषादिना राजादिभ्योऽनिवेद्यैव तस्मात्कि-
ञ्चन तदुपरि दण्डादापादयति वा स हीनो दण्डो-
भवति । न परं प्रकृतार्थहानिमात्रेण तत्र स्तन-
त्यमिव न राजदण्डमपि दातुमर्हति । यच्च स्तनमभ्यु-
ये नेतृसाधनं वा साधितं वाच्यमानो निष्पत्तेत् पक्षा-
वेव । कोऽपि तथा कृत्यः साधितं कृत्यं साधकः ।
नचाकृतोऽननुसाराया चाकृतः सदृशं न किञ्चिदति-
स प्रकृतार्थहानिं दण्डश्च प्राप्नोति । प्रकरणात् दुष्टपरि-
ज्ञानमेव वा सूदति दण्डमप्यस्य दण्डोऽपि शास्त्रो-
पयोग्यं हीयत इति साधोऽप्यहीयत इत्यर्थादहीनत्वदर्श-
नादत्र तस्माद्भूदिति हीनोऽप्यस्य नारदोऽपि “अथवादी

क्रियाहेपी नोपस्थाता निरुत्तरः । आहृतप्रपञ्चाद्यो च
हीनः पञ्चविधः स्मृतः । अन्यवादी तथा हीनः स एव
विकृताननः । पूर्ववादं परित्यज्य सोऽन्यमाश्रयते पुनः ।
वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः । कात्या
यनेनापि “आश्रितत्वा यदा कार्यं त्यजेद्व्यवहारे दौ ।
अन्यपक्षाभ्यस्तनेन ततो वादी स हीयते” । यच्च कहिद-
भियुज्य नाहमेनमभियुज्ये इत्येवं विरुद्धमभिदधीत सोऽ
पन्यवादी तथा हीन इत्याह स एव “न मयाभि-
हितं कार्यमभियुज्य परं यदेत् । विब्रुवञ्च भवेदेव ही-
नन्मपि निर्दिशेत्” । तथा पक्षे लिखितं पूर्वपक्षमन्यथा
कुर्वन्नन्यवादी तथा हीन इत्याह स एव “लेखयित्वा
तु यो वाक्यमूनं वाऽभ्यधिकं पुनः । यदेवादी स हीयते
नाभियोगन्तु सोऽर्हति” । अभियोगं पूर्वपक्षं नाहंति
वादिष्योन्म्येन भवतीत्यर्थः । क्रियाहेपिणोऽनुपस्थातुश्च
हीनतायास्तेनैव विवरणं कृतम् “लेख्यं च साक्षिणश्चैव
क्रिया ज्ञेया मनीषिभिः । तां क्रियां हेष्टि यो मोहात्
क्रियाहेपी स उच्यते । आह्वानादनुपस्थानात् सदा एव
स हीयते” । निरुत्तरतया हीनमप्याह स एव “ब्रूही-
त्युक्तोऽपि न ब्रूयात् सदास्तद्भनमर्हति । द्वितीयेऽहनि
दुर्बुद्धे विद्यात्तस्य पराजयम्” । पराजयं तच्च चङ्गं हीन
ताम् । अतएव हारीतः “सापदेशं हरेत्कालमव्यवस्थापि
मंसदि । उक्ता वचो विब्रुवञ्च हीयमानस्य लक्षणम्” ।
सापदेशं सव्याजम् । यथाह कात्यायनः “व्याजेनैव
तु यत्नासौ दीर्घकालमतिक्रमेत् । सापदेशं तु तद्विद्या-
द्वाहार्हाकरं स्मृतमिति” । आहृतप्रपञ्चाद्यो अभि-
योगपरिहारात्मिकाह्वानबुद्ध्या प्रच्छन्नचारी । एते पास्तु-
त्तरोत्तरस्य हीनता गुर्णीत ज्ञापयितुं “हीनः पञ्चविधं
इत्युक्तं न परिसंख्यायैमन्येणमपि हीनत्वप्रकरणात् ।
हीनतागुरुत्वज्ञापनं दण्डभूयस्त्वार्थम् । यथोक्तज्ञात्याय-
नेन “अन्यवादी पणान् पञ्च क्रियाहेपी पणान्दध ।
नोपस्थाता दण्डे च फोडयैव निरुत्तरः । आहृतप्र-
पञ्चाद्यो च पणान्दाप्यस्तु विंशतिम्” । अत्रापि विशेष
उक्तस्तैव “विराहृतमनायातमाहृतप्रपञ्चायिनम् ।
पपुरात्वमत्क्रान्तं विनयेत्तं महीपतिः” कात्यायनेनैव
प्रकारान्तरेणापि हीनः उक्तः । “आश्रितव्यवहाराणामेकं
यत्न प्रमेदयेत् । वादिनं लोभक्षेयं हीनन्मपि निर्दि-
शेत्” । आश्रितव्यवहाराणां सव्यादीनां मध्ये एकमपि
यः प्रमेदंत् अह्वानानुरोधाद्युत्पानेनेत्यर्थः ।

वृहस्पतिरपि “भयं करोति भेदं वा भीषणं वा निरो-
धनम् । एतानि वादिनो यस्तु व्यवहारे स हीयते” ।
भयादीनि व्यसमस्तानि येन तानि स हीयत इत्यर्थः ।
भयं करोति भीषणमन्यस्तुनेन भयोत्पादनमिति शेषः ।
महुरपि “अदेशं यच्च दिशति निर्दिश्यापङ्कते च यः ।
यथाधरोत्तरानर्थान् विगताश्चावबुध्यते । अपदिश्या-
पदेशञ्च पुनर्यस्वपभावति । सम्यक् प्रणिहितश्चार्थं
ष्टः सदाभिनन्दति । असम्भाष्ये साक्षिभिश्च देशे सम्भा-
षते मिथः निरुच्यमानं प्रत्यक्षं नेच्छेद्यश्चापि निष्यतेत् ।
ब्रूहीत्युक्तञ्च न ब्रूयात् उक्तञ्च न विभावयेत् । न च
पूर्वापरं यद्व्युत्तकादर्थान् स हीयते । ज्ञातारः सन्ति
मेत्युक्ता दिशेत्युक्तोऽपदेशश्च यः । धर्मस्यकारणैरेतैर्ही-
नन्मपि निर्दिशेत्” । अदेशप्रमनुयोगासत्यत्वादिना
निर्देशानर्हं दिशति कथयति यः । यच्च कथितमपि
न भवेदसक्तमित्यपलपति । यथाधरोत्तरानर्थान् पूर्वापरा-
भिहितान्विगीतान्विरुद्धास्तत्त्वेन भावबुध्यते । यथापदे-
शं व्यजं पौडादिकमपदेशप्रोद्भूतव्यापभावति अपसरति
समातः । यच्च सम्यक् प्रणिहितं सम्यक् प्रणिधानेना-
कलितमपि परोक्तमर्थं षटः सदाभिनन्दति अनुवादप्रत्यु-
त्तरदानादिना ना द्रूयते । मेधातिथिस्तदेशमिति पठित्वा
भाषावादि लिखितदेशमिदमसम्भाषणं वा देशम् । यहाऽ
भियोक्ता दिशेद्देशमित्यत्र देशशब्देन साक्षिणो व्याख्याय
साक्षिनिर्देशः । अत्राखे सम्भावितसाक्षिणो निर्दिशतीति
व्याचक्ष्णी । यच्च ज्ञातारः साक्षिणो समोक्तार्थे सन्तीति
समायासज्ज्ञा के ते वदेत्युक्तो न वदेत्तान् । व्यक्तं सा सां
ज्ञातारः । यथार्थवादाहमिति जानानाः साक्षिण इति
यावत् । द्वितीयैकवचनान्साव्यच्छब्दस्य द्वितीयाया इत्यनेन
भाम् इत्यस्य सा इत्यादेशः । नतु मे इति पञ्चलमेतत् ।
“खल्वर्थवतामिति” तन्निषेधात् । तेन मेति सन्धिरपि स-
माहित इति मेधातिथिः । आचार्यास्तु व्याकरणाधिक-
रणे सन्धिकरणमलापशब्द इति पूर्वपक्षप्रसङ्गेन वदन्तः
पञ्चलतामेयास्य सन्धने मे सन्तीति सम्बन्धाच्च ततो
यासम्बन्धप्रयुक्तधर्मातिषेधावकाश इति तेषामभिहितः ।
सन्ति ज्ञातार इत्युक्तेति कल्पतर्कलिखितपाठस्त्वनाकर
यथाचार्यमेधातिथिभ्यामवतत्वादिति ध्येयम् । सिद्धान्ते
त्वाचार्याणां कान्दसत्यमत्र समाधिरभिसतः । एतैः का-
रणैर्व्यक्तैः समस्तैर्वा वादिप्रतिवादिनोरनन्तरं हीन-
निर्देशोदित्यर्थः । हीनवादितया दण्डार्हतामात्रं प्रच्छ-

ताथेहानिरिति प्रमादपरिहारार्थमेवायं प्रपञ्चः “कल-
क्षिरस्थेत्यादि” वचनात् । अतएव नारदोऽपि “सर्वेष्वर्थ-
विवादेषु वाक्छेदे नावसीदति । परस्त्रीभूषणानादाने
शास्त्रोऽप्यर्थाच्च हीयते” । अस्वार्थः स्वार्थविवादेषु सर्वेषु
वाक्छेदे प्रमादाभिधाने पूर्वप्रपञ्चितेऽपि नावसीदति प्रमा-
तादयोऽत्र हीयते । अत्रोदाहरणमात्रं परस्त्रीत्यादि ।
एतेषु प्रमादाभिधानेऽपि शास्त्रोदण्डयोऽपि यथा न प्रमा-
तार्थाद्हीयते इति एवं सर्वेष्वर्थविवादेऽप्यित्यर्थः । अनप्रा-
परस्त्रीत्यादेराभ्यर्थक्यमेव भवेत् । अर्थविवादेऽपादनाम्भ-
न्युक्तेषु प्रमातार्थादपि हीयतरत्वात्तुऽक्तं भवति । यथा-
ऽङ्गमनेन गिरसि ताडित इत्यावेद्य भाषादिसमये हस्तेन
पादे ताडित इति वदन् दण्डः पराजितश्च भवति ।
मन्युक्तावेयादवशेन ताडनादिकमयमस्मिन्नारोप्यवेदित-
वान् धर्म्मधिकरण इति प्रतीतेः । अतएव “दोषानुरूपं
संपादः पुनर्वादो न विद्यते” इति वार्हस्पत्यः पुनर्वाद-
निषेधोऽपि मन्युक्तव्यवहारविषय एव । संपादोदण्डनि-
त्यर्थात् । असम्भाये सम्भाषणानर्हे विजन इति यावत् ।
नेच्छेत् श्रुतमप्यश्रुतवत्कुर्यात् । राजाश्वार्थादिभ्यामस-
त्याय प्रामाण्यरङ्गच्छेत् । नूहीयादित्यर्थम् । अन्धा-
देशमित्यादौ नूहीयादौ च बहुकत्वोऽपि तथ्यं वदित-
व्यमिति शाबरभाष्योक्तरोत्यास्मिन् प्रकरणे पुनरुक्ति-
नदोष इति भगवाको धातिधराह । कश्चिदर्थविवादेऽ-
प्यर्थहानिः सन्दिग्धार्थमित्यनेन दर्शिता । नारदोऽप्याह
“अनिवेद्य तु यो राज्ञे सन्दिग्धार्थे प्रवर्तते । प्रसक्त स
विनेयः स्वात्त चाप्यर्थे न सिध्यति” । प्रवर्तते सावयति
वक्तुर्दिनेत्यर्थः । इहस्यतिरपि “व्याकृतप्रपन्नायो च
सौनी साक्षिपराजितः । स्वराज्यप्रतिपक्षश्च हीनवादी
चतुर्विधः” । साक्षिपराजितः साक्षिवचनादयः पराजि-
तः, स्वराज्यप्रतिपक्षः संप्रतिपक्ष्युत्तरदाना, अनयोर्द-
ष्टान्तत्वे नोपादानम् । यथाऽनयोरविप्रतिपक्षार्थहानि-
स्तथान्ययोरपीत्यर्थः । अत्राप्युत्तरोत्तरहीनताधिक्य ति-
पादनार्थं चतुर्विधस्य ह्यस्य परिसङ्ख्यायामन्यथास्ये पान्तक-
थनं विवक्ष्यते । कश्चित् कदा हीनकार्यमित्यत्र का-
सावधिकृतो नैव “प्रपन्नायो लिप्येष्व हीनवात् सप्रभि-
र्दिनैः । साक्षिभिस्तत्पक्षेण प्रतिपक्षश्च हीयते” इति
साक्षिभिस्तत्पक्षराजितः यच्च साक्ष्यान् साक्षिणो निर्दिश्य
यथाहिनिपत्र निर्दिशेत् अनुना ज्ञातारः इत्यनेन हीनत-
योक्तेः तत्रापि कासावधि इहस्यतिरेवाह “साक्षिणस्तु

समुद्दिश्य यस्तु ताव विवादयेत् । लिङ्गशब्दात् लिप्यन्ताद्वा
तस्य हानिः प्रजायते” इति । दैविकराजिकान्तरापे त्व-
वध्यतिक्रमेऽपि न दोष इत्यप्याह स एव “आचारक-
रणे दिव्ये कृतोपस्थाननिर्णयम् । गोपस्थितो यदा
कश्चिच्छब्दनाम न कारयेत् । दैवराजकृतो दोषस्तस्मिन्
कावे यदा भवेत् । अर्वाधत्वागमात्मेव न भवेत् स प-
राजितः” । इति आचारकरणे व्यवहारकरणे । कल-
नलन कारयेदिति यदता यत्र वचनेनार्थहानिः प्रतिपा-
दिता तत्रैव पुनर्विवादाभावोऽन्यत्र तु हीनतानिमित्तं
दण्डं कृत्वा पुनर्वादः प्रवर्तनीय एवेति सूचितम् । यत
आह कात्यायनः “प्रकायनातुत्तरत्वादप्यपक्षान्येष्व
वा । हीनस्य दण्डप्रते वादो न स्वराज्यजितस्य च” ।
स्वराज्यजितस्येति प्रमातार्थहानिनिमित्तोपलक्षणत्वेनैव
विप्रतिपक्षम् “यो हीनचित्तेन वित्तस्ये हारं विद-
र्भुवाः । स्वराज्यहीनोयस्तु स्वात्त तस्योदाहरो न विद्यते”
इति । उदाहरः पुनर्व्यवहारः । अत्रापि स्वराज्यहीन
इति प्रमातार्थहानिनिमित्तोपलक्षणम् । विवादसुप-
क्ष्मम् राजानं वक्ष्यित्वाऽन्योऽन्यं यो वादिततिवादिनौ
स्वयमेव विवादक्षिप्रते तस्योदभयोरपि दण्डप्रत्यभाह
इहस्यतिः “पूर्वोत्तरे सञ्चिते विचारे सम्प्रवर्तिते ।
प्रथमं ये मिथो यानि दाप्यास्ते द्विगुणदण्डम्” ।
मिथ इत्यनेन राज्ञो निवेदनमकृतत्वाऽन्योन्यवमयानोक्तोः
राज्ञोऽनिवेदनमवगम्यते । कात्यायनस्तु स्पष्टमाह
“आवेद्याप्रवृत्तीनां प्रथमं यानि ये मिथः । सर्वे
द्विगुणदण्डाः स्युर्विप्रलम्भाक्षृपस्य ते” इति । द्विगुणो
दण्डस्तु पराजयनिमित्तदण्डापेक्षया न तु विवादाप्रदो-
भूतद्व्यापेक्षया अद्वयविवादेव्याप्रेः । राज्ञे निवेद्या-
ऽन्योऽन्यस्या राजानुरोधेनैव वा सञ्चिकरणे तु न दण्ड
इत्यर्थसिद्धं स्पृष्टीकृतं इहस्यतिना “पूर्वोत्तरेऽभि-
निमित्ते प्रक्रान्ते कार्यनिर्णये । द्वयोदभययोः सञ्चिः
स्युः सञ्चिगोवि । साक्षिभ्यः कित्यस्तु भवेत्तत्तो
भयोरपि । दोलायमानौ यौ सञ्चिं कदापि नो विच-
क्ष्णौ । प्रमाणसमता यत्र भेदः शास्त्ररहितयाः । तत्र
राजाजया सञ्चिदभयोरपि गत्यते । धर्मार्थोऽप्यः
कीर्तिर्भवेत्तास्येन भूभटः । न क्लिश्यन्ते साक्षिभ्यो वि-
रञ्च विनिवर्तते । निपहान्यपहं दण्डं धर्मं प्राप्य यथो-
ऽयशः । विपहान्नायते नृणां पुनर्दोषस्तथैव च । तस्या-
त्कुसमथाभ्यसर्भमयाः समदण्डयः । अद्विपमोभाद्यद्वयु-

स्तत्कर्तव्यं विज्ञानमिति । साक्षिसम्यक्विकल्प इति उ-
भयोरप्यर्थिप्रत्यर्थिनोः किमेते यक्ष्यन्तीति साक्षिसम्य-
पयको विकल्पो भवेत् तत्र कार्यनिर्णये दोलायमानौ
सन्देहदोलादौ यार्थिप्रत्यर्थिनौ सन्धिं कुर्याताम्नौ
विषययोश्चरौ पराजयजनिताऽप्रतिष्ठादितरोधाना-
दियर्थ इति कल्पतरुः । रत्नाकरस्तु “साक्षिणां सभ्यानाञ्च
विकल्पः परस्परविरोधः इत्याह । प्रमाणसममेति ।
यत्र सभ्यानां वादिद्वयपक्षे प्रमाणं साम्यं प्रतिभाति । यत्र
च शास्त्रचरितयोर्भेदः शास्त्रे शास्त्रान्तरेण चरिते व्य-
वहारे चरितान्तरेण भेदो विप्रतिपत्तिर्नतु शास्त्रव्यवा-
हारयोः परस्परस्मृतेः धर्मशास्त्राविरोधे व्यवहारस्याध-
शास्त्रत्वेन दुर्भलत्वात्” इति व्याचक्षौ । तत्र राजाज्ञया
सन्धिः कार्यत्वेन प्रशस्यते धर्माधोपपत्तादिहेतुत्वात्
नियन्तास्तु शास्त्रव्यवस्थानिवर्त्तकत्वाच्च । तस्मादित्यादिना
राजाज्ञैव केवलं न सन्धिहेतुः कुलगणव्याख्यादिष्वपि
राज्यचनसमर्पितं प्रतिपाद्यते । एतच्च प्रत्याकलितं स-
म्यैरवगममादत्तव्यमित्याह नारदः “प्रमाणानि प्रमाणैर-
परिपाल्यानि यत्नतः । सीदन्ति हि प्रमाणानि प्रमाणैर-
व्यवस्थितैः” । असाध्यः सन्धिचन्द्रिकाकारेणैवमुक्तः “स-
व्यवस्थितैः प्रमाणैः प्रमाणानि प्रमाणकर्त्तारः प्रमाण-
शब्देन लक्ष्यन्ते । ते सीदन्ति विनश्वरानि निरर्थकं नाप्नु-
यन्ति । अतः प्रत्याकलनकौशलेन प्रमाणज्ञैः सम्यैर्यत्न-
तस्तानि प्रमाणानि परिपाल्यानि यथा व्यवस्थादुःस्थ-
तानि न भवन्ति तथा विवेचनीयानीत्यर्थ इति” । यद्यन्तु-
नव्यवस्थितैर्भूलभूधित्वादिना दुःस्थितैः प्रमाणैः प्रमाणानु-
प्याहकैस्तैः प्रमाणानि साध्यादीनि सीदन्ति निर्जया-
क्षमाणि भवन्ति, हि यतोऽतः प्रमाणज्ञैः प्रमाणानि
यत्नतः परिपाल्यानि सत्कर्त्तारिषुद्रुपपक्षेण तत्त्व-
निर्णयफलानि कार्याणीति व्याचक्ष्वहे । अनयोश्च व्या-
ख्यानयोस्तारतम्यन्यविद्विर्विवेचनीयम् । इदञ्च प्रत्याक-
लितं व्यङ्ग्यसम्बन्धाभावात् व्यवहारदर्शितात्कर्त्तृकत्वाच्च
व्यवहारपादचतुष्टयायानुभूतमिति मिताक्षराकारस्य स-
म्मतम् नवतुपादेयम्, एतदन्तरेण तृतीयक्रियापादानव-
तारात् । तथाहि उत्तराभिधानानन्तरमर्थिप्रत्यर्थिनो
कस्य क्रिया का या क्रियेति परामर्शलक्षणस्य प्रत्याक-
लितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वेनानभिधानाद्व्यवह-
र्त्तसम्बन्धाभावाच्च न व्यवहारपादत्वमिति । अपरा-
कस्तु “साध्यसिद्धिपदेन जयपराजयावधारणलक्षणं

प्रत्याकलितं योगीश्वरवचने लक्षणया गृह्यत इति वदन्
क्रियोपन्यासोत्तरकाशीमविचारस्य सम्यैः क्रियमाणस्य प्र-
त्याकलितरूपतामभिप्रेति” । “सम्यक्तिपक्ष्युत्तरेण क्रियापादे
नापि जयपराजयावधारणलक्षणप्रत्यक्षकलितपाद इति द्विपा-
क्षमेवेति” नुवाचो वाचस्पतिरपि तदेवानुवभाति । कल्पतरु-
सूत्रिचन्द्रिकाकारौ मिताक्षराकारयदेोत्तरलेखनान्तरभा-
वितानां ह्योनवरज्ञानसम्भिकरणक्रियादानानां क्रियापद-
प्राग्भाषिणां प्रत्याकलितत्वमभिहितयन्तौ । व्यवहारोपयो-
गित्वादुदृष्टव्यादिवचनामां प्रागप्यङ्घ्रिखितानामनुरोधाच्च
व्यवहारपादत्वं परानन्दनभ्युपगतवन्तौ क्रियापादप्राग्-
भावितत्वमेव तु तस्य युक्तम् । ये तु तिष्ठन्ति करण इ-
त्यादिवचनात् व्यवहारपादत्वमस्तु नवेत्यन्यदेतत् । यत्तु
साध्यसिद्धेर्व्यवहारकत्वत्वाच्च व्यवहारपादत्वं युक्तिमिति
तच्च व्यवहारभावनया फलावर्गितयाः फलनिरूप्यत्वेन
फलस्य तदर्थत्वेन तत्पादत्वे बाधकाभावात् । अतएव तं
वा भावनेति सीमांसकानामुद्बोधः । तात्पर्यपरिशुद्धाव-
दयनाचार्यस्तु प्रमाणोपन्यासमेव प्रत्याकलितमभिसन्त्यते
यथाह “यद्यपि परीक्षायां न वादिप्रतिवादिभौ स्तः ।
पृच्छोपक्रममात्रेण द्वितीयोपयोगात् । सम्भवेऽपि तयो-
र्विषयोपस्थापनमात्रपर्यवसानात् स्थेयस्यैव परीक्षकत्वम् ।
तथापि पूर्वपक्षोत्तरपक्षप्रत्याकलितनिष्कर्षभेदेन चतुष्पा-
दावधारणप्रवर्त्तनात् फलतो न कश्चिद्दोषः । एककर्त्तृ-
कत्वेऽपि तावत् एव व्यापारकलापस्य विचारे विद्यमान-
त्वात् तस्मादप्यनिपुणो देशकस्तथापि देश्यं सावगममेवेति” ।
वस्तुतस्तु न प्रमाणोपन्यासस्तस्य प्रत्याकलितत्वेनाभि-
प्रेतः । किन्तु समिकलतः प्रमाणोपपत्त्यकलतकर्त्तृदिपरा-
मर्श एव । यतो न शास्त्रीयकथायां व्यवहारवत्पूर्वप-
क्षोत्तरपक्षौ स्वाभिमतसहेतुकसाध्यनिर्देशमात्रपरौ ।
किन्तु पूर्वपक्षिणा कष्टकोडारोत्तरपक्षदूषणपरः ख-
पक्षे स्थिरीकृते सिद्धान्तवादिना तदुभयप्रतिषेधेण स्वपक्ष-
साधकप्रमाणप्रस्थापनं प्रथमं क्रियते । ततः स्वे-
यैस्तदुभयवैकल्याप्रत्याकलितेन निष्कर्ष एकतरपक्षनि-
र्धारणरूपः क्रियते । तावता कथासमाप्तिर्भादे, जलवित-
रणयोस्तु समिकादीनामुत्तरोऽपि व्यापारो विद्यत इ-
त्यादि लक्षणमाकरे । अत्र तु साध्यादिविषयचक्षुषं ना-
मसुत्तरभेदेन निवर्तं प्राप्नुपन्यासानर्हमिति न पूर्वोत्तर-
पादानन्तरर्गतस्तस्य । अतएव प्रत्याकलितस्यालोत्तरे कस्य
क्रियेत्यादिविपर्ययस्य स्वयङ्गतस्य प्रत्याकलितस्य प्राग्यत्वं

प्रमाणोपन्यासात्तत् त्वं प्रतीयत्यनेन स्थेयकृतप्रमाणसाधन-
ध्वसाधुतां विनैकरूपता चेत्तत्तु विस्तरः । एवं प्रत्याक-
लितमाकलितम् । अधुना क्रियापादो विविच्यते । तत्तु
कात्यायनः । वादिना यदभिप्रेतं स्वयं साधयितुं स्तु-
टम् । तत्साध्यं साधनं येन तत्साध्यं साध्यतेऽखिलम् ।
सारभूतं पदं मुक्ता निःसारणि बह्वन्तर्पि । संसाधयेत्
क्रियायान्तु ताञ्ज्यात् सारवर्जिताम् । पञ्चदशं साधयेत्
ताञ्ज्याद्दूरतः क्रियाम् । क्रियां बलवतीमुक्ता दुर्बलां
योऽवलम्बते । स ज्ञेयवधृते सभ्यैः पुनस्तादृश्यात्
क्रियामिति । ताञ्ज्यादयतीम् । तेन प्रागेव प्रबलं प्रमाण
सङ्गाध्यं दुर्बलप्रमाणाखिलम्नेन पराजितस्य पद्यात्पुनर-
प्रमाणोपन्यासावसरो नास्तीत्यर्थः । अतएवाह नारदः
“निर्णयकं व्यवहारे त्वं प्रमाणमफलं भवेत् । लिखितं
साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेति” । निर्णयकं शोधिते
अन्यतरजयपराजयान्वतरावधारणं प्रापित इति यावत् ।
पूर्वमेव दुर्बलप्रमाणकलप्रमाणोपन्यासे कृते त्वं सर्वप्रमाणा-
नुसारेण कलं निरख्येत्प्रमाणानात् निर्णयः । पञ्चाङ्ग-
जावितन्तु कलिमत्वादिशङ्काकलङ्कितमित्यनुपादेयमेवेत्यर्थः ।
अतएव पूर्ववाक्येऽपि मुक्तेति पुनरिति चोक्तम् । स एव
“यथा पक्षेभु धान्येषु निष्कलाः प्रादुषो गुणाः । निर्णय-
कव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथेति” । उत्तरे पक्षनि-
वेशिते साध्यविद्वेः साधनाय तत्साधननिर्देशकः कुर्यादि-
त्यपेक्षिते साधनवृत्त्य आह “ततोऽर्थी लेखयेत्तदाः प्रति
ज्ञातार्थसाधनम्” । तत उत्तरलिखनानन्तरमर्थी अर्थ्यत
इत्यर्थः साध्यं सोऽस्याऽस्तीवधीं साध्यवान् सद्य एवा-
विलम्बेन प्रतिज्ञातस्य प्रतिज्ञाविषयस्थार्थस्य साध्यस्य साव-
नम् साध्यतेऽनेनेति साधनं प्रमाणम् । साधनादि लौकिक-
मलौकिकं वा लेखयेत् लेखकद्वारा । स्वयं वा लिखेदित्यपि
इष्टव्यम् इष्टार्थत्वात् अत्र सद्य इति यदन्तुत्तराभि-
धाने कालविम्बनमन्यनुमन्यते । तच्च विशेषपरिभाषायां
विवक्ष्यते । अर्थी लेखयेदित्यनेन सम्प्रतिपत्तौ न कस्याप्य-
र्थित्वमिति न कोऽपि साधनं लेखयेदिति पादद्वयेनैव व्य-
वहारनिर्वाहः तथाचोक्तम् “द्विपात्सम्प्रतिपत्तिरिति
निधयोत्तरे पूर्ववादिन एवार्थित्वात् स एव साधनं लेख-
येत् । कारणोत्तरप्राङ्प्रायोत्तरयोस्तु प्रत्यर्थेन साध्य-
वान् कारणप्राङ्प्रायोस्तस्यैव साध्यत्वादिति स एव ले-
खयेदित्युक्तं भवति । तेन “प्राङ्प्रायकारणोक्तौ त्वं
प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम् । मिथ्योक्तौ पूर्ववादी त्वं प्र-

तिपत्तौ न सा भवेत् । मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे
प्रतिवादिनि । प्राङ्प्रायेऽपि तथैव स्यात् प्रतिपत्तौ न सा
भवेदिति” व्यासादिभ्यस्तुक्तोऽर्थपदेन सङ्केपतः सर्व-
एवोक्तो भवति । अत्र चण्डेश्वरः “साङ्गसक्त्यपान्य-
गोऽभिधापात्यये स्त्रियाम् । विवादयेत्यद्य एव कालोऽन्य-
लेख्या कृतः” । इत्यत्र सदो विवादयेदुत्तरान्दापयेदित्य-
नेन प्रत्यर्थिपक्षस्य लिखने विलम्बप्राप्तौ साङ्गसादिपु तत्-
पक्षमपि सद्य एव लेखयेदिति योऽपवादः स यदि प्राग्-
भाषावादिपक्षलिखने विलम्बोक्तप्राप्त्याः प्रत्यर्थि-
पक्षलिखनविलम्बः स्यात् तदैव घटते मान्यधेयतेतद्वा
कव्याख्याने यदर्धपदेन प्रत्यवस्कन्दनप्राङ्प्राययोः
प्रत्यर्थेनैवाऽर्थी जात इति स एव साधनं लेखयेदिति ।
प्रत्यर्थिभ्योऽपि पक्षमिति भिताक्षराकारव्याख्या-
नं तत्पूर्वपरिवरोधान्मन्दमित्याह । तदतिसाङ्ग-
सम् भाषोत्तरवादिपक्षमात्रलेखनपरत्वं यद्यनयोर्वा-
क्ययोस्तर्हि साधनपदाख्ये समासात्तुपपत्तेः सन्दर्भ-
विरोधाच्च साधनलेखनस्यैवोत्तरलिखनोत्तरमाकाङ्क्ष-
तत्वात् साङ्गसादिव्युत्तरभेदव्यवस्थया द्वयोरपि पूर्व-
वाक्योपात्तसाधनलेखने सद्यस्त्वार्थिपक्षोत्तरलेखनविलम्बा-
पवादोपपत्तेः । नचोत्तरलेखनं सर्वत्र प्रत्यर्थिन एवेति
तद्विलम्बात्तुमतिविमत्सोक्तं प्रत्येव प्रतिपादनार्हमिति
वाच्यम् एतावतापि क्रियोपन्यासप्रतिपालनचनस्या-
र्थपदेन भाषावादिमात्रपक्षमात्रे न्यासकाभावात् ।
प्रत्युत मिथ्याक्रियेत्यादिवचनार्थसंयज्ञाय द्वयोरपि पक्ष-
मर्थपदेनेत्यस्यैव युक्तत्वात् । एवं सति भिताक्षरायां
पूर्वपरिवरोधापादनमज्ञानविलसितमेवेत्यास्तां तावत् ।
इहसतिः “द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता भानुषी दैविकी
मथा । एकैकानेकधा भिक्षा सनिभिक्षाववादिभिः ।
साक्षिलेख्यानुमानञ्च त्रिविधा भानुषी क्रिया” । साक्षि-
लेख्यानुमानमिति द्वैकवज्जावः । “साक्षी द्वादशभेदस्तु
लिखितं दशधा कृतम् । अनुमानन्तु द्विविधवधा
दैविकी क्रिया” । इदं संख्याभिधानञ्च मिथ्याय भेदा-
न्तराणामपि प्रमाणप्रकरणे प्रमाणमात्रत्वात् । कात्यायनः
“लिखितं साक्षिणोभुक्तिः प्रमाणान्विषयं विदुः । लेखो-
द्देशस्तु युक्तिः स्याद्दिव्यानीह विपादयः” । लेखोऽन्यथानु-
पपत्तौ धर्मसाक्ष्योद्देशोपि मर्गो युक्तिरित्यर्थः । “पूर्ववा-
देऽपि लिखिते यथाऽक्षरमशेषतः । अर्थी ततोवपादे
तु क्रियया प्रतिपादयेत्” । पूर्ववादी भाषाविलिखितं पूर्व-

वक्ष्यतया लिखितं चत्तरमिति यावत् । तृतीयपादः प्रत्याक्षलिताख्यः तस्मिन् सति क्रियया प्रमाणेन प्रतिपादयेत् साध्यमिति शेषः । भाषोत्तरप्रत्याक्षलिताख्यः पदस्येति सति क्रियया स्वकार्यमर्थी साधयेदिति तात्पर्यार्थः । कार्यं क्रियायन्दो व्यापडे व्यासः “कार्यं हि साध्यमित्युक्तं साधनन्तु क्रियोच्यते । द्विभेदा साधनस्येति साधुपी दैविकी नयेति” । साधनं प्रमाणं प्रत्याक्षलितस्य तृतीयव्यवहारपादत्वमभ्युपगम्यता स्मृतिचन्द्रिकाकारेणैवमिदं वचो व्याख्यातम् । मिताक्षराकारमते तु तृतीयपादक्रिययेति च एवार्थः । साक्षीद्वादशभेद इत्यादिप्रमाणप्रकरणे प्रपञ्चयिष्यामः । याज्ञवल्क्यः “प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् । एषामन्यतमाभावे दिव्याम्यतमसुच्यते” इति । दिव्यमन्यतममित्यर्थः । कात्यायनः “यद्येको मानुषी ब्रूयादन्वो ब्रूयात्तु दैविकीन् । मानुषी न तु षट्क्रीयास्तस्य दैवी क्रियां नृपः । यद्येकदेशप्राप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी । सा यास्या ननु पूर्णापि दैविकी वदतां नृपाम्” । एकदेशप्राप्ता साध्यैकदेशविषया । अत्र यद्येको वादी मानुषी साक्षाद्यन्यतमां क्रियां स्वपक्षसाधकतयोपन्यस्यत्यस्तु तत्प्रतिपक्षतया दैविकीनदृष्टादितरवादिपक्षविध्यविध्योः सुखभत्वेन न दिव्यामेवेति प्रथमवचनार्थः । एवमेकोऽपि वादी साध्यानेकत्वे साध्यैकदेशमपि यदि प्रमाणेन साधयति तदैकदेशविभावितन्यायेनैकदेशान्तरस्यापि सिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च दिव्यावसर इति द्वितीयवार्थाः । दिव्यस्वरूपप्रमाणयोरानग्नैकनम्यत्वात्मानुपप्रमाणसम्भव एव दिव्यस्य प्रमाणप्रामिनि सुनिवचननिश्चयपर्यालोचनयारम्भ्यते । अन्यान्यपि कश्चित् कश्चित्काञ्चित् प्रमाणानां प्राधान्याभिप्रायेण व्यवस्थापकानि वचनान्युपीक्षां यथा “क्रिया न दैविकी प्रोक्ता पितृमानेषु साक्षिणः । लेख्ये च सति पादेषु न स्यादिव्यं न साक्षिणः” इति कात्यायनः । पितृमहः “स्यावरेण विवादेषु दिव्यानि परित्यज्येत् । साक्षिभिर्लिखितेनाद्य भुक्त्वा चैतान् प्रसाधयेत्” । इदमपि साक्षादिसमक्षं व्यावहारिकविवादेषु सुखभमतस्तत्सम्भावान्वेषणमेव कार्यमित्येवम्परञ्च सर्वथा दिव्यपरिहारपरम् । सर्वथा साक्षाद्यसम्भवेऽपि दिव्याग्रहणे निर्णयाभावप्रसङ्गात् । कात्यायनः “दत्तादत्तेषु षट्स्थानां स्वाभिनं निर्णये सति । क्रितीयादानसम्भवे क्रीत्या धनमभिन्वति । दूते

समाह्वये चैव विवादे ससुपस्थिते । साक्षिणः साधनं प्रोक्तञ्च दिव्यं नच लेख्यकम् । पुगन्नेषीगणादीनां वा स्थितिः परिकीर्त्तिता । तस्यास्तु साधनं लेख्यञ्च दिव्यञ्च साक्षिणः । द्वारमार्गक्रियाभोगजलवाहादिषु क्रियाः भुक्तिरेव तु शुद्धीं स्याच्च दिव्यं नच साक्षिणः” । दत्तादत्ते प्रतिश्रुत्याप्रदाने दत्त्वा पुनः प्रत्याहृत्य पक्षे वा दत्ताप्रदानिके विवादपद इति यावत् । षट्स्थानाभिन्वत्यादिना वेतनादाने । विक्रीयादानेत्यादिना कृत्यवक्रयानुशये इतरद्वयकम् । दत्तादत्तादिषु षट्स्थानां लिखितकरणाप्रसिद्धे भुक्तिसाधनभावात् साक्षिणश्च तादृशविषये सुखभत्वात्मानुपप्रमाणसम्भवे च दिव्यासम्भावञ्च दिव्यं नच लेख्यकमित्युक्तम् । पुगादीनां संविदि तु बहुकट्टिकायां लिखितं विना न निर्वाहः सर्वेषां व्यवहर्त्तत्वाद्गोदासीनसाक्षिसम्भावो मादृशसत्त्वे च दिव्यावकाश इत्यभिसम्भाव्याभिहितञ्च दिव्यं च साक्षिण इति । द्वारमार्गादिष्वपि गमनागमनादिरूपभोगस्यैव परं भावाञ्छेत्स्वस्य चाप्रसिद्धेर्भातुपभाव एव च दिव्यावकाशाच्च दिव्यमित्यादि भुक्तिरेव तु शुद्धीं त चोक्तम् । एवं सर्ववचनानि ध्वेषनीयानि । अतएव “अरण्ये निर्जने रात्रावन्तर्वेष्टानि साहसे । न्यासापकूपने चैव दिव्या सम्भवति क्रियेति” नारदेन सम्भवतीत्युक्तम् । स एव “यदा साक्षी न विद्येत विवादे वदतां नृपाम् । तदा दिव्यैः परीक्षेत शपथैश्च दृष्टव्यैः । स्त्रीणां शीलाभिन्वोगे च स्त्रियसाहस्योरपि । एष एव निर्भिर्दृष्टः सर्वार्थापङ्गवेपु चेति” । कात्यायनः “गूढसाहसिकानान्तु प्राप्तं दिव्यैः परीक्षणम् । युक्तिलेशेकृताकारवाक्चक्षुश्चेतिरेव नृपाम् । अलेख्यसाक्षिके दैवी व्यवहारे विनिर्दिशेत् । दैवसाध्ये पौरुषेयी न लेख्यं वा प्रयोजयेत्” । दृष्टव्यैः “मणिसुक्तप्रमाणानां कूटलव्यासहारकः । हंसकोऽन्याङ्गनासेवी परीक्ष्यः शपथैः सदा । मङ्गापापभिशापेषु निःशेषहरणे तथा । दिव्यैः कार्यं परीक्षेत राजा सत्त्वपि साक्षिणः । चिरन्ननोपांशुकते चिरनदेषु साक्षिणः । प्रदृष्टे समानेषु दिव्यैः कार्यं विप्रोद्येत्” । अत्र सत्त्वपि साक्षिजित्यनेनैतादृशविषये साक्षिण एव तावच्च सम्भवति । सम्भवन्तोऽपि वा कंचित्कूटतया प्रायः प्रदुष्टा इति विवक्षितं न तु यथास्तम् । चिरन्ननकते उपांशुकते रक्षसि कृते इत्यनेन लेखाद्यसम्भवमेवोपलक्ष्यते । अतएवाप्ये चिरनदेषु

प्रदुष्टेषु समानेष्विदमेनासाक्षिबन्धिमित्याहुः पञ्चमितीत्याहुः ।
 व्यासः “प्रथमे यत्नं भिद्यन्ते साक्षिणश्च तथाऽपरे । परे-
 ऽप्यस्य तथाचाप्ये तं वादं यथैवेत्येतत्” । भिद्यन्ते प्रभेदं
 प्रतिपद्यन्ते । कात्यायनः “समत्वं साक्षिणां यत्नं दिव्यै-
 स्तत्त्वापि शोधयेत् । प्राणान्निकविवाहेषु विद्यमानेषु सा-
 क्षिषु । दिव्यमात्रसम्बन्धे वादी न पृच्छेत्तत्त्वं साक्षिणः” । सा-
 क्षिषु विद्यमानेष्वपि तत्त्वं दोषावच्छेदेन दिव्यमात्रसम्बन्ध-
 त्वर्थः । समत्वं साक्षिणां यत्नेति । यत्नोभाष्यां भाषा-
 यादिभ्यामुपन्यस्तानां साक्षिणां युक्ततः सङ्ख्यातस्य त-
 द्दत्तत्वमित्यर्थः । व्यासः “न सद्यैतत्कृतं लेख्यं कूटमे-
 तेन कारितम् । अघरीकृत्य तत्त्वमर्थे दिव्येन
 निश्चयः” । लेख्यदोषोद्भावने लेख्ये निर्णयान्त्रमे तदाकूट-
 साक्षिषु सुतरां दण्डादुपपन्नत्वादेन दोषोद्भावनाम्नानुपा-
 सन्मते दिव्येन निर्णयः कार्य इत्यर्थः । प्रजापतिः
 “यन्माभगोत्तरं लेख्यं तस्य लेख्यं कश्चिद्वेत् । अग-
 द्हीतवने तत् कार्यं दिव्येन निर्णयः” । मूललेखने ना-
 भगोत्तरं तस्य लेख्यान्तरविपरीतायं यदा तदा तदप्रमा-
 णोक्त्य दिव्येन निर्णयः कार्य इत्यर्थः । कात्यायनः
 “यत्नं स्यादुपपन्नं लेख्यं तद्वाद्ये चावितं यदि । शोध-
 येत्तत्तु दिव्येन राजा धर्मावन्स्थितः” । शोध-
 यत्तत्तु यत्नं कृतकतं यत्नं मिथ्योत्तरे पूर्ववादिनः क्रियादानं नोत्तरपा-
 वादिन इति प्रायुक्तं तत्त्वं भाषावादिनो मानुषप्रमाणस-
 म्बन्धादुत्तरवादिनश्च तदसम्बन्धान्मानुषसम्बन्धे च दिव्यान्प-
 ररादिति न्यायमूलमिति । यदि तत्त्वापि भाषावादिनो
 दिव्यमिन्द्रप्रमाणाभावस्तदा “न कश्चिदभ्योक्तारं दिव्ये-
 पु विनियोजयेत् । अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दि-
 वप्रतिशारदैरिति” कात्यायनीयादुत्तरवादिन एव दिव्यं
 देयम् । पूर्वाङ्गेनार्थिनो दिव्यमिन्द्रेणात् प्रत्यर्थिनोऽर्था-
 सिद्धौ पुनः पराङ्गेन तद्विधाने सिद्धे सत्त्वारम्भो निव-
 द्यायेति न्यायेन निषेधदाढ्यार्थित्वम् । प्राक्प्रायकारणो-
 त्तरयोः क्रियापदसम्बन्धक्रियापरमपि मिथ्योत्तरे मानुषमा-
 त्रपरं कात्यायनीयानुरोधत्वात् । नचैयमनुपपन्नानुपपत्तिः
 तदर्थकतयोभयान्यस्यानुपपन्नहेतुत्वस्य वाच्यत्वस्य विरु-
 द्धार्थकत्वे वप्रवायवत्त्वविधिवशादानुपपन्नस्य तत्त्वयोगि-
 तानिवन्धनस्य भङ्गः किञ्चिदर्थान्तरादपि तत्त्वयोगप्र-
 तायाः सत्त्वात्तदभङ्गात् । यदा तु प्रत्यर्थी सन्दिहान-
 स्तदा तत्त्वाधिकारनिश्चयाभावात्मानुषप्रमाणाभावेऽपि न
 दिव्यं किन्त्वर्थनोऽधिकारनिश्चयादिति ध्येयम् । नच “न

कश्चिदिति” कात्यायनवचनविरोधः अधिकारानिश्चये तत्-
 प्रत्यक्षसम्बन्धात् । “धनं धनी साधयतीति” लोकप्रवादाऽप्यो-
 दग्धविषयाभिप्रायक एव । यत्नं विषादविषये प्रत्यर्थी स-
 न्दिहानस्तत् तत्त्वोत्तरानर्हतेति व्यवहारतत्त्वसम्बन्ध-
 न्यतत्त्वमेव अज्ञानरूपमिन्द्रोत्तरार्हत्वात् । अज्ञानस्य
 निश्चयाभावरूपस्य सन्देहेऽपि सम्बन्धात् प्रत्यर्थिन एव
 सर्वलोत्तरकर्तृत्वाच्च । यदा तु द्वयोरपि मानुषप्रमाणा-
 भावो दिव्यान्ध्यवसायश्च तदा निर्णयोपायमाह पिता-
 महः “लेख्यं यत्नं न विद्यते न भुक्तिर्न च साक्षिणः ।
 न च दिव्यापतारोऽस्ति प्रमाणं तत्त्वं पार्थिवः । निश्चेतुं
 येन शक्याः सुखीदाः सन्दिग्धरूपिणः । तेषां रूपः प्रमा-
 णं स्यात्सर्वस्य प्रभुरिष्यते” इति । तादृशव्यवहारे नृपेक्षे-
 योभयापीकृत्या स्वेच्छया काञ्चन व्यवस्थां कृत्वा देया सो-
 भाभ्यान्नातिक्रमणीयेत्यर्थः । दिव्यावान्तरभेदादि सर्वदि-
 व्यप्रकरणे वक्ष्यामः ।

क्रियाफलं न० ६ त० । “उत्पत्तिरिति विहितः संकलितश्च त-
 र्धिधम् । क्रियाफलं प्राक्प्रायार्थं केष्वपि तत्त्वं विद्यते”
 वेदा० प्र० उक्ते । कर्माफले उत्पत्त्यादौ, श्यागादजन्ये
 पुण्याद्व्यादौ च । क्रियाजन्ये तद्विपरीतारूपे प्रयो-
 जनापरपर्यायरूपे शफले स्वरितजितः कर्माभिप्राये
 क्रियाफले” पा० । विदितञ्चैतद्व्यभिः शब्दार्थरत्ने यथा
 “स्वरितजिज्ञातूत्तरतः कर्तृगामिन्येव सति क्रियाफ-
 ले कर्तृवाचकत्वं नान्यथा तत्त्वं फलञ्च न धातुपस्थायं” ।
 जानात्यादीनां ज्ञानरूपफलस्य समवायेन कर्तृनिष्ठतया
 सर्वदेव जाभीतेत्येव प्रयोगापत्तेः जानातीत्यादेरपक्ष-
 पापत्तेः च नेप्यते तु तथा शास्त्रकारैः । नापि क्रियाजन्यव-
 तनदाक्षणादपक्षभावाद गौणं फलमिह विपर्ययतं तथा
 सति कृदादेस्तद्व्यपक्षकत्वेन कृदः पक्षे अस्तिजोयजन्ते
 इत्यादिप्रयोगापत्तेः । किन्तु फलतीति व्युत्पत्त्या प्रयोज-
 नापरमाणं क्रियाजन्यं तद्विपरीतारूपमेव सुखं फलं
 पादाद्यर्थोक्तं हरिणा “यत्नार्थस्य प्रसङ्गप्रकाराभ्यान्ने-
 पचादयः । तत् प्रधानं फलं तासां न चाभाद प्रयोजन-
 मिति” । प्रसङ्गार्थं निष्पत्त्यर्थं पचादयः पाकादयः । तत्
 तासां पचादीनां प्रधानं फलमित्यर्थः । फलस्य प्राधान्य-
 च्छेतरापेक्षया बोध्यं तेन इतरैरज्ञानधीनेष्वाविषयत्वस्य
 तस्य सुखादिवेव सत्त्वेऽपि कश्चित्साक्षात्सुखादिरूप-
 प्रयोजनाभावे तत्साधनरूपेतरफलस्यापि पक्षमिति
 द्रष्टव्यम् । तेन अपासदस्तादिकत्वविहिततः सुखादि-

रूपमुख्यप्रयोजनाभावेऽपि कर्तृवाचकत्वम् । क्रियोद्देश्ये
संयोगविभागादिक्रमे कर्त्ताविशेषव्यापारस्य धात्वर्थ-
तादात्म्ये धात्वर्थतावच्छेदकत्वे ऽफले पृथक्शक्तिवा-
दिमते कर्त्तास्थित्यतस्तत्र तद्वाक्यस्याप्ये धात्वर्थाऽंशे वि-
शेषणतया भासमाने तद्वाक्यजन्ते ऽप्ययोगादिने फले च ।
इत्यमेव शङ्करः परमेश्वरः ।

“तत्र फलतीतिव्युत्पत्त्या फलं नाम तद्वात्पर्यजन्यं संयोगविभागादि, गम्यादौ विभाषस्य फलत्ववराणाय तद्वात्पर्याप्यत्वेन विशेषणोऽपि विभाषाजन्यसंयोगस्य पतनफलत्वमते विभागस्य तद्वात्पर्यजन्यत्वात् तद्वात्पर्याप्यत्वादतिव्याप्तिरतस्तद्वात्पर्ये विशेषणतया भासमानत्वेनैव विशेषणीयं गम्यादौ च विभाष्य तद्वात्पर्ये विशेषणतया भासमानत्वाभावात् न फलत्वप्रसङ्गः । भङ्गुपालक्यते तु कर्तृप्रत्ययस्थाने तथाभासमानत्वमिति विवेकः । क्रियाविशेषणादेर्धात्वर्थे विशेषणत्वेऽपि तज्जन्यत्वाभावाच्च फलत्वप्रसङ्गः । विशेषणत्वञ्च साक्षादेव विवक्षितं तेन घटं करोतीत्यादौ घटादेः धात्वर्थक्रियाजन्यस्य विभक्त्यर्थद्वारा तद्विशेषणत्वेऽपि न फलत्वापत्तिः” इति ।

क्रियाभ्युपगम ५० क्रियायाः कर्षणादिक्रियार्थमभ्युपगमः
 चतुर्थार्थ इति० काल जेत्येव चतुर्पक्षश्च ग्रन्थस्य उभयोः
 कलभागितेतिनियमेन कर्षणः दार्ढ्यमन्यजेतस्वीकारे ।
 “क्रियाभ्युपगमोऽप्येवमेतद्दीक्षा” यत् पदीयते । तस्यैव
 भाष्येनो दृष्टौ वीजी केन्द्रिक एव च” अनुः ।

क्रियाभ्याहति स्त्री क्रियाया अभ्याहतिः । क्रियायाः
 पौनडुष्ये । “क्रियाभ्याहतिगणने कृतञ्च” पा० ।
 विवृतमेतदस्माभिः यच्चार्थरत्ने यथा
 “क्रियायाएव पौनःपुनरावृत्तेनाभ्याहतिपदेनैव क्रिया-
 प्राप्नो पुनः क्रियायङ्गणेन इतराग्रे विशेषणतानामस्य सा-
 ध्याः क्रियाया एवाभ्याहत्तौ तेषां साधुत्वज्ञापनात् पञ्चकृत्यः
 यच्चतौत्वेय प्रयोगः न तु पञ्चकृत्यः पाक इत्यपि । केचित्तु
 “ह्रस्वचने षोति” पा० निर्द्देशात् साध्यरूपक्रियान्वये
 एव तेषां साधुत्वं तेन भावघञ्जनादावपि धातुना साध्य-
 क्रियाया अभिधानात् पञ्चकृत्यः पाक इत्यपि भवत्येव ।
 सिद्धरूपक्रियायां तदन्वयविपर्यायां तु नैवं तेन तत्र पञ्च-
 कृत्येय स्यादिति प्राहुः”

क्रियायोगः । क्रियैव योगः योगोपायः । “तपःस्वाध्यायेश्वर
संनिधानानि क्रियायोगः” इति पातञ्जलसूत्रभाष्यादुक्ते
योगोपायमते क्रियाभेदे । तस्य योगोपायत्वादित्यर्थः ।

तद्वाक्यं कर्मयोगग्रन्थे ४७:१ प्रोदयितम् । "शान्तो गस्तु
योगश्च यस्तु साधनमात्मना । अस्तु शास्त्रार्थसंयोगः क्रि-
यायोगः च उच्यते । प्रधानं कारणं योगोक्त्युक्तं नि-
बरोत्तमम् ! । क्रियायोगस्तु योगस्य परमं तस्य साधनम्"
कन्निपु० । अतस्तु ७५:२ अविस्तरे शोक्तं यथा

“कर्मयोगश्च वक्ष्यामि यथा विष्णु विभाषितम् ।
ज्ञानयोगश्च ह्यहं कर्मयोगः प्रयच्छते । कर्मयोगो
ज्ञं ज्ञानं तस्मात्तत्परमव्ययम् । कर्मज्ञानोद्भवं ब्रह्म
न च ज्ञानमकर्मणः । तस्मात् कर्मणि युक्ताका त-
त्त्वमाप्नोति शान्ततम् । वेदोऽस्मिन्नो कर्ममूलमाचारश्चै-
तद्विदम् । अष्टावाक्यगुणास्तस्मिन् प्रधानत्वेन संस्थिताः ।
दद्या सर्वेषु भूतेषु क्षान्तीरक्षाऽस्तस्य तु । अनस्यया
तथा लोके गौचमनर्बहिर्हिजाः । अनयास्य कार्येषु
माङ्गल्याचारसेवनम् । न च द्रव्येषु कार्यग्यमार्ते प्रपा-
जितेषु च । तथाऽस्यृहा परद्रव्ये परस्त्रीषु च स-
र्वदा । अष्टावाक्यगुणाः प्रोक्ताः पुराणस्य तु कोविदैः ।
अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः । कर्मयोगं
विना ज्ञानं वक्ष्यामि चेह दृश्यते । नृतिस्त्रुतिं धर्म-
रुपतिष्ठेत् प्रयत्नतः । देवमातां विष्णुमाश्नु मनुष्याश्च
सर्वदा । कर्मादहरह्यस्य भूतभिर्गन्धतर्पणम् । स्वाध्या-
यैरर्चयेच्चर्षीन् होमैर्विद्वान् यथाविधि । पितृषु आद्वै-
रक्षानैर्भूतानि नलिकर्मभिः । पश्यैते विहिता यज्ञाः
पञ्चस्तनापतुस्तये । कण्डूनी मेघणी चूली जलकुक्षी प्र-
मार्जनी । पञ्च स्तना षट्कस्यस्य तेन स्वर्गे न गच्छति ।
तस्याश्नाश्नायाभी पञ्च यज्ञाः प्रकीर्तिताः । द्वाविंशति
अष्टाष्टौ च वे संस्काराः प्रकीर्तिताः । तदुक्तोऽपि न
मोक्षाय यस्मात्तगुणयर्जितः । तस्मादात्मगुणोमेतः नृति-
कर्म समाचरेत् । गोब्राह्मणानां वित्तो न सर्वदा भद्रमा-
चरेत् । गोभूहरणप्राकोभिर्गन्धमात्योदकेन च । प्र-
जयेद् ब्रह्मविष्णुर्षकरुद्रयस्त्रात्मकं शिवम् । व्रतोपवासै
र्विधिवत् अह्नया च विभत्सरः । योऽसावतीन्द्रियः शान्तः
सुप्तोऽप्युक्तः सनातनः । वासुदेवो जगन्मूर्तिस्तस्य स-
म्भूतयो ह्यमी । ब्रह्मा विष्णुश्च भगवान् मार्तण्डो ह्य-
वाहनः । अष्टौ च पञ्चसहस्रैकादशगुणाधिपाः । लोक-
पालाधिपश्चैव पितरो मातरस्तथा । इमा विभूतयः
प्रोक्ताश्चाचारस्तन्मिताः । ब्रह्माद्याश्चतुरो भूवन्व्यक्ता-
धिपतिः स्मृतः । ब्रह्मणा चाय सर्वेषां विष्णुनाथ शिवेन
वा । अभेदात् पूजितेन स्यात् पूजितं वचराचरम् ।

ब्रह्मादीनां परब्रह्म तत्वाणामपि संस्थितिः । वेदमूर्ता-
वतः पूर्वा पूजनीयः प्रयत्नतः । तस्मादग्निद्विजसुखान्
जान्वा संपूजयेदित्याह । दानैर्द्रव्यतोषयासैव जपहोमादिना
नरः । इति क्रियायोगपरायणस्य वेदान्तशास्त्रकृतवत्-
सलस्य । विकर्माभीतस्य सदा न किञ्चित् प्राप्स्यमस्तीह
परं च कोके । २ क्रियासम्बन्धे “उपसर्गाः क्रियायोगे”
पा० पञ्चपराये क्रियायोगसारे विवृतिः ।

क्रियार्थे लि० क्रिया अतुष्टानमर्थोऽभिधेयस्य । कर्त्तव्यवि-
धिमौघके वेदादिवाक्यभेदे तादृशवाक्यस्यैव प्रामाण्यम्
मीमांसायां स्थापितं यथा

“आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानार्थक्यमतदर्थानाम्” जै० सू० ।

‘क्रिया कथमनुष्ठेया इति तां वदितुं समान्नातारो या-
क्यानि समानानि यानि क्रियां नावगमयन्ति क्रिया-
सम्बद्धं वा किञ्चित् तान्येव भूतमर्थमन्वाचक्षते” “यत-
स्ते पामानर्थक्यम् (अप्रामाण्यम्)” इति च शबरभा० ।

“चोदनालक्षणेऽर्थो धर्मः” जै० सू० । “चोदनेति क्रियायाः

प्रवर्त्तकं वचनमाहुः । चोदना हि भूतं भवन् भविष्यन्
रूपं व्यङ्गितं विप्रकटमित्येवंजातीयकमर्थं शक्नो-
त्यवगमयितुं नान्यत् किञ्चनन्द्रियमिति” भा० । तेन क्रि-

याप्रवर्त्तकवेदभागानामेव प्रामाण्यम् अर्थवादानां भू-
तार्थानां तु क्रियार्थेन सहैकवाक्यत्वाद् प्रामाण्यं यथाह

तत्रैव “विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः”
जै० सू० । “वायव्यं जेतमालभेत भूतिकासः” “वायु-

र्षं जेपिषा देवता वायुमेव स्वेन भगेनोपधावतीति सय-
नेन भूतिं गमयतीति” वायुर्षं जेपिषा देवतेत्येवमादिः” ।

क्रिया नावगम्यते क्रियासम्बद्धं किञ्चित्, तथापि विध्यु-
द्धेयैकवाक्यत्वात् प्रमाणं भूतिकासइत्येवमन्तोविध्यु-
द्धेशः तैमैकवाक्यभूतो वायुर्षं जेपिषा देवतेत्येवमादिः” ।

“पदानां साक्षाद्भावात् विधेः स्तुतेष्वैकवाक्यत्वं भवति
भूतिकास आश्रमेन, कस्मात् ? यतो वायुः जेपिषेति” ।

“स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः स्तुतिशब्दाः स्तुवनः क्रियाः,
प्रोचयमानाः अतुष्टान्तासुपकरिष्यन्ति क्रियायाः” इति

च भा० । “तद्भूतार्थानां तु क्रियार्थेन समान्नायः” जै०
सू० तेन सहैकवाक्यत्वाद् प्रामाण्यमिति स्थितम् । तदेतन्मतं

विषदीकृत्य पूर्वपक्षीकृत्य भा० सू० भाष्याभ्यां निराकृतं यथा
“कथं पुनर्ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते ? यावता ‘आ-

म्नायस्य क्रियार्थत्वादानार्थक्यमतदर्थानाम्” इति क्रिया-
प्रत्ययं शास्त्रस्य प्रदर्शितम्, अतोवेदान्तानामानर्थक्यम्, अ-

क्रियार्थत्वात् । कर्त्तव्यतादिप्रकाशनार्थत्वेन वा क्रियावि-
धिप्रोक्तत्वरूपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वा । न हि प-

रिनिष्ठितवस्तुस्वरूपप्रतिपादनं सम्भवति प्रत्यक्षादिविषय-
त्वात् परिनिष्ठितवस्तुनः । तत्प्रतिपादने च ज्ञेयोपादेय-

रहिते पुद्गलार्थाभावात् । अत एव “सोऽरोदीत्” इत्या-
दीनामानर्थक्यं ना भूदिति “विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तु-

त्यर्थेन विधीनां स्युः” इति सावकत्वेनार्थवत्त्वमुक्तम् । म-
न्त्राणाञ्च “इमे त्वा” इत्यादीनां क्रियातत्त्वाधनाभिधायित्वेन

कर्ममन्त्रावित्युक्तम् । न कश्चिदपि वेदवाक्यानां विधि-
संस्पर्शमन्तरणार्थवत्ता इष्टा उपपन्ना वा । न च परि-

निष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिः सम्भवति, क्रियाविषयत्वा-
द्विधेः । तस्मात् कर्माभिहितकर्तृदेवतादिस्वरूपप्रकाशनेन

क्रियाविधिप्रोक्तत्वं वेदान्तानाम् । अथ प्रकरणान्तरभया-
च्चैतदनुपपगम्यते तथापि स्ववाक्यगतोपासनादिकर्मपरत्वम् ।

तस्माच्च ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्ते अच्यते” भाष्यम् ।
“तत्तु समन्वयात्” शारीरकशतम् ।

“तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । तद् ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्ति-
मगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादवगम्यते । कथ-

म् ? समन्वयात् । सर्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि तात्-
व्यैव तस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वेन समतुगतानि ‘सदेव

सौख्येऽनय आसीत्” “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” “आत्मा वा
इदमेक एवाय आसीत्” “तदेतद् ब्रह्मा पूर्वनपरमनन्-

रमबाह्यम्” “अयमात्मा ब्रह्म ब्रह्माणुभूः” “ब्रह्मवेदकृतं पुर-
स्ताद्” इत्यादीनि । न च तद्वतां पदानां ब्रह्मस्वरूप-

विषये निश्चिते समन्वयेऽवगम्यमानेऽर्थान्तरकल्पना युक्ता,
श्रुतकान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । न च तेषां कर्तृदेवतादि-

स्वरूपप्रतिपादनपरतावसीयते । ‘तत् केन कं पश्येद्”
इत्यादिक्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः । न च परिनि-

ष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षादिविषयत्वम् । ‘तत्त्वम-
सि” इति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमन्तरणानवगम्यमानत्वात् ।

यत्तु ज्ञेयोपादेयरहितत्वादुपदेशानर्थक्यमिति नैप दोषः
ज्ञेयोपादेयस्य ब्रह्मात्मभावमादेय सर्वज्ञेयप्रज्ञाणात्

पुद्गलार्थसिद्धेः” । तत्रैव सूत्रे व्याख्यानशेषे
“यदापि शास्त्रतात्पर्यं विदामनुक्रमणम् । “इष्टो हि त-

स्यार्थः कर्मायबोधनमित्येवमादिः” तदर्थं जिज्ञासाविषयत्वा-
द्विधिप्रतिषेधशास्त्राभिप्रायं दृष्टव्यम् । अथ च “आम्ना-

यस्य क्रियार्थत्वादानार्थक्यमतदर्थानाम्” इत्येते वेदान्ते-
नाम्युपगमतां भूतोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः प्रवृत्तिनिवृत्ति-

निराकरणार्थं । तदर्थं शास्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते ? यावता ‘आ-

म्नायस्य क्रियार्थत्वादानार्थक्यमतदर्थानाम्” इत्येते वेदान्ते-
नाम्युपगमतां भूतोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः प्रवृत्तिनिवृत्ति-

निराकरणार्थं । तदर्थं शास्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते ? यावता ‘आ-

विधितत्त्वेन व्यतिरेकेण भूतञ्चेदस्तूपदिगति भव्यार्थ-
त्वेन, ब्रूतस्त्वनिष्ठं भूतं नोपदिशतीत्यत्र को हेतुः ।
न हि भूतस्युपदिष्टमानं क्रिया भवति । अक्रियात्वेऽपि
भूतस्य क्रियासाधनत्वात् क्रियार्थ एव भूतोपदेय इति
चेत्, नैष दोषः क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिर्वर्त्तनशक्ति-
मद्वस्तूपदिष्टमेव । क्रियार्थान्तु प्रयोजनं तस्य । न चैता-
यता यस्वनुपदिष्टं भवति । यदि नामोपदिष्टं किं तत्र
तेन स्यादिति ? उच्यते, अनवगतत्वात्तस्य उपदेशश्च तथैव
भवितुमर्हति, तदवगत्या निव्याप्तानस्य संसारहेतोर्नि-
वृत्तिः प्रयोजनं कियत् इत्यपिष्टमर्थवत्त्वं क्रियासाध-
नवस्तूपदेशेन । अपि च “ब्राह्मणो न हन्तव्यः” इति
श्रुत्याद्या निवृत्तिरूपदिश्यते । न च सा क्रिया नापि
क्रियासाधनम् । अक्रियार्थानुपपदेशोऽनर्थकश्चेत् ब्रा-
ह्मणो न हन्तव्यः” इत्यादिनिवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं
प्राप्तं, तच्चानिष्टम् । न च स्वभावप्राप्तकृत्यधौतुराण्ये
नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं इत्यनक्रियानि-
वृत्त्यौदासीन्यप्रतिरेकेण । नञश्चैव स्वभावो यत् स्वस्व-
त्विनोऽभावो बोधयति, स्वभाववृद्धिचौदासीन्यकारणं वा
च दग्धेऽनवगमिवत् स्वस्वमेवोपयास्यति, तस्मात् प्रसक्त-
क्रियाया निवृत्त्यौदासीन्येन “ब्राह्मणो न हन्तव्यः”
इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्थामहे अन्यत्र प्रजापतिव्रता-
दिभ्यः । तस्मात् पुरुषार्थानुपयोग्यं पाष्यानादिभूतार्थ-
वाक्यानामानर्थक्याभिधानं द्रष्टव्यम् । यदप्युक्तं कर्त्त-
व्यविध्यतुप्रवेशमन्तरेण यस्तुमात्रस्यमानमनर्थकं स्यात्
(सप्रहोषा वस्तुमतीत्यादिगति) तत् परिहृतं रज्जुरियं
नायं सर्प इति यस्तुमात्रकचनेऽपि प्रयोजनस्य दृष्टत्वात्”
भा० । क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्य । शक्रियानिमित्ते
लि० । “तुल्येषु लौ क्रियार्थायां क्रियायाम्” पा० ।

क्रियावत् लि० क्रियाऽस्य सप्तम्यः । शक्रियाविधिरे
शक्रियानिरते अमरः “यः क्रियावान् सपरिणतः” चाण० ।
“त्वं योनिः सर्वभूतानां त्वमाचारः क्रियायताम्” भा०
य० ३३० । शक्रियाश्रये कर्त्तरि च “पश्चात् क्रियायता कर्त्ता
योगोभवति कर्त्तव्या” हरिः । कृतपूर्वशब्दे दृश्यम् ।

क्रियावसत्त्व लि० क्रियायाऽवसत्त्वः । साध्यादिप्रमाणेनावसत्त्वे
पराजिते वादिनि प्रतिवादिनि च । “यस्योचुः साक्षिणः
सत्यां प्रतिज्ञां स जयो भवेत्” इत्युपक्रम्य “स्वयमभ्युप-
गच्छाऽपि स्वचक्षोऽसिनोऽपि सन् । क्रियावसत्त्वोऽयं हत

परं सभ्यावधारणम्” अ० त० नारदः । क्रियावसत्त्वः
साध्यादिभा प्राप्तपराजयः” रघुनन्दनः ।

क्रियावादिन् लि० क्रियां क्रियासाध्यं पदति वद-णिनि ।
व्यवहारे साध्यादिप्रमाणरूपक्रियासाध्ययुक्ते वादि-
नि (कैरादी) मितान् ।

क्रियाविशेषण न० ६० । सात्वर्थसाध्यरूपक्रियायाः साव्य-
बोधे विशेषणत्वेन भासमाने पदार्थे । शब्दार्थरत्ने विवर्तितः
“साध्यातं सकारकविशेषणमिति” भाष्योक्तवाक्यमन्त्रणे
विशेषणपदस्य कारकविशेषणक्रियाविशेषणोभयपरतया
कारकविशेषणानां क्रियाविशेषणानां कारकभिसम्बो-
धनादीनां च वाक्यघटकत्वम् । तानि च वाक्यपदीये
कतिचित् संवत्स्र प्रदर्शितानि यथा “संबोधनान्” कृत्यो
ऽर्थः कारकं प्रथमोवति । धातुसम्बन्धाधिकारनिष्पन्नम-
नमस्तनञ् । तथा यस्य च भावेन षष्ठी चेतुः दितं
द्वयम् । सम्बन्धघटकस्यास्य क्रिययैवावधार्यताम्” ।
अत्र यद्यपि सम्बोधनस्य सर्वत्र प्रकृतक्रियान्वयित्वं न
सम्भवति तथापि जानीहीत्यध्याहृतक्रियान्वयितया त-
स्याच प्रकृतक्रियायामन्वयात् परस्परया भवत्येव प्रकृत-
क्रियान्वयित्वम् । तथाहि “सिद्धस्याभिसम्बोधावभावात्
सम्बोधनं विदुः । प्राप्तभिसम्बन्धः सम्बोध्यः क्रियासु
विनियुज्यते” इति वाक्यपदीये क्रियासु नियोज्यस्यैव
संबोध्यतोक्त्या विनियोगविषयक्रियायामेव तस्य माधत्वात्
ब्रजानि देवदत्तेत्यादौ तु देवदत्तस्य गमनक्रियायां वि-
नियोगाभावेनाध्याहृतस्य व्यायां जानीहीत्यादिक्रियाया-
मेवान्वयौचित्यात् तत्क्रियायाश्च ब्रजानीत्यादिक्रियाया
विषयत्वादिसम्बन्धेन विशेषणत्वादेकवाक्यत्वम् । अन्यथा
ब्रजानि देवदत्तेत्यनयोक्तव्यवाक्यघटकत्वं तयोश्च परस्पर-
मन्वयेनैकवाक्यत्वाभावेन समानवाक्यभाविषयनिघातानुप-
पत्तेः । तथाहि पदादिस्थिभक्तस्य सर्वमनुदात्तमपदादा-
वति” शेषकस्य सामान्यस्य चेति” छत्रेण अष्टमाध्याये
पदादुत्तरवर्त्तनोऽप्यादादिस्थितसामान्यतस्य षष्ठाध्याय-
विहितादुदात्तत्वं निश्चित्य सर्वानुदात्तत्वं विहितं वा-
स्तविककारेण च “समानवाक्ये निघातयुद्धदक्षदादेशाः”
इत्यनेन साधुदात्तत्वनिघातः एकवाक्येव व्यवस्थापि-
तोऽतः ब्रजानि देवदत्तेत्यनयोक्तव्यत्वेकवाक्यत्वमेव
निघातो नाम्येति । उक्तञ्च वाक्यपदीये “संबोधनपदं यच्च
तत् क्रियायाविशेषणम् । ब्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र

तत्रासंतीति' । अत्रेदं बोध्यम् विशेष्यतेऽनेनेति व्युत्प-
त्त्या विशेषणपदं भेदाभेदान्तरसम्बन्धे नान्यविशेषणपरं
तत्र कारकादीनां भेदसम्बन्धेन क्रियायामन्यथात्वं भेदवि-
शेषणत्वम् स्तोत्रं पञ्चतीत्यादौ तु विभक्तिरूपवार्थक्ये,
कृतं गच्छतीत्यादौ धात्वर्थव्यापारे तत्तादौ च अभेदेनान्य-
थात्वंस्त्वोवादेरभेदविशेषणत्वम् । अत्राद्यं भेदः बाध्यरूपक्रि-
याया विशेषणत्वे तस्याच विभक्त्यसंख्यानवित्याभावेन तद्विशे-
षणत्वं साधमान्यत्वात् स्तोत्रता उत्सर्गताभावात्सातवदेकव-
चनान्ताय च तेन स्तोत्रं प्रच्यते इत्यादि साधु । वज्रदान्ते
तु साध्यविज्ञोभयक्रियबोधौतुप्रत्ययाभ्यां बोधनस्य क्रिया-
शब्दे दर्शितत्वेन धातुबोध्यसाध्यरूपक्रियाविशेषणत्वविष-
याभावेकवचनस्त्वोत्रता वज्राद्यविभक्तिरूपक्रियाविशेषणायां तु
विशेषणत्वं विभक्त्यसंख्यानवित्येन तद्विशेषणस्य द्विवचनपुं-
स्त्वत्वादि । अतएव "सञ्चारो रतिमन्दिरावधि सखी
कन्यावधि व्याकृतमिति" "आगमोनिष्कलसत्त्व भुक्तिः स्तो-
त्राणि यत्नो" इति च प्रयोगः संगच्छते । फलविशिष्टस्य
कर्मणः कर्मसंज्ञाविधानेन व्यपदेशिवद्भावपरिभाषया
बाध्यक्रियाविशेषणस्य कर्मत्वम् तेन स्तोत्रभीशब्दस्य
कारकपूर्णकत्वात् यच्च । तत्र पदसाधुतामार्थं द्विती-
याभावाविधाने तत्र स्यात् इति बोध्यम् । अस्य च एकव-
चनान्तत्वेत्स्तिरस्मैत्सर्गिकी कश्चित् द्विवचनादिप्रयोगो-
भवत्येव उक्तञ्च हरिणा "एकत्वेऽपि क्रियाख्याते साधना-
श्रयसंख्या । भिद्यते न तु विज्ञास्यो भेदस्तत्र तदाश्रय
इति" । उत्सर्गनतएकत्वे सत्यपि साधनाश्रयसंख्यायाख्याते
क्रिया भिद्यते इत्यर्थः । अत्राख्यात इत्युपादानात्
आख्यातायांशबसंख्ययैव क्रियाभेदो न तु तृतीयादुप-
स्याव्याश्रयसंख्ययापि तेन चेत्ताभ्यां सुच्यते इत्यादौ न
द्विवचनादि, नवा नामार्थविज्ञेन क्रियाभेदो विज्ञास्ये-
तरपदोपासत्वात् । एवञ्च निरुक्तसंख्यानवित्यवस्थासत्त्व-
मन्वये संख्याविशेषणस्य साक्षादनन्वयित्वविवक्षणाङ्गिष्ठा-
मस्य वा तथार्थविवक्षणाच्च दोषस्तदुच्यतेयम् । उद्गा-
रिका आख्यन्ते इत्यवशिष्टाः सख्यन्ते इत्यादि भाष्योदा-
हरणे च उपमानोद्गाहनादिवाङ्मन्त्रेणोपमेयावनादेवा-
ङ्मन्त्रस्य विषयवाङ्मन्त्रेऽपि वस्तुवचनादीत्याकरे स्यत्म् ।
उद्गाहिकापदस्य द्वितीयावस्तुवचनान् क्रियाविशेषणतया
द्वितीयादुत्पत्तौ वाङ्मन्त्रेणैवोपमानविवक्षणात् वस्तुवचनम्"
अत्र नतभेदेन शब्दशक्ति प्र० विशेषोदर्शितो यथा
"भावविहितानामपि वजादीनाङ्गत्वं नतः तत्रापि

भावपदस्य धात्वर्थरूपपरत्वात् । अन्यथा धातुं प्रत्ये-
क्षादौ धात्वर्थस्य पञ्चनादेः कर्मत्वादावन्वयापत्तेः सुमर्त्ये
धात्वर्थस्यान्यसंख्याव्युत्पत्त्यात् इत्यभेद च स्तोत्रः धातु
इत्यादिप्रयोगस्य परिशिष्टाद्युक्तस्य प्राभास्यस्य अन्यथा
स्तोत्रादीनां धात्वर्थे विशेषणत्वे निवृत्ततो द्वितीयापत्तेः
अतएव "सञ्चारो रतिमन्दिरावधि सखीकन्यावधि व्याकृतम्"
इत्यादिकं काव्यम् "आगमोनिष्कलसत्त्व भुक्तिः स्तोत्राणि
यत्नो" इत्यादिः अतिसं सङ्गच्छतरति नञ्याः । स्तोत्र-
प्रत्ययार्थशाकाङ्क्षत्वे धातोरर्थे विशेषणतापक्षस्य बोधने
तदर्थकनाम्नोद्वितीयादुपेक्षा न तु धातुभावात् नचात्र स्तोत्रः
धातु इत्यादिरेव प्रमाणं न तु स्तोत्रं धातुइत्यादिः ।
पृथगुपक्रियाया विशेषणं कर्मत्वाद्युत्पत्तिरेपि
तत्रैव तात्पर्यात् । अतएव स्तोत्रं स्वीयते साधु नतं
चकितं इत्यनित्यादौ धात्वर्थस्य तिङ्नामार्थकासादिना-
काङ्क्षत्वाच्च तद्विशेषणस्य द्वितीयादुत्पत्तिरिति तु
शान्दिकसम्बन्धः ।

भेदसम्बन्धेन क्रियायामन्यविशेषणे तु धीनःपुण्येन
गच्छति अतिसयेन पचति समनेति विषमेनेतीत्यादिपु
प्रकत्वादि० तृतीया । कश्चित् धात्वर्थस्य करणत्वेनान्ये
तद्विशेषणोभूतात् तृतीयादि यथा "स्वर्नकाभोऽश्वमेधेन
यजेत" इत्यादौ यागेनेटं भाववेदिति भाव्यते वागस्य क-
रणतया भावनायामन्यत्वात् अश्वमेधस्य तत्ताभेदविशेषण
त्वेन तद्विभक्तिकत्वम् । अन्यमते तु नाम्ना शिव इत्यादि-
यत् अत्रेदे तृतीयेति भेदः । सुम्बबोधे "कर्मक्रियाविशेषणे-
त्यादि" कर्मसंज्ञाद्वितीयाविधानञ्च अत्रेदःन्यविशेषणप-
रम् । भेदविशेषणे तु तृतीयेन । तत्राद्यं विशेषः क्रिया
याम् अत्रेदसम्बन्धेनान्यविशेषणायां द्वितीया । अत्रेद-
प्रकारकान्यविशेषणायां तु तृतीया ।

क्रियाशक्ति स्त्री क्रियैव शक्तिः । अनङ्गुत्पत्तिसाधने
परमश्रेयस्य शक्तिभेदे । सा च ब्राह्मीरूपा यद्योक्तं गा०
ति० पदार्थादर्थे च "सञ्चिदानन्दविभवान् सकलात् प-
रमेश्वरात् । आशीष्शक्तिस्तोनादोनादाहिन्दुससङ्गवः ।
परशक्तिमयः साक्षात् लिङ्गाऽसौ भिद्यते पुनः ।
विन्दुर्मादोयीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः । विन्दुः
शिवान्नको योजं शक्तिर्मादस्तयोर्मिथः । समवायः, मना-
ख्यातः सख्योगमविगारदेः । रौद्री विन्दुस्तोनादा-
ज्जोहा वीजादजायत । वाभा, ताभ्यः ससत्पक्षा
सङ्गमङ्गरमाधियाः । ते ज्ञानेच्छाक्रियात्मानो वङ्गीज-

कन्वत्तद्विषयः" शा०ति० । व्याख्यातमेतत् पदार्थादेशं
 "अविद्याशयवितत्वेन जडत्वे कथं तस्य स्वरूपकर्तृत्व-
 मिति ? यद्वा यदव्यति सच्चिदानन्दविभवादिति अनेना-
 विद्याशयवितत्वेऽपि तस्य न स्वरूपज्ञानिरित्यर्थः । सक-
 लात्क्रियासीदिति योजना । शक्तिरहितोदेवः पुनः
 शक्तिस्तस्मात् सा कथमासीदिति ? चेत् सत्यं या अना-
 दिरुपा चेतन्याध्यासेन मङ्गापुत्रये स्वरूपा स्थिता तस्या-
 गुणवैयर्थ्यादुत्पत्तयया सात्विकराजसतामसकल्पप्रपञ्च-
 कार्यसाधने उक्तनिरूपणमेवोपचारादुत्पत्तिः । इदं
 सांख्यमतनोक्तम् । प्रयोगसारे "तस्माद्विनिर्गता शक्तिः
 सर्वथा विश्वसम्भवा" । वायुसङ्घि "अनेक्या परा शक्तिः
 शिवतत्त्वैकता गता । ततः परिस्फुरत्यादौ सर्गे तैलं ति-
 नादभेति" । पञ्चरात्रेऽपि "एवमात्मोच्य सर्गादौ सच्चि-
 दानन्दरूपिणीम् । समस्ततत्त्वसंभवत्वात् स्फूर्त्तप्रधि-
 वादरूपिणीम् । व्यक्तां करोति तां नित्यां प्रकृतिं
 परमः पुमान्" तस्या एव नादविन्दु स्वरूपप्रयोग्यवस्था
 रूपो तदुक्तं प्रयोगसारे "नादात्मना पञ्चरात्रा निरामय
 पदोक्तुमी । शिवोक्तुमी यदा शक्तिः उरूपा सा तदा
 कृता । सेव सर्गकामा" अन्यत्रापि "अभिव्यक्ता परा शक्ति
 रविनाभवकृत्वा । अखण्डा पराचक्रिर्भूता चिद्रु-
 पिणी विभुः । समस्ततत्त्वभावेन विवर्त्तेऽकासमन्वि-
 ता । प्रयाति विन्दुभावं च क्रियाप्राधान्यलक्षणम्" ।
 इच्छाशक्त्यादिरूपतया विन्दोर्ह्यविध्यमाह परेति सा-
 क्तात् परशक्तिमयः अतः पञ्चासदपस्यात्मकत्वमेवोक्तम्
 असौ विधा भिद्यते । एतौ नादविन्दु प्रथमोक्तनादविन्दु-
 भ्यामन्यौ तदुक्तं "स विन्दुर्भवति विधा" । विन्दादेभे-
 दत्वयस्वरूपमाह विन्दुरिति । तमस्तस्मात् विन्दोः रौद्री
 यतस्तस्याः शिवमयत्वम् अतोऽन्यर्थात्तऽपि । नादाक्त्रो-
 वेति । सर्वत्रोत्पत्तेर्नादस्थितत्वेनान्वर्थात् ज्ञेया । वी-
 जाह्वाना अजायतेति सत्यम् तस्याः सुन्दरत्वादन्वर्तत्वम् ।
 तदुक्तं प्रयोगसारे "विन्दुः शिवतात्मकत्वात् योजं शक्तिप्रा-
 त्तमं कृतम् । तयोर्थोमे भवेत्तादसो ज्ञातास्त्वि-
 त्तयः । रौद्री विन्दोः समुद्भूता ज्येष्ठा नादादजायत ।
 तामा वीजादभूच्छक्तिस्ताभ्यो देवास्तयोऽभवन्" । ते इति
 तान्मिच्छा क्रिया च तदात्मानसो ब्रह्मज्ञानमाधियाः
 क्रममेच्छाशक्तिः क्रियाशक्तिः ज्ञानशक्तिस्वरूपाः । अतएव
 ब्रह्मादयः निरोधकाले वज्रीवर्क स्वरूपिणः शक्तेरेवावस्था-
 यिषेया ज्ञेयाः एषां निष्क्रियताज्ञानककर्तृकत उत्पन्न

त्वात् । वक्ष्यते च "इच्छाज्ञानक्रियाज्ञानः" इति । ईश्वर-
 प्रत्यभिज्ञायाम् "यत इच्छति तज्ज्ञातुं कर्तुं" वा स्वेच्छया
 क्रियाम् । अनन्तरं हि तत् कार्यज्ञानं दर्शनशक्तिः ।
 ज्ञानशक्तिसत्वा ज्ञेयोवोऽसौ स्थूलसुक्ष्मदमः । सा क्रियाश-
 क्तिरदिता यतः सर्वं जगत् सृजेत्" गोरक्षसंहितायाम्
 "इच्छा क्रिया तथा ज्ञानं रौद्री ब्राह्मी तु वैष्णवी ।
 विधा शक्तिः स्थिता यत्न तत्परं ज्योतिरोमिति"

क्रियासमभिव्यक्तिः ५०. सम्+यभि+ङ्-वञ् इत्० । क्रि-
 यायाः घौनः पुन्ये । "क्रियासमभिव्यक्तिरेवञ्" पा० "क्रि-
 यासमभिव्यक्तिरेव विराध्यन्" अनेन कः ? इति बाधः ।

क्रियाज्ञान न० क्रियाङ् घौनश्च । यदुक्ते ज्ञानविधि-
 भेदे तत्प्रकारो यथा

"क्रियाज्ञानं प्रवक्ष्यामि यथाविधिपूर्वकम् । ब्रह्मरहितं
 कर्तव्यं शौचमादौ यथाविधि । जले निमज्ज्य उमज्ज्य
 उपस्थं दृष्ट्वा यथाविधि । तीर्थस्नानाङ्गं कुर्वीतत् प्र-
 वक्ष्याम्येषतः । प्रपद्ये वरुणं देवमग्रेष्ठां पतिमर्चि तम् ।
 याचेत देहि मे तीर्थं सर्वपापपुन्येभ्यः । तीर्थमावाहयि-
 क्ष्यामि सर्वविघ्ननिवृत्तये । साविध्यमर्च्य त्रयो च
 क्रियतां मदतपहात् । ब्रह्मा प्रपद्ये वरदानं सर्वानप्यु-
 त्तदायै । सर्वानप्युत्तदायै प्रपद्ये प्रयतः स्थितः । देव-
 मंशुसदं वज्रं प्रपद्येऽर्चननिवृत्तये । आपः पुण्याः प-
 यिताश्च प्रपद्ये शरणं तथा । ब्रह्माग्निश्च सर्वं वर-
 णस्त्वाप्त एव च । शमयन्त्याशु मे पापं मासु रक्षन्तु
 सर्वशः । हिरण्यवर्णांतिहृभिर्जगतीति चतुर्भिः ।
 यक्षोदेवीति च तथा रुद्रावापस्तयै च । इदमापः प्रवृत्तं
 हृत्प्रचक्षु समुदोरयेत् । एवं सम्प्राप्तं ज्ञात्वा च्छन्दो-
 देयताः । अथमर्च्यस्मृत्तं प्रपठेत् प्रयतः सदा । छन्दो-
 ऽनुष्टुप् च तस्यैव ऋषिश्चैवाचमर्षणः । देवता भावह-
 त्तश्च पापघ्ने प्रकीर्तितः । ततोऽम्बसि निमज्जः स्नान्ति-
 पठेदथमर्चणम् । प्रदद्यात्पूजं तथा मङ्गावप्राकृतं
 भिर्जलम् । यथाश्वमेधः कृत्वात् सर्वपापपुन्योदः ।
 तथाचमर्षणं कृत्वा सर्वपापपुन्याशनम् । अनेन वि-
 धिना ज्ञात्वा ज्ञातवान् धीतवाश्च । परिवर्तितवासास्तु
 तीर्थनामानि संजयेत् । उदकस्यापदानास्तु ज्ञानशरीरं न
 पीडयेत् । अनेन विधिना ज्ञातस्तीर्थस्य फलमश्नुते" ।

क्रियेन्द्रिय न० क्रियायाः साधनमिन्द्रियम् । वाक्पादादौ
 कर्मेन्द्रिये हेम० ।

क्रिवि ५० कृवि-इन् नि० । इत्ये निवष्टुः शक्तेरिहिके

लि० “इह ! यस्ते द्विपरं नाम” यजु० १०।२०।
अथुरभेदे “अभ्योजसा किं वं युधाः” ऋ० २,२२,२,
“किं नामासुरम्” भा० । ५ पञ्चालदेशे पु० ४० व० ।
“आप्रोयामोऽतिरात्रस्तेन हतेन क्रव्यः पञ्चालो राजा”
“क्रव्य इति ह वै पुरा पञ्चालानाचक्षते” शत० ब्रा०
१२, ५, ४, ७, [क्रिविदतो” ऋ० १,१६६,६.

क्रिविस् लि० क्रवि-इह नि० । हिसके “यत्ना वोदितुदति
श्री क्रवे (मूल्यादानेन इव्यपहणे) क्वा० उभ० सक० अनिट् ।

श्रीयाति श्रीयते अक्रयीत् अक्रष्ट । चक्राय चक्रिये
क्रेतव्यः क्रयणीयः क्रयः क्रयार्थे प्रसारिते क्रव्यः क्रायकः
क्रता क्रियन् श्रीयानः । क्रितः क्रित्वा विक्रीय । क्रतुम् ।
कर्म्मणि क्रियते अक्रायि अक्रयिषाताम्-अक्रपाताम् ।
चक्रिये, “कहमं दशभिर्ममेन्द्रं, श्रीयाति धेनुभिः” ऋ० ४,
२४, १०, “युक्त्वा युक्त्रेण श्रीयामि” यजु० ४, २६, । “श्री-
योद्याद्यस्वपत्न्यां यत्नापितोर्यमनिकात्” मनुः “कश्चित्
नहृत्तमं श्रीयामेकं श्रीयाति पण्डितम्” भा० सं० कश्चिद-
ध्यायः । “सोमं राजानमश्रीयंस्तस्मात् प्राच्यां दिशि
क्रियते” शत० १, १२, “श्रुद्रानीतैः क्रयक्रोतैः (जलैः)
कर्म्मं कुर्वन् पतत्पथः” ऋतिः । अतुषयशब्दे उदा० ।

अश्र+मूल्यादिदानेन वचनयने । “ना चेदश्रौ न दद्यात् काम-
मेनामपक्रयीषात्” शत० ब्रा० १४, ८, ४, ७, “तदा एनां
स्वपत्नी वज्राभरणभोग्यादिदानेन कामं यथाशक्तिवैभवं
मपक्रयीषात् वशं नयेत्” भा० ।

अभि+अभिलक्षणीकृत्य विक्रये संस्कारविशेषे च । “एकं वा
एष क्रिययाणोऽभिक्रीयते वन्दसामेव राक्षाय” शत०
ब्रा० २, २, २, २, “एषः क्रियमाणः क्रयेण सम्पाद्यमाणः
सोमः एकं वै एकं स्वतु प्रयोजनमभिलक्ष्य विक्रीयते,
अभिपवादिना स्वात्मना संस्क्रियते वा” भा० ।

वाच+धनादिना वचनयने । “ब्राह्मणं क्षत्रियं वा सहस्रेण
शतान्नापक्रिय” साङ्ख० श्रौ० सू० १५, १०, १०,

आ+ ईप्सुक्त्रे । “भार्यां शुल्काक्रीताम्” दशकुमा०
उप+मासीप्तेन क्रयै । “वटादीतुपक्रिय” हितो० ।

निष्+(र) विक्रये क्रयानुसूपमूल्यादाने च । “न निष्कृयवि-
सगोभ्यां भर्तुर्भाष्यां विदुष्यते” मनुः । “निष्कृयो-
विक्रयः” उत० रघु० । “भोः केशव ! मदीयस्त्वमद्भिरुत्तोरसि
सत्यया । स त्वं मामनुगच्छस्व कुर्वन् यद्विषयस्य हम् ।
प्राथमः कस्य इत्येवमब्रवीन् मनुसुन्दरः । ब्रजन्तमनुवगाज
अगदस्व जगार्हिनः । परिहासान् कञ्जविधान् कृत्वा सुनि-

वरक्षतः । तिरस्त्र गच्छासीत्तुक्ता हरिहासविचक्षणः ।
अपनीय ततः कण्ठात् पुष्पादामेनमब्रवीत् । कपिला
मां सवत्सां मे निष्कृयार्थं प्रवक्ष्य मे । तिस्रं कण्ठाजिनं
मूर्धं प्रयच्छ तप्तकाञ्चनम् । एवोऽहं निष्कृयः कण्ठ !
विहितो ह्येषोऽनुना” हरि० ११५ अ० शनिष्कृती ।
“तपोदानोपहारेषु व्रतेषु नियमेषु च । इत्याध्यायनध
अप्यु योनाऽऽसक्तः स निष्कृयः” वसिष्ठः

परि+नियतकालं भव्या स्त्रीकारे अनियतकालस्त्वतोत्पादकात्
क्रयात् तस्य नियतकालत्वेन न्यूनता । तद्योगे करणस्य
वा सम्प्रदानसंज्ञा । “यतेन यताय वा परिक्रीतः” सि० कौ० ।
“सम्भोगाय परिक्रीतः कर्त्ताऽस्ति तव नाप्रियम्” भट्टिः
“भक्त्यै सुक्तिः परिक्रीता सङ्गमिष्योऽप्यारिभिः” सुश्रु० ।
“हतेनोपकृतं वायोः परिक्रीषानसुखितम्” भट्टिः ।
क्रयशब्दे २२०५ पु० दर्शितम् जे० खलवाक्यादि उदा० ।
वि+मूल्यापहणेन स्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वापादकव्यापारे “वस्त्रं व
विक्रीषावद्वा इधमूर्जं यतकृतो !” यजु० १, ४८, विक्री-
षीते परस्व स्वं वोऽस्वामी स्वाव्यवस्यतः” मनुः अतु-
षयशब्दे भूरि उदा० ।

सम्+सत्यक् क्रये न च मे विद्यते वित्तं संक्रेतं पुष्टं कश्चित्”
भा० आ० १६० अ० ।

“परिव्यवेभ्यः क्रियः” पा०
अकर्त्तृपामिन्यपि क्रियाफले तद्ध ।

श्री लि० श्री-किप् । क्रोतरि कारकोपदत्वेऽपि संबो गोपध-
त्वात् न यण्, किन्तु इयङ् । ययक्रियौ ययक्रिय इत्यादि ।

श्रीह्र खेलेने भा० पर० अक० सेट् । क्रीडति अक्रीडात् ।
चिक्रीड क्रीडिता । क्रीडितव्यः क्रीडा, क्रीडकः क्रीडिताः
क्रीडः । क्रीडा । क्रीडितः । क्रीडनं क्रीडितम् । क्रीडि-
त्वा विक्रीड । “एष सोमो अधित्वच मयां क्रीडत्यङ्गिभिः”
ऋ० ८, ६६, २६, “माता च पिता च तेऽप्ये वृक्षस्य क्री-
डतः” यजु० २२, २५, चिक्रीड वैव प्रजहास चैव” भा०
य० १०४२ सो० “क्रीडारसं विविशतीव बाल्ये” कुमा० ।
अस्मादर्थे प्रयोगे तद्धपि दृश्यते । ब्रह्मण्डपुराणकौटिल्यव-
न्दैः पुनः पुनः । क्रीडसे त्वं नरव्याघ्र ! बासः क्रीडनक-
रिव” भा० य० ५०४ सो० ।

अन्वाद्युपसर्गे तत्तद्योत्वार्षाविशष्टे क्रीडने तत् “क्रीडो-
ऽनुसपरिभ्यश्च” पा० एव्यः चकारात् आकृष्टं तद्ध स्वाध्व-
नुक्रीडमानानि पश्याद्वन्दानि पश्याम” भट्टिः । “आ-
क्रीडसासोऽह्नात्ता श्रीमान् वायुसुभोययौ” भा० य०

१४६५। “कलाभ्यादत्तं चित्ताणि परिक्लीडस्य वातु-
दु” भट्टिः । “नरतस्तमभितः परिचिक्लीडुः” यतः
भा० २,५,२,२०, आर्षसाङ्गभावः । समस्तु सङ्गजने सङ्ग-
कषयद्वानावे एव तद् । “सङ्गोऽङ्गजने” वार्त्तिककता
नियमात् “हरः संक्लीडमानस्य उभया सह पर्वते”
रामा० भा० ४७,१०, तेनास्य कृज्जकार्यताऽपि किन्तु
तत्र न तद् “संक्लीडति चक्रम्” सि०श्री० । “तैत्ति-
हारेण्डुभिर्देवानां कामरूपिणाम् । समाः संक्लीडतां
तेषाम्” भा० भा० २०८५० । अत्र आर्षः तदभावः ।

क्रोड ५० क्रोड-घञ् । परीक्षासि शब्दरत्ना० । [लिका० ।
क्रोडक न० क्रोड-घञ् । १क्रोडाकारके । २हाःस्थे सेवके
क्रोडचक्र न० “इदं क्रोडचक्रं सदीपं समस्तैर्यकारैः समे-
तम्” इ० १० उक्ते कन्दोभेदे ।

क्रोडन न० क्रोड-भावे-ल्यट् । १खेसायाम् “उदकक्रोडनं
नाम कारव्यामास भारत !” भा० भा० १२८५० । “वा-
लक्रोडनमिन्नु गेखरधनुर्ज्ञायधि” महाना० । करणे
ल्यट् । २क्रोडासाधने । “यथा हिरण्याक्ष उदारवि-
क्रमोमहाक्षधे क्रीडनपरिप्राक्ततः” भाग० २,१८,१४,
साधे क । तत्प्राये “क्रीडसे त्वं नरव्याघ्र ! बाहः क्री-
डनकरिव” भा० व० १२५० ।

क्रोडनीय लि० क्रोड-करणे वा० सनीयर् क्रोडनाय साधु
क वा । क्रोडासाधने । “क्रोडतः क्रोडनीयानि ददुः
परिणम्यां च ह” भा० सनु० ८६५० ।

क्रोडा स्त्री क्रोड-भावे च । १परीक्षासि २खेकने च “क्रीडारसं
निविशतीति वाक्ये” कुमा० । “आत्मरतिरात्मक्रीडयात्म-
मिथुन आत्मानन्दः” छा० उप० । “तोयक्रीडाभिरत
युवांतस्त्रानतिक्तैर्भरद्भिः” मेघ० “क्रीडायासन्मशम-
पटवः” माकः । क्रीडागृह, क्रीडाशैल, क्रीडोद्यानादयः
क्रीडाघं गृहादी । क्रीडासाधनं नर्त्तकसिचने

क्रीडाताल ५० “एकएव स्रुतोयल क्रीडातालः स कथ्यते”
इति समीतदाभोदरोक्ते तालभेदे ।

क्रीडानारो स्त्री क्रीडायाः क्रीडार्थं नारी सङ्घट्टितादि-
वत् चतुर्थ्यर्थे इत० । क्रीडायायां वेश्यापायां
नार्याम् । “वेश्या निवेशिता वीर ! हारवत्तं सह-
कथः । सामान्यास्ताः कुमापायां क्रीडानार्यो म-
नात्मनाम्” हरि० १४७५० । [५० चि०

क्रीडाया न० क्रीडार्थं य नम् चतुर्थ्यर्थे इत० । पुनरप्ये
क्रीडाएव न० क्रीडाया रत्नमिव । रती लिका०

क्रीडारथ ५० क्रीडायाः क्रीडार्थे रथः चतुर्थ्यर्थे इत० ।
पुनरप्ये “क्रीडारथोऽस्तु भगवन्नुत सांपातिको रथः”
भा० भा० ५१५०

क्रीडारसातल न० श्रीमदितसक्त्ययुते उपरूपकभेदे तथा
“प्रख्यातदत्तमेकाङ्क” प्रख्यातोदात्तनायकम् ।
प्रसिद्धनायकं गर्भविषयीभ्यां विवर्जितम् । भारती
इतिवक्तुं श्रीतयद्धेन संयुतम् । यतं श्रीमदितं नाम
विद्वद्भिरुपपन्नम् यथा क्रीडारसातलम्” सा०द०

क्रीडि लि० क्रोड-इन् । क्रीडके । “आ क्रीडयो न मातरं
तदनाः” ऋ० १०८४१४ ।

क्रीडिन् लि० क्रोड-वा०ताच्छीत् इति । १क्रीडाशीले
२वातुभेदे ५० “क्रीडिभ्यः संखट्टान् मचङ्गः” यजु० २५।
२६ “क्रीडी च याकी चाक्कोषी” यजु० १७।८५
“क्रीडी सदाक्रीडाशीलोमरत्” वेददी० ।

क्रीडु लि० क्रोड-उन् । क्रीडाकारके । “क्रीडुर्लक्षो न संखट्टः
परिवर्त्तं सोम ! गच्छसि” ऋ० ८।२०।७

क्रीत लि० क्री-कर्त्तृणि क्त । १मूल्यदानेन स्वत्वाद्यदीभूते
कृते । “मृद्धानीतैः कृतक्रीतैः (जलैः) कर्त्तुं कृत्यं पत-
त्यधः” अतिः । २गौणपुत्रभेदे ५० । “क्रीतश्च नयनः स येन
क्रीतः” विष्णु० सं० । भावे क्त । १कृते न० क्रीतानुशयः ।
पुत्रभेदाकाङ्क्षया च योनीशरेण दर्शितानि यथा
“शौरसो धर्मपत्नीजस्रसमः पुत्रिकासुतः । जेलजः
जेलजातस्तु समोलेखेतरेश वा । गृहे प्रच्छन्न उत्प-
न्नो गृहजस्तु सुतः स्मृतः । कामीनः कन्यकाजातो
मातामहसुतोमतः । अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौन-
र्भवः सुतः । दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रोदत्तको
भवेत् । क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः, कलिमः स्यात् स्वयंकृतः ।
दत्तात्मा तु स्वयन्दत्तो गर्भे विद्धः सङ्कोडजः । उतु
सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धोमवेत् सुतः” । “अदूर-
वात्स्यमिति देशभावाविप्रलक्ष्य प्रतिषेधः एवं क्रीतस्वय-
न्दत्तकलिमेवपि बोध्यं समानन्यायतयात् । क्रीतस्तु
विक्रीतः मातापितृभ्यां पूर्ववत् तथैकं पुत्रं ज्येष्ठञ्च वर्ज-
यित्वा आपाद । सवर्ष इत्येव यस्तु अनुनोक्तम् “क्री-
चीवाद्युत्पत्त्यायं मातापितृलोभेननिकात् । स क्रीतकः
सुतस्तस्य सङ्कोऽसङ्कोपिष्येति” तद्गुणैः सङ्कोऽसङ्को
वेति व्याख्येयं न आद्या “सजातीयेष्वन्योक्तस्तनयेषु
मया पित्रः” इत्युप संहारात्” निता० । साधे क ।
तत्प्राये । “कामीनश्च सङ्कोडश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।

व्याप्तिर्मात्रमाहरेत् । द्विगुणं तु तृतीयेऽङ्गि परतः क्रो-
तरेव तदिति । परतः तृतीयाङ्गात् परतः क्रोतरेव तत्
प्रीत्या अनुश्रव्यादिकं न कुर्व्यादित्यर्थः । यत्तु मनुवचनम्
“प्रीत्या विक्रीय वा किञ्चिदुपलब्धे वास्तव्यो भवेत् । सोऽ-
नर्दग्रीवात्तदुद्भूय दद्याच्चैवाददोत वेति” तदुपभोगे नञ्-
रक्षलब्धवानश्रवणादिवचनम् । यत्तु पभोगेन विकारप्रा-
पितं सटोपमपि तत् परीक्षाकालमध्यऽपि न प्रतिदेयमि-
त्याह नारदः “परिभुक्तान्तु तद्वाचः जल्परूपं मलीमसम् ।
सटोपमपि तत् क्रीतं विक्रीतर्न भवेत्तु नरिति” । वासो-
पहृषत्तपस्यचक्षिति मदनरत्ने । वासोपिधयतैवास्तेति
माधवीये । पशुप्राणां देशकाश्च उपपशुपशुचयौ ज्ञातव्या-
वित्ताह नारदः “जयं वृद्धिं जानीयात्पशुप्राणाना-
ममनयेति” । अश्वादिपशुप्राणामस्मिन् कायेऽस्मिन्देये
च जयं वृद्धिं वा जानीयात्पशुप्राणानां मलीमसमिति ।
नार्यम् उत्पादकजम्भूत्यादिकञ्च जानीयादित्यर्थः ।
क्रयकाशे मूल्यव्यवहृदिदोषदर्शनमनदेय क्रोतविक्रीतयोः
प्रत्ययेषु पुनर्यद्दृष्टे दण्डमाह याज्ञवल्काः “वृद्धिं जयं
वा वृष्टिजा पशुप्राणानामविजानता । क्रोत्वा नातुश्रयः
कार्यः कर्तव्यं वट्भाजदण्डभागिति” । वृद्धिं मूल्यवृद्धिम्
व्यविजानता क्रोत्वा एवं मूल्यवृद्धिमविजानता विक्रीतेत्य-
र्थः । परीक्षाकालातिक्रमेण प्रत्ययेषु दण्डमाह मनुः
“पशुषु तु दण्डादस्य न दद्याच्चैव दापयेत् । आददा-
नो ददच्चैव रासा दण्डतः यतामि पठति” । दण्डा-
पहृषत् परीक्षाकालस्य पूर्वोक्तस्योपलब्धयम् । सर्वमेत-
त्परिभाषणवृत्ते परिभाषणं तु तद्दुःसारेणैव प्रतिदानं
तदभावादिकं मन्यम् । कृपानुश्रवोऽप्यस्य ।

क्रुञ्च पुंस्त्री० क्रुञ्च-क्रिन् “दृष्टमित्यादि०” पा० नि० नलोपा-
भावः (कौचवक्त्र) वक्त्रभेदे अमरः स्त्रियां टाप् । २३३६ च
“अङ्गः क्षीरं व्यापित् क्रुञ्चः किररसोधिवा । कतेन
कालमिष्ट्रवम्” यजु० १८।७२ “आङ्गिरसः अङ्गानां रसः
प्राणोयथा क्रुञ्चः हंसोभूत्वा धिया प्रपत्या अङ्गः सका-
शात् क्षीरं दुग्धमपिपत् पिबति संसृष्टाभ्यां क्षीरोदकाभ्यां
क्षीरमेव हंसः पिबतीति जातिस्त्वभावः” वेददी० ।

क्रुञ्च पुंस्त्री० क्रुञ्च-अच् । (कौचवक्त्र) वक्त्रभेदे अमरः
“वायवे वलाका इन्द्राग्निभ्यां क्रुञ्चान्” यजु० २४।२२
“कलविद्धो लोहिततडिः पुष्करसादसो त्वाङ्गा, वाचे
क्रुञ्चः” यजु० २४।२१ स्त्रियां संयोगोपधत्वात् टाप् ।
पुंयोगे तु अजा० टाप् । टावन्तः । २३३७ भेदे स्त्री यद्व-

रत्ना० । ततः चतुरर्थी नडादि० च कुक्कुक्षस्य । क्रुञ्च-
कीय तद्विजानदेवादी । क्रुञ्चा वीणाक्यस्य क्रुञ्चा वकी
अस्त्रात् वा मत्तप् यवादि० न मस्य वः । क्रुञ्चामत्
तद्युक्ते लि० श्रौचपर्वते पु० जेमच० । सार्धे अच् ।
क्रौञ्च सनामस्माते पर्वते क्रौञ्चदारणः । वक्त्रभेदे च “ददर्श
भगवत्क्षाल क्रौञ्चोवाचदृष्टमम्” “यत् क्रौञ्चनिधुना-
देवमवधीः काममोहितम्” रामा० आ० २४० । स्त्रियां
तु अचनत्वात् ङीष् । “निशस्य ददर्शी क्रौञ्चोमिदं
वचनमब्रवीत्” रामा० आ० २४० ।

क्रुञ्च क्तिन्प्राप्ते वकीभावे च टा० कृटा० प० अक० सेट् ।
क्रुञ्चि अक्रुञ्चोत् चुक्रुञ्च-क्रोडः ।

क्रुञ्च हिंसने क्त्वा० प० सक० सेट् चान्द्राः । क्रुञ्चाति अक्रो-
चोत् चुक्रोच । क्रोचः ।

क्रुञ्च कोषे दिवा० पर० अक० सोपसर्गः सक० अनिट् । क्रु-
ध्यति वृत्तमभिक्रुध्यति कृदिच् अक्रुधत् । चुक्रोच-क्रोडा
क्रीत्प्रति । क्रोडव्यञ्ज क्रोध्यन् क्रोधनीयम् क्रोडा क्रोधी
क्रुडः । क्रुध्यन् क्रोधः । क्रुडा संक्रुध्य “चुक्रोच पुच्छा-
दकः” भा० आ० १५।२२ “द्रुमेभ्यः क्रुध्यमानास्ते तपो-
दीपतमन्धवः” भाग० ६, ४, ५, अल तच्च आर्षः शक्रप्रादौ
चानश् वा । “क्रुध्यन् कर्षं ध्वंसति विप्रवक्त्रिः” भट्टिः “क्रोधं
विमो ! संहर संहृदेति” कुमा० । “क्रुचद्रुच्येय-
स्त्रवाचीनां यं प्रति कोपः” पा० कोपविषयस्य संपदा-
नता । अरने क्रुध्यति । “क्रुचद्रुचोदपसृष्टयोः कर्ष” पा०
सोपसर्गस्य तस्य सत्यदानस्य कर्षता “क्रुध्यन् न
प्रतिक्रुध्येत्” मनुः । “अचमभिक्रुध्यति” सि० कौ०

अन्वाद्युपसर्गात् परस्य तत्तदुपसर्गदोषाद्यर्थवृत्तक्रोधे सक०
प्रति-त्रैपरीत्येन क्रोधने सक० “क्रुध्यन् न प्रतिक्रुध्येत्” मनुः

क्रुञ्च स्त्री क्रुच-सम्भ० भावे क्रिप् । कोषे कामव्याघात
हेतुके चित्तवृत्तिभेदे अमरः “इति क्रुचाऽऽक्रुध्यत तेन
केतकम्” नैष० । हचनत्वात् वा टाप् क्रुधा

क्रुध्मिन् लि० क्रुध-वा० मिनि क्रिञ्च । क्रोधयुक्ते “युधो वः
युधः क्रुध्नी जगति” ऋ० ७।५।६।८

क्रुञ्च(श्च) कौटिल्ये, अस्मीभावे च अक० पर० सेट् । क्रुञ्चति
अक्रुञ्चोत् चुक्रुञ्च । क्रुञ्चः क्रिन् क्रुञ्च अल “चोः कुः”
पा० चवर्गान्तत्वेन कृतप्राप्तौ दृष्टमित्यादिना क्रिन् विधाय
“क्रिन् प्रत्ययस्य कुः” पा० क्रिन्तस्य पृथक् क्रुत्विधानात्
संयोगान्तसोपात् प्राक् कुः । भावे कृष्यते अक्रुञ्चि । के-
चित्तु दृष्टमादिष्वन्ते क्रुञ्चानिति निर्हेयत्वा क्रुञ्चोति औः

पचं सौत्वं धातुमाहः तन्मते भावे क्रुञ्चते इत्येव ।
एतन्मते क्रुञ्च इत्यत्र किञ्चि नञोपाभावे न निपातकस्या
क्रुञ्च क्रोशे क्रोशे च क्त्वा परं अकं शेट् ऋञ्चयुवः ।

क्रुञ्चाति अक्रुञ्चीत् क्रुञ्चन् अयमपाचिनीयः
क्रुञ्चु लि० क्रम-उन् वंदे प्रथो० । सर्वत्र क्रमण्योषे “क्रुञ्च-
मा वः शिञ्चु निर्दोरमत्” ऋ० ५।५।१।६। “क्रुञ्चः सर्वत्र
क्रमण्यधीलः” भा०

क्रुञ्चुक् पु० क्रम-उक् वेदे प्रथो० । युवाके “क्रुञ्चमपि युवात्
एषा वा अन्नेः प्रिया तनुः यत्क्रुञ्चकः” तैत्ति० ५।१०।६।५
क्रुञ्च रोदने अकं आह्वाने आक्रोशे च सकं भ्वा० प० अ-
निट् । क्रोशति अक्रुञ्चत् । अक्रोश क्रोशति । क्रोष्टा
क्रुष्टः क्रोशन् क्रोशः क्रोशनः क्रोष्टुः । “रवस्तरण्या-
न्यां सायमक्रुञ्चदितं मन्थते” ऋ० १०।१०६।४ “इहृहृद
लि मदिरेह मन्दिनेह्” क्रोशन्तोऽपिदक्षना मधु” ऋ० १०।६४
४ “एष क्रोशति हात्सूङ्क्ष” शिञ्चो प्रतिश्रुति” रामा०
अयो० ५।६५० । कर्माणि क्रुञ्चते अक्रोशे “इति क्रुञ्चा-
क्रुञ्चत तेन केतकम्” नैष०

अत्यादुपदर्गात् परस्मै तत्सद्व्योत्पाद्युक्ते रोदनोदो
अनु+दयायाम् अनुरोदने च सकं । अनुक्रोशा (दया) “न
तायुमनुक्रोशन्ति क्षितयोभरेषु” ऋ० ४।१८।५ “कि-
मनुक्रुञ्च वैकल्यसत्पादयवि सेऽनव” भा० अनु० ५।५०
क्रा+अप्रिवकयने सकं । “यत् क्रान्नाचमाक्रुञ्चन्तिबोदय-
त्तर्हति” मनुः । “प्रत्याक्रोशेदिहक्रुष्टः” भा० अनु०
४।६२।१० । “आक्रुष्टः स्वपः सर्वं प्रत्याक्रोशेदन-
रम्” भा० व० १६।१० । “हा प्रिये ! काचि महावि
क्राक्रोशच्चप्रपतत् क्षितौ” रामा० आ० ८।६५०
उङ्+उञ्चराह्वाने सकं “उदक्रोशन् च पाञ्चवान्” भा०
आ० ७।८८।१० । उञ्चैरोदने च अकं

क्रुञ्चन् पुंस्त्री क्रुञ्च-कनिप् । शृङ्गावे उज्ज्वलं स्त्रियां
ऊप् रचानादेशः क्रुञ्चरी । ताप्रिवे श्चाहते च लि० ।
क्रुष्ट न० क्रुञ्च-भावे क्त । १।रोदनवे । कर्माणि क्त । २।अधि-
क्रुड क्रुडवत् । क्रुडति अक्रुडोत् अक्रुडोत् तस्य रेतः परा-
यतत् तदन्विर्वीनिबोपाब्ध्वाद्यसा तदक्रुडयसत् क्रुडमानं
गवि न्यदयत् तद्दिह पयः” नृतिः ।

क्रुञ्च लि० कत-रक् धातोः क्रुञ्चः । १।निर्द्वे २।कठिने अमरः
३।हिंसके ४।उपे च मेदि० । “तस्याभिषेकसंभारं कक्षितं
क्रुञ्चिचया” रघुः । “तस्मिन्नुपायाः सर्वेभ्यः क्रुञ्चे
प्रतिश्रुतकियाः” कुमा० । “इहकारी अदुर्दानः क्रुञ्चा-

रैरसंयस्य” मनुः । तस्य भावः अज्ज क्रुञ्चै न०, तन्
क्रुञ्चता स्त्री, त्व क्रुञ्चत् न०, निर्द्वे वत्वे हिंसने काठिन्ये
उपत्ये च । “ओजोऽय युञ्च” विषमः समच क्रुञ्चोऽय
सौम्यः पुष्टोऽङ्गना च । अस्मिन्नुपायकनानधेया मे-
वाद्योऽभी क्रमयः प्रदिष्टाः” दोषकोक्ते मेवादिपु मध्ये
५।विषमराशौ पु० “अज्ञेनेनर्कसौराराः पापाः सौम्या-
स्तथा परे । पापयुक्तोवधः पापोराहृक्ते च पापदौ”
ज्योति० उक्ते इत्यभेदे च “यथा इष्टफला क्रुञ्चास्तथा
सौम्याः शुभप्रदाः । क्रुञ्चुक्तः पुनः सौम्योश्चैवः क्रुञ्च-
फलप्रदः” “इदञ्च सौम्यक्रुञ्चाणां फलं स्वानपथात्
समम् । एतदेव फलं विद्धि सौम्यैः क्रुञ्चैर्विषम्यैवात्”
“यथाः सौम्यास्तथा क्रुञ्चा वक्राः शीघ्रोन्नीचगाः” इति
“तिथिराश्वंशनक्षत्रं विद्धं क्रुञ्चपट्टेय यत् । सर्वेषु
शुभकार्येषु वर्ज्येयसत् प्रयत्नतः । न नन्दति विवाहे
च बालायां न निवर्त्तते । रोगाद्विमुच्यते रोगी वेधवेला-
कमोद्यमः । रोगकाले भवेद्देहः क्रुञ्चश्चरसम्भवः”
“क्रुञ्चावक्रा मङ्गाक्रुञ्चा इति च ज्यो० त० पापपट्टार्थं
परतया क्रुञ्चयत्प्रयोगात् । क्रुञ्चैश्चप्रकारस्तु अक्र-
म्यत् सर्वतोमहश्चक्रे वज्र्यते । ७।रक्तकरवीरे ४०।दशमे-
पक्षिणि टकङ्कपक्षिणि च पुंस्त्री० राजनि० स्त्रियां
जातित्वात् ऊप् । १०।रक्तपुनर्चवायां स्त्री राजनि०
क्रुञ्चार्थेन लि० क्रुञ्चं हिंसकं कर्मा यत् । १।हिंसाकर्मा-
कारिणि “क्रुञ्चकर्माकृताश्चैव यतयोयुक्तस्तनः” मनुः ।
२।कटुश्लिणीवृक्षे पु० राजनि० ।
क्रुञ्चोष्ठ लि० क्रुञ्चं कठिनं कोष्ठं यत् । धातुवैषम्यकते
वृक्षकोष्ठायवे । “क्रुञ्चोष्ठान्तितीक्ष्णान् रसमौषधमल-
युक्तं वा भक्तवत् पाकसंपैत तल्लसुदीर्घदोषा यथाका-
लनिर्गच्छन् यथाया व्याधिं वलविभ्रमश्चापादयन्ति” सुश्रु० ।
क्रुञ्चन् पु० क्रुञ्च उद्योगज्योऽस्य । १।गन्धके राजनि०
२।तीक्ष्णगन्धमाने लि० क्रुञ्चः गन्धयकदेशोऽस्याः टाप् । क-
न्यारीवृक्षे तीक्ष्णकण्टकायाम् राजनि० ।
क्रुञ्चष्ट लि० क्रुञ्चा इग् यत्, क्रुञ्चं पश्यति इह-किञ्च २।त०
स० वा । १।पिपुने लब्धे २।शमैश्चरपट्टे पु० मेदि० ।
३।शङ्कुसपट्टे “आरोवक्रः क्रुञ्चक् चावनेयः” ज्यो० त० ।
कर्मा० । नील० ता० उक्ते स्थानविशेषस्थितानां यथायां
स्थानविशेषे ४।शुगाम्बहटो रिपुहटौ स्त्री । १५।५५०।अरि-
यत्वे विहतिः । क्रुञ्च यत्पिपुनेषु इह ५।पापय-
हटौ स्त्री ।

क्रूरधूसं पु० क्रूरः कण्ठत्वात् तत्सदृशः धूसः । कण्ठधूस-
रत्ने राजनि०

क्रूरप्रसादनं लि० क्रूरकपि प्रसादयति प्र+सद+णिच्-ल्यु ।
भक्तो शिवको शब्दार्थः । [राजनि० स्त्रियां ङीप् ।

क्रूरराविन् पुंस्त्री० क्रूररूपं रीति च-णिनि । द्रोणकाके
क्रूरस्तीचन पु० क्रूरं मोचनमस्य । गनिपदे हारा० तद्-
च्छातिंसकत्वात् तस्य तथात्वम् । यथा च तद्वदप्रा-
धान्यकत्वं तथा इमाननशब्दे ६८:४० उक्तम्

क्रूराकृति लि० क्रूरा आकृतितयस्य । शक्तिमूर्तिरूपे शरायणे
पु० शब्दभा० । कर्त्त० । शक्तिनायां मूर्तौ स्त्री

क्रीडित न० क्रीडेत्यव्यक्तं शब्दं करोति णिच्-भावे क ।
क्रीडेत्यव्यक्तशब्दभाषणे "निश्चयमाना चक्रेण चक्री
क्रीडितभाषणे" काशीच०

क्रीणि लि० क्री-नि । क्रीतरि-शस्त्रक्रीणिः उज्ज्वलद०

क्रीय लि० क्री-कर्त्तृणि यत् । क्रीतव्ये अमरः

क्रीडित लि० क्रीडी मरुत् देवताऽस्य अण् भेदे नि० नलोपा-
भावः । क्रीडितेवत्ये शाकभेदीने तृतीयाष्टे प्रातःसवनिके
अण्डशस्त्रशब्दे हविषि । "शस्त्रान्येवास्य क्रीडितं
हविः शस्त्रैर्हि क्रीडतीवावसेवावाङ् प्राणः" शत०
११,५,२,४ "अण्डौ लिङ्गं" चेति त्रीणि शस्त्रानि"
भा० "तृतीयेऽण्युपांशुनयानौ कृत्वा पौर्णोदकं प्रातः
सवनिकेयु क्रीडितम्" आश्व० श्रौ० ६।२।१५ तद्वद्व्यम-
धिकृत्य इति क । क्रीडिनीया इतिभेदे वा च इतिः
कात्या० श्रौ० ५,७,१ ख्यादी दर्शिता । तस्याः पञ्चतिस्र
संक्षेपेण कर्कभाष्ये दर्शिता यथा

"अथ क्रीडिनीया द्विविधोऽपि चरन्ते तत्र मरुद्भ्यः क्री-
डिभ्यः सप्रकपालः, अदित्यै चरः, इमे हविषी समानतन्त्रे
भवतः प्रतीच्छुद्धरणपक्षे क्रीडिन्यादिद्येष्टुर्धर्मिण्युद्धरणे
क्रीडिन्यादिद्येष्टिभ्यामहं यज्जे इति । यरणे पात्वासादने
सप्रकपालानि एका चरन्त्यालो, दक्षिणा अन्वाहार्यः शता-
वदानान्नरम्, मेखणम् (व) शतरिपुकाठानि पुरोडाशपा-
त्योका अन्यत्वेन प्रकृतिवत् । पक्षणे मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यो
जुष्टम्, अदित्यै जुष्टम् । प्रोक्षणे मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यस्वा
जुष्टम् अदित्यै त्वा जुष्टम् । नानावीजपक्षे तद्वर्ग उक्ताः
एकवीजपक्षे कारणान्ते विभज्जालम्भः इदं मरुतः क्रीडि-
नाम्, इदमदित्याः । प्राणदाने मरुतः क्रीडिनो गच्छ, अदि-
तिं गच्छ, सप्रदमेन यज्ञेणेत्यवधाने । उत्तमप्रयाजे इदमग्नये
संभाय मरुद्भ्यः क्रीडिभ्योऽदित्यै देवेभ्य इत्यादि । प्रधान-

यागे मरुद्भ्यः क्रीडिभ्योऽनुब्रूहि मरुतः क्रीडिनो यज
इदं मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः, अदित्याश्नुब्रूहि अदितिं यज
इदमदित्यै, मेखणेन चरोरवदानम् । खिद्यकदादपुरोडा-
शस्य प्राणिलोड्याव्यतिरिक्तं न भवति चरोस्तु सर्वं भवत्येव ।
व्यूहने मरुतः क्रीडिनामदित्या उच्छ्रितम् मरुतः क्री-
डिनोऽदितितत्त्वमपनुदन्तु । प्रसारकोमे इदमग्नये सोभाय
मरुद्भ्यः क्रीडिभ्योऽदित्यै देवेभ्य इति । अन्यत्कर्मापव-
गानं प्रकृतिवत् इति"

क्रीड्य पु० क्रीडोणां पञ्चालानां राजा वा० अत्र । क्रीविदेश
राजभेदे क्रीविशब्दे उदा०

क्रीड्य पु० क्रुड्यच्च वा० गुणः । "कैलासे धनदायासे क्रीड्यः
क्रीड्योऽभिधीयते" इति ढङ्ङारावस्युक्ते क्रीड्यपर्वते
क्रीड्यदारणः कार्त्तिकेयः इति रायमुकुटः

क्रोड पुंस्त्री० क्रुड-वनीभावे संज्ञायां वञ् । शूकरे "क्रोड-
कुलदयमानमद्रुस्तारसामेदः" काद० "मदी सैवः कदिग्-
धाङ्गं हरिश्चक्रमुजटाधरम् । सम्यो शङ्खनखैर्गान्धैः क्रोडे
स्त्रितैरिवार्पितम्" भा० अश्व० ५,०,४० । २ भुजवीरनरे (कोल)
न० स्त्री० अमरः "कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि" उद्भटः
शृङ्गकोटरे "हा हा हल तथापि जम्बविटपि क्रोडे
मनोधावति" उद्भटः । वनीभूते ४ यज्ञोमध्यभागे पु०
"इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यम्" यजु० २५,८ "क्रोडस्य
वनीभूतयज्ञोमध्यभागपरता वेददीपे उक्ता । क्रोडं
तु वज्ञोभुजानरे देहाश्रभेदः । "हृदयं जिह्वां
क्रोडं सव्यसक्तिं पूर्वमङ्ककं पाश्वे मङ्कतु दक्षौ-
गुदमध्यं दक्षिणा ओषिरिति जौह्वानि" कात्या०
श्रौतसू० ६,७,६ "क्रोडं वज्ञोभुजानरम्" कर्कः "शेष-
मिडापात्राणामासिष्य क्रोडमनस्थीनि च प्रास्यति ओषिण
वर्जम्" कात्या० श्रौतसू० ६,८,१२ । ५ अश्वानासुरसि
इत्तरस्यपामभेदे शब्दार्थः ७ वाराहीकन्दे पु० राजनि०
८ गनिपदे पु० भेदिनिः

क्रोडकन्या क्रोडस्य मूकरस्य कन्येव प्रियत्वात् । वाराहीक
न्दे राजनि० । [(वड धुलकुडि) राजनि०

क्रोडचूडा स्त्री क्रोडे चूडा यस्याः । सहाश्वार्वाणकादृष्टे
क्रोडपत्र न० क्रोडे उपचारात् मध्ये स्थितं पत्रम् ७त० ।

पन्थसेखने भ्रमात् क्रुटितपन्थस्य परिपूरणाय पन्थ-
स्यपत्रवर्षेण चिह्नविधेरेण लिखित्वा स्थापिते पत्रे ।

क्रोडपर्षी क्रोडे कण्टकमध्ये पर्षं यस्याः गौरा० ङीप् ।
कण्टकारिकावाग् यज्ज्

क्रोडपाद पुंस्त्री क्रोडे पादोऽक्ष । कण्ठे हेमं क्रोडाङ्गि,
प्रभृतयोऽप्यत्र ।

क्रोडाङ्गि पु० पाणिन्युक्ते, उपसर्जनस्वाङ्गे ङोप्निषेध
निमित्ते मङ्गण्ये स च मयः “क्रोड नख खुर शाखा
उष्ठा शिखा बाह यफ मूक” क्रोडादिराक्षतिगणः तेन
भग्न गल घोष इत्यादयोऽपि पाक्ष्ताः

क्रोडी स्त्री क्रोड+जाती, गौरा० वा ङीप् । पराङ्गजाति-
स्त्रियां श्वाराङ्गीकन्दे च राजनि० ।

क्रोडीकरण न० क्रोड+चि+क-भावे ल्युट् । आङ्गिकने इत्वा०
क्रोडीमुख पुंस्त्री क्रोधाः मूकस्यासुखमिव मुखमख । ग-
ण्डके (गण्डार) राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

क्रोडेष्टा स्त्री क्रोडश्च इष्टा प्रिया । सत्सके (सुधा) राजनि०
क्रोथ पु० क्रुथ-ङिङने भावे वञ् । जनने हेमच०

क्रोध पु० क्रुध-भावे वञ् । परापकागय चित्तवृत्तिभेदे,
परानिष्टाभिलाषेण अनिष्टविषयहेषहेतुके चित्तवृत्तिभेदे ।

क्रोधश्च रौद्ररसस्य स्वाधिभावः रौद्रः क्रोधस्वाधिभावो रक्तो

रुद्राधिदेवतः शा० द० “क मय कृतचित् पराङ्गतः क्रो-
धमेव परिणमते स च रजोगुणकार्यः” कामएव क्रोधएव

रजोगुणसमुद्भवः । मङ्गायनो मङ्गापाप्मा विद्मन्मिह

वैरिणम्”गीतोक्ते “यत्नया पृष्टोहेतुरेव काम एव । मनु

क्रोधोऽपि पूर्वं त्यजोक्तः “इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे” इत्यत्र, सत्यं

नाशो ततः पृथक् किन्तु क्रोधोऽप्येवमप्य, कामएव हि केन-

चित् प्रतिहतः क्रोधात्मना परिणमते । पूर्वं पृथक्तेनो

क्तोऽपि क्रोधः कामज एवेत्यभिप्रायेण कील्लख्योच्यते जोगुर-

णात् सञ्जयतीति तथा” ओधरः । तस्य कामजत्वमपि

“सङ्गात् संजायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते”गीता-

यामुक्तम् । तत्कार्याणि उक्ताणि न कर्म क्रोधान्वः प्रभ-

वति विषादं रण्यते” अन्धो करोति भुवनं बधरी करोति

धीरं सचेतनमचतनतां नयेत् क्रुत् । ज्ञयं न पश्यति न-

चात्माहितं दृष्टोति धीमानधीतमपि न प्रतिसन्धाति”

नीतिशा० “समैव क्रोधविजये समर्थेति त्रिवेकिनः । क्रोधः

कार्यं विभङ्गाय तस्मात्तं क्षमया जयेत्” मनुजशा० स च

मृदुमध्याधिसात्वभेदेन लिखति पा० साधन पादे १४४०

भा० स्थितम् “क्रोधं विभो ! संहर संहरेति” कुमा० ।

“क्रोधे चालगणः शरे दयसुखः पाथी प्रलम्बांशुरः”

शा० द० । “क्रोधान्वस्यस्य तस्य स्वयमिह जगतामनक-

स्थानकोऽङ्गम्” वेणी० । “विषमस्य जगत्सर्वं व्याकुलं

सहदाङ्गुतम् । जनानां जायते भद्र ! क्रोधे क्रोधः पर-

स्वरम्” इत्युक्तमप्येव पटिपत्तिर्नगते अटिपत्तिरुक्तमे
श्वर्षभेदे पु० ।

क्रोधवृत्तिं लि० क्रोधं करोति क-क्रिप् । क्रोधकारिणि श्वर-

मेवरे पु० “क्रोधहा क्रोधजत् कर्ता विद्ववाकुर्महीधरः”

विष्णुसं० असाधून् प्रति क्रोधकर्तृत्वात् तस्य तथात्वम् “श्रुति

स्मृती ममैवाग्रे यस्तो पञ्चकृत् वसति । आशाष्केदी मम

इषी मरके प्रतिवर्त्तते” इति श्रुतिस्मृत्युदितकक्षाणां

चरणे ईश्वरद्विष्टोक्तेः तस्य ताट्यान् प्रति क्रोध-

कर्तव्यम् । तस्य प्राणिनां स्वादृष्टिमेवात् भवति

क्रोधज लि० क्रोधात् जायते जन-ङ ५त० । १ क्रोधजाते

शमोहे पु० मोहस्य क्रोधजत्वं गीतायामुक्तं यथा

“क्रोधात् भवति समोहः समोहात् स्मृतिविभ्रमः”

क्रोधजाते द्विविधव्यसनान्नगते व्यसनादके च यथाह

मनुः “पैशुन्यं साहसं द्रोहद्वेषाद्विषयार्थदूषणम् । वा

गदण्डजञ्च पादव्यं क्रोधजोऽपि गणोऽटकः”

क्रोधन क्रुध-युच् । १ क्रोधशले अमरः “यद्रामेण कृतं तदेव

कुरुते द्वैषाचार्यिनः क्रोधनः” वेणी० “वाग्दुष्टः क्रोधनो

हिंस्रः पिशुनः कविरेव च । स्वस्वमः पिहवर्त्ती च नामभिः

कर्मभिस्तथा । कौशिकस्य सुता आसन् शिष्याः गर्गस्य

भारत !” हरि० २१२ ख० उक्ते गर्गशिष्ये २ कौशिक-

पुत्रभेदे । “रोगोमरणदुर्भिक्षं विरोधोसरसङ्कुलम् । क्रोधने

विषमं सर्वं समाख्यातं हरिप्रिये !” इत्युक्तमप्येव पटिप-

त्सुरान्नगते जनपटितमे श्वर्षभेदे । “कविताङ्गावरुचयश्च

उत्तमजः क्रोधनकाया” इति तन्त्रोक्ते भैरवभेदे च पु० ।

क्रोधमूर्च्छित लि० क्रोधोन्मूर्च्छितो बहुव्रीहोऽस्य १त० वा ।

१ अतिकोपने “एवमुक्ता तु पार्थिव उर्यधी क्रोधमूर्च्छिता”

भा० व० ४६ ख० ५त० । २ चोरनामगन्धद्रव्ये पु० मृदर०

क्रोधवर्द्धन लि० क्रोधं वर्द्धयति वृध-णिच् ल्यु ६त० । १ को-

पस्य वर्द्धके अनिष्टसूचकवाक्यादौ श्वधुरभेदे पु० “चन्द्र-

हन्ता क्रोधहन्ता क्रोधवर्द्धन एव च” हरि० २६३ ख०

अमरकथने । स एव भारतयुद्धकाले दण्डधारणपत्ये ना-

विर्भूतः यथा “क्रोधवर्द्धन इत्येव यस्तस्यः परिकी-

र्त्तितः । दण्डधारइति ख्यातः सोऽभवत्तत्तदर्थः” भा०

आ० ६७ ख० अ० ग्रापतारे

क्रोधहन् पु० क्रोधं हन्ति हन्-क्रिप् । १ विष्णौ “क्रोधहा

क्रोधजत् कर्ता विद्ववाकुर्महीधरः” विष्णुसं० “साधूनां

क्रोधं हन्तीति क्रोधहा” भा० । २ कोपनात् लि०

क्रोधहन्तु लि० क्रोधं हन्ति हन्-ङ ६त० । १ कोपनात्

२५सुरभेदे पु० सच हतासुरस्यावरजः । "क्रोधहनेति
यस्यास्य (इत्यस्य) बभूवापरजोऽसुरः । दण्ड इत्यभिनि-
ख्यातः स आसीन्वृत्तः क्षिती" भा० आ० ६७० ।

२५सुरभेदे पु० क्रोधवर्द्धनशब्दे दण्डम्

क्रोधसम्भव लि० सम्भवत्यस्मात् सम् + भू-अपादाने अच्
क्रोधः सम्भोऽस्य । कोपजाते "क्रोधात् भवति संभोहः"
गोताभाये व्यप् ६०० । कोपोत्पत्तौ "माञ्जोरिमूर्धिका-
सर्गं आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे" क्रोधसम्भवे कोपोत्पत्तौ"
आ० त० रत्ननन्दनः । [बलो निशाचकारी" सुश्रुतः

क्रोधात् लि० क्रुध-वा० आनुष् । कोपशोले "क्रोधानुर्विपुल
क्रोधिन् लि० क्रुध-णिनि । कोपयुक्ते भारतप्रकृतेरेय
तथात्वं भवति यथाच सुश्रुतः

"सप्त प्रकृतयो भवन्ति । दोषैः पृथक्शृङ्गः १समस्तैश्च ।
शुक्रयोगितसंयमे यो भवेदोषोऽस्त्युक्तः । प्रकृतित्तुते
तेन तस्या मे वक्ष्यते शृणु । तत्र जागर्कः भीतहृयो
दुर्भगः क्षोभो मत्स्यार्थं नार्थो गान्धर्व्यचित्तः स्फुटितकर-
चरणोऽतिदृष्टश्चक्षुःशून्यक्षेपः क्रोधी दलनखधारी च
भवति । अष्टतरहटसौहृदः क्षतप्रः क्षणरूपो धमनी-
ततः प्रजापी । द्रुतगतिरतनोऽनवस्थितात्मा वियदपि
गच्छति सम्भ्रमेण क्षुब्धः । अव्यतिस्थितमतिवृद्धवर्धन-
रत्नधनसञ्चयिमतः । किञ्चिदेव विलपत्यभिवक्ष्ये भारत-
प्रकृतिरेव सत्यम्" ।

क्रोश पु० क्रुश-भावे घञ् । श्रोदेने व्याप्ताने च । क्रोशति
यतः अपादाने घञ् । "हस्ते प्रसृभिर्भवतो ह दण्डः क्रोशः
सहस्रद्वितीयेन तेषाम्" लीला० ५०० उक्तेऽ००० स दण्डकरमिते
अध्वपरिसागे "चतुर्हस्तोऽध्वरुदण्डो नालिका तदुगेन च ।
क्रोशोऽतुः सहस्रेण गव्यूतिश्चतुर्गुणा" हेमा० दा० मा-
र्क० पु० उक्तेः । "गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगम्" व्यसरोक्तेः
तस्य गव्यूतिरर्धमानता प्रतीयते हेमा० दा० आदित्य
पुराणे च "धनुःसहस्रे द्वे चापि गव्यूतिरुपदिश्यते" इत्यु-
क्तेः । तस्य गव्यूतेर्द्विसहस्रधनुः सत्त्वात् तद्वर्धनेन चतुःस-
हस्रहस्तसमत्वमपि श्रोयस्य कार्यविशेषे वृत्तते इति
भेदः । २सहस्रे "दण्डदण्डे त या पूजा तत्सर्वसमर्थ
भवत् । पञ्च क्रोशे महेशानि । तत्सर्वमस्तोषमम् ।
सप्तमे क्रोशके देवि ! इत्यतस्तत्र न संशयः । अतः परं
महेशानि । विग्रहस्तत्र न संशयः" इति शक्तिसं० त०
६५२ ले । "क्रोशार्धं प्रकृतिपरस्परं गत्वा" रघुः

क्रोशतात् पु० क्रोशं व्याप्य तावः शब्दोऽस्य । उक्तायां हारा०

क्रोशध्वनि पु० क्रोशं व्याप्य ध्वनिरस्य । उक्तायां हारा०
क्रोशयुग न० इत० । क्रोशद्वयमिते गव्यूतौ व्यसरः

क्रोशिन् लि० क्रुश-णिनि । शब्दकारणे उपमानपूर्वकतया
समासे क्रोशनि परे पूर्वपदस्यादुदात्तता । उद्भ्रकोशी

क्रोष्टु पुंस्त्री क्रुश-तृच् । शृङ्गाले व्यसरः कस्य व्यसं वृद्धौ

सर्वनामस्थाने परे निश्चयं तृतीयादावपि वा, स्त्रियां तु

नित्यं तच्चत् । क्रोष्टा क्रोष्टारौ हे क्रोष्टे ! । क्रोष्टून् ।

क्रोष्टा क्रोष्टुना क्रोष्टुभ्यामित्यादि स्त्रियां ङीप् क्रोष्ट्री ।

"क्रोष्टा मायोऽरिन्द्रस्य गौरवस्य" बजु० २४, २२ "शाहू जस्य

गुहां गूण्यां नीचः क्रोष्टाऽभिर्मर्दति" भा० आ० २१३ अ०

२यदुपश्लेष्टे नृपभेदे पु० । "क्रोष्टोस्तु शृणु राजेन्द्र ! वंश-

क्षत्तमव्ययम् । यदोर्वंशधरस्यास्य यज्जनः पुण्यकर्म्मि-

णः । क्रोष्टोर्वंशं हि श्रुत्वेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

यस्यान्ववायजो विष्णुर्हरिर्दण्डिश्चलोदहः" "गान्धारी

चैव माद्री च क्रोष्टोर्मायै बभूवतः" हरि० २५ अ० स्वार्थे क ।

शृङ्गाले "क्रोष्टु कहीपियदमैर्कक्ष्यमसुखं सदा" भा०

आ० १४० अ० । क्रोष्टुकपुच्छिका । क्रोष्टुर्गोत्रापत्यम् कुड्या०

चफञ् क्रोष्टुः क्रोष्टश्च । क्रोष्टायन नतः स्वार्थे अस्त्रियां

अत्रः । क्रोष्टायन्य तत्रोत्रापत्ये पुंसि स्त्रियान्तु न

अत्रः । जातित्वात् ङीप् क्रोष्टायनी ।

क्रोष्टुकपुच्छिका स्त्री क्रोष्टुकस्य शृङ्गालस्य पुच्छमिव पुष्प
मक्यस्य ठन् । १शृङ्गिपण्यां (चाकुलिया) (रामवासक)
इत्यसरटीकायां स्त्री २गोकोमिकायाम् राजनि०

क्रोष्टकमेखला स्त्री क्रोष्टुकस्य मेखलेवास्त्वस्याः क्व ।

शृङ्गिपण्यां (चाकुलिया) रत्नमा०

क्रोष्ट कर्ष पु० । पामभेदे सोऽभिजनोऽस्य तद्विशिष्टा० व्यञ् ।

क्रोष्टुर्कर्षं पित्रादिकमेण तद्व्यामवासनि स्त्रियां ङीप्

क्रोष्टुकशिरस् न० "वातशोथितजः शोफः जानुमध्ये महा-

जः । शिरःक्रोष्टुकपूर्वन्तु स्यूजं क्रोष्टुकमूर्ध्ववत्" सुश्रुतोक्ते

वातजे रोगभेदे । क्रोष्टुकशिरः खड्गपङ्क्तु लवातवेदनाच्च

इत्यादि" "शृङ्गाली विद्यापी क्रोष्टुकशिरः खड्गोत्थाति सुश्रु०

क्रोष्टुपाद पु० कर्षभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इञ् । क्रोष्टुपादि

तत्रोत्रापत्ये अस्त्रियां बहुल्ये यस्मात्तस्य लुक् । क्रोष्टु-

पादाः स्त्रियान्तु क्रोष्टुपादाः । एवं क्रोष्टुमान, क्रोष्टुमा-

यंगश्चौ कर्षभेदयोः तदपत्ये इञ् बहुल्यु अस्त्रियाम्

यस्मादि० तस्य लुक् ।

क्रोष्टुपुच्छिका स्त्री क्रोष्टुः पुच्छमिवास्त्वस्याः ठन् । शृङ्गिप-
ण्यां (चाकुलिया) रत्नमा०

क्रोष्टु पुच्छी स्त्री क्रोष्टोः पुच्छमिव पुच्छमस्याः ङीष् । पृश्नि-
पश्यामि (आज्ञप्तिया) यद्भरता ।

क्रीष्ट, फल ए० क्रोडोः प्रियं फलमस्य । इक्षुदीदृशे राजनि-
 क्रोष्टु विद्या स्त्री क्रोष्टु ना विद्या प्राप्ता पुष्पाकारेण शत० ।
 छत्रियर्णाम् (चातुर्विद्या) व्यपारः । (विराजन्नाजि)
 ० दृष्टे भरतः ।

क्रोष्टी च पु० क्रोष्टः प्रिय इक्षुः प्रयोगे । अत्रेतेषां राजनि०
क्रोष्टी स्त्री क्रोष्ट, जानिस्त्री क्रोष्ट स्वज्यत् क्रोष्ट नत्वात् डीप् ।
२२ ग्राहजार्तिस्त्रियाम् तत्प्रियत्वात् २२ अत्र भूमिकुशाण्डे
कमरः । २३ ज्यविदार्यां ३ लङ् ह्याम् च नेदि०

क्रीञ्च पञ्चो० कुर + ञ्चो० प्रज्ञा० वाच० । (कौञ्चक) वक्रभेदे
 स्त्रियाम् व्यञ्जन्त्यात् ङीप् । "निश्चय इदतीं क्रीड्मीम्"
 रामा० वा० २२ अ० । स्त्रियां टाप् इति वदन् भरतयिन्यः ।
 मृजादिषु क्रुद्धशब्दस्यैव पाठात् तदप्रवृत्तेः । रहिम
 वतः पौत्रे पर्वतभेदे "वसुविक्रय्य व्यञ्जह्मणान् श्वेते
 महागिरौ । त्रिभेद स (कार्त्तिकेयः) श्वैः शैलं क्रीञ्चं
 हिमवतः सुतम्" भा० प० २२४ अ० । तस्य हिमवत्पौ-
 त्रत्वे ऽपि सन्नानानिप्रावेण सुतत्वोक्तिः । तस्य हिमवत्पु-
 त्रमेनाकपुत्रत्वं हरिवं० १८ अ० उक्तं यथा "एतेषां
 मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः । पत्नी हिमवतः
 श्वेषा यस्यां मेनाक उच्यते । मेनाकस्य सुतः श्रीमान्
 क्रीञ्चो नाम महागिरिः । पर्वतप्रवरः पत्नी नानारत्न-
 समन्वितः" । श्वीपभेदे ऽयसुरभेदे । "क्रीञ्चो (हीमे) क्रीञ्चो
 हतोदैत्यः क्रीञ्चाग्रौ हेमकन्दरे । प्लन्देन युद्धा सुचिरं
 चित्तमायो तुमायिना । स शैलस्य दैत्यस्य ख्यातयितृ ष
 कर्मणा । केतुतामगमस्तस्य नास्मा क्रीञ्चः स उच्यते"
 ऋग्वेन्द्रसंहिता । क्रीञ्चदैत्यश्च मयदानवपुत्रः यथाह
 हरि० ४७ अ० "मयो ददर्श मायावी दानवान्दिवि
 दानवः । स शिवाकाशविततां गण्डगैकाटहाशिनीम् । पाद-
 मोत्कृष्टकूटायां कन्दराकीर्णकाननाम् सिंहव्याघ्रगणा-
 कीर्णा नदनीं दैत्ययूथयैः । ईशानगगनाकीर्णां पवना
 घूर्णितकुलाम् । निर्मितां स्नेन पुत्रेण क्रीञ्चेन दिवि काम-
 गाम् । प्रथितां पार्वतीं मायां सङ्गजे स समन्तः" । "घ-
 ण्मुञ्चचरितस्त्रिय नूयमाणक्रीञ्चवनिताप्रकापम्, काट०
 ५ कुररीखगे राजनि० । इहहतां ध्वजभेदे ऽराक्षभभेदे च
 पु० हेम० । क्रीञ्चहीपस्यानञ्च "भूमेरहं चारविञ्चोदकस्य"
 जम्बूद्वीपं प्राङ्माराचार्यवक्ताः । अहं ऽन्यस्मिन् द्वीपव-
 द्भूक्ष बाव्ये चारक्षीराद्यन्वुधीनां निवेशः" इत्युपक्रमे

जन्म होयसङ्गा । “शाकं ततः शालन्कषपत्र कौशं क्रीडं”
च गोमेदकपुष्करं च । इयोर्द्वयोरन्तरमेकमेकं समुद्रयो-
र्द्वीपसदाहरति” सि० गि० उक्तम् । तद्वद्वतिः विष्णुपु०
“हतोदय समुद्रोऽयं क्रीडद्दीपेन संवृतः । क्रीडद्दीपो महा
भाग । अयताज्ञापरो महान् । कुण्डीपस्य विस्ताराद्
द्विगुणो यस्य विस्तरः । क्रीडद्दीपे द्युतिमतः पुत्राः
सप्त महात्मनः । तन्नामानि च वर्षाणि तेषाञ्चक्रे
महीपतिः । कुण्डो मन्दगद्योऽयः पीयूषोऽयान्वकारकः ।
सुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सप्तैते तद्गुता सुते ! । तत्पि देव
गन्धर्वसंविताः सुमनोरमाः । वर्षाणि महाबुद्धे !
तेषां नामानि मे शृणु । क्रीडद्द्वयमानश्चैव ततोयचान्व-
कारकः । चतुर्ध्रुवहरशैलस्य स्वभाभिर्भास्यन्नभः । देवाहन्
पञ्चमश्चैव तथान्वः पुण्डरीकवान् । दुन्दुभिश्च महाक्रीडो
द्विगुणस्तो परस्परम् । द्वीपा द्वीपेषु ये शैला यथा द्वीपानि
ते तथा । वर्षेऽप्येतेषु रक्ष्येषु वर्षशैलवरेषु च । निवसन्ति
निरातङ्गाः सह देवगणैः प्रजाः । पुष्कराः पुष्करा
धन्यास्तिष्याख्याश्च महासुते ! । ब्राह्मणाः क्षत्रिया
वैश्या शूद्रायास्तुक्रमोदिताः । तैस्तत्र नद्यो भैक्ष्ये ! या
पीयन्ते शृणुय ताः । सप्त प्रधाना यतशक्त्याभ्याः कुरु
निम्नगाः । गौरी कुसुमती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा ।
ख्यातिर्य पुण्डरीका च सप्तैता वर्षनिम्नगाः । तत्पि
वर्षैर्भगवान् पुष्कराद्यैर्जनाईनः । योगी रुद्रस्वरूपस्तु
इत्येते यज्ञसंज्ञधौ । क्रीडद्दीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन
च । आहतः सर्वतः क्रीडद्दीपतुल्येन जानतः ।
दधिमण्डोदकस्यापि शाकदीपेन संवृतः । क्रीडद्दीपस्य
विस्ताराद्द्विगुणेन महामते ! । “तथा वक्त्रिः क्रीडद्दीपो
द्विगुणः स्वभावेन क्षीरोदेन परित उपलृप्तः । इतो यथा
कुण्डीपो हतोदेन । यस्मिन् क्रीडो नाम पर्यतराजोद्दी-
पनामनिर्घर्तक आस्ते । योऽसौ गुरुप्रहरणोन्मथित
स्वकृद्धोऽपि क्षीरोदेनाभिषिच्यमानो भगयता वरुणेना-
भियुप्नोतिभयो वभूय । तस्मिन्नापि प्रयव्रतो हतपृष्ठेना-
काधिपतिः स्ते द्वीपे वर्षाणि सप्त विभज्य तेषु पुत्रनाम-
सु सप्त रिक्थादान् वर्षप्राप्तयेष्ट्य स्वयं भगयतः परमक
व्याणयणस्य आत्मभूतस्य करेचरणारविन्दस्यजगाम ।
आजोमधुरहो मेवपृष्ठः सुधामा भ्राजितो कोकितार्यो
वनव्यतिरिति हतपृष्ठकुताः । तेषां वर्षगिरयः सप्त
सप्तैव नद्याश्चभिख्याताः । शुक्लो वर्द्धमानो भोजन
उपवर्द्धयो नन्दोन्नन्दनः सर्वतोभङ्ग इति । अमया

कन्दतीचा आर्षका तीर्थवती पवित्रवती युक्तेति ।
यासामन्मः पवित्रममलपुत्रयुक्ताः पुरुषर्षभद्रविष्-
देयकसंज्ञावर्षपुत्रा आपोमयं देवमपांपूर्णैनाङ्गलिना
यजन्ते भाग० पु० १२, अन्नाशोक्तं कल्पभेदाद्विरुद्धम् ।
दक्षामभेदे न० “कौञ्चा नि भवन्ति” इति तच्च साम गेयगाने
१५ प्र० २ याज्ञि० ८, ८ गानम् । कौञ्चपर्वतश्च द्विविधः विष्णु-
पुराणोक्तकौञ्चद्वीपालगतः श्वेतगिरेः सज्जितदक्षः
हिमवत्पौत्ररूपश्च तमेव प्रकृत्य “प्राज्ञेयाद्रेरुपतटमति-
क्रस्य तांस्तान् विशेषान् हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म
यत् कौञ्चरन्ध्रम्” मेघदूते वर्णितम् । कौञ्चादिव हंस-
नियङ्गे निष्कर्णगम गुणगुणः” काट०

कौञ्चदारण पु० कौञ्चं पर्वतं दारयति इ-णिच् ल्यु ।
१ कार्तिकेये क्षमरः तद्धारणकथा कौञ्चगण्डे भा० य० २२४ अ०
वाक्याभ्याम् । २ परशुरामे च तत्कथा कौञ्चरन्ध्रं गण्डे दृश्या
कौञ्चपदा “कौञ्चपदा श्रीं स्मौ जनना नृगाविपुशरयसुनि
विरतिरिह भवेत्” इ० २० उक्ते पञ्चविंशत्यक्षरपादके
कन्दभेदे

कौञ्चपदी स्त्री भारतोक्ते तीर्थभेदे “यज्जष्टे पयस्याञ्च
निरविन्दे च पर्वते । तृतीयां कौञ्चपद्याञ्च ब्रह्महत्यां
विशुध्यति” भा० आनु० २५ अ०

कौञ्चपुर न० यदुपश्रुतसारमन्त्रनिर्मिते पुरभेदे “सारसेनापि
विहितं रस्यं कौञ्चपुरं महत् । चम्यकाशोकवृक्षं वि-
पुलं तान्मन्त्रितकम् । यमवाचोति विख्यातः स्तोतो जन-
पदो महान् । पुरस्य तस्य तु श्रीमान् कुमैः सर्वैर्कुर्वतः ।
हरि० ६५ अ० “ततः सद्गात्रलयुतं महार्थेणाहमजयम् ।
आत्महितीयः श्रीमन् प्रवेक्ष्य दक्षिणापथम् । करधीर
पुरञ्चैव रस्यं कौञ्चपुरं तथा” ६६ अ० “तं (सद्गात्रायाम्)
तीर्त्वा निच्यगां तत्र तां पट्टा तपोधनान् । रस्यं
कौञ्चपुरं नाम गमिष्यामः पुरोत्तमम्” ६७ अ०

कौञ्चवन्धुम् अव्य० कौञ्चमिव वज्रा “वन्धुः संज्ञायाम्” पा०
णसुल् उसादिषु यथाविध्यनुपयोगः । कौञ्चमिव वज्रा
वद्ध इत्यर्थे

कौञ्चरन्ध्र न० कौञ्चस्य रन्ध्रम् । मानसस्य हंसनिर्गममार्गे
कौञ्चपर्वतस्ये रन्ध्रे “हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत्
कौञ्चरन्ध्रम्” मेघ० । “मानसस्यायिनो हंसाः कौञ्चरन्ध्रेण
सञ्चरन्ते इत्यागमः” म० ब्र० कौञ्चादिव हंसनियङ्गे
निर्जगम गुणगणः” काट० तच्च रन्ध्रं परशुरामेण कृतं
अथा मेघदूतव्याख्याने सज्जितायकाह

“पुरा किञ्च भगवतो देवात् धूर्जटेः धनुष्यनिष्ठम्
अधीयानेन भृगुनन्दनेन स्नान्दस्य सार्धया कौञ्चं शिख-
रिणम् अतिनिश्चितविश्वसुक्तेन हेतुया कर्तृपण्य
भेदं भित्त्वा ततः कौञ्चभेदादेव सद्यःससृज्यते
कश्चिदपि यशःशीरनिधौ निखिलमपि जगज्जाबम्
आप्रावितमिति” कथा श्रूयते” ।

कौञ्चसूदन पु० कौञ्चं मयदैत्यघ्नं हृदयति हृद-णिच् ल्यु ।
कार्तिकेये तस्य तथात्वं कौञ्चगण्डे कन्दसंज्ञताया
कथात् श्रेयम् “स ते स्नान्दः प्रसीदतु” इत्युपक्रमे
“रस्यं दव्यपुर्देवः पातु त्वां कौञ्चसूदनः” सुष्ठुते उक्तम् ।
कौञ्चनिघ्नदकादयोऽप्यत्र “क्षमभद्रीपभासाद्य सेव्यं कौञ्च-
निघ्नदकम् । सरस्वत्यासुपसृष्ट्य विमानस्थो विराजते”
भा० व० ८४ अ०

कौञ्चवत् पु० कौञ्चाः वक्रभेदा बाहुल्येन सन्त्यक्तमप
मस्य यः । पर्वतभेदे “केलाशं कौञ्चवत्” च तथाहि
गन्धमादनम्” हरि० २०२ अ० । कौञ्चयुक्तमाले त्रि०
स्त्रि० ङीप् ।

कौञ्चादन न० अद्यते कर्माणि ल्युट् इत० । कृष्णाले रचि-
ञ्चोत्के (चैचको) श्वेतुलिकायां (चैचु) मेदिनी ०४१ पप्रत्य
गन्दरत्ना० पद्मजीजे स्त्री० राजनि० ङीप् ।

कौञ्चाराति पु० कौञ्चस्य दैत्यभेदक्षारातिः । १ कार्तिकेये हस्ता०
२ परशुरामे च गण्डमाला कौञ्चरिपुप्रभृतयोऽप्यत्र ।

कौञ्चारण्य न० जनस्थानात् क्रोशत्यनन्तरे दण्डकारण्य
पार्श्ववर्त्तिनि वनभेदे “ततः परं जनस्थानात् त्रिक्रोशं
गम्य रावणौ । कौञ्चारण्यं विविगदुर्गहः तौ महौ-
जयौ” रामा० आर० ६६ अ० । “ततः पृथ्वीं गत्वा च
त्रिक्रोशं भ्रातरादुभौ । कौञ्चारण्यमतिक्रम्य सतङ्कान्त्र-
ममन्त्रिके” तत्त्वबोक्तेः तस्य सतङ्कान्त्रमात् त्रिक्रोशान्त-
रितपञ्चमस्यत्वम् ।

क्रोशशक्तिक त्रि० क्रोशशतादभिमननमर्हति ठञ् । १ क्रोश-
शतादागन्तरि भिक्षौ । क्रोशशतं गच्छति उञ् । २ क्रोश-
शतगन्तरि त्रि० । उभतः स्त्रियां ङीप् ।

कौष्ट्रायण्य पु० स्त्री० प्रकतिपक्षणे लिङ्गविशिष्टस्यापि पक्षणात्
क्रोष्टृणा गोलापत्यम् कृष्टां च्छञ् ततः स्वार्थे ङस्त्रियाम्
अङ् । कौष्ट्रायण्यः क्रोष्टृगोलात्पक्षिण्यागोलापत्ये । बहुषु
यस्का० लुक् । कौष्ट्रायणाः तद्गोलापत्येषु । ततः खरी-
हणा० चतुरार्याम् वुञ् । कौष्ट्रायण्यक तन्निघ्नतातौ त्रि० ।
क्रीष्ट कि पु० स्त्री० क्रीष्टव स्वार्थे क तस्मात्पत्यम् इञ् । १ क्रीष्ट-

कपैरपञ्चे स्त्रियां ङीप् । शक्रभिदे पु० । “तत्की इ-
विचोदाः ? इन्द्र इति क्रीडुकिः” निरुक्त० ८, २

कृत्थ वधे वा चुरा० उभ०पञ्चे आ०प०सेट् चटादि० । कृत्थयति
ते कृत्थति, आचिक्कयत् अक्कायीत् अक्कयीत् । कृत्थयां-
बभूव आस चकार चक्रे चक्काय । मध्ये घनस्यापव-
र्त्तने च । “पौष्पो विष्यन्दभाने भावतः कृत्थन्” यजु०
१८, ५, “कृत्थनं मध्ये घनस्यापवर्तनम्” वेददीपः

कृद् रोदने व्यक्तं व्याह्वाने सक० इदित् आ० पर० सेट् ।
कृन्दति अकृन्दीत् । अकृन्द । कृन्दते
कृद् वैकल्ये दि० आत्म० अक०सेट् चटादि० । कृद्यते अकृदिट्
चक्रदे । कृदयति त आचिक्कदत् त ।

कृद् रोदने आ० उभ० इदित् अक० सेट् । कृन्दति ते अकृ-
न्दीत् अकृन्दिट् । अकृन्द अकृन्द । कृन्द्यते “याः
कृन्दास्तुभिगीययो ऽद्य कामामनो मुहुः ताभ्यो गन्धर्व-
पत्नीभ्योऽपसराभ्योऽकरं नमः” अथ० १, २, ५

कृप् अव्यक्तयाको चुरा० उभ० अक० सेट् चटा० । कृपयति-
ते आचिक्कपत्-त । कृपयां बभूव आस चकार चक्रे
कृप् ग्लानौ दिवा०पर०अक०सेट् शमा० । कृपयति अकृपीत्
चक्राम । उदित् कृपित्वा-कृप्त्वा । कृपानः । वज्रं
न दृष्टिः कृमः । कृमयते अकृमि । “कृमं ययौ कन्दक-
लोचयाऽपि या” “अकृमय वा नियमजं कृलसत्ससजं”
कृमा० “न चक्राम न विव्यथे” भाट्टः “तपः कृमं बाध-
यितुं य इच्छति” शक्र०

कृम ग्लानौ भा० पर० अक० सेट् । कृमति इदित् अकृमत्
अकृमीत् चक्राम । कृमिष्या । कृमितः ।

कृम पु० कृम-भावे वज्रं दृष्टिः । “योऽनाय सः अनीदेहे
प्रवृद्धः श्वससङ्गतः । कृमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थं
प्रवाचकः” । भावप्र० उक्ते अमभेदे ।

कृमथ पु० कृम-अथच् । आयासे अमरः ।

कृमिन् क्रि० कृम-चतुष् अष्टादिः । कृमिन् युक्ते ।

कृव भवे दिवा० आत्म० अक० सेट् चटादि० । कृव्यते अकृ-
विट् । अकृवे । कृवयति । वि०वैकल्ये विकृषः ।

कृान्त क्रि० कृम-क्त । अवाप्ते । [यस्तदानीम् ” भावः ।

कृान्ति स्त्री कृम-क्तिन् । परिश्रमे “कृान्तिश्चिदोवनवनस्तन-

क्रिद् आर्क्षीभावे दिवा० पर० अक० सेट् । कृद्याति । इदित् ।

अक्रिदन्-अक्रिदीत्-अक्रिदीत् । अक्रिद । क्रिदः । क्रिद्यन्
क्रिदी । क्रिदयति ते । आचिक्किदत् त । “तेन क्रिद्याति
जयः” सुष्ठु० । “कृवेशं पुरुषं दृष्ट्वा भ्रातरं वद वा

सुतम् । योनिः क्रिद्याति गारीण्याम्” इति० । “कृ-
द्यानि भूमी क्रिद्यानि बान्धवा मे स्वपनि च” भट्टिः ।
“कृन्त्याः प्रसवसंयुक्तैरकैः क्रिक्कुरोऽभवत्” भा०
आ० १३५ । “नचैभं कृदयन्प्राप्य न शोपयति भावतः ।
अक्केद्योऽयमदाहोऽयमक्केद्योऽशोच्य एव च” गोता ।
“रक्तेरचिक्किददभूमिम् सैन्यैश्चातसारवृत्तैः” भाट्टः ।
उपसर्गविशेषणकस्तु तत्तदुपसर्गदोषार्थविशेषे कृदे ।

क्रिद् रोदने इदित् भा० उभ० अक० सेट् । क्रिन्दति ते अ-
क्रिन्दीत् अक्रिन्दिट् । अक्रिन्द अक्रिन्दे । क्रिन्दतः ।
परिदेयने शोके सक०आत्म० । क्रिन्दते चैतम्” सि०कौ० ।

क्रिश् क्रि० क्रिद् कर्त्तरि क्त । आर्क्षे(भिजे) कृष्धातो उदा०
क्रिश्चवज्रान् न० “यश्च बान्धवः भूयमनःक्रिश् भवत्यपि ।
कण्डूनिक्षोदभूयिष्ठं क्रिश्चवर्षं तदुच्यते” सुष्ठुतोक्ते नेता-
वयवभेदवर्त्ताश्रये रोगभेदे ।

क्रिष् पु० कृप् क्रिप् प्रथो० । चोके । “अो क्रतो ! अर क्रिषे-
अर क्रतं अर” यजु० ४०, ३५, “कृषे कृप्त्राय लोकाय-
अर” मांश्रवः । “कृत्यते भोगाय कृप् भोकः तस्यै अर
जयादेय आर्षः कृन्दस्यु भयधेति” पा० “पदान्तरात्” वेदटी०

क्रिश् उपपत्ताये दिवा० आ० अक० उपपत्तीकरणे सक० सेट्
पा० । क्रिश्यते अकृषिट् । क्रिषित्वा क्रिष्टा । क्रिषितः
क्रिष्टः । अचिक्कृत्यमते अयसुभयपदो तेन “क्रिष्यद्यपि
हि मेधाधी” प्रत्यावसत्तुवारदीधितिकरक्रिष्यलभोयस्य-
धीति” अपात्मजो अक्रिषतुः सधीतो” भट्टिः बाधुः
सकृष्कत्वे “इन्द्रियैः कामदन्तैस्तु क्रिष्यसे प्राहमोयथा”
रामा० १, १६, ३७, अकृष्कत्वे “कृष्यते हि जनः
सर्वः तरभाणः पुनः पुनः” भा० व० ११, ५० । “चिरं
क्रिषित्वा अर्थां वत्” भाट्टः परस्मैपदित्वे “अयः पर०द्यं
क्रिष्यन्ति साविषः प्रतिभूः कृषम्” मनुः । “इष्टम-
क्रिष्टप्रभावानि ज्योतीर्षीव सुखानि वः” कुमा० । “कृषः
कृतेन हि पुनर्नयतां निधत्ते” कुमा० ।

उपसर्गप्रत्ययकस्तु तत्तदुपसर्गविशेषणप्रत्ययोपपत्ताये

क्रिश् बाधने सक०क्रा०कृदित् वेट् । क्रिश्नाति अकृषीत् अक्रि-
षात् चिक्केश । क्रिष्टः । कृषः क्रिषित्वा क्रिष्टा । क्रिषितः क्रि-
ष्टः “इत्यनाराध्यमानोऽपि क्रिश्नाति भुयनत्वयम्” कुमा० ।
“अयं मां सुदृढं सुदुः कौरवाणां यमोच्चरः । क्रिश्नाति
नाचं तत् सोढुं चिरं गच्छासि कुरीव !” भा० व० ६० ।
“असुरस्तारकोनाम त्वया दत्तवरः प्रभो ! । सुरादृष्टिं च
क्रिश्नाति कथसस्य विधीयताम्” भा० आ० ८, ८५, ४० ।

“क्षिष्टश्चास्य भुजमध्यसुरःस्थमेव” रघुः । अत्र क्षि-
माद्यः क्षिष्टश्चिन्ति पठित्वा क्षिष्टातिरयं सकर्मकः “क्षि-
ष्टातिभुवनत्रयमित दर्शनादित व्याचक्ष्यौ । तेन टी-
कापुस्तके क्षिष्टातिरिति पाठः प्रामाणिक एव ।

उपसर्गविशेषात् तत्तदुपसर्गयोःार्थयुक्ते बाधने ।

परि+सर्वतोबाधने । “परि+क्षिष्टमाने” पा० ।

क्षिष्टातिरिति क्षिष्ट-क्ष वा इट् । १। क्षेप्रयुक्ते उपपत्तिरिति च

क्षिष्टातिरिति क्षिष्ट-क्ष वा इडभावः । २। क्षेप्रयुक्ते उपपत्तिरिति च ।

उपसर्गपरिविकल्पाद्यन्ते वाक्ये न० अमरः

क्षिष्टा स्त्री क्षिष्टं क्लेशः अस्मत्स्याम् अच् । पातञ्जलोक्ते
चित्तवृत्तिभेदे यथा

“हृत्तयः पञ्चतयः क्षिष्टाः क्षिष्टाः” सू०

“क्षेप्रहेतुकाः कर्माशयप्रचक्षेत्रीताः क्षिष्टाः । श्रुति-
विषया गुणाधिकारविरोधिन्योऽक्षिष्टाः क्षिष्टप्रवाहपतितता
अव्यक्षिष्टाः । क्षिष्टश्चिद्रेष्यक्षिष्टा भवन्ति । अक्षिष्ट-
श्चिद्रेषु क्षिष्टा इति । तथाजातीयकाः संस्काराः हृत्ति-
भिरिव क्षिष्टान्ते संस्कारेषु हृत्तय इति एवं हृत्तिसंस्कार
चक्रमनशभावसंति तदेवभूतं चित्तमवसिताधिकारमात्र
कल्पेनावर्तितते प्रत्ययं वा गच्छतीति । ताः क्षिष्टाश्च
पञ्चधा हृत्तयः” भा०

“व्यादेतत् पुरुषो हि शक्यो, उपदिशते । न च हृत्तिनि-
रोधो हृत्तीरविज्ञाय शक्यो, न च सकृच्छेषापि पुरुषा-
युपैरलमसाः कैश्चित् परिगणयितुमसंख्याताश्च कथं
निरोधव्या इत्याशङ्क्य तासांमित्रास्वरूपपतपादनपरं
स्वरूपमवतारयति ताः पुनर्निरोधव्या वस्तुतः कति
चित्तस्य हृत्तयः पञ्चतयः क्षिष्टाः क्षिष्टाः । हृत्तिसंज्ञोऽ-
यव्यक्तेः । तस्य प्रमाणादथोऽवयवाः पञ्च तत्तत्तदवयवाः
पञ्चतयः पञ्चावयवा हृत्तिर्भवति ताश्च हृत्तयश्चैतन्मैत्रादि
चित्तभेदात् वक्ष्यते इति वक्ष्यचनसुपपन्नम् एतदुक्तं भवति
चैत्रा वा मैत्रो वा काश्चित्क्षेत्राण्येव तेषां हृत्तयः पञ्चतयः
एव नाधिका इति । चित्तश्चेति चैत्रवचनं ज्ञान्यभिप्रायं चि-
त्तानामिति तु द्रष्टव्यम् । तासांमित्रान्तरविशेषमनुष्ठानोप-
यो गमनं दर्शयति । क्षिष्टाः क्षिष्टा इति । अक्षिष्टा उपा-
देयाः क्षिष्टा निरोधव्यास्ता अपि परेषु वैराग्येणेति ।
अस्य व्याख्यानम् । क्षेप्रहेतुका इति । क्षेप्राः अक्षिष्टादथो
हेतवः प्रवृत्तिकारणं यासां हृत्तीनांलास्योक्ताः । यद्वा
पुरुषार्थं प्रधानस्य रजस्तमोमयीनां हि हृत्तीनां केवला-
रित्वेन क्षेप्रेण प्रवृत्तिः क्षेप्राः क्षिष्टम् तदाशामसीति

क्षिष्टा इति । यत एव क्षेप्रोपाजं नार्थमनूपां प्रवृत्तिरत-
एव कर्माशयप्रचक्षेत्रीभूताः प्रमाणादिकाः । अस्मत्स्यं प्र-
तिपक्षार्थमवसाय तत्र सङ्कोचो वा कर्माशयवर्णाचिनो-
तोति भवन्ति अस्मादर्थप्रचयप्रसङ्गभूतयो हृत्तयः
क्षिष्टा इति अक्षिष्टा व्याचष्टे श्रुतिविषया इति ।
विषूतरजस्तमो बुद्धिस्थस्य प्रमाणादिकः प्रमाणादः
श्रुतिस्तया विषयिण्या तद्विषयं सत्यपुरुषविषयैकसुपक्षयति
तेन सत्यपुरुषविषयैकविषया यतः अतएव गुणाधिकार
विरोधिन्यः कार्यकरणं हि गुणानामधिकारो विवेकश्रु-
तिपर्यवसानश्च तदिति चरिताधिकाराणां तु गुणानाम-
धिकारं विवक्ष्यति इति अतस्ता अक्षिष्टाः प्रमाणाप्रवृत्तयो
हृत्तयः । व्यादेतत् भीतरागजन्मादर्शनात् क्षिष्टहृत्तय
एव सर्वप्रवृत्तयः न च क्षिष्टहृत्तयप्रवाहे भवितुमर्हन्त्य-
क्षिष्टहृत्तयः । नचामूपां भावेऽपि कार्यकारिता विरोधि-
मध्यपातित्वात् । तस्मात् क्षिष्टानामक्षिष्टाभिर्निरेध-
स्तासां च वैराग्येण परेणेति मनोरथमात्रमित्यत
व्याह । क्षिष्टप्रवाहेति । आगमानुमानाचार्योपदेशप-
रिणीलनलब्धजन्मनी अस्यासवैराग्ये क्षिष्टश्चिद्रेष्ये तत्र
पतितताः स्वयमक्षिष्टाएव यद्यपि क्षिष्टप्रवाहपतितताः । न
अत्रु विशालपामे किरातगतसङ्कीर्णं प्रतिवसत्तपि वाक्का-
णः किरातो भवति । अक्षिष्टश्चिद्रेष्येति निर्देशनम् ।
क्षिष्टान्तर्वर्त्तितया च क्षिष्टाभिरनभिभूता अक्षिष्टाः स्व
संस्कारपरिपाकक्रमेण क्षिष्टा एव तावदभिभवन्तीत्या-
ह तथाजातीयका इति । अक्षिष्टाभिर्हृत्तिभिरक्षिष्टाः
संस्कारा इत्यर्थः । तदिदं हृत्तिसंस्कार, चक्रमनश
भावसंति आनिरोधसमाधेः तदेवभूतश्चित्तं निरोधवत्स्यं
संस्कारशेषं भूत्वात्मकत्वेनावर्तितत इत्यापाततः । प्रत्ययं
वा गच्छतीति परमार्थतः । पिण्डोक्तस्य स्वरूपमाह ।
ता इति पञ्चमेत्यर्थकथनमार्थं न तु शब्दहृत्तव्याख्यानं
तयपः प्रकारोऽस्मरणात् । ताः स्वसंज्ञाभिर्हृत्तिरिति” विव०

“प्रमाणाविषय्यविकल्पनिष्ठास्तयः” सू०

“निर्देशे यथावचनं विपक्षार्थे द्वयसमास इतरेतरयोगः ।
यथाऽनित्याऽयुष्टिदुःखानांनित्ययुष्टिसुखानांनित्याति-
रविद्येत्युक्तेऽपि न दिङ्मोहासातचक्रादिविधना व्युद-
ख्यन्ते । एवमिहापि प्रमाणाश्रयिभावेऽपि हृत्तनिरसङ्गा-
वशदान व्युदस्येति तत्क्षरासाय वक्तव्यं पञ्चतय इति
एतावद्य एव हृत्तयोनापराः सन्तीति दर्शितं भवति” विव०

क्षिष्टा स्त्री क्षिष्ट-क्षिन् । १। क्षे २। क्षेवासां च धराश्रयः ।

क्रीड पु० सुश्रुतोक्ते अग्निप्रकृतिके कीटभेदे । “क्रीडः क्षिप्र-
चरारी च” सुश्रुतः कीटभेदे विवृतिः ।

क्रीडक न० क्रीड-कृप् नि० वलोपः कियं तत्कृति इवते अच् ।
भक्षके (वटिभक्षु) । अमरः । “तत्र क्रीडकाश्चमारयुष्मा
सुगन्धनगर्गरुकरबाटविद्युदिवापिजयानोत्पद्यते भूलविधा-
यि” सुश्रुतः । २करक्रीडोक्ते “आकानि मन्त्रान् संनमयेत्”
“एकक्रीडकेन” आश्व० सू० १, ८, ७, ८, “करक्रीडो जस्य यत्नेन
वीजं तदेकक्रीटकम्” नारा० ४० ।

क्रीडकिका स्त्री क्रीडादायकः कृत् क्रीटकः विक्रयः नि-
न्दायां ठन् रल्ल सः । नीलप्राणां पक्षी अमरः । नीलप्राः
विक्रयस्य निनिन्दितत्वाच्च मितः आपस्तम्बः “रौक्मप्रे
यदा गच्छेद्भ्रष्टो नीलप्रास्तु कस्यचित् । त्रिवर्षेण च
शामान्यास्तत्र प्रकृष्टं विधेयम् । पालनं विक्रयश्चैव त-
द्दृष्ट्वा शोपजीवनम् । पालनञ्च भवेद्विप्रे त्रिभिः कष्टै-
र्वापोऽस्ति”

क्रीडनक न० क्रीडं कीटभेदं वृद्धति नृद-बा० उ संज्ञायां
कृत् । मधुसूक्तिकायाम् अतिरसायाम् राजनि० ।

क्रीड(व) वैकृष्टे अप्रागल्भ्ये च भा० आत्म० अक० सेट् ।
क्रीड (व) ते अकृष्टि (व) ट । चिह्नोवे (वे) क्रीडि (वि) त्वा ।
घा० कृते अयं पदव्यान्त्यः कविक० मते अन्यस्यान्तः ।
कृदित् चङि अचिह्नोव (व) त् त ।

क्रीड(व) पु० न० । क्रीड(व)-क । पुंस्त्रीभिश्च तृतीयप्रद-
तो वण्डे । स च “न मूलं केनितं यस्य विषा आपस्तु
निमज्जति । सेट् चोन्मादयुक्ताभ्यां स्त्रीनः क्रीडः स उच्यते”
इति कात्यायनोक्तलक्षणः । स च चतुर्दशविधः नार-
देन दर्शितोऽयम् ।

“चतुर्दशविधः शास्त्रे प्रकृतो ऽष्टो मनीषिभिः । चिकित्-
स्याचारिचिकित्सस्य तेषां कृत्तु विधिः क्रमात् । निसर्गप-
ण्डितो १ जनकश्च २ पक्षपण्डितश्च ३ च । अभिधापाः
गुरो ४ रोगात् ५ देवक्रोधात् इत्येव च । ईर्ष्यापण्डित
७ क्षत्राऽऽवेक्यो ८ वातरेना ९ सुखेभगः १० । आशेषा
११ भोववीजस्य १२ शास्त्रीनो १३ ज्ञापति १४ क्षत्रा ।
तन्नाद्यायप्रतोकायार्थं पञ्चाश्वं सासमाचरेत् । अलक-
मात्रवस्थाव काष्ठः संवत्सरः स्मृतः । ईर्ष्यां प्रकृष्टा-
द्वयोवेऽन्ये चत्वारः सप्तदाहृताः । तत्कृत्वास्ते पतितस्तु
जतयोऽन्या अपि क्षिप्याः । आशेषं भोववीजाभ्यां
कृतेऽपि पतिकर्मणि । पतिरन्यः स्त्रीनोऽन्यां संवत्सरः
प्रतीक्ष्य त । शास्त्रीनस्यापि षट्संवीर्ययोगादुक्तयेत्

ध्वजः । तं ह्रीनवेगमन्यस्त्रीवालाद्याभिरुपाचरेत् ।
अन्यस्यां यो मनुष्यः स्यादमनुधुः स्वयोपति । लभते
स्वास्थ्यं भर्तानोऽप्यनुत्काशे प्रजाकृते । अप्यर्थं क्षियः
सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं वीजिनो मराः । क्षेत्रं वीजयते देवं
सवीजी केवमर्हति” अथ “नटं कृते प्रजाजते क्रीडे वा
पतिते पतौ । पञ्चस्य पञ्च भारीणां पतिरन्यो विधीयते”
इति क्रीडपतिपरित्यागे प्राप्ते क्रीडस्य चिकित्स्याचि-
कित्स्यत्वभेदेन द्वैविध्यमुक्त्वा चिकित्स्यस्य कालविशेष
पर्यन्तं सुश्रुतादुक्तवाजीकरणादिना उपचर्यता अचि-
कित्स्यस्य तु सर्वथा त्याज्यता दर्शिता । तत्र निसर्ग-
पण्डितः मनुजो मातापितोः समवीर्यजातः । अनन्यः
कण्डूहीनः किङ्काण्डः कृतक्रीडय तौ द्वौ अप्रती-
कार्यौ अचिकित्स्यौ । पञ्चाश्वं पञ्चव्यापकपण्डितं
सासमाचरेत् चिकित्सितुम् । त्वयस्य गुरोरभिधापरो-
गदेवकोपकृतकृत्स्नस्य संवत्सरं चिकित्स्यत्वम् । ईर्ष्या-
पण्डितादयस्तु चत्वारः अचिकित्स्यत्वात् पतितस्तुल्येन
सर्वथा त्याज्याः न तत्र कालप्रतीक्षा । अक्षता धीजस्य
ईपक्षेप्ता दर्शनमात्रादिना स्वनिर्णयः शोषणीयः
अपत्योत्पादनाद्योग्यवीजः पतौ द्वौ पञ्चाश्वं चिकित्स्यौ
शास्त्रीनस्य तु चिकित्स्यत्वेन अत्याज्यता । अन्यपतेस्तु सर्वथा
त्याज्यता । अथ जतयोऽन्या इति विशेषणान् क्रीडपति-
त्यागवचनं वागदत्ताविषयमिति कल्पनं निरस्तम् । नट-
कृतेऽदत्तादिपचनं युगान्तरविषयम् “दत्तायाश्चैव कल्यायाः
पुनर्दानं वरस्य च” इत्यादित्यपुराणे कनिष्ठवर्धक्ष्मे-
र्वाभिधानात् इति साधवाचायः । अन्ये तु कनिष्ठवर्धप्रक-
रणे पराशरेण तथाविधानात् स्मृतः पुराणात् बलवत्त्वेन
कलायपि तत्प्रवृत्तिरित्याहुः । साम्प्रदायिकास्तु वेदाधी-
नुभयजन्यमुनिप्रणीतवाक्यस्यैव स्मृतत्वेन पुराणान्त-
र्गतवर्धविधायकनिषेधवाक्ययोरपि स्मृतित्वान् “हृषि-
वर्जनां पचनमिति” न्यायेन प्रवृत्तां तथाकस्मत्त्वभावात् मि-
ष्टाचारविरोधाच्च पराशरवाक्यमनादृत्य वक्तुमशक्यं एव
पक्ष आदर्शनीय इत्याहुः । इष्टां प्रकृष्टादिनक्षणं सुश्रु-
तोक्तम् । सुश्रुते तु नपुंसकोत्पत्तिकारणवर्धितास्तद्वेदा
अन्यथा दर्शिता यथा

“पितोरत्यल्पवीजत्वादावेक्यः पुरुषो भवेत् । स शुक्रं
प्राप्य लभते ध्वजोऽन्यायसंश्रुतम् । यः पतितोऽनौ
जायेत स सौगन्धिकसंज्ञितः । स योनिभेदसोर्गश्चमा-
त्राय लभते वलम् । स्त्री युदेऽत्रकृत्स्नार्थायः स्त्रीपु पुं-

वत् प्रवर्त्तते । कुम्भीकः स च विज्ञेय ईर्ष्यकं ग्रहणं चापरम् । इहा व्यग्रायमन्वेषं व्यग्राये यः प्रवर्त्तते । ईर्ष्यकः स च विज्ञेयः प्रवृत्तकं ग्रहणं पञ्चमम् । यो भाव्यावाञ्छती मोहादङ्गनेव प्रवर्त्तते । ततः स्त्रीचेष्टिताकारो जायते प्रवृत्तसंज्ञितः । अतः पुरुषपदापि प्रवर्त्तताङ्गना यदिति । तत्र कन्या यद भवेत् सा भवेत्स्वरचेष्टिता । आसक्तयः कुम्भी च कुम्भीकश्चैर्प्रकृत्या । सरोतस्त्वमी ज्ञेया अशुकः प्रवृत्तसंज्ञितः । अन्यथा विप्रकृत्या तु तेषां शुक्रवहाः निराः । कर्त्ता स्मृतत्वमायानि ध्व ओच्छ्रायस्ततो भवेत् ।

तस्य दावानधिकारिता अभंगशब्दे ४३२४ उक्ता । तत्रायं विशेषः । “कौशेय पतितस्तब्धः पङ्कुरन्तको जडः । अन्वोऽचिकित्स्वरोगाद्याभर्त्तव्याः सुनिर्देशकाः” या० व्याख्या मिता० “एतेषां विभागात् प्रागेव दोषप्राप्यभंगत्वत्वं न पूर्वभिक्तानां विभागोत्तरकालमप्यौपधादिना दोषनिर्हरणे भागप्राप्तिरस्येव “विभक्तोपुत्तोजातः सवर्ग्यां विभागभाक्” इत्यस्य समानव्यायात् । कौशेयौ यदि जन्मत आरभ्य तदा विभागानर्हिवे यदि त्वनरा तदा, तदपगमश्चदौपधा दना, तर्हि “दृष्ट्याहा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितादिति” रीत्या विभागार्हिवेत्युक्तम् । अत्र विशेषः कौशादीनामनशत्वात्तत्पुत्राणांमप्यनशत्वे प्राप्त इदमाह” मिता० “औरसाः जेतजास्तेषां निर्देशा भागहारिणः” । या० “एतेषां कौशादीनामौरसाः जेतजा वा पुत्रा निर्देशा अंशपक्षविरं पक्षेयादिशेषरहिता भागहारिणः, अंशप्राप्तिर्गो भवन्ति । तत्र कौशस्य जेतजाः पुत्रः सम्भवत्यगोपमौरसा अपि । औरसजैतजयोर्पक्षवत् इतरपुत्रव्युदासार्थम् । कौशादिद्विहितृणां विशेषमाह मिता० । “उताश्चैषां प्रभर्त्तव्या यावद्भर्त्तात्कृताः” । या० “एतेषां कौशादीनां पुत्रा दुहितरो याद्विवाह संकृता न भवन्ति तावद्भरणीयाः । अगत्यां स्कार्दाय । कौशादिपुत्राणां विशेषमाह मिता० “अपुत्रायापितृषां भर्त्तव्याः सापुत्रतयः । निर्देशा व्यभिचारिण्यः प्रतिज्ञान्ताधेव च” या० । “एषां कौशादीनामपुत्राः पत्युः सापुत्रतयः सदाचाराद्भर्त्तव्या भरणीयाः । व्यभिचारिण्यस्तु निर्देशाः । प्रतिज्ञान्ताधेवच निर्देशाभवन्ति भरणीयाः व्यभिचरिण्यस्तु । न पुनः प्रातिज्ञान्ताधेव भरणमपि न कर्त्तव्यम्” मिता०

वीरमिलीदये विशेषः “कौशादीनामपि दारपरिपक्षे पुत्रश्च भव उक्तो मनुना “वदार्थिता तु दारैः स्यात् कौशादीनां कथञ्चन । तेषांस्तुल्यतन्नामपत्यं दायमर्हति” । तन्पुत्रपत्यम् । नच कौवदिष्यमन्वयनाभावेन पतितत्वात् कथं दारसम्बन्ध इति वाच्यम् । उपनयनानर्हतया अतुपनीतत्वे गृह्यदपतितत्वात्” ।

एतच्चिन्त्यं “सुखेभगाच्च ये केचित् कौवप्राया नपुंसकाः । ब्रह्मदण्डकृता ये च ये च वै ब्रह्मण्यर्हताः । महापातकिनो ये च पतितान्ते प्रकीर्त्तिता” शु० त० ब्रह्मपु० कौवस्य पतितत्वोक्तः । केचित्तु तत्र उत्तरार्द्धे “पतितानां न दाहः स्यान्नान्येष्टिर्नास्त्वस्यः पातः कर्त्तव्यो नचाशु नाशौ च सदकर्त्तव्या” इत्युक्तेरयोचाद्याभावात्तमिदं पतितत्वं नान्यत् । अतएव अर्नशिगणनायां याज्ञवल्क्यादिभिः पतितत्वं पृथक् कौवस्य कीर्त्तनं ब्रह्मण्ये इत्याहुः । मनुनाऽस्यापाङ्क्त्यत्वसक्तम् “आचारहीनः कौवश्च नित्ययाचनकक्षया” इत्युपक्रमे “एतान् विगर्हिताचारानपाङ्क्त्येयान् हिजाधमान्” इति । “अक्षोत्पत्तौ कारणसक्तं मनुना । “पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्याधिक स्त्रियाः । साव्येऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा चोषात्ये च विपर्ययः” “पुंसोवोजे अधिकेऽशुम्नास्वपुत्रो जायते स्त्रीवोजेऽधिकेऽशुम्नास्वपि दुहितैव । अतोद्वयाहारादिना निजवीजाधिक्यं भाव्यावाञ्छाहारत्वावशादिना वीजास्य त्वमश्वमप्राशुम्नास्वपि पुत्रार्थिना गन्तव्यमिति दर्शितं स्त्रीपुंसायोस्तु वीजसामेऽपुमान् नपुंसकं जायते पुंस्त्रियाविति यमौ निःसारेऽस्य चोभयोरेव वीजे गर्भस्यासम्भवः” कुल्लू० ।

कर्त्तव्यकर्म्मसुनिश्चयसाक्षेऽधीरे ४५क्रमहीने अमरः तस्य भावः ध्वज् । क्लेव्य न० । तत् क्लेयता स्त्री । त्वक्लीयत्व न० तद्भावं “मा क्लेव्यं गच्छ कौलेय ! नैतत्पत्यव्युपपद्यते” गोता । “पुनरक्लावतया प्रकाशयतस्मि” रघुः । “क्लीयतया धैर्येण” मल्लि० । “कौहि धर्म्मोऽस्ति ते भीष्म ! ब्रह्मचर्यमिदं वृथा । यद्वारयसि मोहाज्ञा क्लेयत्वाद्वा न संशयः” भा० व० ४०००० । क्लेव्यश्च पुंस्त्रेन्द्रियोपघातः अर्चकशब्दे ४७३ शु० उदा० । जातस्य क्लेयताकारणं च सुच्यते दर्शितं यथा “शुक्रवहे द्वे धमन्यौ तयोर्वृत्तं स्तनौ दृष्टौ च तत्र विद्वस्य क्लेयता चिरात् प्रसेको रक्तशुक्रता च” । “क्लीयस्वर्पाक्षरीटिनः” अथ० ८, ६, ७, क्लेयस्वर्पाक्षरीटिनः उग्रः किपु या । क्लेयायते । का-

वपि आत्मकीवते सुगमं । शब्दनिष्ठः कर्मभेदे तद्विहितः
शब्दार्थरत्ने यथा

“लिङ्गत्वञ्च प्राकृतगुणगतस्यात्मकोधर्मस्य तद्विशेषश्च
पुनरुक्तत्वादिः । तथा हि सर्वेषां लिङ्गप्रकृतिका-
र्यं नया शब्दानामपि तथात्वेन गुणगतविशेषाच्छब्देषु
लिङ्गविशेष इति कल्पयते स च विशेषः शास्त्रे इत्यमर-
धायि । विवृतसत्त्वादीनां तु लक्षणेष्वावस्थानः न पुन-
रुक्तत्वं सत्यस्याधिक्ये पुंस्त्वम् । रजसाधिक्ये स्त्रीत्वमिति ।
एवञ्च लिङ्गस्य शब्दधर्मत्वेऽपि शब्देन सङ्घर्षाभेदा-
रोपात् असति बाधके कथंऽपि साक्षात् तत्पारतन्त्र्येण
वा सर्वत्र तस्य विशेषणत्वम् । शब्दोपे शब्दभानस्येष्ट-
त्वाच्च शब्दस्य नामार्थतावत् तद्वत्लिङ्गस्यापि नामार्थतौ-
चित्यात् “न सोऽस्ति प्रत्ययोलोके यः शब्दादुगमात्ते”
इति प्रागुक्तेः “शब्दोऽपि यदि भेदेन विज्ञा स्यात्तदा तथा ।
नो चेत् ओत्तादिभिः सिद्धोऽप्यसावर्थोऽवभासते” इति चरु-
क्तेश्च शब्दानां नामार्थतावगतेः । तथा प्रातिपदिकार्थः ।
कर्मभेदविशेषायां तु ओत्तादिभिरेव सिद्धः ज्ञातः सन् कथं
प्रकारतया भासते इति तदर्थः । युक्तञ्चैतत् पुंलिङ्गः श-
ब्दः तिव्यवहारात् “स्वमोर्नपुंसकादिति” पा० सूत्रे शब्दस्यैव
नपुंसकत्वव्यपदेशात् दारानित्यादौ पुंस्त्वान्यवाधाश्च लि-
ङ्गस्य शब्दधर्मत्वमन्येतेषु लिङ्गादानन्वयापत्तेर्व्यवहा-
रस्य निर्वहेऽसङ्गत्वापत्तेः । तथा कर्मभेदाच्छब्दभेद-
वत् लिङ्गभेदादपि शब्दभेदइति कल्पयते प्रागुक्तधर्मविशे-
षरूपभेदकसङ्गावात् । उक्तञ्च भाष्ये “एकार्थं शब्दान्त्वा
हृष्टं लिङ्गान्यत्वमिति” । एवञ्च तदाऽदशब्दानामनेकलि-
ङ्गत्वव्यवहारः समानानुपूर्वीकत्वेनैव वस्तुतस्तथा भिन्ना-
नामेव भिन्नलिङ्गत्वमिति दिक् । “अकारादि चकारा-
न्नान् क्लोवहीनान् लिखेत्ततः । अष्टादशैव खड्ग
इयं क्लोवः प्रचलते” अकडमचक्रे तन्मसारोक्ते च-
कारादिवर्णचतुष्टये च

कृ. गतौ आ० भ्वा० सक० अनिट् । कृति शक्नोष्टु कृणुते
कृत्वा लि० कय-क्त । १। रचिते रक्षिते श्वित्तिने निमित्तिने च
शब्दश्च “पतिवरा कृप्रविवाहनेषा” कृत्रेण शोषण
पथेन मञ्जुम् रघुः । ५। वापते च कृप्रजेशमखड्गसुदानीः
गुह्याम्बरः युधिः” मनुः ।

कृ. मकोला क्लो कृ. कीचल । (पाठः) इति स्थाने । नि-
र्दिष्टरूपवृत्तार्थं दत्तमभिप्रेक्ष्य पद्ययोगिकस्य सापेक्षे
पत्रभेदे हि० ।

क्रीद पु० क्रीद-भावे घञ् । १। आर्त्तायाम् । सा च जलवि-
कारभेदः यथाह या० “रसासु रसनं शैत्यं क्लोहं
क्लेदं समार्हवम्” । “रसादुदमात् रसनेन्द्रियं शैत्य-
ज्ज्ञानं, क्लोहं स्निग्धताम् मृदुताञ्जितं क्लेदमार्हताम्”
मिता० । देहस्यः क्लेदश्च श्लेष्माश्चः क्लेदमगच्छे
विहितः । “तदङ्गनक्लेदसमाकुलाश्चम्” “स तौ कृश-
सयोः क्लृप्तगर्भक्लेदौ तदाख्यौ” रघुः । २। एतीभावे गच्छति०
“पदस्थितस्य पद्मस्य बन्धू रक्षभास्करौ । पदाचक्षु-
तस्य तस्यैव क्लेदक्लेदकरावभौ”

क्रीदक लि० क्लेदश्च क्रीद गिच् ण्युन् । १। क्लेदकारके देह-
स्य क्लेदं क्लेदमगच्छे विहितः । २। क्लेदकारके जलादौ
लि० । देहस्य दशविधमध्ये श्वेदभेदे अग्निगच्छे ५० ७०
पदार्थादर्शयाम्यम् । जलस्य क्लेदकत्वेऽपि तत्र
अग्नेः साहचर्यादेव तथात्वम् ।

क्लेदन् ५० क्लेदयति क्लः-गिच्-कनिन् (चन्द्रे णा०)

क्लेदन् पु० क्लेदयति क्लिद-गिच् ण्यु । क्लेदकारके देहस्य
श्लेष्मभेदे तद्विहितः भावप्रकाशे

“कफस्तीतानि नामानि क्लेदनशायकस्त्वम् । रसनः क्ले-
हनश्चापि श्लेष्मणः स्थानभेदतः । अथ क्लेदनादीनां
स्थानान्याह “कामाशयेऽथ हृदये कण्ठे शिरसि च” अथ ।
स्थानेष्वेव भनुष्याणां श्लेष्मा तिष्ठत्यदकमात्” । दोषाणां
सकलशरीरव्यापिनामपि पञ्च पञ्च स्थानाभीति बाहुल्यप्रा-
भिप्रायेण ज्ञानि । तथाच वाग्भटः “इति प्रायेण दो-
षाणां स्थानान्येकीकृतात्मनाम् । व्यापिनामपि जानीयात्
कर्माणि च पृथक् पृथक्” । चरकश्च “ते व्यापिनोऽपि
हृद्राभ्योरधोमध्योर्हृदसंश्रयाः” इति । अथ तत्र स्थानग-
तस्य श्लेष्मणः कर्माण्याह “क्लेदः क्लेदयत्यसमात्म-
कप्रापराग्यपि । अनुवृत्ताति च अथ स्थानान्तरक-
कर्माणां” । अयमर्थः क्लेदोऽस्मिन् क्लेदयति तेन संज्ञित-
मक्षं भेदं प्राप्नोति । अपराग्यपि श्लेष्मस्थानानि हृद-
यादीनि मार्गैश्च गत्या तत्र तत्र हृदयात्मकसंश्रया
रश्मिरस्य कृणुमस्तोन्द्रियतर्पणसंनिवसं प्रणादुदक कर्मा-
भिरनुवृत्तानि उपकरोति । तथा च “रसयुक्तात्मनोऽपि
हृदयस्थानस्त्वम् । त्रिकसंस्कारणं चापि विदधात्यव-
लम्बनः” । त्रिकं शिरोनासहृदयसंश्रयः । “उभाश्चपि
ततः शीघ्रौ तिष्ठतश्चान्तिके यतः क्लृप्तौ “रसान्विजानी-
यात् रसनारमनौ समौ” । रसना रसनेन्द्रियं रसनः क-
ण्ठस्य कफः । “क्लोहनः क्लेददानेन सनसिन्द्रियतर्पणः ।

लेख्यः सर्वसंज्ञानां संज्ञकं विद्वत्त्वसौ । २३४८-
रके जलादौ लि० ।

लेख्य ३० 'लेशः-उत्तु । १३८८ उक्तम् २३४८ गते लि०-
लेख्य ३० लि० भावे चञ् । उपर्याये दुःखं किञ्चिन्ति लि०-
वाधने कर्त्तरि अच् । पातञ्जलोक्तेषु अविद्यादिषु
पठ्यते । 'लेशकर्मविपाकागवैत्परान्तरः पुरुषविशेष
द्वयः' पात० सू० । "अविद्यादयः लेशाः" भा० ।
"लेशानि स्वस्मिन् पुरुषं संसारकं विविधदुःखप्रका-
शेति" विवरणम् । अविद्यादीनां यथाहोयहेतुत्वात्
तत्त्वज्ञातव्यत्वं तथा तेषां निरोधोपायश्च तत्रैव साधन-
पादे दर्शितो यथा

"अथ के लेशाः कियनोवेति" भा०

"अविद्याऽऽस्मिताऽरागद्वेषाऽभिनवेगाः पञ्च लेशाः" सू० ।

"इति पञ्च विपर्यया इत्यर्थः । ते स्यान्माना गुणा-
धिकारं दृश्यन्ति परिणाममवस्थापयन्ति कार्यकारण-
स्रोतउत्पन्नमयि परस्परानुपपन्नत्वान्मूल्या कर्मविपाके
चाभिनिर्हेरन्ति" भाष्यम् ।

"पृच्छन्ति अथेति । अविद्येति स्वलोके परिहारः ।
अविद्यादयः लेशाः । व्याचष्टे पञ्च विपर्यया इति ।
अविद्या तादृशपर्यय एव अस्मितादयोऽयविद्योपादा-
नास्तद्दर्शनभोगमस्ति इति विपर्ययाः । ततश्चाविद्या-
संज्ञादेः तेषामपि ससृष्टोदोयुक्त इति भावः । तेषा-
मसृष्टत्वव्याप्तेः संसारकारणत्वमाह ते स्यान्मानाः ।
ससृष्टाचरन्तो गुणानामधिकारं दृश्यन्ति वलवन्ते कुर्वन्ति
अतएव परिणाममवस्थापयन्ति अथैकम उदहृत्परम्प-
रया हि कार्यकारणस्रोत उत्पन्नमयि लक्ष्मण्यन्ति । यदर्थं
सर्वमेतत् कुर्वन्ति तद्दर्शयति परस्परं । कर्मणां
विपाको जात्यायुर्भोगलक्षणः पुरुषार्थः । तमसो लेशा
अभिनिर्हेरन्ति निष्पादयन्ति । किं प्रत्येकं ? नेत्याह
परस्परानुपपत्तेरिति कर्मभिः लेशाः लेशैश्च कर्मणीति"
वाचस्पतिविवरणम् ।

"अविद्यालोकादुत्तरेषां प्रसृप्ततुर्विच्छिन्नोदाराणाम्" सू०
"अविद्यालोकाः" पञ्चभूमिद्वारेणामस्मितादीनां चतु-
र्विधकल्पितानां प्रसृप्ततुर्विच्छिन्नोदाराणाम् । तत्र का
प्रसृप्तिः ? चेतसि यत्कामादपतिष्ठानां बीजभावोपगमः
तस्य प्रबोध आकल्पने संसृष्टीभावः प्रसृष्ट्यानवतो दग्धलो-
कबीजस्य संसृष्टीभूतेऽप्याकल्पनेनाऽपि पुनरपि दग्धबीजस्य
कृतः प्ररोह इति । अतः सौख्यलेशः दुःखसंसारदेह

इत्युच्यते तत्रैव सा दग्धबीजभावा पञ्चमी लेशावस्था
नाम्यत्रेति सतां लेशानां तदा बीजस्थानार्थं दग्धमिति
विषयस्य संसृष्टीभावेऽपि सति न भवत्येतां प्रबोध इत्युक्ता
प्रसृप्तिर्दग्धबीजानाम् सप्ररोहश्च । तदुत्पत्त्युच्यते प्रतिप-
क्षभावगोपकताः लेशास्तनवो भवन्ति । तथा विच्छिद्य
विच्छिद्य तेन तेनात्मना पुनः पुनः ससृष्टाचरन्तीति वि-
च्छिन्नाः कथं ? रागकाशे क्रोधस्यार्द्रादर्शनात् । न हि राग-
काशे क्रोधः ससृष्टाचरन्त रागश्च कश्चित् दृश्यमानो
विषयानरे नास्ति, नैकस्यां स्त्रियो चैतोरक्त इति यस्यास्य
स्त्रीषु विरक्तः, किन्तु तत्र रागोत्पन्नवृत्तिः, अन्यत्र भवि-
ष्यद्भूतिरिति स हि तदा प्रसृप्ततुर्विच्छिन्नोभवति । वि-
चये यो लब्धव्यः स उदारः । सर्वेष्वेते लेशा विपर्यय-
नातिक्रामन्ति । कस्माद् हि विच्छिन्नः प्रसृप्ततुर्विच्छिन्नो
लेशः ? इति, उच्यते सख्यमेतत् किन्तु विच्छिन्नानामेवैतेषां
विच्छिन्नादित्वं यथैव प्रतिपक्षभावनातो नदत्तं तथैव स्व-
व्यञ्जकाङ्गनेनाभिप्रेक्ष्यम् इति सर्वे एवामी लेशा अवि-
द्याभेदाः कस्मात् ? सर्वेषु अविद्यैवाभिप्रेक्ष्यते यदविद्याया
यस्याकार्यते तदेवातुगेरते लेशाः विपर्ययवपत्त्यकाशे
उपलब्धन्ते अयिमाणां चाविद्यामनुसीयन्ति इति" भा० ।

"हेयानां लेशानामविद्यामूलत्वं दर्शयति अविद्यालोका-
मित्यादि । तत्र का प्रसृप्तिरिति स्वीचिन्तामर्थं क्रियामकृतेषां
लेशानां सङ्गावेन प्रमाणस्वीत्यभिप्रायः पृच्छतः । उत्तरं
चेतसीति । सा नामार्थक्रियां फार्पुः लेशाः विदेह-
प्रकृतिक्रियानां बीजभावे प्राप्तास्तु ते शक्तिभावेण
सन्ति चोर इव दधिनोऽविवेकस्थानेरेवदक्षि कारणं
तद्वन्मृतायाम् अतोविदेहप्रकृतिक्रिया विवेकस्थानेति
परिच्छिन्नः प्रसृप्तलेशा न यावदवधिकारं प्राप्नुवन्ति,
ततः प्राप्नोतु पुनरावृत्ताः सन्तः लेशास्तेषुनेषु विषयेषु
संसृष्टीभवन्ति । शक्तिभावेण प्रतिष्ठा रेषां ते तथो-
क्ताः । तदनेनोत्पत्तिरिति शक्त्या बीजभावोपगम इति च
कार्यशक्तिरिति । ननु विवेकस्थानमतोऽपि लेशाः
कस्मात् प्रसृप्ताः ? इत्यत आह प्रसृष्ट्यानवत इति ।
चरमदेहे न तस्य देहान्तरसुत्पत्त्यते यद्वेद्ययास्य
देहः पूर्वं इत्यर्थः । विदेहादिविचर्यः नास्त्यन्तु सतो
वात्यन्ताविनाश इति कस्मिन् तदीयबोधवर्जित्वेन
विषयसंसृष्टीभावेन लेशाः प्रसृष्ट्याने इत्यत आह सता-
मिति । सन्तु लेशाः दग्धकर्म प्रसृष्ट्यानामिति
बीजभावा इत्यर्थः । लेशावस्थानां लेशावस्थानां

भानमनुष्ठानं तेनोपपन्नान्तनवः अथवा स यन्महान-
मविद्यायाः पतिपथः, भेददर्शननक्षत्रायाः माधव्यस्य
रागद्वेषयोः अनुपपन्नानिर्दिष्टरामिनिवेशयेति । विच्छि-
न्निमाह तथेति । ज्ञेयानामन्यतमेन समुदाहरता-
ऽभिभवाद्वाऽयन्विषयसंयथा वा विच्छिन्नविच्छिन्नं तेन ते
नाशना समुदाहरन्ति आविर्भवन्ति योजोत्तरणाद्युपयोगे-
न शमिभावकदौर्बल्येन वेति । योपपत्त्या च विच्छिन्नसमुदा-
चारयोः योनःपुन्यं दर्शयता यथाज्ञात् प्रमुप्रात् भेद उ-
क्तः । रागेण वा समुदाहरता विज्ञातीयः क्रोधोऽभिभूयते
व ज्ञातीयेन वा विषयान्तरवर्तिना रागेणैव विषयान्तर-
वर्ती रागोऽभिभूयत इत्याह रागेति भविष्यद्भवेत्ययो
गतिः यथायोगवैदित्येन्याह । सङ्गोति भविष्यद्भु-
क्तिशमालपरामर्शि सर्वनाम । न चैवरागपरामर्शि तस्य
विच्छिन्नत्वादेशेति । उदारमाह विषय इति । ननु
उदार एव पुनश्चात् किञ्चातीति भवत् क्रोधो व्यथे त्वं क-
ञ्चनः कश्चं क्रोधा ? इत्यत आह । सर्वं एवेति शक्ति-
शक्तिश्च कश्चपदवाच्यत्वं नातिशयमिति उदारताभाप-
यमानाः अतएव तेषां हेतुइति भावः । क्रोशत्वेनैकतां
अन्यमानयोदयं कस्तर्हि ? इति । क्रोशत्वेन समानत्वेऽपि
यथोक्तावस्थाभेदाद्विशेष इति परिहरति उच्यते सद्यमिति
स्यादेतदविद्यतो भवन्तु क्रोशाः, तथाप्यविद्यानिवृत्तौ क-
क्षाद्विपत्तिर्न ? न खलु पटः कुविन्द्विनिवृत्तौ निवर्तते इ-
त्यत आह सर्वथेति भेदादयं भेदास्तद्विनिर्भागवर्तिन
इति यावत् कक्षात् ? इति प्रश्नः । उत्तरं सर्वेऽप्यति तदेव
स्फुटयति यदिति आकांक्षिते समारोप्यते शेषं सुगमम्
“प्रमुप्रास्तवलीनानां तन्मयस्याह योगिनाम् । विच्छि-
न्नोदाररूपाश्चक्रोशाविषयवर्जितामिति संपत्तः” इति ।
“क्रोशप्रहाणमिह कृत्स्नवीजयोगाः” “क्रोशकमफल
भोगवर्जितम्” भावः । “दाशरथ्योः कृष्णक्रोशः” रघुः
“क्रोशः फलेन हि पुनर्भवतां निधते” कर्मा-
“यथातापितरौ क्रोशं सङ्गते सम्भवे नृणाम्” मनुः ।
“तत्ताजाननिरवास्तु जननीक्रोशकारिणः” भावः २ क्रोमे
श्चवशाये मेदिं । तयोरपि तद्भेदतत्प्राप्त्यात्मन ।
“अथे क्रोशतमहोः” पा० हनेऽ । क्रोशापहः पुल-
येयज्ञ लि० क्रिय-वृत् । क्रोशयोरे “वृत्ता विद्धे वृत्-
विधानं ताच्छीलग्रादिषु वासरूपन्यायेन तज्जादयो न
वि० क्रो० । तेन क्रोशितेन्याह अथाहु । कर्त्तरि चि-
निष्ठा भवत्वेन । वि० वृत्तादिना विषयः क्रोशिता विषय-

लीम् भावः ताच्छीले इत्युक्ते कर्त्तरि त्वत् भवत्येव
तेन विद्वांस्येव यः शक्तः विद्वांसो न कुपति ।

अनाश्रित्या क्रोशारं परलोके च नन्दति भा० य० २६ अ०

क्रौत्तिकं न० क्रोतकेन निर्दिष्टम् ठञ् । मध्ये शब्दचन्द्रिका ।

क्रोमन् न० क्रोगतो भवन् । हृदयस्य प्रानोभागे दक्षिण

कुक्ष्ये मांसपिण्डाकारे पदार्थे “तस्याधोवातः प्रीका

फुफ्सश्च दक्षिणतो यत्नतः क्रोम” सुश्रुतः । “पपावसाय-

हननं नाभिः क्रोम यत्नतः क्रिह” या० । अकहननं फु-

फसः प्रीका आयुर्वेदप्रसिद्धः तौ च मांसपिण्डाकारौ

सम्यक्प्रतिगतौ । यत्नतः कानकं, क्रोम मांसपिण्डाकारौ च

दक्षिणप्रतिगतौ” मितान् । “हृदयोः प्रीका यत्नतः हृदय

क्रौन्नि वा तथा । आशौ यत्नतः त्वणा च पिपासा

क्रोमजेऽधिका । नाभीहृदय क्रोममिव द्वाभ्यां दश”

कण्टहृदयनेह क्रोमनाडीषु मण्डलाः” शुक्लक्रोमगलानन”

इति च सुश्रुतः । सर्वे नान्ता अदनाः स्युरित्युक्ते

क्रोममप्यत्र भरतः । क्रोम च पिपासास्थानमिति वैद्यकम् ।

अतएव सुश्रुते पिपासा क्रोमजेऽधिका इत्युक्तम् “नष्क-

तोष्य क्रोम” दशकुमा० “वल्मीकां क्रोमभिः” यजु०

२५, ८, अथ पु० स्वमपि । “यत्नतः क्रोमानं वरुणोभिपच्छन्”

यजु० १६, ८५

क्रोश पु० क्रोश-रश्च नः । भवे । “सिन्धुविव प्रवण आशुया

यतो यद क्रोशमनुजनि” ऋ० ६, ४६, १४, क्रोशेति भ-

यनाम” भा०

क्रा अ० क्रिप्+अ क्रिभः कः । कश्चिन्मिथ्ये “के कृमाको

क वा यामे सन्ति केन प्ररोपिताः” शा० द० “स्यायं स्यायं

कश्चिद्वानं क्रान्वा च क्रान्वाऽस्त्यतं कश्चित्” भट्टिः

कश्चिद्वे स्यायं स्वतयोर्महदन्तरं कश्चयतः । “कश्चिथ

प्रभयो नशः कश्चात्यविषया मतिः” रघुः । नृथ्ययंशकवि

प्रज्ञयोर्विषयविषयिभायोऽत्यन्तमन्यवीति गम्यते । एवमन्य

त्वापि यथायथमूक्तम् । ततो भयार्थं त्यक्त्वया हन्य-

कश्चिन् भवे अर्थे लि० । ततः स्वार्थे क टाप् । कश्चिका ।

सुगन्धोपमतं अस्मात् चिञ्चनौ कश्चित् कश्चन । “कश्चित्

कश्चित् विवरणे गूढभावः प्रकाशयते” विवरण्यीका ।

“कश्चन पतनयोग्यं देशमन्विष्टताधः” नैष० । अमरमते

इं पदे इति भेदः तयोः समासे कादाचितकपदसिद्धिः

काङ्क्षु पु० कु+अङि उन् । कङ्क्षौ(काङ्क्षी) धात्वभेदे ऐभच-

काङ्क्ष अथ्यकश्चिद् भा० पर० अक० सेट् । कश्चित् अकाशीन्-

कश्चिती चकाण । उच्यते कश्चः काणः । कश्चित्तम् ।

“विभोक्तव्यं कृत्वा तेन नागाः” एवः “दुःसहा हि
परिनिमः कृत्वा हि निमायकैः” अक्रान्तिपुत्रानुते-
साहाः” अक्रान्तिपुत्रानुते” “विभूषणानां कृत्वा-
वृष्टपदः” भट्टिः “किञ्चित्कः किञ्चरमध्यवर्त्तमान-
स्तु प्रादुर्भवः दीप्तायाः गच्छे अमरः । शिथ-
कृत्वायति ।

काथ पु० कृत्वा-अप । दीप्तायाः गच्छे, अमरः ० ध्वनिमात्रे
हेमच० । कर्त्तरि अच् । शब्दकारके लि०

काथान न० कृत्वा-भावे ल्युट् । दीप्तायाः गच्छे (कनकन) इति
शब्दभेदे । कर्त्तरि ल्युट् । अस्तुष्टुष्टुकायां (छोट-
काडि) लिङ् ।

काथ निष्पत्तये (काथशब्दोक्तपाकभेदे) आ० पर० सक० सेट् ।
कथयति एदित् अकथीत् अकाथ काथः । कथ्यमानः ।
गित् काथयति “जलाशयेषु तमेषु कथ्यमानेषु तज्जिना”
भा० आ० ३२६ अ० “पक्षानयोदीयश्रीयात् यवागू” क-
थितानां सङ्गतम्” मनः

कथित लि० कथ-क । अतिशयपक्षे व्यञ्जनादौ, २८ शूलपा-
चनादौ च हेमच० । भावप्र० कथितजलगुणा उक्तायथा
“कथितस्य जलस्य शीतलीकृतस्य विधेमाह द्रुपतः ।
“शृताम्बु तत् लिटोष्णं यदन्तर्गम्यतीतम् । अक्षय-
मभिपश्यन्दि कृमिदृष्टं पृथक्कृतम् । धारापातेन विटम्ब-
दुर्जरं पयनाहतम् । भिनक्ति श्लेष्मसंघातं भारतकु-
पकर्मति । अजीर्णे जरयत्याशु पीतकुण्डोदकं निशः”
अन्तर्गम्यतीतम् पित्तितनेव शीतलम्”

कथिता स्त्री भावप्र० उक्ते (कडो) इति स्थाने पदार्थे “स्थाल्यां
घृते वा तैले वा हरिद्राहृद्भु भर्जयेत् । त्वयस्तेन सं-
युक्तं तद्वत्त्वैव निःसृजेत् । एषा सिद्धा समरीचा क-
थिता कथिता बुधेः । अवलोकनम् । (अरक्तम्) इति
लोके । “कथिता पचनी रुद्धा भक्ष्यं दक्षिणदीपनी ।
कफानिलपित्तवृद्धी किदित्तिरपको पणी । अलीकुरुत्सा-
शुक्ला या किं वा कथितया पुनः । वृद्धणा रोकना
रुप्रा वलगा यातगदापका । कोष्ठशुद्धिकरी शुक्ला
किदित्तिरपकोपनी । अर्द्धिते सहसुखाश्च विशेषेण
हिता स्मृती” ।

काल पु० कृत्वा-अप । मीढवदरफले “कृत्वा यत् पूनी-
वी पर्यवल्कीर्णतश्चान्त्तु सौम्यं तद्वत् कलैराश्वसं तत्
तद्वत् तद्वत् लवणं तद्वत् तद्वत् तद्वत् तद्वत् तद्वत् तद्वत् तद्वत्
कन्दर्वातर्जित् कन्दर्वाय” इति तैत्ति० २।५।१।५ “शोमव-

श्रीसमानाया सतायाः सतायाः एतीकाः । पलायिका-
स्यायाः पर्यवल्काः । मीढवदरफलाणि कृत्वाः । रूढवल्-
तक्रम तद्वत् एतीकादिभिरभक्तान् शोमप्रियम्” भा० ।

काथ पु० कृत्वा भावे वज् । शब्दे एदित् प्रादुर्भवस्तु दीप्ता-
याः गच्छे अमरः । उज्ज्वला कर्त्तरि अच् । शब्दकर्त्तरि लि०
काथ पु० कथ-करणे वज् । अतिदुःखे हेम० । दुःखेन हि
चित्तं कथ्यमानमिव भवतीति तस्य तथात्वम्, वैद्यकोक्ते
जलादेः पाकभेदे यथा भावप्रकाशे

“पानीयं षोडशगुणं क्षुब्धं द्रव्यपले क्षिपेत् । नृत्पात्रे
काथयेद् व्याहृतमष्टमांशवशेषितम् । कर्पादौ तु पत्रं याव-
द्दद्यात् षोडशिकं जलम् । ततस्तु कुड्यं यावत्तोयमष्टगुणं
भवेत् । चतुर्गुणमतश्चोर्द्धं यावत्प्रस्थादिकं जलम् ।
षोडशिकं षोडशगुणम् । “तज्जलं पाययेद्दीप्तान् कोष्ण-
वृद्धग्निसाधितम् । शतः काथः कणायश्च निर्व्यूहः स
निगदते” । काथपानमात्रमाह “मात्रोक्तमा पले
तत् स्यात् विभिरक्षैस्तु मध्यमा । जपन्ता च पलाङ्गेन
क्षौद्रकाद्यौषधेषु च । तन्नालेन “काथ्यद्रव्यपले धारि हि-
रदगुणमिच्छते । चतुर्भागा-शितन्तु पेयं पञ्चचतुष्टयम् ।
दीप्तानलं महाकायं पाययेद्भक्ष्यं जलम् । कन्दे त्वहं
परित्यज्य प्रकृतिं तु चित्तसकाः । काथत्यागमनिष्कल-
स्त्वष्टभागावशेषितम् । पारस्योर्ध्वपदेन दृढवैद्याः पल-
द्वयम् । अष्टभागावशेषितस्य चतुर्भागावशिष्टापेक्षया गु-
ह्यत्वात् दीप्तानलं महाकायं पलद्वयं पाययेन्मध्यमानं
मध्यकायं पलमात्रं पाययेत् मात्रोक्तमा पलेन स्यादित्यादि
वचनात् । “काथे क्षिपेत् शितादीर्घैश्चतुर्थाष्टमषोडशैः ।
यातपित्तजफातङ्के विपरीतं मधु कृतम् । जीरकं गुग्गु-
लुं क्षारं लवणं च गिहजतु । छिद्रं हि कृत्वा त्वेव
कथं प्राणोन्मितं क्षिपेत् । क्षीरं दत्तं शुद्धं तैलं मूलं
च न्यतु द्रवं तथा । कलकं चूर्णादिकं काथे निःक्षिपेत्
कर्पांसितम् । तत्रोपविश्य विद्यालः प्रसन्नवदनेक्षणः ।
द्यौषधं हेमरजतवृद्धाजनपरिस्थितम् । पिबेत् प्रसन्न-
हृदयः पीत्वा पालमधोमुखम् । विधायाम्बु सलिलं
ताम्बूलादुपयेज्येत्” ।

काथसिद्धनकारादि भावप्र० दर्शितं यथा

“तत्तानुक्ते मभारं स्नात्कषायेषु विशेषतः । रुद्धमैच्छ-
म्वन्धो निषिद्धस्तृणज्वरे । तोयषेयादिस्कारे त्वदोषं
तत्र भेषजम्” । सुखभेषजं काथः तस्य रुद्धम्वः पानम् ।
यतकाह “न कपायं प्रशंसन्ति नराणां तद्वत् ज्वरे ।

कषायेणाङ्गोभूता दोषा जेतुं, सुदुस्तराः । आङ्गो-
भूताः प्रवृत्ताः स्वार्थे परिवर्त्य इतस्ततेगताः । अत्र
कषायशब्देन कायो गृह्यते । उक्ताश्च कायस्य पर्यायाः ।
“इदं कायः कषायश्च निर्वृत्तः स निगद्यत, इति । “तो-
यपेयादिसंस्कारे निर्दोषं तत्र भेषजमिति । तत्र तत्र
शब्दरे भेषजम् मुख्यभेषजं कायरूपं न तु कल्कनस-
हिम्न कषायः प्रतिषिध्यत इति कल्कनं तोयपेयायवा-
ग्वादिकम् । ननु “स्वरसश्च तथा कल्कः कायश्च
हिमफाण्टकौ । स्यात् कषायाः पञ्चैते शब्दः स्युर्धो-
त्तरम्” इति वचनात् स्वरसादयोऽपि कथं न निषिध्यन्ते ।
तत्राह “तत्र यस्तु कषायः स्यात् पञ्चैतस्वरणज्वरे”
इति । अतुल्यभागावशेपकरणेनाष्टसमाशेषकरणे च
कषायवर्णः कषायरसश्च स्यात् । स कषायः कायः स
तद्वर्णज्वरे निषिद्धः । कषायस्य लक्षणमाह, “पादभिष्टः
कषायः स्यात्” । अतः पङ्कजादिसर्वणज्वरे न निषिद्धः
पाकादूर्ध्वपाके चोक्तलक्षणाभावेन कषायत्वाभावात् ।
अथ तद्वर्णज्वरे कषायस्य दोषमाह “दोषा वृद्धाः कषा-
येण क्षम्भितास्तद्वर्णज्वरे । क्षम्भन्ते न विपच्यन्ते कृ-
न्ति विषमज्वरम्” । कषायेण क्षम्भिता प्रवृत्तये निवा-
रिताः । यत आह कषायरसगुणात् “कषायः क्षम्भनः
शीतोष्णः पित्तकफापहः” इत्यादि । क्षम्भन्ते आध्मानं
कृन्ति न विपच्यन्ते रुक्ते न विपच्यन्ते दुःखं दत्वा-
शिलब्धेन विपच्यन्ते इति यावत् । [अक्षरः ।

कायोद्धवः न० कायाद्धवति उद्+भू+अच् । तत्प्राप्ते
क्लि कस्य अक० गतौ सक० प्र० सेट् कवि० । क्लेकति
अक० नीत् कृदित् चङि अचिकेनत् त ।

अपु० क्षि-वा० ड । संवत् २२२२ राक्षसे २२२२ ४विद्वत्
५क्षेत्रे ६क्षेत्रपात्रे ७नाथे च मेदि० । तस्य याचकशब्दाः
तन्वशास्त्रे वक्ष्यमिधाने उक्ता यथा

“क्षः कोपस्तुम्भकः कालोद्भवः संवर्तकः परः । क्लि
होविद्युता पाया मङ्गतेजा युगान्तकः । परात्मा क्रोध-
संहारी वक्ष्यो मेववाचकः । सर्वाङ्गः सागरः कामः
संयोगान्तस्त्रिपूरकः । क्षेत्तपाको मङ्गलोभो मातृका-
न्तोऽनलः क्षयः । रुक्मं कव्ययहानला कालजिह्वा गण-
धरः । क्षावापुत्रश्च संघातोमलवशीर्षलाटगः” अत्र संयो-
गान्त इत्युक्तेः शब्दकल्पद्रुमे क्षकारस्य वक्ष्योत्तरत्वकल्पनम्
लोकशास्त्रपरिच्छेदादतीतं प्रामादिकम् । तथाहि

अस्य कषयोः संयोगजत्वेन कादित्वात् । प्रथमशब्दे

अक्षरे बुद्धौ चित्तोपेक्षादिकपदं न सिद्धेयत् कर्षयुक्ता-
तया हलादिशेषाप्रसक्तौ कषर्गादिवाभावेन कृत्वा-
प्रसक्तेः । किञ्च संयुक्तवर्णात् पर्यस्य गुरुत्वेन “निपीय
यस्य क्षितिरक्षयः कषाम्” नैषधे “नाङ्गुलधिकप
विषयिषोभैः कषारादौ काव्ये च “गङ्गाक्षोद्याति-
क्षितिरक्षित्यादौ” “दक्षणे कालिकेति” च भैरवतन्त्रोक्त
कालीक्षये च सर्वत्र तत्पर्यस्य गुरुत्वे सत्त्वे वन्द्यो-
गुणता असंयुक्तवर्णात् सर्वत्र वन्दोभङ्गः स्यात् । न च
तस्यासंयुक्तता कश्चिदपि तत्पर्यस्य कषयत्वं दृष्टम् ।
अतएव कविकल्पद्रुमे “स्वदाद्यानादभङ्गनः” इति प्र-
चाराय कादित्वेय क्षकारादिवातुपाठः मेदिन्यादौ कोभेऽऽ
तथैव कादिप् तस्य पाठः ।

तन्नेतु कषयोः संयोगजत्वेऽपि मातृकायस्यानाम्क-
पञ्चाशत्संख्यापरपर्यन्तं क्षकारवत् पृथक् कीर्तनं
न्यासादिकार्यार्थं “पञ्चाशत्क्षिपिभमीना विदित्ता सर्व-
कर्मसु । अकारादिक्षकारानां वर्णमात्रा प्रकीर्तिता ।
क्षर्णं मेरुमुखं तत्र कल्पयेन्मनिसत्तम । क्षमया सर्व-
मन्त्राणां जपः सर्वसङ्घट्टितः” इति गौतमतन्त्रोक्तलप-
ङ्गमात्राकल्पनार्थञ्च न वर्णान्तरत्वार्थम् । एवं सर्वसाधुस्ये
वर्णान्तरत्वकल्पनं बोधशास्त्रपरिच्छेदादुपेक्ष्यम् । “विशेषं
कषयाम्यस्य प्रोक्षाद्याः कण्ठतः स्वराः । क्लृप्तं जिह्वया
मूर्ध्नी क्लृप्तं दन्तजिह्वया । मुखस्थानाङ्गलोवाच्याः क्षकारः
कण्ठगतः” इति परदातन्त्रे १०००० तस्य कण्ठ-
स्थानोच्चर्यत्वं किञ्चिद् आदक्षकाराभिप्रायेण दृष्टव्या ।
“अतएव पानाः स्युर्ध्वं वा क्षान्ता वक्ष्योभासद्विरोधतः ।
पृथक् क्रमेण वक्ष्यन्ते तथाऽप्येते समन्वयात्” विश्व-
प्रकाशे तस्य उभयवृत्तासमन्वय उक्तः । तत्समन्वयस्य
उक्तरीत्या बोध्यः । एतेन वृत्तानां अतुल्यत्वेन भेद-
लानां च तस्य क्षकारत्वेनोच्चारणं प्रामादिकमेव ।

क्षज क्लृप्तीवने इदित् चुरा० उभ० अक० सेट् । क्षज्यति
ते अक्षज्यत् त । क्षज्यां बभूव आस चकार चक्रे ।
क्षज बभे भा० पा० सक० सेट् चटा० । क्षजते अक्षजिष्ट ।
क्षजते पित् क्षजा । क्षजयति ते अक्षजजत् त ।
क्षज गतौ दाने च भ्या० आत्म० इदित् सक० सेट् । क्षजते
अक्षजिष्ट चक्षजे । कर्ष्यणि क्षज्यते चटा० क्षजयति
इति अक्ष(का)क्षि अक्षणि क्षजं क्षजं क्षजं क्षजम्
अनुपधाया अपि दीर्घः

क्षज्यते तना० उभ० सक० सेट् । क्षजोति क्षजते । अक्ष-

धीन् अथ चरत् । चरत् अथ चरत् । उदित् अथित्वा
जत्वा । अतिः अतः । अथः । नाकत्वमतेऽपि रूपं
तत्त्वम् अति चरन् इति भेदः ।

अथा ५० अथोति दृक् अथ-अप । उत्सवे ० अर्थः साक्षात्
काव्यस्य हादशांशे त्रिंशत्तत्वाद्ये कार्याश्रमेदे अमरः
इत्यस्य कृत्तुं दीपिका "भुवश्चरत्तरेण वाजिह्वला
वनेतेः अथस्तद्वयमर्थं सत्तु केन्द्रितेषु" गङ्गाया
तले ४ कृत्तुं रूपे काव्यांशे वि० शि० तद्वाक्यं १७८८४
दर्शितम् । ५१ भिन्नप्रक्रियावत् अथकाव्यस्य चतुर्थभागे
अर्थः तादृशायां भगवत्प्रथम "अथादिः स्यादुपाधितः"
भाषा० व्या० सुक्रावलीवाक्यं तत्र काव्यगङ्गे १८८५४
दर्शितम् । द्वितीयपारस्विकी अमरः ७ अथसरे दमध्य
उपरार्थितायां हेमच० । तत्र उत्सवकाव्यभेदयोः "अथं
अथोत्प्रेषणजेन्द्रकतिना" भावः । उत्सवे "नार्ह
स्वप्रसूतितं त्वेकं नृकस्य अथसाचरेत्" उ० त० ब्रह्म५० ।
"अथमत्तवचम्" उ० त० रघु० । काव्यांशे "क तु मं अथभि
स्योद्भूतः" स्थिताः अथं पद्यसु तादृशधराः कमा०
अथसरे "स्थानं नास्ति अथोनास्ति नास्ति मार्थयिता
नरः । तेन नारद ! नारीणां सतीत्वमुपजायते"
"दीयते अ गयितुं गयनोपे न अथः अथदयापि
बभूव्यः" भावः । अत्र अथदयापि न अथो दत्तइति
उत्सवार्थत्वेन विरोधस्य कालविषयार्थत्वेन परिहारात्
विरोधाभासः । "नीता रालिः अथइय मया आर्ह-
मिच्छारतैर्वा" मेवः

अथानुगत्य अथ० वा० प्रकारे-द्वित्वम् । अथमात्रे त्रिका०
अथातु ५० अथ-भावे वा० अतु । अते विदरणादौ हेम०
अथद ५० अथं यात्रादिमूर्त्तं उत्सवं वा ददाति दा० क ।
१ कौत्सिके गणके भेदि० ० अले म० हेम० १२ रात्रौ ४ कृति
त्रायाश्च स्त्री अमरः "अथदापायगशाद्दर्शवः" रघुः "न
अथः अथदयापि बभूव्यः" भावः

अथादाकर ५० अथदां करोति हेतौ ट । निशाचरे चन्द्रे
"आयत्त नाथः अथदः सु यत्न" भावः

अथादाचर ५० क्ली अथदायां चरति चर-द । निशाचरे
रात्रौ "सन्निता धर्मा राजेन प्रसिद्धः अथदाचराः" भा०
व० ५५ अ० । "बाहुभूवः प्रभुरपि अथदाचरणात्"
रघुः । अथी जातित्वात् ऊनी । निशाचरे अथादौ
लि० अथी ऊनी ।

अथदान्द ५० अथदावासाब्दम् । रालिकाथत्वे । "नो

तोत्रं सैवम् अथां रेचुकाश्चापि मेवसेत् । अथनूत्तरे
ता वर्यः अथदान्दग्राहने हिताः" सुभतः

अथद्युति स्त्री अथं द्युतिरक्षाः । अथप्रभावां विद्युति ।
अथान न० अथ-भावे ह्युट । नये कने अमरः
अथानिःश्रांस पुंस्त्री० अथात् उच्छ्रूयति निःश्रांसोऽस्य ।
अथामारे (शोक) अथदरक्षा० अथां जातित्वात् ऊनी ।
अथप्रभा स्त्री अथं प्रभाऽस्याः । विद्युति अथदावासां अमरः
अथभङ्ग ५० अथात्परः अङ्गः ५० । अथं भावानां
अथिकत्वे अथनगरत्वे । अ च अर्थ० द० दर्शितोद्यम ।

"तत्र अथिचत्वं नीलादिचत्वाणां अथेनामुपात्तव्यं"
यत् कृत् तत् अथिचं यथा अथचरत्तरेण वनस्यानी भाषा
इति । न च अथनिरुद्धो हेतुः अर्थक्रियाकारित्वस्य अथ
अथस्य नीलादिचत्वाणां प्रत्यक्षसङ्ख्यात् व्यापकत्वाद्यथा
व्याप्यव्यावृत्तिव्यायेन व्यापकक्रमाक्रमव्यावृत्तिव्यावृत्तिव्यावृत्तिः
अथव्यावृत्तिः सिद्धत्वात् । अथार्थक्रियाकारित्वं क्रमा-
क्रमाभ्यां व्याप्तिं न च क्रमाक्रमव्यावृत्तिः प्रकारः
समाधि "परस्परविरुद्धे हि न प्रकरणात्परिणतिः । नैक-
तापि विरुद्धानासङ्गत्वात्विरोधतः" इति न्यायेन व्याघात-
स्योद्भूतत्वात् । तौ च क्रमाक्रमौ स्यायिनः सकाशाद्या-
वर्त्तमानौ अर्थक्रियावधि व्यावर्त्तयन्तौ अथिचत्वपक्ष एव
अथं व्यवस्थापयत इति सिद्धम् । नन्वथ अथकार्यक्रि-
याकारित्वं किं न स्यात् ? इति चेत् तदयुक्तं विकल्पासङ्-
त्वात् तथा हि वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीताना-
गतयोः किमर्थक्रिययोः स्यायिनः सामर्थ्यमस्ति ? न
वा ? । आद्ये तयोरनिराकरणप्रसङ्गः समर्थस्य चेपा-
योगात् यत् यदा वत्करणसमर्थं तत् कदा तत्करोत्येव
यथा सामर्थ्यी सकार्यं समर्थस्य भाव इति प्रसङ्गात्तु-
मानात् । द्वितीयेऽपि कदापि न युज्यते सामर्थ्यमात्रा-
तुल्यत्वादर्थक्रियाकारित्वस्य यत् यदा यच्च करोति तत्
कदा तत्समर्थं यथा अथिचत्वमङ्गुरे, न चैवं
वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले उत्तर्त्तयमानात् अर्थक्रिये
करोतीति तद्विषयमात्रम् । ननु अथिचत्वकारित्वाभात्
स्यायिनः अतीतानागतयोः कृमेव कृमचसुपपद्यते इति
चेत् तत्तदेव भवान् प्रष्टो व्याचष्ट, अथकारित्वः किं
भावस्योपकुर्वन्ति ? न वा ? । नो चेत् नापेक्षणीयार्थे अ-
थिचत्वं कुर्वन्ति तैर्वा तादृशार्थोपात्तम् । अथकारित्वपक्षे
सोऽयमुपचारः किं भावाद्भवति ? न वा ? । भेदपक्षे
आयत्तवत्त्वं तत्र कारणत्वं स्यात् न भावत्वाच्च अथस्य

आमन्तुमानिचवान्द्व्यतिरेकानुविधासित्वात् कार्यस्य । तदुक्तम् “नर्तनवाञ्छां किं व्योम्नश्चर्मागच्छति तयोः प्रकृतम् ? । चर्मापि न चेतुः शोऽनित्यः कर्तव्यश्चेदुक्तम् ।” इति । अथ भावकोः सहकारिभिः सहैव कार्यं करोतीति सम्भाव इति चेत् अत्र तर्हि सहकारिणो न ज्ञात्वा प्रकृतं प्रकाशयमानानपि गच्छे पाशेन बद्धा तस्य कार्यं कर्मात् सम्भावज्ञानपादात् । किञ्च सहकारिण्योऽतिशयोऽतिशयान्तरमारभते ? न वा ? उभयथापि प्रागुक्तदूषणपाशावपेक्षप्रसङ्गः । अतिशयान्तरारम्भस्य बहुलसम्भवादीत्यत्रापि स्यात् । अतिशये अनयितव्यं सहकार्यन्तराधेयत्वं तत्परम्परायातद्व्यतिरेकानवस्थाऽऽख्येयम् । तथाहि सहकारिभिः सहजपपनादभिः पदार्थैराधीयमाने वीजजातिशये वीजसत्त्वादनवस्थापेक्षम् अत्र तदभावेऽतिशयः प्रादुर्भवेत्, वीजजातिशयमादधानं सहकारिणामेकमेव भवेत् अन्यथा सर्वदोषकारापत्तौ अत्र रक्षावि बहोदयः प्रसज्येत । तस्मादतिशयार्थमेवेष्ट्याथैः सहकारिभिरतिशयान्तरमाधेयं बीजे, तस्माच्च पुनकारे पूर्वव्यादेन सहकारिणामेवेष्ट्या वीजस्य अनवस्थे सहकारिण्यस्याद्वीजगततातिशयानवस्था प्रथमा व्यवस्थिता । अथोपकारः कार्यार्थमपेक्षप्रमाणोऽपि वीजादिनिरपेक्षः कार्यं जनयति तस्यापेक्षो वा । प्रथमे वीजादेरहेतुत्वमापतेत् । द्वितीये अपेक्षमात्रेण वीजादिना उपकारे अतिशय आधेय एवं तत्र तत्तापोति वीजादिजन्यतातिशयनिर्गतिशयपरम्परायात इति द्वितीयावस्था स्थिरा भवेत् । एवमपेक्षमात्रेणोपकारेण वीजादौ धर्मिण्युपकारान्तरमाधेयसित्वा उपकाराधेयवीजातिशयान्नवातिशयपरम्परायात इति तृतीयावस्था दुरपस्था स्यात् । अथ भाषादुभिन्नोऽतिशयः सहकारिभिराधीयत इत्यभ्युपगच्छते तर्हि प्राचीनो भावोऽनतिशयात्मा निवृत्तः अन्यथातिशयात्मा कुर्वन्प्रादिपद्वेदनीये जायत इति फलितं नमपि मनोरथपुत्रेण । तस्मादर्थाधिकस्यार्थक्रिया दुर्बता । नाप्यत्रमेव वदते पितृसाहस्यत्वात् । तथाहि दुग्धपत्युक्तकार्यकरवत्प्रसङ्गः स भावस्तदुत्तरकावमनुवर्तते न वा । प्रथमे तत्कावत् कावान्तरेऽपि जावत्कार्यकरणपतेत् । द्वितीये आसित्यस्याया मूत्रिभक्षितवीजादावदुर्गतिजननप्राप्त्यावत्सहारेत् । अत्र विरहधर्माभक्तं प्रकाशना यथा प्रीतोऽथ विरहधर्माभक्तचायमिति जगद्वरे प्रविशन्निवृत्तिः । न चावन्निवृत्तिः चेत् अत्रि-

नि कालभेदेन सामर्थ्यासामर्थ्ययोः प्रसङ्गतद्विषयव्यवहितत्वात् । तत्तासामर्थ्यासामर्थ्ययोः प्रसङ्गतद्विषययोः प्रागुक्तौ सामर्थ्यशाधकावभिधीयते यद्यदा यज्जननासमर्थं ततदा तच्च करोति यथा गिराशचक्षुःशब्दं स्वसमर्थवायं वर्त्तमानार्थक्रियाकरवत्काले अतीतानागतयोरेव कार्ययोरिति प्रसङ्गः यद्यदा यत् करोति ततदा तत्र समर्थं यथा सामर्थ्यं स्वकार्यं करोति चावन्तीतानागतकाले तत्कावत्सिन्ध्यावर्थाक्रिये भाव इति प्रसङ्गव्यवयः विपर्ययः । तस्माद्विषये कर्मयोगपदाव्यापकत्वा व्यापकान् पक्षधर्माभिगतव्यतिरेकव्यापकं प्रसङ्गतद्विषयव्यवयान् वदन्तीतान्यव्यापकं सत्यं सति कल्पयन् एव व्यवस्थाप्यतीति सिद्धम् । तदुक्तं ज्ञानश्रिया “यत् सत्तत् सति यथा असधरः सन्तस भावा यतो सत्ताशक्तिरिदं कर्मसि भिते सिद्धेषु सिद्धा न वा । नाप्येकैव विधान्यथा परमतेनापि क्रियादिर्भवेत् हेभापि अथमङ्गलकृतिरतः साध्ये च यिन्नाप्यतीति” । न च कश्चिदपि पक्षधरकारेण सत्तासामान्ययोगित्वमेव सत्यमिति मन्यन्, सामान्यविषयेयसमवायानामवयवप्रसङ्गात् । न च तत्र सत्तावयवसामान्यव्यवयवः सत्तावयवः, प्रयोजकगौरवापत्तेः अतुल्यत्वाननुगतत्वधिकत्वपराकृतेषु, सर्वपक्षोपपत्तेषु विषयेषु अथेयानुगतताकारण्यमपि तुल्यवत्तुल्यगतेषु तुल्यवत्ताप्रतिभासनात् । किञ्च सामान्यं सर्वगतं, सामान्यसर्वगतं वा ? प्रथमे सर्वस्तुवद्वरप्रसङ्गः अपरसिद्धान्तापत्तिश्च यतः प्रोक्तं प्रत्यक्षपादेन “अविषयवर्तगतमिति” । किञ्च विद्यमाने वटे वर्त्तमानं सामान्यमन्यत्र जायमानेन सम्बध्यमानं तस्मादागच्छत् सम्बध्यते अनागच्छत्वाद्यो द्रव्यत्वापत्तिः द्वितीये सम्बन्धानुपपत्तिः । किञ्च विनष्टे वटे सामान्यमवतिष्ठते ? विनश्यति ? स्थानान्तरं गच्छति ? वा प्रथमे निराधारत्वापत्तिः, द्वितीये निवृत्तत्वाचोयुक्तप्रयुक्तिः, तृतीये द्रव्यत्वप्रसङ्गः इत्यादि दूषणपक्षस्तत्वात् सामान्यमप्राप्यकम् । तदुक्तम् “अन्यत्र वर्त्तमानस्य ततोऽन्यस्यानजन्मनि । तस्मादचरतः स्थानादुत्तिरत्यति युक्तता । यत्तापो वर्त्तते भावको न सम्बध्यते न ह । तद्देयिनश्च व्याप्नोति किमप्येतन्महाङ्गुतम् । न याति न च तत्तापोदसि पक्षाधर्थायत् । जगति पूर्वं नाधारमको व्यसनसन्ततिरिति” । अतुल्यप्रत्ययः किनाकम्पन इति चेत् अत्र केन्यापोहाकम्पनमेवेति त्वनोदव्यवयवमुत्तेति असमतिप्रसङ्गेन” ।

विषयतोपपत्तये चायं पक्षः पूर्वपक्षीकृत्य दूषितो यथा
 "अथैव" घटादिषु क्षणिकत्वं साध्येत विभक्ताः उपान्तप्रा-
 दयो घटसत्ताक्षणाः स्वस्वानन्तरक्षणभाविघटनाश-
 व्याप्ताः घटसत्ताक्षणात्पादनपक्षक्षणावदिति' तच्च वि-
 भक्तो घटनाशक्षणो घटसत्तायान् काकत्वात् सत्त्वतवदि-
 त्वाभासमानत्वात् । अत्र घटाभायानुभवविरोध इति चेत्
 तर्हि क्षणिकत्वानुमानेऽपि सोऽयं घट इति प्रत्यभिज्ञा-
 यिरोधोऽस्त्वत्र । ननु सर्वे भावाः क्षणिकाः अर्थक्रिया
 कारित्वात् व्यतिरेकेण शशविषाणयन् विषये स्थायिनोऽर्थ-
 क्रियानुपपत्तिर्वाधिका । न च स्थायिन एव पदार्थस्य नि-
 मित्तसंयोगादन्वयाभूतस्यार्थक्रियापूर्वकं कार्यसत्त्वात्
 यत्तु सामर्थ्यं न क्षणिकस्येति वाच्यम् किमसौ स्थायी
 पदार्थ एकमेव कार्यसत्त्वात्पादयेत् ? उत युगपदनेकानि ?
 उतवा क्रमेणानेकानि ? तत्र प्रथमद्वितीययोः कृतं स्था-
 यित्वे नासत्कार्योत्पादनस्य क्षणिकेनैव सिद्धेः । न तृतीयः
 समर्थस्य ज्ञेयायोगात् । अतोभायानामेकस्यास्यैव क्षणे
 ऽर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमिति, नैतदुक्तं त्वन्मते अर्थ-
 क्रियायादुर्भिरूपत्वात् । किमर्थक्रिया नाम संविदां स्वगो-
 चरज्ञानजननं ? किं वा क्षणान्तरोत्पादनम् ? आदोऽपि
 स्वसत्त्वाने तज्जननं ? पुरुषान्तस्त्वाने वा ? सर्वज्ञत्वाने वा ?
 नाद्यः संविदां स्वप्रकाशत्वेन तदसम्भवात्, अस्तु तर्हि
 द्वितीयः, देवदत्तसंबेदनं हि स्वप्रकाशमपि यत्तदन्तर्बे-
 दनस्य विषयत्वाज्जनकं भविष्यतीति, तदसत् न तावत् प्रत्य-
 क्षज्ञानस्य विषयतया जनकमिति शक्यं यत्तु, न हि पुरुषा-
 न्तरज्ञानं प्रत्यक्षतया कश्चिद्दृष्टं । नाद्यनुमानज्ञानविषय-
 तया जनकं त्वया पुरुषान्तरप्रत्यक्षज्ञानमेव विषयजन्यभिय-
 क्तीकारात् । ननु तर्हि तृतीयोऽस्तु सर्वज्ञस्य हि प्रत्यक्षज्ञानं
 सर्वपुरुषगतसंबेदनानि विषयीकुरुषुं तैर्जन्यते, सैवं तथा-
 सति सोपपत्तिः सांसारिकसंबेदनैरीश्वरसंबेदनमप्युपप्लुतं
 स्यात् तन्मते ज्ञानसंययोरभेदात् । अथ ईश्वरज्ञानमुपप्लुत-
 मपि सोपप्लवदोषं भजते तत्त्वज्ञानेनोपप्लवस्य बाधदिति चेत्
 सैवं न तदेव ज्ञानं सोपप्लवं बाधते उपप्लवशेककि-
 नेव क्षणे प्राप्तिवययोरसम्भवात् नापि ज्ञानान्तरसत्त्वान्
 उपप्लवं बाधितुं क्षमते पूर्वज्ञानोपप्लवस्य ज्ञानान्तरा-
 विषयत्वात् विषयत्वे पूर्वज्ञानान्तरमप्युपप्लुतं सत् कथं
 बाधकं स्यात् ? नचोपप्लवांश्च विज्ञाय संबेदनस्यैव ईश्वर-
 ज्ञानं प्रति विषयतया जनकत्वं तस्मिन् सद्युपप्लवानभि-
 कथमीश्वर उपदिशेत् । नापि क्षणान्तरोत्पादनमर्थक्रियेति

द्वितीयः पक्षः, तत्प्रक्रियया चरमक्षणस्यासत्त्वप्रस-
 क्तात् तथा हि विज्ञानानि स्थायित्वकल्पनया ब्रह्मगुणा-
 दिदोषैर्विषयैरुपप्लुतानि पूर्वपूर्वसंज्ञातोयविज्ञानमक्ष-
 योभ्यः संस्कारेभ्य उत्तरोत्तराण्युत्पद्यन्ते तत्र सर्वमि-
 क्षणिकमिति भावनया स्थायित्वकल्पना निवर्त्तते स्वकक्ष-
 णमिति भावनया ब्रह्मगुणादिकल्पना नश्यति दुःख-
 मिति भावनया रागादिदोषप्रवृत्तिस्तुल्यदुःखोपप्लवाः
 क्षीयन्ते, शून्यमिति भावनया विषयोपप्लवविषयः । ततः
 भावनाभेदैश्चतुर्विधैश्चतुर्विधसंस्कारविरोधमिच्छतुर्विधोप-
 प्लवे क्रमेण सन्दीकते भावनाप्रकर्षस्यान्तर्भूतादुपान्त-
 प्रत्ययात् सर्वोपप्लवविरहि विज्ञानसत्त्वपद्यते तच्च संस्कार-
 सत्त्वानान्तराचरमक्षण इति गीयते, तस्य च कार्या-
 भावादसत्त्वापत्तौ तथैव क्रमेण पूर्वपूर्वज्ञानानामप्यसत्त्व-
 प्राप्त्युत्थात् । चरमक्षण ईश्वरज्ञानस्य जनकसत्त्वित्वादि-
 चेत् तर्हि चरमक्षणसर्वज्ञज्ञानयोर्विशुद्धतया तुल्यस्वभाव-
 योरेकसत्त्वानत्वं स्यात् तुल्यस्वभावयोः कार्यकारणभावस्यै-
 कसत्त्वानसत्त्वतात् ततश्च सत्त्वानाविच्छेदादनसोक्त-
 स्यात् । सर्वज्ञसत्त्वानप्रवेश एव मोक्ष इति चेत् एवमपि चर-
 मक्षणस्य ईश्वरज्ञानविषयत्वं दुर्भिरूपमिति, तज्जनक-
 दूरापात्तं, भेदे हि सति संबधो विषयविषयिभावः नचे-
 भेदोऽस्ति । न तावत् संवित् संविदन्तरात् संविदाकारेण
 भिद्यते तथासति वैभक्त्यतिसिद्धये प्रतियोगिनोऽसंविच्च
 प्रसङ्गात् नाप्यसंविदाकारेण धर्मिणोरसंविच्चप्रसङ्गात्
 तस्याचरमक्षणस्य सर्वज्ञज्ञानोत्पदनक्षणादार्थक्रियया
 सत्त्वं दुःखस्यादम् । यदास्थार्थक्रिया कल्प्येत तदापि
 सा किं कारणस्य सत्त्व सत्त्वादयति ? उत प्रतीतिम् ?
 नाद्यः कार्यात् पूर्वमेव कारणस्य सत्त्वः त्वन्वया कारण-
 त्वायोगात् । द्वितीये तत् कार्यं स्वकार्येण प्रतिभासितं
 सत् कारणप्रत्ययकं तदपि तथैवेत्यनवस्था स्यात् । सं-
 वित् स्वयमेव स्वात्मानं प्रकाशयतीति मानवस्येति चेत् तर्ह्यर्थ-
 क्रिया प्रतीतिहेतुरिति पक्षोऽपीवेत । स्वयमेव स्वार्थक्रि-
 ति वदन आत्मार्थं दुर्निवारम् । तदेवं न सत्तेनार्थक्रिया-
 कारित्वं किन्तु स्वाभाषिकः कश्चिद्भ्रमः, तथा कैश्चित्सु-
 क्ष्णोऽर्थक्रियां कृत्वा पुनस्तूष्णींभूतस्यापि स्थायिनः सत्त्वं
 न विरुध्यते । यदुक्तं स्थायिनः क्रमेणानेककार्योत्पाद-
 कत्वं नास्ति समर्थस्य ज्ञेयायोगात् इति तदसत् शक्तस्या-
 पि सहकारिसंज्ञिधामविशेषवभाषेक्षया कार्यक्रमउपप्ल-
 वोके तथैवागुम्भवात् । अथ नतम् शक्तस्य सहकार्य-

मेलावा अय्युक्तत्वात् अगत्ता एव सर्वे पदार्थाः परस्पर-
रापेक्षया सामर्थी जनयन्ति सा च गत्ता कार्यमुत्पाद-
यति, तदय्युक्तं सामर्थी प्रत्यपि गत्तत्वे पदार्थानाम-
न्योन्यापेक्षा न युक्ता अगत्तत्वे च तदजनकत्वात् निष्प-
त्ताऽन्योन्यापेक्षेत जनमेकैव सर्वत्र स्यात् । सा भूत-
कस्यापि सहकार्यमेकं त चेत् न अनुभववरोधात् । नचा-
नुभवोन्नालः, बाधाभावात् । यद्यपि गत्तस्यागत्तस्य वाऽ
पेक्षा न युक्तेत्युक्तं तथापि गत्तत्वागत्तत्वं निश्चितवस्तु
भावस्य सहकार्यमेका स्यात् न्यायस्यास्य त्ववाप्यङ्गी कार्य-
त्वत् । तथा हि कार्यसत्त्वेऽसत्त्वहानिः अस्तु चासं-
वृता कारणविशेषेण कार्यविशेषस्त समवायानिरूपणात् भव-
सर्वस्याऽनुपपत्तेरिति यथेष्टं चोदितं सन्नासत्त्वसन्वयस्या-
संयुक्त्यविशेषं विमुच्य नियतपक्षे भावि कारणं नियतो-
त्तरभावि कार्यमिति त्वया निरूपणीयम् अन्यप्रवृत्तिरेकौ
तत्र निरूपकौ स्त इति चेत् सहकारिणोऽपि तौ स्त एव तस्या-
दस्यैव सहकार्यमेका तत्कृतस्योपकारविशेषचिन्तयताम् ।
यत्त्वैकदेशी मन्यते अन्यप्रवृत्तिरेकसिद्धा भूयुः कदाचित्सह-
कारिणां बीजाख्ये कारणे विग्रेभनृच्छ्रमताख्यं जनयन्ति
ततस्तद्बीजमुद्गृह्णाख्ये कार्ये गत्तम् अन्यथागुपकारो भूय्या-
दित्येन नामेव्येतेति, तदस्य बीजं स्वगतविशेषोत्पत्तौ
गत्तं न चेत् सहस्रसंज्ञिमानमपि न तं जनयेत् ततो-
नाङ्कुरोत्पत्तादनेऽपि गच्छति । अथ गत्तं तदापि यदि स-
हकारिसहकृतः विशेषान्तरं प्रायोक्त्वनतायां गत्तयात्
तदाऽनवस्था स्यात् । अथ तदार्थं यत् तत्र गत्तं तदाङ्कुरेऽपि
विशेषमन्तरमेव गत्तं स्यात् । अथ मतम् अङ्कुरोत्पत्ति-
काले नवजन्मार्थिका उच्छ्रान्तोत्पत्तिस्तु सहकारि-
संज्ञिविभावसाध्या तथैव दृष्ट्यादिति चेत् न तथासति
गत्तमता कारणेन स्वात्मन्यनुपपत्त्यपि सहकार्यमेव्यत
इति त्वयैव स्वमतव्यावात व्यापादितः स्यात् । तन्नामैक-
देशिपक्षो युजिस्सहः नन्यत एवाकृतभावादर्शनीयं न हि
यत् तद्वत्कारणस्वरूपे सहकार्यपकारं ब्रूमः किं त-
र्हि अणिकान्मूलकारणादुत्पद्यमानं कार्यं सहकारण-
मपेक्षते कार्यस्य बहुकारणमाध्यत्वादिति ब्रूमः ।
यद्यपि स्याधिकारणमनेऽप्येतावत् समानं तथापि तन्मते
यावत् कारणसत्त्वं नैरन्त्येषा कार्योत्पत्तिर्दोषा नि-
वामकाभावात् । न च सहकारिसम्बन्धो नियामकः स-
म्बन्धस्यापि वायत्सम्बन्धसत्त्वं भावतव्यत्वात् । न च तस्य
सम्बन्धान्तरं नियामकम् अनवस्थापातात् । न च वाच्यं

अणिकपक्षेऽपि न कारणसत्त्वसत्त्वे कार्यं जायते तद्योर्दोष-
पदाप्रसङ्गात् अन्यदा जन्माङ्गीकारे चानियमापत्तिरिति,
कारणान्तरकणस्य कार्यनियामकत्वात् अतः अणिक-
त्वपक्षेऽपि नैवायं, मैवं सर्वत्र हि कार्यकारणभाषो व्यापि
बलेन निश्चेतव्यः तत्र किं त्यज्यते कार्यकारणव्यापि प्र-
माणव्यक्तयोः ? अतः तत्सन्तानयोः ? । नाद्यः अणिकयो-
रन्यप्रवृत्तिरेकबुद्धिद्वयकालावस्थानादोमात् । द्वितीयेऽङ्गा-
रावस्थायाम्भूमीजायेत तत्सन्तानरूपातिताविशेषात् का-
रभावात्तदा जन्ममेति चेत् तस्यापि स्वसन्ताने विद्यमान-
त्वात् नचाग्निकाष्ठयोः सम्बन्धाभावः सन्तानद्वयनित्य-
त्वेन तस्याग्निसंज्ञिकत्वात् । सम्बन्धः सम्बन्धान्तरपक्षे क-
त्वात् न सदातन इति चेत् न अनवस्थापक्षेः विचित्रक-
क्षाविश्रान्तद्वयप्रमेन नानवस्था इति चेत् तर्हि स्यादिका-
रणाभ्युपगमेऽप्यनवस्थाया । सुपरिहरत्वाच्चोक्तदोषः ।
ननु स्थिरकारण उपकारकत्वाङ्गीकारे यदि स्यादित्वगदी-
स्वमतमपि समीकृतात् तर्हि तन्माङ्गीकुर्म इति चेत्
धूमकाष्ठयोः कार्यसहकारिणोऽपकारकभावेऽपकारकभाव-
स्यान्यप्रवृत्तिरेकविमुक्त्यावर्जनीयत्वादन्यप्रवृत्तिरेकयो-
पकार्येऽपकारकभावासाधकत्वं मूलकारणतत्कार्ययोर्ग-
धूमयोर्दोषं तस्यादुपकारके सहकारिण्य मतद्वयेऽप्ये-
का समाना । तथा च अणिकपक्षे यथैकस्य यङ्गः सह-
कारिभेदात् देशभेदाच्च युगपदेककार्यमभ्युपेक्षते यङ्गः
स्वदेशे वङ्गान्तरं जनयति उपरिष्ठाङ्गम्, अवस्ता-
ङ्गस्य, पुरुषे विज्ञानश्चेति तथा स्यादियद्वैज्यं कस्य का-
रणस्य कालभेदात् सहकारिभेदाच्चानेककार्यजनकत्व-
तत्र क्रमकारित्वं किं न स्यात् । मचेतावता अणिकस्या
विशदितोर्भतसाङ्ख्यं गङ्गनीपं पूर्यथ पतितकस्यैव
स्याथादस्यान्ते निराकृतत्वात् । तदप्यमतिदृष्टं अणिक-
विज्ञानवादिमतमुपेक्ष्य कूऽन्यनित्यचेतस्ये सत्यं, अणिक-
तया मतीवत इत्ययमेव वेदान्तवादीति नैर्दोषत्वादाद-
शीयं इति ।

व्याकृतसुविमेके च "अथ बावकं भवतात्मानं अणभङ्गो-
वेत्यादिना" पञ्चविप्रतिपत्तीनां द्वाविंशतीनां मध्ये प्रथम-
विप्रतिपत्तिरामेऽस्य विवर्तित इत्या

अणभङ्ग इति अणं प्राप्य भङ्गुरः । अणमात्रेण विनाश-
शक्तिनिर्वादि पुनरपि किमपि नाहमाप्यदमस्ति किञ्चि-
दपि वस्तु स्थिरं, विश्वमेव अणभङ्गुरम्, अलीकमेव्यत्वा-
वेरन् न किञ्चिदपि कावेरन्, न चाकामयमानाः

केचिदपि प्रवर्तने" आत्मनः शिरोमणिः [गच्छमां
क्षणात्मिन् पुंस्त्री० क्षणक्षणे रमते रम-णिनि । पारायते
क्षणिकं लि० क्षणः ससत्ता व्याप्यतयाऽऽख्यस्य ठत् । क्षणमात्र
स्यायिनि । तत्क्षणस्य आत्मनश्चैवैकव्याख्याने रघुनाथ
शिरमण्युक्तम् यथा
“क्षणिकत्वस्य स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणा-
नुत्पत्तिकत्वे सति कादाचित्कत्वम् उत्पत्तिमप्यवा । उ-
त्पत्तिश्च स्वाधिकरणक्षणादतिप्रागभावप्रतियोगिजन्य
सम्बन्धः । क्षणश्च स्वाधेयपदार्थप्रागभावानाधारः समयः
प्रसिद्धस्तु विधेर्नैय्याधिकारः प्रागभावे चरमध्वं से च,
निषेधस्य सौद्धानामलीके, स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधि-
करणक्षणादतिव्यं क्षणिकत्वमिति तु उदायः” । अत्र ग-
दाधरव्याख्या कादाचित्कशब्दे १८८० पु० दर्शिता अत्र
कादाचित्कत्वं सत्ते सति किञ्चित्कालवृत्त्यभावप्रति-
योगित्वम् । “क्षणिकत्वस्य एतौपक्ष्यवृत्तिध्वंस प्रतियो-
गित्वम्” सन्नाय० । श्रियदुति स्त्री हेम०

क्षणात् लि० क्षणः संज्ञातोऽस्य तार० इतरत् । जातक्षणे
क्षणात् लि० क्षणः विश्वानिकालः उत्सयोवाऽऽख्यस्य इति ।
क्षणात् विश्वान्ते उत्सवान्तिने च । “तं विश्वान्ते शुभे
द्वेजे क्षणिकं कल्पमव्युत्तम्” भा० श० १२७० । स्त्रियां
क्षीप् सा च श्रावो गच्छ०

क्षणेपाक पु० क्षणे पचते पच-कर्मणि घञ् न्यङ्का क
अनुक्तम् । क्षणेन पचमाने पदार्थे । [च क्षणम् ।
क्षत् स्त्री० क्षण-भावे संप० कृिप् । जनने-विदारणे श्मीडने
क्षत लि० क्षण-क्त । विदारिते श्मीडिते श्वपिते च ।
“रघोरयः क्षमनेन पक्षिणा हृदि क्षतेः शोभितव्यमर्थः”
रघुः । ४०० तनुक्ते “रुद्राणामाभूद्भिः क्षतहृद्धार
शक्तिः” कर्मा० “क्षतमिरेपु दिग्भूतस्ये” भट्टिः क्ष-
तशोभा अपि स्त्रियाः” “कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिप-
हृगदृपता” इति च नारदः । विदारणञ्च शब्दादिभि-
रवयवविभागः, “क्षुब्धोरोरगच्छता” रघुः । सपेण
दण्डेनाङ्गुल्याविदारणक्षतत्वात् । भावे क्त ॥ विदारणे
न० “नक्षत्रातीव वनस्पतीनाम्” कर्मा० “क्षनकहृतोऽपि
सुन्दरः हरसि मनसि यतः प्रसूतम् किं पुनरवच्छ्रुतत्वं
नखरक्षतैस्तथा” वा० द० । ६३० श्ये “क्षतोऽनलाङ्गुलनखा-
शुभिक्षया” माघः । उपचारात् तत्कार्ये ७३ः छादौ
“क्षतात् किल त्रायत इत्युदयः क्षत्तस्य यद्भोभवेपु
क्षदः” रघुः उपचारात् (वा) इति प्रसिद्धे क्षवक्षत्

पुत्रादौ दृश्ये हेमच० “प्रक्षपितास्तु दोषभेदमभिपक्ष-
मांसयोषिते प्रदूष्य कण्डूं जनयन्ति तत्र कण्डूयनात्
क्षतं कसुपजायते क्षते दुष्टकांशकाः प्ररोहाः पिच्छक
रुधिरकाणि जायन्ते कूर्चं किण्वोऽभ्यन्तरक्षपरिणादा”
सुशु० “यस्तु क्षतेऽप्युज्जते स भूयःकल्क इति संज्ञां ह
भते” सुशु० व्रणशब्दे विवृतिः ।

क्षतनिमित्तपरण्येऽशौचभेदमाह शु० त० व्याघ्रः “क्षतेन
क्षियते यस्तु तस्यागौचं भवेद्द्विधा । आ सप्तपञ्चाक्षिरालं
स्यात् दशरालमतः परम् । गच्छवाते त्र्यहङ्गुर्हं यदि
क्षयित् प्रतीयते । अगौचं प्राप्तं तत्र सर्वपक्ष्येषु निव-
शः” । “अत्र गच्छवातपदं क्षतेतरगच्छवातपरं पारिभाषि-
कगच्छवातपरमपि । यथा देवीषु “पक्षिष्वस्य गौर्धे तु
दंष्ट्रदङ्गिनसैहताः । पतनानश्नप्रायैर्वाग्निविषवञ्च-
नैः । मृता जलप्रवेशेन ते वै शक्तकृताः सृताः” । अ-
न्यथा क्षतं विना पतनादिभिर्बिलम्बकृतानां दिनपक्ष-
योऽनध्ययसायः स्यात् । न च शास्त्रोपे व्याहारेऽन्तरङ्ग-
त्वेन पारिभाषिकग्रहणस्यैव युक्त्यमिति वाच्यम् आह
पारिभाषिकापारिभाषिकशब्दचतस्रहणवदभाषि तथा यु-
क्तत्वात् पारिभाषिकत्वादेव न प्रकरणीयम्” शु० त०

क्षतकाश पु० पत० । क्षतजाते काशभेदे “पञ्च काशाः क्षता
यातपित्तज्वलक्षतक्षयैः” भावप्र० । काशशब्दे २००० पु०
विवृतिः । [गच्छ० । २००० श्यायां स्त्री हेम० ।

क्षतपु पु० क्षतं कलि हन हेतौ-क । (क्षतरसो गा) क्षपभेदे ।
क्षतज भ० क्षतात् जायते जन-उ । १६३ धरे “अमरः स

क्षिप्रमृतः क्षतजेन रणुः” रघुः “क्षतजकण्वपर्वभ्रुणा च
भवता” काद० २००० हेम० । २००० क्षतजातमात्रे लि० । सुशु-
तोक्ते ४००० काशभेदे काशशब्दे तद्विदार उक्तमायोऽपि
स्यार्थं सुशुतवाक्यमलोदास्रियते यथा

“उक्ता ये हेतयो नृणां रोगयोः श्वार्सहृकयोः । कास-
स्यापि च पिच्छेयास्त एवोत्पत्तिहेतवः । धूमोपघातद्र-
जसस्तथैव व्यायामरुक्षाश्च निषेधश्च । यिसार्गमत्वादिपि
भोजनस्य वेगापरोधात् क्षयशोभयः । प्राणोक्तुदानानु-
गतः प्रदुष्टः संभिन्नकांक्षस्वनतुल्यघोषः । निरति वक्ता-
त्वाकसा सदोषः कासः स विद्वद्भिर्ददाहृतम् । स वात-
पित्तप्रभवः कफाच्च क्षताक्षतान्यः क्षयशोऽपरच । पञ्च-
प्रकारः कथितो भिन्नगर्भविद्विहो यश्च विकारकृत् स्यात् ।
भविष्यतस्तस्य तु फण्डकण्डूभोज्योपरोधो गतताकुलेपः ।
स्वशब्देऽप्यमरोचकोऽपि दृष्टं विद्वद्भिर्भवन्मूर्ध्नि ।

हृत्कृद्भूमीदरपात्रं मूनी आमाननः शीघ्रवलसरीजाः ।
प्रसक्तमेव च समीरणेन कासेतु शुष्कं खरभेदयुक्तः ।
उरोविदाहज्वरवज्राघोरं रश्मिर्हृतस्तिलकमुक्तपार्श्वः ।
पित्तोऽपि पीताग्निं वंमेतद्भूनि कासेतु पाण्डुः परिद
क्षमानः । विलिखमानेन सुखेन सोदन् शिरोरुगतः
कफपूर्वदेहः । अभक्तवर्गगौरवसादयुक्तः कासेतु शं सा-
म्भक्तः कफेन । वक्षोऽतिमात्रं विहृतश्च यस्य व्याया-
मभाराध्यवनाभिवातेः । विस्मयवशाः स नरः सरक्तं धो-
त्रयभीक्ष्णं क्षतजः स उक्तः । अतिव्यशयभाराध्ययुक्त-
श्चमजपियुक्तैः । हृत्कृत्सोरः क्षतं वायुर्दक्षिणा कासमाव-
हेत् । स पूर्वं कासेतु शुष्कं ततः शीघ्रेण संगोषितम् ।
कण्ठेन वृजतात्थ्यं विभिन्नो नैव चोरसा । सूचीभिरिव
लीलाभिस्तुष्टाग्नेन मूतिना । दुःखस्यार्थेन मूलेन के-
पीडाभितरिना । पर्वभेदव्यवहारवशात् वैखर्यपीडितः ।
पारावतरवाङ्मज्जन् कासेतु गतः क्षतोद्भवत् ।

क्षतजव्रण पुं भावप्र० उक्ते व्रणभेदे

“पृथक् समस्तदोषोत्था रक्तजागन्तुजो तथा । व्रणशोषाः
पङ्कते स्युः संयुक्ताः शोथलक्षणेः । (शोथलक्षणेः पूर्वोक्तैः)
विशिष्टं रूपमाह । “विषमं पच्यते यातात् पित्तो-
त्थवाचिराक्षरम् । कफजः पित्तवच्छोथो रक्तजागन्तु
समुद्भवः” । अत्र रक्तजेषु क्तः क्षतजव्रण इत्येव शब्दस्यो-
च्यत्वा शब्दकल्पद्रुमे क्षतव्रणशब्दकल्पनं प्रामादिकम्
भावप्र० उक्ते परिपासाभेदे स्त्री यथा

“मयत्रमाभ्यां वक्तुं च प्राज्ञा ऊर्ध्वं चितं पित्तवि-
वर्धनेन । पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालं प्रपन्नं
जननेत् पिपासाम् । श्रोतःस्त्रिधादिषु दूषितेषु दापैश्च
हृत् सन्धयतीह जनोः । तिस्रः स्त्रोतास्ताः क्षतजा
चतुर्थी क्षयात्तयान्वाऽऽसप्तपञ्चमा च । भक्तोद्भवा सप्त-
भिकेति तासां निबोध लिङ्गान्नुपसृज्यते” । नराणां
चितं स्थान एव वृद्धितं पित्तं सवातं पित्तविषयैः
कृद्भूमीदरपात्रं मूनी वलसंययादुपशसा-
देहवातः कुपितः । तद्द्वयम् ऊर्ध्वं प्रसरन् तालं प्रपन्नं
क्षन् पिपासां जनयेत् । न केवलं तालुन्धेय दूषिते तस्या
भवति । किन्तु जलवाङ्मोतः अपि क्षत आह श्रो-
तःस्त्रिधादि । नन्वत्र वक्तुं च न युक्तम् । यतो ज-
लवहे ह श्रोतसी सुशुतेनोक्ते । उच्यते । तथारेवा-
न्नेकप्रतानयोगात् दोषः । अपांशदिषु श्रोतःस्त्रिति
लिङ्गादेरप्युपलक्षणम् यत आह चरकः “रसवाहि

नीय धमनीजिह्वा हृदयगततां क्रोम च । संगो-
ष्य नृपां देहेषु कृतस्तृणाभितमवनी पित्तानिजा-
विति । संख्यामाह तिस्र इत्यादि । तृणायाः सा-
मान्यलक्षणमाह । “क्षतं यः पित्तोऽपि न तृप्ति
मविगच्छति । मुक्तः काङ्क्षन् तोयन्तु तं तृणां तिता-
दिमेत्” । क्षतजमाह “क्षतस्य वक्षोऽपि तनिर्गमा-
भ्यां तृणा चतुर्थी क्षतजा मता तु” । क्षतस्य शब्दा-
दिक्षतयुक्तस्य वक्तुं पीडा” ।

क्षतविधिसिन् पुं क्तं विध्वंसयति विनध्यनुसन्धिच-
नि इत० । उद्गारकहृत्वे शब्दच०

क्षतव्रत पुं क्षतं व्रतमस्य । वृद्धोतव्रतार्थगि अवकी-
र्षिनि क्षमरः तत्प्रायश्चित्तमाह प्रायश्चित्तविवेके
“अथावकीर्षिप्रायश्चित्तम् “अथावकीर्षी भवेद्दुःखात्
व्रतः यथाह याज्ञवल्क्यः “अवकीर्षी भवेद्दुःखात् व्रत-
चारी तु योऽपि तमति” प्रायश्चित्तमाहः कृताः “अवकी-
र्षं नित्यं व्रतं व्रतं व्रतं । व्रतं व्रतं वासाः व्रतं
मासांस्तथा मुच्येत विलिप्ता” । अवकीर्षी भवकीर्षी ता-
भावे क्तः । अत्र साहसप्रपन्नः । इदं प्रमादकर्ममे-
तद्विषय एव याज्ञवल्क्यः “अवकीर्षी भवेद्दुःखात् व्रत-
चारी तु योऽपि तमति” गार्हपत्यं पशुभालभ्य नैर्हृतं स यशु-
क्षति” । प्रयत्नात् स्वयमत्साहस्य प्रवृत्ते तु मनुः “एत-
स्मिन्नेव संप्राप्ते यासत्वा गार्हपत्यमिति । संप्राप्तानाचरे-
द्भक्ष्यं स्वकर्म परिकीर्तयन् । तस्यो लक्ष्णेन भैक्ष्येण
वर्तयन् कैकालिकम् । उपसृज्यं स्तुतवणमप्येन स वि-
शुद्धाति” । एतद्विषयवाक्ये शातातपः “अथातो-
वकीर्षिप्रायश्चित्तं व्याख्यास्यामः “व्रतचारी यदव-
कीर्षीत चतुर्थकालमर्द्धं भैक्ष्यं चरेदेवंप्रतोभवतीति-
तथा पेटो न सरपि “अवकीर्षी गार्हपत्यं वपेत्
संवत्सरं प्राजापत्यं चरेत्” शङ्खनिशिताभ्यान्तु विक-
ल्प एवोक्तः । तद्वयथा “संप्रताले यावकीर्षीत भैक्ष्यादि-
कार्ये कुर्यन् सद्यः कासादुत्सर्गे रेतसाऽन्यत्र संप्राप्तं तत्र
प्रायश्चित्तं महाव्याकृतिभिर्जुह्यात् क्रोडकारपुष्पिकाभिः
संवत्सरं या नक्तं भैक्ष्यं चरेत् चतुर्थकाले मितभुग्गायत्रीं
तरुसमातुगाह्यमेदिति” । गावलीमपि संवत्सरं ज-
पेदित्यर्थः । महाव्याकृतिहोमश्च लघुत्वादातिदेशकव-
कीर्षीत्वेन भैक्ष्याग्नित्यागे क्षियं विना कासात् सल्ले-
क्षरागे व्यवतिष्ठते, क्षियं विनापि कासाद्रेतस उत्सर्गे
प्रमादगमने च यमिष्टः “व्रतचारी चेत् क्षियमुपेयादराग्ये

चत्तये लोकेऽग्नीरहोदेवतं गह्वं मं प्रमुखाभेत नैर्ऋ-
तं या चरन् निर्व्ययेत् तस्य जुहुयात् कामाय स्वाहा काम-
कामाय स्वाहा । नैर्ऋत्यै स्वाहा रहोदेवताभ्यः स्वाहा
इति एतदेव रेतसः प्रयत्नोत्सर्गे दद्यात् स्वप्ने व्रतान्तरेषु च ।
आम्रावर्त्तनाद्रे तो विसर्गे दिगस्त्रे चाभ्यासे षोडशम् । प-
शोरभावे नैर्ऋतं चरन् निर्व्ययेदित्यर्थः । एतज्ज्ञानावास्यायां
कर्त्तव्यमित्याहुः बोधायनः । “यथावकीर्त्तुं नावस्ययां
निगमन्मनसभाषाय संपरिणीर्यं दाक्षीं” हौमिकीं
परिचरं कृत्वा हे आम्नाहुती जुहुयात् । काम
च व्रतान्तरेष्विष्टमिदधता यश्चिदेन द्वादशाहादिकव्रतेषु
पुनराचार्यान्त्यायादिषु च यथातिदितं तथाचेतदतिदि-
भविष्यत् । अतएव “कामतो रेतसः सेकं व्रतस्यस्य
द्विजन्मनः । अतिक्रमं व्रतस्यार्द्धमर्थात् ब्रह्मवादिनः”
इति मनुना सामान्येनैवावकीर्त्तयित्वा जन्मन्मन्कारि अका-
मतो रेतसः कावे मनुः “स्वप्ने विज्ञा ब्रह्मचारी द्विजः
शुक्रमकामतः । ज्ञात्वाकर्त्तव्यं यत्पुनर्वाप्यित्युचं जये-
त्” । ब्रह्मचारिणोऽगृह्यारगमने तु तद्गमभोक्तप्रायश्चित्ते
नैव गुरुणा जन्मवकीर्त्तयिष्यत् प्रायश्चित्तं कृतम्वेत् । यथा
दण्डनिषेधप्रायश्चित्तेनैव गुरुणा तद्वान्तरीयकायनोरप्य
प्रायश्चित्तं सम्पद्यते ।

चतुर्हर न० चतं हरति ह-हेतौ ट । चतुर्हरण्येतौ । सगु-
हचन्दने शब्दः । २ चतुर्हारकमाले त्रि०

चताशीच न० चत, नविसप्तशौचम् । प्रणादिचतकते
अत्युक्तौ अशीचे । “सप्तणः स्तुती कृत्यो मत्तोऽस्त-
ज यलाः । स्तुतवन्मुरवन्मुच दृष्टान्दौ स्तकालतः”
प्रा० त० देवतः । अगुचित्तमयाह तत्रैव सप्त । “दन्-
जन्ममसंज्ञायं जेपं मय्येत दन्तयत् । न तल वक्तुः
कृतां यत्तमुद्वरे पुनः । मरेदशौचमखलं तच्चवेनात्
दग्ने कते” । तृणपेधादित्युपलक्षणं व्रणहेतुचनमात्रस्य ।
अस्यापवादः “चन्द्रस्येयमेव चेतानां पिण्डकर्म-
णि । मङ्गातीर्थे तु संप्राप्ते चतदोषो न विद्यते” प्रा० त०
पुनस्त्यः । स्तुतानां पिण्डकर्मणि निरयकाशत्वात् चित्ता
पिण्डोऽकदानादौ । संप्राप्ते निवतशशादिना सम्यक्संप्राप्ते ।

चति स्त्री चण-क्तम् । १ हानौ, २ अपचयेश्चरे च । “हयानां
न चतिः काचिच्च रयस्य न जातसेः” भा० व० १७२ क० ।

“द्विपं चतीदीं प्रथमे शिबीसुखाः” किरा०

चतोद्गर चतजाते उदररोमभेदे उदरशब्दे ११५० पु० विद-
तिः । शल्लभित्यादि तत्त्वत् सुस्तुतवाक्यं भाषप्र० व्या-

ख्याय चरकमुनि सन्धतिप्रदर्शनेन विशेष उक्तो यथा
“यस्य कण्टककर्करादि । अक्षोपः हतं भुक्तं यत् कर्क-
भिनसि यथा अन्वया अगते भोजनं विना आगतं, कर्क-
राभिरितरथापि यदक्षं भिनसि तत् । उपलक्षणम् ।
जृम्भणमन्वयनं वा यदन्वन्धनसि । यतः उक्तश्चरकेण
शर्कराटणकाद्याः स्वकण्टकैरक्षसंयुतैः । भिद्योतान्त्
यदा भुक्तं जृम्भयात्वन्येन चेत्” । तस्मात् भिक्षादन्वत् ।
गुदतस्तु भूयः कन्मात्स्युत्थ पुनर्गुदतः स वेदिद्वयः ।
दाह्यति विदार्यत एव । पदविह्वारार्थत्वात् । एतत्
चतोद्गरन्मन्त्रान्तरे परिस्राव्युदरकादितम्”

चत्तु पु० शौ० अद-रुधतौ संज्ञायाम् तृच् कृतिट् । १ सारथौ
२ हाः स्त्रे ३ कलियायां गूढेण जाते कर्षसहारे पुंस्त्री०
अमरः स्त्रियां ङीप् । ४ दासीपुत्रे पुनियुक्तौ द्वेषसि पु०
मेदि० ७ मत्स्ये कंक्षिप्रसा० । उपधादीर्घविधौ कर्त्तृशब्दस्य
पृथग्गृहणात् औणादिकवृत्तजनस्यान्वस्य निषेधेऽपि दीर्घः
चत्तारौ ‘चत्तारौ ते प्रजापते । ताविहायतां स्फातिम्’
२, २४, ७, “यत् चत्तारं ह्ययत्ना” अथ० ८, ६, ४८, व्या-
विजितस्याग्निः चत्ता विन्ने देवाः सभासदः” इत० ब्रा० १२,
५, ४, ६, “विविक्तौ चत्तारम्” यजु० २०, १३, । “जलिया
मागधं वैष्ठात् गूढात् चत्तारमेव च” या० उक्तैः
“गूढादायोगवः चत्ता चण्डालवाधमोदयात् । वैश्य
राजन्धविप्रास्तु जायन्ते वस्यं सङ्कराः । एकान्तरे त्यात-
लोव्यादस्वतोद्यौ यथा स्मृती । चतृवैदेहकौ तद्वत्
प्रातिनोस्येऽपि जन्मनि” समूहस्य कलियायां विप्रा-
ज्जात इति अमरमतत्वेन शब्दक० उक्तः प्रामादिकी ।
“चत्ता स्यात् सारथौ हाः स्त्रे, कलियायाञ्च गूढजे”
इति नामार्थेऽमरोक्तेः अनुयाज्यलवाक्यदिधवादाच्च
“माहिष्योऽयं कलिययोः चत्तायाम् गूढयोः सुतः” इत्यम-
रोक्तौ अयमगूढजातस्य चत्तृत्योक्तावपि तल कर्त्तुं स्वा-
मिनी योग्यत्वात्तल कलिया, तेन न पूर्वपरिवरोध इति
भातुदीक्षितव्याख्या । अतएव मेदिन्याम् “चत्ता गूढच-
लियाजे प्रतीहारे च सारथौ । भुजगप्रातनयेऽपि
स्याद्वियुक्तवेचसोः पुमान्” । तस्य वृत्तिमाह मनुः “चत्तु य
उकसः नां तु विलौकोवधवन्धनम्” । तल दासीपुत्रे “ततः
प्रीतमनाः चत्ता (विदुरः) धृतराष्ट्रं विशाक्यते ! ।
उवाच दित्यो कुरवोऽर्जुन इति विहितः । वैचल-
वीर्यस्तु कपो निशस्य विदुरस्य तत्” भा० शा० २, ०, ४० ।
विदुरस्य दासीपुत्रत्वं विदुरशब्दे वक्ष्यते “ततोऽपश्यत्

विद्वं त्वर्षभारादभ्यावानं सज्जसज्जः स राजा ।
अवात्रगीत् भ्रातरं भीमसेनं किं तु क्षता वक्ष्यते न
समेतः ?" भा० व० ५५० । इत्ये । "ततः हास्यः
प्रविश्यामेत्युपक्रमे "ततो हृष्टो कर्त्तुराजः कतार-
निदमव्रवीत्" "क्षतारं कुरारजस्तु मनेः कर्त्तुसुपा-
जयत्" इति च भा० वि० ६८५० । सारथी "जानतुतिर्ह-
योलायस्य उपशुन्नाय सह संजिह्वान एव क्षतार-
सुवाच" "सह क्षतास्मिन् नाविदमिति" "सह क्षता-
ऽविदमिति" च छा० उप० । दशोपाध्याये च "अथ
क्षता पात्रागतीमभिनेयति" इतः ब्रा० ११५।१।८
"क्षतासन्निधिनः कोपाध्यायः" भा०

क्षत्र पुं० । क्षतस्त्रायते त्रै-क ५८० अद-संभूतो कर्त्तरि ल
वा कर्त्तृर्वा० । क्षत्रिये "अथ ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवति
श्रोतः" इति "अथ ब्रह्म च क्षत्रं च सम्यग्वी चरतः सह"
यजु० २०, २५ । "क्षत्रं च तयजातः" वेददी० "ततात् तिम
त्रायते इत्युपः क्षत्रस्य शब्दोभुवनेषु कृष्टः" रघुः । अथ
मन्त्रि० "अथ हिंसायामिति धातोः सम्प्रदाित्वात् किम्
मनदीनामिति वक्तव्यः दनुनासिकनोपे तुगःगमे च
क्षदिति रूपं सिद्धम् क्षतः न शात् त्रायते इति क्षत्रः
सुपीति योगविभागात् कः । तामेतां व्युत्पत्तिं कश्चि-
रर्थतोऽनुकामति क्षतादिव्यादिना । उदयः उदयतः
क्षत्रस्य क्षत्रार्थस्य वाचकः शब्दः क्षत्रशब्द इत्यर्थः
क्षतात् त्रायते इति व्युत्पत्त्या भुवोषु कृष्टः किल
प्रसिद्धः अस्तु नाशकणोदितत् केयवकृष्टः किन्तु पट्टजा-
दिवत् योगकृष्टः । "नाशकक्षत्रक्षत्राति नाशकक्षत्रं ब्रह्म
वर्जिते । ब्रह्म क्षत्रं च संयुक्तमिहास्तु च वर्जिते" मनुः ।
क्षयते संश्रियते राश्या, क्षद-कर्म्मणि ल । २। २। २। "क्षत्रं
वा एव प्रपद्यते योराष्ट्रं प्रपद्यते क्षत्रं राष्ट्रम्"
इतः ब्रा० १२२ । क्षत्रस्य कर्म्म अथ । तत्कर्म्मणि,
"क्षत्रं द्विजत्वं परस्परार्थम्" भट्टिः तस्येदमर्थः । क्षत्र
तत्सम्बन्धिनि लि० "क्षत्रं कर्म्म स्वभावजम्" गीता
३ उदके ४ प्रने च निच० ५ देहे उष्णादिको ६ तगरे न०
राजनि०

क्षत्रकर्म्मन् पुं० इतः । "शौचं तोजोऽतिर्दाय्यम् युद्धे चा-
वपलायनम् । दानवीरभावश्च क्षत्रकर्म्म स्वभावजम्"
गीतोक्ते कर्म्मभेदे । अथ क्षात्रं कर्म्म इति वा पाठः
क्षत्रकर्म्म उ० इतः । क्षत्रायुक्तो क्षत्रियस्य धर्मभेदे ।
यथाह हारीतः

"राज्यस्यः क्षत्रियश्चापि प्रजा धर्मोऽयं पालयन् । कुर्यात्
दध्ययनं स यग्यजेद्वयज्ञानं यथाधिधि । दद्याद्दानं वि-
जातिभ्यो धर्मोऽनुविश्वस्यतः । स्वभावीं नरते नियं
मङ्गभागाहः सदा नृपः । नीतशास्त्रार्थकुशलः सन्ध-
विप्रकृतसुवित् । देवब्राह्मणभक्तश्च पित्रकार्यपरस्तथा ।
धर्मोऽयं यजनं कार्यमधर्मपर्यजनम् । उत्तमां गति-
माप्नोति क्षत्रियोऽयमेवमाचरन्" ।

"क्षीणि राजन्यसृग्ध्ययनं शक्येण च प्रजापालनं
स्वधर्मक्षेत्रे जीवेत्" वयसः । पद्मपु० स्वर्गस्य खंडे ६६ अ०
"क्षत्रियस्यापि यो धर्मोऽस्ति ते वक्ष्यामि पार्थिव ! । द-
द्याद्वाजा न याचेत यजेत न च याजयेत् । नाध्याप-
येदधीयीत प्रजास्य परिपालयेत् । निन्दोद्वृत्तो दस्यु-
वधे रणे कुर्यात् पराक्रमम् । ये तु क्रतुभरीजानाः नृप-
वन्ध पाथियाः । ये तु युद्धे विजितारक्षो तु लोक-
जितो नृपः । अविद्यतशरीरो हि संगरादयो निव-
र्त्तते । क्षत्रियस्य तु तत् कर्म्म नोभयत् यशःप्रदम् । क्ष-
त्रियशानामयं धर्मो निर्णीतो हनिमिः परः । नास्य
क्षयतमं किञ्चिद्वाच्यो दस्युर्विनिपदात् । दानकध्ययनं
गरी राश्यां चोऽभिधीयते । तस्माद्वाजा मङ्गराज !
योऽयं धर्मोऽधीनिना । प्रजाः स्वेपु च धर्मोऽपि स्था-
पयेत महीपतिः । धर्मोऽपि हि कर्म्मण कारयेत्
सातं प्रजाः । पररां हिंसाप्रति नृपतः परिपाल-
नात् । कुर्वीत्यथ वा कुर्यात्क्षीणो राजन्य उच्यते ।
राजन्यानां करादानं विमः वैशाहिकश्च यः । प्रतिपक्षः
स निन्दोऽत्र परल चादृष्टप्रदः । युद्धे पलायनश्चैव तथा
कातरताऽर्थेषु । क्षपालनं प्रजानासु दाने धर्मो विर-
क्तता । अनवेला स्वराष्ट्रस्य ब्राह्मणानामनादरः । अमा-
त्यानामसम्मानकोषां कर्म्मनिवेक्षणम् । अत्यानासु परी-
हासो निषिद्धः क्षत्रजन्मनाम् । राजन्यस्तु मङ्गराज !
यथा क्षेममवाप्नुयात् । तत् श्रेष्ठं तवास्यास्ये धर्मो सं-
पहतत्परः । वेदानधीत्य धर्मोऽयं राजशास्त्राणि चा-
नृप ! । स नानाटीनि कर्म्मण कृत्वा क्षेमं निषेज्य च ।
पालयित्वा प्रजाः सर्व्यां धर्मोऽयं जयतां पर । राजसू-
याश्वमेधादीन् महानन्यांस्तथैव च । आहूत्य च यथा
पाठं विप्रेभ्यो दत्तदक्षिणः । संध्यामे विजयं प्राप्य
तथाहूयं यदि वा बद्ध । स्थापयित्वा प्रजापालकं पुत्रं
राज्ये च पाथिवः । अन्त्यगोत्रं प्रणक्तं वा क्षत्रियं
क्षत्रियर्षभ ! । अर्चयित्वा पितृन् सस्यक् पितृयज्ञे यथा-

विधि । देवान् वसुधैव कुटुम्बकम् । वेदैरज्ञयित्वा प्रयत्नतः ।
 अन्नभावे च वसुधायै य इच्छेदाश्नमानरम् । सोऽनुपूर्वा-
 न्नमान् राजन् । गत्वा विद्वान्वायुनाम् । राजवित्तेन रा-
 जेन्द्र । भैक्षचर्याभिसेवया । अयेतद्वदधर्मोऽपि अरेच्छी-
 रितकाव्यया ॥ न चैनसैष्टिकं कर्म तयाणां भूरिदक्षिणम् ।
 अतर्था राजगार्हून । प्राञ्जराश्नमाश्ननाम् । बाह्यायत्नं
 अन्निवेर्मानवानां लोकत्रये । धर्माभासेवमानैः । सर्वे
 धर्माः संघर्षाज्जयाणां राज्ञो धर्मा दति वेदात्
 यदेषां । एवं धर्मा राजधर्मेषु सन्ति सन्ति सर्वे सं-
 प्रसीनः सुबोधः । अन्त्यश्नानल्पकतान् वदति धर्मान-
 न्मान् वेदविदो मनुजः । महात्मनः बहुकल्याणरूपं
 आत्मं धर्मं नेतरं प्राञ्जरायाः । सर्वे धर्माः राजधर्म-
 प्रधानाः सर्वे धर्माः पालयमानाश्चरन्ति । सर्वं त्यागो
 राजधर्मेषु राज्ञ्यानां धर्माश्चाञ्जराय पुण्याम् ।
 मन्त्रोच्चरीदण्डभीती क्षतायां सर्वे धर्माः प्रत्येयु-
 र्निहन्ताः । सर्वे धर्माश्चाञ्जराणां क्षताः स्युः क्षात्रे
 त्वत्ते राजधर्मेषु पुण्याम् । सर्वे त्राणा राजधर्मेषु
 चोक्ताः सर्वा विद्या राजधर्मेषु युक्ताः । सर्वे लोका
 राजधर्मेषु प्रविष्टा यथा जीवाः प्राज्ञतैर्विध्यमानाः ।
 धर्मस्तुतामासुपपीडनाय एवं धर्मा राजधर्मेषु विद्युक्ताः ।
 आतुराश्च धर्माश्च यतिधर्माश्च प्रार्थय । लोकवेदो-
 नराथैव क्षात्रे धर्मे समाहितः । सर्वास्तेषां
 धर्माश्च क्षात्रे राजधर्मस्ततः । अप्रतार्यं बहुद्वारं
 धर्ममाश्नमाश्ननाम् । क्षात्रे येषु हि धर्मेषु प्रत्यक्षं
 क्रियते नृप । द्विजार्चनं क्षात्रिप्राणां तथा नाराय-
 नार्चनम् । राज्ञानां पावनस्यैव रणे निर्भयता
 तथा । निर्यं दानं ब्राह्मणेभ्यः शरणागतारक्षणम् ।
 कुक्ष्यनुन्यं प्रजानां दुःखिनां परिपालनम् । यस्त-
 न्नायाश्च भैषग्यं रणे शौर्यं तथैव । तपश्च
 धनकलाश्च यत्नतः कुर्यात्तुदा । पण्डितं नोतिशास्त्रं
 निजश्च परिपालयेत् । सनामध्या वासप्रेक्ष नित्यं ब्रह्मच-
 रं बुतः । इत्युत्तरपदादानं सेनाङ्गश्च अतदयम् ।
 पातयेत् यत्नतो नित्यं यगसो च प्रतापवान् ।
 हरेः परमन्त्रितयैव दानेनाभिसक्तो भवेत् । रणे यो
 वा तत्र जेतुं प्राञ्जान् तस्य स्वर्गो यदस्करः । विस्तारस्तु
 भा० शा० राजधर्म

सप्तधर्मेषु पु० नञ्प्रश्नादुत्तरनेन संवत्सरे संज्ञितः पुनः १०-
 कतेदे । संज्ञितेरपि धर्माश्च सप्तधर्मा महावयाः ।

अनेन चः समाख्याताः सप्तधर्मस्य मे ऋषु हरिवं-
 २६ अ०

सप्तधर्मः । धर्माः । १ क्षात्रियस्य धर्माश्च बुद्धादौ । सप्त
 तत्त्वधर्मो धर्मो यस्य क्षात्रियस्य । २ क्षात्रियधर्म-
 युते । “आत्मनोऽभिसक्तोऽयस्य वध्यते क्षात्रधर्मश्चा” मनुः
 अक्षय्येति पु० अक्षय्येति सप्तधर्मः “तदुभयत एवे लिटो मन्त्रो-
 ति टोमो” कात्या० श्रौ० १५।६।१२४।२५। “ततो माह्वाने आ-
 याम् सप्तधर्मसंघः क्रतुर्भवति । कुर्वन्ति एवे उप-
 रिहात् । अत्र च यैराश्नमावासायां परावन्तौ, अष्ट-
 मासपौर्णमासत्रयं केयवपनीयः, आषाढ्यां शुद्धि-
 रालः, आश्विन्यां सप्तधर्मः” भाद्रपदाशुक्लपौर्णमासी-
 ल्योतिषोमी, कार्तिक्यां शौलामसीति” कर्कः ।

सप्तधर्मेषु पु० सप्तः राज्ञं वन्तु रवाक्ष । १ क्षात्रिये “ब्राह्मणं कु-
 र्यात् पुंशेत् सप्तधर्ममनामयम्” । “आ इविंश्यात् स-
 प्तधर्मोदा अतर्विंशतेऽपि” मनुः । सप्तस्य वन्तु रिव ।
 २ क्षात्रियस्येति अपञ्चसप्तधर्मेषु । “सप्तधर्मः सप्तानां यो-
 रामः परमदुर्मतिः” रामा० ल० ११ अ०

अक्षय्येति पु० सप्तं विभक्तिं ऋक्षिप् । क्षात्रियमरणकर्तारि-
 क्षात्रिभेदे । “अग्निर्वाङ्मनसिः सप्तधर्मः” आश्व० श्रौ०
 ४।१।२२ । “विराट्पत्ने सप्तधर्मो दिहीह” यजु० २७।७।
 सप्तं भर्तव्यत्वेनास्तस्य सप्तम् मस्य वः । सप्तपत् तत्तैव ।
 सप्तधर्मिणं पु० सप्तं वनति “अन्दिषि वनस्य रक्षितव्यम्”
 या० कर्माग्युप पद्ये इत् । सप्तधर्मजातिभागिनि । “ब्रह्म-
 क्ति त्वा क्षात्रियनि रामस्तोषयति” यजु० २७। सुपां सु-
 क्षुगिति धा० सर्वत्र क्षमो जुक् । क्षात्रि कर्माणि वाक्ये-
 ऽपि इति । २ क्षात्रस्येति “भुवमसि पृथिवीं दं ह-
 ब्रह्मवनि त्वा क्षात्रवनिः” यजु० १।१७। “क्षेत्रेण वन्यते
 पुरोडाशनिष्पत्यर्थं क्षात्रवनि” वेददो

सप्तविद्या स्त्री इति । धनुर्वेदे । तस्य व्याख्यानः अगयना०
 अण् । आसप्तविद्या । तस्याख्याख्याने पन्थे तां वेत्ति अ-
 धीति वा अण् । “विद्यालक्षणकल्याणाश्चेति वक्तव्यम्
 वार्त्ति० विद्यालक्षणेन ठञ्जि प्राप्ते “अक्षय्यसप्तधर्मलिप्य-
 विद्यालक्षणेति” वार्त्ति० ठञ्जो निषेधात् न ठञ् । आस-
 वेद्य तद्विद्याश्चेति तद्वेत्ति च लि० ।

सप्तधर्मेषु पु० अत्रः अत्रविशेषनामा इत्यः । सुचक्रान्दाले
 इत्ये राजनि० तस्य सुचक्रान्दसप्तनामकान्तवात्यम् ।

सप्तधर्मेषु पु० आशुर्वंशे द्वादशधर्मनामान्तके अपभेदे “सप्तधर्म-
 यद्वे इत्यम्” अनेन चः समाख्याता सप्तधर्मस्य मे ऋषु ।

रजतः किं करिष्यति" पञ्च १० भावे ल्युट् । २ चेषणे "व-
ब्रह्मचारिणोऽसाधुमतीते क्षपणं क्षतम् "भुक्तातोऽन्य-
तमस्याक्षममज्ञा क्षपणं तत्रक्षम्" मनुः कर्त्तरि ल्यु ।
१ चक्षणे लि० "चरितानि यत्न गायन्ति लोकमनसक्षपणा-
नि भङ्गाः" भाग० १।१५।७० छो०

क्षपणी लो क्षप-कर्त्तरि ल्युट् ङीप् । क्षपणाम् क्षमरटो०
क्षपण्य क्षप-वा० अण्यु । क्षपराधे शब्दभा० ।

क्षपा लो क्षपयति चेष्टाम् क्षप-अच् । १ राक्षसे २ इन्द्रियां च
क्षमरः "क्षपातमन्त्राण्डमकीमसं नमः" । "प्रतिकर्षं क-
क्षार्त्तितेषु यत्न" भावः "दिनक्षपामध्यगतेन सभ्या" रघुः ।

क्षपाकर पु० क्षपां करोति कट् । १ चन्द्रे २ कपूर्वे च क्षमरः
क्षिप् क्षपः कदयत् । "विषदाशङ्कूटचटिताः क्षपाकतः" भावः
क्षपाचर पुं० क्षपायं चरति चर-ट् । १ राक्षसे 'निर्वाणे
च म'त' क्षपा निधायासि क्षपाचरः" भा० ३०२८८ अ० ।

क्षिपां क्षातिपात् ङीप् । २ राक्षि चरमात्रे लि०

क्षपाट पु० क्षी० क्षपायामटति अट-पचा० अच् । १ राक्षसे
"ततः क्षपाठैः पृथुपिङ्गवाच्चै" भट्टिः क्षिपां ङीप् ।

क्षपानाथ पु० ३ त० । १ चन्द्रे २ कपूर्वे च "क्षिप्रक्षपानाथ इवा-
धिहूटः" भावः क्षपापत्यादयोऽप्यत्र ।

क्षम सङ्गने आदि० आत्म० सक० वेट् । क्षमते अक्षमिष्ट अक्षंस
अक्षमे क्षान्तः क्षानिः । क्षमिता क्षमा । "इन्द्र त्वा यक्षः
क्षममाय नागट्" ७०।१०४।६। योनिवत् क्षमते तात !
बङ्गन् लोकांन् स विन्दति" भा० १०२५ लो० । "का-
र्षण्यात् सः पुभाशङ्क क्लो राजक्ष चक्षरे" भा० व्या०
१५७ अ० । "क्षमे रवेः क्षालयितुं क्षमेत कः" भावः
"कदस्य" भीरु ! यत्नेभ्योऽङ्गुल्लोऽपि क्षमामहे"
भट्टिः । पितृ क्षमा 'तेजः क्षमा वानैकान्तम्" भावः
यैदिके तु लि० क्षमति क्षमिति । इति पा ।

क्षम सङ्गने दिवा० पर० सङ्गेट् शमादि० इरित् । क्षम्यति
अक्षमन् अक्षनीत् । अक्षाम'क्षाम'क्षाम्यत यः क्षमी' भावः ।

क्षम न० क्षम-अच् । १ युद्धे । २ शक्ते, 'क्षपितुं सहितुं
रणे—काकुत्स्थ' भीरु ! कः क्षमः" भट्टिः आश्रमकर्म
क्षयं देहम्" रघुः "प्रियासु बाकासु रतक्षमासु"
च मेघ० ४ क्षमावति लि० "अतोऽहम् शङ्किते, किञ्चित्
भवती वक्तव्यम्" कुमा० ।

क्षमता लो० क्षमस्य भावः तत् । १ योग्यतायां, शब्दनिष्ठे
२ अर्थोपकाशनसामर्थ्ये च "क्षतिर्द्वितीया च क्षमता
च क्षिप्तम्" भट्टकारिका ।

क्षमा लो क्षम-अच् । 'बाहो बाध्यात्मिके चैव दुःखे चैवात्मिके

क्षचित् । न क्षम्यति न वा क्षन्ति वा क्षमा परिकीर्त्तिता"

'आकटोऽभिमहतो वापि नाक्रोशेच्च च क्षमि वा ।
अदुष्टैर्वाङ्मनःकार्यैस्सितिषोः प्रा क्षमा मतेति" चोक्त
क्षमण्यायाम् तितिक्षायाम्, विरक्तक्षिमेदे, "आकटोऽ-
भिमहतो यस्तुनाक्रोशेच्च इनेटप । अदुष्टैर्वाङ्मनोका-
क्षितिचक्ष क्षमा क्षता' मातृके १२० अ० । "विभा-

गशीलः सततं क्षमायुक्तोदवान्वितः षट्कल्यः स्यात्
क्षमायुक्तो न षट्केष षट्की भवेत् "क्षमा दवा च
विज्ञानं सत्यज्ञैव दमः शमः । अध्यात्मनिष्ठता विज्ञानं
ज्ञानमेतद् ब्राह्मणलक्षणम् । विगर्हातिहारी हिंसाच-

क्षमघातनाम् । अन्धमन्धसमस्यानां दोषाणां वर्जनां
क्षमा" कूर्मपु० १४ अ० । १ भूमौ च । क्षमरः । क्षाली
अख्य० क्षमरा० । पृथो० क्षाम् क्षमा क्षा क्षमि क्षामा

इत्यादयोऽपि निच० क्षमायां धवायां "क्षामं तुभ्यं कक्षा
अणु क्षमं महना मन्युत द्यौः" ४०।१७११ "द्यौ-
र्क्ष्वाञ्जनिमन्त्रे जन्ताः" ४।२०।४ "अजो न क्षां दा-

धार पृथिवीम्" ४०।४।६७।५ "क्षां दावायोपवर्षणी कः"
१।१७४।६ "सुदृष्टो वर्तते यक्षमि क्षाम्" १।५८२।२
"दिव क्षमा च" ५।५०।२। "क्षमा मन्त्रहे रपो विश्वं
नो अस्तु भेषजम्" अथ० ६।५७।२ "अधिष्ठाति विपुलं
यदक्ष" ४०।७।२७।२ "अन्विर्यद्रोधति क्षमि" ४०।
४।४२।६। "स परिक्षा त्वक्षमा द्यौः दिवद" १।१००।१५

"दावाक्षामा" ४०।१।६६।५ "तुमरस्यति क्षीततौगः
क्षमा" ४०।२० उक्ते शत्रुयोद्देशात्तरपादके अन्धोभेदे स्त्री
"गौ शिवा क्षमा धाली खाक्षा क्षमा" नमोऽस्तु ते"
अद्वयुक्ते दुर्गाशक्तिभेदे पूराधिकाशङ्कचरीभेदे "नया
पूर्वन्तु त्वं दष्टो गोप्या च क्षमया सह" "क्षमा देहं
परित्यज्य सज्जया पृथिवीं गता" ब्रह्मवैपु० प्रज्ञ-
तिथं० ६ अ० । इत्यदिरे राजनि०

क्षमाज पु० क्षमातो जायते जग-उ ५ त० । १ मङ्गले २ नर१।३ उरे
३ ज्ञातमाने लि० क्षमाजात, दयोऽप्यत्र

क्षमादंश पु० क्षमायाः दंश इव । शिम्बु' लो राजनि०

क्षमापि क्षमं क्षमाश्रितं करोति क्षम-अच् सखा० पुक् दी-
र्घश्च । क्षमापयति ते अच(च)क्षमापयत् न क्षमापयाम्—
बभूव आस चकार चक्षे । "तक्षमिन्तं ब्राह्मणं क्षमा-
पयति हेतुवचनोक्त्या" द्या० उ० भा० । "क्षमापय नृनामङ्गं
ततः शः शिर्भवत्यति" भाग० ६।४।५२ छो०

क्षमाज पु० क्षमातो जायते जग-उ ५ त० । १ मङ्गले २ नर१।३ उरे
३ ज्ञातमाने लि० क्षमाजात, दयोऽप्यत्र

क्षमादंश पु० क्षमायाः दंश इव । शिम्बु' लो राजनि०

क्षमापि क्षमं क्षमाश्रितं करोति क्षम-अच् सखा० पुक् दी-
र्घश्च । क्षमापयति ते अच(च)क्षमापयत् न क्षमापयाम्—
बभूव आस चकार चक्षे । "तक्षमिन्तं ब्राह्मणं क्षमा-
पयति हेतुवचनोक्त्या" द्या० उ० भा० । "क्षमापय नृनामङ्गं
ततः शः शिर्भवत्यति" भाग० ६।४।५२ छो०

अमाभज् ३० अमा भुनक्ति भुज-यने किप् । अये 'सर-
वैरवश्च सरसि अमाभजः' भावः । क । अमाभजोऽयम्
अमावत् लि० अमा+प्रत्यये मत्प मस्य यः । अमायुक्ते ।

"एकः अमायतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते । यदेनं जमया
युक्तमयतां मम्यते जनः" गृ० पु० ११४४० स्त्रियां ङीप्
अमिड लि० जम-तृच् । सादरि चङ्गनशीले जमरः
अमिन् लि० जम-ताच्छीले चितुष । अमाशोके "कामं जा-
म्यत यः जमो" भावः "अक्रूरः पेशो दक्षोदक्षिणः
जमिणां वरः" विष्णुसं० स्त्रियां ङीप् ।

अथ ३० जि-जवे जि-निवासगयोर्भा भावादो यथाप्रथम्
अच् । निवर्गान्तर्गते नीतिवेदिनां राज्ञाम् अष्टवर्गा
पचये । अष्टवर्गश्च । "अष्टवर्गोत्पयादुर्गं सेउक्रूर
वञ्चनम् । भावाकरः करादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् ।
अष्टवर्गः स्मृतो राज्ञाम् भरतः । "जयस्थानं च दृष्टिच
निवर्गो नीतिवेदिनाम्" अमरः । जयः अष्टवर्गस्यापचयः
तत्त्वोपपचयः दृष्टिः, स्थानं तस्य उपचयापचयहीनतया
स्थितिः" २प्रसवे तस्मिन् सर्वेषां जयात्तथाप्यम् । ३यप
चये सच भावविकारभेदः वाच्योक्तः यथा

"यद् भावविकारा भवन्तीति काष्ठादयिणः जायतेऽस्ति
विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति । जायत
इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे न पारभावमाचष्टे न प्रतिषेधति,
अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्तुल्याधारणं, विपरिणमत इत्य-
प्रचयमानस्य तत्तुल्यकारं, वर्धत इति स्याद्भावाच्चयं,
सांयोगिकानां कर्मणा वर्धते विजयेनेति वा वर्धते न
रीरणेति वा, अपक्षीयत इत्यनेन व्याख्यातः प्रति-
कोमं, विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे
न प्रतिषेधति" । ४वद्वे अमरः ५यच्छरोगे यच्छरोगस्य
अयमंशाकारणं यथा "क्रियाज्ञाकरत्याश्च अय इत्यु-
च्यते नृपैः । राजयन्द्रमसो यथादभूरेष मङ्गमयः ।
तस्मात् राजयच्छति केचिदाहुर्मनीषिणः" सुश्रु० ।
"रक्तपित्तानुभवेत् काशः काशात् संजायते अयः" वैद्यकम्
"राजयच्छपरिहाणमाययौ" इत्युपक्रमे "राज्य
तत् जयमभूत् जयादरे" रघुः । ६रोगसत्त्वे राजनि० ।
अष्टवर्गमर्गते पटितमे ७वर्धं तज्जलणं ज्योन्तं भवि०पु०
"मेदिनी लभते देवि ! सर्वभूतं चराचरम् । देवभङ्गश्च दु-
र्भिः जवे संजोयते प्रजा । सौराष्ट्रे मालवे देगे द-
क्षिणे कोङ्कणे तथा । दुर्भिक्षं जायते योर्धं जने कवन्धरे
प्रिये ! । कौशुमीनमृटाद्याश्च यमुनानम्रदातटम् । वि-

ज्यायो वैश्ववशापि विनश्यति न संशयः । सिङ्गलो
अध्यदेशश्च काकज्वरसायैव च । अये अयनि सर्वादि
नामपुत्रा परयच्छेनि ।"

ता० ब्राह्मणोक्ते पत्नीत्वसंसे देवेष्वपि च यथा
"रश्मिरसि अथाय त्वा अयं जिवे सविहप्रकृता दृक्प्रतवे
स्तुत" ता० म० "तैत्तिरीयाणां प्रकृमकाण्योक्तब्राह्मणे रश्मि-
रिति मन्त्रे आमादिवादिदृष्टि सेतत्वाभिधानादादिवादि-
परतया रश्मिगादगत्याव्याख्ययाः तत्तु ब्राह्मणमुत्तर
त्वोदाहरयते । हे आदिय ! त्वं रश्मिरसि रश्मि-
युक्तोऽसि देवा यस्मिन् अयनि भिषसन्ति इति स्तोत्र-
संघः जयः तस्मै अथाय तत्तुक्रुवाय तत्तुमाप्रार्थयेते
आदिय ! त्वां अरामोति श्रेयः । ततः जयं देवसङ्घाञ्जन्य
प्रोक्तय जयमस्य देवपिपत्यं तैत्तिरीयास्तृतीयकाण्डो-
क्तब्राह्मणे समासमन्त्रि "रश्मिरसि अथाय त्वा अयं
जिवे आह देवे अय इति" भा० । उद्योतिषोक्तो
दृष्टिसंक्रान्तियुक्तो युक्तप्रतिपदादमावस्थानो चान्द्रे मासे
यथाह वि०शं०

"असंक्रान्तिमासोऽधिमासः स्फुटं स्याद्दृष्टिसंक्रान्तिमासः
अथाख्यः कदाचित् । अयः कार्त्तिकदिनये मान्यतः
स्यात् तदा वर्षमध्ये अधिमासइयं च" ।

"यस्मिन् श्रमिमासोऽसंक्रान्तिर्नास्ति सोऽधिमास इति
प्रसिद्धम् । तथा यत्न मासे संक्रान्तिद्वयं भवति स अय-
मासो ज्ञेयः । यतः संक्रान्त्युपलक्षिता मासाः । अत
एतस्मिन् मासे संक्रान्तिद्वये जाते सति मासयुगलं जा-
तम् । स अयमासः कदाचित् कात्तान्तरे भवति । यदा
भवति तदा कार्त्तिकदिनये एव । तदा अयमासात् परं
मासवयान्तर एतोऽधिमासोऽप्यतश्च मासवयान्तरितोऽन्ध-
० आसंक्रान्तिमासः स्यात् । अतोपपत्तिः । चन्द्रमासप्रमाण-
मेकोनविंशत् सायनदिनान्येकविंशत् चटकाः पञ्चागन्तु
पत्तानि २६।२।१५।० तथाकेमासविंशदिनानि पञ्चविंशति-
चटकाः समग्रयुगलानि २०।२६।०।० एतावद्दिनैरेतद्वि-
धगत्या राशिं गच्छति । यदाक्रमतरेऽप्यतः कृतास्तदा
संधिदोमनिगता दिनै २६।२० राशिं गच्छति । अत
चान्द्रमासादलोकेमासकदा स्यात् । एवं रश्मिरस्य
परमाख्यता २६।२०।४० । सा चैकपटर्गतिर्दृष्टिकादित्ये-
वार्थः । स ईश्वरोऽत्योऽर्कमासो ददा चन्द्रमासस्या-
नन्वस्थानपातो भवति तदैकस्मिन् मासे संक्रमणइय-
रुपवदति । अत उक्तं अयः कार्त्तिकदिनये इति । अयं

प्रातिष्ठादं ह्यसः पापस्य पतिरिति व्युत्पत्त्या स एव
हस्यतिसंज्ञायामि व्यञ्जितः । स च व्यञ्जकारो वाह्य-
स्वात्मज्योतिर्यन्त्रे दृश्यते “यश्चात्मा मासे न संक्रान्तिः
संक्रान्तिद्वयमेव वा । संसर्पसंज्ञस्यो मासावधिसासक
निन्दितः” इति तत्र ज्ञयमासात्प्राचीनोद्योऽसंक्रान्तः
स संसर्पसाक्षात्संक्रान्तत्वेनेतराधिसासकत्वं कर्मानर्हः
सन् सम्यक् संपर्तोऽतः संसर्पः । तस्य कर्मानर्हत्वप्राप्ति-
रेवं स्याति “सनीवासीमतिक्रम्य यदा संक्रमते रविः ।
रविष्यः जङ्घितो मासोत्तमर्हः सर्वकर्माश्रितः” । तदप्य-
दस्यैव स्याति । “मासद्वयेऽव्दमध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा-
भवेत् । प्राक्ततस्तत्र पूर्वेऽस्यादधिसासकयोसरः” इति सं-
क्रान्तिरहितयोर्द्वयोर्मासयोः पूर्वोऽसंक्रान्तः स प्रा-
क्ततः शुद्धः । कर्मानर्ह इत्यर्थः । अक्षिप्तवार्धे मासाक्षि-
प्तः “एकक्षिप्तेश्वर्ये चेद्वै मासावधिसासकौ । प्राक्ततस्तत्र पूर्वः
स्यादुत्तरस्तु मल्लिच्छुचः” इति । अतः संसर्पत्वं तस्योपप-
न्नम् । असंक्रान्तमासद्वयमध्यवर्तिनः ज्ञयमासस्याहस्य-
तित्वनिश्चिन्ताः पूर्वमेव दर्शिता । तदुत्तरभाविनोऽ-
संक्रान्तस्य मासाधिसासकत्वात् । त एते तयोऽपि
ज्योतिःमासप्रसिद्धा विवाहादौ निन्दिताः । यथोक्त-
प्रकारेणाहस्यतिनाम्नः ज्ञयमासस्य द्वितीयसंक्रान्तिप्रस-
क्तानामनभवे सति शुद्धमासवत् स्वातन्त्र्यात् पूर्वोत्तर-
मासशेषत्वशङ्कावकाशः” ।

सङ्ख. चि. पी. तादृशभाष्यस्य भाङ्गत्यकर्मात्
वज्रतोक्ता यथा

“मृद्वप्येयगोदानस्थानासनमहोत्सवम् । न कुर्यात्
मन्त्रमासे तु रुषये” इत्यर्थात् तथा” मरीचिः “यदा ज्य-
मासो भवति तदा पूर्वोत्तरावधमासौ भवतः तत्र पूर्वः
संसर्पः द्वितीयोऽङ्कमतिः मासः” वाय्वादिषु वर्जनीये
“शिशुत्वद्व्यसितयोर्नूनाधिनासे तथा” रुक्मं चि० ।
अपचये । “सर्वपार्थिव धनान्यपि ज्ञेयम्” माचः” ज्ञेयं
हृद्वच्च मण्डला पण्डानामविकानता” या० स्मृ० गृहे
“द्वततोऽसुखभक्ष्यागमाः” भावः “क्षयेषु निरये चैव
यातनाश्च यमजये” मनुः । १०-नाशे “काशोऽस्ति लोक-
यज्ञत् प्रवृत्तः” । “कुलक्षये विनश्यन्ति कुलधर्माश्च शा-
स्त्रताः” गीता । “मन्त्रवृत्तासु ह्यसौ च गद्यायां च ज्ञेया-
इति” छ० त० भवि० पु०

शयङ्कर नि० जयं करोति क-ख । जयकारके । "शयुपश-
जयङ्करः"। भा० आ० २६६० प्रो०

अथ ज पु० अथात् जायते जन-उ । कासभेदे । यथा

“विषमासाख्यभोज्जातिव्यायाद्देगनिदृहात् । दृष्टि-
नां शोचतां नृणां व्यापसेऽन्तो तयो मलाः । कृपिताः
क्षयजं कासं कृष्युदेहक्षयादम् । स गालगूलज्वरः-
हमेकान् प्राणक्षयक्षोपलभेत काशी । शुष्मन् विनि-
वीर्यत दुर्ब्धस्तु प्रक्षीणशरीरो रुधिरं सप्रयम् । तं ह्ये-
लिङ्गं श्वदुर्गन्धिन्नात्रं चिकित्सतज्ञाः क्षयजं वदन्ति ।
हृत्क्षमासाद्य भवत्यथोवै याष्यन्नास्त्रभिषजस्तु कासम्”
“क्षयजे क्षयमासाद्य कर्तव्यो हृत्क्षयोविधिः” इति च
सुश्रुतः । क्षयात् कासः । क्षयकाशोऽप्यत्र ।

अथतश्च पु० अथय्य अयहेतुभारः अय्यसाक्षादिभ्य चतुर्थ्यं
ये हत० । स्यात्कीदृशे राजनि०

क्षयश्च पु० क्षि-अधुश्च । कासरोगे हेम० ।

**अथनाशिनौ स्त्री ज्वरं रोगं नागर्याति नश्च-पिच्छ-ग्लानि
डोष् । १। शनीउष्टे घण्डाणा । २। अथरोगनाशके त्रि०।**

वीरपक्ष उ० वीर्यते चन्द्रोऽस्मिन् विभाधारे अक्ष कर्म ।
 कण्ठः । “चन्द्रविकारः युक्तः कण्ठचन्द्रयावकः”
 उ० उक्तोक्तस्य तथात्वम् । [इत्यम् ।

अथमास ५० कर्म । द्विसंक्रान्ते चान्द्रे मासे चतुर्थे
अथरोग ५० अथहेतुः रोगः । यन्प्रारोगे "क्रियाअथवर-
त्यास जय इत्यभिधीयते" सुश्रुतः स विद्यतेऽस्य इति ।
तद्भोग्युक्ते त्वि० "राजसा अथरोगी स्यादेव तस्य स
भिक्षृतिः । गोभूहि रगत्सिद्धाज्जयस्तुप्रदानतः ।
हत्वेतुप्रदानेन तिलधेनुप्रदानतः । इत्यादिना क्रमैश्व
अथरोगः प्रशस्यति" शाता० ।

क्षयवायु पुं क्षयस्य प्रलयस्य वायुः । प्रलयवायौ "गुह्या-
नक्षेतेन क्षयवायुकल्पान् इति" भट्टिः

अयिन् त्रिं जयो राजयच्छास्त्वस्य इति । राजयच्छयुक्ते
 शब्दस्य प० चन्द्रस्य यच्छरोगश्च काशप्रपन्नायात् तत्
 कथा राजयच्छमण्डे दृष्टा । राक्षस्यस्यमायकादभूतेषु
 महाभयः । तस्मात् 'राजयच्छेति केचिदाह्वयनीयिणः'
 सन्तु । 'क्षयाभयाव्यः क्षारिश्चित्रिक्षिप्तकलानि च' सन्तु,
 "क्षिप्तिकुटि फले जातां क्षिप्तिषां सन्तुजेस्वर ! " । भा०
 सानु० १०४४० । क्षि-तास्त्रीत्ये इति, शब्दयमीने त्रिं०
 'स तु तत्त्वमहद्विच न चाभन् तापिच क्षयी' रचः

अधिष्ठा, ति० च-वा० इष्ठा, च० । जयशाले “स्वसेदन्तिय्या
सायामयशकरस्य” भाग० ६।११।२४ अलभूतगर्भोऽल ।

अथ नि० जे० शंकरः 'अ-शक्यार्थं यम्' 'अथजयौ शक्यार्थं
पा० नि० । अ० शक्ये । शब्दकं स्त्रीयोक्तिः प्राप्तादिकी
अथ शङ्कने भा० पर० अक० सेट् । अरति अचारीन् । अचार
अरितः अरन् अरः । 'इयं त इन्द्र ! रति अरति
कृत्यतः' अ० ८, १२, ४। 'अथ अरति सिन्धवः' मधुसूक्तम् ।
'यज्ञोऽन्तेन अरति तपः अरति कीर्त्तनान्' 'इन्द्र-
यागां हि अ सर्वेषां यद्येकं अरतीन्द्रियम् । तेनाय
अरति प्रज्ञा' अनुः । 'त्वमसादाकृद्देव ! तपोमे
न अरेत वै' भा० १०, ११, १०। आप्त्यान् पदव्ययः ।
'अक्षरिपुः शरास्त्राणि तस्मात् रजःपयोधराः' भट्टः
ज्वला० अरः अरः । उपभर्गपर्वस्तु तदुपभर्गव्याख्या
यंयुक्ते चक्षने । आङ्गुकेकः शिजनस्तु आचारणे ६००
ष्ट० दृश्यम् । सञ्चनञ्च मोचनं स्रवणं चञ्चनं स्रन्दनञ्च
तत्त मोचने सक्त० अन्यत्र अक्त० । तत्त मोचने 'अथ
अरति सिन्धवः' । 'स्त्रीतोभित्तिदग्गजा सट् अरतः'
किरा० । अथगे 'तपः अरतीत्यादि प्रागुक्तम् । वेदे
भि० तिपि अरति ।

चर न० चरति स्थन्दते सुचरति वा चर-जना० वा अच् ।
 १ जले २ मेघे पु० सेटि० । ३ चले त्रि० ४ देहे 'हाविमौ
 वृक्षौ लोके चरन्त्याक्षर एव च । चरः सर्वाणि भूतानि
 ब्रूयस्योऽक्षर उच्यते' गीतोक्तोपु ५ सर्वपाणिषु तेषां स्वी-
 याध्यनः करणचलनेन कौपाधिकचलनयत्नतथात्यम्
 भा० अनु० १७४० जीवनां चरणप्रकार उक्तो यथा
 'आयुःकीर्ति' करणौ च यानि हव्यानि सेवते । शरीर-
 यच्छे यस्मिंस्तेषु क्षीणेषु सर्वत्र । आयुःक्षयपरीतात्मा
 विपरीतानि सेवते । बुद्धिर्व्यापतिर्तत्र चास्य विनाशे प्रवृ-
 त्तमिति । सत्यं बलञ्च कालञ्च विदित्वा चात्मनस्तथा ।
 क्षतिर्वैलसुप्तः प्राति स्वयं कृद्वाग्यनः तदात्तु । यदाऽऽत्मनि
 कटादिनि शरीरे सुपनिधेयते । अथर्धमपि वा भुङ्क्ते न
 वा भुङ्क्ते कदाचन । दुष्टाहनिपदानञ्च यदन्त्यान्यादिनि
 धि च । सुखं चात्यन्तं भुङ्क्ते नातिजागर्षेऽपि वा
 पुनः । व्यापामयतिमात्रञ्च व्यापयद्युपसेवते । सततं
 कल्पलोभाद्वा प्राप्तं वेगं विचारयेत् । एषामिभुक्तमन्नं
 वा दिवास्तनञ्च सेवते । उपकान्दागते काले स्वयं दोषान्
 ग्रहयिष्येत् । स्वदोषकीपनाद्भोगं लभते मरणान्तिकम् ।
 अपि मोक्षमार्गादीनि परीतानि व्यवस्यति । तस्य तैः का-
 रणैर्विजानीः शरीरं च्यवते तदा । जीवितं च्यवमानं
 तदुपायवदुपधारय । जगतां प्रकृतितः काये तीक्ष्णवायुसमी-

रितः । शरीरमनुपश्यन् सर्वान् प्राणान् दृष्ट्वा वै ।
अत्यर्थं ब्रह्मवान्मूढा शरीरे परिकोपितः । भिन्नसि जीव-
स्थानानि कर्माणि विद्वन्मत्ततः । ततः स्ववेदनो जीवः
सद्यः प्रच्यवते शरात् (देहात्) । शरीरं त्यजते जन्तुः स्व-
दमानेषु कर्मासु । वेदनाभिः परीतास्मा तद्विद्वि द्विजसत्तमः ।
जातः मरणसंविन्नाः सततं सर्वजन्तवः । दृष्टान्ते सन्त्यज-
न्तश्च शरीराणि द्विजर्षभ ! गर्भसंक्रमणे चापि कर्माणा-
मतिर्षण्ये । तादृशीमेव लभते वेदनां मानवः पुनः ।
भिन्नसंस्कारेषु कुदमद्भिः स लभते नरः । यथा पट्टसु
भूतेषु सम्भूतत्वं निश्चयति । शैत्यात् प्रकुपितः काये ती-
व्रवायुसमीरितः । यः स पट्टसु भूतेषु प्राणापाने व्य-
स्थितः । स गच्छत्यूर्ध्वं वायुः लक्ष्म्यान्मुक्ता शरीरिणम् ।
शरीरञ्च जहात्येवं निरुच्छः सद्य दृश्यते । स निरुच्छा
निरुच्छासो निःश्रीको हतचेतनः । ब्रह्मणा कर्मरिष्यतो
मृत इत्युच्यते नरः । स्मातोभिर्देवैर्जानाति इन्द्रिया-
र्थान् शरीरभृन् । तैरेव च विजानाति प्राणानाहारस-
म्भ्रान् । तत्रैव कुरुते काये यः स जीवः समातनः ।
तथा यद्यद्भवेदुक्तं ससिपाते कश्चित् कश्चित् । तत्तन्मर्मा
विजानीहि शास्त्रदृष्टं हि तत्तथा । तेषु कर्मासु भिन्नेषु
ततः स सप्तदोरयन् । व्याविशत् हृदयं जलोः सन्ध-
ञ्चास्य दृष्टिर्दिवै । ततः स्वचेतनो जन्तुर्न भिजानाति
किञ्चन । तरसा संवृतज्ञानः संवृतेष्वेव कर्मासु । स-
कीयो निरधिष्ठानश्चात्यजे मातरिश्चना । ततः स तं स-
हीच्छासं भ्रमसुच्छस्य दारुणम् । निष्क्रामन् कम्पयत्याशु
तच्छरीरमचेतनम् । स जीवः प्रच्युतः कायात् कर्माभिः
स्त्रैः समाहतः । अभितः स्त्रैः शुभैः पुण्यैः पापैर्वाप्यु-
पपद्यते । ब्रह्मणा ज्ञानसम्पन्ना यथावच्छ्रुतनिश्चयाः ।
इतः कृतपुण्यं वा तं विजानन्ति कर्कशः । दयाल्व-
कारे स्वद्योतं लीयमानं तनूततः । श्चुग्नः प्रपशून्नि
तथा च ज्ञानरक्षुप्रः । पशून्त्येवंविधं सिद्धा जीवं दिव्येन
चतुष्टयं । व्ययन् जायमानञ्च योऽश्चानुदर्शितम् ।
तस्य स्थानानि दृष्टानि विविधानीह शास्त्रतः । कर्म
भूषणार्थं भूषण्यत् तद्विधिन जन्तवः । ततः शुभाशुभं कृत्वा
लभते सर्वदेहिनः । इहैवोद्भावाच्चान् भोगान् प्राप्तवान्नि
स्वकर्माभिः । इहैवागुभकर्माणि कर्माभिरिदं गताः ।
अर्वागतिरितं कदा यत् पश्यन्ति मानवाः । तस्मात्
सुदुर्लभो भोक्ते रक्ष्यश्चास्मा ततोभूदृष्टः । कर्तुन्तु जन्तवो
गत्वा ये तु स्थानेष्वस्थिताः । कोर्धमानानि तानीह

पुनः वक्षिषीष मे । तच्छ्रुत्वा नैर्द्वी बुद्धिं विन्देष्टाः
कर्म्मनिष्ठम् । ताराक्षपाणि सर्वा ये यत्नेन द्रष्टव्यम् ।
यत्न विभाजते कोके स्वभावाद्दर्शनमयम् । स्वानाम्ये-
तानि जानीहि जगतां पुण्यकर्म्मणाम् । कर्म्मजयाश्च
ते सर्वे चतुर्वर्णे वै पुनः पुनः । तत्रापि च विशेषोऽस्ति दिवि
नीचोच्चमध्यमः । न च तत्रापि सन्तोषो दृष्टा दोषतरां
त्रियम् । इत्येता मतयः सर्वाः पृथक् ते स एदीगताः ।
उपपत्तिस्तु वक्ष्यामि गर्भस्थावसतः परम् । तथा तस्मै
निगदतः दृष्टुं शक्योऽस्मि हि ।

१। अत्राने च “चरं त्वविद्या च कृतं तु विद्या” चेताश्च
उ० । १२ परमेष्ठरे “सदसत्तत्त्वमसत्तत्त्वम्” विष्णुश्च । “सर्वं
अस्तिदं प्रकृतेति” श्रुतेस्तस्य सर्वभूतमयत्वात् यत्नम् ।
“कार्यकारणरूपं तु नन्दरं चरस्यते” इत्युक्तयोः
१। कार्यकारणयोः ।

चरि(र)ज लि० चरे जायते जन-उ वा सप्तम्या लुक् । मेघजाते
चरणा न० चर-भावे ल्युट् । १। अत्राने २। सोचने च “चरणाय
चरणमादा चारः” सुश्रुतः “अङ्गुलीचरणसङ्घर्षिकः ।
कर्त्तरि ल्युट् । १। चरणयोगे लि० ।

चरिन् पु० चर-इनि । १। वर्णनात्वे हेमच० । २। चरणयुक्ते
लि० स्त्रियां ङीप् ।

चाल शोधने वा चु० उभ० पक्षे भा० पर० सत्त० षेट् । चाल-
यति ते चकति अचिच्छन्तु त चालायीत् । चालयाम्
बभूव आस चकार चक्रे चालात् । उवा० अतः चालः ।
“कृते रवेः चालयितुं जमेत कः” भावः । “चालित
मपि हृदयं मलिनं शोकोर्म्मभिः क्रियते” प्रबो० ।
“चालयन्नपि दृक्काङ्क्षीक्षदीपेनो निजजति” इति० ।
आदिस्तु चाले चयने कवि० इति भेदः । प्राद्युपगं
पूर्वस्तत्तदुपसर्गं दीयार्थयुक्तशोधने । “गालाणि वासवी
चै प्रचाल्य सलिलेन सा” भा० वि० १७। ३० । “सुखं
प्रचालयेत्ततः” श्रुतिः ।

चव पु० नु-भावाद्दी कश्च । १। श्रुते (ह्रांश्चि) २। राजिनावां (रा-
इसर्पा) । अमरः । ३। शक्ये शन्दरत्ना० ।

चवज्ज पु० नु-करणे अप् संज्ञायां क । १। राजिकायाम् अ-
पामार्गे श्रुतः कावे च राजनि० । [भावप्र० ।

चवज्जत् पु० कर्त्तुं करोति क-क्रिप् । चुपभदे (किकनी)

चवद्यु पु० नु-अद्युच् । १। श्रुते (ह्रांश्चि) । २। शक्ये च भेदि० ।
चुतलक्ष्यं सुश्रुते उक्तं “प्राच्याजिते मर्मेषु संप्रदुष्टे य-
स्यानिर्गोचरिक्त्या निरेति । कफादुद्यतेः वक्ष्यः सगच्छ

सं रोगमाहुः चवद्युर्विविक्ताः” । “उद्घाततोयः चव-
द्युर्नरेति” सुश्रुतः । अतज्जगदे २३५६ पु० उदा०

चवपत्रा स्त्री चवः चुःहेतुः पत्रं यस्याः । द्रोणपुत्र्याम् राज-
नि० तस्य वावाणे हि कुतं जायते । चवपत्रेति या पाठः ।

चविका स्त्री चवः कुतं सः ध्यतयाऽस्यस्य ठन् । उहतीभेदे
राजनि० ।

चवन्न न० चवन्न कर्म्म भावो वा-अण् । “शौचं तेजो
हृतिर्दांश्च युद्धे चाप्यभयनम् । दानभीष्टरभावश्च चा-
तं कर्म्म स्वभावजम्” गीतोक्ते । अत्रियकर्म्मणि । त-
स्येदमण् । अतस्त्वन्नि लि० “आत्मकर्म्मण्यमं देहं
चात्तोधर्म्म इव विवतः” रघुः ।

चवन्ना समूहः कश्च । इतस्त्वमूहे न० “शतं चात्तु
संदृहीतानाम् पुत्राः” शत० ब्रा० १२४. २, ५, “चतारः
कोषाध्याः तेषां समूहः चात्तम्” भा० ।

चवत्ति लि० चवत्तयायं जातिभिन्न इज् । चवत्तस्त्वन्नि
जाती तु चवत्त इत्येव ।

चवत्ति लि० चव-कर्त्तरि क्त । १। इच्छितो केनचित्प्रीतिनेऽपि
सामर्थ्ये सत तत्पतीकारपराल्लुखे । कर्म्मणि क्त ।
२। सोढे । ३। निर्दिष्टो निर्दिष्टः चानो निर्दिष्टः कति-
रेव च । विश्वेनामातृवर्त्तौ च व्याधाः परमधार्म्मिकाः”
हरिव० २१। ३० उक्ते सप्तव्याधमध्ये श्व्याधभेदे । ते च
शुरोर्गोहरणात् क्रमेण अगचक्राकादयोनिमाप्ताः त-
त्त्वैव तत्कथा । चानायाद्धे परे प्रियां कर्म्मधारये न
पुंवत् । परमाचाना । उत्तरा० चवत्तर्यं क । चान्तीय
तच्चैव चादौ लि० । ४। अभेदे पु० । चान्त्तु गेलापत्यम्
अत्रा० फज् । चान्तायन तदधिगोलापत्ये पुंस्त्री०

चवत्ति स्त्री चव-भावे क्तिन् । चवत्याम् सामर्थ्ये सत्त्वप-
कारिणोऽप्यकाराचिकीर्णशाम् । “चान्त्या शुध्यन्ति
विद्वांसः” मनुः । “शमोदमस्तपः शौचं सन्तोषः चान्तिराज्यं-
वमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्ति स ब्रह्मकर्म्म स्वभावजम्”
गीतः “शमोदमस्तपः शौचं सन्तोषः चान्तिराज्यम् । ज्ञानं
दयाल्युनात्मनं सत्त्वब्रह्म कृत्तव्यम्” भाग० ७। १२

चवत्तु पु० चव-ठन् टडिश्च । १। चवत्तु शिष्टे उष्णादिशोपः
२। पितरि पु० संजिप्रसा०

चवाम लि० चै-कर्त्तरि क्त । १। शिष्टे २। शक्ये शन्दरत्ना०
“चामोविषयवस्तुच नक्षैः कश्चिच्छिन्नन्त्यपि” । “चामैः
चवत्तुकोपेन मन्दाग्निना” सुश्रुतः “चामश्चर्यं भवनमधुना
द्विपोमेन कृतम्” रघुश्चामा चकितचरिणीमेक्षया नि-

ज्जगामिः" मेवम् । अतिस्त्रुज्जगत्वात् श्रममेवरे "नक्षल-
नेनिर्नक्षली जमः क्षामः समीहः" विष्णुसु० । "क्ष-
मा भिन्दन्तो सरणोरपयन्तु" ऋ० ३।२।१३।१५।१६।१७।१८।
निब० । भावे क्त ४।१० न०

क्षामन् लि० क्षे-मनिन् । १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।
क्षामन् रुच्य उपसो न भानुना" यजु० १७, १०, "तेन
इन्द्रः प्रथिवी क्षाम वदन्तु" ऋ० ५, ५१, ११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।
क्षामन् लि० क्षामं दोषणयः बाध्यतवाऽप्यस्य मत्तम् न-

क्षामन् लि० क्षामं दोषणयः बाध्यतवाऽप्यस्य मत्तम् न-
क्षाम वः । १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।
क्षामन् लि० क्षामं दोषणयः बाध्यतवाऽप्यस्य मत्तम् न-
क्षाम वः । १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।
क्षामन् लि० क्षामं दोषणयः बाध्यतवाऽप्यस्य मत्तम् न-
क्षाम वः । १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।

क्षामास्य न० क्षामस्य क्षयस्यास्य स्थानम् । कृपय्ये "क्षपय्य
सहितं रोम्यं क्षामास्यं परिकीर्त्तितम्" शब्द० । क्षम-
स्थानिति वा पाठ प्रथो० ।

क्षार लि० क्षर-ज्जना० वा ण । १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।
क्षार लि० क्षर-ज्जना० वा ण । १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।
क्षार लि० क्षर-ज्जना० वा ण । १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।
क्षार लि० क्षर-ज्जना० वा ण । १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।
क्षार लि० क्षर-ज्जना० वा ण । १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।
क्षार लि० क्षर-ज्जना० वा ण । १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।
क्षार लि० क्षर-ज्जना० वा ण । १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।
क्षार लि० क्षर-ज्जना० वा ण । १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।
क्षार लि० क्षर-ज्जना० वा ण । १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।
क्षार लि० क्षर-ज्जना० वा ण । १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।

दकाच्छङ्कः । वेदतिष्ठान्द्रो नातिततुः क्षारपाक्ष उदा-
हृतः । दुर्गोमकादौ निर्दिष्टः क्षारोऽयं प्रतिक्षारणः ।
पाभीयो यस्तु शुल्मादौ तं वारानेकविंशतम् । क्षाय-
येत् षड्गुणे तोये केचिदाहुः सतर्गुणे" ।

यवक्षारादिविशेषगुणाः सुसुते उक्ता यथा
यवक्षारवर्जिकाक्षारपाक्षिण्डकृष्णक्षाराः । शुल्मार्योप-
हृषीदोषणैराश्रज्विनायनाः । क्षारास्तु पाचनाः सर्वे
रक्तपित्तकराः क्षताः । सेयौ वज्रिबन्धौ क्षारौ वर्जिका-
वायन्मूकजौ । शुक्रक्षेपविषव्याधौ शुल्मश्लोहविनायनौ ।
उष्णोऽभिरुहः प्रह्वेदी क्षमक्षारो वषायकः । मेदोघ्नः
पाक्षिणः क्षारो मूतवृत्तिविशोधनः । विरुद्धोऽभिरुहः
क्षारः क्षेपघ्नः पित्तद्रव्यः । क्षान्तिदोषिण्डकृष्णैश्च द्रव्यैः
क्षार उच्यते" । मेदिन्युक्तं भक्ष्यं शुल्मादौ क्षीरगादिभक्ष्यं
तत्र रजकस्य वस्तुशोधकद्रव्यम् । "यथा क्षारोदचक्षुर्निर्ग-
दनाभिर्वासांश्चि शुद्धिपयन्ति" प्रा० त० हारीतः । काक-
भेदे वस्ते क्षारयोजननिषेधमाह कृतिः "हादस्यां १५-
योरने संक्रान्त्यां प्राद्ववाचरे । वक्त्रं न पीडयन्त न
च क्षारेण योजयेत्" । ततः उत्तरा० चतुर्थ्यां च ।
क्षारीय तत्संज्ञकद्रव्यादौ लि०

क्षारक पु० क्षर-एवम् । १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।
क्षारक पु० क्षर-एवम् । १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।
क्षारक पु० क्षर-एवम् । १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।
क्षारक पु० क्षर-एवम् । १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।

क्षारगुड पु० क्षारेण पक्वः गुडः या० त० । च० द० उक्ते
क्षारपक्वे गुडभेदे यथा

"पञ्चमूलं च त्रिफलाभक्तं मूलं यथापरीम् । दन्ती चित्तक-
मास्कोतां राक्ष्सां पाठां क्षुधां शठीम् । घृष्टगदपलान्
भामान् दग्ध्वा भक्ष्यं समापयेत् । लिङ्गप्रदत्यक्तद्वयं ज-
लद्रोघेन मासयेत् । तत्रैव साधयेद्दन्ती चतुर्भावावेवि-
तम् । ततो गुडतृणां दत्त्वा साधयेन्मृदुनाग्निना । विद्धं
गुडन्तु विज्ञाय चूर्णीनीमानि दापयेत् । दृष्टिकाकीं हि-
क्काकलीं यवक्षारं समं वचाञ्च । एतत् पञ्चपला भागः
घृष्टं पञ्च पलानि च । हरीतकीं लिङ्गदुर्गं सर्जिकां
चित्तकां वचाञ्च । हिङ्गुवल्कलेतसाभ्याञ्च द्वे पदे तत्र
दापयेत् । क्षादप्रमाणां गुटिकां क्षादेव्यथावत् ।
क्षौद्रिं जरयन्ते व जीर्णं हन्दीयवत्पि । भुक्तं भुक्तञ्च
जीर्णं पाण्डुरासपकमिति । जीर्णार्थः यवपुष्पैश्च
काष्ठमरोचकम् । मन्दोऽभिरुहः क्षारीयः कष्टोऽभिरुहः
स्थिते । कुण्डानि च प्रमेहसां शुल्महायु निवर्तयति ।

ख्यातः चारुण्डो सो व रोममुक्ते प्रयोजयेत्” ।

चारतैल न० चक्र० उक्ते कर्णगुणनिवारके । पक्तैतन्भेदे यथा
“बाह्यमूलकगुणयोनां चारोः हिक्क सनागरम् । शतपु-
ष्पचासुपर्कं दारुचिपुरसाङ्गमम् । सौवर्चं यवचारः
हजिकोद्भवेत्यम् । भूर्जपान्थिचिं सक्तं मधुशुक्तं
चतुर्गुणम् । मातुलुङ्गरसचैव कदल्या रस एव च ।
तैलमेभिर्विपक्तम् कर्णगुणहरं परम् । बाधिर्यं कर्ण-
नादश्च प्रयसावश्च दारुणः । पूरणादस्य तैलस्य क्रिययः
कर्णसंश्रिताः । क्षिप्रं विनाशं गच्छन्ति कण्ठाभेदस्य
शासनात् । चारतैलमिदं श्रेष्ठं सुखदन्तामयापहम् ।
मधुप्रधानं शुक्लम् मधुशुक्तं तथोपरम् । जम्बीरस्य फल-
रसं पिप्पलीमूलसंयुतम् । मधुभाण्डे विनिश्चित्य धान्य-
राशौ निधापयेत् । मासेन तज्जातरसं मधुशुक्तसदाह-
तम्” । गारुडे १८८० ख० दखनेव । तलोक्तो निर्वोमता-
दिवापने रतैलभेदे च यथा
“शुक्तिशब्दं कश्चिन्नां दीपेदन्तात् वसुधकात् । दग्ध्वा
चारं समादाय चरमूले च गासयेत् । चाराट्भागं वि-
पचेत् तैलञ्च हार्पणं बुधः । इदमन्तःपुरे देवं तैलमाले-
षु पूजितम् । विन्द्रेकः घटेत्यल तत्र रोमापुनर्भवः ।
मृदनादित्रये देयमन्त्रिभ्याञ्च विनिश्चितम् । अर्थसां कुष्ठ-
रोगाणां पामादद्गुविचर्चितम् । चारतैलमिदं श्रेष्ठं
सर्वकुदहरं परम्” ।

चारत्रय न० इत० “वाजिकं च यवचारः टङ्गुलचारश्च च
चारत्रयञ्च त्रिचारम् चारतितयमेव च” राजनि० ।
उक्ते चारद्वयत्रये [राजनि०]

चारदला श्री चारोदलेऽस्याः । चिह्नीयाके जुड्याकूके
चारदशक न० इत० । “शिपु मूलकयथायचूचिका चिलका-
ङ्कं रुनिम्बश्च भूवैः । इणुगैश्चरिकनोचिकोद्भवैः चारपूर्व-
दणकं प्रक्षोभितम्” राजनि० उक्ते दशविधचारद्वये
चारदेय पु० चारप्रधानोदेशः शा० त० । चारप्रधाने देये
“जीवनं जीवनं हन्ति प्राणान् हन्ति सभिरणः ।
निमाचर्य चारदेये प्राणदा यमदूतिका” उद्धटः

चारद्व पु० चारप्रधानोद्गुः । वट्टापावृष्टिजे रत्नमा०
चारनदी क्री चारप्रधाना नदी । नरकविशेषस्य नदीभेदे
चारपत्र पु० चारः पत्रेऽस्य । बाह्यकृषाके राजनि० वा क्य०
तत्पार्थे रेलच०

चारपाक पु० सुष्ठुनोक्ते चारद्वयस्य पाकभेदे तत्र चार
भेदश्च युक्तप्रयोगादिकसङ्गा तत्प्राकारविहितो यथा

“अथातः चारपाकविधिनभ्यायं व्याख्यास्यामः । यस्या-
नुयज्येभ्यः चारः प्रधानतमस्ये दाम्ने दाम्नेकरणात्तदोष-
भ्रताद्विषेयक्रियावधारणात् । तत्र चारणात् क्षयनाहा
चारः । नाभीषणिसमवायात्तदोषघ्नः शुक्लत्वाद्यौषक्तस्य
सौम्यस्यापि सतो दहनपचनदारणादिशक्तारविद्वत्ता स
खत्वाग्नेयौषधिगणभूयित्वात् कटुक उष्णकीलः पा-
चनो विहयनः शोथनो रोपणः शोषणः क्षयनो लेखनः
कल्याणयकफकुष्ठविषमेदश्च सुखदन्तापुंस्त्वस्य चातिशेधितः ।
स द्विविधः प्रतिधारणीयः पाणीयश्च । तत्र प्रतिधारणीयः
कुशकिटिभददुर्गुणवासमण्डलभगन्दरार्बुददुष्टवृक्षनाडीच-
र्माकीलतिलकालकजम्बूमशकवाद्याविद्रुधिकमिदिगार्गःसू-
पदिश्रुते सप्रसू च सुखरोगेषूपजिह्वाभिजिह्वोपकु-
शदन्तवैदर्भेषु तिष्ठतु च रोहिणीष्वेतेषु चैवाद्युयस्य-
प्रविधानसुक्तम् । पाणीयस्य गरगुल्मोदरास्त्रिभ्रूवाजी-
क्षीरोचकानाहयर्कराग्न्याभ्यन्तरविद्रुधिकमिदिगार्गःकूप-
युच्यते । अहितस्य रक्तपित्तवर्तितपित्तप्रकृतिशालहृ-
द्वर्षसम्भ्रमदमूकैरितिनिरपरीतेभ्योऽग्नौभ्यश्चैव विधेभ्यः । त-
च्चैतरचारवद्भ्या परिणामनेतस्य विकारोऽग्न्यात् । सच
त्रिविधोऽर्बुदमक्षीच्छयः । तं चिह्नीर्षुः शरदि निरिहा-
तुलं शुचिरुषोय प्रयज्येऽहनि प्रयकदेशजातमनुपहतं
मध्यमवयसं मङ्गलसंघतसुखकर्मधियास्त्रापरेद्युः पाट-
यित्वाभिमन्त्रयेन मन्त्रेण । अम्नवीर्यं । मङ्गवीर्यं ।
भा ते धीर्यं प्रणयश्रुत । इहैव तिष्ठ कल्याण ! मम
कार्यं करिष्यसि । मम कार्यं कृते पचात् स्वर्गलो-
कं गमिष्यसि । ये तदुत्तरपुण्यसङ्कलं ज्ञप्सुवात् । स्व-
यङ्गः प्रकल्पयाव निर्व्याते देगे निश्चितं कृत्वा सुधाश-
र्कराश्च प्रणिष्य तिलगालैरादीपयेदक्षेपयामोऽग्नी तद्गुण
वृषगृह्णीयाद्भक्षणकराश्च । अद्यानेनेव विधानेन कुऽज
पचायाश्चतुर्षु पारिभ्रुकाभिमतकारगन्धविलकाकांक्षुद्या-
धामार्गपाटलाजम्बूनामृषकदनीचिलकपूतीकेन्द्रुषाक्षो-
ताम्रकारकसप्रक्षदाग्निमन्त्रान् शुद्धाघतकश्च कोशातकीः स-
मूलफलपलगाखा दहेत् । ततः चारद्वोषसुदकद्रोषैः
मङ्गभिरालोद्य मूत्रैश्च यथोक्तैरुक्तेषु शतवारान् विस्त्राय-
मङ्गति कटाक्षे शनैर्दक्षैर्विचष्टयन् विपचेत् । स यदा
भवत्यक्षौ रक्तकीलः पित्तकश्च तमादाय मङ्गति वस्त्रे
परिष्ठाव्येतरं विच्छेद्य च पुनरुज्जापयिष्येत् । तत्र
यव च चारोदकात् कुष्ठयमध्यर्गं वाऽपनयेत् । ततः कट-
वर्कराभक्ष्यर्कराक्षीरपाकयज्जुनाभीरग्निपक्षाः कृत्वाऽऽयस्ये

पात्ते तस्मिन्नेव चारोदके निविध्य पिष्ट्वा तेनैव द्विद्वये
ऽष्टपलसंभितं शङ्खनाभ्यादीनां प्रमाणं प्रतिपाद्य सत-
तमप्रसन्नसैन्यमवकुर्वन् विपचेत् । स यथा नातिसान्द्रा
नातिद्रवश्च भवति तथा प्रजतेत । अथैनमदगतपाकमव-
तायार्द्रुप्रमायसे कृत्स्ने संतमसुखे निदध्यादेश मध्यमः ।
यथ यथाप्रतीपापः पक्वः सव्यूहितो नृदः । प्रतिपापे य-
थात्नाभं द नीदृशनीचिलकलाङ्गुलकीपृतिकाप्रवाहताक्षपत्नी
विहृष्टार्चिकाकनककोरीहिङ्कुषचारिणाः सुमाः क्षण्यभू-
व्याः शुक्तिप्रमाणाः प्रतिपापः । स एव सप्रतिपापः पक्वः
पक्वकोक्ष्णकोभं यथाव्याधिवलसुपयोगः । क्षीणवले तु
चारोदतमावपेद्रुनरक्षचार्यम् । भयतशाल । नैगातितीक्ष्णो
न नृदः शुक्रः क्षण्योऽथ पिच्छन्नः । अभिष्यन्दी शिवः
शीघ्रः चारो हाटगुणः स्रुतः । अतिपादवशैत्योष्णतै-
क्षण्यपेक्षित्यसर्पिताः । सान्द्रताऽपहता हीनद्रव्यता
दोष उच्यते । तत्र चारसाध्यव्याधिव्याधित उपनेष्ट्य निर्वी-
ते देशेऽसम्बाधे ऽप्येपहरणीयोक्तेन विधानेनोपस-
म्भृतसम्भारं ततोऽस्य तमवकाशं निरीक्ष्यावद्व्याधिविषय
पिच्छन्वित्वा शलाकया चारं पातयित्वा वाक्थतमात्र
सुपक्षयेत् । तस्मात्सिपतिते व्याधौ कृष्णता दग्धलक्षणम् ।
तदाक्षवर्गः शमनः सर्पिर्म्मधुनसंयुतः । अथ चेत् स्थि-
रमूलत्वात् चारं दग्धं न शीर्यते । इदमालेपनं तत्र स-
मयमरचारयेत् । अन्धताङ्गिद्वीजानि तिग्राह्यधुकमे-
व च । प्रमिश्र समभागानि तेनैवमनुलेपयेत् । तिनकलकः
समधूको घृताक्तो द्रवरोपणः । रसेनाक्षेपे तीक्ष्णेन वी-
र्योष्णेन च योजितः । आम्नेयेनाम्निना तुल्यः कथं
चारः प्रशस्यति । एषं चेन्नश्यते यत्तु ! प्रोच्यमानं नि-
बोध मे । अन्धयर्जान् रसान् चारे सर्वानेव विभावयेत् ।
कटुपाकाल भूयिष्ठो लवणानुरसकथा । अन्धेन सह सं-
युक्तः स तीक्ष्णलयणो रसः । मातृर्थं भजतेऽत्यर्थं ती-
क्ष्णनावं विमुञ्चति । माधुर्यं क्रममाप्नोति वज्ररङ्गिरि-
वाप्तुतः । तत्र सव्यग्दग्धे विकारोपशमो हाद्यवनाम्ना
वच । हीनदग्धे तोदकगुल्फाद्यानि व्याप्तिर्हृदिष ।
यातिदग्धे दाहपाकरागसावाङ्मर्दक्रमपिपासामूर्च्छा
दुष्मरणं वा । चारदग्धमण्यन्तु यथादोषं यथाव्याधि
चोपक्रमेत् । तथा भैतेषु चारकदाः । तद्यथा दुर्बलत्रा
लस्यविरभीरुसर्पिङ्गूनोदविरक्तापिक्तार्भङ्गपुतसतीमष्ट-
द्वयविरमिहोरः सतक्षीषः श्यामूर्च्छोपिष्टुतलीवापद्यतोद्द-
कमज्जयोनयः । तथा मर्म्मगिरास्त्रायुधमनीषान्वितकृष्ण-

स्थितेयमनिगतनाभीनखान्तरशोफकोतः सत्यमनिष्ठेषु च प्रदे-
शेष्वप्युक्तं न दद्यादन्वयवर्त्तरोगात् । तत्र चारुका-
ध्यव्यापि व्याधिषु, नृनशातभक्ष्यभूतजनसङ्घेभिषं हृद-
यसंस्थपीडोपद्रुतं चारु न साधयति ।

चारभूमि स्त्री चारयुक्ता भूमिः । चारामुद्दिशनीपत्यभूम
चारमध्य पः चारोमध्ये ऽस्य । अपमार्गे रक्ताः ।

चारमृतिका श्री चारसंयुक्ता मृतिका । उपरस्थाने ।
अमरः । [राजनि०]

चारमेवक पुं. चाराणां भेदः चारः चारमेक । चारसूत्रे
 चारमेव पुं. सुश्रुतोक्ते पित्तजं मेघभेदे "पित्ताक्षीहरिद्रा-
 न्नुचचारमपिष्ठायोषितमेकाः षट् व्याख्याः" सुश्रु. "चार-
 मेकिं लिफलाकवायम्" सुश्रुतः

चारहस्त पु० चारप्रधानोदयः । सुष्मकदृष्टे राजनि०

चारश्रेष्ठ न० चारः श्रेष्ठेऽन्तः ॥ पलाशे २ सुष्पके च राजनि०

चारषट्क नं० इत० । “वावापानागर्गुटजलाङ्गलीतिज
 षष्कनैः । चारैरैखु मिलितैः चारषट्कादिकोगणः ।
 राजनि० उत्तरे चारषट्कके ।

चारसमुद्र ४० चारप्रधानः समुद्रः । लवणसमुद्रे "सीता तु
ब्रह्मसदनात् कैशराचवादिस्थितेभ्योऽधोऽधोः प्रसवन्ती
नखनादनमूर्धं पतित्वाऽन्तरेण भद्राक्षं वर्षं प्राच्यां दिशि
चारसमुद्रमभि प्रविषति" भाग० ५.१.७८, । चारसिन्धु
चाराब्धुधिप्रभृतयोऽभ्यत "भूमेरर्द्धं चारसिन्धोः रुदक्ष्यं"
जम्बुद्वीपं प्राकुराचार्यावस्थाः । अर्द्धेऽन्यथा द्वीपवत्
कस्य याव्ये चारसीराद्यब्धुधीनां निवेशः" सि०श० ।

सारसूत्र न० अक० ६० उक्ते सारभाषिते सूत्रभेदे "भाषितं
रजनीषस्यैः क्षुत्तीक्ष्णैरेषः पुनः । बन्धनात् सुदृढं
सूत्रं भिन्नत्वेभ्योऽन्यथा" ।

झारागद पु० सुश्रुतोक्ते औषधभेदे यथा

“प्रबान्धकर्त्तृति नथपलायमिचमुहं पाटकिपारिभट्टकाण्डे-
स्वरकररुष्टाकार्जुनककभसर्ज्जकपीतनक्षेत्रानाकाङ्क्षोठा-
लक्ष्मणहृष्टजयभीकपित्याश्ननकार्कचिरवित्तमज्ञाउत्ता-
रुक्करारलुनपुकाभयुशयुशाकगोजीमूर्खातित्वकोत्तरकगो-
पचण्डारिभेदानां भक्षान्याश्रुत्य गवां मूत्रेण चारक-
त्वेन परिभ्राज्य विपचेद्दद्याद्वात्त पिप्पलीमूलतण्डुलीयक-
यराक्षुषोषकमञ्जिगकरञ्जिकाहस्तिपिप्पलीभरिचोत्तल-
सारिवारिविडङ्गुष्टहृष्मनान्नासोमसरकावाह्नीकगुहाकोशा-
प्लव्हेतसर्पपल्लवपुष्पसनिचुलकवर्द्धमानपञ्चलपुष्पत्र्येणीस-
प्रपद्विदग्धकैलवालुकजनागदन्त्यतविषाभयाम्भृदाहकृष्टहरि-

इन्द्राचार्योऽपि कोटिनाम्न वनमानानि ततः चारवदा-
नमपाकमयार्थं कोटिस्थे निदध्यात् । अनेन
इन्द्रुमिं विष्णोत् वताकातोऽस्मानि च । अत्राहर्षनात्
अर्थात् विनात् सर्वतिसुच्यते । यत्र चारामदो नाम
वर्कराकाशरीष च । अर्थात् वातगुल्फेषु काशन्-
कोदरेषु च । अर्थात् पक्ष्मकोदेने मल्लहेने च दाहये ।
शोफे अर्थात् चार्पि देवः नावे च दाहये । एष सर्व-
भारतां सर्ववैरोषवृज्जते । तथा तत्कृतस्मानामव द-
र्पाहुयोऽमदः” ।

चाराण्ड न० चारोचण्डम् । चाण्डरुक्ते चारा० ।

चारिका स्त्री चर-रुक् टाप् कृतस्त्वम् । चरायां चारा०
चारित लि० चर-चिच्-क्त । अथशदपको, प्राप्रदोषे,
अमरः २ चारिते जेटि०

चारोद(क) ३० चारोदकोऽस वा उदादेशः । अथचकसरे
“चारोदेषु कोदहरोदवतोद्वीरोददधिवल्गाटपुकोदाः
वत् अकथयः” भा० ५।१।१५ श्लो० “चारोदविरज्य
“अन्वुहीयोऽयं वावत्प्रमाचविवारकात्मता चारोदधः”
भा० ५।२०, २श्लो०

चारु लि० चर-योधने अर्थात् १ कर्त्तरि च । योधनकर्त्तरि
चालन न० चर-भावे क्कुट् । योधने “क्षीरूद्रौ प्रयतो
निजं चावनाह करौदयोः” का० त० अष्टा१० “महा-
अनाहि पङ्क्त दूरादस्पर्शनं परम्” नीतिशः

चारित लि० चर-क्त । योधने कृतप्रचारके च । “चारितं
तु यचित्तु वृत्तां द्राविषं तु कृदवं पशुगारैः” भावः
चि चवे अक० ऐश्वर्ये वरु० आ० पर० अविट् । अयति द-
चीत् विद्याय दीयात् । चोषः चितः । चयः । चयन्
क्षेत्रम् । भावे देशे आकोमे च निहातस्य वा नः दीर्घो
वा । तस्य देशे चितं चोषं वा तपस्विना । आकोमे
चित्तुः चोषावुः भूयात् । “चयनमस्य रजसः पराजै”
अ० ७, १००, १५, “यच्चिन् चयन्ति वहुर्भीः” अथ० १२, १, १,
“तद्वि मध्यं वराणां विन्द्राज्जी अर्धचितः” अ० ८, ४०,
२, कर्त्तकर्त्तरि चोषते “अपचोषते नश्यति” यास्कः
“चोषन्ते चास्य कर्त्तापि तच्चिन् दृष्टे परावरे” वडो० ।
“चरीरकर्मणात्प्राणाः चोषन्ते प्राणिनां यथा । तथा
राज्ञामपि प्राणाः चोषन्ते राष्ट्रकर्मणात्” मनुः

चि हिंसायां आ० पर० वक० अविट् । चिचोति, चिचुतः
चित्तः चिचुतः । अर्थात् । विद्याय । “अदिनी च-
चोऽपि नै० । “वक्ता दृढनाक्यवल्गे चिचोति” भा०

व० १४५० । “चिचोति” भूयाचिचोति” इत० भा०
२।१।१।५। अयं चादिरपि तत्रार्थे । “चिचोति मन्त्र-
चाभिज्ञान” अथ० १।१८।२।

चि वाचि अक० नतो वक० ट० प० अविट् । चियति ।
चचोति चिचोति । “अमरीचं पुचिरी चयन्ति” तैत्ति०
२।१।७, “अतश्च न दीन उदनि चयन्तु” अ० १०, ६८, ८,
येदे नचय्यययात् कचित् वयोन्म । “अयति केत पु-
च्यति” अ० ७, २०।८। “चिति चोभीभिः वायुभिः” अ० ७, २।८।

चि लि० चि-वा० चि । निवासे अमती १ चये च जेटि० ।

चिचि हिंसायां तना० उभ० वक० धेट् । चिचोति चिचुते
चच गीत् चच चः । चिचच चिचये ।

चित लि० चि-चिंसायां कर्त्तृचि क्त । चिचिते । भावे क्त
चिंसायां व०

चिति स्त्री चि-निवाचे आधारे क्तम् । भूमी, “निधीय यय
चितिरचितः कचाम्” नैष० । भावे क्तम् । निवाचे
चि चवे भावे-क्तम् । अथये, चर्त्तरि क्तिप् । अरोचभा-
ख्योनमृद्वन्ने यद्वच० अतश्च निच० ॥ ६८८ । प्रराज्जि
चित्तीः” अ० ८, ६, २६ “चितोर्दुष्टान्” भा० । “प्रजावृ-
ता वः चित्तीः चरतमूर्जयन्तीम्” अ० ७, ६६, २, “भुयावृ-
चित्तु चियन्तः” अ० ७, ८८, ७, “च चितोर्दुष्टोर्वोष-
यन्ती” ७, ७८, १, “चितोर्दुष्टं वा” अथ० १०, ५, १६ । चि चवे
आधारे क्तम् । अमन्यकावे जेटि० । चितियद्वन्ने क्तः
अथये० पु० प्रा० उ० ७५० । “अनामये अयं दाति चिति-
क्षेन प्रकीर्त्तिता” । अथिचपके कर्त्तरि क्तिप् इति जेटिः ।

चितिकण पु० इत० । चूडो द्विका० ।

चितिकर्म पु० इत० चितधरायां चकनिमित्ते भूमेः
कर्म तस्य विशेषः अङ्गुतसामरे “मेहे हृदिकमे गजः प्र-
चरति व्याघादिभिः कथ्यते, चाये भीष्मकीरमे च दधमे
सर्वं चलेत् कच्छपः । यूके कुम्भधरे खगेन्द्रमिदने
कन्काखगे पञ्चमजं भामिकतमो यदि मचर्त्तित् चोषी
तदा कथ्यते । कच्छपे मरुतं श्रेयं मरुतद्विष पञ्चगे ।
सर्वत्र कुम्भधरेयं पुषिभ्यां चलिने गजे । प्रचितनर-
चरमरुतं व्यसनान्दाम्नेयसावतयोः । चयुवमतिद्वि-
भिरुषीक्षन्ते कनावापि । निजतयेपङ्कमदिने मासे
पक्षे निपङ्कमे । भवति यदा भूकर्म्यः प्रधानमपनाशनं
कुरत” । “चितिभूदिव चितिकर्मभीर्षष्टकः” भट्टः ।

चितिचम पु० चित्ती अमते अक० वच् । अदिराचं राजनि०
चितिचित् पु० चित्ती अमते चि ऐश्वर्ये क्तिप् । भूमीचरे-

राजनि । “अथदानरश्च परितः क्षितिक्षिताम्” माघः ।
मङ्गी-कदादयोऽप्यत्र ।

क्षितिज पु० क्षितेर्जायते जन-ड । १। मङ्गले “क्षितिजा-
नर्दना गतः” छन्दो । २। नरकासुरे । ३। भूभागे उपरसभेदे
राजनि० । ४। मङ्गी-कदादयोऽप्यत्र च । ५। भूमिजाते लि० सि० शि०
गोमयव्याधिकाशो ६। उत्तमोत्तरं भेदे यथा
“पूर्वापरं विरचयेत् सममण्डलाख्यं व्याख्योत्तरं च विदि-
गोमयव्याधयं च । अधोऽधः परमिह उत्तममण्डलमेतदवेष्य
तिर्यगपरं क्षितिजं तदधे” सि० शि० ।

“एकं पूर्वापरमण्डलव्याख्योत्तरं तथा गोमयव्याधयमेवं उत्तममण्ड-
लव्याधोऽधोऽधोऽधोऽधोऽधो तदधे” इत्यं क्षितिजाख्यं निवे-
धयेत् । अत्र व्याख्योत्तरमण्डल उत्तरक्षितिजादुपरि पश्चा-
द्यान्तर एकं प्रविष्टं कार्यम् । दक्षिणक्षितिजादधोऽ-
धत् । इदानीमुक्तमण्डलमात्रं प्रमि० ।

“पूर्वापरक्षितिजसंनयोर्यद्विषयं व्याख्ये भुवे पञ्चमैः क्षि-
तिजादधःस्थे । सौख्ये कुजादुपरि पाण्डवैर्भुवे तदु-
पस्थितं दिनमयोः क्षयद्विकारि” सि० शि० ।

“समस्तक्षितिजयोर्वै पूर्वापरौ संपातो तयोर्भुवचिह्न-
योश्च सत्तं यद्विषयते तदुपस्थितसंज्ञम् । दिनरात्रयो-
र्द्विविधयो तद्विज्ञेन भवतः” प्रमि० ।

क्षितिजन्तु पु० क्षितेर्जन्तु इति । भूभागे उपरसभेदे राजनि० ।
क्षितिदेव पु० क्षितौ देवदेव पूज्यत्वात् । ब्राह्मणे क्षितिदेव-
तादयोऽपि तत्प्राये । “अस्मिन्क्षिति यद्वाक्यं वदन्ति
क्षितिदेवताः” आ० त० पराशरः ।

क्षितिधर पु० क्षितिं धारयति धृ-णिच् कश्च ह्रस्वः । १। प-
र्वन्ते “क्षितिधरपतिकन्यामाददानः करेण” कुमा० ।
२। कृष्णपाशुकिदिग्गजेषु च ह्रस्वाः । [राजनि० ।

क्षितिनाग पु० क्षितिजातो नागः । उपरसभेदे भूभागे
क्षितिनाथ पु० इत० । भूमिपात्रे राजनि क्षितिपत्न्यादयो-
ऽप्यत्र । “क्षितिपतिमण्डलमन्तरो वितानम्” रघुः ।

क्षितिप पु० क्षितिं पति पा-क । भूपात्रे राजनि “क्षितिपः
क्षयितोद्भूतायकः” माघः । “क्षितिपसमाजसमात् क्षय-
वरसम्” रघुः । “अङ्गुनाऽनुच क्षितिपः शुभंयुः” भट्टिः ।

क्षितिपाल पु० क्षितिं पालयति पालि-कश्च उप० व० । मङ्गी-
पात्रे राजनि “यिषोऽप्योऽपि क्षितिपालस्तैः” रघुः ।
यसुक् । क्षितिपालकोऽप्यत्र । “क्षिताकृतेभ्यः क्षितिपालभा-
ग्यः” भट्टिः । “क्षितिपालं भजन्ते यानि दूतप्रेषणादीनि
तेभ्यः क्षितिपालभाग्यः” जयव० । अत्र यद्व्य० क्षिति-

पात्रभाक्चन्द्रस्य राजार्थकत्वकल्पनं मतीयं प्राणादिकम् ।
क्षितिपुत्रश्च इत० । १। मङ्गलपत्रे २। नरकासुरे च तयोक्त-
पुत्रत्वकथा आचनेयचन्द्रे ८२६ पु० कुजचन्द्रे २०६० पु०
दर्शिता “यं वास्तुपेशं मानेन क्षितिपुत्रः (नरकासुरः)
यतं समाः” काशिकापु० १८०० । क्षितिपत्न्यादयोऽप्यत्र ।
क्षितिभृत् पु० क्षितिं विभर्ति धारयति पालयति च धारय-
पोषयत्योः क्षिप् । भूपात्रे १। पर्वते “क्षितिभृदिव क्षिति-
कल्पकीर्णद्वयः” भट्टिः । २। मङ्गीपात्रे राजनि । “अधुना
धमैः क्षितिभृतोऽग्निभृताः” किरा० भूभृतादयोऽप्यत्र ।
“प्रमथितभूतः प्रतिपदं मथितस्य अर्धं मङ्गीभृता” माघः ।

क्षितिरन्ध्र न० इत० । गते यद्व्य० ।
क्षितिरुह पु० रोहिता रुह-क ७त० । छन्दे छेप० । “क्षि-
तिरुहपञ्चयमुक्तकस्य पुरे” माघः ।

क्षितिवदरी स्त्री क्षितौ वक्ता वदरी । भूवदर्याम् राजनि०
क्षितिवर्धन लि० क्षितिं वर्धयति वृध-णिच् क्यु । अने
यने लि० । “करोमि क्षितिवर्धनम्” भट्टिः ।

क्षितिबुद्धास पु० क्षितिं बुद्धयति वि+उट्+कृ-कश्च
उप० व० । गर्तस्थान्द्रे यद्व्य० ।

क्षितीश पु० क्षितिमीडे ईश-कश्च । भूमीश्वरे ऋषे “आवृष्ट-
क्षितीशानाम्” रघुः “पञ्चभ्यं मे वीर्यमथा क्षितीशः”
भा० व० १६२० । १। विष्णो च “देवकोनन्दनः कदा-
क्षितीशः पापनाशनः” विष्णु सु० ।

क्षितीश्वर पु० इत० । भूमीश्वरे ऋषे “तदाननं कृत्स्नुरभि
क्षितीश्वरः” “कौशिकेन च किल क्षितीश्वरः” रघुः ।

क्षित्यदिति स्त्री क्षितौ अदितिः । क्षितौ अदितेरवतारे
देवक्यां वसुदेवपत्न्याम् । तत्कथा च हरिव० ५६०० ।
“या च सा सुरभिर्नाम अदितिश्च सुरारणी । उभे ते
तस्य वै भाव्ये सृष्टं तेनैव आकृतः । ताभ्यां सृष्टं च
गोपत्ने कश्यपो भुवि रक्षते । तदस्य कश्यपस्यैव
जज्ञा कश्यपोपमः । वसुदेव इति ख्यातो गोपु तिष्ठति
भूतले । गिरिगोवर्धनो नाम मधुरावाक्कन्दूरतः ।
तत्प्राप्तौ गोमभिरतः कंसस्य करदायकः । तस्य भाव्यै-
ह्यक्षैव अदितिः सुरभिस्तथा । देवकी रोहिणी चैव-
वसुदेवस्य जीमतः । तत्प्रावतर लोकानां भावाव
मधुभूदयः !” । विष्णु० प्रति जज्ञोक्तिः ।

क्षित्वन् पु० क्षि-कृनिच् कृक् च । वायो उज्ज्वलदन्तः
क्षिद्र पु० क्षिद्र-कृक् । १। रोगे २। सूक्ष्मे ३। विनाशे च संक्षिप्तता० ।
क्षिप भेदये दृशः उभ० व० ४८०० । क्षिपति-ते कश्च-

पृथीत् क्षिपिम् । क्षिपेय क्षिपिषे । क्षिपः क्षेपकः ।
 क्षेप्रा क्षिप्रा क्षिपः क्षिपन् । “क्षिपक्षेकेन वेगेन पक्ष-
 वाययतानि च” भा० व० १०१८श्लो० । “सुपक्षी वाय-
 कांक्षीक्षान् क्षिपते च पुनः पुनः” भा० वि० १३श्ल० ।
 “पदाङ्गुलेन क्षिपेय संपूर्णं दशयोजनं” राभा० ११११श्ल०
 “यक्षि १ सपक्षवि यक्षिञ्च स एकोन भविष्यति” भा० भा०
 ६७श्ल० “व वत् काठं त्वं वापि शिवां वा क्षेप्यते
 नवि” भा० व० २८१श्ल० “क्षिपं य मारीचोरक्षि” राभा०
 वा० ३२श्ल० । आक्षेपे च “क्षिपेयं च व तं धीमान्
 वाग्भिध्वाभिध्वापुतम्” भा० आश्व० १५श्ल० । प्रेरणे
 कश्चित् आक्षेपे च क्षिप्ये क्षेपयति ते अक्षिप्यत् त
 क्षति+ आक्षलक्षणे । “सन्निवृत्तकृत्युपिष्टं क्षिष्टं विवर्तित
 भवक्षिप्यनक्षिप्यं” तिर्यक्क्षिप्यनिति षष्ठ्यधश्च “क्षति-
 क्षिप्ते द्वयोः सन्निवृत्तोरतिश्रान्ता वेदना” सुश्रुतः ।
 अक्षि-तिरस्कारे “तस्मादेतैरक्षिप्यः सहेतावञ्चरः सदा”
 मनुः । “त्वं वापि क्षेपुमर्क्षे” भा० व० ६८श्ल० ।
 अक्षिष्ये पश्यन् विवर्तितः । [अक्षेयस्य अक्षे विवर्तितः
 क्षव+क्षवःक्षेपणे “अक्षिप्य दिवो आक्षानसुखाः” ऋ० २, ५, १०, ५
 आ+ आक्षर्षणे “आक्षिप्य वेगान् वेगेन वाङ्मोर्जपाङ्ग पाण्डु-
 वम्” भा० वि० ७५०श्लो० । भर्त्सने । आक्षेयशब्दे
 ६०१४ विवर्तितः । “आक्षिप्यन् प्रभां भानोः” भा० आ०
 ११०२ । “आक्षिप्यन्तोमिव प्रभां यशिनः स्वेन तेजसा” भा०
 व० ११४७श्लो० । [कुमा० ।
 परि+क्षा+आक्षलप् मन्त्रे । “पर्याक्षिपत् काचिदुदारबन्धम्”
 उद्+अङ्क्षेपणे । “वलिमाकाश उत्क्षिपेत्” मनुः “शिर
 उत्क्षिप्य नागस्य पुनः पुनरवाक्षिपत्” भा० आ० ११२६श्लो०
 उत्क्षेपकशब्दे १०८६ पु० विवर्तितः
 नि+नितरां क्षेपणे निधाने च । “अक्षं मूषौ शचाण्डाल
 वायसेभ्यश्च निक्षेपेत्” वास० । गालाणि कालासु च नि-
 क्षिपन्” राभा० ५११ निक्षेपशब्दे विवर्तितः
 निक्ष+निक्षेपेण क्षेपे । “निक्षिपावृणजातस्य निःक्षिपन्नि
 यदा लवीम्” सुश्रुतः ।
 परि+परितः क्षेपे । “नङ्काकोतःपरिक्षिपम्” कुमा० ।
 प्र+प्रक्षेपे क्षेपे “नक्षेप्यं प्रक्षिपेदन्तौ” मनुः
 प्रति+प्रतिक्षेपणे । “अन्तः सिरायां वृषणः क्षितोर्ध्वं
 प्रतिक्षिपन्” सुश्रु० । अक्षिष्ये निवारणे प्रेरणे च
 प्रि+प्रिषेण क्षेपे “विक्षिप्यमाथाः प्रहृषा नरेन्द्राः” भा० आ०
 ७०२२श्लो० । वाङ्मते अन्नादे, विक्षिप्यक्षिपः । वीगा-

नरावकरणे क्षिपतस्तेरन्वात् सङ्घारे च “अक्षपण्डितवक्ष्य-
 वक्ष्यनेन क्षिपतस्तेरन्वात्क्ष्यनं” क्षिप्यः” वेदान्ता०
 “अने संबोधयेत् क्षिपं विक्षिपं यमयेत् पुनः” तत्त्वत्वा
 कारिका

वम्+वक्ष्यक्षेपे विक्षिष्यस्व वक्ष्योवापादने व्यापारे “आतपा-
 त्वयश्चक्षिप्यमीवाराह निषादिभिः” रघुः । “संक्षिप्यैः प्रति-
 संक्षतेः” अमरः । “संक्षिप्यारमाचष्टे” संक्षिप्यवा०

क्षिप्य प्रेरणे दिवा० प० वक्त० अनिद् । क्षिप्यति-ते वक्षे-
 पृथीत् । क्षिपेय । “यत्तु ज्ञानं बुद्धिं हृत्सामो गिरीन्
 क्षिप्यस्तकलिमान्” “वाचं सक्षिप्योऽक्षिपदक्षिपद्ग्रीह-
 भिन्द्रजित्” भट्टिः ।

उपसर्गभेदेनार्थविशेषः तीदादिकवत् ।

क्षिप् क्षी क्षिप-क्षिप् । अङ्कुली निरु० । “द्वय क्षिपः पूर्वं
 होमजीजनम्” ऋ० १, २१, २, इक्षन्तात्वात् वा टाप् ।

“हिमन्ति धीराः द्यमिः क्षिपाभिः” ऋ० ८, ६७, ५७,

क्षिप लि० क्षिप-क । १क्षेपके । भावे भिदा० अङ् टाप् ।

क्षिपा । २क्षेपके क्षी ।

क्षिपक लि० क्षिप-क क्षिपः ततः अघातादौ कृत् । क्षेपके
 क्षिवां टापि क्षिपका० नातं क्तवम् । ततः निर्हृतादौ
 प्रेक्षादि-चतुरर्थ्याम् रनि । क्षिपकित् तर्हिर्हृतादौ लि०
 क्षिवां ङीप् ।

क्षिपकादि पु० पा० उक्ते काचि रक्ष्यनिषेधनिक्षिपे षष्ठ्य
 गणभेदे स च गणः । क्षिपका भुवका चरका शैवका
 करका चटका अक्का लङ्का अक्का कन्धका भुवका
 एङका” आकातिगणः ।

क्षिपण्य न० क्षिप-भावे वा० क्युन् । क्षेपके जटा०

क्षिप(णि)ण्यो क्त्वी क्षिप्यतेऽनया क्षिप-क्षानि किञ्च वा श्नीप् ।
 १मोकादगङ्गे (दाङ्) अमरटीका । कर्णणि अनि ।
 २जाजभेदे श्चावुधे च उज्ज्वल० षष्ठ्ये गङ्गक्षि० ।
 ५अध्वर्युः संक्षिप्रावा० । भावे अनि । ६क्षपणे “उ
 तस्य प्राज्ञी क्षिपयिं तरगयति” ऋ० ४।४०।४। इमा-
 रुदाकृत्य “क्षिपयिं क्षेपयम्” इति २।२८ निरुक्तोक्तम्

क्षिपण्य पु० क्षिप-अङ्कुः । १पाते त्रिका० २व्याधे “जगारव
 क्षिपण्योरोवमानाः” वजु० १७।६४ । “क्षिपण्योः क्षिप-
 ति हिमसि क्षिपयुव्याधः” वेददी०

क्षिपयत् पु० क्षिप-कन्धुच् । १यक्ते उज्ज्वल० २देहे पु०
 ३क्षरभिगन्धे पु० ३तर्हति-लि० भेदि०

क्षिपति(क्षि) इ० क्षिप-वा० करणे कति(क्षि) । वाङ्मो निरु०

“योः संशोयते कोपाग्निनाशोकज्वादिभिः । कुरुते

ह्योवाकटुः कर्षणेपरैरपि । अथ चोणौज आदीनां
 लक्षणायाह । “विभेति दुर्बलोऽभीष्टाचिन्त्येवप्रवितेन्द्रि-
 यः । अथुत्थानोक्तना कृतः ज्ञानः स्यादोजः चये ।
 पुरीषस्य चये पात्रे हृदये च व्यथा भवेत् । सशब्दस्याभि-
 लक्ष्योर्गमनं कृतिर्हतिः” । कृतिर्हतिः उदरसङ्कोचः
 “मूलजयेऽल्पमूलत्वं वक्तुं तोदय जायते । स्तेदनाये
 त्यचो रौप्यहृत्क्षोरपि कृतता । सञ्चय रोऽङ्गाः
 कुर्तिङ्गं स्तेदयये भवेत् । कर्त्तव्यस्य स्रक्ते चाभापस्त
 स्यात्पताय वा । जायते वेदना योनौ लिङ्गं स्यादार्त्त-
 दक्षये । अभावः स्रस्यता वा स्यात् स्रस्य भवतस्तथा ।
 च्छानौ पयोधरावेतल्लक्षणं सान्यसंज्ञये । अनुसृतो भवेत्-
 कृतिर्गर्भस्यास्यमूलत्वा । इति गर्भक्षये प्राज्ञैर्लक्षणं
 सप्तदाहृतम्” । अथ चोणानां धातुदोषमलानां वर्जन-
 माह । “तत्तत्संवर्जनाहारविहारातिनिषेधयात् ।
 तत्तत् प्राप्य नरः शीघ्रं तत्तत्क्षयमपोहति । ओजस्तु
 र्वा वर्जते नृणां दुस्त्रिग्वस्त्रादुभिस्रया । ह्यैरन्यैर्विशेषान्
 चौरमांसरसादिभिः” । अन्यश्च “दोषधातुमलचोषो
 वलचोषोऽपि मानवः । तत्तत्संवर्जनं यत्तदक्षयानं प्रका-
 ष्णति । यद्यदाहारजातस्तु चोषः प्रार्थयते नरः । तस्य
 तस्य च क्षमेन तत्तत्क्षयमपोहति” । तत्र केन चोषः
 किङ्काङ्क्षतीत्याकाङ्क्षायामाह “कषायकटुतिक्तानि कृत्त-
 यीतवृत्ति च । यवस्रप्रियङ्गुं वातचोषोऽभिकाङ्क्ष-
 ति” । पित्तचोषः किं काङ्क्षतीत्याकाङ्क्षायामाह “तल-
 मापकुलत्यादिपित्तस्रविकृतिनया । मस्तुगुक्तान्तक्राण्य
 कर्त्तिकश्च तथा दधि । कटुश्चलवयोप्यानि तीक्ष्णं
 क्रोधं विदाह च । सम्यं देशस्रणश्च पित्तचोषोऽभिका-
 ङ्क्षति । मधुरस्निग्धगीतानि लयणान्तुगुण्य च ।
 दधि चौरं दिवास्त्रं कफचोषोऽभिकाङ्क्षति । रस-
 चोषो नरः काङ्क्षत्यभ्योऽतिशयिरं सुष्ठु । रात्रि
 निद्रां हिमं चन्द्रं भोक्तुञ्च मधुरं रसम् । रत्नं मांसं रसं
 मन्मं मधुसर्पिण्युद्धोदम् । द्राक्षादाङ्गिमशुक्तानि स-
 स्त्रे हलवणानि च । रक्तसिद्धानि मांसानि रक्तचोषो-
 ऽभिकाङ्क्षति । अस्मानि दधिसिद्धानि पाण्डुवांश्च
 बल्लभपि । स्त्रुवक्रव्यादगांश्चानि मांसचोषोऽभिकाङ्क्ष-
 ति” । पाण्डवा मधुरास्त्रादिरससंयोगपाचिताः शुद्धं
 प्रथयः । “मेदःसिद्धानि मांसानि व्याघ्रानूपौदकानि
 च । सञ्चारणि विशेषेण मेदःचोषोऽभिकाङ्क्षति ।
 अस्त्रिचोषस्तथा मांसं मज्जास्त्रिचोषे हृत्तुतम् । स्वा-

हृत्तुतं इत्यं मज्जाचोषोऽभिकाङ्क्षति । सिद्धिनः
 कृत्तुत्थाणं हृत्तुत्थाणस्योक्तया । व्याघ्रानूपौदकानाम्
 शुक्लचोषोऽभिकाङ्क्षति । यवांसं यवकाञ्चु शाकानि
 विविधानि च । मसूरमाष्युषश्च मलचोषोऽभिकाङ्क्षति ।
 येयमिन्दुरसं चौरं सङ्कुं बदरोदकम् । मूलचोषोऽभि-
 लक्षति लघुसेवाहकाणि च । अभ्यङ्गोहर्त्तने मदां निवा-
 तशयनाशने । गुरु प्रायशं चैव स्तेदचोषोऽभिकाङ्क्ष-
 ति । कटुश्चलवयोप्यानि विदाहानि शुद्धाणि च । फ-
 लशकानि पानानि स्त्री काङ्क्षत्यातवक्ष्ये । सुरागा-
 ल्यस्रमांसानि गोचौरं शर्करानया । आसवं दधि हृत्तुतानि
 सान्यचोषाऽभियाङ्क्षति । च्छात्राविदराहार्त्ता गं
 न्याङ्क्षति संछतान् । वसागुल्यप्रकारादीन् भोक्तुं
 गर्भपरिच्छये” ।

चोषचन्द्र ५० कर्म० । उभयपक्षोरदधीमध्यस्थे चन्द्रे
 “कटाटमीदलादूर्ध्वं वायुक्ताटमीदलम् । तावत्कालं
 शशी चोषः पृथक्स्तलोपरि झूतः” ज्यो० ।

चोषाष्टकर्म ५० चोषान्यष्ट कर्माणि प्रस्य । जिने केम०
 कर्त्तव्ये १८८५० विहतिः “कटुकर्मसुधानोक्तः”
 “चोषाष्टकर्मचोषाङ्क्षति” इति तल्लववाक्यम्

चोष(व) मदे भा० व्याख० व्यक्र० सेट् चोष(व)ति अस्त्रीशी-
 (वी)त् । चिचोष(य)

चोष(व) लि० चोष(व)-क्त नि० । मत्ते । “चोषाः(याः)
 कुर्वन्ति हास्यञ्च कलहं च तथाऽपरे” रामा० सु० ६८० ।

चौर ५० न० क्षि-क्रन् दीर्घश्च, वस-यटने ईरन् किञ्च उपधा-
 लोपे चर् वा व्यङ्ग्यौ । १५०वे २३जे अमरः शरनद्वये
 शब्दच० । “आसप्ररात्रं प्रसवात् चौरं प्रेयुषसुच्यते ।
 परतो चोरटं विद्यादप्रसक्तं कफाक्षकम्” रत्नमा० ।
 चौरवर्गशब्दे विहतिः “शाकान्धपक्षपिण्याकृत्तल्यलवण-
 निषेः । करीरदधिसाधैश्च प्रायः चौरं विचध्यते । क्षि-
 ग्धं शीतं गुरु चौरं खेकाशं न खेयेत् । दीप्ताग्निं
 कुरते मन्दं मन्दानि नष्टयेत् च । चौरं न भुङ्क्षीत
 कदाप्यतप्तं तप्तञ्च भैतल्लवणेन भाजिम् । पिष्टाक्षसन्धाय-
 कमापस्तुदुग्धोपातकीकन्दफलादकैश्च” । “मत्स्यमांसगु-
 ष्टसुदुग्धमूलकैः कृडितां वहत्य रोषितं मयः । शाकजा-
 ल्यरसादिभेदितं भारवत्यवधमाशु सर्पवत्” वैद्यके
 द्रव्यः नरसं गेने तस्यदर्शतोक्ता ।

“धेरस्तःाहिनिक्रानां चारां चौरस्य योनयः । शिरसा
 प्रतिपद्यति स पापेभ्यः प्रमुच्यते” परा० ५० “७० चौरवहा

नद्योच्छ्रुताः पायवकदेवाः । तान् जीवान् प्रवृत्ता यानि
जीरसुपनका चरेः । आश्वात् निर्वृतिं स्वाध्वनारोव्यं
चानुवृत्तताम् । सम्रजकाम्यवाप्नोति जीरस्त्रानपरोहरेः ।
दध्यादोनां विकाराणां जीरतः कम्बो यथा । तथैवा-
शेषकासानां जीरस्त्रपनसप्तमम् । यथा च विमलं जीरं
यथा निर्वृत्तिकारकम् । तथास्य विमलं ज्ञानं भविष्यति
भक्तप्रदम् । पञ्चानुवृत्ततां पुष्टिं प्रियवृत्ताखिले जने ।
करोति भगवान् विष्णुः जीरसुपनतोषितः । सर्वोऽस्य
विग्रहतामेति दृष्टिमात्रे प्रसीदति । अह्नवीरेण देवेभ्यो
सूयते मधुच्छदने । वज्रं पुं क्रियायोगनामाध्याये ।
तत्प्राकविधिः भावप्र० । “जीरमष्टगुणं द्रव्यात् जीराजीरं
चतुर्थम् । जीरावशेषं तत्पीतं मूलनामोद्भवं ज्ञेयम्”

जीरक पु० जीरमिव कायति जै-क । जीरजीरकतायाम्
रत्नमा० । [दृष्टे रत्नमा० ।

जीरकञ्चुको जी जीरं कञ्चुक मिव त्वगस्य । जीरीय
जीरकण्ठ पु० जीरं कण्ठे यस्य । सनन्वये वानके ।

जीरकन्द पु० जीरमिव कन्दोयस्य । जीरविदायाम्, जटा-
भरः २ जीरवज्रां जी राजनि० । “जीरकन्दोद्दिष्टा
प्रोक्तो विनामस्य वनामकः” राजनि० ।

जीरकाकोलिका जी जीरमिव दुष्का काकोली । जीर-
विदायाम् भावप्र० काकोलीशब्दे १८५४ दृश्यम् ।

जीरकाण्डक पु० जीरान्वितं काण्डं यस्य कप । १ कुञ्जी-
दृष्टे, २ चर्कदृष्टे च कश्चरः ।

जीरकाष्टा जी जीरप्रधानं काष्ठमस्याः । वटीदृष्टे राजनि०
जीरकीट पु० द्रुतं । दुग्धजाते कीटभेदे हारा०

जीरकव पु० जीरं क्वरति कु-क्वच् । दुग्धपाषाणे राजनि०
जीरकज्जूर पु० जीरकत् खादः कज्जूरः । पिण्डकज्जूरे

जीरकृत न० जीरायत्यात उद्धृत इतम् । मथितदुग्धजाते
एते “जीरकृतं पुनः संपादि रत्नपित्रममसूक्षाप्रशमनं
नेत्ररोगहितञ्च” सुश्रुते नहुषा उक्ताः “हृन्नाहारं जीरकृतं
पिण्डा” सुश्रुतः । [भास्त्रे लि०

जीरक न० जीराज्जायते जन-क । १ दधि जेन० २ दुग्धजात-
जीरकतैल न० जीरकं तैलम् । सुश्रुतोक्ते तैलभेदे “श्लेष्मिकास्य

पादांशविषमयतार्यं परिष्कास्य तैलमोक्षिन्नं पुनरग्रावधि-
नयेत् ततश्चैतलं जीरातुगममवगम्य शीतोभूतमभिमन्त्री
यातलं यः श्लेष्म उचितोत्तमादाय मधुरौषधसहाजीरयु-
क्तं विपचेदेतत् जीरकतैलमदंताहाराय पानाभ्यङ्गादिषूप
बोध्यम् । तैलहीनं वा जीरसिरे कतर्पणमिति ।

जीरदल पु० जीरं दले यस्य । अर्कदले (आकन्द) राजनि०
जीरद्रुम पु० जीरप्रधानोद्भुतः द्रुमः । कन्ददले राजनि०
जीरधि पु० जीरं धीयतेऽस्मिन् वा-वाधारे कि । जीरव-
सृष्टे जीरनिधिरप्यस्य । “इन्द्रः जीरनिधायिव” रघुः
जीरधेनु जी जीरनिर्माता धेनुः । दानार्थकल्पितजीर-
विहितधेनुम् तद्विधानादि हेमा० दा० च० स्मृति पु० यथा
“जीरधेनुं प्रवक्ष्यामि तां निबोध मर्यादिव ! । अनुलिप्ते
महीपृष्ठे गोमयेन नरोत्तम ! । गोचर्मात्मकमानेन कुधा-
नाकोर्यं सर्वतः । ततोपरि महाराज ! न्यसेत् कल्या-
जिनं बुधः । ततोपरि कुम्भकोटीं गोमयेन कृतानघि ।
जीरकुम्भं ततः स्वाय चतुर्थार्धेन वत्सकम् । सुवर्च-
सुसम्पदांश्च चन्दनागुदकांश्च च । प्रथमपत्रचवर्णां
तिलपातोपरि न्यसेत् । सुखं शुद्धमयं तस्या जिह्वा य-
कंरवा तथा । फलप्रयसदन्ताश्च सुक्ताफलमयेक्ष्यताम् ।
दक्षुपादां दर्भरोमां सितकम्बुकम्बुताम् । नाभपृष्ठां कां-
खदोष्ठां पट्टसूत्रमयं तथा । प्रक्षाल्य, खपषादं, च ! नवनी-
तमयसमीम् । सर्वं शृङ्गीं रौप्यसुरां पञ्चरत्नमयीं भुवि ।
चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्षु स्थापयेत् । समग्री-
हिसमायुक्तां दिक्षु सर्वांश्च प्रक्षिपेत् । एवं लक्ष्म्यसंयुक्तां
जीरधेनुं प्रकल्पयेत् । आश्वाद्या वज्रयुगेन गन्धपुष्पैः
समर्चयेत् । धूपन्दीपादिकं कृत्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
आश्वाद्यावद्धृतं कृत्वा रुद्रिकाकर्णपत्रकैः । पादको-
पानहं कृतं दत्त्वा दानं समर्पयेत् । अनेनैव तु मन्त्रेण
जीरधेनुं प्रकल्पयेत् । या लक्ष्मीः सर्वभूतानामित्यादि
नरपुङ्गव ! । आयायसेति मन्त्रेण जीरधेनुं प्रदापयेत् ।
वृक्षाणि त्वां देवि ! सकृन्नापाहको मन्त्रमुच्यते । एवं धेनुं
प्रादायाथ जीराहारोदिनं चरेत् । जिग्राहन्तु पयोभक्तो
ब्राह्मणो राजसत्तम ! । दीयमानां प्रपश्यन्ति ते यानि
परमां गतिम् । एतां हेमसङ्घेषेण शतेनाथ स्वशक्तिः ।
शतार्द्धमथ वाय्वर्धं, तथैवार्धं यथेच्छया । दत्त्वा धेनुं म-
हाराज ! यद्वै तस्यापि तत्फलम् । दिव्यं वर्षसङ्कलन्तु
रुद्रलोके महीयते । पिष्टपितामहैः शार्ङ्गं ब्रह्मणो-
भवनं व्रजेत् । दिव्यं विमानमादृतो दिव्यगन्धानुसेधनः ।
क्रीडित्वा रुचिरं काष्ठं विष्णुलोकं च गच्छति । हाद-
शादित्यसङ्काशैर्विमानैर्वरमण्डितैः । गीतवादिनिर्घोषै-
र्युं सरोमयसेवितैः । ततोपविष्टोऽसौ राजा विष्णुवा-
युज्यतां व्रजेत् । य इदं श्रुत्वा ब्राह्मण ! पठेद्वा भक्तिभा-
वितः । सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं च गच्छति”

श्रीरनाथ ३० श्रीरं नाथवति नय-चिच्छं चच्छं उप० व० ।
शालोटकदं राजनि० तद्वदुग्वधोगादन्यदुग्वधस्य नन्वनं
लोकसिद्धम् ।

श्रीरनीर न० श्रीराक्तं नीरनिव । १ आसिद्धने शब्दमा० आसि-
द्धने हि श्रीरनीरयोर्विव संशयो भवति । समा० इ० २ श्रीरनीर-
समाकारे न० “श्रीरनीरसमं मिलं प्रशंसति विचक्षणाः ।
तत्र नीरं श्रीरयति” वेता० श्री निव नीरम् । ३ श्रीरद्वय-
जने न० श्रीरनीरं धीयतेऽत्र चा-आकारे कि । श्रीर-
धि दुग्धसुत्रे ३० ।

श्रीरप लि० श्रीरं पिबति पा-क । दुग्धपायिनि बालक
भेदे ३० “तत्रोनपौत्रयवर्गं बालासोऽपि त्रिविधाः श्रीर-
पाः श्रीराद्यादा अद्यादा इति तेषु संस्कारपराः श्रीरपाः
द्विषं वत्सरपराः श्रीराद्यादाः परतोऽद्यादाः” सुश्रु०
“श्रीरं तु बालवत्त्वानां ये पिबन्तीह मानवाः । न तेषां
श्रीरपाः केचित् भवन्ति कुलवर्जनाः” भा० आनु० १२५ अ०
श्रीरपरि नृ ३० श्रीरदुक्तं वषं नखस्य रनि । सर्वद्वये राजनि०
श्रीरपरि श्री श्रीरं पर्योऽद्या गौ० लोप् । सर्वद्वये शब्दचि०
श्रीरपलाण्ड ३० श्रीरनिव शुभः पलाण्डुः । न तेषामाण्डौ
“श्रीश्रीरचिह्नः स्थिरघातकतां बल्योऽकनेधाकर
उट्टिदच । आदुर्गुरुः आदितपित्तयसः सपिच्छसः श्रीर-
पलाण्डुरक्तः” सुश्रुते तद्गुणा उक्ताः ।

श्रीरपाण्ड ३० पीयते पा-कर्माणि स्युः श्रीरं पानयस्य
“पानं देहे” पाणत्वम् अत्र देशः देशस्वायिजनपरः ।
१ उचीनरवाशिजने चि० श्री० “वा भावकरणयोः” पा० भावे
करणे च स्युटि वा पात्वम् इत० २ तत्पानकरणे लि० ।
३ तत्पानपात्रां स्त्री स्त्री । ४ दुग्धस्य पाने न० ।

श्रीरभृत ३० श्रीरेष भृतः । दुग्धमात्रभृतिर्गोपात्रे
भृत्प्रभेदे । “गोपः श्रीरभृतोयस्य स दुग्धाहृतो वरान् ।
गोसास्यनुभते भृत्यः सा स्यात् पात्रेभृते भृतिः” मनुः
“यो गोपालस्यो भृत्यः श्रीरेष भृतो न भक्तादिना स
सास्यलुप्तया दशभोगोभ्यः श्रेष्ठमैकां गां भृत्यं दु-
हत्रात् वा भक्तादिरुक्ते गोपात्रे भृतिः स्यात् । एव-
ञ्चैकगवोश्रीरदानेन दश गाः पात्रयेदित्युक्तम्” कुल्लू०

श्रीरवर्ग ३० इत० सुश्रुतोक्ते श्रीरभेदधं ये यथा
“गव्यमात्रतया श्रीरमात्रिकं बाह्विजस्य यत् । अद्या-
वाश्वैव नाश्वैव करेभूनाञ्च वत्सवः । तत्पनेकौपरि-
तप्रवादं प्राचदं गुरु । मधुरं चिह्नं हं शीतं मृगधं
जल्यं हरं ऋदु । सर्वप्राचभृतां तत्कालप्रसवं श्रीरनि-

होच्यते । तत्र सर्वमेव श्रीरं प्राणिनामप्रतिपिद्धं जा-
तिवत्त्वात् । वातपित्तयोश्चितमानसि कारेण विरुद्धम् ।
जीर्णोत्तरकाशनाशयोश्चयगुन्मोक्षादोदरमूर्च्छाभ्रमद-
दाहपिपासाहृत्क्षपाण्डु रोगपक्ष्मदीपार्थः शूलोदाव-
नीतिसारप्रवाहिकायोनिरोगनां सावरक्तपित्तप्रमत्तम-
हरं घाप्तापहं बल्यं दृढं वाजीकरणं रसायनं
मेध्यं सन्धानमाश्रयणं वयःस्थापनमायुष्यं जीवनं
दृढव्यं वसनं विरेचनञ्च तुल्यगुणत्वाच्चैजसो वर्जनमि-
ति बालद्वयभृतश्रीरानां श्रुत्युपादय्यायामकर्तव्यतानाञ्च
पथ्यतमम् । गोश्रीरमनभिह्यन्दि मृगधं गुरु रसाय-
नम् । रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः । जीव-
नीयं तथा वातपित्तघ्नं परमं स्मृतम् । गव्यतुल्यगुणं
त्वाजं विशेषाच्छोषिणां हितम् । दीपनं मधु संपाहि
श्रावकासाक्षपित्ततृ । अजानामुपलयायत्वात् कटुतिक्त-
निषेवणात् । नात्यस्यु पानाद्यायामात्यस्य व्याधिहरं पयः ।
रूपोष्णं लवणं किञ्चिदौघं सादुरसं लघु । शोफगु-
क्षोदराशौघं क्षमिजुजविषापहम् । आविकं मधुरं
सिग्धं गुरु पित्तकफापहम् । पथ्यं केवलवातेषु काशे
चानिषद्यन्भावे । मृदाभिह्यन्दि मधुरं माह्विषं बहि-
नाशनम् । निद्राकरं शीतकरं गव्यात् सिग्धतरं गुरु ।
उष्णं चैकशकं बल्यं श्रावकावातहरं लघु । नाश्वैस्तु
मधुरं सन्ध्यं कपायानुरसं हिमम् । नस्याश्चेत्तनयोः
पथ्यं जीवनं लघु दीपनम् । हृत्क्षिणा मधुरं दृढं क-
पायानुरसं गुरु । सिग्धं स्यैर्यकरं शीतं चक्षुष्यं बल-
वर्जनम् । प्रायः प्राभातिकं श्रीरं गुरु विटपि शीत-
कम् । रालौ शोमगुणत्वाच्च व्यायामाभावात्तथा ।
दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिषेवनात् । वातानुर्जोषि
आलिप्तं चक्षुष्यं चापराहिकम् । पयोऽभिह्यन्दि गुर्वा-
नं प्रायशः परिकीर्तितम् । तदेवोक्तं लघु तरमभि-
ह्यन्दि यै र्दतम् । वर्जयित्वा द्विधाः सन्ध्यमासमेव हि
तद्वितम् । भारोष्णं गुणयत् श्रीरं विपरीतमनोऽन्यथा ।
तदेवातिश्रुतं सर्वं गुरु दृढव्यमच्यते । अग्निदग्धम-
ल्लस्य विवर्णं विरेचनञ्च यत् । बल्यं लवणं श्रीरं यज्ञ
विश्रपितं भवेत्” । भावप्र० अत्र विशेष उक्तस्तत्रैव दृश्यं ।

श्रीरमोर्ट ३० श्रीरवत् आदुः मोर्टः । मोर्टभेदे मोर्ट-
शब्दे विवृतिः । “श्रीरमोर्टमूर्च्छिकाकृष्णाकृष्णभृतीनि
समादिन मधुरोवर्गः” सुश्रु० चा च पीलुपर्णीयोक्ते ।

श्रीरसता श्री श्रीरपधाना वता । श्रीरविदार्ढ्याम् राजनि०

शौरवत् पु० शौरमिव निर्दोषोऽस्वस्य मतप् स्वस्य वः। अश्वत्थादौ
 चेतनित्याद्युक्ते ढक्ते । २दग्धवुक्ते लि० “अपुपवान् शौर-
 वाचरुमेकसादत्” अथ० १८।४।१६ स्त्रियां ङीप् । वा च
 ७नदीभेदे “ततः शौरवती गच्छेत् पुनर्या पुनर्यतमेव ताम् ।
 पित्रदेवाचनपरो वाजपेयमवाप्नुयात्” भा० व० ८४ अ०
 शौरवल्ली स्त्री शौरा शौरवती वल्ली । शौरविदार्याम् राजनि-
 शौरवारि पु० शौरमिव वारि दक्ष । शौरसमुद्रे
 शौरदारिद्रि पु० शौरमिव वारि धीयतेऽस्मिन् धा-आधारे
 कि ! शौरसमुद्रे शौरमिन्द्रः भूतयोऽप्यल
 शौरविक्रान्ति स्त्री इत० (शौरवा) कृ० चिकायाम् अमरः
 शौरविदारो स्त्री शौरमिव शुभा विदारो । श्वेतभूमि-
 क्ताण्डे शब्दादि० शौरप्रधाना विदारो । शुक्लकण्ठयो-
 भूमिक्ताण्डाण्डयोः राजनि०
 शौरविपाणिका स्त्री शौरमिव विपाणमपमस्यस्य ठन् ।
 श्वेतकालीढक्ते (विष्ठाटि) जटाध० । २शौरकाकोल्या-
 म् राजनि०
 शौरवृक्ष पु० शौरप्रधानोवृक्षः । १उदुम्बरे जटा० २शौरि-
 कायां भरतः । शराजादन्याम् राजनि० ३न्योपे ५अ-
 न्यथे ६मधूके (मौल) च सुयुतः । “चतुर्थां वा शौरव-
 खाणां न्य योभोदुम्बराकृत्यमधूकानाम्” सुशु० “पक्षाणि
 शौरवृक्षाणाम्” सुशु० ।
 शौरशर पु० शौरं शीर्यतेऽल शृ-आधारे ऋष् । आनिजा-
 यां हेमच० दधियोगात्प्रोपयसः अन्यनेन जायमान-
 त्वात् तथात्वम् । भावप्र० उक्ते नष्टे दुग्धे (कुं डा दुध)
 शौरशाक न० “पक्षमेव हि यक्षत्” शौरशाकं हि तत् पयः”
 शौरशोर्ष पु० शौरमिव शीर्षमस्य । शीर्षमे चन्दनभेदे राजनि-
 शौरशुक्ल पु० शौरमिव शुक्लः । शब्दाटके (प नीयफन) गञ्ठ-
 च० । २राजादन्यां राजनि० ३शुक्लशुक्लाण्डे स्त्री अम-
 शौरशक्ता स्त्री शौरवत् शुक्ता । शौरकाकक्षां राजनि०
 शौरयो लि० शौरिण्य शौरिती मिथी कयते श्री-कस्य पि
 किप् । शौरमिन्धित सोमादौ “शुक्रः शौरयोः” यजु०
 ८।५।७ “शौरमिन्धितः सोमः शुक्र एव भवति” वेददी०
 शौरस्य श्रीमिव श्रीरस्य । २दग्धवुक्ते प्रोभाके लि० ।
 इत० । २दग्धशोभायां स्त्री
 शौरपट्पलक न० शौरेण प्रमां पलकोलानां पलमत्र कप् ।
 चक्र० उक्ते पके हते “ऋकोनैः सविश्वतैः पलिकैः
 पयसा समम् । सर्पिः प्रस्यं हतं पीडि पमज्वरगुलमनुत्”
 शौरपटिक न० शौरेण पकं पटिकम् । शौरपको पटिक

वाग्याह । तत्र यद्वचने दुधवली देवं यथाह
 वाच० “शुद्धोदनं पायसञ्च हविष्यं शौरपटिकम् ।
 दध्योदनं हविष्यं मांसं चित्ताक्रमेव च । दद्यात्
 रज्ज्वा तं तत्” ।
 शौरस पु० शौरं सति सो-क । शौरयरे राजनि०
 शौरसस्तानिका स्त्री० शौरस्य सत्तानोऽस्वस्य ठन् ।
 आनिजायां (जाना) राजनि० “शौरसस्तानिका” दृष्ट्या
 सिग्धा पित्तानिकापक्षा” राजनि०
 शौरसमुद्र पु० शौरतन्त्रः स्वादुरसः समुद्रः । शौराश्वधौ
 शौरसागरादयोऽप्यल । “मथितः शौरसागरः” भाग० ८।८।४
 शौरसर्पिस् न० शौरेण पकं सर्पिः । सुहृतोक्ते शौरतैल-
 पाकविधिना शौरेण पकं इतभेदे । शौरतैलपाक-
 विधिः शौरतैलपण्डे उक्तः । “तैलहीनं वा शौरसर्पि-
 रञ्जितपण्यम्” सुशु० “शौरसर्पिषा चैनमनुवासयेत्” सुशु०
 शौरसार पु० शौरं सरति गच्छति कारणत्वेन सृ-अण् ।
 शौरजाते शब्दाटकादिभूषमिन्धनेन (पालजात) स्याते
 शपदार्थे ! इत० । २नवनीते च “शौरसारमपनीय शङ्कया
 बीजतं यदि पलायनं त्वया” उज्जटः ।
 शौरस्फटिक पु० शौरमिव शुभ्रः स्फटिकः । शौरवर्षे स्फ-
 टिकमणिभेदे हेम० ।
 शौरस्वामिन् पु० अमरटीकाकारे शब्देके पवित्रतभेदे
 शौरहृण्डीर पु० इत० । दुग्धफेने शब्दचिन्ता० ।
 शौरहृद् पु० शौरपण्येऽहृद् । शौरपण्ये हृदे । तत्रभवा-
 दौ शिवा-अण् । शौरहृद् तज्ज्यादौ लि०
 शौरा स्त्री शौरं तदर्थोऽप्यल अच् । काकोल्याम् राजनि०
 शौराधि पु० शौरस्य दुग्धरसस्याधिः । शौरसमुद्रे एवं
 शौरसागरादयोऽप्यल ।
 शौराधिज पु० शौराधौ जायते जन-ङ । १चन्द्रे । २ल-
 प्पमां शौराध्वत्तादौ यथायोज्यलिङ्गता । ३शौक्तिके ५साधु-
 ब्रह्मणे न० मेदि० “यथा भगवता जहन्तु! मथितः शौर-
 सागरः” इत्युपक्रमे भाग० ८।८।८ अ० ते प० सृष्टिर्दिशिता यथा
 “तज्ज्यागा जगत्सुः सर्वं तच्छेपं शङ्करोऽप्यहीत् । नारा-
 यणादस्या तेन नीलकण्ठत्वमाप्नुवान् । शौरावतश्च ना-
 गेन्द्रो हृदयोच्चैः श्रवाः पुनः । द्वितीयावर्त्तनाद्राजक्षुत्-
 पक्षाविति नः श्रुतम् । ततोऽयावर्त्तनेऽप्यसुरोगणो जातः
 सुशोभनः । चतुर्धात् पारिजातश्च उत्पन्नः स महा-
 तमः । पञ्चमात् हिमशुक्लात् उत्थितः शौरसागरात् ।
 तं भवः शिरसा प्रसे नारीय सप्तिकं वप ! । नाना-

नाविधानि रत्नानि दिव्याभरणानि च । क्षीरोदधेस्तु-
क्षितानि गन्धर्वसङ्घस्य । एतान् दृष्ट्वा तदोत्पन्ना
नन्दाश्चर्यमन्वताः । अभवन् जातकृपांस्तं तत्र सर्वे
सुरासुराः । देवपक्षे ततो मेघाः सख्यगर्वान्ति संस्थिताः ।
कृष्णाजया तु वायुस्तु दुर्ध्वं वाति सुरान् प्रति । विप्र-
निःश्वासघातेन वासुकेचार्कतापनात् । निस्तेजसोऽभ-
वन् दैत्या निर्वीर्याश्च महाभते ! । ततः श्रीरक्षिता तस्मात्
क्षीरोदाद्भूतपङ्कजा । विभ्राजमाना रावेन्द्र दिग्गः सर्पाः
सन्तेजसा । ततस्त्रीर्योदकैः स्नाता दिव्यघ्नैरलङ्कृता ।
दिव्यगन्धानुलेपेस्तु सुमनोभिः सुपञ्जिता । देवपक्षं समा-
साद्य स्थिता क्षणमरिन्दम ! । हरिवन्धु यत्नं प्राप्ता ततः
सा कमलालया । ततोऽमृतघटं पृथं दृष्ट्वा पयसो
निधेः । ध्वन्लरिः ससुतस्तथै ।

क्षीराब्धितनया स्त्री इति । लक्ष्मीं तस्यास्तज्जातत्वा-
त्तथात्वम् २३८ पु० क्षीराब्धिजगद्धे इत्यम् ।

क्षीरावो स्त्री क्षीरमवति कव-अण् ङीप् । दुग्धिकायाम्
(दुग्धी) अमरः स्वार्थे क । तत्कार्यं । अस्याः पल्लवे दने
दुग्धवर्धन्यासवद्भिर्वात्तथात्वम् । सा च “वक्त्रतुल्य-
पला” सुभूतिः । [त्रिका०]

क्षीराद् पु० क्षीरमाह्वयते अह्वते आ+ह्वे-क । सरलद्रुमे
क्षीरिका स्त्री क्षीरं तत्तुल्यस्वादोऽस्तस्य ङन् । राजादने
२३८ पु० अमरः । “क्षीरिकायाः फलं पक्वं
गुरु विठम्भी धीतलम्” राजनि० । “क्षीरिकायाः फलं द्रव्यं
बल्यं सिग्धं” हिमं गुरु । तृष्णामूर्च्छाभद्वान्निक्षयदो
यत्नयाकृजित् भावप्र० । श्वरमात्रे भावप्र० कृतादृशब्दे
२३८ पु० इत्यम् ।

क्षीरिद्रमाद्य न० “क्षीरिद्रुमाद्योत्तरस्य विपक्षं तज्जैश्च
कलकैः पयसा च सर्पिः । सितोपलाङ्गं मधुपादयुक्तं
रत्नातिशयं शम्भयत्युदीर्णम्” चक्रदत्तोक्ते एतभेदे

क्षीरिन् पु० क्षीरं तत्तुल्यनिर्यासोऽस्तस्य इति । क्षीरतुल्य
निर्यासयुक्ते १४८ भेदे स च भावप्र० उक्तो यथा
“न्यग्रोधोदुम्बराश्च पारीपल्लवपादपाः । पञ्चैते क्षीरिणो
दृष्टास्तेषां त्वक् पञ्चवक्त्रकलम् । केचित्तु पारीपल्याने
क्षीरीयं वेतसं परं वदन्तीति शेषः । “क्षीरदृष्टा हिमा
वर्णा योनिरोगव्रणपङ्खाः । दृष्टाः कषायानेदोष
विशर्पामयनायनाः । शोथपित्तकफाक्षन्नाः कन्याभ-
न्नाविधोजकाः । त्वक्पञ्चकं हिमं प्याहि व्रणशोथ
विशर्पजित् । तेषां पल्लं हिमं प्याहि कफशताक्षतुष्टु ।

विद्वन्नाभ्यामजित् त्रिक्तं कषायं सधुकेखनम्” तदुक्ताः ।
२३८ मजायां त्रिक्तदुग्धायां पीतदुग्धायां क्षीरिकायां स्त्री
ङीप् ङटा० “क्षीरिणी त्रिक्तीपीता च देवना शोकताप-
रुत् । कर्मदोषकफयो च पित्तज्वरहरी परा” राज-
नि० । श्वरादृक्कालायां शब्दचि० ४३८ तुल्यव्यां ५० काश-
व्यां ६३ दुग्धिकायां च राजनि० दुग्धिकायां ५० स्त्री शब्दच०
७८ क्षीरिणी दृक्कल एराजादन्याम् १० दुग्धपागाणे
११ पु० १२ सोमलतायां १३ स्त्रीकीदृशे च पु० राजनि०
क्षीरी स्त्री क्षीर+यकर्थे अच् गौराङ्गीप् । (गिरसोला)
ख्याते एतभेदे शब्दर० ।

क्षीरोग पु० क्षीरिणां दृष्टाणाभीगः प्रधानत्वात् । यरपथे
क्षुब्धे मूलकाकारमूले खसगन्धे दृष्टभेदे रत्नमा० ।

क्षीरेयी स्त्री क्षीरेण ई शोभां याति या-क गौ० ङीप्,
क्षीर+या० भवार्थे ङच् वा ङीप् । परमाद्रे जलाः
क्षीरोद् पु० क्षीरमिव स्वादु उदकं यस्य उदादेशः । दुग्धस-
सुदे “ततः श्रीरक्षिता तस्मात् क्षीरोदात् भूतपङ्कजा”
वसिष्ठपु० । क्षीरोदमन्यमकथा यथा

“मन्यामं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् ।
दानवैः सहिता भूत्वा मधध्वं क्षीरसागरम् । अहञ्च
तत्र साहाय्यं करिष्यामि दिवौकस ! । भविष्यत्यतस्तत्र
तत्पानाद्भवत्तराः । भविष्यत्यक्षणादेव अमृतस्य प्रमा-
वतः । यूयं सर्वे महावीर्या भुञ्जिष्यन् पणविक्रमाः ।
इन्द्राद्यास्तु महोत्साहाः स्थाननन्विमहामरीन् ।
ततो हि दानवान् जेतुं समर्था नात्र संग्रहः । इत्युक्त्वा
देवदेवेन देशः सर्वैः जगत्पतिम् । प्रणम्यगन्धं निमग्नं
सन्धिं कृत्वा च दानवैः । क्षीराब्धिमथने सर्वं शक्र-
वद्योगस्तनम् । बलिना चोद्धृतो राजन् ! मन्दराख्यो
महागिरिः । क्षीराब्धौ केपतश्चैव तेनैकेन नृपोत्तम ! ।
सर्वोपधिष्य प्रक्षिप्त्वा देवदैत्यैः पयोदधी । वासुकश्च
ततस्तत्र राजन् । नारायणाजया । सर्वदेवहितार्थाय वि-
ष्णुश्च सत्यमोगतः । ततो विष्णुसमादेशात्तत्र सर्वं सुरा-
सुराः । सनेत्य मितभावेन क्षीराब्धेः साटमास्थिताः ।
मन्यामं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा च वासुकिम् । ततो
भगिणुमारब्धा नृपते ! तरसाऽमृतम् । विष्णुना सुखभागे
तु वासुकेर्दानवाः कृताः । देवाश्च पुच्छभागे तु मन्य-
माथे निवोजिताः । एवमुक्तं मन्यमात्तल मन्दराधः प्र-
विश्य वै । आधारेण विना राजसं दृष्ट्वा सङ्घसा हरिः ।
सर्पिकेहितायां कूर्कद्वयधारयत् । आत्मानं च

प्रवेष्ट्याथ मन्दरस्य गिरेरधः । प्रविश्य धृतवान् शैलं
पृथग्रूपेण केशवः । उपर्याकानवान् शैलं पृथग्रूपेण
केशवः । चर्क्य नागराजान् देवैः साङ्गे जनार्दनः ।
अमरादृश्यरूपेण दैत्यमध्ये च केशवः । ततस्ते तत्त्वरा-
युक्ता समन्वुः क्षीरसागरम् । यावच्छक्ता नृपन्नेव !
वनवनः सुरासुराः । मयमाने ततस्तस्मात् क्षीराब्धे
रभवन्तः । कानकूटमिति ख्यातं विषयस्थलः स हि
क्षीरोदतनयः पुङ्गवः । १ चन्द्रे २८ अक्षराः स्त्री क्षीरोद-
दयोऽप्यत्र पुंस्त्री ।

क्षीरोदन पुं क्षीरोपोपमिक्त चोदनः “यक्षेते व्यञ्जनम्” पा-
मः । दग्धोपमिक्ते भक्ते “क्षीरो न भुक्त्वयादवः स तु स्रष्टु-
क्षीव निरासे भा० प्र० सक० सेट् । क्षीवति अक्षीवीत् चिक्क्षी-
व । निरासः फ्रुक्कारः तत्र अक०, सूत्रेन क्षेप्तादेर्वचनञ्च
तत्र सक० इति भेदः ।

क्षु क्षतो पुं (ह्राचि) अटा० सक० सेट् । क्षीति क्षुतः क्षुवनि
अक्षीवीत् क्षुक्षाय कविष्यति । उगनत्वात् किति कति अ-
नित् क्षुतम् । क्षतिः क्षुत्वा । नृदधुः “पुरा क्षुक्षाय चाशुभम्”
भट्टिः । “क्षतकं कामनि क्षुत्रवे स्मृताख्या” माघः “सुप्त्वा
क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्ताऽष्टतः वचः । पीत्वापोऽप्येव-
माणश्च अक्षमेत् प्रयतोऽपि स” । “क्षुयतीं जृम्भमाणं
वा” मनुः । “क्षतोत्पतनजृम्भ सु” ति० त० पुरा० ।
“राक्षो मयि क्षुतमिति क्षितपालपुरुषा” चोरप० ।

अथ + अथः स्वस्य जगधुना दूषणे “अथक्षुतं केरुपतङ्गकीटैः”
यमः । अथक्षुतं उपरिजतक्षुतेन दूषितम् । “पतिवृक्ष-
मवक्षुतम्” मनुः “अथक्षुतम् उपरिजतक्षुतम्” कुङ्कु-
मन्योपसर्गपूर्वम् तत्तद्व्योत्यार्थयुक्तक्षुतो ।

क्षु पुं क्षुद-वा० डु । १ अक्षे निषयट्, “तत्क्षुददी मनसोवेनता
वाग्ज्येष्ठाय वा धर्माणि क्षीरनीके” क्ल० ८. ५. ७, २२
क्षण-ह्रस्वायां डु । २ सिङ्गे एकाक्षरकोषः श्लवादिशब्दे
क्षु मत्

क्षुण पुं क्षु-नक् । क्षरिष्टव्यो यद्धृ०

क्षुण्वति क्षुद-क् । १ अक्ष्यस्ते, २ सिङ्गे ३ च्छ्रिङ्गे च
जटा० । “अभीक्ष्ण्यक्षुतयाऽतिदुर्गमम्” “क्षुण्वं यद-
नःकरणेन वृक्षाः” “क्षुण्वं क्षणं यदुवसौर्दिवसातितानुः”
इति च माघः । “देवतामात्रमपि क्षुणात्” रघुः । “क्षुण्व-
मिहविपक्षजैः” भट्टिः

क्षुत् स्त्री क्षु-सं० भावे क्प् । क्षुते (ह्राचि) अमरः ।

क्षुत न० क्षु-भावे क्ल । क्षययौ (ह्राचि) अमरः क्षययुगळे वि

हृतिः । क्षुतस्य शुभाशुभस्य च कर्त्तव्यं, वक्षन्नराजयाकुने श्प्र०
“अथ क्षुताख्यं शकुनं क्रमेण महाप्रभावं प्रविभाव-
यामः । नश्यन्ति यक्षाच्छकुनाः समस्ता स्मृताधिनाषा-
दिव वनप्रसत्ताः । सर्वस्य सर्वत्र च सर्वकालं क्षुतं न
कार्यं कश्चिदेव शक्तम् । बाह्यः क्षुते तेव न किञ्चिदेव
कुर्व्यात् क्षुतं प्राणहरञ्च मनुः । निषेधमपेक्षितं
दक्षिणे च धनक्षयं दक्षिणकर्मैरेव । तत्पुष्टभागे कुरुते
ऽर्धद्विं क्षतं कदाचित् शुभमादधति । भोगाय वाम-
अवपश्य, पृष्ठे कर्णे च वामे कथितं जयाय । सर्वार्थिना-
भाय च वामनेत्रे जातं क्षुतं स्थात् क्रमगोऽष्टमैव ।
क्रमाक्षिपेधं गमनस्य विज्ञं कतिं स्रष्टुं क्षुतसुप्ररो-
गम् । करेति रोगक्षयस्यैवार्थं दीपप्रादिनाशञ्च क्षुतं
कर्त्तुं । प्रागाख्यपञ्चः परतोऽपरा स्थात् पुनः पुन-
स्वीतत एव जातम् । वृद्धाः क्षुण्वी कफतो वृद्धा
जातं क्षुतं केऽपि वदन्ति शक्तम् । आद्यनयोर्न खज-
ने प्रशक्तं क्षुतं प्रशंसन्ति न भोजनादौ । भवेत् कथ-
ञ्चिदुद्विभोजनान्ते भवेत्तदाप्ये न हि भोज्यतामः ।
आदौ क्षुतश्चेत् शकुनेस्ततः किं जातान्जातान् शकुना-
श्चिह्नति । क्षुतं क्षणेनात्र न संशयोऽस्ति प्रयोजने
यत्क्षतेऽपि जातम् । क्षुतं क्षुण्वत्क्षिण्वन्त्यवश्यं
यार्थात्मकेनापि समानादोषम् । तस्मादुपेक्ष्य न विचक्ष-
णेत क्षुतं यतश्चायु फलं विवक्षते” इति ।

“क्षिक्वाया लक्षणं वक्ष्ये लभेत् पूर्वं महाफलम् । आग्ने-
षे शोकसन्नापौ, दक्षिणे हानिमाप्नुयत् । नैर्हते शोक-
सन्नापौ, मिष्टाक्षयैव पक्षिमे । अक्षं प्राप्नोति वायव्ये,
उत्तरे कलहो भवेत् । ईशाने मरुत्तं प्रोक्तं, प्रोक्तं
क्षिक्वाफलाफलम्” गारुडपु० ६. ५०

तिथित० वर्षक्षत्वाक्यम् “विंशं ब्रह्मणि, कार्यं चिद्विरहता
शक्ते, क्षुताग्ने भयं, वाय्वाग्निभयं, सुरहिं कलि, लोभः
सुप्ततामये । वायव्यां वरवत्, गन्धर्वसिद्धिं, दिव्याङ्गना
चोत्तरे, एशान्यां मरुत्तं भुवं निगदन्तं दिग् लक्षणं स्रष्टुने ।
ज्येष्ठीरुते क्षुतेऽप्येवमनुः केचित्सु कोविदाः” इति ।
कश्चित्स्य सुभसूचकता यद्य, “आसने शयने दाने भोजने
व तत्संयजे । विवादे च विवाहे च क्षुतं सप्रसु गोभनम्”
अतर्निमित्तं शुद्धार्थमाचमनं कर्त्तव्यम् उवाच वास०
“क्ष्मात्वा पीत्वा क्षुते क्षुप्ते भुक्त्वा वक्षोपसर्गमे । आचानः
पुनराचामेत् वाक्षोविपरिधाव च” । अथक्षौ क्षतिः
“क्षुते निष्ठीविते क्षुप्ते परिधानेऽनुपातने । कर्मस्य एव

भाषामेत् दक्षिणं च वषां च शृणुत् । अन्धजने जीवशब्दः प्रयोज्यः यथा नटनपरिजातपुत्रम् 'जीवितं च वषतो ब्रूयात् जीवेत्युक्ते त्वया सहेत' 'सुतोत्पतनजृम्भास जीवोत्तिष्ठान्निध्वनः । गङ्गोरपि च कर्त्तव्योत्पत्त्या अङ्गुष्ठा भवेत्' । तन्तः । 'दीर्घांशुकृत् सुतं दीर्घं युगपद् द्विपिपिण्डतम्' काशीच-स्त्रीलक्षणे । असंयुतमुखस्य सुत-करणनिपिण्डं यथा विष्णुध- 'नासं हस्तस्यः कुर्याद्वायं जृम्भां तथा सुतम्' । 'स्वनितं प्रतिकृतमिवोपशृणुते' भावः ताजकोक्तायाम् २ अरिहट्टो अरिशब्दे ३५५८ । विवृतिः 'सुताख्यश्चा न युभंतदापि' । 'सुतदृष्ट्या रिपोर्भ-यस्' नीलकः ।

सुतक पुं सुताय बाधु कन् । राजिकायाम् राजनि । सुताभिजनन पुं कृतमभिजनयति अभि+जन-णिच्-ल्यु । (रा५) कण्ठसर्पभेदे अमरटीकायां स्वाभी सुतस्रो स्त्री सुतं करोति कट डीप् । सर्पांस्त्री च शब्दच- सुद गतो निच० आ० पुं सक० सेट् । लोदति अलोदीत् सुलोद । 'उत लोदन्ति रोदसो महित्वा' ७, ८५, १, लो-दन आपो रिणते, वनाभि' ४०५, ५८, ६० ।

सुद मेघये दधा० उभ० सक० अनिट् इरित् । सुषति अ-क्षत् अक्षौत्सीत् अक्षत् । सुलोद सुलोदे । सुसुः सुन्दन् सुन्दानः । लोदः । 'सुसुमिन्निविपक्षकैः' सु-नक्षि सर्पात् पाताले' भट्टः । 'ते तं व्याधिपुरचौत्सुः' 'अनुषदाजिकृष्णरम्' भट्टः 'पठः सङ्गुनसङ्गुखाद्य-सङ्गुलोदक्षमे' नेपथ्यः । उपसर्गपूर्वसु तत्सङ्गोत्थार्थं युक्ते मेघये । [कविक० ।

सुद स्त्री सुद-सम्भ० भावे क्प् । सूक्ष्मे 'सुदिर अदि' सुद लि० सुद-कर्त्तरि क् । १ लपथे २ अथमे ३ क्रूरे ४ अथमे च जेदि० । ५ दरिद्रे हेम० । ६ तण्डुलीयथाके पुं सन्निप्र-सा० 'सुद्रेऽपि नूनं धरणं प्रपञ्च' कुमा० 'सुद्राः संलास-मेते विजहन् हरयः' सा० द० । 'कामाख्या विषयः सुद्रः' मनुः । ततः अतिशयने इत् न् दीयन् रलोपे युष् । लोदित लोदीयस् अतिशयकृपादौ लि० । 'दहत्स-हायः काव्यान्' लोदीयानपि गच्छति' भावः

सुद्रकण्टकारी स्त्री नि० क० । अग्निदमनी च राजनि० सुद्रकण्टको स्त्री सुद्रं कण्टकं यस्याः गौ० डीप् । इह-ज्याम् भावः सुद्रमण्टाकीति वा पाठः सुद्रकण्टिका सुद्रं कण्टकं यस्याः टाप् अत इत्यम् । कण्टकारिकायाम् गच्छति ।

सुद्रकमानस न० काशीरेदेश्ये कङ्कुमोत्पत्तिस्थानभेदे । 'काशीरेषु सरे नाम्ना दिव्यं सुद्रकमानसम्' सुशु० सुद्रकम्ब पुं कर्म० । मम्बूके (शासक) । हेमच० सुद्रकारवेष्टी स्त्री कर्म० । यनकारवेष्टीभेदे राजनि० पृथो० सुद्रकारलिकायाम् राजनि० सुद्रकुलिय पुं नि० कर्म० । वैकान्तमथौ राजनि० सुद्रकुष्ठ न० कर्म० । सुशुताद्युक्तेषु एककृष्टादिषु एकादश कृष्टभेदेषु कृष्टशब्दे विवृतिः [सुरे राजनि० सुद्रक्षुर पुं सुद्रक्षुरस्येवाकारोऽस्तस्य अच् । सुद्रगो-सुद्रगोक्षुरक सुद्रगोक्षुरमिव कायति कौ-क (कोटगोक्षुरो) गोक्षुरभेदे राजनि० [किङ्किण्याम् (बुद्धुर) अमरः सुद्रघण्टिका स्त्री घण्टा+यस्यार्थे कन् घण्टिका कर्म० । सुद्रघोली स्त्री नि० कर्म० । शिचिरिक्षिकात्तु मे राजनि० सुद्रचक्षु पुं सुद्र चक्षु रियाकारोऽस्य । सुपभेदे राजनि० सुद्रचन्दन पुं नित्य कर्म० । रक्तचन्दने राजनि० सुद्रचिर्भटो स्त्री नि० कर्म० । गोपालकर्कटप्रां राजनि० सुद्रचूड पुं स्त्री सुद्रा चूडा यस्य (गुणसालिक) अगभेदे शब्दच० सुद्रजन्तु पुं कर्म० । 'सुद्रजन्तुरनस्यः स्यादथ वा सुद्रय वा । शतं वा प्रसूतौ येषां केचिदान कुला-दपि' इत्युक्ते खल्वे १ जन्तौ । शतपट्यां गच्छमाणा सुद्रजम्बू स्त्री कर्म० । भूमिजम्बूग्राम् गच्छाच० । सुद्रजातीफल पुं कर्म० । अमलके राजनि० सुद्रजीरक न० कर्म० । कण्ठजीरके, सुगन्धे शब्दच० सुद्रजीवा स्त्री कर्म० । जीवनीशब्दे राजनि० सुद्रतुलसी स्त्री नि० कर्म० । वरूरीभेदे राजनि० सुद्रदंशिका स्त्री नि० कर्म० । (कोटडांग) दंशभेदे जटा० । सुद्रदुरालभा स्त्री नि० कर्म० । खल्वदुरालभाभेदे राजनि० सुद्रदुस्पर्शा स्त्री नि० कर्म० । अग्निदमनीयस्ते राजनि० सुद्रधात्री स्त्री नित्य कर्म० । कर्कटदंशे राजनि० सुद्रधान्य न० कर्म० । तण्डुलान्ये कङ्कुमप्रतौ भावः 'सुद्रधान्यं कुधान्यञ्च तण्डुलान्यमिति सूत्रम् । सुद्रधान्यं बहुषुणं स्यात् कषायं कषु लेखनम् । मधुरं कटुकं पाके कृष्णञ्च कोदणोपकम् । वातकृत् बहिषिक्तञ्च पित्तशक्त कफापहम्' तद्गुणपा उक्ताः । सुद्रनासिक लि० सुद्रा नासिकाऽस्य । सुखनासिके (आंटा) सुद्रपत्रा स्त्री सुद्रं पत्रं यस्याः टाप् । चाक्रे ख्याञ्च (चुको पाण्डुर) । चारा० । २ खल्वपलाभिते लि० । गौरा-जीव । ३ श्यामां स्त्री राजनि० ।

चुद्रपनस पु० नि० कर्म० । नक्षत्रे (साँदार) राजनि० ।
 चुद्रपनस पु० चुद्रं पर्यमस्य । अर्जके वर्गरीभेदे राजनि० ।
 २ स्वल्पमस्युक्ते नि० । [चुपभेदे राजनि० ।
 चुद्रपाषाणभेदा स्त्री नि० कर्म० । गिरिभवे कन्दरोत्ये
 चुद्रपिप्पली स्त्री नि० कर्म० । वनपिप्पल्याम् राजनि०
 चुद्रपृषती स्त्री नि० कर्म० । सृष्टप्रविचित्रपिन्दु युक्तायां पृ
 षत्यां वृगोभेदे "पृ०ती चुद्रपृषती स्यूजपृषती सैला-
 वद्वयः" यजु० २४.२, अत्यन्तवेददीपे उक्तार्थकता इत्या-
 चुद्रपातिका स्त्री नि० कर्म० । मूलपातिकायां राजनि० ।
 चुद्रफल(क) चुद्रं फलमस्य वा कप् । १ जीवमण्डले शब्द-
 च० । २ भूमिजस्य वृक्षे शब्दमा० । कवभावे । ३ इन्द्र-
 याक्यायां ४ गोपालककेश्याम् ५ अग्निदमन्यां ६ कण्टकारि-
 कायां च स्त्री राजनि० टाप ।
 चुद्रभण्डाक्षी स्त्री नि० कर्म० । वृक्षत्याम् राजनि० ।
 चुद्रमतस्य पु० कर्म० । स्वल्पमतस्य (कोटभाऊ) "चुद्रमतस्याः
 स्वादुरसा दोषत्वविनाशनाः । लघुपाका रुचिकराः
 सर्वदा ते हिता मताः । अतिस्निग्धाः पुंस्त्वहराः रज्याः
 कासानिलापहाः" भावप्र० तदगुणा उक्ताः ।
 चुद्रमुस्त स्त्री नि० कर्म० । कसेकमुपे राजनि० ।
 चुद्रोग पु० कर्म० । चुद्रुतोक्ते चतुश्चत्वारिंशत्स्वल्परोगभेदे यथा
 "अथातः चुद्रोगाणां निदानं व्याख्यास्यामः । समासेन
 चतुश्चत्वारिंशत् चुद्रोगा भवन्ति । तद्यथा अजग-
 त्तिका यवप्रख्याऽम्बालजी विष्टता कम्पिका बलभीक
 हिन्दुवृद्धा पनसिका पाषाणगर्दभो जावगर्दभः कक्षा
 विस्फोटकोऽग्निरोहिणी चिप्यं कुनखोऽनुगयी विदा-
 रिका शर्कराऽर्बुदं पाषा विचर्चिका रकसा पाददारिका
 कटरमलसंश्लुप्ते दारुणकोऽर्षिका पलितं मसूरिका
 दौर्बन्धपिडका पद्मिनीकण्टको जलुमणिर्गणकशर्मा
 कोलक्षितकालको व्यच्छं व्यङ्गः परिपत्तिकाऽवपाटिका
 निरुद्धप्रकसो निरुद्धदुष्टोऽहिमनसं वृण्णकण्टोर्मुद्रमं-
 खेति । श्लेष्मा सवर्णा अथिता नीरजा सुहृद्य सभा ।
 कफपातोत्थिता श्लेष्मा बालानामजगत्तिका । यवकारा
 कुठिना अथिता मांससंश्लता । पिडका श्लेष्मावातभ्यां
 यवप्रख्येति संश्लते । सनामवर्णा पिडका मुज्जतां परिमण्ड-
 लाः । अम्बालजीश्च सत्यपुत्रां तां विद्यात् कफपातजाम् ।
 विष्टतास्यां महादाहं पक्षोदुम्बरसन्निभाम् । विष्टता-
 र्निभं ४ तां विद्यात्पक्षोत्थं परिमण्डलाम् । अन्यथः पञ्च
 वा षडया दारुणाः शङ्कयेज्जताः । कफानिलाभ्यस्तु तां

विद्यान्तां कम्पयोमिति । पाषिपादतले सन्धौ पीयाया-
 नूर्ध्वजलुचि । अन्धर्वलभीकवद्वस्तु गमैः ससुपपीयते ।
 मोदकोदपरीदाहकण्डूमाङ्गिर्नैर्धृतः । व्याधिवर्लभीक ६
 इत्येव कफपित्तानिलोद्भवः । पञ्चपुष्करवन्ध्या पित्तकाभिः
 समाचिताम् । इन्द्रवृक्षान्तु ७ तां विद्याहात पक्षोत्थितां
 भिषक् । कण्ठोऽगिर समलाहा पृष्ठे वा पित्तोपचक् ।
 शालूकवत्पनसिकां ८ तां विद्यात् श्लेष्मावातजाम् । इतु-
 सन्धौ ससुद्रुतं शोफमल्लसृजं स्थिरम् । पाषाणगर्दभं ९
 विद्यादुपजासपवनात्मकम् । विसर्पपयत्नार्थं यो दाह-
 ज्वरकरस्ततुः । अपाकः श्वयथुः पित्तात्त्र ये यो जाल-
 गर्दभः १० । वाङ्मपाश्वासकलासु कणास्फोटं सवेदनाम् ।
 पित्तप्रकोपात्सन्धूतां कक्षाभितः ११ विनिर्दिशेत् । अग्निद-
 ग्धनिभाः स्फोटः सज्वरा रक्तपित्ततः । कश्चित्सर्वत्र वा
 देहे कृता विस्फोटकाः १२ इति । कक्षाभागेषु ये स्फोटा
 जायन्ते मांसदारुणाः । अन्तर्दाहज्वरकरा दीपपावक-
 सन्निभाः । सम्राहाद्दादगाहाहा पक्षाहा ज्ञानि मान-
 वम् । तामग्निरोहिणीं १३ विद्यादसाध्यं सन्निपाततः ।
 नक्षत्रांसमधिष्ठाय पित्तं वायुश्च वेदनाम् । करोति दाह-
 पाकौ च तं व्याधिं चिप्यः १४ सादिगेत् । तदेव चतुरोगाख्यं
 तथोपनखमित्यपि । अर्धघातात्पुष्टा यो नखो कृष्णोऽ-
 सितः खरः । भवेत्तु कुनखः १५ विद्यात्कुलीनमिति संज्ञि-
 तम् । गम्भीरामल्यसंरम्भां सवर्णानुपरिस्थिताम् । कफा-
 दन्तः प्रपाकान्तां विद्यादनुगयीं १६ भिषक् । विदारीकन्द-
 वहृत्तां कक्षायङ्गुणसन्धिषु । रक्तां विदारीकां १७ विद्यात्
 सर्वजां सर्वलक्षणां । प्राप्य मांसविराक्षायुक्तेषु
 सेदक्षथाऽनिलः । अन्धं कुर्वन्ति भिक्षोऽष्टौ मधुसर्पि
 र्वसानिभम् । अथत्याक्तावमत्यर्थं तत्र वृद्धिं गतोऽनिलः ।
 मांसं विमोघं अथितां शर्करां जनयेत्पुनः । दुर्गन्धं
 क्लिप्तमत्यर्थं नानावर्णं ततः सिराः । सृजन्ति स्रक्सा रक्तं
 तद्विद्याच्छर्करां १८ । पासाविचर्चयैः १९ २० कुपेपु
 रकसाः २१ च प्रकीर्तिता । परिक्रमणगीनस्य वायुरत्यर्थ-
 कृत्थयः । पादयोः कुरुते दारि २२ स्रक्सां तलसंश्लताम् ।
 शर्शरोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः । सेदोरक्ता-
 नुगोऽथ दोषैर्जा जायते नृणाम् । स.कोलः कठिनो
 अन्धनिर्द्वन्द्वोऽज्ञतोऽपि वा । कोलमात्रः स्रक्सावो जा-
 यते कदरस्तु २३ सः । क्लिप्ताङ्गुल्यन्तरी पादौ कण्डूदाह-
 रगन्धितौ । दुष्टकईसंश्लेषादनुषं २४ तं विनिर्दिशेत् ।
 रोमजुपासुगे पित्तं वातेन स्रक् मूर्च्छितम् । प्रव्याथयति

रोमाणि ततः ज्ञेया वगोचिताः । कण्डि रोमजुपास्तु
ततोऽन्धोपामचन्धवः । तन्निष्ठुम् २५ स्थानि च कण्डेति
च विभाज्यते । दाहणा कण्डुरा कृत्वा केगभूमिः प्रजा-
यते । कफवातप्रकोपेण विद्यादाहणकन्तु २३ तम् । कण्डिपि
मण्डवज्जाणि बडकोदानि मूर्धनि । कफासृक्कर्मिकोमेन
वृथा विद्यादर्शिका २७ । क्रोधशोकप्रमत्तः शरीरोद्या
शिरोगतः । पित्तस्य केशान् पचति पलित २८ तेन जायते
दाहज्वरज्जातललाहः स्तोटाः सपीतकाः । गालेषु
वदो चाल्मिषे यास्ता ममूरिकाः २९ । गालमन्त्रीकण्टक-
प्रख्याः कफम वतशोचिताः जायन्ते पितृता यूनं ३० यज्ञे
या मृक्षदूपिकाः । कण्टकैराचितं वृत्तं कण्डु मत्याण्ड-
मण्डलम् । पद्मिनीकण्टकप्रख्यैसादाख्यं ३१ कफवातजम् ।
नीरुजं समसुप्त्यं मण्डलं कफरक्तजम् । सहजं रक्तमी-
षश्च जल्लं जलमणि ३२ विदुः । अवेदनं स्थिरश्चैव यस्य
गालेषु दृश्यते । सायतुल्यण्डपुत्पन्नमनिलाकाशकं ३३ दि-
येत् । ससुप्त्याननिदानाभ्यां चर्मकील ३४ प्रकीर्तितम् ।
कण्ठाणि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च । वात-
पित्तकफोद्रेकानि त्रिधातिलकालकान् ३५ । मण्डलं मह-
दस्य वा श्यामं वा यदि वा सितम् । सहजं नीरुजं
गाले न्यस्य ३६ नित्यमधीयते । क्रोधायासप्रकृपितो वायुः
पित्तेन संयुतः । सहसा सस्यमागम्य मण्डलं विच्छे-
त्ततः । नीरुजं तनुकं श्यावं सखे व्यङ्गं ३७ तमादियेत् ।
मूर्धनात्पीडनाश्चापि तथैवात्मनिघाततः । मेदचर्म
यदा वायुर्भजते सर्वतश्चरः । तदा वातोपसृष्टन्तु चर्म
प्रतिनिवर्त्तते । मणेरधस्तात्कोमलं यत्पृथगेण लभ्यते ।
सवेदनः सदाहस्य पाकश्च व्रजति कश्चित् । भारताग-
न्तुसम्भूतां विद्याकां परिवर्त्तिका ३८ । सकण्डूः
कठिना चैव सैव ज्ञेयससृधिता । कल्पीयकीं यदा
हर्षाद्वालां मण्डेत्स्त्रियं नरः । हृत्तामिघातादथ वा
चर्मगतुहन्ति ते वचात् । मूर्धनात्पीडनादापि शुक्रवे-
गविवाततः । यस्यावधार्यते चर्म तां विद्याद्वपाटि-
काम् ३९ । वातोपसृष्टमेवन्तु चर्म संश्रयते मणिम् ।
मणिचर्मोपनक्ष्णु मूलधुतोदण्डि च । निरुद्धप्रकसे
तज्जिह्वान्धारमवेदनम् । मूलं प्रवर्त्तते जलोर्मणिर्च्च
विदीर्यते । निरुद्धप्रकसं विद्यादकटां चाधपाटिकाम् ।
वेगसम्भारणाद्वायुर्विहतो गुदमश्रितः । निरुण्डि मह-
त्स्रोतः स्रज्जहारं करोति च । भागस्य सौक्ष्म्यात् कण्डे च
पुरोऽं तस्य गच्छति । सन्निवृद्धगुदः व्याधिनेन विद्यादु-

डकारम् । यज्ञकूलसमायुक्तेऽधीतेऽपाने चिथोर्भवेत् ।
स्त्रिंशस्य स्त्रायमानस्य कण्डूरक्तकफोद्गता । कण्डूयनासतः
क्षिप्रं स्तोटासावश्च जायते । एकीभूतं व्रणयोः तं
विद्यादहिपूजनम् ४२ । सानोत्सादनहीनस्य मन्त्रो व्रण-
संश्रितः । प्रक्षिद्यते यदा स्तोदास्य कण्डू जमतेकदा ।
तत्र कण्डूयनात् क्षिप्रं स्तोटासावश्च जायते । प्राङ्म-
ण्डकण्डू ४३ तां ज्ञेयशक्तप्रकोपजाम् । प्रमादव्यातिशारा-
भ्यां निर्गच्छति गुदं महिः । कण्डुर्गलदेहस्य तं
गुदध्वंशमादिशेत् ।

चुद्रल तिमं चुद्राः चुद्रोगाः सन्त्यस्य निध्या ० कच् । चुद्र-
रोगयुक्ते

चुद्रवर्षरा स्त्री नित्यकर्म ० । परटायां राजनि ०

चद्रवल्ली स्त्री नित्यकर्म ० । मूलधोतिकायाम् राजनि ०

चद्रवार्त्ताकिनी स्त्री नि ० कर्म ० । श्वेतकण्डकार्यां राजनि ०

चुद्रवार्त्ताकी स्त्री नि ० कर्म ० । वृहत्याम अमरः

चुद्रशङ्ख पुं नित्य कर्म ० । गङ्गुनखे (जोडडा) अमरटीका

चद्रशर्करा स्त्री नि ० कर्म ० । यावनालयकीरायाम् राजनि ०

चुद्रशार्ङ्गल पुं स्त्री नि ० कर्म ० । चुद्रयात्रे (चिताभाग)
राजनि ० [पति तिमं

चुद्रशीर्ष पुं चुद्रं शीर्षस्य । मयूरस्य खाड्ये, शस्त्रशोदे-

चुद्रशक्ति स्त्री नि ० कर्म ० । जलशुक्तिकायाम् । खर्चं क
तत्वे धर्मे राजनि ०

चुद्रश्यामा स्त्री नि ० कर्म ० । कटभीक्ष्णे राजनि ०

चद्रक्षेपातक पुं नि ० कर्म ० । भूर्कुदारकण्ठे राजनि ०

चुद्रश्याम पुं कर्म ० । श्वासरोगभेदे

“चुद्रकस्तमकम्पिद्धो महानूर्ध्वं च पदधा भिद्यते स महा-
व्याधिः श्वासरोगविशेषतः । प्राप्पं तस्य हृत्पीडा भ-
क्तद्वेषोऽरतिः परा । आनाहः पार्श्वयोः मूलं धैर्यं
वदनस्य च । किञ्चिदारभमाणस्य यस्य श्वासः प्रवर्त्तते ।
निधम्यसीति शान्तिश्च स चुद्र इति संज्ञितः” सुश्रु ०

“हृत्तायाधोद्गताः कोऽपि चुद्रवातपुटोरयन् । चुद्रश्वाको न
शोऽन्धधुःखेनाङ्गप्रबाधकः । हिमनि न च गालाणि
न च दुःखं यथेतरे । न च भोजनपानानां निरुण-
क्षुचितं गतम् । नेन्द्रियाणां वप्राश्चापि काञ्चिदु-
त्पादयेद्भुजम् । स काष्ठ उक्तो जनिनः सर्वे चावप्रक्त-
लक्षणाः” भावप्र ०

चुद्रश्वेता स्त्री सुश्रुतोक्ते अर्काः गणोक्ते ओषधिभेदे कावेन्द्र
पुम्नो चुद्रश्वेता महादेवादि” सुश्रुतः

यन्निष्ठेन्द्रकेयराजसुदर्यनाः । दण्डोत्पला त्रिहहनी
जामाष्टरक्तचन्दनम् । अङ्गापामार्गकृष्णका मण्डूकञ्च
पनाङ्कम् । चार्द्रकस्य रसो नाय शुद्धिर्वा संप्रकल्पयेत् ।
यदराख्यसमाङ्गीतां भक्षयित्वा पिबेदतु । वारि भक्तं ज
कञ्चैव प्रातस्तथाय मानवः । वटी क्षुधापती नाम
सर्वाजीर्णविनाशिनी । अस्मिन् कृते दीप्तं भक्षकञ्च
नियच्छत । अस्मिन् पक्षे नूतनञ्च परिणामकतञ्च यत् ।
तत् सर्वं शमयत्यायु भास्करस्मिन् यथा । मसूरं
वज्रावेदत्त विषोपात् क्षीरचूर्णम् ।

क्षुधासागररस पु० मेघज्वरलावण्युक्ते क्षौद्रभेदे

“त्रिकटु त्रिफला चैव तथा लवणपञ्चकम् । चारुतयं
रसं गन्धं भागैकं पृथक् वदुभिषक् । गुञ्जामालां वटीं कृत्या-
क्ष्वङ्गैः पञ्चभिः सह । क्षुधासागरनामायं रसः सूत्र्येण
निर्मितः” । [अमरः । “अस्य क्षुधितः पातम्”

क्षुधित लि० क्षुधा + जाताऽस्य तार० इतच् । क्षुधायुक्ते
क्षुधुन पुंस्त्री क्षुध-उत्त किञ् । क्षोभजातो उत्पन्नः ।

क्षुप मदे सौ० पु० अक्ष० सेट् । क्षोपति अक्षोपीत् क्षुक्षोप
“स सट्क्षुपकतः” भा० आ० १७१ अ०

क्षुप पु० क्षुप-क क्षु-पक् वा । सुखमाखाधिके दृष्टे अमरः ।
पातुदेवस्य सत्यभाषाया गर्भजातपलभेदे । “अज्ञे
सत्यभाषायां भातुर्भौरथः क्षुपः” हरिव० १६ अ० ।
इक्ष्वाकुपितरि शराजभेदे च पु० । “आसीत् क्षतयुगे
तात ! अनुदंष्ट्रधरः प्रभुः । तस्य पुत्रो महाबाहुः प्रस-
न्निरिति विश्रुतः । प्रसन्ने रभयन् सुतः क्षुप इत्येव
संज्ञितः । क्षुपस्य पुत्र इक्ष्वाकुः” भा० आ० १२ अ० । ४ द्वार
कापसिखस्ये ४ प्रवर्तभेदे ।

“वभौ रेवतकः यैवो रम्यसायुगुहाजिरः । पूर्वस्यां
दिशि लक्ष्मीशान् लज्जिकाञ्चनतोरणः । दक्षिणस्यां ल-
तावेष्टः पञ्चवर्णो विराजते । इन्द्रकोटप्रतोकायः पश्चि-
मस्यां तथा क्षुपः” हरि० १५७ अ० ।

क्षुपडोहमुष्टि पु० दोलयति दुह-उत्तुल्ये अच् ताडयोमुष्टि
रस्य पुत्रो० कर्म्म० । विपमुष्टिक्षुपे राजनि०

क्षुब्ध पु० क्षुभ नि० करणे क्तः । ॥ मन्थानदक्षे हेम० “सधैव मन्द-
रक्षुब्ध क्षोभितायोधिवर्धना” भाषः २ क्षोभयुक्ते लि० । “पाथो
परिपदे सत्ता योनिं जिह्वेन ताडयेत् । बाहुभ्यां धारणं
गादं बन्धोऽयं क्षुब्धसंज्ञकः” रतिम० उक्ते शरतिबन्धभेदे पु०
क्षुभ सङ्कोचने भा० आ० अक्ष० सेट् क्दिन् । क्षोभते अक्षुभत्
क्षुभे क्षीयम् । क्षोभः क्षोभयस् क्षोभी “तानसौ नापि-

चाक्षुभत्” नाक्षुभश्चाक्षोभ्यातः” भट्टिः क्षुब्धः क्षुभितः ।
“क्षुब्धतोया महादेगाः क्षुभमानाऽवायुकाः” भा० व०
८ अ० । “क्षुभिताः सागराः सख्ये” रामा० वा० ६५ अ० ।
“क्षुभे द्विपतां मनः” रघुः “यदेतदादिभ्यस्व भध्ये
क्षोभत इव” आ० उ० । क्षोभमाचः ।

क्षुभ अक्ष् चालने या दिवा० क्त्वा० अक० सेट् । क्षुब्धति क्षु-
भ्राति अक्षोभीत् । क्षुभितः । “क्षुब्धनि प्रसममहोवि
नापि हेतोः” भाषः । क्षुभ्रातीत्यत्र क्षुभ्रा० न पश्यम् ।
प्रातुपसर्गपूर्वकस्तत्तद्द्वयोः पर्युक्ते क्षोभे

क्षुभ लि० क्षुभ-क । १ क्षोभके २ प्रवर्तके च “मठराकण्ड-
वखादांक्षांक्षान् यन्देऽग्निक्षुभान्” भा० व० १२ अ० “अग्नि-
क्षुभान् तत्प्रवर्तकान्” नीलक० १ सूत्र्येण परिणमदे स्त्री ।
“क्षुभया सहिता भैरी याचान्याभूतमातरः” तन्त्रेण “क्षुभा-
निराहानुप्रकर्त्तौ देवता” शीलक०

क्षुभित लि० क्षुभ-क । १ आलोडिते, २ व्याकुले, ३ भीते च
इहा० । “क्षुभितसैवपरागविषाण्डुरे” भाषः “महा-
प्रलयमावृतक्षुभितपुष्करावर्त्तकेति वेषी०

क्षुब्धादि पा० उत्ते निमित्ते सत्यपि सत्यनिवृत्तिनिमित्ते
यन्दगणे सच गणः “क्षुब्धा नन्दनन नन्दिन् नन्दन नगर ।
एताभ्युत्तरपदानि संज्ञायाम्प्रयोजयन्ति । हरिनन्दो
हरिनन्दनः गिरिनगरम् । नृतिर्यदि प्रयोजयति । न-
रीन्द्रयते । नर्त्तन गृह्णन् नन्दन निवेश निवास अस्मि
अनूप एताभ्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिणर्तनम्
परिगृह्णन् हरिनन्दनम् शरनिवेशः शरनिवासः शरास्त्रिः
दर्भाभूयः । आचार्याऽप्यत्र । आचार्यभोगीनः । आ-
कृतिगणोयन् क्षुब्धादिः । “अतिहितलक्ष्मणो गत्यप्रतिपे-
धः क्षुब्धादिषु दृश्य “इत भाष्यम्” न भाष्यकृत्तीता-
दयस्त्वस्यैव प्रपञ्चः” इति कैयटः । पाठान्तरम् “क्षुब्धा नृ-
न्दनमन नर नगर नन्दन यद्वन्दति गिरिनरी गृह्णन्
निवेश निवास अस्मि अनूप आचार्यभोगीनः कर्तृकीयः
हरिकाटोनि यन्तोत्तरपदानि (संज्ञायाम्) हरिका तिमिर
समीर कुबेर हरि कर्म्मादि क्षुब्धादिः” ।

क्षुभत् लि० क्षु + अस्त्वर्थे मत्तप् । १ अक्षयुक्ते उपचारात्
अक्षयत्तुये च । “आ त् इन्द्र ! क्षुभनम्” अ०
८, ८, १, “क्षुभनं क्षुत्तम्” भा०

क्षुभा स्त्री क्षु-मक् । (महिना) (तिथी) १ यतस्याम् अ-
मरः । “क्ष्मायो विधूनेन क्ष्मायति शत्रून् कम्पयति
पृथो० । क्षुभा २ यत्कम्पके लि० “क्ष्मासि पातये-

नम्" यजु० १०,८ वेददीपे उक्तं च व्युत्पत्तिर्दर्शिता
२३३ शेषे वारसुन्दरी श्वोक्तिकायाम् जताभदे शब्दमा० ।
कुमाया रदम् अथ । श्वोक्त वक्ष्यमदे "श्वोक्तं गाथां वा
वाङ्मयम्" गाता०

कुम्भ गतो भ्या० प० सक० सेट् । कुम्भति अकुम्भीत् कुम्भ
कुम्भ विसेखने तदा० पर० सक० सेट् । कुरति अकुरीत् कु
कुर कुरः ।

कुर ५० कुर-क कुर-क वा । १। नापितास्ते पद्मादीनां २३३
(कुर) अमरटीकायां स्वामी श्वोक्तिकायां अमरः ५ गो
कुरे, मेदि० १५ महापिण्डोत्तमे द्वापरे च राजनि० खट्वा
दिपादकयाम् धराणिः "अद्वेष्टव्यः कुरः सनुः "संवाय
धनुषि कुरम्" रा० आ० ७२३० । "कुरेण शितघारेण
चकृत्तस्य वरासनम्" रासा० ल० ६० य०

कुर ५० कुर-कुम्भ । १। कुरे, (गोखुरी) श्वोक्तिकायां,
मेदिनी इतिनकटुमे अमरः ४०० तादृशे राजनि० स्वार्थे
क । कुरगदार्थे च

कुरकर्मन् न० कुरसाध्यकर्म । केशकेदने । कुरकर्म
णि विहितनक्षत्रादिकं मू० चि० पो० धा० उक्तं यथा
'दन्तक्षौरनक्षत्रियात् विहिता चोत्तोदिते वारभे पा-
तद्वाररवीन्विहाय नयमङ्गलञ्च सन्ध्यान्तथा । रिक्तां
पर्वनिशां निरासनरणपासप्रयाणोद्यतस्नाताभ्यक्त कता-
शनैर्नहि पुनः कायां हितप्रेप्सुभिः" । मू० चि०
"चोत्तोदिनेषु चोत्तोत्तोपे वारेषु नक्षत्रेषु उपलब्धत्वा-
त्तदुक्ते जनेऽपि च दन्तक्षौरनक्षत्रियात् विहितोक्ता ।
'येषु तेषु प्रशंसन्ति कुरकर्म महर्षयः । तेषु तेषु प्रशं-
सन्ति नक्षदन्तविसेखनमिति" । येषु तेषु वारनक्षत्रकला-
दिप्रत्यर्थः । अथ क्षौरनिर्णयकाल उच्यते । पात-
ङ्गीति । पतङ्गः पञ्चद्वय्योरीत्यभिधानान् पतङ्गः
स्य सखापयं पातङ्गः शनिः वाररवी प्रसङ्गौ ।
तेषां वारान् विहाय त्यक्त्वा उपलब्धत्वात् तेषां जन्मा-
नि भक्तकृत्योपश्रुतिं ह्याह्वायि अंगकांश्च विहाये-
त्यर्थः । उक्तञ्च यस्मिन् "हस्तकाले सव्यपुनर्वसौ च
शक्राङ्गविष्णु जितपात्रिनीपु । पौष्णेन्द्राविष्णुश्च कुरकर्म
शक्राङ्गविष्णुश्च शक्राङ्गविष्णुश्च" इति । अतः शुभप-
हाणां वारसुन्दरी क्षौरं कार्यामिति फलितोऽर्थः । वा-
रकालानि गर्गोक्तानि "भावुराधुः सप्तमि मासं सप्त-
मनेदरः । भौमोमासाष्टमं जनि सौम्यकृत्यसुभासकम् ।
एकादश कर्कटद्वाराकृतं तु क्षौरं कर्कटोति" । तस्यन्वा-

यत्वाङ्गानामङ्गानां चैतानि फलान्गुहाणि । न केवल-
माङ्गुहाणिः किन्तु शक्राङ्गानां पापवारं च । तदुक्तं
वसिष्ठेन "आदित्यभौषाङ्गिदिनेषु धीमाञ्च दन्तक्षौर
कुरकर्म कार्यम् । कुर्वन्वाप्नोति फलं समम्" शक्येण
सम्यक् स्वशरीरघातम्" । तथा नवमं वक्ष्यं च विहाय
यदिने क्षौरं कृतं ततो नवमदिने पुनः क्षौरं न कार्यम् ।
"उत्कृष्टे भूषिते चैव यानगो नवमेऽङ्गुलीत" नारदोक्तेः ।
यत्तु नवमे नवम्यामिति व्याकुर्वन्ति तदुक्तं दिनपदो-
पादानामसङ्गात् । दिनपदं तिथिपदमिति चेन्न रिक्तायाः
यस्य साण्डतन्त्रनिषेधानुपपत्तेः । ननु पृथगुपादानात्
नवम्यां कथं च क्षौरं निन्द्यमेव चतुर्थीचतुर्दश्योस्तु
तथा नेति चेन्न "चतुर्थी" चैव षष्ठी च चतुर्थी च चत-
र्दशीम् । तथा पञ्चदशीश्चैव ब्रह्मचारी भवेत्तदा । इत्य-
नुक्तम् शिरोऽप्यङ्गुलीतन्त्रधावनमैष्टयम् । अन्तर्गतानि यः
कुर्यात्तच्छीत्तात् न तिष्ठति" । क्षौरं व्यासवचने चतुर्थी
चतुर्दश्योः संध्या निषेधाभिधानात् । अतएवास्तु सङ्कट-
माह पराशरः "क्षौराङ्गान्धमे त्वङ्गि नेष्टमात्ययिकेवपीत"
तथा सन्ध्यां प्रातः सन्ध्यां सायं सन्ध्यां विहाय एव
रिक्ताम् विहाय पर्वण्यपि निशां रात्रिपि विहायेत्यर्थः
अथाधिकारिणो निरुपयन्ते हितप्रेप्सुभिः सुशुभोर्द-
मिच्छद्भिरेतादृशैः क्षौरक्रिया हि निश्चयेन न कार्या ।
कीदृशैः आसनद्वेषादिः तद्विहितैः रणः संध्यामः पा-
नो जनपदविशेषः प्रयाणमर्थयात्मा एतदर्थसुद्यतैः क-
तोद्योगैः स्नानैरुत्तमतित्यमैः सत्तिवकस्यस्नानैः यन्तु
क्षौरार्थमेव स्नानं विधीयते प्रायश्चित्तादौ च तत्र नायं
निषेधस्तथैव तस्य विधानमिति । अथ्यक्तैः कृततैनाभ्यङ्गैः
कृतायमैः कृतभोजनैः सुवर्णाङ्गकङ्कारभूषितैरित्यपि-
ध्येयम् । यदाह वराहः "न स्नातमात्रगमनोत्कट
भूषितानामभ्यङ्गमुत्तरणकालनिरासनान् । सन्ध्या-
निशाग्निकृतार्कदिने च रिक्ते क्षौरं हितं न नवमे-
ङ्गि न चापि रिच्छामिति" इत्युक्तानां श्रुत्यासनवदवस्थि-
तानाम् । सन्ध्यावचनमपि वराहेणोक्तम् "यथास्तमिता-
दुदितार्क्यादित्यस्तं न भोयवत्" । इदमर्थः "शय्या-
रविवारं रात्रौ पाते कृतं हनि । आङ्गारे प्रतप-
द्रिक्ताभङ्गा क्षौरं यजयेत् । पञ्चमापूर्वमापातचत-
र्दश्यङ्गमी तथा । पातु सखिहितं पापं तौले मासे क्षु-
रे भवे हतं" । पो० धा०

"कृतपाणिपीडयतिवन्धनोसथे कुरकर्म च द्विज-

नृपाशया चरेत् । यववाहतीयेगमसिन्धुमज्जनं चुर-
माचरेत् खलु गर्भिणीपतिः” । सू० चि०

“अथ केषाञ्चिद्विधविशेषे चौरस्य विधिविधौ
मङ्गभाषिणोऽन्वेषाह । क्रतुपाणीति अथ पूर्वोक्तं
अथपि निमिषवारदौ एषु कर्मसु चुरकर्म चौरस्यदः
कार्यमिति वाक्यार्थः कुरुकर्म यज्ञे विप्राशया चौरम् ।
तथा पाणिपोडो विवाहो लक्षण्या ततः प्राग्भाषिनि
गोदानकर्माणि केचित्तु विवाहे इत्युक्तमप्राशस्त्यपरं
चौरमिच्छाः अतएव शास्त्रविशेषेण विवाहे चौरस्य
नित्यम् । तथा च श्रुतिः “सुखदितारः अविषाय
नावधूमढामित्यादि” । नृपौ मातापितोर्भरणे बन्धनो-
च्ये कारागृहे बन्धस्य यदाभोचनं भवेत्तदा द्विजा-
शया राजाज्ञादावपीति बोध्यम् नृपोराजा तस्या-
शया चौरादेः चौरं कार्यमेव यदाह नारदः “नृप-
विप्राशया यज्ञे नरणे बन्धनोच्ये । उद्वाहेऽखिलवार-
र्क्षतिथिषु चौरमिष्टमिति” । धर्मशास्त्रे “गङ्गायां
भास्करचले मातापितोर्भर्तेऽहनि । आधाने सोमपाने
च षट्सु चौरं विधीयते” इति । अथ श्रुतिः गर्भिणी
गर्भवती तस्याः पतिर्भर्तायववाहं नृतकवहनं तीर्थयात्रां
उपकृच्छन्त्याद्विदेशगमनमपि । सिन्धुमज्जनम् सहस्र
स्नानं, चुरं चुरकर्म एतानि कर्माणि न आचरेत्
कुत्रात् । यदाह ब्रह्मः “मृहनिर्भाणसुदधिक्षीनं
चौरं सुतस्य ह । तीर्थयात्रां नक्षत्राशु न कुर्व्याद्ग
र्भिणीपतिः” । “सिन्धुस्नानं द्रुमच्छेदं वपनं प्रेतवाह-
नम् । विदेशगमनञ्चैव न कुर्व्याद्गर्भिणीपतिः” धर्मशास्त्रे
ह विशेषतः “राजा योगी पुरन्द्री च मातापितोस्तु-
जीवतोः । सुखद्वनं सर्वतीर्थेषु न कुर्व्याद्गर्भिणीपतिः”
अथ च चौरादिनिषेधो सुर्विधीपतेः सप्तमासादूर्ध्वं न
प्राक्, यदुक्तं नारदीये “वपनं तीर्थयात्राञ्च वर्जयेद्गर्भिणीप-
तिः । आह्निकं सप्तमासादूर्ध्वं नान्यत्र वेदितम्” । आह्निकं
आह्निकजनम् । इदमुत्तरार्द्धं गर्भाधानप्रकरणे वक्तव्यं
मपि प्रसङ्गादलौकीकृतं पश्यतेति” । यो० धा०
“नृपाणां हितं चौरमे इत्युक्तं दिने पञ्चमे पञ्चमेऽ-
श्वोदये वा । षडग्निस्त्रिभैलोऽष्टकः पञ्चपितृोऽवदतोऽ-
न्धप्रयना चौरकन्यकुम्भेति” । सू० चि०
“अथ चौरं राज्ञां विशेषं सर्वथा वर्ज्यमस्मात्पि च
भुजङ्गप्रयातेनाह नृपाणां हितमिति चौरमे चौर-
मन्तले विहिते इति पञ्चमे पञ्चमे एव दिने इत्युक्तं

सुखयोगाकारि चुरकर्म नृपाणां राज्ञां हितं प्रयत्नं
यदाह ब्रह्मः “महीभृतां पञ्चमे पञ्चमेऽह्नि चौरं च
कार्यं हितसङ्गमे” नतु पञ्चमे इति वीपसोक्तं नित्यम् ।
प्रतीतिर्विहितमन्त्राभावे च सति इत्युक्तं कार्यमिति
उक्तं च यस्मिन् “न लभ्यते चेत्तु ननु कथिष्यन्” तद्वोदये
वा निश्चितं विधेयमिति” उदयशब्देन सहस्रं इति क-
लवोव्याकृतं तदाह नर्गः “चौरकर्म महीयानां पञ्चमे
पञ्चमेऽहनि । कर्मव्यं चौरमन्त्राणां पञ्चमे पञ्चमेऽहनि
तेषां चौरमन्त्राणां ये वाग्मिन्त्राणां सहस्रं इत्यर्थः ।
तां सहस्रान् विवाहप्रकरणे वक्ष्यति । अथ चौरपदं
इत्युक्तमपरम् । “राजा योगी पुरन्द्री च मातापितोस्तु-
जीवतोः । सुखद्वनं सर्वतीर्थेषु न कुर्व्याद्गर्भिणीपतिरिति”
राज्ञो सुखद्वननिषेधात् । अतएवोक्तं श्रीपतिना “इत्युक्तं
पञ्चमे च पञ्चमेऽहनि च भूभृताम् । चौरमन्त्रोदये वाग्मि-
न्त्राणां निन्द्यतारका न चेत्” इति । निन्द्यतारका जन्म-
विपदादिनारका । अन्ये त्वेवं व्याचक्षते अश्वोदये
वेति अथ चौरमन्त्रोदये लब्धे । यथा मेघलम्बं (तु) शतभा-
गात्मकं तत्ताद्याश्वयोदयभागा १२, २० संधिर्तिष्ठन्ना-
थावता कालेन मेघलम्बे उदयं यान्ति तावदश्वमोक्ष-
सुदयं यातीत्यर्थः । तदनन्तरं तावन् एतां यावता
कालेभोदयं यान्ति तावद्द्वयुदय इत्यनेन न्यायेन
सर्वेषां नक्षत्राणां उदयाद्याः । इयं च व्याख्या
बराहपद्यव्याख्यावसरे भट्टेयसेनाभ्यधायि । पितृचर-
णां त्वेवं व्याकृतं । यस्मिन्काले अश्विन्या उदयः क्षिति-
जसंभवः संपद्यते तं समयमारभ्य यावद्भरण्या उदयः-
क्षितिजसंभवस्तदनन्तरां यावन्कालः सोऽश्विन्या उदय
उच्यते । एवं सत्युदयनक्षत्राणां नक्षत्राणां उदय इति निष्कृ-
तार्थ इति । नक्षत्रस्योपलक्षणत्वाच्छुभवारकर्मोऽपि त-
द्वोरायां कार्यम् उक्तञ्च नारदेन “यस्य खेटस्य
यत्कर्म यारे प्रोक्तं विधीयते । पक्षस्य खण्डवारेऽ-
पि तस्य तत्कर्म सर्वदेति” । खण्डवारः कालहोरा ।
एवं सति निमिषः खलवारेऽपि प्रथमइत्युक्तं का-
र्यमिति युक्तमप्यस्यामः । षडग्निरिति । अग्निः कृत्ति-
का चौरादन्त्या पञ्चमं कृत्तिका यस्य । एवं त्वीषि
भैलाग्यनुराधायास्य अष्टौ का रोहिण्यप्रोयस्य । पञ्च पि-
त्राणि मघायास्य । अथवा नक्षत्राणां उदयान्तराणां न्यो-
यस्य । सपतावयः चौरकन्य अन्तः वर्धनान्तरं नृत्तुं

अथ चेति प्राप्तिं ति यदाह वसिष्ठः “अष्टाज्जकच पितृ-
पञ्चकच पञ्चवज्रिधियुक्तसुर्यमर्चः । तिमैत्रुमः पद्म
जम्भिनभोऽपि क्षीरो नरोऽवदास्त्रिधनं मतः सः” इति ।
यद्युक्तं तस्मात् तद्विधिसत्तादगस्तदुपादानं कैश्चित्कन्या-
यसूचनार्थम् ननु रत्नमात्रापद्ये “वट्कृतिकः पञ्चमव
सि मेवो प्रज्ञातकोयसुतरस्य । क्षीरो स वर्षं चतुरा-
वभोऽपि न प्राप्तितीति प्रचुरः प्रवादः” इत्येवं सामान्यतः
तिष्ठणापद्युत्तराणां यदुष्णाद्विरोधः इति चेत् मैत्रं
क्यायुत्तरापदेन प्रयोजोपस्थितिकत्वाद्द्विविधवाक्येन सङ्घे-
कवाक्यतासुरोधाक्षोत्तराफाल्गुन्येव वट्कृते नाषाठभाद्र-
वदे । यत् तद् वचनान्तरविरोधो नास्ति यौष्णमासत
मधोत्तरान्तरेति त्वादी तत्र सामान्यतः सर्वोपासुत्तराणां
यदुष्णं भवति” यो धा०

“प्राचीमुखः सौम्यमुखोऽपि भूत्वा कुक्षीवरः क्षी-
रमनुकटस्थः । उत्तराजितयवाम्यरोहिणीरौद्रसार्पि-
त्रभेषु चास्मिन्ने । इत्यनुकर्म्म सत्तत्वं विवर्जयेत् प्रेतकार्य-
मपि बुद्धिमाधुरः” ज्यो० न०

चरधान न० चुरोधोयतेऽत धा-आधारे-ल्युट् ।
(भा०) इति ख्याते नापितामहस्यापने पालभेदे “आ-
नस्यायेभ्यो यथा चुरः चरधानेऽवहितः” शत० ब्रा०
१४.४.२.१६ [पर्यायुक्ते शरवणादी लि० राजनि०
चुरपत्र पु० चुर इव पत्रमस्य । चुरधारे वाक्ये, चुरतल्य-
चरपत्रिका स्त्री चुर इव पत्रं यस्याः कप् व्यतरणम् ।
पालक्याके राजनि०

चुरपत्र लि० चुरतल्या परिधीरास्य । तोज्जायभागे
“तं च कश्च चुरपथी निमेषम्” शत० २,६,२.६ “चुरपथी
चुरधारे” भाष्यम् निरुक्ते ५.५ परिषदस्य पतार्थ-
कत्वमाह “परीरणनेभिर्भवति यद्विपुनाति भूमिम् ।
“तं कश्चतः चुरपथिना व्यधुः”

च (खु)रप पु० चुरः (चुरः) इव पृथ्वाति हिनिनि प्र-क ।
(चुरपी) इति ख्याते शरवणं दनास्ते, तसुलप्रापकलके
शरभेदे च हेमच०

चुरभाण्ड न० इत० । (भा०) ख्याते नापितामहस्यापने पाल
भेदे “वीरमानवीरतां चुरभाण्डं क्षीरकम्पकरणाय मन्दा-
मि” पञ्चत० [हेमच०

चरमर्द्धिन् पु० चुरः सङ्गतिं चर्चयति सङ्घ-पणि । नापिते
चरमुगिहन् पु० चुरेण सङ्घयति सङ्घ-पणि १त० ।
नापिते । शब्दच०

चरङ्ग पु० चुर इव कुमस्य । मोचुरे (मोचुरो) । राजनि०
चुरिका स्त्री चुरः चुरः डीप् सैन क । शुरिकायो
(पाकङ्क) श्यामभेदे राजनि०

चुरिकापत्र पु० चुरिका चुरिकेव पत्रमस्य । शरे राजनि०
चुरिणी स्त्री० चुर + अकारार्थे इति डीप् । शराङ्कान्वा-
याम् शनापितभाय्यायाश्च शब्दच०

चरिन् पु० चुर + इति । नापिते, श्यौ च ।
चुरी स्त्री सत्यः चुरः डीप् । चुरिकायाम् हेम०
चु (खु)ल्ल लि० चुर (खुद) दकप् चुद (खुद) तां काति का-क ।
श्रव्ये, रलघो, शक्तिवे च हेम० स्वार्थे क । तत्त्वार्थे
चुल्लल्ल लि० चुधा लक्यते लक-व्यास्तादने वञ्चार्थे क । शीने,
श्रव्ये च भरतः । श्याचरे, हेमच० श्चुद्रमङ्गे राजनि०
चल्लतात पु० नित्यकर्म० । पिहकनिष्ठातरि जटाध० ।

यं चुल्लपितामहादयोऽपि पितामहादिकनिष्ठातरि
क्षेत्रे न० लि-ट् । श्रव्याद्युदपत्तिस्थाने वेदारे (क्षेत्रे)

अमरः श्रव्यभेदेन तस्य नामभेदा यन्त्ररत्ना० उक्ता यथा
“क्षीरिभोचितं क्षेत्रं त्रैश्वेयं तत् सधीरितम् ।
श्राव्यभोचितं यक्षु श्रावेयमभिधीयते । दध्यं यवोचितं
क्षेत्रं यवक्यं यवकोचितम् । घटिकोद्धयनं यक्षु घटिक्यं
तत् प्रकीर्तितम् । तिलोद्धोचितं यक्षु तिल्यं तैलीन
मित्यपि । एवं माघन्तु माघीयं कौद्रव्यं कौद्रवीयम् ।
तथा भङ्गप्रक्ष भङ्गीनसुख्यमौलीनमित्यपि । अथ मौद्रप्रक्ष
मौद्रीनस्यव्यसायवीनम् । माघकोद्धयभङ्गोमासङ्गाणु-
प्रमथोचितम् । वीजाक्षतसुप्रक्षक्षत नीतिवसाङ्गये । सीत्यं
क्षेत्तु चक्षुश्च तृतीयाक्षतमित्यपि । त्रिषुयाक्षतमित्येवं
त्रिवारक्षतभूमिषु । शम्बाक्षतं द्विचक्षुश्च द्विषीत्यं द्विषु-
याक्षतम् । द्वितीयाक्षतमम्यल द्विवारक्षतभूमिषु । द्वोषा-
ठकस्याख्यादेवंप्रादौ द्वौषिकक्षता । स्रग्दाटकि-
क्षारीकौ उत्तमस्यादयस्त्रिषु । आदिभ्यां प्रास्थिकादिच
पाकादौ द्वौषिकोऽपि च”

२देहे श्रव्यः करणे ४कल्ले । ५सिद्धस्थाने च जेदि ।
सिद्धस्थानानि काशीक्षेत्रादीनि तानि भारतादौ प्रसि-
द्धानि कतिचित् संक्षिप्य प्रदर्शयते
तत्र वाराणसीक्षेत्रं यथा “वाससं युवयोः क्षेत्रमिदं वा-
राणसी द जत् । कथितं नातिदूरं च वर्तते नरस-
प्तमी” । कामरूपक्षेत्रं यथा । “नाचिरात् कामदं
पुष्पं क्षेत्रं पीठं निगद्यते । चिरात् कामदो देवो
नचिराद्यल्ल शानदः । तत् क्षेत्रमिति बोके मङ्गल्यते

पूर्वस्मिन् । कामरूपं महापीठं गुह्याद्गुह्यातमं
परम्” काविकावु० पु० अ० । गङ्गाशैलं स्ना-
न्दे “तोरार्द्रगव्यतिनालनु परितः ॐलसुच्यते” ।
नारायणशैलं यथा “प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्वल्लभ-
तुष्टयम् । तत्र नारायणः स्नातो गङ्गागवर्धनरं वरे ।
तत्र नारायणशैले कवचैले हरिः पदे । एतेष्वन्येषु
यो दानं प्रतिष्ठह्नाति कामतः । स च तीर्थप्रतिपादो
कुम्भीपाकं प्रदाति च” ब्रह्मसूत्रे पु० प्र० अ० २७ अ० ।
भास्करशैलम् “गङ्गायां भास्करशैले मातापितृर्षते सुरौ ।
आधाने सोमधाने च वयनं समस्तं कृतम् । इति स्मृति
समुच्चयलिखितपत्रम् । “भास्करशैलं प्रयागः” इति
प्रायश्चित्ततत्त्वम् । गङ्गाशैलं यथा “पञ्चक्रोशं गङ्गा
शैलं क्रोशमेकं गङ्गाशिरः” इति वायुपुराणम् । पुरुषोत्त-
मशैलम् । “सुनय जपुः । पुरुषोत्तमाख्यं सुमहत्
शैलं परमपावनम्” । जैमिनि द्वाप । एतत्शैलपर-
श्चाख्यं पशुभूतं महात्मनः । अयं यपुशान् यत्नाको सनाम्ना
स्थापितं हि तत्” उत्कलखण्डम् । विष्णुशैला-
धि यथा “श्रीभगवानुवाच । इष्टुष्वार्चितो ब्रह्मन् ।
गुह्यानामानि मेऽधुना । शैलाधि चैव गुह्यानि तव वक्ष्या-
मि यत्नतः । कोकाशखे वराहश्च मन्दरे मधुकदम् ।
अनन्तं कपिलहीमे प्रभासे रविमन्दनम् । माख्योदये तु
वैकुण्ठं महेन्द्रे तु श्यामलकम् । कृष्णे तु महाविष्णुं
हारकायान्तं भूपतिम् । पाण्डुभक्तो तु देवेशं वल्लभश्च
अमृतपतिम् । वन्द्येधने महावीर्यं चित्तबुद्धे नराधि-
पम् । जैमिने पीतपावसश्च गङ्गां निष्कमणे हरिम् ।
शालदासे तपोवाक्स्वर्गवित्तम् गन्धमादने । कुलान्तके
कृष्णोत्तमं महाहारे गदाधरम् । गङ्गध्वजं तोषके च
गोविन्दं नावसाङ्गये । उन्दावने तु गोपालं महुरायां
अवधुम् । कंदारे माधवं विद्यात् नारायणस्यान्तं केशवम् ।
पुष्करे पुष्कराक्षन्तु दण्ड्यां जयध्वजम् । दण्डविन्दु-
मने धीरमशोकं सिन्धुहागरे । केशे वटे महाबाहू
मख्यं तेजसो वने । विशाखशृङ्गे विश्वेशं नारसिंहं
वने वने । कोकशृङ्गे रिपुहरं देवशायीं त्रिविक्रमम् ।
पुरुषोत्तमं दण्डपरे कृष्णकं वामनं विदुः । विद्याधरं
वितस्तायां नारसे वरणीधरम् । देवदाहवने शुद्धं का-
त्रेयं नागशायिनम् । प्रयागे सोमकर्त्तुश्च पयोण्यां सु-
न्दरं विदुः । कुमारतीर्थे कुमारं सौहृद्ये हव-
सीर्षम् । त्रिविक्रमशृङ्गावन्तां सिङ्गशोढे चतुर्भु-

जम् । हरिहरं दण्डभङ्गायां दण्डा पापात् प्रसृज्यते ।
विश्वरूपं कुरुक्षेत्रे मणिकुरुक्षेत्रे हलायुधम् । कोकवीर
मयोध्यायां कुम्भिलने वल्लभोपतम् । मञ्जोरे वासुदेवश्च
चक्रतीर्थे सुदर्शनम् । श्यावं विष्णुपदे विद्यात् नृक-
रे नृकरम् विदुः । कुशेशं मानसे तीर्थे दण्डके श्यामलं
विदुः । लिङ्गे नागशेषश्च मेरुपृष्ठे च भास्करम् ।
विरलं पुष्पवत्याश्च बालं चामीकरे विदुः । यशस्करं
विद्यायां माङ्गिक्यां कुतश्चनम् । शोराक्षी पद्मनाभश्च
विमले तु सनातनम् । शिवनद्यां शिवकरं गङ्गायाश्च ग-
दाधरम् । सर्वत्र परमात्मानं यः पश्यति स मुच्यते ।
अष्टपदस्तु नामानि कीर्त्तितानि मया तव । शैलाधि
चैव गुह्यानि कथितानि विरोधतः । इष्टव्यानि यथाशक्त्वा
शैलाख्ये तानि मानवैः । शैल्यास्तु विरोधे तेषां कृत्तिं
ददास्यहम्” नारसिं० पु० ६२ अ० । इमेपादि
हादगराणि । “राशिनानामि च शैलं भक्त्यं
ष्टहनाम च । मेधादीनाञ्च पथायं भोकादेयं विचि-
नयेत्” । यहाकां शैलाधि ज्ञातं च कुलपुत्रकुरुक्षेत्रं
शैलपुत्रकावनीभुवानम् । जीवाधिभानुजेश्वरानां शैला-
धि सूरजादयः” ज्ञातोऽतः । “इन्द्रियाणि दशैकश्च
पञ्च चेन्द्रियगोचराः । इच्छा इष्टः सुखं दुःखं संज्ञा
रश्चेतना इति । एतन्मूलं समासेन सविचारमुदा-
हृतम्” गीतोक्तं ७ पदार्थेषु शैलाकारे दलीजावत्यादि
प्रसिद्धे त्रिकोणचतुष्कोणादिके पदार्थे तादा शैलभेदाश्च
रेखाभेदाध्याय्यतोरेखाभेदसंज्ञा निरूप्यते तत्तत्काल-
रचरसैः शैलतत्त्वदीपकायामित्यमभ्यर्थाय यथा
१ यः पदार्थोऽनल्यितं शक्यः परिमाणस्य कल्पदैर्घ्यं विस्ता-
ररहितः स पिन्दुः । [(पिन्दुसमुदायोरेखा)
२ यः पदार्थोदीर्घो विस्तरस्य लम्बायां रहितः स रेखा
३ यः पदार्थोऽविस्तरदैर्घ्यं युक्तः स्युः सत्परिचितः स धरातलम्
४ यः पदार्थोऽविस्तरदैर्घ्यं स्वीकृत्युक्तः सः स्युः स पदार्थः ।
५ रेखा च त्रिविधा सरला वक्रा मिश्रिता च ।
६ तत्र या रेखा एकदिगगमनेनैव चिह्नद्वयान्तरात् तिष्ठति
एवं ययोचिह्नयोरन्तरात् कृतास्तेकरे कासतिष्ठयेनात्य-
न्तमा सा सरला । यत्र रेखाशङ्ककाल सरलैव याक्ता ।
७ या रेखा बहुनेन प्रतिचिह्नं दिगन्तरे गच्छति सा वक्रा ।
(अभयसङ्ख्यात्वता मिश्रिता)
८ रेखा च समानान्तरा विषमनान्तरा लङ्काः समानतरेखा च ।
९ यत्रोः रेखावोरन्तरं समानम एव । बहुनेन तयोर्थोऽनः

अदायि न भवितुमर्हति, वा समानान्तरा रेखा भवति ।

१०. बयोरनरं विषमम् एव बहिष्प्रस्थानरं तद्विधिं बह्विधे
 मोक्षरोसरमस्थानरं वायुश्चाद्योगकदम्बरस्ततो-
 सररमस्थानरं विवर्द्धते योगश्च कदापि भविष्यं न य-
 क्षोति सा विषमालरा ।

११ एकत्रेखायामन्यत्रेखासंयोगादुत्पन्नौ कोणौ यदि समानौ
भवतस्तदा ते रेखे निधोऽन्वह्ये भवतः ।

१२ या चेष्टा हसपाणिमिलिता सती पानिस्वयण्डं न करोति
 सा खण्मातरेष्टा भवति । यदसं हससम्पातेन खण्डितं
 न भवति स हससम्पातः ।

११ एकचिह्नान्निरुद्धते हो रेखे यदि समुखेतरभिन्नदिग्गते
भवत स्तदा तश्चिह्ने कोणोभवति ।

१४ कोणस्थितिः समकोणोऽल्पकोणोऽधिककोणश्च ।

१५ तत्र समानरेखायां सम्बन्धोपादुत्यक्तः कोणः समकोणः

१६ सभातिरिक्तो विषमकोणो भवति ।

१० समकोणान्गुलोऽत्यकोणोभवति ।

१८ समकोणादधिकोऽधिककोणो भवति ।

१६ धरातलं द्विविधं खलं वस्ति खं च ।

१- तत्र वसिष्ठरातये सरसा रेखा सर्वतो भावेन संक्षन्ना भवति ब्रह्मा तत्र कुलादि विद्महे क्षन्ना सरसा रेखा क्षेतः क्षयति तद्वरातक्षं समं येनम् । समातिरिक्तं विषयमिति ।

२। सरसरेखाभिः कुटिलरेखाभिवै निबद्धवीमं धरा-
तलं समधरातलकथेन भवति । यत्न क्षेत्रयन्त्रजाल सम-
धरातलकथेन प्रैयम् ।

३३ सरलरेखानिवृत्तीय धरातकस्य कोणं भुजैः कोणैर्वै
 अभिधेयं भवति किन्तु द्वावनोभुजास्त्रावन एव कोणाः
 भवति । [यौर्वैऽनेकविधं भवति ।

२१ त्रिभिर्भुजैर्निबद्धसीमं धरातलं त्रिभुजक्षेत्रं भुजैः को-

२४ यस्य त्रयोवाक्यः समानास्तत्समन्विभुजं भवति ।

२५ यस्य द्वौ गच्छ समानौ तत्समद्विभुजं ज्ञेयम् ।

२६ यस्य त्वयोवाहवोविषमास्तद्विप्रमतिभुजं भवति ।

२७ यस्यैकः समकोणस्तत्समकोणविभुजं चेत्यम् ।

२८ समातिरिक्तकोषं विषमत्वमयं भवति ।

२६ यस्य कोऽधिककोणस्तदधिककोणविभुजः भवति ।

१० यस्य तयोऽपि न्यूनकोशास्तनू नकोषतिसुखं ज्ञातव्यम् ।

२१ चतुर्भुजैर्निबद्धसीमं धरातलं चतुर्भुजक्षेत्रं भवति ।

१२ यस्य चतुर्भुजस्य परस्परं सम्मुखौ भुजौ समानौ

भवत्सत्त्वज्ञानात्परमं चतुर्भुजं चेतं भवति । तद-
 ज्ञानाभाभिधानं चतुर्भिर्भुजैः ।

११ यस्य चतुर्भुजस्य परस्परसङ्गुली भुजौ समानौ एव-
मेकः समकोणश्च भवति तच्चतुर्भुजं समकोणाद्यतं भवति।

१५ यस्य परस्परं सम्मुखरेखाद्वयं समानं समानान्तरं च भवति । केषाञ्च विद्यमानस्तत्तुभुजं विद्यमानोपायतम्

१६ यस्य चत्वारोबाहवः समानाः समानान्तराच्च भवन्ति
कोणाश्च विषमास्तद्विषमकोणसमचतुर्भुजं भवति ।

१७ यस्य च परस्परं समुखौ भुजौ विषमानौ तत्र-
भुजं विषमचतुर्भुजं भवति ।

इदयस्य भुजद्वयं समानानरं तत्समानानरविषमचतुर्भुजम्
३६ चतुर्भुजस्यैकानरकोणसंलग्ना रेखा कस्यो भवति ॥

४. चतुर्भुजादधिकभुजैर्निबद्धं धरातलं सामान्यतोऽवलम्बितं चेत्
तद्वल्लम्बितं भुजातुसारेण कोणातुसारेण वा तेषां नामानि

॥ यथा पञ्चभुजं षड्भुजं सप्तभुजमष्टभुजं नवभुजं दशभुज-
मेकादशभुजं द्वादशभुजमित्यादीनि ॥

४२ तत्र ब्रह्मभुजोत्पत्तिं यदि समभुजं भवति तस्य कोणा
समानाभवन्ति तदा ब्रह्मभुजं समपञ्चभुजमित्यादि ज्ञानं
भवति तदितरेषु विषयपञ्चभुजमित्यादि ।

४१ एवमेव समन्त्रिभुजे कोणाः समानाभवन्त्येवेति निवृत्तः
तच्चिभुजं समानकोणसमन्त्रिभुजं भवति । यस्य चत्वारो
भुजाः समानाः सन्ति तत्समचतुर्भुजं चेत् भवति ।

॥ यस्य ज्ञेयस्य भुजाः समानाभवन्ति तत् ज्ञेयं समभुजं
यस्य ज्ञेयाः समानास्तत्समानकोणं ज्ञेयं यस्य भुजाः को-

४५. कुटिलरेखया निबद्धसीमं धरातलं वृत्तखेत्वं भवति वा

रेखा परिधिसंज्ञिका मानिसंज्ञिका वा भवति तस्या मध्य-
विन्दुः केन्द्रसंज्ञको भवति ॥

४६ केन्द्राक्षिःसूता वृत्तपालिसंलग्ना रेखा व्यासाक्षी भवति ।

॥७ या रेखा उभयतः पानिसंभन्ना केन्द्रगा च भवति
सा व्याससंज्ञिका भवति ॥

॥८॥ परिधिः स्यात्संज्ञको भवति ॥

४६ चायोभयपालना रेखा चापकर्षसंज्ञिका व्यासंज्ञिका च

१० जीवावापाभ्यां निबद्धधरातत्तकं चेतं भवःचेतं चाप
चेतं वा भवति ॥

१. यस्य चापस्य व्याघरेणा जीवा भवति तत् सर्ववृत्तम् ।

५२ केन्द्रः द्विः द्युते द्वे रेषे चापोभयान्तर्गन्ने यदि भवत
स्तदा तत्स्थेत्वं दृत्तांशसंज्ञकं दृत्तखण्डकं च भवति ॥

५१ यस्य चापः परिध्याद्भूतः केन्द्राक्षिः स्यात्तस्या रेखा
भ्यां समतोश्च भवति तद् उत्पादके त्वं भवति ॥

५४ चेत्योर्द्धकोणाद्वाररेखायां पतितान्मन्त्रमतमौक्तम्

५५ समक्षोऽतिभुजो समक्षोऽसम्भुजः कर्णोऽभ्यक्ष्यो
पादो भवतः किं चैक व्याधरोऽन्योऽसम्भुजः ॥

५६ ज्ञान को गोपनीयः कल्पितविभिर्गणैर्भवति किन्तु सदैव
कोणमन्त्रगणैर्मध्यउच्चारणीयः ॥

५७ पक्षिः पट्टविकसनलप्रांशोऽंगसंज्ञहोगवति । कांगस्य
पट्टांगः कना । कनायाः पट्टांशविकला । विकलायाः
पट्टांशः प्रतिविकलेयाद ।

५८ कोणः परिमितः कोणश्चिह्नतनकेन्द्रात् कृते कृते तत्-
कोणाकारकरो खयोरन्तरालचपगतः गन्तव्यः भवति स-
कोणस्तद्द्वयस्य केन्द्रं भवति ॥

५६ तेषां चापानां केन्द्रादूत्थं समानं भवति त्रेषु केन्द्राच्चः
सुतोत्तमः समो भवति ॥

६० वेपु दीर्घानाम्बः पतति तपः दूरस्य दीर्घं भवति ॥

६। चापगते कनिष्ठा सिद्धते द्वे रेखे तदन्यत्रापि भवमान्
मिनिते तदुल्लसतः कोणश्चापान्तर्गतकोणो भवति ॥

६२ व्यननरोक्तकोणादपरदिग्भवः कोणस्तकोणसत्त्वे चा
पोपरिस्थः कोणोभवति किन्तु द्वयोः कोणयोः स्वरूपं
समानं तयोः प्रथमोऽन्यनतोऽन्योऽप्यपरिस्थइत्येव भेदः

६३ यत्कोणचिह्नं परिधिगतं भवति स पालिकोणोभवति यस्य
तच्चिह्नं केन्द्रगतं स्यात्स कोणः केन्द्रकोणो भवति ॥

६४ सरत्नरेखाकृतचोत्तस्य सञ्च कोणा यदि वृत्तमध्ये परि
प्रसङ्गमाभवन्ति तदा तत्त्वत्वं वृत्तान्तगतं ज्ञेयोपरि
गतवृत्तं वा भवति ॥

६५. यदि सरलरेखाकृतचोत्तराय मध्ये सर्वभुजसंलग्नः परि
क्षिप्तः तद्वृत्तं चोत्तरागतं एतौपरिगतचोत्तरं वा

६६ सरभरेखास्ततो विप्र सर्वभुजसंलग्नायदि तद्रूपस्थान्य
 कोऽप्यस्यै कोषाभवति तदा तत्स्थोत्तं चोत्तान्तं
 चोत्तोपरिगतास्तत्त्वं या भवति ॥

६७ यत्रेखायाएकशोऽक्षान्गमतोद्वितीयोऽर्धगमतः स्यादा
रेखावृत्तान्शिशुनी भवति ॥

६ यद्येव योस्तिभुजयोर्ध्वं सरसंसाकतक्षेपायां वा
प्रतिदिग्भुजैः प्रतिदिग्भुजाः समानाः सन्ति तानि पर-
स्परं समभ्राजानि भवन्ति यद्योर्ध्वं वा प्रतिदिक्ष्वैः

प्रतिदिक्षोऽऽः समानास्तानि खेत्वाण्य परस्परं समान
कोणानि भवन्ति ॥

इति उभयोः क्षीतयोः परस्परं भुजाः कोणाश्च परस्परं
 भुजैः कोणाश्च समानाभवन्ति किं वैकल्यं क्षीतयोः सख्ये भु-
 जाः कोणाश्च द्वितीयक्षीतस्य सख्ये भुजैः कोणाश्च परस्परं
 समानाः यथा एकक्षीतोपरि द्वितीयक्षीतं स्थाप्यते तदा
 सख्ये भुजाः कोणाश्च सर्वभुजोपरि कोणोपरि च समा-
 नरूपेण पतिताः स्युः यथा द्वयोरेकद्वयं स्यादीदृक्क्षी-
 ताण्येकद्वयाणि भवन्ति ॥

७० येषां ज्ञेयानां प्रतिदिकोणाः समाना एव प्रतिदिग्भूजा
एकनिष्पत्तियुता भवन्ति तानि ज्ञेयानि सजातीयानि

७१ श्वेतस्याग्निनभुजयोगः सीमास्त्वमित्युच्यते ॥

एवं रेखा निष्पन्नत्वे तासां भुजकोशादिमानफलज्ञाना-
र्थं जीतायत्युक्ताः सौकर्यकारिणोऽत दृश्यन्ते यथा

“भुजकोटिकर्षितामन्यतमाभ्यामन्यतमानयनाय करण-
 एवं दृश्यम् । उदाहृत्यैवैः स्यः नतस्पर्द्धिर्न दिगो-
 तरोबाधुः । त्वं च पुरस्ते वा सा कोटिः कीर्तिता
 तद्भाः । तत्पृथ्वीर्धोमघः कर्णो, दोः कर्णः, र्गो धोर्नि-
 परात् । भूमे कोटिः, कोटिः, गिरिकर्णः रत्नरत्नदः बाधुः ।
 उदाहरणम् । कोटिस्तुल्यं यत्न दोः प्रयत्नं तत्न का श्रुतिः ।
 कोटिन्दोः कर्षिताः, कोटिस्तुतिभ्याश्च भजं वद ।

न्यासः

कोटिः । ४। भुजः । ३। भुजार्धः
६ । कोटिर्धर्मः । १६। एतयोर्द्वै-
गात् । १०५। सूत्रम् ५। कर्णोत्तानः ॥

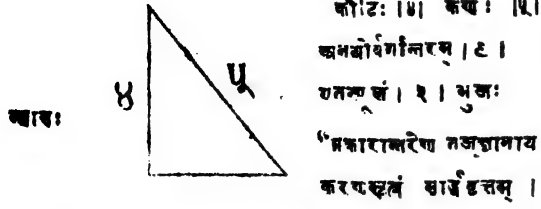
॥ अथ कर्षभुजाभ्यां कोटप्रामयनम् ॥

न्यायः

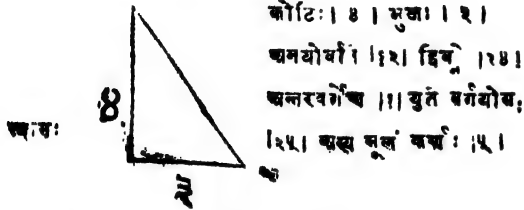
कणः ॥४॥ गुजः ॥१॥ अनयोर्नर्गा-
स्तरस ॥१६॥ एतन्मूलं ॥४॥ कोटिः

अथ कोटिकर्षाभ्यां भुजानयनम् ॥

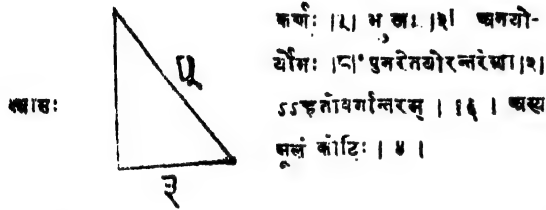

राशोरन्तरवर्गेण द्विगुं याते युते तयोः । वर्गयोगो
भवेत् । तयोर्वीगन्तराकृतिः । वर्गान्तरं भवेदेव स्यैव
सर्वत्र भीमता ॥

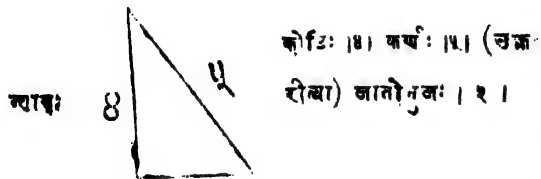
कोटिचतुष्टयमिति पूर्वोक्तोदाहरणे ।

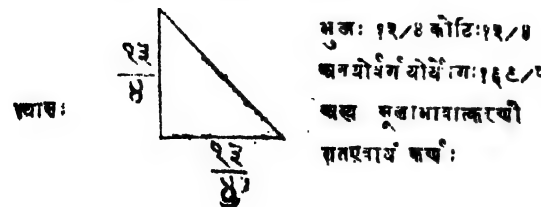
अथ कर्षभुजाभ्यां कोट्यानयनम् ।

अथ कर्षकोटिभ्यां भुजानयनम् ।

“उदाहरणम् । साङ्ख्यिकवर्गमितोवाङ्क्यत्वं कोटिस्तत्ता
दृशी । तत्र कर्षप्रमाणं किं गण्यम् । त्रुटिर्न द्रुतम् ॥

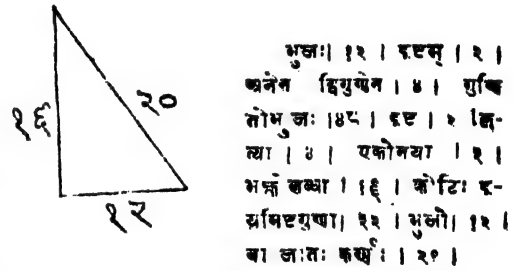
असाधकसुखज्ञानार्थसुधायाः वर्गोक्तं नयनम्

इताच्छेदोद्योगोर्ध्वधात् । यद् शुष्कपदसूत्रम् ।
निकटं भवेत् ॥

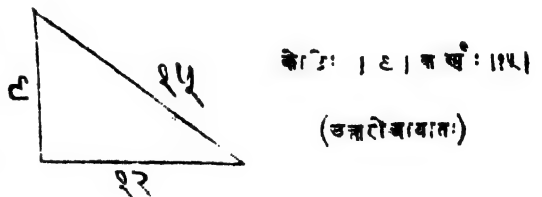
अथ कर्षवर्गः १६८/८ अथ कोटिः १२५।
१२५२०००० असाधकसूत्रम् १६७७ इदं शुष्कपदम् ।
शुष्कपदोदेन ८०० भक्तं असाधकपदं ४ भागाः
४७७/८०० अथ कर्षः । एवं कर्षः ।

“तत्रज्ञानार्थे करणसूत्रं उक्तव्यम् । इतोभुजोऽप्याङ्क्य-
येष्टनिष्ठादिष्टस्य कर्षकविशुद्धयाम् । कोटिः पृथक्
सिद्धशुष्का भुजोऽथ कर्षोभवेत्तत्रसूत्रमिदन्तु जातम् ॥
इतोभुजस्तत्कृतिरिष्टभक्ता द्विःस्थापितोऽन्युत्तमार्थिता
वा । तौ कोटिकर्षाविति कोटितोवा वाङ्क्यसुती वाऽ
करणयोगे सः ।

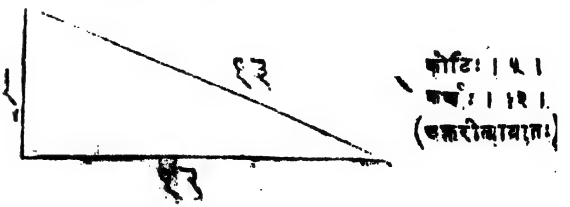
उदाहरणम् । भुजे द्वादशके यौ यौ कोटिकर्षा
वनेकधा । प्रकाराभ्यां वद चित्रं तौ तावत्कर्षोक्तौ ।
न्यासः

त्रिकोणोदेन वा ।

यस्यकोदेन वा

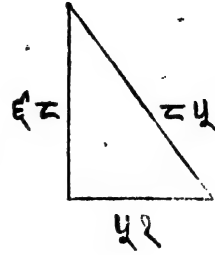

भुजः । १२ । कर्णः । १४ ।
 कतिः । १४४ । दृष्टेन । २ ।
 भक्ता कर्णः । ७२ । दृष्टेन ।
 २ । जन । ७० । युतो ।
 ७४ । अर्द्धिती जातो ।
 कोटिकर्णः । १५ । १७ ।

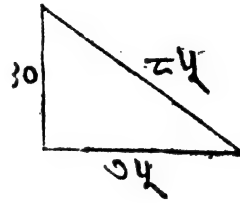
कोटिः । १६ । कर्णः । २० ।
 (उक्तरीत्यायातः)

कोटिः । ८ । कर्णः । १५ ।
 (उक्तरीत्यायातः)

भुजानयमे करणसूत्रं दृष्टम् । दृष्टेन
 अर्द्धिदृष्ट कर्णकयुजा यदात्मम् । कोटि-
 निजो तत्कर्णयोरनन्तरत्वं नास्त्यः ॥
 यदायीतिनिजे कर्णे यो यावत्करणी-
 द्भुजो तो तो वद कोटिद । अन्तरः

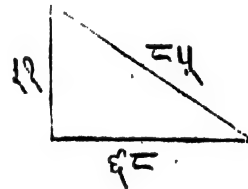
चतुष्कोट्येन वा ।

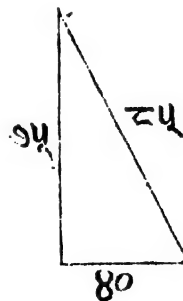
कोटिः । ४० । भुजः । ७५ ।

(उक्तरीत्यायातः)

प्रकारान्तरेण तत्करणसूत्रं दृष्टम् । दृष्टयुग्मेणैवैकेन
 द्विजः कर्णोऽपि वा दृष्टः । फलोनः अथवा कोटिः
 फलनदृष्टुं भुजः ॥
 पूर्वोदाहरणे । व्याख्यातः

चतुष्कोट्येन वा ।

कोटिः । ७५ । भुजः । ४० । अत्र द्विके-
 नेनेन जातो किं कोटि-
 भुजो । ५१ । ६८ ।

अथेतायां भुजकोटिकर्णानयने
 करणसूत्रं दृष्टम् । दृष्टयोराकति-
 र्भिर्ही कोटिर्गणितः भुजः ।
 कतियोगसमोरेवं कर्णयाकरणी-
 गतः ॥

उदाहरणम् । यैर्येकवर्गं भवे-
 ज्जात्र कोटिदोः अथवा यत्वे ।

लीनमविदितानेताम् चिपं नृदि विचक्षणः ॥

